ИЗДАВА МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

БОЯНЪ ПЕНЕВЪ

ИСТОРИЯ

НА НОВАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

БОРИСЪ ЙОЦОВЪ

ТОМЪ IV

ЧАСТЬ I

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗЪ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВѢКЪ

СОФИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1936

ИЗДАВА МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

БОЯНЪ ПЕНЕВЪ

ИСТОРИЯ

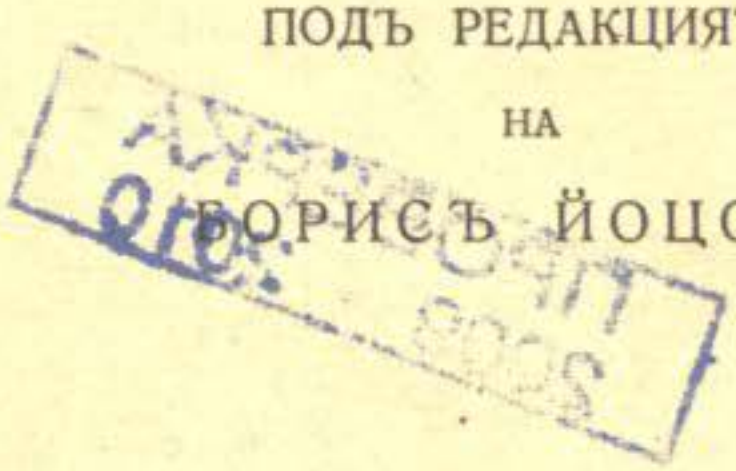
НА

НОВАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

БОРИСЪ ЙОЦОВЪ

ТОМЪ IV

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗЪ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВѢКЪ

СОФИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1936

ПРОВЕРКА
1969 г.

11877/50

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ПРОВЕРКА
1979 г.

I

Борба за черковна свобода

I

Черковната борба основана на национално-политически интереси. — Подготовка на борбата съ гръцкото духовенство. — Политическитѣ събития, влияли върху оформяването и развитието на борбата. — Първи опитъ на българитѣ да замѣстятъ гръцкото духовенство съ българско. — Видни и невидни българи въ Цариградъ. — Неофитъ Бозвели и еснафитѣ въ турската столица. — Иларионъ и Неофитъ въ действие. — Пжтуването на султанъ Абдулъ Меджида изъ България презъ 1846 г. — Движението на българитѣ, патриаршията и Високата порта. — Преговори, проекти и борби. — Кримската война и черковниятъ въпросъ. — Поведението на Русия. — Великдень, 3 априлъ, 1860 г. въ Цариградъ. — Католическата пропаганда, Драганъ Цанковъ, униятското движение. — Развитие на униятския въпросъ. — Йосифъ Соколски, католически архиепископъ, и неговата участь. — Заточване на трима владици въ Мала-Азия. — Два проекта за задоволяване на българскитѣ искания. — Ферманътъ отъ 28 февруарий, 1870 г — Борба за изпълнение на фермана. — Първиятъ български екзархъ Антимъ Видински. — Смисълъ на борбата за черковна независимость.

Ние имахме за цель да разгледаме книжовницитѣ не само като представители на известна епоха въ обществения и литературенъ животъ, но и като отдѣлни личности, които отразяватъ своитѣ индивидуални особености въ съдържанието и формитѣ на литературата. По сжщия пжть — уясняване на литературата въ връзка съ обществени и индивидуални условия, при които се развива — ще проследимъ по-нататъшното развитие на новобългарската литература презъ епохата на борбитѣ за черковна и политическа свобода.

Новоуреденитѣ български училища, въ които се е преподавало на народенъ езикъ и които измѣстватъ гръц-

китѣ училища у насъ, поддържатъ стремежа къмъ извоюване на черковна свобода, къмъ създаване на самостойна национална черква, която да се противопостави на гръцкитѣ домогвания. Черковната борба, която влиза въ една опредѣлена фаза презъ 50-тѣ години на миналия вѣкъ, се мотивира отъ по-раншни събития въ политическия и духовенъ животъ. Ние ще се спремъ да разгледаме нейното начало и развитието ѝ, условията, при които се е зараждала и поддържала тя, за да ни бѫдатъ ясни онѣзи жизнени елементи, които започватъ да преобладаватъ въ новобългарската литература следъ 50-тѣ години.

Предварително трѣбва да отбележа, че гръцко-българската черковна борба не е лишена отъ национално-политически мотиви. Въ сѫщность тя е основана на национални и политически интереси. Нейниятъ политически характеръ се е опредѣлялъ преди всичко отъ самото отношение на патриаршията къмъ турското правителство и къмъ подвластнитѣ християни. Знайно е, че източната черква не е нераздѣлна, цѣлостна; тя се състои отъ отдѣлни религиозни общини, съ отдѣлни самостойни организации. Между самостойнитѣ източни църкви първо мѣсто е държала цариградската патриаршия; патриархътъ е носилъ титлата „вселенски“. Следъ превземането на Цариградъ, патриарситѣ излизатъ извънъ кржга на религиозната си власть. Особенъ фермanъ е опредѣлялъ тѣхнитѣ права и отношенията на православната черква къмъ турската държава. Този фермanъ не прави разлика между подчиненитѣ народности въ Турско — тѣ всички сѫ наречени въ фермана „румъ миллети“ (гръцкий народъ). Тамъ нѣма названието „българинъ“ и „българска народность“. Въ религиозно отношение българитѣ сѫ били подчинени и фактически, и юридически на патриаршията. Патриархътъ е отговоренъ предъ правителството за всички православни народи въ Турция. Той е билъ не само чер-

ковенъ началникъ, но и политически представитель на тия народи предъ турското правителство. Въ дадения случай, разбира се, при най-благоприятни условия сѫ били поставени гърцитѣ, понеже патриаршията винаги е защищавала преди всичко интереситѣ на своя народъ. Отначало необходимостьта и общото бедствие накарва всички православни да се слѣятъ въ едно, да замѣнятъ народностьта съ религията и да се считатъ като части отъ една и сѫща православна народность. Патриаршията е била органъ на централизация въ живота на подвластнитѣ християни. Поради слабо съзнание изпърво, българитѣ сѫ били безсилни да се борятъ съ патриаршията и сѫ се подчинили. Ала солидарностьта между българи и гърци не е могла да бѫде трайна. Общностьта само по религията и подчиненостьта подъ една и сѫща политическа власть не сѫ били достатъчни да сближатъ двата народа и да ги слѣятъ подъ егидата на вселенския патриархъ. Въ политическитѣ и духовни интереси на българи и гърци постепенно настава диференциация, която се е усилвала отъ отношението на гръцката черква къмъ българитѣ. Патриаршията изоставя все повече на заденъ планъ религиозната мисия на черквата и почва да служи на грабителскитѣ стремежи на фанариотитѣ и на панелистичната политика. Българитѣ трудно сѫ се примирявали съ гръцката духовна власть, съ гръцкитѣ владици, които обикновено не сѫ знаяли езика на паството си. Престѫпленията и злоупотрѣбленията на гръцкитѣ йерарси, тѣхнитѣ опити да елинизиратъ българското население все повече сѫ възбуждали недоволството и сѫ подчертавали националния и политически характеръ на черковната борба. Въпроситѣ, които сѫ се пораждали и обсѫждали на религиозна основа, сѫ имали въ сѫщность политически характеръ. Ние подчертаваме на първо мѣсто националнитѣ и политически тенденции на черковната борба, защото българитѣ дълго време сѫ се

противопоставяли на гръцката патриаршия, не толкозъ да добиятъ една черковна автономия, колкото да запазятъ националностьта си отъ гръцки домогвания; черковната автономия за тѣхъ не е била цель — по-нататъкъ ние ще имаме възможность да илюстрираме тази мисъль — а срѣдство да отхвърлятъ гръцкия духовенъ гнетъ и да създадатъ по-трайни условия за духовно национално развитие. Въ сжщность черковната автономия отъ либералнитѣ водители на борбата се е схващала като символъ на една по-широка автономия, сложена на политическа основа. Българитѣ не сж имали предъ видъ толкозъ ограниченитѣ интереси на своята черква, колкото общитѣ народни интереси; въ черковната организация тѣ сж виждали, не безъ основание, единъ мощенъ факторъ, който би могълъ да способствува за национално обединение. За тѣхъ черковната борба е била борба за национално сжществуване. Ето защо тукъ и дума не може да става за разграничение между черковни и национално-политически интереси; последнитѣ сж били толкозъ широки, че сж обгръщали първитѣ. Самиятъ фактъ, че на почвата на гръцко-българската черковна борба се сблъскватъ две мощни политически влияния: руското и западноевропейското, фактътъ, че тя е оказала силно влияние върху развитието на източната политика, особено върху руската политика на истокъ, самиятъ този фактъ най-ясно доказва политическото значение на тази борба, въ която сж взели живо участие и турци, и руси, и френци. Не ще и дума, че мотивитѣ на това участие сж могли да бждатъ само политически.

Условията въ духовния животъ, които сж подготвили борбата съ гръцкото духовенство, съ фанариотитѣ, ние разгледахме по-рано. Както видѣхме, една отъ целитѣ на народнитѣ будители е била да извоюватъ широкъ достжпъ за народния езикъ въ литературата и въ училищата, а сжщо

така да замѣстятъ гръцкия езикъ въ българскитѣ черкви съ славянски. Тази тѣхна цель, естествено, се е противопоставяла на гръцкитѣ панелинистични стремежи. Най-опасни врагове на народната просвѣта и на народностьта сж били фанариотитѣ, които сж преследвали всѣка проява на народното съзнание, всѣки опитъ да се извоюва по-широко мѣсто за българския езикъ въ ущрѣбъ на гръцкия; домогванията на българскитѣ просвѣтители по една необходимость е трѣбвало да се сблъскатъ съ гръцката елинизаторска политика. Но опозицията срещу фанариотитѣ се е подготвяла не само отъ духовнитѣ потрѣбности на националния животъ, отъ стремежа да се отстои и съхрани българската националность; видѣхме по-рано, че фанариотскиятъ гнетъ, който дълги години е държалъ въ зависимость българитѣ, е билъ не само духовенъ, но и икономически; гръцкото духовенство, подъ маската на религията, систематически е ограбвало българското население, облагало го е съ най-различни постоянни данъци, чиято тежесть народътъ е билъ безсиленъ да понася. Фанариотската черковна организация, както изтъкнахме по-рано, е държала въ невежество народа, преследвала е съ всевъзможни срѣдства неговитѣ будители, крепила е суевѣрията на простия народъ, за да може безпрепятствено да го ограбва и да изчерпва последнитѣ му срѣдства за животъ. Въ много отношения духовното робство се е мотивирало отъ този материаленъ гнетъ, който е билъ твърде чувствителенъ за отдѣлнитѣ народни слоеве и е давалъ до известна степень класовъ характеръ на борбата между българитѣ и висшето гръцко духовенство, което въ повечето случаи е действувало задружно съ чорбаджии. Тъй че въ самитѣ духовни и материални условия на националния животъ е имало достатъчно елементи, които сж подготвяли противопоставянето срещу гръцкото духовенство и елинизацията, елементи, които все повече сж се оформя-

вали въ срѣдата на българитѣ въ едно опредѣлено, опозиционно течение, плодъ на което е дългогодишната черковна борба и пълното отдѣляне на българската черква отъ гръцката.

Върху оформяването и развитието на тази борба сж влияли, покрай духовни и материални условия, и редица политически събития, които сж будили голѣми надежди у българитѣ, разкривали сж все по-широки перспективи за чисто национални стремежи. Следъ Одринския миръ (1829 г.) ние виждаме да се прави опитъ отъ страна на европейскитѣ правителства и руското да се подобри положението на християнитѣ въ Турция. Презъ време на своето пжтешествие по придунавскитѣ и балкански области султанъ Махмудъ II настоява християнското население въ държавата да се третира като равноправно съ турското. „Неговиятъ синъ Абдулъ Меджидъ (1839-1861), по съвета на великия везиръ Решидъ паша, провъзгласилъ на 2 (3.) XI. 1839 г. тъй наречения Гюлхански Хатишерифъ“ или Танзиматъ, който е узаконявалъ еднакви права на всички турски поданици безъ разлика на народность. Тъй, напр., той е „обещавалъ безопасность на живота, честьта и собствеността“, участието на българитѣ въ правителственитѣ дѣла; давалъ е на българитѣ възможность да проявяватъ икономическа самодейность, като е гарантиралъ свобода на търговията и занаятията. До провъзгласяването на Хатишерифа българитѣ сж нѣмали юридически права; българинътъ е могълъ да владѣе имотъ само подъ името на нѣкой турски управникъ. Хатишерифътъ е усигорявалъ правото на владение. Трѣбва да отбележимъ, че най-сжщественитѣ реформи, които е провъзгласилъ Хатишерифътъ, сж се налагали отъ самото икономическо развитие на Турция; пашитѣ, бейоветѣ, изобщо заможнитѣ турци сж били твърде ограничени; султанътъ е ималъ право да накаже когото иска отъ своитѣ първенци и да му се вземе имота. Тъй че самитѣ тур-

ски управници сѫ способствували най-много за въвеждането на Танзимата, който е гарантиралъ правото на владение. И въ сѫщность отъ Танзимата сѫ се ползували главно турцитѣ; обаче той не е билъ безъ значение и за българитѣ. Въ постановленията на Хатишерифа тѣ сѫ черпили основания, колчемъ сѫ се решавали да предявятъ нѣкое свое искане предъ Високата порта. Когато сѫ се оплаквали отъ притѣсненията на мѣстнитѣ управители, когато сѫ искали отъ правителството да признае независимостьта на българската черква и да ги освободи отъ игото на гръцкото духовенство, тѣ сѫ се позовали на онѣзи свободи и правдини, които е обещавалъ султанския Хатишерифъ и които все сѫ оставяли неизпълнени. Хатишерифътъ е билъ, тъй да се изразя, едно законно основание и въ сѫщото време едно орѫжие за борба.

Стремежътъ на българитѣ да се освободятъ отъ фанариотския гнетъ и да замѣстятъ гръцкото духовенство съ свое, което да разбира езика, духовнитѣ потрѣбности на народа и да се грижи за неговата просвѣта, този стремежъ се дължи значително и на онѣзи български търговци и народни будители, които сѫ имали възможность да се запознаятъ съ просвѣтата на народи по-напреднали въ духовно отношение. Тия българи, които сѫ били въ търговски отношения съ Русия и Австрия, наблюдавали сѫ духовнията животъ на руситѣ и австрийскитѣ сърби, виждали сѫ, какъ тѣ поддържатъ живо интереситѣ на своята просвѣта и на народнитѣ си училища, за които се е грижила самата черковна организация, самото духовенство, избирано изъ срѣдата на народа. Още Паисий е изтъквалъ въ своята Славяно-българска история значението на черковната свобода и народното духовенство за националното пробуждане и развитие, като еималъ предъ видъ примѣра на други народи. Българитѣ, пише той, тънатъ въ невежество,

защото сѫ подъ властьта на едно чуждо духовенство, което ги ограбва, безъ да се интересува за тѣхния езикъ и тѣхната просвѣта. „Руси и Москали имеютъ царство и свобода церковная“ — забележително е, че този терминъ срѣщаме въ нашата литература за пръвъ пѫть у Паисия — „за много время, поставили школи, и така по мало отъ Греци и отъ Латини и отъ прочии язици возпріяли мудрость писмена, понеже възможно имъ есть, и щампаютъ словенскія книги. . .“

Презъ 1761 г., преди още да завърши своята история, на Паисия се е удало случай да иде въ Карловци, австрийска Сърбия. Духовниятъ животъ на австрийскитѣ сърби, книжнината имъ, тѣхнитѣ училища, които сѫ се развивали при най-благоприятни условия, неволно сѫ накарали Паисия да си спомни за невежеството и духовното робство на българитѣ и сърбитѣ въ Турция и да подири причинитѣ на това невежество. „Сербіе, кои су подъ турци даници, горе су прости, нищетни отъ Болгари; а кои су подъ Немечка держава, они мало поискусни читати и писати, за що имеютъ свобода церковная; и отъ скорая времена почели учитися на школи и имеютъ архіереи отъ свой язикъ и прилежни су своему народу учитися“ (§ 113). Изобщо, примѣрътъ на другитѣ, по-културни, народи е действувалъ силно върху по-буднитѣ и наблюдателни българи.

Борбата на българитѣ за черковна свобода, която, както отбелязахме вече, не е била борба за отстояване на известни религиозни догми, а за съхранение на българската националность, е прекарала нѣколко фази въ своето развитие. Ние ще проследимъ тия фази въ връзка съ събитията, които ги характеризиратъ.

Отначало българскитѣ искания не се простиратъ твърде далечъ; първитѣ стѫпки на черковната борба се характеризиратъ съ стремежъ на българитѣ да замѣстятъ гръцкитѣ

владици съ свои, ако не въ всички български епархии, то поне въ по-главнитѣ. Изобщо, тѣ сѫ искали да участвува български елементъ въ управлението на черквата, гръцкиятъ езикъ да бѫде замѣненъ съ славянски и български въ областитѣ, гдето преобладава българско население. Мисъльта на българитѣ да се отцепятъ напълно отъ гръцката черква е назрѣла по-късно; преди това тѣ сѫ претендирали само за свое, народно духовенство, за намѣса въ черковното управление, безъ да сѫ се опитвали да отхвърлятъ властьта на гръцката патриаршия, — да се освободятъ отъ нейната зависимость.

Опититѣ на българитѣ да замѣстятъ гръцкото духовенство съ свое датиратъ още отъ 30-тѣ години. Презъ 1833 г. жителитѣ на Самоковъ и Скопие сѫ настоявали за ржкополагането на двама български кандидати на вакантни епископски мѣста; обаче патриаршията е отказала да изпълни желанието имъ, като имъ пратила отново гърци (Иречекъ). Българитѣ започватъ по-енергично да действуватъ и по-смѣло да заявяватъ своитѣ искания предъ патриаршията и Високата порта, следъ като българската емиграция въ Цариградъ, благодарение въздействието на народни будители, като Н. Бозвели и Иларионъ Стояновичъ, става изразитель и застжпникъ на народнитѣ желания. Изобщо, българитѣ въ Цариградъ сѫ взели най-активно участие въ черковната борба. За жалость и до днесъ още не сѫ изнесени по-сѫществени данни, които да изясняватъ отблизо това участие и да разкриватъ по-дълбокитѣ мотиви на политическото и национално самосъзнание у тия българи. Българската колония въ Цариградъ презъ 30-тѣ и 40-тѣ години се е състояла отъ нѣколцина видни българи, нѣкои отъ които сѫ били чиновници на турското правителство, и отъ множество занаятчии, организирани въ отдѣлни еснафски корпорации.

За тая колония и за участието, което е взела въ започването на черковната борба, намираме ценни сведения въ една статия на Раковски (помѣстена въ Дунавски лебедъ, 1860, бр. 22). Споредъ Раковски, когато отишелъ Н. Бозвели въ Цариградъ (къмъ 1836, 1837 г.), цариградскитѣ българи били твърде неподготвени за каквато и да е колективна акция срещу гърцитѣ. „Едно чи въ него врѣмя не ся нахождаха учени и образовани българи, кои да чувствуватъ що е народность и отьчество, а друго чи българи ся подозрѣваха отъ турскога правитьлства поради грьцки фенерски клевети, коихъ тии лукавии сѫщества ежедневно сѣнѫхѫ и плѣтѣхѫ прѣдъ турскому правитьлству“ (ib.). Имало само двама·трима по-лични българи: „Князъ Богоридъ, родомъ отъ Котила, Стоянъ Чалѫковъ отъ Пловдивъ, Василаки Вьлковъ отъ Вьрбица, село близъ Котиля. Тии сички имахѫ пристѫпъ при Отоманскѫ Портѫ, защото ся нахождахѫ въ нейнѫ службѫ, а Вогоридъ и Василаки бѣха твьрдѣ образовани чьловѣци за него врѣмя, познаваяще добрѣ по нѣколко си европейски язици, а турски писменъ язикъ изрядно, заради кого бѣхѫ добили и високи чинове“ (ib.).

Освенъ тия видни българи, имало е повече отъ хиляда души цариградски шивачи, пришелци отъ прибалканскитѣ села и градове; повечето отъ тѣхъ сѫ били отъ Копривщица и Калоферъ (Шишмановъ, СбНУНК., XVIII, 279); тѣхенъ главатарь е билъ Иванъ Спасовъ отъ Калоферъ. „И тѣхъ българи Султанъ Махмудъ бѣ нарядилъ, къту въ военни рядъ, т. е. между имъ имаше десятници, сотници, тисящници и тии бѣхѫ облѣчени съ военно одѣяние, както и рядовная тогдашна турска войска, обаче съ нѣкаква си малка разликѫ, съ чьрни отъ сукно шапки (фесове) на глави имъ съ знаци занятия имъ по тѣхъ. А надъ сички тѣхъ главни началникъ бѣше нѣкой си Махмудъ паша“. Тия българи сѫ се ползували съ известни привилегии, не плащали данъкъ. Къмъ

българската колония сѫ принадлежали къмъ края на 30-тѣ години множество занаятчии, които образували отдѣлни еснафи „отдѣлни отъ другихъ народовъ и припознати чрезъ печати, дадени имъ отъ отоманско правителство, носящи знакъ общества имъ“. По него време български търговци е имало малко въ Цариградъ. „Знаменити еще, както днѣшни търговци (1860) нѣмаше; тии отъ послѣ ся въздигнѫхѫ и по разни мѣста разпространихѫ и упознахѫ“. Българи отъ „учената часть“ още нѣмало; имало само нѣколцина ученици, които следвали въ гръцки училища. Между тѣхъ е билъ и Раковски. За духовното състояние на цариградскитѣ българи презъ него време ето що говори Раковски: „Вишепомянѫти сички българи, ако и да живѣяхѫ въ Цариградъ и имахѫ сношение съ разни образовани народи, а най-паче търговци и находещи ся въ турскѫ служба лица, обаче народний духъ бѣ заспалъ въ тѣхъ, да не речемъ съвсѣмъ угаснѣлъ! Ако и нѣкои си отъ тѣхъ да е мислилъ нѣщо си и е таилъ въ сърдце си благородни чувствувания народности, до него врѣме нищо никой не бѣ показалъ, доколко ми е познато, нито ся бѣ дала подобнѫ причинѫ, каквѫто готвѣше отецъ Неофитъ. Многи даже заразени отъ грьколудия и народно си имя криѭхѫ!“ — Между тия българи Н. Бозвели дошелъ „къту отъ Бога проводенъ посланикъ Българъмъ“.

Отначало Неофитъ Бозвели се е опитвалъ да въздействува на приближенитѣ до турското правителство, но между тѣхъ, както бележи Раковски, Неофитовата проповѣдь не е имала успѣхъ. Тогазъ именно той се е обърналъ къмъ проститѣ българи, главно къмъ шивачитѣ. Въ кѫсо време той е сполучилъ да ги организира и да образува отъ тѣхъ една сплътена сила, готова да отстоява интереситѣ на българската черква въ всѣки решителенъ моментъ. „Между простому народу, кому отецъ Неофитъ многогодишнимъ опитомъ позна-

ваше духъ, по скоро подѣйствува негова проповѣдь, а найпаче между царскимъ шивачемъ. Засѣненая зара народности почна въ тѣхъ да блѣщука, а въ невинни имъ сърца разпали ся пламенъ любородности!“ (ib.). Организиранитѣ прости шивачи и еснафи образували онзи демократиченъ елементъ презъ епохата на черковната борба, който винаги смѣло се е застжпвалъ за интереситѣ на българската черква и българската просвѣта, предприемалъ е решителни, често рискувани постжпки, когато е трѣбвало енергично да се действува предъ турското правителство. Демократичното течение, застжпено отъ занаятчиитѣ, което е било врагъ на какъвто и да е компромисъ съ гръцката черква при решаването на българския черковенъ въпросъ, се е противопоставяло и отначало и по-късно на умѣреното, консервативно течение, представители на което сж били приближенитѣ до правителството българи и нѣкои тѣхни привърженици, публицисти въ Цариградъ. Докато предвожданитѣ отъ Неофита Бозвели, Илариона Стояновича еснафи — по-късно предвождани отъ Славейкова, Чомакова — сж одобрявали винаги решителнитѣ и енергични акции, консервативнитѣ елементи начело съ Гавр. Кръстевича винаги сж препоржчвали предпазливость, умѣреность, като сж отбѣгвали всѣка крайность, която е могла да обезпокои турското правителство или пъкъ гръцката патриаршия. Въ продължение на черковната борба тия две течения, зародени между цариградскитѣ българи, все повече се обособяватъ и рѣзко отдѣлятъ едно отъ друго и докато едното, консервативното, е било за едно мирно споразумение съ патриаршията, другото, демократичното, е настоявало да се скжсатъ веднъжъ за всѣкога връзкитѣ на българската черква съ гръцката патриаршия.

Българитѣ въ провинцията като сж се облѣгали на събратята си въ Цариградъ, а често и инспирирани отъ тѣхъ, сж почнали все по-смѣло да се противопоставятъ на гръцкото духовенство и да искатъ замѣната му съ българско.

Презъ 1840 г. българското население отъ Търновската епархия се вдига срещу търновския митрополитъ-гръкъ, Панаретъ, и праща въ Цариградъ депутация отъ нѣколцина души българи, която да изложи злоупотрѣбленията на митрополита. Н. Бозвели и Ил. Макариополски се срещнали съ търновскитѣ депутати и сж ги съветвали да се отнесатъ не до патриаршията, а направо до правителството и да искатъ отъ него да назначи въ Търново за владика българинъ. Портата не е била противъ това желание на българитѣ и дори изказала готовность да го осжществи. Тъкмѣло се е да се назначи за търновски митрополитъ Неофитъ, като по-опитенъ и образованъ. Патриаршията, разбира се, по никакъвъ начинъ не се е съгласявала да удовлетвори това българско искане; привлѣкла е нѣкои отъ търновскитѣ предствавители — хора твърде прости — залъгала ги е съ подкупи и праздни обещания, като ги е принудила да се откажатъ отъ настояването си предъ турското правителство, патриаршията ги е увѣрявала, че между българитѣ нѣма още лица, подготвени за митрополити, и че ако се окажатъ нѣкога такива лица, тя нѣма да откаже да удовлетвори българскитѣ искания. Обаче тя е въздействувала на депутатитѣ не толкова съ обещанията си, колкото съ подкупитѣ си. Постжпката на търновската депутация е била посрещната съ голѣма скръбь отъ по-буднитѣ българи; за това свидетелствуватъ писмата на Априлова и Палаузова до Габровската община (П. Р. Сл., Габр. уч., 1866, с. 20-25; Бурмовъ, 11).

„Ако имаха болгаретѣ общо согласие, ако чорбаджиитѣ имъ, богатитѣ и голѣмцитѣ гледаха общото добро и ползата на родътъ си и не ги подкупваха хитритѣ владици съ дарби и армагани... нѣмаше нито единъ гръкъ да е владика или епископъ по Болгария“... (Габр. уч., с. 25; това е писано по поводъ мисията на търновскитѣ представители; тази мисия е излѣзла несполучлива споредъ тѣхъ, поради несъ-

гласието между българитѣ и подкупничеството на нѣкои голѣмци). И друго писмо отъ 1842 г.: „Пишатъ ни че депутатитѣ, что бѣха пратени по онази година да искатъ български владика, ги подкупиха грецитѣ и стана пакъ грекъ“ (с. 24). (За тѣзи подкупи свидетелствува Бурмовъ, с. 101; Мати Болгария, нѣкои пасажи; писма на Неофита, Псп., III, 1882, с. 160). На мѣстото на Панарета е билъ назначенъ за търновски митрополитъ не Бозвели, а единъ гръкъ, който се е наричалъ сѫщо Неофитъ. Този гръкъ Неофитъ въ отношенията си къмъ българитѣ не се е отличавалъ отъ своя предходникъ Панарета. Бозвели е билъ назначенъ за неговъ протосингелъ. Материални съображения сѫ го накарали да приеме поканата за протосингелъ — като се е домогвалъ да стане търновски митрополитъ, той е задлъжнѣлъ твърде много, а новоназначениятъ митрополитъ (Неофитъ) е обещалъ да изплати дълговетѣ му; освенъ това, патриаршията е обещала да му даде въ скоро време нѣкоя епархия. Ала вмѣсто да изпълни обещанието си, тя е дирила случай да направи невъзможно сношенията му съ българитѣ. Близо година следъ отиването му въ Търново като протосингелъ на гръка Неофита, той е билъ заточенъ въ Света-гора (1841 г.).

Презъ 1845 г. българитѣ отъ Търновската епархия се опитватъ още веднъжъ да направятъ постѫпки предъ турското правителство, да се оплачатъ отъ владиката си, да искатъ замѣстването му съ българинъ и да настояватъ за освобождението на Неофита Бозвели. Въ сѫщото време за неговото освобождение сѫ се застѫпили и българскитѣ еснафи въ Цариградъ. Благодарение на тия застѫпничества, Неофитъ е билъ освободенъ още сѫщата, 1845 г., върналъ се въ Цариградъ, гдето продължилъ да работи между българитѣ заедно съ Илариона. Двамата се заловили да подготвятъ условията за уреждане на българска черква въ Цариградъ, която да бѫде срѣдище и опора на духовнитѣ национални

стремежи. Това е втората крачка въ черковната борба; сега българитѣ искатъ отъ правителството и отъ патриаршията не само да иматъ владици отъ народностьта си, и да участвуватъ въ черковното управление, но и да имъ се разреши да съградятъ въ Цариградъ своя черква, а заедно съ това да турятъ основа на една народна черковна община. Тази черква, споредъ думитѣ на Раковски, съвременикъ на тогавашнитѣ събития, „трѣбваше да съсрѣдоточи не само живящитѣ въ Цариградъ българи, нъ еще и въ Българиѫ, да има влияние надъ всички българи и на неинъ позивъ сички единодушно и съгласно да дѣйствуватъ за общое благо“ (Дунавски лебедъ). Трѣбвало да се издействува чрезъ патриаршията фермanъ отъ правителството за съграждането на черквата; а това било твърде трудно. Патриаршията е следила зорко всѣки опитъ на българитѣ да добиятъ известни черковни права и съ всевъзможни срѣдства е гледала да осуети намѣренията имъ. „Патриаршия, пише Раковски, въ него време не само неизволяваше такова нѣщо, нъ еще почнѫла бѣ да преслѣдва отца Неофита, да го изгони въ заточение“ (ib.).

Презъ юлий 1845 г. Иларионъ и Неофитъ подали прошение до Високата порта — характерно е, че българитѣ все по-рѣдко почватъ да се обръщатъ къмъ патриаршията — въ което между другитѣ искания на българитѣ, срѣщаме и тия: патриаршията да обясни отъ где е произлѣзълъ нейниятъ париченъ дългъ, щомъ не сѫ знаяли за какво е той употрѣбенъ, кому сѫ били дадени паритѣ и за какво сѫ били дадени. При това тѣ сѫ подчертали, че патриаршията не трѣбва да прави дългъ за смѣтка на епархиитѣ. Но най-важнитѣ искания сѫ били: да се изпращатъ въ българскитѣ области архиереи българи, които да се избиратъ отъ народа, а да се ржкополагатъ само отъ патриарха и да се промѣнятъ по волята на народа и по заповѣдь отъ Високата порта;

съ това искане българитѣ сж искали да ограничатъ правото на патриаршията да имъ натрапва архиерей когото поиска. По-нататъкъ отъ името на българския народъ Иларионъ и Неофитъ заявяватъ, че е нуждно да се назначи на архиереитѣ месечна или годишна заплата и да се опредѣлятъ правата имъ при извършване на разни свещенодействия и трѣби. Желанието на българитѣ е било да се тури край на архиерейскитѣ произволи, на безмѣрнитѣ данъци, съ които духовенството е облагало простия народъ подъ предлогъ да удовлетворява нуждитѣ на църквата и духовнитѣ нужди на народа. Най-сетне българитѣ сж искали да участвуватъ въ синода, покрай гръцкитѣ владици, и трима български, а освенъ това да се назначаватъ въ Цариградъ четирима българи, които да представлятъ българския народъ направо предъ Портата, безъ посрѣдството па патриаршията.

„Въ сжщото време Иларионъ подава на тогавашния везиръ, Решидъ паша, едно обширно изложение за политическитѣ намѣрения на гърцитѣ, като очертава при това отношенията имъ къмъ българитѣ“. Следъ като излага подробно злоупотрѣбенията на гръцкото духовенство и скрититѣ домогвания на гърцитѣ, Иларионъ идва до следнитѣ заключения: Портага трѣбва да отдѣли българския народъ отъ гърцитѣ, за да осуети гръцкитѣ политически планове; за да се постигне това тя трѣбва да даде на българитѣ възможность да се сдобиятъ съ собствена черква въ Цариградъ, да имъ позволи да издаватъ въ Цариградъ свой вестникъ, да проважда на българитѣ владици отъ рода имъ, да се погрижи за отварянето на български училища. При това Иларионъ Стояновичъ е подчерталъ, че въ интереса на самата Порта е да удовлетвори българскитѣ искания; това той е сторилъ, разбира се, отъ тактически съображения; ясно е, че той е ималъ предъ видъ интереситѣ не на Портата, а преди всичко интереситѣ на своя народъ.

Постжпкитѣ на Неофита и Илариона не се увѣнчали съ успѣхъ. Самитѣ политически условия въ дадения моментъ не сж благоприятствували за това. Трактатитѣ между Русия и Турция сж гарантирали известни права на патриаршията, която е била и явно, и тайно поддържана отъ руската дипломация. Двамата смѣли българи сж се показали твърде опасни врагове за патриаршията и тя не е закъснѣла да ги премахне отъ Цариградъ; единъ день Неофитъ и Иларионъ били хванати отъ патриаршески евтаксии (полицейски) и заточени най-напредъ въ Принцовитѣ острови и отъ тамъ на Света-гора. Като поводъ, споредъ мене, за заточението имъ патриаршията е изтъкнала предъ Портата широкото влияние, съ което се ползвали двамата между българитѣ, а сжщо така посочили и сношенията на Неофита съ Раковски и баща му, които презъ това време били докарани отъ Котелъ, сждени и хвърлени въ затвора, гдето Неофитъ е ходилъ понѣкога да ги навижда. Отъ осжждането на Раковски и баща му патриаршията е взела поводъ да изтъкне предъ Портата, че тя не трѣбва да има довѣрие въ българитѣ, особено въ онѣзи отъ тѣхъ, които бунтуватъ простата маса. Бурмовъ отбелязва, че патриаршията е изтъкнала другъ мотивъ за заточението на Неофита и Илариона, сношенията имъ съ католишкитѣ мисионери въ Цариградъ; двамата сж посещавали манастира на лазариститѣ, гдето Неофитъ е оставалъ понѣкога да нощува; въ сжщото време тѣ сж се сношавали и съ полскитѣ емигранти въ Цириградъ, главно съ Чайковски. Тия сношения съ враговетѣ на Русия сж се показали подозрителни на тоговашния руски посланикъ Титовъ, който е далъ съгласието си за заточението на Неофита и Илариона. Самата патриаршия, както твърди Бурмовъ, се е опитала да представи предъ руския посланикъ тия сношения на българитѣ съ лазариститѣ и поляцитѣ за твърде опасни. Напраздно българитѣ отъ Цариградъ и Търново

сѫ ходатайствували за освобождението на Неофита и Илариона. Неофитъ е умрѣлъ въ затвора презъ 1848 г., а Иларионъ е билъ освободенъ едва на следната година (1849), благодарение застѫпничеството на руския посланикъ А. Муравиевъ, който е придружавалъ великия князъ Константинъ Николаевичъ въ пѫтуването му по Света-гора.

Пѫтуването на султанъ Абдулъ Меджидъ презъ България въ 1846 г. е събудило нови надежди у българитѣ. Търновци подали на султана молба отъ името на цѣлата епархия, оплакали се отъ гръцкия владика и искали да бѫде той смѣненъ съ българинъ; владиката Неофитъ е билъ наистина смѣненъ, но пакъ съ гръкъ. Това само е раздразнило още повече българитѣ.

Цариградскитѣ българи и следъ заточението на двамата свои водители не сѫ се отказали отъ намѣрението си да издействуватъ позволение за своя черква въ Цариградъ. Благодарение на нѣколцина видни българи, които сѫ се ползували съ голѣмо влияние предъ патриарха и турското правителство, патриаршията е склонила да удовлетвори отдавнашното желание на българитѣ. Стефанъ Богориди е сполучилъ да издействува султански ферманъ, като отстѫпва даромъ и едно свое мѣсто на Фенеръ за постройка на българската черква. На първо време българитѣ се задоволили съ съграждането на единъ параклисъ, който е билъ свършенъ на 9 октомврий 1849 г. Въ деня на освещаването се е извършила литургия на славянски; следъ богослужението Н. Рилски, който е билъ презъ него време учитель въ гръцкото богословско училище на островъ Халки, произнесълъ речь.

Движението на българитѣ срещу гръцката патриаршия, което е вземало все по-широки размѣри, е накарало турското правителство да се заинтересува по-отблизо за състоянието на патриаршията. Отъ злоупотрѣбенията на гръц-

кото духовенство, разкривани отъ българитѣ, правителството все повече е идвало до убеждение, че трѣбва да се реформира преди всичко централното управление на черквата — патриаршията, за да се тури край на злоупотрѣбенията и българскитѣ оплаквания. Презъ 1849 г. правителството праща заповѣдь на патриарха, въ която изтъква необходимостьта отъ преобразования въ черковното управление. Тая заповѣдь започва съ следнитѣ думи: „Високата порта, по заповѣдь на Негово Величество, не еднократно е препоржчвала на патриаршията да вземе мѣрки да не стават злоупотрѣбения съ паритѣ на каситѣ на патриаршията, на болницитѣ, на училищата и на другитѣ общеполезни народни заведения и да се прекжснатъ онеправданията, които нѣкои владици правятъ на населението, но нейнитѣ препоржчвания останаха безплодни“. По-нататъкъ Портата предлага да се свика съборъ „отъ по-избранитѣ владици и честни първенци на народа“, който да се погрижи за премахването на злоупотрѣбенията и да тури край „на обичая да се продаватъ духовнитѣ санове съ пари, защото той става причина на злоупотрѣбения и грабителства“ (Бурмовъ, 28). Съ своята намѣса въ управлението на патриаршията Портата е искала да уреди въпроси отъ чисто париченъ характеръ; за да не даде поводъ на патриаршията да я обвинява, че се мѣси въ религиознитѣ ѝ дѣла, Портата изрично отбелязва въ заповѣдьта, че „паричнитѣ дѣла не докачатъ (засѣгатъ) никакъ религиозната область; правителството не се е никога докосвало до нея“ (ib.). Трѣбва да отбележимъ, че тукъ и дума не е ставало да се дадатъ известни черковни права на българитѣ; Портата просто е изисквала да се вематъ мѣрки, за да се спре ограбването на населението въ полза на владицитѣ и първенцитѣ, като се е основавала на Хатишерифа, който между другото е провъзгласявалъ премахването на злоупотрѣбленията отъ страна на властни лица.

Ала патриаршията не е обърнала никакво внимание на тази заповѣдь, както и на оплакванията отъ страна на българитѣ. Презъ 1851 г. българското население отъ Видинската епархия праща депутация въ Цариградъ да изложи злоупотрѣбленията на видинския владика; депутацията е искала да се опредѣли на владиката заплата, която да се събира отъ населението подъ видъ на особенъ налогъ. Портата е взела страната на депутацията, изтъкнала е предъ патриаршията, че молбата на видинци е основателна и че трѣбва да се опредѣли заплата не само на видинския владика, но и на владицитѣ отъ всички епархии. Патриаршията е отказала да приеме предложението на Портата подъ предлогъ, че нейнитѣ дългове сж грамадни, че тя има да покрива множество разноски, които, споредъ нейнитѣ обяснения, отиватъ за предприятия отъ чисто хуманенъ и просвѣтенъ характеръ и които не биха могли да се покриватъ, ако на архийереитѣ се опредѣли една ограничена заплата; при това патриаршията е прибавила въ обясненията си, че въ историята на черквата не е имало случай владицитѣ да получаватъ заплата. Правителството не остава доволно отъ тия обяснения; то заявява, че разноскитѣ, които отиватъ за издръжка на черкви, болници и училища, могатъ да се пресметнатъ предварително и да се събиратъ отъ населението, а не да се оставятъ владицитѣ да го облагатъ съ каквито данъци поискатъ. Великиятъ везиръ е настоявалъ патриаршията отново да се занимае съ този въпросъ.

Презъ това време и други епархии изказватъ желание да се опредѣли заплата на владицитѣ. Патриаршията е гледала по какъвто и да е начинъ да забави решението на въпроса; комисията, която е била натоварена да го разгледа, решила, че трѣбва да се изискатъ отъ всички епархии сведения за материалното имъ състояние, за да се опредѣли, каква сума се пада на всѣка една отъ общия дългъ на

патриаршията и по колко трѣбва да внася всѣка епархия отдѣлно за поддръжка на патриаршията, училищата, болницитѣ и пр. Това решение въ сжщность е било мотивъ да се протака, колкото е възможно повече, разглеждането на въпроса; Портата, която е съзирала тактиката на патриаршията, изискала е още веднъжъ, настоятелно, да се тури по-скоро край на въпроса. Патриархътъ отново свиква комисия, която да пресмѣтне дълговетѣ и доходитѣ на патриаршията и възъ основа на това пресмѣтане да изработи проектъ за нови наредби.

Започнатата борба добива новъ тласъкъ, когато взематъ въ нея участие и пловдивскитѣ българи. Известно е, че Пловдивъ е билъ центъръ на гърцизма въ Българско; тамъ най-силно се е чувствувалъ гръцкиятъ духовенъ гнетъ. На 1 септемврий 1850 г. въ Пловдивъ е било отворено българско училище, издържано главно отъ чорбаджи Стоянъ Тодоровъ Чалжковъ — единъ отъ малцината чорбаджии, които сж поддържали народнитѣ интереси. Това училище, чийто пръвъ учитель и преподаватель по български езикъ е билъ Н. Геровъ, е имало за цель да приготвя свещеници и учители. Преподаването на български езикъ е смущавало твърде много гърцитѣ и тѣ сж се опитали да закриятъ новото училище. Предъ Портата тѣ сж представили пловдивскитѣ българи за орждие на панславизма, на рускитѣ политически домогвания, и това тѣхно обвинение е имало известенъ ефектъ предъ турското правителство. Цариградскій вѣстникъ живо е защищавалъ българитѣ отъ гръцкитѣ нападки и е разкривалъ престжпленията на гръцкото духовенство. Борбата е взела твърде остри форми, когато пловдивскиятъ митрополитъ Хрисантъ затворилъ въ Хасково българското девическо училище, прогонилъ отъ тамъ българската учителка и запретилъ въ Т.-Пазарджикъ да се чете на славянски въ черквата. Патриаршията, разбира се,

е подкрепила тия разпореждания на Хрисанта и е услужвала на всички, които сѫ преследвали славянския и народния езикъ въ черквитѣ и училищата. Това е накарало българитѣ да излѣзатъ съ документи да доказватъ грабежитѣ и престѫпленията, извършени отъ Хрисанта.

Но едно събитие спира временно изострената борба. Това събитие е Кримската война (1853-1856 г.), която оказва значително влияние върху вѫтрешната и външна политика на Турция, отслабва руското политическо влияние на изтокъ и ограничава руската намѣса въ живота на християнскитѣ народи въ Турско. Кримската война възниква отъ стълкновението на католишката пропаганда и западното, главно френското, влияние съ руската политика на изтокъ. Началниятъ поводъ за това стълкновение е билъ твърде незначителенъ нагледъ; Франция е настоявала да се ограничатъ правата на православнитѣ въ божигробскитѣ мѣста и да се осигурятъ повече права на католицитѣ; постепенно този въпросъ засѣга привилегиитѣ на православното духовенство въ Турция. Франция, чиито домогвания на изтокъ презъ него време сѫ били твърде значителни, не е могла да гледа спокойно на привилегиитѣ, съ които се е ползувала отъ по-рано православната черква въ турската империя; тя просто е следвала примѣра на Русия, която чрезъ маската на религията е гонила чисто политически цели, като е разширявала своето политическо влияние между българитѣ и гърцитѣ. Сѫщото е искала да стори и Франция за интереситѣ на своята политика; католишката пропаганда на изтокъ е разкривала широкъ просторъ за западното, предимно френското, политическо влияние и е спомагала за отцепването на подвластнитѣ християни отъ Русия. Въ 1840 г. Франция е получила отъ Турция право, да владѣятъ католицитѣ нѣкои мѣста въ Йерусалимъ; десеть години следъ това Русия заявява, че тия мѣста трѣбва да принадлежатъ на православнитѣ.

Турция не се решава да отстжпи на Русия спорнитѣ божи-гробски мѣста, и на 26 февруарий 1853 г. рускитѣ войски нахлуватъ въ Влашко и Молдава; Русия заявява, че ще държи тия провинции, докато турцитѣ не отстжпятъ. Турция, подкрепена отъ Франция и Англия, решително отказва да удовлетвори рускитѣ искания. Войната почва при условия твърде неблагоприятни за Русия и свършва съ Парижкия договоръ (1856 г., 18/30 мартъ), споредъ който Русия се лишава отъ правото си да покровителствува подвластнитѣ християни — едно право, добито въ Кючюкъ-Кайнарджа (1774 г.); това право сега става общоевропейско; споредъ условията на Парижкия договоръ, Черно море става неутрално; Дарданелскитѣ проливи оставатъ закрити за рускитѣ военни кораби; Бесарабия се отнема отъ Русия и се връща на Молдава; изобщо, правата, които Русия е спечелила въ Кючюкъ-Кайнарджа, загубила ги е въ Парижъ.

Кримската война е повлияла значително върху посоката на черковната борба и е накарала Русия да държи едно рѣзко опредѣлено поведение спроти тая борба. Ние ще се спремъ да характеризираме накратко това поведение, което е оказало твърде голѣмо влияние върху развитието и края на черковния въпросъ. Намѣсата на Русия въ този въпросъ следъ войната е създала най-голѣми прѣчки за неговото правилно и скорошно решаване.

Руската политика е имала за цель да запази религиозната цѣлость на православнитѣ народи, подчинени на Турция. Въ дадения случай Русия се е ржководила отъ принципа на вѣрата, а не на народностьта. „Религиозниятъ принципъ спроти всички народности, които изповѣдаватъ православна вѣра, става традиция на дипломатическитѣ ѝ акции“. Въ религиозно отношение, а сжщо така и по черковната си организация, гърцитѣ и българитѣ сж образували една цѣлость и Русия е считала, че въ неинъ интересъ е

да запази тази цѣлость непокжтната. Въ православието тя е виждала най-сжществената връзка между нея и поробенитѣ християни; чрезъ православието Русия е разпространявала своето политическо влияние на Истокъ. Предъ турското правителство руската дипломация се е застжпвала не за интереситѣ на отдѣлни православни народности, а за общитѣ интереси на православието. Своето покровителство тя е изразявала чрезъ патриаршията, която е била посрѣдникъ между правителството и всички подвластни християни.

„Следъ Кримската война руската дипломация е почувствувала скритата дейность, която отъ много години се е развивала въ срѣдата на двата християнски народа въ Турско и която ги е обособявала въ национално отношение. Тя ясно вижда, че българитѣ водятъ една дългогодишна борба не за черковни, а за национални права и че тѣ се противопоставятъ на гърцитѣ именно на национална основа. Интереситѣ на нейната политика я принуждаватъ да вземе една опредѣлена позиция спроти тая ожесточена борба, да се противопоставя на всѣки опитъ срѣдъ поробенитѣ християни за национално самоопредѣление и да ратува за сливането имъ на религиозна основа подъ върховното началство на гръцкия патриархъ. Русия се обявява противъ отцепването на българската черква отъ патриаршията; това отцепване е било за нея равносилно съ създаване на отдѣлни национални интереси, които ще затруднятъ твърде много пжтищата на нейнитѣ политически аспирации. Въ националния характеръ на черковната борба тя е виждала една голѣма опасность за своята политика на истокъ и по всѣкакъвъ начинъ се е старала да осуети раздѣлянето на българитѣ отъ гръцката черква, за да не се създаватъ отдѣлни национални, племенни интереси между подчиненитѣ християни. Твърде ясно разкрива рускитѣ политически стремежи на истокъ една записка, пратена отъ Петербургъ на руския

посланикъ въ Цариградъ. Характерно е, че тази записка е пратена веднага следъ Кримската война, която е разкрила най-широкъ просторъ за френското политическо влияние на истокъ и е дала възможность на Русия да надзърне по-отблизо въ духовния животъ на българитѣ и гърцитѣ. Записката е озаглавена „Нашитѣ бѫдни отношения къмъ източната черква“. Въ нея между другото се казва: „Нуждно е за насъ да стегнемъ, колкото се може повече, връзкитѣ си съ източноправославната черква и особено съ цариградската патриаршия, която е центъръ на православието. . . Нашитѣ политически интереси, по самото естество на нѣщата, сѫ били и ще бѫдатъ и занапрѣдъ въ тѣсни връзки съ православието. . . Затова именно нашъ интересъ е да поддържаме добро съсѣдство съ народи, които поради еднаквостьта на вѣрата, ще ни бѫдатъ винаги привързани. . .“ (Гр. Трубецкой, 2). Рускиятъ дипломатъ Гр. Трубецкой, следъ като цитира тази записка въ една своя статия — „Руската политика на истокъ“ — прибавя: „Руската дипломация не се е отклонила отъ своята линия на поведение, понеже единството на православната вѣра на истокъ е било краеѫгъленъ камъкъ на нейната политика.“ (Руската политика на истокъ, София, 1910, с. 25).

Въ известната книга на Леонтьева „Россія, Востокъ и Славянство“ (т. I, стр. 248), която сѫщо тъй разкрива мотивитѣ на руската намѣса въ черковния въпросъ, срѣщаме следното характерното признание: „Да не забравяме, че принципътъ, въ името на който ние всѣкога се вмѣсвахме въ работитѣ на Истокъ, бѣше не племененъ, а вѣроизповѣденъ“.

Разбира се, интереситѣ на православието не сѫ били цель за руската политика, нейнитѣ крайни цели сѫ били отъ чисто политически характеръ. Православието въ дадения случай е било само една организация, която е могла да да улесни политическитѣ стремежи на Русия.

Върху посоката на черковния въпросъ, освенъ Крим-ската война, е повлиялъ презъ 50-тѣ години единъ важенъ актъ отъ страна на турското правителство — провъзглася-ването на Хатихумаюна отъ 1856 г., който е потвърждавалъ правата, дадени на турскитѣ подданици чрезъ Хатишерифа отъ 1839 г. Хатихумаюнътъ е обещавалъ свобода на рели-гията, смѣсенъ сждъ, допущане на християнитѣ на държавни длъжности и въ войската, а сжщо така и участие на христи-янски представитель въ държавния съветъ. Предвидени сж били тукъ и нѣкои важни черковни реформи. Тъй, напр., Хатихумаюнътъ е задължавалъ всѣка християнска община въ държавата да се преобразува въ духа на новото време, да прегледа наредбитѣ си и да представи въ единъ опре-дѣленъ срокъ на Портата проектъ за реформитѣ, които безъ друго трѣбва да въведе. Освенъ това, той е изисквалъ, властьта на патриарха и владицитѣ да се постави въ зави-симость отъ новитѣ наредби и реформи, заповѣдвалъ е да се тури край на владишкитѣ берии, като се опредѣлятъ заплати на владицитѣ и патриарха; свърхъ това, споредъ Хатихумаюна управлението на доходитѣ въ всѣка религиозна община е трѣбвало да се възложи на единъ съветъ отъ духовни и свѣтски лица, избрани отъ самата община.

Султанскиятъ Хатихумаюнъ, който е гарантиралъ много повече права и свободи за християнското население, откол-кото Хатишерифътъ, е билъ тържествено четенъ и тълкуванъ въ вскички градове на империята и посрещнатъ съ голѣма радость и голѣми надежди отъ страна на българитѣ. Въ сжщность този исторически актъ, продиктуванъ отъ евро-пейскитѣ сили, съ правата, които е обещавалъ, съ рефор-митѣ, които е предвиждалъ, е давалъ възможность на бъл-гаритѣ да го посочватъ като законна основа на своитѣ искания и въ негово име да искатъ застжпничеството на прави-телството.

Веднага следъ Парижкия миръ българитѣ започватъ отново да се оплакватъ отъ гръцкитѣ владици и да заявяватъ своитѣ искания предъ Портата. Нѣколко български депутации, опълномощени да изразятъ желанието на българитѣ предъ правителството, се събиратъ въ Цариградъ и подаватъ колективна молба за уреждане на българската йерархия.

Най-сетне правителството се принуждава да предпише на патриаршията да свика народенъ съборъ, въ чиито съставъ да влизатъ патриархътъ, 7 епископи и 38 народни представители, отъ които 10 отъ Цариградъ и 28 отъ епархитѣ. Този съборъ е трѣбвало да изработи проектъ за реформитѣ въ черковното управление. Самата Порта е изложила въпроситѣ, на които трѣбва да се спре съборътъ. Споредъ нейното предписание, трѣбвало е да се уредятъ на първо мѣсто следнитѣ въпроси: опредѣляне заплата на патриарха и владицитѣ споредъ нуждитѣ имъ, опредѣляне размѣритѣ на данъцитѣ, които ще се събиратъ отъ християнското население за тия заплати, изработване на правила за избиране на патриархъ и владици, които правила да не накърняватъ правата на християнскитѣ народи въ турско. Въ този съборъ сж влизали само трима български представители — отъ Търново, Видинъ и Пловдивъ. Съборътъ, който е билъ откритъ въ началото на 1858 г., протакалъ дълго време заседанията си и не само че не еималъ намѣрение да удовлетвори българскитѣ искания, дори не е счелъ за потрѣбно да ги разгледа, макаръ българскитѣ представители да сж обърнали внимание на събора върху черковния въпросъ. Тѣ подали едно заявление до патриарха (отъ 1858 г.), като представители на собора, подписано не само отъ тѣхъ, но и отъ представителя на Босна, което е завършвало съ следнитѣ думи: „Ние искаме прочее да се рѣши отъ този правдолюбивъ съборъ, щото занапрѣдъ да не се проважда на епархиитѣ ни за владика онзи, който не знае съвършено добрѣ езика

ни, понеже това е противно на здравия разумъ и на Евангелието — подъ страхъ, че ако би да се проводи, не ще се приеме отъ епархията“ (Бурмовъ, 63). Гърцитѣ се отнесли пренебрежително къмъ това заявление. Двама отъ българскитѣ представители напустнали демонстративно събора; останалъ само търновскиятъ представитель Никола Минчоолу да защищава българскитѣ интереси.

Правителството е настоявало да се решатъ по-скоро предвиденитѣ за разглеждане въпроси, и най-сетне съборътъ бива принуденъ да опредѣли заплата на патриарха и владицитѣ, да изработи наредби за избиране на патриархъ, патриаршески синодъ и владици и да опредѣли тѣхнитѣ длъжности. Българитѣ сѫ останали недоволни отъ взетитѣ решения, понеже най-сѫществениτѣ имъ искания — да иматъ свое духовенство и владицитѣ да се избиратъ отъ епархиитѣ — сѫ били игнорирани. Н. Минчоолу е отказалъ да подпише изработения отъ събора уставъ. Още преди да бѫде утвърденъ устава, българитѣ даватъ изразъ на своето недоволство съ множество заявления до събора и великия везиръ. Н. Минчоолу, който подалъ протеста на търновскитѣ жители, прибавилъ устно въ събора, че българитѣ сѫ обидени отъ гръцката патриаршия, която е унищожила нѣкогашната българска патриаршия въ Търново и независимата имъ архиепископия въ Охридъ, обидени сѫ сѫщо така отъ гръцкото духовенство, което преследва българския и славянски езици и навсѣкѫде натрапва гръцкия езикъ, неразбранъ за простата маса; накрай търновскиятъ представитель заявилъ, че българскиятъ народъ не се счита длъженъ да изплаща дълговетѣ на патриаршията, преди да се установи точно размѣрътъ на тия дългове и да се докаже, че действително тѣ сѫ били сторени за полза на християнитѣ (Бурмовъ, 70).

На 16 февруарий 1860 г., следъ 2-годишни безплодни прения, съборътъ завършва заседанията си. При закриването

му гъркътъ д-ръ Стефанъ Каратеодориди държалъ речь, въ която подчерталъ, че българитѣ сж твърде наивни като мислятъ, че гърцитѣ ще удовлетворятъ нѣкога исканията имъ като безосновни и несправедливи. Черквата не познава разлика по националность, изтъкналъ Каратеодориди; а избирането на епископи отъ народа е нѣщо нечуто. Тая речь и решенията на събора сж ожесточили крайно българитѣ. Въ отговоръ на речьта на Каратеодориди, която е била напечатана и разпространена, тѣ излизатъ съ особена брошура Ἀθάντησις εἰς τόν λόγον τον κυρίου Σ. Καραθεοδωρῆ. Тая брошура е носила подписа на търновския представитель Н. Минчоолу, но въ сжщность е била написана отъ Г. Кръстевича. Въ нея се изтъкватъ и аргументиратъ отново българскитѣ искания, заявени въ събора, и се отхвърлятъ доводитѣ, които е посочвалъ срещу тѣхъ Каратеодориди. Наскоро следъ издаването на тая брошура цариградскитѣ българи се обръщатъ съ едно прошение до Високата порта, въ което изтъкватъ пристрастието и несправедливостьта на събора, и отъ името на цѣлия български народъ искатъ съвършено отдѣляне отъ гърцитѣ. Това заявление означава една нова фаза въ черковната борба. Въ него българитѣ за пръвъ пжть заявяватъ предъ Портата, че искатъ да бждатъ независими отъ гръцката черква. Съ това тѣ поставятъ своитѣ искания на една по-широка основа и въ национално, и въ политическо отношение.

Ето по-важнитѣ пасажи въ заявлението на българитѣ: „Гръцкото духовенство освенъ дето не смѣта вѣрноподания български народъ равенъ съ гръцкия, но и думата българинъ вдигна и заличи отъ страницитѣ на хрониката, и насъ като брой ужъ за гърци, докарало ни е въ едно умствено робство. А това е противъ височайшата воля [противъ постановленията на Хатишерифа и Хатихумаюна] . . . Дългътъ на патриаршията, понеже е направенъ отъ гър-

цитѣ само за осѫществяване на тѣхнитѣ намѣрения, съвсѣмъ нѣма що да засѣга нашътъ народъ. Всички тия работи понеже сѫ противни на вѣрата ни, желаемъ и просимъ да бѫдемъ отъ всѣка страна отдѣлни отъ тѣхъ, та, на царско здравие, като си имаме църкви, като си имаме епископи, духовници и попове способни да управляватъ духовнитѣ ни работи, да добие и нашътъ народъ правдинитѣ, които иматъ и другитѣ поданни народи, да се нареди за насъ отдѣлно духовно управление, щото да се избавимъ отъ различнитѣ неправди, угнетения, които тегли народътъ ни, и да ни управляватъ отъ насъ хора человѣколюбиви, съвѣстни и милостиви, които знаятъ езикътъ и умѣятъ да ни управляватъ духовно. . . “ (Бурмовъ, 73, Български книжици, 1860, кн 2).

Презъ времето, когато е заседавалъ съборътъ, цариградскитѣ българи сѫ разглеждали въпроса за уреждането на българската черква въ Цариградъ. Патрияршията, следъ дълги молби и настоявания, е рѫкоположила за архиерей на тая черква Илариона Стояновича, съ името Макариополски. Портата отъ своя страна е издала фермanъ за построяване не черквата. Построениятъ още презъ 1849 г. параклисъ е билъ съвсемъ недостатъченъ. На 25 октомврий 1859 г. се е положилъ тържествено основниятъ камъкъ на бѫдещата черква.

Редица събития въ България все презъ това време накарватъ българитѣ още по-енергично да се противопоставятъ на гръцката черква и да изразятъ въ най-крайна форма своитѣ искания. Пловдивскитѣ българи нѣколко пѫти сѫ настоявали, поне въ една отъ черквитѣ имъ да се разреши служба на славянски езикъ. Патрияршията нищо не отговаряла. Въ недѣля, на 29 ноември 1859 г., единъ отъ ученицитѣ на българското училище въ града излиза да чете апостола на български въ черквата „Св. Богородица“;

по този поводъ се сбиватъ най-ожесточено българи и гърци въ самата черква. На другия день, св. Андрей, сбиването се повторило, но съ още по-голѣма ярость. Стълкновенията и сбиванията се пренасяли вънъ отъ черквата. Най-сетне, предъ видъ на тия безредици, турското правителство се е принудило да предпише на патрияршията да удовлетвори поне отчасти исканията на пловдивскитѣ българи. Патриаршията позволява съ едно послание да се чете славянски въ две пловдивски черкви. Когато на 20 февруарий се е чело въ черква посланието на патриарха, гърцитѣ нападнали българитѣ, произлѣзло ново сбиване, при което дветѣ ожесточени страни си служели съ свещени книги, икони и свѣщи. Такива сбивания сѫ станали и по други български градове. Тия смутове още повече сѫ изострили отношенията между българитѣ и патриаршията и сѫ правили невъзможно какво да е споразумение между тѣхъ.

3 априлъ 1860 г., първиятъ великденски день — единъ бележитъ день въ историята на нашата черковна борба — е билъ опредѣленъ за демонстрация срещу патриарха; въ този день българитѣ сѫ искали смѣло да заявятъ, че не признаватъ вече властьта на гръцката патриаршия. Българската черква въ Цариградъ е била препълнена съ народъ; литургията се е извършвала отъ самия архиерей Иларионъ Макариополски. Когато дошло редъ да се помене името на патриарха, всички събрани шумно заявили, че не желаятъ да чуятъ името на гръцкия патриархъ; съ викове „Долу гръцкото духовенство!“ „Не щемъ гръцкия патриархъ!“ (Карапетровъ) събранитѣ въ черква българи заставили Илариона да спомене, вмѣсто името на патриарха, „всякое епископство православнихъ“. А това е могълъ да произнесе само архиепископъ, който не зависи отъ друга черковна власть. Съ тази постѫпка българитѣ сѫ искали да заявятъ, че възстановяватъ независимостьта на предишната българска

йерархия. По тактически съображения Иларионъ е трѣбвало да спомене, вмѣсто името на патриарха, името на султана. Трѣбва да отбележимъ, че тази постжпка — неспоменуване името на патриарха — е станала по инициативата на младитѣ — тия, които сж упражнявали най-голѣмо влияние върху широката народна маса и следъ които сж вървѣли българскитѣ еснафи въ Цариградъ; старитѣ, консервативно настроенитѣ, сж били противъ станалото, осжждали сж постжпката на младитѣ, като сж я намирали твърде крайна и ненавременна (Карапетровъ, 27).

Тази постжпка на българитѣ е смутила твърде много руската дипломация и гръцката патриаршия. Портата не е осждила българитѣ; напротивъ, радвала се е за смутоветѣ, които могатъ да произлѣзатъ въ срѣдата на православната църква и да закриятъ пжтищата на руското политическо влияние срѣдъ българитѣ. Агентитѣ на католишката пропаганда сжщо така сж се радвали предъ надеждитѣ перспективи, които сж се разкривали за тѣхъ. Патриаршията и цѣлиятъ гръцки печатъ сж тълкували българската постжпка като нечувано нарушение на черковнитѣ канони и посегателство върху правата на гръцкия народъ; а Иларионъ е билъ посочванъ отъ гърцитѣ като епископъ, който се бунтува срещу каноническото си началство. Патриаршията е осждила най-строго неговата постжпка и е поискала отъ Портата разрешение да го накаже. Портата обаче, като е имала твърдото намѣрение да използува за своитѣ политически интереси враждата между двата народа, не е обърнала никакво внимание на предложението на патриаршията. Това е дало поводъ на българитѣ да вѣрватъ, че турското правителство е склонно да вземе тѣхната страна и да удовлетвори исканията имъ. На 24 априлъ Иларионъ служилъ въ българската църква безъ позволение на патриарха; съ това той и българитѣ още веднъжъ сж заявили, че не при-

знаватъ властьта на гръцката черква. Патриаршията и този пѫть се отнесла до Портата съ предишното си заявление, но Портата пакъ го е отхвърлила.

Великденската постѫпка на цариградскитѣ българи е била последвана въ цѣла България; навредъ въ българскитѣ черкви името на патриарха е било замѣнено съ името на султана. Българитѣ отъ всички епархии подали молби до Високата порта да признае независимата имъ черква и въ сѫщото време заявили на Илариона, че отсега нататъкъ признаватъ не властьта на патриарха, а началото на българската черква въ Цариградъ, за представитель на която считали Илариона.

Положението, въ което се е намирала гръцката патриаршия презъ време на тия движения, е било твърде благоприятно за българитѣ; въ материално отношение патриаршията е била съвсемъ разнебитена; освенъ това, възникнали сѫ разногласия между самитѣ гърци върху приетия отъ събора уставъ, който е предписвалъ нови наредби за избиране патриархъ и синодъ. Мнозина гърци сѫ били противъ този уставъ. Тогавашниятъ патриархъ, Кирилъ, не е могълъ да угоди нито на привърженицитѣ, нито на противницитѣ на устава, чувствувалъ се е безсиленъ да се противопостави на движението между българитѣ и е билъ принуденъ да си даде оставката. Срѣдъ гърцитѣ възникватъ нови разногласия относително избора на новъ патриархъ; едни сѫ настоявали да стане изборътъ по старитѣ наредби, а други сѫ искали да се спазятъ новитѣ наредби, изработени отъ събора. Следъ дълги разпри, къмъ края на 1860 г. билъ е избранъ за патриархъ кизичския митрополитъ Йоакимъ подъ името Йоакимъ II.

Този съборъ е изострилъ още повече гръцката борба между защитницитѣ и противницитѣ на старитѣ наредби. Привърженицитѣ на реформитѣ излизатъ срѣщу патриар-

шията и почватъ да разкриватъ нейнитѣ злоупотрѣбления. Тия смутове въ срѣдата на гръцката черква даватъ поводъ на българитѣ да подчертаятъ справедливостьта на своитѣ постжпки и да искатъ по-настоятелно отдѣлянето отъ патриаршията, противъ която самитѣ гърци почватъ да възставатъ.

Портата обещала да свика комисия отъ българи и гърци за разглеждане на българскитѣ оплаквания, но преди това изисква отъ българитѣ да признаятъ новия патриархъ за свой религиозенъ началникъ. Ала българитѣ по никой начинъ не сж искали да се отрекатъ отъ великденската постжпка и да признаятъ отново властьта на патриарха. Портата не се опитала да имъ въздействува още веднъжъ.

Положението, въ което се е намиралъ черковниятъ въпросъ, е ставало все по-неопредѣлено. Отъ една страна, патриаршията решително отказвала да удовлетвори българскитѣ искания, отъ друга страна, правителството е залъгвало българитѣ съ обещания, протакало е нарочно решението на въпроса, безъ да се реши на каква да е постжпка. Тая неопредѣленость е дала поводъ на католишката пропаганда да се опита да привлѣче на своя страна българитѣ, недоволни и отъ патриаршията и отъ тактиката на Портата.

Както видѣхме, Кримската война, която е отслабила значително руското политическо влияние на Изтокъ, е създала най-благоприятни условия за домогванията на тая пропаганда. Католишкитѣ мисионери започватъ тайно да работятъ между самитѣ българи, да ги привличатъ съ най-примамливи обещания и да подготвятъ срѣдъ тѣхъ лица, които да служатъ на интереситѣ на римската черква. За да маскира сжщинскитѣ си намѣрения, тая пропаганда, насочена срещу православието и руската политика, намѣсва се косвено въ българскитѣ работи чрезъ онѣзи българи, които сж били готови да ѝ услужатъ. Бурмовъ (с. 82) твърди, че редактираниятъ отъ Драганъ Цанковъ вестникъ „България“, е билъ

основанъ и поддържанъ отъ пропагандата и че въ този вестникъ чрезъ редактора сѫ говорили самитѣ католишки мисионери, които сѫ изтъквали предимствата на западната култура и западната черква предъ източната и сѫ съветвали българитѣ да се съединятъ съ римската черква — да приематъ тъй наречената уния.

Интимнитѣ отношения на нѣкои отъ водителитѣ на борбата къмъ мисионеритѣ и къмъ идеята за съединение съ западната черква и досега не сѫ достатъчно освѣтлени; но все пакъ и тия данни, съ които разполагаме, ни даватъ основание да вѣрваме, че нѣкои отъ българитѣ сѫ били орѫдие въ рѫцетѣ на католишкитѣ пропагандатори по чисто лични интереси и съображения, а други отъ тѣхъ наивно сѫ вѣрвали въ католишкитѣ обещания и сѫ се поддавали на пропагандата, макаръ и за кратко време. А мисионеритѣ сѫ обещавали да удовлетворятъ всички български искания, да издействуватъ отъ папата припознаване на независима българска черква, да се грижатъ за народната просвѣта, да поддържатъ българскитѣ училища; обещавали сѫ сѫщо така, че не ще принуждаватъ униятитѣ българи да отстѫпятъ отъ вѣрата и обредитѣ си, нито пѫкъ да промѣнятъ писмото си; въ замѣна на всичко това отъ българитѣ се е искало само едно: да се подчинятъ на папата. И действително тукъ-тамъ нѣкои простодушни и наивни българи сѫ се съблазнявали за известно време отъ тѣзи обещания.

Но между българитѣ е имало и такива, които сѫ възприели идеята за уния по чисто тактически съображения, като сѫ искали да правятъ политика съ унията. Съ решението си да приематъ унията, тия последнитѣ сѫ искали да внушатъ на Русия, че ако тя не се застѫпи за българскитѣ искания, българитѣ ще скѫсатъ връзкитѣ си съ Русия и ще признаятъ духовната власть на папата. Съ други думи, тѣ косвено сѫ искали да заплашатъ Русия и да я привлѣкатъ

на своя страна. При това тѣ сж гонили и една друга цель: да повлияятъ съ постжпката си и на патриаршията, да я принудятъ да признае и удовлетвори народнитѣ искания. Въ сжщность тия българи, които сж правили унията, не сж имали искрено намѣрение да се откажатъ отъ православието и да приематъ католицизма, защото сж знаели много добре, че простата маса, която съ вѣкове е крепила религията си много повече отъ националностьта си, нѣма да ги последва. Тѣ сж виждали сжщо така, че простиятъ народъ, дори и да се увлѣче отъ тактиката на агентитѣ на пропагандата, скоро ще съзнае заблуждението си и ще се отрече отъ постжпката си. Тѣхната истинска цель е била, като се показватъ склонни да приематъ предложенията на католицитѣ, да принудятъ по единъ костенъ начинъ патриаршията и Русия да погледнатъ по-сериозно на българскитѣ заявления.

Още преди великденската случка на мисионеритѣ се удало да увлѣкатъ за малко време въ нѣкои мѣста българското население, напр., въ Кукушъ, чиито жители сж били твърде много раздразнени отъ патриаршията, за гдето не смѣнява гръцкия владика въ Полянската епархия съ българинъ, въпрѣки многократнитѣ оплаквания и протести. Подъ въздействието на католишкитѣ агенти, българитѣ въ Кукушъ се съгласили да приематъ унията, но съ условие да се не промѣня нищо въ вѣрата и обредитѣ имъ. Постжпката на кукушани силно е смутила българи и патриаршията. Между гръцкото духовенство е нѣмало нито едно лице, което да знае добре български и да отбие българитѣ въ Кукушъ отъ решението имъ. Патриаршията се е видѣла принудена да прибѣгне до Илариона Макариополски, който побързалъ да иде въ Кукушъ и да накара новитѣ унияти да се откажатъ отъ взетото решение. Кукушани се отрекли отъ унията, но следъ като патриаршията е назначила българина Партений за полянски архиерей.

Опититѣ на пропагандата и на нейнитѣ привърженици между българитѣ сж спомогнали въ сжщность да се очертае по-ясно посоката на черковната борба и добие тя още по-опредѣленъ националенъ характеръ. Противницитѣ на унията сж убеждавали българитѣ, че тѣ трѣбва да се стремятъ къмъ добиване на черковни права и черковна независимость не подъ ново име и вѣроизповѣдание, а като православни — такива, каквито сж били отъ по-рано. Най-трезвитѣ водители на борбата винаги сж изтъквали, че, като особена народность, българитѣ трѣбва да се стремятъ къмъ създаване и закрепване на своята нациоална черква, която да служи на народнитѣ интереси, а не на интереситѣ на гръцката или римската черква. Католишката пропаганда, вмѣсто да действува на по-голѣмата часть отъ българитѣ, все повече е закрепвала у тѣхъ убеждението, че тѣ трѣбва да се откажатъ не само отъ патриарха, но и отъ всѣка духовна власть, която би се опитала да ги подчини, подъ маската на лъжливи обещания. Домогванията на българитѣ добиватъ сега по-опредѣлена форма, именно: православна българска йерархия, независима както отъ властьта на папата, тъй и отъ властьта на патриарха.

Но колкото повече изясняватъ българитѣ своитѣ искания и ги поставятъ на една все по-широка национална основа, толкозъ повече прѣчки срѣщатъ въ стремежа си да ги осжществятъ. Сега тѣ има да се борятъ не само съ гръцката патриаршия, покровителствувана отъ руската политика, не само съ пасивностьта на турското правителство, но и съ енергичната римска пропаганда, инспирирана отъ Франция и поддържана отъ Портата. Турското правителство всѣкога се е показвало склонно да признае независимостьта на българската йерархия, ако българитѣ се съгласятъ да приематъ унията — едно отъ срѣдствата да се препрѣчи пжтьтъ на руското влияние между българитѣ. Отъ друга страна,

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Портата е отказвала да удовлетвори българскитѣ искания въ предлаганата отъ българитѣ форма, защото се е бояла да не би това да даде поводъ за нови искания и стремежи отъ политически характеръ.

Българитѣ сѫ били предоставени сами на себе си. Нѣкои отъ тѣхъ отново почватъ да изтъкватъ, че добре ще бѫде да се направи една стѫпка въ полза на унията. На 18 декември часть отъ цариградскитѣ българи заявяватъ, че щомъ патриаршията игнорира тѣхнитѣ искания, тѣ ще приематъ унията. За съединението имъ съ римската черква е билъ съставенъ актъ, който е изразявалъ желанието на униятитѣ да подновятъ българската каноническа йерархия подъ покровителството на папата, обаче безъ да се покътватъ писмото, езикътъ, обичаитѣ имъ и обредитѣ на тѣхното богослужение. На другия день следъ подписването на акта турското правителство заявило, че е съгласно да признае и утвърди българската униятска община въ Цариградъ.

Другата, по-голѣмата часть отъ цариградскитѣ българи, противницитѣ на унията, се събиратъ въ метоха на българската черква и осѫждатъ постѫпката на униятитѣ. Между тѣхъ е билъ и Иларионъ Макариополски. Нѣколко дни следъ това (на 22 декември, 1860 г.) тия българи отправятъ единъ позивъ до събратята си въ провинциитѣ, съ който ги съветватъ да се не увличатъ отъ обещанията на католишкитѣ агенти. Презъ това време, съ едно послание до униятитѣ, папата заявява, че е съгласенъ да изпълни всички български искания и пожелава не само една часть, но всички българи, особено духовенството, да се присъединятъ къмъ римската черква.

Въпрѣки обещанията на папата, въпрѣки изявленията на турското правителство, че признава българската униятска община, унията не е имала успѣхъ. Мнозина отъ нейнитѣ предишни привърженици, като узнаватъ, че тя не е дѣло

на цѣлия български народъ, почватъ да се оттеглятъ. Агентитѣ на пропагандата, въ усилията си да въздействуватъ на униятитѣ българи и да ги задържатъ на взетото отъ тѣхъ решение, поискватъ отъ папата да ржкоположи патриархъ на българитѣ, макаръ числото на униятитѣ между тѣхъ да е било твърде малко. Агентитѣ сж разчитали и на обстоятелството, че този патриархъ ще бжде припознатъ отъ правителството. За кандидатъ е билъ посоченъ Йосифъ Соколски, игуменъ на Габровския манастиръ — единъ твърде добродушенъ, простъ човѣкъ, който едва е умѣлъ да чете и пише. Тъкъвъ именно е билъ потрѣбенъ и на католишкитѣ агенти. Презъ пролѣтьта на 1861 г. Й. Соколски, придруженъ отъ началника на лазариститѣ въ Цариградъ. Боре́, отъ Драганъ Цанковъ и д-ръ Мирковичъ, пристига въ Римъ, гдето е трѣбвало да бжде ржкоположенъ отъ папата. Депутацията е била посрещната съ най-голѣми почести и приета тържествено отъ папата въ Ватиканъ. На Й. Соколски е било обещано да бжде ржкоположенъ за български патриархъ; обаче въ папската грамота той е билъ нареченъ „архиепископъ и апостолски намѣстникъ на съединенитѣ българи“. Папата обещалъ да даде и титлата патриархъ, когато броятъ на униятитѣ българи порастне до 500.000. Следъ три седмици (на 14 априлъ) депутацията се върнала и Соколски заелъ своето архиепископско мѣсто. Портата веднага го е признала за миллетбаши (народенъ началникъ) на униятитѣ.

Патриархътъ, стреснатъ отъ домогванията на католицитѣ, най-сетне решава да направи нѣкои отстжпки на българитѣ, но съ условие да бждатъ лишени отъ архиерейски санъ и заточени Иларионъ, Авксентий и Паисий Пловдивски, които сж се отрекли отъ патриаршията; при това патриархътъ е искалъ отъ българитѣ пълно подчинение. Съ осжждането на тримата владици, последниятъ отъ които е билъ гръкъ, но защитникъ на българитѣ, патриаршията е смѣтала

да тури край на българскитѣ стремежи къмъ самостойна черква; но е достигнала тъкмо обратенъ резултатъ, като е раздразнила още повече българитѣ. Между другото, патриаршията е обещавала да предпочита за епископи и митрополити въ българскитѣ епархии лица отъ българско произхождение или пъкъ гърци, които знаятъ добре български езикъ, да основе богословско училище за подготвяне на българи за духовно звание, да допустне изучването на българския езикъ въ училищата, да назначава не само гърци, но и българи за членове въ настоятелството на патриаршията и въ други нейни учреждения, а, освенъ това, двама или трима български владици да участвуватъ въ синода; предвидено е било дори да се основе българска черква подъ надзора на патриаршията. Но всички тия отстжпки, изразени въ твърде неопредѣлена форма отъ единъ гръцки съборъ, свиканъ отъ патриаршията презъ 1861 г., сж били незначителни за българитѣ; отъ друга страна, тѣ сж знаяли, че патриаршията, както и Високата порта, не се скжпи да дава обещания и никога да не предприема да осжществи и най-малкото отъ тѣхъ. Твърде много е възбудило враждебното отношение на българитѣ къмъ патриаршията решението на събора да се заточатъ тримата български владици. Правителството, като е искало да използува неблагоприятното положение, въ което сж се намирали българитѣ, поставило ги е предъ дилемата: или всички да приематъ унията, или да останатъ подъ властьта на патриаршията и да приематъ нейнитѣ предложения. Презъ това време патриархътъ се е споразумѣлъ съ Портата за заточението на тримата владици; българитѣ още веднъжъ заявили предъ Портата твърдото си намѣрение да образуватъ отдѣлна черковна община, независима както отъ патриарха, тъй и отъ папата; Портата е отговорила, че не е възможно признаването на българската черква като отдѣлна християнска община въ турската импе-

рия. Тогазъ у водителитѣ на борбата възниква мисъльта да се свика въ Цариградъ български съборъ, който да обмисли, какви постѫпки да предприеме за отстояването на своитѣ домогвания. Ала преди да се събератъ представителитѣ па този народенъ съборъ, владицитѣ сѫ били заточени; въ сѫщия день, когато Й. Соколски тържествено е пристигалъ отъ Римъ, посрѣщанъ отъ униятитѣ и отъ представители на властьта, правителството съобщава, че е одобрило предложението на патриаршията за заточаването на трима та владици. Застѫпничествата, протеститѣ и шумнитѣ манифестации на цариградскитѣ българи по този поводъ не помогнали. На 29 априлъ 1861 г. владицитѣ били отведени въ единъ параходъ, гдето Драганъ Цанковъ, придруженъ отъ униятитѣ, е увѣрявалъ Илариона, че заповѣдьта за заточението ще бѫде отмѣнена, ако Иларионъ се съгласи да приподпише едно заявление въ смисълъ, че приема унията. Заявлението е било приготвено по-отрано отъ католишкитѣ агенти. Тукъ е присѫтствувалъ и единъ отъ адютантитѣ на великия везиръ съ инструкции, Иларионъ да бѫде освободенъ, щомъ приеме предложението на Цанкова. Но Иларионъ скѫсалъ презрително заявлението, отдръпналъ се и рекълъ: „Дѣто народа, тамъ — и азъ!“ (Радивоевъ, Славянски календаръ).

Тримата владици били заточени въ Мала-Азия.

Къмъ края на май, сѫщата година, българскитѣ представители се събиратъ въ Цариградъ. Портата имъ заявява категорично, че тѣ всичко могатъ да искатъ отъ нея, но не и припознаване на самостойна българска черква. Тогазъ представителитѣ решаватъ да поднесатъ на Портата единъ проектъ, въ който — безъ да става дума за независима черковна йерархия, която е плашила еднакво и турци, и руси, и гърци — да се предявятъ такива искания, които осигуряватъ едно отдѣлно черковно управление; въ проекта българитѣ не сѫ отстѫпвали отъ исканията си, само че

тактично сѫ избѣгнали да споменатъ названието „независима българска черква“. Въ този проектъ, подаденъ на 16 юлий 1861 г., българитѣ сѫ формулирали въ осемь точки своитѣ най-сѫществени искания. Между другото тѣ сѫ искали да участвуватъ при избирането на патриархъ, да иматъ еднакви права съ гърцитѣ въ синода, да се състави български народенъ съветъ отъ свѣтски и духовни лица, изключително българи, който да разглежда българскитѣ черковни дѣла отъ невѣроизповѣденъ характеръ. По-нататъкъ тѣ искали да бѫдатъ представени предъ Портата и патриаршията отъ единъ български владика и едно свѣтско лице, българинъ, изборътъ на които да става отъ народния съветъ и да се утвърдява не отъ патриаршията, а отъ Портата. Тия две лица е трѣбвало да се намиратъ постоянно при българската черква въ Цариградъ. Най-сетне българитѣ, сѫ искали още веднъжъ да се опредѣлятъ заплати на владицитѣ и въ смѣсенитѣ епархии да се избира владика отъ онази народность, която е по-многобройна. Представителитѣ сѫ смѣтали, че ако тия искания се осѫществятъ, ще гарантиратъ на българитѣ всички права на една независима черковна йерархия. Въ сѫщность тѣ сѫ искали да иматъ еднакви права съ гърцитѣ въ управлението на черквата и, като сѫ били мнозинство, надѣвали сѫ се да наложатъ своитѣ искания и постепенно да измѣстятъ гръцката духовна власть отъ своитѣ области. Правителството, вмѣсто да се произнесе по проекта, изпраща го въ патриаршията. Последната веднага отговаря, че това, което искатъ българитѣ, е съвсемъ неприемливо. Съ едно окрѫжно патриаршията дава на българитѣ 15 обещания, отъ които по-сѫщественитѣ сѫ: въ чисто българскитѣ епархии да се поставятъ за епископи подготвени българи или въ краенъ случай лица, които знаятъ български, да се даде предимство на българския езикъ въ българскитѣ училища, да се допустне въ чисто

българскитѣ черкви славянска литургия, да се приематъ въ патриаршеския синодъ двама митрополити. Българитѣ отказали да приематъ тия праздни обещания. Тогазъ патриархътъ изисква отъ Портата да бѫдатъ заточени тримата български владици въ Мала-Азия (29 априлъ, 1861 г.).

Презъ юний 1861 г., два месеца следъ заточението на владицитѣ, униятитѣ сѫ претърпѣли значителна несполука. Йосифъ Соколски, съветванъ отъ руското дипломатическо агентство въ Цариградъ чрезъ Н. Герова и П. Р. Славейкова, побѣгналъ въ Русия съ берата, полученъ отъ султана. Останалитѣ български духовници унияти се отказали отъ унията. Тая несполука на униятитѣ е разкрила по-благоприятни изгледи за черковния въпросъ. Отъ друга страна, великиятъ везиръ Али-паша е обещалъ да учреди, съ знанието и съгласието на патриаршията, смѣсена комисия отъ гърци и българи, която да разгледа 8-тѣ български искания. Тази комисия, която е започнала своята работа едва презъ февруарий 1862 г., се е състояла отъ петима българи и петима гърци. Следъ нѣколко заседания дветѣ страни се убедили, че не могатъ да конферираатъ спокойно върху 8-тѣ точки на българския проектъ и, че до никакво споразумение не ще могатъ да дойдатъ; и съобщили на Портата за своитѣ разногласия, които сѫ се породили главно около въпроса за избиране на синодаленъ съветъ. Гърцитѣ сѫ предлагали да се вземе за основа при решаването на този въпросъ числото на митрополититѣ; по този въпросъ тѣ сѫ се надѣвали да спечелватъ винаги избора, защото митрополититѣ въ тѣхнитѣ епархии сѫ били по-многобройни, отколкото митрополититѣ въ българскитѣ епархии, макаръ населението въ последнитѣ да е било по-многобройно; въ области, гдето гръцкото население е преобладавало, митрополититѣ сѫ били повече, а въ българскитѣ области, при по-голѣмъ брой на население, числото на митрополититѣ е било твърде ограничено.

Ето защо българитѣ отхвърлили гръцкото предложение и искали изборътъ на членове въ синодалния съветъ да се решава не отъ числото на митрополититѣ, а отъ числото на населението въ епархиитѣ. Най-сетне дветѣ страни предоставили на Портата да реши спорния въпросъ. Портата отъ своя страна нищо не предприела.

Поради несъгласия съ синода и смѣсения съветъ при патриаршията, патриархътъ Йоакимъ е билъ сваленъ презъ 1863 г. и на негово мѣсто е билъ избранъ Софроний, амаски митрополитъ.

Като не се е решавалъ да поеме самъ отговорността за едно или друго решение по черковния въпросъ, новиятъ патриархъ, съ съгласието на Портата, свиква на 21 февруарий 1864 г. съборътъ отъ гръцки владици, по-известни лица отъ гръцкото общество и нѣколцина българи. Този новъ съборъ, въ който сѫ участвували само четирма българи, е отхвърлилъ, както и предишниятъ, българскитѣ искания като безосновни и неизпълними. Между другото съборътъ е изтъкналъ, че тия искания сѫ въ сѫщность отъ националенъ и политически характеръ, че сѫ насочени срещу турската империя и въ сѫщото време сѫ несъгласни съ черковнитѣ канони, понеже черквата не е признавала никога разлика по народность; българитѣ, като народность, не могатъ да претендиратъ за отдѣлна, самостойна своя черква.

Българитѣ отново се отнасятъ до Портата, като заявяватъ, че, щомъ тя не е съгласна да признае независимостьта на тѣхната черква, тѣ искатъ да иматъ поне равни права съ гърцитѣ въ управлението на черквата. Правителството, както и преди, не излиза отъ своята пасивность и продължава да залъгва българитѣ съ дребни отстѫпки и съ обещания, като ги съветва да не бързатъ. А въ сѫщото време, когато е правила най-незначителни отстѫпки на българитѣ, тя е гледала да угажда и на патриаршията. Сѫщата година,

когато е билъ свиканъ този съборъ (1864 г.), следъ многократни молби отъ страна на българитѣ, тримата владици, следъ тригодишно заточение, били освободени по заповѣдь на Портата, противъ желанието на патриарха. Това ободря българитѣ и имъ дава поводъ отново да вѣрватъ, че правителството е склонно да вземе тѣхната страна. Тѣ изявяватъ предъ Портата още веднъжъ желанието си да се отдѣлятъ отъ патриаршията.

Но предишната история се повтаря; Портата не напуща старата си тактика: тя се опитва да примири дветѣ страни и пакъ накарва патриаршията да се занимае отново съ нерешенитѣ въпроси. Нѣколко гръцки първенци, по съвета на великия везиръ, влизатъ въ сношение съ онѣзи отъ българскитѣ представители, които сѫ били най-приближени до правителството, и сполучаватъ да дойдатъ до едно съглашение, следъ като българитѣ значително отстѫпили отъ 8-тѣ искания. Но патриаршията е отказала да приеме тия искания дори и въ една твърде умѣрена форма. Докато сѫ се водѣли тия безрезултатни преговори между патриаршията, Портата и българитѣ, патриархътъ Софроний е билъ сваленъ по молба на синода и смѣсения съветъ, като неспособенъ, и на негово мѣсто презъ 1867 г. е билъ избранъ Григорий VI. Той се съгласилъ да даде на българитѣ автономно черковно управление подъ надзора на патриаршията, но е поставилъ твърде голѣми ограничения на това управление и освенъ това опредѣлената отъ него автономна область не е обгръщала всички български епархии. Българитѣ този пѫть се опитватъ да турятъ край на преговоритѣ съ патриаршията, като заявяватъ на правителството, че спогодбата между тѣхъ и гърцитѣ е немислима. Напраздно ги е съветвалъ графъ Игнатиевъ, руски дипломатически агентъ въ Цариградъ, да приематъ ограничената черковна автономия и да се помирятъ съ гърцитѣ, за да не се ползуватъ отъ тѣхнитѣ раздори

враговетѣ на Русия. Но за спогодба и дума не могло да става. Самитѣ политически условия, революционнитѣ движения въ България презъ него време сѫ благоприятствували този пѫть на българитѣ. Възстанието въ Критъ (1867 г.) е вземало все по-широки размѣри, Централниятъ български комитетъ въ Букурещъ презъ мартъ сѫщата година (1867) е обнародвалъ единъ мемуаръ, съ който е изисквалъ отъ султана да съедини всички окрѫзи, населени съ българи, въ една отдѣлна область, съ название б ъ л г а р с к о ц а р с т в о, която область да се управлява констутиционно. Презъ юни сѫщата година две български чети (П. Хитовъ и Филипъ Тотю) минаватъ Дунава. Срѣдъ българитѣ все повече се засилва едно глухо негодуване срещу правителството, загдето протака толкозъ години наредъ решението на въпроса и не се намѣсва въ полза на справедливитѣ български искания. Правителството е виждало, че не е моментъ да се дразнятъ и залъгватъ българитѣ отново съ праздни обещания и незначителни отстѫпки. То не само че не утвърдява проекта на новия патриархъ, но дори позволява на българитѣ да изложатъ своитѣ възражения. Въ едно обширно изложение отъ 1867 г. българитѣ възразяватъ обстойно въ една рѣзка форма на проекта, като подчертаватъ, че протакането на въпроса, непризнаването на българската черква за самостойна твърде много вълнува и възбужда цѣлия народъ. Това изложение е било представено на Портата (презъ априлъ) въ 1867 г. 1868 г. е особено благоприятна за българитѣ: въпросътъ се е усложнилъ още повече, имало е опасность отъ една гърцко-турска война; Портата започва да подкрепя враждебнитѣ елементи на гърцитѣ; презъ октомврий 1868 г. Портата предлага на патриаршията два проекта за окончателното решение на въпроса.

Патриархътъ е билъ заставенъ отъ Портата да избере единъ отъ двата проекта, които сѫ удовлетворявали по-

сѫществените български искания; тъй, напр., чрезъ тѣхъ се е давало право на българитѣ да иматъ своя черква, да избиратъ свободно своето духовенство и да иматъ свой синодъ въ Цариградъ. Българитѣ посрѣщатъ съ радость тия два проекта и ги считатъ за окончателно решение на въпроса; патриаршията отъ своя страна ги отхвърля като противни на черковнитѣ наредби и православната вѣра. Но правителството не е имало намѣрението да тури съ тѣхъ край на черковния въпросъ; то все още не се отказва отъ надеждитѣ си да примири дветѣ страни, поради което не бърза да утвърди своитѣ проекти. Българскитѣ архийереи презъ това време, подъ председателството на Иларионъ Ловчански, съставятъ съветъ, който заедно съ народнитѣ представители въ Цариградъ разглежда всички народочерковни дѣла. Ала българитѣ сѫ се въздържали отъ каква да е по-рѣзка проява на самостойна черковна власть. Портата почва да води преговори съ патриаршията и българитѣ; при новата фаза на въпроса тя влиза въ ролята на посрѣдникъ за споразумение между дветѣ страни. Гърцитѣ настояватъ, че българскиятъ въпросъ е вѣроизповѣденъ, религиозно-догматически, поради което излиза вънъ отъ компетентностьта и властьта на правителството; тѣ изтъкватъ, че Портата, като свѣтска власть, нѣма право да се мѣси въ управлението и дѣлата на черквата. Правителството, а заедно съ него и българитѣ, изтъкватъ, че въпросътъ съвсемъ не е отъ вѣроизповѣденъ, а отъ граждански, свѣтски характеръ; при това българитѣ обясняватъ, че тѣ не се отричатъ отъ постановленията на съборната черква, а само искатъ отдѣлно черковно управление.

Портата, въ стремежа си да примири дветѣ страни, пакъ започва да опитва старитѣ срѣдства: свиква комисия отъ трима българи и трима гърци, приближени на правителството, която комисия да изработи възъ основа на двата проекта трети, приемливъ и за дветѣ страни. Патриаршията

се показва склонна да води преговори върху този трети проектъ; но между гърцитѣ се образува партия, която се обявява срещу опита на патриарха Григорий VI да привлече българитѣ съ нови отстжпки. Подъ натиска на тази партия, на синода и свѣтския съветъ, Григорий VI отказва да приеме проекта на смѣсената комисия и да прави повече отстжпки. Но тоя пжть Портата напуща, макаръ и за моментъ, предишната си тактика. На 28 февруарий 1870 г. великиятъ везиръ Али-паша вржчва фермanъ на смѣсената комисия, който фермanъ е решавалъ българския въпросъ, като е давалъ на българитѣ право да уредятъ своя автономна черква. Въ сравнение съ проекта на смѣсената комисия, фермanътъ е съдържалъ нови точки въ полза на българитѣ. Наистина, въ него духовнитѣ връзки между патриаршията и българската черква не сж окончателно скжсани, но пъкъ и не сж отъ естество да ограничатъ самостойността на българската черква; тия връзки въ фермана сж твърде илюзорни. Фермanътъ е билъ твърде изгоденъ за българитѣ и въ това отношение, че не е ограничавалъ границитѣ на българската черковна область, а, напротивъ, давалъ е възможность на българитѣ да разширатъ предѣлитѣ на своитѣ епархии, щомъ $^{2}/_{3}$ отъ населението въ дадена область пожелае да мине подъ българската черква. Това последното постановление най-много е възбудило негодуването на гърцитѣ. Фермanътъ е предвиждалъ по-нататъкъ българската черква да се управлява отъ единъ главенъ митрополитъ, наречен екзархъ.

Новината за благоприятното решение на въпроса се посрѣща радостно отъ българитѣ. Следъ обнародването на фермана отъ всички български краища започватъ да прииждатъ въ Цариградъ народни представители. Тѣ образуватъ първия български народенъ съборъ, който се залавя да изработи наредби за управлението на новата черква. Веднага

се съставя временен съветъ, който да управлява дѣлата на екзархията до избирането на екзархъ. Но и този пѫть радостьта на българитѣ не била за дълго. Бързитѣ успѣхи на българската пропаганда захващатъ да плашатъ турското правителство; то почва да се бои сега да не би ферманътъ да обедини българитѣ въ национално отношение и да създаде у тѣхъ стремежъ този пѫть къмъ политическа автономия. Портата се е страхувала да не би българитѣ да поискатъ да превърнатъ границитѣ на своята черковна автономия въ граници на една политическа автономия; ето защо тя престава да защищава българскитѣ искания и се опитва да забави прилагането на фермана, дори, ако е възможно, да го унищожи. Въ дадения случай е влияла върху правителството и руската дипломация, която все още не е могла да се примири съ отдѣлянето на българитѣ отъ гръцката черква. Обаче и Портата, и патриаршията, и руската дипломация не сѫ били вече въ състояние да се противопоставятъ на националното българско движение.

Григорий VI, безсиленъ да даде едно или друго решение на въпроса, се оттегля и на негово мѣсто бива избранъ презъ 1871 г. Антимъ VI, но и той не сполучава повече отъ своя предшественикъ въ намѣрението си да привлѣче българитѣ. Последнитѣ енергично се залавятъ за уреждането на своята черква. Твърде много спорове и несъгласия възникватъ между българитѣ около съставянето на устава за управлението на черквата; двѣтѣ течения въ срѣдата на българитѣ и този пѫть ясно се очертаватъ. Докато консервативнитѣ представители на събора въ всичко гледатъ да бѫдатъ умѣрени, дори настояватъ, по съветитѣ на графъ Игнатиева, да се подновятъ преговоритѣ съ патриаршията за споразумение и помирение, младитѣ, напротивъ, възставатъ срещу всѣка спогодба съ патриаршията и искатъ пълно отцепване, дори намиратъ, че схизмата е най-благоприятно

решение на въпроса. Българскитѣ представители отъ крайното течение, предвождани отъ д-ръ Чомакова, Хр. Тъпчилещова, П. Р. Славейкова и владицитѣ, не сѫ искали въ нищо да отсѫпватъ отъ фермана. Младитѣ сѫ се противопоставили на старитѣ и съ стремежа си да поставятъ управлението на черквата на демократични принципи, да дадатъ най-широка възможность на народа да се мѣси въ черковнитѣ дѣла.

Една постѫпка на българитѣ, подобна на великденската, и този пѫть извършена по инициатива на младитѣ, ускорява решението на черковния въпросъ. Българскитѣ владици въ Цариградъ, дори и следъ обнародването на фермана, сѫ се въздържали да служатъ въ черква, понеже сѫ нѣмали потрѣбното разрешение отъ патриарха. Но еснафитѣ и занаятчиитѣ, инспирирани отъ партията на младитѣ, настояватъ, че владицитѣ трѣбва да служатъ, дори и безъ разрешение отъ патриарха. Владицитѣ се съгласяватъ, но, за да избѣгнатъ всѣки поводъ за обвинение отъ страна на правителството, поискватъ предварително позволение отъ патриарха; ала, както се е очаквало, последниятъ имъ забранилъ да служатъ. Въпрѣки това, на 6 януарий 1872 г. (Богоявление) владицитѣ служили въ българската черква. Съ своята постѫпка, която е ускорила решението на въпроса повече, отколкото ферманътъ, тѣ сѫ заявили, че се отказватъ да зачитатъ правилата и заповѣдитѣ на патриаршията, че българскиятъ народъ има твърдо намѣрение да скѫса връзкитѣ си съ нея; съ едно заявление до великия везиръ патриаршията изисква да се разтури, като незаконенъ, българскиятъ съборъ и да се премахнатъ отъ Цариградъ българскитѣ владици. Искането на патриаршията е било подкрепено и отъ руския посланикъ. Както изглежда, по настояването на последния, владицитѣ сѫ били заточени въ Измидъ. Противъ богоявленската постѫпка сѫ били и умѣренитѣ, старитѣ, които сѫ обвинявали въ предателство води-

телитѣ на младитѣ. Понеже тѣ не сѫ искали да се солидаризиратъ съ тѣхнитѣ действия, оттеглили се отъ събора, който следъ тѣхъ всецѣло останалъ подъ ржководството на младитѣ. Заточаването на владицитѣ не минало безъ шумни манифестации и протести отъ страна на цариградскитѣ българи и народнитѣ представители. Още на 25 януарий правителството е било принудено да освободи владицитѣ и въ сѫщото време да издаде заповѣдь за прилагането на фермана. Българитѣ веднага пристѫпватъ къмъ избиране на екзархъ. Портата, като е вѣрвала все още въ възможностьта на едно примирение между двѣтѣ страни, изключила е отъ списъка на кандидатитѣ Илариона Макариополски, като привърженикъ на крайното течение; къмъ него еднакво неприязнено сѫ се отнасяли и правителството, и патриаршията. Но демократичното течение е сполучило да вземе връхъ въ избора, и за екзархъ е билъ избранъ на 11 февруарий пакъ единъ отъ неговитѣ привърженици — Иларионъ Ловчански. Портата е отказала да утвърди избора. На Илариона Ловчански е било внушено да се оттегли, за да се избѣгнатъ каквито и да е по-нататъшни усложнения на въпроса, който е идвалъ вече до единъ край. Иларионъ Ловчански се е оттеглилъ и на негово мѣсто е билъ избранъ на 16 февруарий Антимъ Видински. Изборътъ на Антима е билъ веднага утвърденъ, новиятъ екзархъ е билъ тържествено доведенъ отъ Видинъ въ Цариградъ, миналъ презъ България и навсѣкѫде е билъ радостно посрѣщанъ отъ българското население. Турското правителство е искало да го склони да води миролюбива политика съ патриаршията; но Антимъ предварително далъ дума на своитѣ избиратели, че нѣма да влиза въ спогодба съ патриаршията и въ нищо нѣма да отстѫпва отъ фермана. На 11 май заедно съ българскитѣ владици, които патриархътъ е лишилъ отъ духовенъ санъ, Антимъ служилъ въ българската черква, безъ да спомене името на патриарха.

Тия успѣхи на българитѣ твърде много сж тревожили патриаршията. Тя е поискала отъ Портата разрешение за свикването на вселенски съборъ въ Цариградъ, който да се занимае съ българския въпросъ. Понеже Портата не се е съгласявала, патриаршията сполучила да издействува отъ нея позволение за свикване на помѣстенъ съборъ, съставенъ отъ началницитѣ на източнитѣ автокефални черкви и отъ всички митрополити на вселенската патриаршия. Този съборъ е билъ открить при бурни манифестации отъ страна на гърцитѣ, които сж настоявали българитѣ да бждатъ прокълнати отъ събора и отлжчени отъ православната черква. Действително, съборътъ е призналъ постжпката на българитѣ за еретическа, защото сж се отрекли отъ каноническата власть на патриарха и сж въвеждали въ черковното управление принципа на филетизма, на различието по народность — единъ принципъ, който, споредъ тълкуванията на гърцитѣ, е билъ противъ черковнитѣ наредби и постановленията на вселенскитѣ събори. На 16 септемврий съборътъ е проклелъ и отлжчилъ отъ черквата българското духовенство и всички, които сж се сношавали съ него. „Въ сжщность членоветѣ на събора сж черпили въодушевение отъ сжщия този принципъ на филетизъмъ, когото безъ резерва сж осжждали у българитѣ“.

И следъ схизмата турското правителство, по внушенията на руската дипломация, се е опитало да примири гърци и българи, безъ да постигне каквито и да е положителни резултати. Гърцитѣ сж виждали въ схизмата една победа надъ панславизма, а за българитѣ тя е била най-благоприятно решение на въпроса, понеже окончателно е скжсвала връзкитѣ между тѣхъ и гръцката патриаршия и е туряла край на черковната борба.

До тукъ ние се опитахме да изложимъ въ една, колкото е възможно, по-сбита форма най-сжществените моменти

отъ борбата на българитѣ за черковна свобода. Фактътъ, че тая борба е била досега твърде повърхностно, погрѣшно и едностранчиво разглеждана, ни застави да се спремъ по-подробно на нея и да подчертаемъ онова, което съставя нейната сжщность. Отъ друга страна, по-подробното разглеждане на черковната борба е наложително, за да могатъ да се изяснятъ нейнитѣ отражения въ литературното развитие. Обикновено, когато се изясняватъ условията на нашето национално и литературно възраждане, на нея се отдава твърде малко значение; въ повечето случаи тя се схваща твърде ограничено — обикновено се тълкува като борба, която не е засѣгала по-дълбоко живота и не е създавала значителни идейни импулси. За мнозина тя не излиза отъ предѣлитѣ на най-ограничени черковни интереси, които не сж въ прѣка връзка съ реалния животъ. Безспорно е, че всѣко подобно схващане и тълкуване е твърде погрѣшно; то се дължи на едно до крайность повърхностно запознаване съ фактитѣ, които изразяватъ черковната борба; това тълкуване не се е опитвало да проникне по-дълбоко въ тия факти, да подири тѣхнитѣ сжщински мотиви и да ги постави въ зависимость отъ духа и посокитѣ на нашето национално възраждане. Въ сжщность черковната борба е продуктъ на това възраждане; нѣщо повече: тя изразява една по-нататъшна негова фаза; дългогодишната борба на българитѣ за черковна свобода внася ново съдържание въ идеитѣ на възраждането; поставя тия идеи на една по-широка основа и начертава нови задачи на националния животъ. Нейното въздействие е еднакво силно и значително по последствията си както върху обществения животъ, тъй и върху литературата, която въ много отношения е резултатъ на този животъ. И твърде естествено: една борба, която е въ спонтанна връзка съ факторитѣ на нашето духовно пробуждане, която е занимавала повече отъ двадесеть

години духовнитѣ интереси на народа и е тревожила най-буднитѣ негови представители, не може да бѫде безъ значение за националното и литературно възраждане.

За нейнитѣ национални и политически тенденции ние вече говорихме. Както видѣхме, водителитѣ на тая борба сѫ имали за главна цель да премахнатъ едно духовно иго, което е спирало проявитѣ на националния духъ; по-право е да кажемъ, че тѣхнитѣ стремежи сѫ били насочени къмъ извоюване не на черковна, а на духовна свобода — тая свобода именно, на която се крепи всѣко национално съзнание и самоопредѣляне.

Ако се взремъ по-внимателно, ще видимъ, че черковната борба е спомогнала за популяризация на идеята за духовно освобождение — за едно освобождение отъ вѫтрешнитѣ и външни условия, които държатъ въ застой националния духъ, освобождение въ сѫщность отъ невежеството и отъ традициитѣ на миналото, които сковаватъ всѣка свободна мисъль. Ние отбелязваме въ идейното съдържание на тая борба още единъ важенъ елементъ, който сѫщо така прониква въ живота и отъ тамъ въ литературата. Тия, които изнасятъ на свои плещи борбата, сѫ имали за цель отъ гледището на нови, рационални схващания и идеи да въздействуватъ на всички условия, отъ които е зависѣло развитието на духовния животъ. Твърде погрѣшно и наивно би било да се мисли, че намѣрението имъ е било да подновятъ старата черква. Напротивъ, тѣ сѫ се домогвали да замѣнятъ предишната черква, която е владѣяла духовно българския народъ и го е държала въ невежество, съ една друга, поставена на нови принципи, която да зависи въ своето управление отъ самия народъ и да служи на неговитѣ духовни потрѣбности — една народна черква, която да бѫде източникъ не на невежество и заблуждения, а на просвѣта. Тая черква, споредъ народнитѣ будители, трѣбва да бѫде

чужда на суевѣрията, религиозния фанатизъмъ, на всичко, което ограничава съвѣстьта и свободната мисъль. Както въ печата, тъй и въ своята устна пропаганда между народнитѣ маси тия водители сж изтъквали, че черквата трѣбва да се реформира, да се съобрази съ духа на новото време и да се крепи не отъ едно невежествено, а отъ едно будно, подготвено духовенство, у което не е угаснала искрата на национално съзнание. Просвѣтеното гражданство често се е противопоставяло на духовенството, не само на гръцкото, но и на българското, щомъ то се е отклонявало отъ своитѣ задачи. Въ нашия периодически печатъ отъ 60-тѣ и 70-тѣ години изобилствуватъ статии, въ които се посочва необходимостьта отъ едно будно духовенство. Статиитѣ на П. Р. Славейковъ въ Македонія, а сжщо така и тия на Теодора Икономовъ и Светослава Миларовъ, ни даватъ най-вѣрно представление за отношенията на интелигенцията къмъ духовенството, а сжщо така и за целитѣ, които сж поставяли на българската черква народнитѣ будители. Отъ друга страна, тия статии най-ясно ни показватъ, на каква широка обществена и национално-политическа основа е била поставена черковната борба. За статиитѣ на Славейкова ще говоря после, когато разглеждаме цѣлата негова обществена и литературна дейность, а сега ще отбележа други статии, печатани въ продължение на черковната борба. Напр., бележитата статия на Миларова „Дветѣ касти и власти“ (Македонія, VI, 18). Ето по-важнитѣ пасажи въ тази статия: „ . . . Много излъгани би останали онѣзи, които би помислили, че новото движение на българитѣ е имало и има само черковенъ характеръ, т. е. че българитѣ се подигнаха противъ гръцкото духовенство само за простото удоволствие да замѣстятъ гръцкитѣ калугери съ български. Не! Това движение заключава въ себе си до една степень и политически характеръ. Българскиятъ народъ чрезъ установяване на една

своя народна черква искалъ е и иска, защо да го криемъ, да си установи и единъ видъ народна самостойность, споредъ както е позволено въ устройството на независимитѣ черкви въ османската държава".

„Това движение има освенъ черковенъ и политически характеръ, още и социаленъ характеръ".

„Българскиятъ народъ, когато дойде времето да се пробуди отъ своето вѣковно мъртвило, замисли за новото свое бѫдеще единъ идеалъ, въ който сѫ изобразени всички черти на единъ високо свободенъ, истинско християнски и пъленъ съ добродетели обществен животъ безъ калугерократия и безъ аристократия".

До каква степень откровено сѫ били изразени въ тази статия на Миларова идеалитѣ на черковната борба, се вижда отъ обстоятелството, че Славейковъ, още на другия день следъ отпечатването ѝ, е билъ принуденъ отъ правителството да спре своя вестникъ и да отговаря за нейното съдържание.

„Ние трѣбва да измѣнимъ въ черквата си всичко онова което е старо и несъгласно съ времето и сегашното ни положение. . . Народътъ иска черква съгласна съ условията на неговия напредъкъ. Нуждна е народна черква, народенъ изборъ въ черковнитѣ чинове. Черквата трѣбва да върви съ духа на времето. Службата на духовенството е народно-обществена, то трѣбва да върви всѣкога съ народа, а не срещу него" (Една стѫпка напрѣдъ, Читалище, II, 1872, кн. 18, 18).

„Злоупотрѣбленията на фанариотското духовенство у насъ бѣха твърде разнообразни, така щото народътъ се принуди най-после да изпѫди отъ себе си това развалено, нравствено паднало духовенство; но това стана — да си го кажемъ — съ чувство на религиозенъ страхъ не толкозъ въ името и въ защитата на вѣрата ни, колкото въ името и въ защитата на личнитѣ и народнитѣ ни интереси —

което, разумява се, така сѫщо е важно, както ако би станало и въ името на вѣрата“ (В. Друмевъ, Животописание, Бр. Псп., I, 1871, кн. 3).

Тия цитати, струва ми се, ясно показватъ, какъвъ смисълъ сѫ влагали въ черковната борба тия, които сѫ взели най-активно участие въ нея.

Не малко значение има черковната борба за обществе-ното възпитание на народа, който е билъ заставенъ отъ своитѣ водители да следи завоитѣ на борбата, да взема участие въ нея, да избира представители, които да се застѫпватъ за неговитѣ интереси; самата народна маса, както видѣхме, нѣколко пѫти е вземала непосрѣдно участие въ черковната борба; цариградскитѣ еснафи и занаятчии сѫ заявявали вкупомъ своитѣ искания предъ Портата, застѫпвали сѫ се за своитѣ владици, когато патриаршията е посѣгала на тѣхната свобода; българитѣ въ провинцията сѫ прогонвали гръцкитѣ владици и все по-настоятелно и смѣло сѫ заявявали исканията си чрезъ своитѣ представители; две важни събития въ историята на черковната ни борба, които сѫ ускорили решението на въпроса, сѫ били извършени сѫщо така масово. Думата ни е за великденската и богоявленската постѫпка на цариградскитѣ българи. Затвореният по-преди българинъ въ кръга на домашното огнище, благодарение на тази дългогодишна борба, се е приучвалъ да се интересува отъ обществения животъ, да взема участие въ него и да се освобождава отъ онѣзи привички, които съ вѣкове е развивалъ у него робския животъ. Въ тая борба той се е калявалъ и е черпилъ упование въ силитѣ си.

За общото развитие на духовния животъ черковната борба има значение и въ това отношение, че е способствувала за създаването на активни, мощни личности, които сѫ изпѫквали като народни водители, импулсирали сѫ масата и съ своята лична енергия сѫ ускорявали завършването на

онова, което безъ тѣхната лична сила пакъ би се завършило, но твърде бавно и съ изразходване на много повече духовна енергия. Индивидуалитети като Неофитъ Бозвели, Иларионъ Макариополски, които сж сѐ проявили изключително въ тази борба, иматъ твърде голѣмо значение за нейнитѣ посоки и нейния изходъ. Тѣ сж упражнявали силно въздействие върху народната маса, будили сж у нея обществена активность и, при наличностьта на повече обществени сили и на обществено съзнание, борбата е могла да се увѣнчае съ успѣхъ. А тия сили и това съзнание въ много отношения се дължатъ на дейностьта на личности като Неофитъ Бозвели и Иларионъ Макариополски.

Общественото значение на черковната борба можемъ да изтъкнемъ още и въ факта, че тя е способствувала за разграничението и обособяването на две тъкмо противоположни сили въ нашия общественъ животъ — отъ една страна срѣдното съсловие, което е взело най-активно участие въ борбата, и отъ друга страна съсловието на чорбаджиитѣ и на приближенитѣ до турското правителство първенци българи, които сж прѣчили за правилното решение на въпроса. Първото отъ тѣзи две съсловия, както видѣхме, е защищавало преди всичко общонароднитѣ интереси и е било врагъ на всѣка власть, която е ограбвала простия народъ и го е държала въ невежество; а второто съсловие или е действувало задружно съ фанариотитѣ, или пъкъ, ако е вземало по неволя участие въ черковната борба, настоявало е за спогодба съ патриаршията. Докато първото съсловие е било носитель на прогресивни начала, второто се е противопоставяло на всѣка промѣна въ условията на духовния животъ. Тия две течения, които иматъ основитѣ си не само въ духовния, но и въ икономическия животъ, се преплитатъ въ черковната борба, стълкновяватъ се често, но никога не се сливатъ. Тъй, напр., тѣ се стълкновяватъ

при изработване на устава за управлението на българската черква, когато партията на младитѣ, на реформаторитѣ, е настоявала да се даде преднина на народа въ управлението на черквата и да се подложи самата черква на радикални преобразования. Тъй че, въ дадения случай — нека подчертаемъ — черковната борба, като е усилвала враждебнитѣ отношения между тия две обществени сили, способствувала е за тѣхното идейно обособяване и за опредѣляне на тѣхнитѣ противоположни домогвания и интереси.

Ние отбелязваме всички по-сжществени точки, въ които черковната борба засѣга обществения и националенъ животъ, посочваме нейното въздействие върху живота, за да проследимъ чрезъ това въздействието ѝ върху литературата. Съвсемъ безсмислено би било да се разглежда системно литературата независимо отъ условията, които създаватъ нейното идейно съдържание и които я насочватъ въ нови пѫтища. Тия условия сѫ въ сѫщность предпоставка на литературното развитие. Както ще видимъ по-нататъкъ, нашиятъ периодически печатъ, чието значение за общественото и литературно развитие е още неоценено, възниква именно на почвата на черковната борба. Отъ друга страна, литературната дейность на книжовници като Неофита Бозвели, Раковски, П. Р. Славейковъ — да не споменувамъ други имена — е въ значителна зависимость отъ условията на тая борба.

II

Търновската депутация презъ 1840 г. въ Цариградъ. — Заточение на Неофита и Илариона. — Българска черква въ турската столица. — Видинска депутация въ Цариградъ. — Движение противъ гръцкото духовенство и въ други епархии. — Кримската война, Русия и Франция. — По-нататъшно развитие на борбата срещу гърцизма. — Съборъ въ Цариградъ за разрешение на гръцко-българската разпра. — Засилването на Цариградъ като центъръ на българския духовенъ животъ. — Католишката пропаганда следъ 1860 г. — Две течения въ борбата въ Цариградъ — консервативно и либерално-демократично. — Драганъ Цанковъ и в. „България". — Унията. — Борби срещу патриаршията, искания предъ Високата порта. — Проектътъ отъ 1861 г., даденъ на Али-паша. — Иосифъ Соколски въ Русия. — Патриаршията държи да свика вселенски съборъ. — Българитѣ се отнасятъ по въпроса около черковната борба само до правителетвото. — Портата представя на патриаршията два проекта. — Политиката на българскитѣ владици въ борбата. — Проектъ за българска екзархия. — Али-паша вражчва на представители на Смѣсената комисия по черковния въпросъ фермана отъ 28. II. 1870 г. — Борбата на патриаршията срещу фермана. — Българитѣ въ борба за изпълнение на фермана. — Събитията въ Цариградъ презъ 1872 г. въ свръзка съ приложението на фермана. — Иларионъ Ловчански — екзархъ. — Антимъ I — първиятъ български екзархъ. — Ропотъ и негодувание отъ страна на патриаршията. — Българитѣ — схизматици. — Ролята на Русия въ разпрата.

Презъ 1840 г. отишла въ Цариградъ търновската депутация отъ българи да се оплаква отъ злоупотрѣбенията на владиката Панаретъ; презъ него време въ Цариградъ сж били Неофитъ Бозвели и Иларионъ Макариополски (тогазъ се е наричалъ монахъ Иларионъ Стояновичъ; отпосле става епископъ при българската черка въ Цариградъ съ титлата Макариополски; въ 1872 г. става търновски митрополитъ). У двамата тия народни будители възниква мисъльта за освобождението отъ гръцкото духовно иго; трѣбва да се назначаватъ за владици по българскитѣ епархии не гърци, а българи. Тѣ разбиратъ, че нищо не ще постигнатъ чрезъ патриаршията, и затова решили да действуватъ чрезъ турското правителство, особенно чрезъ по-влиятелнитѣ турски управници.

Тѣ съветватъ търновската депутация да иска отъ правителството да се назначи за владика въ Търново българинъ. Портата не била противна на това желание на българитѣ и дори изказала готовность да го осжществи. Спрѣли се на Неофита — най-опитенъ, образованъ; той е билъ препоржчанъ отъ Портата. Патриаршията, разбира се, не могла да се съгласи съ това. Привлѣкли по коваренъ начинъ нѣкои отъ представителитѣ на търновската епархия (хора твърде прости), залъгали ги съ праздни обещания, съ подкупи и ги увещали да се откажатъ отъ настояванията си предъ турското правителство. Патриаршията увѣрявала българскитѣ депутати, че между българитѣ нѣма още лица подготвени за митрополити. За търновски митрополитъ на мѣстото на Панарета е билъ назначенъ гъркътъ Неофитъ, който въ отношенията си къмъ българитѣ не се е отличавалъ отъ своя предходникъ (Отпосле твърде враждебно се е отнасялъ къмъ домогванията на българитѣ да се освободятъ отъ гръцката черква). Неофитъ Бозвели е билъ назначенъ за протосингелъ на новия търновски митрополитъ; патриаршията му обещала, че наскоро ще го ржкоположи за врачански епископъ. Патриаршията е обяснила, че за митрополити може да се назначаватъ само лица изпитани и вѣрни ней.

Тази несполука на българската депутация е била посрещната съ голѣма скръбь отъ по-буднитѣ българи. Това личи и отъ писмата на Априлова и Палаузова до Габровската община (Габр. уч., 1866, с. 20-25, Бурмовъ, с. 11).

За да залъже търновскитѣ представители, патриаршията имъ дала обещание, което не изпълнила. Тя нийде не назначила българинъ за епископъ.

Следъ оплакванията на българитѣ патриаршията става още по-строга. Привлича на своя страна мнозина отъ българскитѣ първенци, дава имъ черковни чинове (логотетъ, скевофилаксъ) и съ тѣхното съдействие гнети българитѣ.

Презъ 1845 г. българитѣ отъ търновската епархия се опитали още веднъжъ да направятъ постѫпки предъ турското правителство, да се оплачатъ отъ владиката си и да ходатайствуватъ за освобождението на Неофита. Били подадени оплаквания до Високата порта противъ търновския митрополитъ отъ Търново, Лѣсковецъ, Свищовъ; подали прошение противъ търновския владика отъ името на цѣлата епархия и до патриарха. За освобождението на Неофита ходатайствували презъ 1845 г. и българскитѣ еснафи въ Цариградъ съ прошение до патриарха (Бурмовъ, с. 15 нт.). Тамъ се разкриватъ гръцкитѣ клевети, интриги, злоупотрѣбения, които сѫ станали нетърпими за българското население.

Благодарение на тия ходатайства Неофитъ Хилендарски е билъ освободенъ отъ заточение сѫщата 1845 г., върналъ се въ Цариградъ, гдето пакъ почналъ да работи съ Илариона за уреждането на българската черква.

Българитѣ еснафи въ Цариградъ имъ дали пълномощно писмо отъ 25 юний 1845 г. да ги представляватъ предъ правителството и патриаршията по вѣроизповѣдни дѣла. Двамата често ходили при турскитѣ министри и други влиятелни лица да ходотайствуватъ за българитѣ и да съобщаватъ тѣхнитѣ оплаквания и домогвания. Презъ юлий 1845 г. тѣ подали прошенне до Високата порта, въ което между другитѣ искания на българитѣ срѣщаме и тия — патриаршията да обясни, отъ кѫде е произлѣзълъ нейниятъ дългъ, възложенъ на епархиитѣ (Бурмовъ, с. 20).

Все презъ него време Иларионъ подалъ на тогавашния везиръ Решидъ-паша едно обширно изложение за намѣренията на гърцитѣ и очерталъ отношенията имъ къмъ българитѣ (Бурмовъ, 21).

Като излага злоупотрѣбенията и скрититѣ домогвания на гърцитѣ, Иларионъ идва до смѣли заключения (Бурмовъ, 21).

Идватъ нови несполуки — постѫпкитѣ на Неофита и Илариона не се увѣнчали съ успѣхъ. Самитѣ политически условия не сѫ благоприятствували за това. Трактатитѣ между Русия и Турция сѫ давали известни права на патриаршията, която е била поддържана отъ Русия. Руската дипломация е покровителствувала Цариградската патриаршия. Гръцката патриаршия, възползувана отъ това покровителство и отъ условията на руско-турския договоръ, е продължавала да гнети и притѣснява българския народъ и се мѫчила по всѣкакъвъ начинъ да използува руската дипломация за целитѣ на панелинизма. Българитѣ не сѫ имали възможность да бѫдатъ въ сношение съ рускитѣ дипломатически агенти, не сѫ имали достѫпъ въ влиятелнитѣ руски сфери, когато гърцитѣ сѫ били въ постоянни сношения съ тѣхъ, като сѫ ги освѣтлявали съвсемъ криво, невѣрно върху отношенията между българитѣ и гръцката патриаршия. Гърцитѣ сѫ се сношавали съ руската дипломация въ Цариградъ, Атина, Петербургъ, Москва, Одесса и пр.

Кои сѫ били мотивитѣ за заточението на Илариона и Неофита? Какви сѫ били сношенията имъ съ Чайковски (Садъкъ-паша) въ Цариградъ? Споредъ Бурмова, Чайковски е взелъ присърдце българскитѣ работи отъ грижа да услужи на католишката черква и отъ ненависть къмъ източната черква и Русия. Гърцитѣ се възползували отъ тия сношения, представили двамата българи предъ руския посланикъ за подозрителни. Патриаршията е искала да бѫдатъ заточени въ Света-гора. Единъ день ги хващатъ патриаршески евтакси; двамата били заточени на Принцовитѣ острови, отъ тамъ въ Света-гора. Неофитъ е билъ окованъ.

Българитѣ въ Цариградъ и Търново ходатайствували за тѣхното освобождение предъ турското правителство. Не сполучили. Неофитъ умрѣлъ въ затвора презъ 1848 г. Иларионъ се освободилъ едва презъ 1849 г., благодарение ходатай-

ството на руския пѫтешественикъ А. Муравиевъ, който придружавалъ великия князъ Контстантинъ Николаевичъ въ пѫтуването му по Света-гора.

Неофитъ и въ затвора е продължавалъ да води борбата. Отъ тамъ изпраща патриотически, насърдчителни писма (Псп., 1882, кн. III, с. 153).

Настава събитие, което събужда надеждитѣ на българитѣ: пѫтуването на султанъ Абдулъ Меджидъ презъ България въ 1846 г. Търновскитѣ българи му даватъ м о л б а отъ името на цѣлата епархия — оплакване отъ гръцкия владика, искатъ да бѫде той смѣненъ съ българинъ. Неофитъ наистина е билъ смѣненъ, но пакъ съ гръкъ.

Турското правителство все повече почва да се интересува отъ състоянието на патриаршията и, подъ влиянието на множеството български оплаквания и разкрития на злоупотрѣбения, то постепенно идва до убеждение, че трѣбва да се реформира преди всичко централното управление на черквата — патриаршията. Правителството почва да внушава на патриаршията, че тя трѣбва да се реформира и да тури край на злоупотрѣбенията и оплакванията. Презъ 1849 г. то праща заповѣдь на патриарха, въ която изтъква необходимостьта отъ преобразования въ черковната управа (Бурмовъ, 28). Предлага да се свика съборъ „отъ честни владици и първенци на народа“, който да се погрижи за премахване на злоупотрѣбенията. Съ тази намѣса Портата е искала да уреди въпроси отъ чисто париченъ характеръ (гл. началото на заповѣдьта). Изрично е казано въ заповѣдьта, че Портата нѣма намѣрение да се мѣси въ религиознитѣ дѣла: „Паричнитѣ дѣла не докачатъ никакъ религиозната область; правителството не се е никога докосвало до нея“. Портата изисква да се вематъ мѣрки, за да се не ограбва населението въ полза на владицитѣ и първенцитѣ. Тукъ и дума не е ставало за даване на българитѣ черковни права. Портата просто е искала да се спазятъ

принципитѣ на Хати-шерифа, да се премахнатъ злоупотрѣбенията отъ страна на властни лица.

У цариградскитѣ българи се поражда мисъльта да съградятъ българска черква въ Цариградъ. Навѣрно тази мисъль имъ е била вдъхната отъ Неофита и Илариона.

Въ тази черква да се служи на български езикъ, тя да обединява цариградскитѣ българи. Тази мисъль презъ 1847 г. отново възниква и бива подета отъ цариградскитѣ търговци и еснафи. Князъ Стефанъ Богориди подкрепя това намѣрение на българитѣ. Водитель на еснафитѣ е билъ Никола Сапуновъ отъ Габрово; Александъръ Екзархъ еднакво е подбуждалъ търговци и еснафи. Презъ 1849 г. българитѣ измолватъ отъ патриаршията разрешение за съграждане на българска черква въ Цариградъ; Богориди е сполучилъ да издействува за сѫщата цель султански ферманъ. Богориди е подарилъ своя домъ на Фенеръ, за да се построи на негово мѣсто черква. Понеже за изграждане на черквата е било потрѣбно по-дълго време, на първо време българитѣ съградили параклисъ „Св. Стефанъ“ (отъ благодарность къмъ Стефана Богориди). Той е билъ почнатъ на 17 августъ 1849 г. и свършенъ на 9 октомврий 1849 г. Извършва се литургия на славянски. Следъ богослужението Неофитъ Рилски, който е билъ учитель въ Халкийското богословско училище, произнесълъ речь. Срещу черквата билъ съграденъ метохъ за поклонницитѣ, а сѫщо така и за пѫтницитѣ българи, които минавали презъ Цариградъ. Новата черква се е нуждаела отъ епископъ. Българитѣ молили патриаршията да ржкоположи сърбина Стефанъ Ковачевичъ, архимандритъ. На 15 августъ 1851 г. той е билъ ржкоположенъ.

Презъ 1851 г. идва видинска депутация, която се оплаква отъ видинския владика. Обаче, чрезъ подкупи, патриаршията е сполучила да прати тамъ свой човѣкъ гръкъ. Видинската депутация е искала да се опредѣли една заплата на видин-

ския владика, вмѣсто да му се позволява да събира отъ християнското население различни данъци и да върши злоупотрѣбения. Самата Порта е заставяла патриаршията да опредѣли заплата на владицитѣ, която да се събира отъ населението подъ видъ на особенъ налогъ. Това мнение е поддържалъ и Богориди. Портата изтъквала предъ патриаршията, че молбата на видинската депутация е основателна, и намирала, че това, което искатъ видинци, трѣбва да стане общо за всички епархии. Патриаршията е изтъкнала предъ турското правителство, че нейнитѣ дългове сж грададни и че тя има да покрива множество разходи, които отиватъ за предприятия отъ чисто хуманенъ и просвѣтителенъ характеръ; поради това тя е обяснявала на правителството, че не може да се съгласи съ неговото предложение, понеже разноскитѣ на патриаршията не ще могатъ да се покриватъ и, освенъ това, въ историята на черквата нѣмало примѣръ, отъ който да се вижда, че владицитѣ нѣкога сж получавали заплата. Правителството не се задоволява отъ обясненията на патриаршията; споредъ него, разноскитѣ, които отиватъ за издръжка на болници, училища и пр., могатъ да се пресмѣтнатъ предварително и да се събиратъ отъ народа, а не да се оставятъ владицитѣ подъ различни предлози да събиратъ каквито искатъ данъци; великиятъ везиръ е поржчвалъ на патриаршията отново да се замисли върху този въпросъ.

Презъ това време и други епархии изказватъ желание да се опредѣли заплата на владицитѣ. Патриаршията гледала по какъвто и да е начинъ да забави решението на въпроса. Комисията, която била натоварена да го разгледа, решила, че трѣбва да се изискатъ отъ всички епархии сведения, за да се опредѣли, каква сума се пада на всѣка една отъ общия дългъ на патриаршията и колко трѣбва да внася всѣка епархия отдѣлно за поддържане на патриаршията и на

народнитѣ заведения (отъ които въ сѫщность само гърцитѣ сѫ се ползували). Патриаршията е решила да изиска тия сведения, понеже е дирила предлогъ да забави решението на въпроса. Обаче, следъ кѫсо време, Портата още веднъжъ настоятелно изисква да се тури по-скоро край на този въпросъ. Патриархътъ отново свиква комисия, която да пресмѣтне дълговетѣ и доходитѣ на патриаршията, и възъ основа на това пресмѣтане да се състави проектъ за нови наредби.

Движението добива новъ темпъ, когато вематъ въ него участие и пловдивскитѣ българи. Пловдивъ билъ центъръ на гърцизма; тамъ, естествено, най-силно се е чувствувалъ гръцкиятъ духовенъ гнетъ. На 1 септември 1850 г. тамъ е било отворено българско училище съ издръжката на чорбаджи Стоянъ Тодоровъ Чалѫковъ. Цельта на училището е била да приготвя свещеници и учители. Н. Геровъ билъ пръвъ учитель въ него и е преподавалъ на български езикъ, а това е смущавало гърцитѣ и тѣ сѫ правили опити да се закрие българското училище. Въ вестницитѣ си тѣ изтъкватъ, че българскиятъ езикъ не може да бѫде органъ на образованието и науката и че въ българското училище децата си губятъ времето, понеже учатъ на единъ грубъ и необработенъ езикъ. Освенъ това, гърцитѣ сѫ клеветили българитѣ предъ турцитѣ, че сѫ орѫдие на панславизма. Българитѣ излизатъ срещу тия хули — редъ статии въ „Цариградски вѣстникъ“, които изобличаватъ съ своята ирония гърцитѣ и подбуждатъ българитѣ да продължатъ започнатата борба, да бранятъ своитѣ училища и своя езикъ. Гърцитѣ въ Пловдивско преминуватъ къмъ дѣла. Презъ 1852 г. е билъ убитъ отъ разбойници хасковския учитель Атанасъ Чолаковъ, руски възпитаникъ, който живо е работѣлъ за пробуждането на българското население. Българитѣ сѫ били убедени, че интелектуални виновници на това престѫпление сѫ гърцитѣ. Пловдивскиятъ митрополитъ

Хрисантъ изпѫжда отъ Хасково българската учителка и затваря българското девическо училище тамъ; прогонва отъ тамъ българския духовникъ отъ Рила; запрещава въ Т-Пазарджикъ да се чете по-нататъкъ на славянски въ черквата. Патриаршията е подкрепяла тия разпореждания и е предписвала да се премахва славянскиятъ езикъ отъ черквитѣ и училищата и да се замѣства той съ гръцки. Този пловдивски владика (Хрисантъ) билъ крайно ненавиждань отъ българското население поради злоупотрѣбенията и грабежитѣ що вършелъ. Българитѣ се оплакватъ отъ него, като излизатъ съ документи да докажатъ грабежитѣ, които е вършилъ. Гърцитѣ сѫ се мѫчили да убедятъ правителството, че българитѣ сѫ орѫдие на панславистични домогвания и на интриги отъ страна на мисионеритѣ.

Едно събитие, което спира временно гръцко-българската борба е била Кримската война.

Тази война оказва значително влияние върху вѫтрешната и външна политика на Турция — стремежъ да се освободи Турция отъ руско политическо влияние, отъ руска намѣса въ нейния вѫтрешенъ животъ, особено въ живота на подвластнитѣ християнски народи. Войната възникна главно отъ стълкновението на католишката пропаганда и на западното, главно френското, влияние съ руската политика на Изтокъ. Отначало възниква въпросъ за правдинитѣ на католицитѣ и православнитѣ въ Божигробскитѣ мѣста, който постепено се превръща въ въпросъ изобщо за привилегиитѣ на православното духовенство въ Турция. Франция, чиито домогвания на Изтокъ презъ него време сѫ били значителни, не е могла да гледа спокойно на привилегиитѣ, съ които отъ по-рано се е ползувала православната черква въ турската империя. Наполеонъ III е инспиралъ Турция срещу Русия, като е искалъ да угоди на френското духовенство и изобщо на католишката черква, чиято про-

паганда на Изтокъ е разкривала широкъ просторъ за западното политическо влияние и се е стремѣла да отцѣпи подвластнитѣ християни, главно славянитѣ, отъ Русия. Слѣдъ тази война отношението между гърци и българи и състоянието на патриаршията остава сѫщото. Патриаршията е била твърде низко паднала и въ морално, и въ политичечко отношение, не е могла да се противопоставя на западното, католишко, влияние и да обедини православнитѣ християнски народи около себе си.

Слѣдъ войната султанътъ издава новъ Гюлхански Хати-Шерифъ (— Хати-Хумаюнъ отъ 1856 г.), който дава еднакви правдини на всички народи въ Турско, свобода на вѣроизповѣданието; този новъ Хати-Шерифъ потвърждава положенията на предишния Хати-Шерифъ, които гарантираха имота и живота на всѣки поданникъ; заповѣдваше се на всички християнски общини да се реформиратъ въ духа на новото време. Този султански Хати-Шерифъ е билъ четенъ тържествено по всички градове на империята, възбудилъ нови надежди у подвластнитѣ и ги накаралъ по-смѣло да отстояватъ своитѣ, признати отъ самото правителство, права. Българитѣ веднага слѣдъ мира подаватъ до правителството молба за премахване на неправдитѣ, причинени отъ гръцкото духовенство. Българитѣ заявили, че българскиятъ народъ не желае да бѫде подчиненъ на гръцката черква, той иска да се ползува съ еднакви права въ черковното управление. Турцитѣ обещаватъ.

Гръцкитѣ владици продължаватъ своитѣ злоупотрѣбения, особено пловдивскиятъ митрополитъ Хрисантъ и търновскиятъ Неофитъ. Хрисантъ, за да се освободи отъ намѣсата на българитѣ въ черковнитѣ работи, обвинява ги предъ правителството въ непокорство, бунтовничество. Въ Цариградъ българитѣ сѫ могли да отхвърлятъ всички обвинения на Хрисанта и напълно да се оправдаятъ. Въ началото на 1857 г. Хрисантъ е билъ смѣненъ съ Паисия.

Борбата съ търновския митрополитъ Неофитъ сѫщо така взема широки размѣри. Неофитъ е билъ премѣстенъ отъ Търново презъ 1846 г. следъ оплакванията на българитѣ при минаването на султана презъ сѫщата година; но въ 1849 г. той отново заема търновската катедра. Продължаватъ предишнитѣ злоупотрѣбения и клевети. Народната партия сполучва да се освободи отъ него. Презъ 1857 г. той е повиканъ въ Цариградъ, отъ кѫдето вече не се връща. Замѣства го Григорий.

Борбата на пловдивскитѣ и търновски българи се подема и по други мѣста — напр., въ Силистра, Скопие, Одринъ, София. Обикновено оплакванията на българитѣ се изпращатъ до патриаршията и турското правителство и се съобщаватъ по вестницитѣ. Отначало тия оплаквания сѫ се печатали въ „Цариградски вѣстникъ“ (който почва да излиза отъ 1848 г.) и въ „Presse d'Orient“, който по политически съображения охотно е давалъ мѣсто на българскитѣ оплаквания срещу гръцкото духовенство, дори често самъ е съставялъ дописки противъ гърцитѣ по устнитѣ сведения на различни лица и е излизалъ да защищава съ уводни статии българскитѣ черковни интереси. Главната цель на този вестникъ е да ратува за скѫсване на връзкитѣ между българитѣ и Русия и да ги привлѣче къмъ западната черква.

Хати-Хумаюнътъ отъ 1856 г. посочва на българитѣ, по какъвъ начинъ трѣбва да се опитатъ да разрешатъ черковния въпросъ. Хати-Хумаюнътъ е задължавалъ всѣка християнска община да прегледа привилегиитѣ си и да представи до единъ опредѣленъ срокъ на Портата проектъ за реформитѣ, които е наложително да въведе. Освенъ това Хати-Хумаюнътъ е изтъквалъ, че властьта на патриарситѣ и владицитѣ ще се постави въ зависимость отъ новитѣ наредби и реформи, че на владишкитѣ берии ще се тури край и вмѣсто тѣхъ на владицитѣ ще се назначатъ заплати,

че управлението на доходитѣ въ всѣка религиозна община ще се предаде на единъ съветъ отъ духовни и мирски лица, избрани отъ самата община.

Правителството предписва на патриаршията да свика съборъ отъ избрани владици, първенци и еснафи, които живѣятъ въ Цариградъ, и отъ представители на виляетитѣ, за да изработи проектъ за реформи въ управлението на източноправославната черква. Портата не само предписва правила, по които да се състави съборътъ, но излага и въпроситѣ, на който да се спре той. Между тия въпроси сж и следнитѣ: да се опредѣли заплатата на патриарха и владицитѣ споредъ нуждитѣ имъ; да се опредѣлятъ размѣритѣ на налога, който ще трѣбва да се разхвърли за тия заплати върху населението, подвластно на патриарха; да се опредѣли начинъ, по който да се плати дългътъ на патриаршията; да предвиди правила за избиране патриархъ и владици, които правила да не накърняватъ правата на християнскитѣ народи въ Турско. Съборътъ, който се е протакалъ дълго време, не е разгледалъ желанието на българитѣ и не се е опиталъ да ги удовлетвори, макаръ българскитѣ представители да сж обърнали вниманието на събора върху черковнитѣ въпроси. Въ едно заявление до патриарха (отъ 1858 г.), като председатель на събора, подписано отъ българскитѣ представители и отъ представителитѣ на Босна, тѣ изискватъ отъ патриаршията да назначава владици, които да поучаватъ паствата си на езика, на който тия паства говорятъ, и да допустне въ черквитѣ богослужение на славянски езикъ. Заявлението свършва съ думитѣ: „Ние искаме прочее да се рѣши отъ този правдолюбивъ съборъ, щото занапрѣдъ да се не проважда на епархиитѣ ни за владика онзи, който не знае съвършенно добре езикътъ ни, понеже това е противно на здравий разумъ и на Евангелието, подъ страхъ, че ако би да се проводи, не ще се приеме отъ епархията“ (Бурмовъ, 63).

Съборътъ не е обърналъ никакво внимание на това заявление (въ събора е имало само трима български представители: отъ Търново, Видинъ и Пловдивъ). Търновскиятъ представитель, Никола Минчоолу, е отказалъ да подпише изработения отъ събора уставъ, понеже желанията на неговитѣ еднородци сж били игнорирани съ него. Между правилата на устава срѣщаме: „Всѣки архиерей трѣбва да знае освенъ гръцки езикъ още турски и славянски, споредъ епархията, на която ще се опредѣли". Това постановление е било направено въ една твърде слаба форма, която не е задоволявала българитѣ; тѣ сж искали, архийерей, който да знае въ съвършенство стария и новъ езикъ на своето паство — косвено тѣ сж искали да изтъкнатъ, че този архийерей предпочтително е да бжде българинъ. Едва ли е могълъ да се намѣри гръцки духовникъ, който да знае по-добре старо и ново-български езикъ. Предложението, направено сжщо чрезъ това заявление, да се опредѣлятъ заплати на владицитѣ (предложение съгласно съ Хати-Хумаюна) сжщо така не било посрѣщнато съчувствено. Правителството подтиквало събора да реши по-скоро въпроса за владишкитѣ заплати, като му внушавало, че ще вземе мѣрки да се не отлага решението на този въпросъ, който трѣбва да се реши споредъ предписанието на Хати-Хумаюна и споредъ желанието на населението. Най-сетне съборътъ бива принуденъ отъ Портата да реши утвърдително въпроса за владишкитѣ заплати. Съборътъ опредѣля заплата на всѣки владика и опредѣля правила, по които ще се прибират тя отъ населението. Съборътъ е взелъ покрай това и други решения, съгласно предписанията на Портата — за избиране на патриархъ, за избиране на владици, за патриаршески синодъ, опредѣля задълженията на патриарха, на синода, митрополититѣ, опредѣля отношенията помежду имъ, опредѣля се заплатата на патриарха, митрополититѣ, владицитѣ, израбо-

тилъ нѣкои общи правила за управлението и уреждането на манастиритѣ.

Българитѣ обаче останалн недоволни, понеже съборътъ не усвоилъ тѣхнитѣ главни искания — архийереитѣ да знаятъ добре езика на своето паство; да иматъ свое духовенство и владицитѣ да се избиратъ отъ епархиитѣ. Преди уставътъ да бѫде утвърденъ отъ Портата, тѣ даватъ изразъ на своето недоволство предъ Портата и патриарха. Отъ нѣколко български градове се получаватъ въ този смисълъ заявления до патриарха и великия везиръ.

Търновскиятъ представитель, който подалъ протеста на търновскитѣ жители, прибавилъ устно въ събора, че българитѣ сѫ обидени отъ гръцката патриаршия, която е унищожила патриаршията имъ въ Търново и независимата имъ архиепископия въ Охридъ, обидени сѫ сѫщо така отъ патриаршията и гръцкото духовенство, което гони българския и славянския езикъ и навсѣкѫде налага гръцкия езикъ, неразбранъ за простата маса; накрай тоя заявява, че българскиятъ народъ не се задължава да участвува въ изплащането на патриаршеския дългъ, преди да се установятъ точно неговитѣ размѣри и да се докаже, че действително той е направенъ за полза на православнитѣ християни. (Бурмовъ, 70).

Съборътъ завършилъ заседанията си на 16. II. 1860 г. При закриването му гъркътъ докторъ Стефанъ Каратеодориди държалъ речь, въ която осѫдилъ българскитѣ домогвания и отхвърлилъ оплакванията и исканията имъ като безосновни и несправедливи. Тази речь е била печатана въ вестници и разпространена въ брошури. Въ отговоръ на нея българитѣ излѣзли съ особена брошура „Ἀωάντησις εἰς τόν λόγον του κνρίου Σ. Καραθεοδωρῆ“, която носѣла подписа на търновския представитель Никола х. Минчоолу. Въ сѫщность тя е била съставена отъ Гавраила Кръстевича. Въ тази

брошура се мотивиратъ отново исканията на българитѣ, заявени въ събора, и се отхвърлятъ доводитѣ, които изтъкналъ противъ тѣхъ Каратеодориди. Скоро следъ издаването на тази брошура цариградскитѣ българи се обръщатъ съ прошение до Високата порта, въ което изтъкватъ пристрастието и несправедливостьта на събора и искатъ отъ името на цѣлия български народъ съвършено отдѣляне отъ гърцитѣ (Бурмовъ, с. 72 сл.). Редица събития въ България презъ времето, когато заседава съборътъ, накарватъ българитѣ още по-енергично да се противятъ на гръцкаата черква и по-настоятелно да изтъкватъ своитѣ искания. Пловдивскитѣ българи нѣколко пѫти сѫ искали поне въ една пловдивска черква да се разреши служба на славянски езикъ. Отъ Цариградъ дори не сѫ имъ и отговаряли. Въ недѣля на 29. XI. 1859 г. единъ отъ ученицитѣ на българското училище въ града излиза да чете Апостола на български езикъ въ черквата „Св. Богородица“. Между богомолцитѣ е имало и гърци, започва бой между българи и гърци, скубане на коси, ританици. На другия день, св. Андрей, се е повторила сѫщата сцена, но съ още по-голѣма ярость. Стълкновенията и сбиванията се пренесли вънъ отъ черква. Най-сетне, предъ видъ на тѣзи безредици, турското правителство се принуждава да предпише на патриаршията да удовлетвори поне отчасти исканията на пловдивскитѣ българи. Въ този смисълъ е била съветвана патриаршията и отъ руското посолство. Патриаршията разрешава съ едно послание да се чете славянски въ две пловдивски черкви. Когато на 20. XII. почнало да се чете посланието на патриарха, гърцитѣ нападнали българитѣ и произлѣзло ново, още по-яростно сбиване. Изъ черквата летѣли по всички посоки свещени книги, свѣщи, свѣщници, икони. Такива сбивания сѫ станали и по други български градове. При все това гърцитѣ ни най-малко не сѫ били склонни да

отстѫпятъ. Патриаршията съ своето пренебрежение къмъ българскитѣ искания, съ своята неостѫпчивость, съ злоупотрѣбенията и престѫпленията, що е вършила надъ българитѣ, още повече ги е наостряла срещу гръцката черква.

На 12. VII. 1859 г. патриаршескиятъ протосингелъ запретилъ да се служи литургия въ българската черква, аргосалъ нейнитѣ свещеници, понеже извършили единъ погребаленъ и единъ вѣнчаленъ обредъ въ отсѫтствието на гръцкия попъ отъ енорията. Това предизвикало силно негодуване срѣдъ цариградскитѣ българи. Католишката пропаганда е искала да използува това негодувание за свои цели. Този пѫть патриархътъ е съобразилъ навреме, осѫдилъ протосингелитѣ си и позволилъ на българскитѣ свещеници да вършатъ свободно всички треби. Цариградскитѣ българи съ едно прошение изискватъ отъ Портата да се даде на настоятеля на българската черква особенъ печатъ, този настоятель да бѫде посрѣдникъ между българския народъ и Портата, а не гръцкиятъ патриархъ. (Бурмовъ, 79; в. България, 1859, г., бр. 22).

Цариградъ все повече се засилва като центъръ на българския духовенъ животъ. Въ 1857 г. се основава тамъ българско книжовно дружество подъ название „Българска книжнина“, което на следващата година започва да издава списание „Български книжици“. Цариградската българска община постепенно заема първо мѣсто въ реда на другитѣ български общини. Другитѣ общини обикновено се допитватъ до нея и следватъ нейния примѣръ. „Български книжици“ става органъ на българската община въ Цариградъ; „Книжници“ изказва нейното мнение и нейнитѣ възгледи. За да стане Цариградъ центъръ има икономически условия — български търговци и еснафи сѫ въ сношение съ всички български области. Щомъ става центъръ на духовния животъ, става и литературенъ центъръ; българскитѣ вестници въ Цариградъ вършатъ своята работа — защото тамъ непосрѣд-

ствено трѣбва да се въздействува на турското правителство, тамъ е най-сгодно да се водятъ борбитѣ и да се следятъ политическитѣ условия, тѣсно свързани съ сждбата на българския народъ. Българскитѣ първенци въ Цариградъ сж въ сношения съ турскитѣ сановници и турското правителство. Цариградъ като столица е центъръ не само за българитѣ, но и за другитѣ християнски народи въ Турско.

Съзнание у цариградскитѣ българи да създаватъ национална българска черква — въ Турско политическитѣ домогвания на християнскитѣ народи обикновено сж се изразявали подъ религиозна форма — черквата би обединила българската народность и би поддържала българскитѣ интереси. Вмѣсто параклисъ е трѣбвало да се съгради великолепенъ храмъ, една сжщинска черква, която да стои на висотата на своето национално назначение. Презъ 1858 г. предстоятель и архийерей на българеката черква е билъ Иларионъ Стояновичъ. Следъ като се завръща отъ заточение презъ 1849, г. патриаршията, следъ молбитѣ и настояванията на цариградскитѣ българи и Стефанъ Богориди, го ржкополага за архийерей на българската черква въ Цариградъ съ име Макариополски. Презъ сжщото време се получава и ферманъ за построяване на новия храмъ. На 25 октомврий 1859 г. се е положилъ тържествено основниятъ камъкъ; обредътъ е извършилъ самъ патриархътъ; присжтствували всички първи йерарси на източната черква, а сжщо така и представители на православни държави въ Цариградъ, (Бурмовъ, 81).

Презъ това време католишката пропаганда бодърствува; Кримската война създава за нея благоприятни условия. Започва потайно да работи между самитѣ българи, като подготвя срѣдъ тѣхъ лица, съ които да си служи и които да може при всѣки сгоденъ случай да инспирира да работятъ въ полза на нейнитѣ интереси. Лазариститѣ основаватъ училище въ предмѣстието Бебекъ, гдето още преди войната сж привлѣкли

нѣкои българчета, които отпосле сж служили на интереситѣ на католишката черква. Обикновено пропагандата, за да маскира сжщинскитѣ си намѣрения, никога не се е намѣсвала прѣко въ българскитѣ черковни работи, а косвено — чрезъ готовитѣ да ѝ услужатъ българи, (Бурмовъ, 82). Твърдятъ, че в. „България“ е билъ основанъ отъ пропагандата и че чрезъ Драганъ Цанковъ сж говорили въ този вестникъ католишкитѣ мисионери. Последнитѣ насочватъ стрелитѣ си срещу всичко гръцко, като сж изтъквали предимствата на западната култура и западната черква предъ източната. Тази пропаганда се е противопоставяла и на Русия и изобщо на рускитѣ домогвания на Истокъ. Изобщо, пропагандата се отнася враждебно къмъ православието и Русия. Това възбужда негодуванията на българитѣ. Срещу тази пропаганда излизатъ Г. Кръстевичъ, Ал. Екзархъ, Т. Бурмовъ, Ботьо Петковъ и др. Бурмовъ влиза въ постоянна полемика съ „България“. „България“ се е нахвърляла върху тѣхъ съ най-люти нападки, наричала ги е московити, панслависти, подозрителни.

Домогванията на западната черква намиратъ съчувствие въ Кукушъ, чието българско население по-рано се пробужда вследствие просвѣтителната дейность на Д. Миладиновъ и Р. Жинзифовъ. Въ началото на 1858 г. вече въ училището и черквитѣ на Кукушъ се е употрѣбявалъ български езикъ. Жителитѣ на Полянската (Дойранската) епархия сж били недоволни отъ своя епископъ Милетия и нѣколко пжти сж се оплаквали отъ него предъ митрополита му и предъ патриаршията. Обаче оплакванията имъ оставали безъ резултатъ. Въ 1859 г. нови оплаквания. Милетий е билъ смѣненъ съ другъ гръкъ, макаръ кукушани да сж искали българинъ и митрополитътъ да е обещавалъ да изпълни желанието имъ. Католишката пропаганда е подучила кукушката депутация, която е отишла въ Солунъ да се оплаква отъ

владиката си, да се обърне къмъ папата и отъ него да иска да имъ ржкоположи владика. Агентитѣ на пропагандата имъ обещали сума нѣща, приготвили имъ прошение до папата, което кукушани подписали. Кукушани, макаръ и да сж били готови да се подчинятъ на западната черква, изискватъ да имъ се позволи богослужение на славянски езикъ, архиепископътъ да се избира отъ тѣхъ, а изборътъ само да се утвърждава отъ папата, училищата да сж подъ управлението на архиепископа и епитропитѣ, българскиятъ езикъ съ народнитѣ си букви да бжде основа на ученито (гл. текста у Бурмовъ, 87-88; в. „България“, 12 септ., 1859).

Обръщането на кукушани къмъ папата силно смутило цариградскитѣ българи. Между гръцкото духовенство е нѣмало нито едно лице, което да знае добре български и да отбие кукушани отъ намѣрението имъ и да имъ разкрие, че тѣхната злоба срещу гръцкото духовенство е зле използувана. Патриаршията прибѣгва до услугитѣ на Илариона Макариополски, тогазъ титуляренъ епископъ при българската черква въ Цариградъ. За да предотвратятъ увещанията на Илариона, пропагандиститѣ пращатъ въ Кукушъ главния началникъ на лазариститѣ, Боре. Двамата стигнали едновременно въ Кукушъ. Кукушани заявили, че сж готови да се откажатъ отъ папата, ако патриаршията удовлетвори молбата имъ и назначи за архийерей българина Партения, свършилъ Московската духовна академия и по него време учитель въ българското училище на Фенеръ. Патриаршията volens-nolens се съгласява, още повече, че за това е настоявалъ и рускиятъ посланникъ. Партений е билъ ржкоположенъ за полянски епископъ и пратенъ въ Кукушъ. Опитътъ на пропагандата наистина излиза несполучливъ. Но тя се залавя да работи още по-енергично, да пропагандира идеята за уния и да използува за свои цели ненавистьта на българитѣ къмъ гръцкото духовенство. Бурмовъ (92)

твърди, че една голѣма часть отъ младежьта се е възхищавала отъ тая идея, виждала въ нея патриотически смисълъ и е нападала онѣзи, които сж се противопоставяли на опита за уния съ римската черква.

Споредъ Бурмова, българскиятъ консервативенъ елементъ въ Цариградъ, който е билъ въ добри сношения съ турското правителство и който е билъ посрѣдникъ между народа и властьта, е можалъ да отблъсне домогванията на униятитѣ. Опититѣ на пропагандата и нейнитѣ поддръжници, на всѣки случай, спомагатъ да се опредѣли по-ясно посоката на църковната борба и да добие тя по-опредѣленъ националенъ характеръ. Противницитѣ на унията сж увещавали българитѣ, че тѣ трѣбва да се стремятъ къмъ добиване на черковни правдини и свободи не подъ ново име и вѣроизповѣдание, а като православни българи, такива, каквито сж били отъ по-рано — като обособена народность тѣ трѣбва да се стремятъ къмъ създаване и закрепване на своя национална черква, която да служи на тѣхнитѣ опредѣлени национални интереси, които гръцката черква преследва, както би ги преследвала и западната черква. Националната българска черква би запазила цѣлостьта на българския народъ, когато католишката черква се стреми да го разпокжса въ религиозно отношение.

На всѣки случай, пропагандата не се е отчаяла и при даденитѣ условия се е надѣвала да сполучи. Патриаршията ни най-малко не се е опитвала да отблъсне нападкитѣ на католишкитѣ агенти и да ги направи невъзможни. Напротивъ, съ своитѣ непрекжснати злоупотрѣбения и несправедливости тя е давала постоянно материалъ за нападки и изобличения отъ страна на „България“ и католишкитѣ агенти, които сж използували всичко това, за да привлѣкатъ на своя страна негодуващитѣ българи, като сж имъ обещавали всевъзможни права и свободи, ако тѣ се съгла-

сятъ да се подчинятъ на папата. Патриаршията, макаръ и да е обещавала, отказвала е да изпълни обещанията си и, въпрѣки настоянията на самоковци и охридчани, не имъ е пратила за владици българи, макаръ че е имало лица за този духовенъ санъ. Неудовлетворени сж били и българитѣ въ Шуменъ, чийто владика Венеаминъ е билъ прочутъ въ своя разпустнатъ животъ и злоупотрѣбения. Тъй че, обещанията на патриаршията, които никога не сж се изпълнявали, не сж били вече въ състояние да удържатъ народа отъ примамкитѣ на униятитѣ. Оставало е да се действува чрезъ правителството. Обаче то не е могло да насилва патриаршията по силата на предишни договори. У българитѣ възниква мисъль да основатъ своя собствена йерархия и да искатъ отъ правителството да я припознае. Въ такъвъ случай, отъ него не е могло да се иска да се мѣси въ духовнитѣ дѣла на патриаршията. Въ този смисълъ сж решили да подадатъ до правителството заявление Иларионъ Макариополски, Т. Бурмовъ и Хр. Тъпчилещовъ. Бурмовъ написва брошура „Българитѣ и високото гръцко духовенство“ (печатана най-напредъ отдѣлно, после въ „Български книжици“). Основни мисли: българскиятъ народъ не трѣбва да припознава за свой духовенъ началникъ патриарха; не трѣбва да счита за свои архипастири и владици гръцки архиреи, които съ своитѣ престжпления и крайно безнравственъ животъ сж се отдѣлили отъ задачата на черквата и поради това незаслужено носятъ архиерейски санъ. Брошурата разкрива новата фаза, въ която влиза черковниятъ въпросъ следъ непоменаването на патриарха въ българската черква на Великдень, 1860 г. Следъ тази брошура цариградскитѣ българи се обръщатъ къмъ съотечественицитѣ си по другитѣ мѣста. Брошурата съдържа редица обвинения срещу висшето гръцко духовенство и въ сжщото време е позивъ къмъ българитѣ за борба срещу

гръцката черква (Бурмовъ, с. 97-99). Новата фаза на черковниятъ въпросъ, споредъ Бурмова, се изразява съ думитѣ: искане на „православна българска йерархия, независима нито отъ папата, нито отъ патриарха". До това решение сж дошли тримата българи.

Деньтъ 3 априлъ 1860 г., първиятъ великденски день, е билъ опредѣленъ за демонстрация срещу патриарха. Българската черква е пълна; Иларионъ Макариополски извършва литургията. Когато идва редъ да се помене името на патриарха, всички въ черква се обявяватъ противъ това произнасяне, като предлагатъ вмѣсто името на патриарха да се спомене името на султана. Общото желание се изпълня. Изпѣва се многолѣтствие на султана. Споменаването на султановото име е било направено отъ тактически съображения — да погледне правителството на станалото по-снизходително. Съ особеното извършване на литургията (вмѣсто да помене името на патриарха, по-нататъкъ Иларионъ Макариополски казва „всякое епископство православныхъ" — това е могълъ да произнесе само архиепископъ, който не зависи отъ друга черковна власть) се е дало изразъ на народното желание, че въ лицето на Илариона се възстановява старата българска самостойна черковна йерархия. Следъ литургията пѣвцитѣ изпѣватъ пѣсень въ честь на султана (Бурмовъ, 104-105; „България", II, с. 35; „Бълг. книжици", кн. 1, апр. 1860). Въ следобѣдната литургия, второто Възкресение, нѣкои поискали, Евангелието да не се чете на гръцки, което било изпълнено.

Съ това започва нова фаза въ развитието на черковния въпросъ.

Презъ деня двама отъ чорбаджиитѣ (Тъпчилеща и Минчоолу?) отишли да съобщатъ на Високата порта за станалото и се върнали успокоени, защото министърътъ не ги смъмралъ, а, напротивъ, слушалъ ги съ засмѣно лице (Бур-

мовъ, 105). Българитѣ сж се радвали, защото сж се надѣвали, че Портата нѣма да имъ попрѣчи да основатъ своя независима черковна йерархия и да се освободятъ отъ гръцкия духовенъ гнетъ; турцитѣ сж се радвали за смутнитѣ, които ще настанатъ въ срѣдата на православната черква и които може да откжснатъ българитѣ отъ православието, а заедно съ това и отъ руското влияние; агентитѣ на пропагандата сж се радвали отъ надежднитѣ перспективи, които сж се разкривали за тѣхъ.

Гърцитѣ веднага се впущатъ да кроятъ сплетни противъ българитѣ, да представятъ постжпката имъ като инспирирани отъ враговетѣ на турската империя. Гръцкиятъ печатъ е схваналъ тая постжпка като нарушение на черковнитѣ канони и като посегателство върху правата на гръцкия народъ. Постжпката на Илариона, който не споменава името на патриарха и се обявява независимъ архийерей, се е схванала не само като нарушение на каноницѣ, но и като бунтъ на епископъ срещу каноническото му началство. Патриархътъ свиква на 9 априлъ синода и повиква Илариона да отговаря за постжпката си. Иларионъ е отишелъ 3-4 дни следъ опредѣлената дата, като заявилъ по-рано, че е билъ боленъ. Тамъ Иларионъ обяснилъ, че се е съобразилъ съ желанието на народа и че, за да го отбие отъ примкитѣ на пропагандата и да запази своя авторитетъ и влияние между него, той е трѣбвало да изпълни настоятелното желание на народа, който е билъ крайно възбуденъ отъ това, че патриаршията игнорира исканията му. Синодътъ съветва Илариона да се помжчи да убеди еднородцитѣ си да не допущатъ занапредъ подобни постжпки. Иларионъ заявилъ, че е съветвалъ народа и пакъ ще го съветва, но не се надѣва на успѣхъ. Тогазъ патриархътъ поисква отъ Портата съ такриръ (писмено представление) да се накаже Иларионъ. Турцитѣ сж имали твърдото намѣрение да изпол-

зуватъ за свои политически цели отношенията на българитѣ къмъ патриаршията, и поради това такрирътъ е останалъ безъ резултатъ. Българитѣ започватъ да вѣрватъ въ сигурна сполука и да действуватъ още по-смѣло и съвсемъ да не зачитатъ цариградската патриаршия. Иларионъ на 24 априлъ се решилъ да служи безъ разрешние на патриаршията; а въ очитѣ на гръцкото духовенство се е считало за непростимъ грѣхъ, единъ подчиненъ на патриарха епископъ да служи безъ негово позволение. Тази нова постжпка на Илариона накарва патриарха още единъ пжть да се отнесе до Портата съ новъ такриръ и да иска наказание за българския своеволенъ епископъ. Обаче и този такриръ остава безъ резултатъ.

Новата българска йерархия, освенъ Илариона, е имала и другъ представитель — предишния велешки митрополитъ Авксентий, който по примѣра на Илариона се отказва отъ патриаршията и застава начело на провъзгласената самостоятелна йерархия. Авксентий е билъ човѣкъ съ монашеско образование и възпитание, излѣзълъ изъ срѣдата на Рилския манастиръ. Дълго време е билъ помощникъ на кюстендилския владика, гърка Артемий, назначенъ владика въ Мостаръ, а по-късно митрополитъ въ Велесъ. Патриаршията му обещала, че следъ смъртьта на Артемия ще го назначи кюстендилски митрополитъ, обаче не устояла на обещанието си; следъ смъртьта на Артемия изпратили пакъ гръкъ, а Авксентия назначили дирахийски митрополитъ; Авксентий отказалъ да приеме, патриаршията го оставила безъ епархия (1859 г.). Авксентиий не билъ оскърбенъ, че Иларионъ застава на чело на българската черква, макаръ дълго време да е билъ митрополитъ. Иларионъ е надминавалъ Авксентия по умъ и образование. Авксентий приема да носи еднакво отговорность съ Илариона и като него се съгласилъ да служи безъ патриаршеско позволение.

Великденската постѫпка на цариградскитѣ българи бива последвана отъ цѣла България — изхвърлятъ се имената на гръцкитѣ владици, отрича се патриархътъ и навсѣкѫде се споменава името на султана и се пѣе неговата пѣсень. За свещеноначалникъ на българската черква се признава Иларионъ.

Българитѣ заявяватъ формално предъ Портата своитѣ искания — пълно отцепване отъ гръцката патриаршия и припознаване отъ страна на правителството независимостьта на тѣхната черква. Въ този смисълъ българитѣ сѫ подали множество заявления на великия везиръ Мехмедъ Кабрѫзлѫ-паша, който е пѫтувалъ изъ християнскитѣ области, натоваренъ отъ Портата да провѣри, дали се прилагатъ постановленията на Хати-Хумаюна отъ 1856 г., понеже Русия заявявала, че християнското население е твърде онеправдано и че Портата не изпълнява задълженията си. Българитѣ почти навсѣкѫде сѫ се оплаквали, между другото, и отъ гръцкото духовенство, като сѫ искали припознаване на своя, независима черква. Въ този смисълъ сѫ изпратили прошение до Портата и множество български търговци, събрани на Узунджовския панаиръ презъ септемврий 1860 г. Прошението е подписано отъ 750 души отъ 32 града.

Въ сѫщото време българитѣ сѫ отправили адресъ до Илариона, въ който му заявяватъ, че се отричатъ отъ Цариградския патриархъ и че се подчиняватъ на началството на българската черква въ Цариградъ, чийто представитель е билъ той.

Когато черковниятъ въпросъ е стѫпилъ въ тази решителна фаза, Цариградската патриаршия се е намирала въ твърде разнебитено състояние. Разпритѣ по поводъ на шумния съборъ не сѫ били още затихнали. Уставътъ, изработенъ отъ събора, не е билъ още утвърденъ отъ Портата. Възникватъ две партии — една противъ устава, а друга за

него, които навсѣкѫде сѫ се преследвали една друга. Патриархътъ Кирилъ не е могълъ да угоди нито на едната, нито на другата партия; отъ друга страна чувствувалъ се е безсиленъ да се противопостави на новото движение между българитѣ; решава да си даде оставката. Портата забавя приемането ѝ, понеже е искала да прегледа и утвърди устава, та избирането на новия патриархъ да стане по правилата на новия уставъ. Следъ като привършва това, Портата приема оставката ни Кирила.

Правителството заявява, че новоизбраниятъ патриархъ трѣбва да се ползува съ неговото довѣрие и, поради това, то ще прегледа списъка на кандидатитѣ и ще избере оногова отъ тѣхъ, който се ползува съ довѣрието му. Между двете партии възникнали разногласия относително наредбитѣ за избора на новъ патриархъ. Привърженицитѣ на устава искатъ да се нареди комисия отъ две духовни и две свѣтски лица, която да следи за правилно прилагане на новата наредба за изборъ на патриархъ. Двете свѣтски лица, споредъ тѣхъ, трѣбвало да се вематъ измежду членоветѣ на събора, който изработилъ новия уставъ; съ право тѣ се съмняватъ, че архийереитѣ, които сѫ били противни на устава, не ще го приложатъ добросъвѣстно при избирането на патриархъ. Намѣстникътъ на патриарха и синодътъ отхвърлили това искане. Тогазъ членоветѣ на събора излизатъ съ единъ остъръ протестъ, публикуванъ изъ вестницитѣ, подписанъ отъ авторитетни лица. Владицитѣ въ отговоръ излизатъ съ една брошура, въ която заявяватъ, че изработенитѣ отъ събора наредби, за да иматъ законна сила, трѣбва да се одобрятъ отъ патриаршията и народа, нѣщо което нѣма да стане. Поради тази борба свикването на избирателно събрание се отлага. Привърженицитѣ на старитѣ наредби се домогватъ да издействуватъ отъ Портата позволение да се избере патриархъ по старата избирателна наредба и да се обяви за

разтуренъ съборътъ, който изработилъ новитѣ наредби. Портата не обърнала внимание на тѣхнитѣ желания; тя се по казала повече склонна да поддържа привърженицитѣ на новитѣ наредби, сторени въз основа на Хати-Хумаюна отъ 1856 година.

По-буднитѣ гърци сж изтъквали необходимостьта отъ избиране на човѣкъ енергиченъ, опитенъ, който да тури въ редъ гръцката черква и да парализира действията на българитѣ. Следъ дълги разпри партията на архийереитѣ е наддѣляла, и за патриархъ е билъ избранъ нейниятъ довѣреникъ кизичския митрополитъ Йоакимъ, подъ името Йоакимъ II.

Две гръцки партии: привърженици и противници на новитѣ наредби, враждата между които се изостря съ избирането на патриарха; привърженицитѣ на новитѣ наредби противъ патриаршията, разкриватъ нейнитѣ престжпления, злоупотрѣбения. Всичко това въ полза на българската кауза — българитѣ почватъ да оправдаватъ постжпката си съ смутоветѣ въ самата „велика черква“ и да искатъ по-настоятелно припознаване на своята независима черква. Преди това българитѣ сж отказали да вематъ участие въ избора на патриархъ.

Новиятъ патриархъ е билъ избранъ презъ октомврий, 1860 г. Портата, по старъ редъ, дава на патриарха берать по стара форма, въ който опредѣля правата му и подвластната му черковна область; както е било по-преди, така и сега въ този берать сж били включени и българскитѣ епархии.

Правителстово обещава да състави комисия отъ българи и гърци, която да разгледа българскитѣ оплаквания, но, преди да стори това, иска отъ българитѣ да засвидетелствуватъ почитанията си предъ новия патриархъ и да го признаятъ за свой религиозенъ началникъ. Ако българитѣ биха сторили това и биха припознали отново патриарха, то

би значило да се върнатъ отново назадъ и да се отрекатъ отъ борбата си и отъ решителния актъ, сторенъ на Великдень. Тази постѫпка би била лошъ примѣръ за българитѣ и би изобличила въ безхарактерность народнитѣ водители въ черковната борба.

Българитѣ трѣбвало да се борятъ на три фронта: съ гърцитѣ, съ флегматичността на турското правителство и съ римската пропаганда, инспирирана отъ Франция и Австрия и покровителствувана отъ турското правителство. Пропагандата е успѣла да увлѣче часть отъ българската интелегенция; обещала е на българитѣ да изпълни всичкитѣ имъ желания, когато гърцитѣ сѫ заплашвали сѫществуването на българската народность и не сѫ били склонни на никакви отстѫпки.

Пропагандата е действувала явно чрезъ в. „България“ и чрезъ нейния редакторъ Драганъ Цанковъ (споредъ Бурмова, орѫдие на римскитѣ агенти, с. 130-131) и тайно чрезъ подкупи, интриги (Бурмовъ, 130-131).

Главни мисли, които прокарва „България“ въ статиитѣ си: патриарха не може да има каноническа власть надъ българитѣ, преди всичко защото самъ не е канонически патриархъ; българитѣ трѣбва да припознаятъ римската черква и чрезъ папата да се сдобиятъ съ йерархия; тази йерархия непремѣнно трѣбва да бѫде подъ надзора на римската черква, понеже българскитѣ владици, като гръцкитѣ, сѫ безъ добро възпитание и благочестие; „България“ изтъква, че и самото турско правителство ще бѫде склонно за едно такова припознаване отъ страна на българитѣ, защото съ него се затваря пѫтьтъ на руското влияние върху българитѣ; правителството много добре е разбирало, че този пѫть е щѣлъ да бѫде широко отворенъ, ако се допустнѣло сѫществуването на една самостойна българска йерархия. Отъ друга страна, Портата не би се съгласила да изпълни желанието на българитѣ, защото то би дало поводъ за нови искания и

стремежи отъ политически характеръ. Противницитѣ на унията сѫ били наречени отъ „България“ руски орѫдия, хора подкупени отъ руското правителство. Единственията изходъ и единственото правилно решение на въпроса вестникътъ е посочвалъ въ унията. „Български книжици“ излизатъ съ остри статии противъ униятитѣ и домогванията на католишката пропаганда — папищашитѣ (гл. кн. II, окт., с. 155-160; цитирана у Бурмова 132-136; идея: да се създаде българско народно духовенство, което да се развие заедно съ народа — постоянно взаимодействие между народъ и духовенство; духовенството трѣбва да зависи отъ народа, а не отъ папата или патриарха и да бѫде орѫдие на чужди цели; то трѣбва да пази народнитѣ интереси). Гърцитѣ се мѫчатъ да убедятъ турското правителство, че българското движение е подсторено отъ рускитѣ панслависти; нѣкои гръцки публицисти излизатъ съ статии и брошури да доказватъ неоснователността на българскитѣ искания; тия брошури, вмѣсто да убедятъ, още повече дразнятъ българитѣ. Твърде много е раздразнила българитѣ една брошура, издадена, съ одобрението на патриаршията, отъ първия секретарь на синода, архимандритъ Григорий; въ тази брошура се е доказвало, че България всѣкога е била подчинена на патриаршията, че българската черква никога не е била призната отъ всеобщата черква за самостойна (заглавието на гръцки у Бурмова, 137).

Нежеланието на гърцитѣ да бѫде справедливо решението на въпроса, игнорирането на българскитѣ искания, враждебното отношение къмъ всѣко българско домогване — всичко това е благоприятствувало за целитѣ на католишката пропаганда.

Турското правителство твърде малко внимание е обръщало на българскитѣ оплаквания. Когато великиятъ везиръ, следъ връщането си отъ пѫтуването изъ България, е докладвалъ за резултатътъ отъ пѫтуването си, споменалъ, че има

нѣкои владици, които се отдаватъ на злоупотрѣбения и се отклоняватъ отъ своето назначение; везирътъ се надѣвалъ, че новиятъ уставъ, изработенъ отъ събора, ще тури край на злоупотрѣбенията и на оплакванията на християнитѣ; но за желанието на българитѣ, да имъ се признае йерархията и да се отдѣлятъ отъ гръцката черква, великиятъ везиръ не споменалъ нищо. Това е било още едно благоприятно условие за пропагандата.

Народнитѣ водители оставатъ твърди на решението си, взето на Великдень. Тѣ отхвърлятъ заповѣдьта на правителството да се подчиняватъ на патриарха съ едно ново прошение, въ което излагатъ възгледа си върху въпроса и причинитѣ, които не имъ позволяватъ да признаятъ властьта на патриарха — (гл. у Бурмова подчертаното, с. 139-142). Съ това прошение, въ една косвена форма, неговитѣ съставители искатъ да изразятъ скръбьта и негодуванието си, че турското правителство става причина за разпокжсването на българския народъ въ вѣроизповѣдно отношение. А цельта на турското правителство е била да се осжществи това разпокжсване и, за да го ускори, то принуждава българитѣ на такива постжпки, които благоприятствуватъ на католишката пропаганда. Явно е било, че правителството нѣма намѣрение да признае възобновената българска йерархия. Агентитѣ на пропагандата изтъкватъ, че за българитѣ ще бжде крайно унизително, ако признаятъ началството на патриарха; чрезъ свои хора тѣ подбуждатъ еснафитѣ въ Цариградъ да се събератъ въ метоха на българската черква и да заявятъ, че, ако правителството не признае българската йерархия, тѣ не ще се подчинятъ на патриарха, а ще се отнесатъ до папата. Между народнитѣ водители се намиратъ две лица (Иларионъ Макариополски и Христо Тъпчилещовъ), които мислятъ, че ще бжде добре да се направи една стжпка въ полза на унията, за да се стресне патриаршията и отстжпи. Постжпката на тия двама българи се различава отъ постжпката на публи-

циститѣ около „България“. Тия двама българи сж предлагали унията не отъ симпатии къмъ римската черква, а отъ желание да се разреши въ народна полза по нѣкакъвъ начинъ черковниятъ въпросъ — тактически съображения; безъ да сж били тия две лица орждие на пропагандата. Ободрявани отъ тѣзи две лица, еснафитѣ все по-решително се изказватъ въ полза на унията. Едно ново обстоятелство помага на агентитѣ да склонятъ простия народъ на своя страна; балчишкиятъ попъ, ржкоположенъ отъ Илариона Макариополски, билъ арестуванъ презъ декемврий по настоянията на варненския гръцки владика и пратенъ въ Цариградъ; попътъ сполучилъ да побѣгне отъ патриаршията въ католишкия манастиръ „Санъ-Бенедето“, гдето се обявилъ униятъ и се спасилъ отъ преследвания. Агентитѣ се възползували отъ това обстоятелство, като сж го коментирали въ полза на своитѣ домогвания.

На 18 декемврий една часть отъ българитѣ сж приели унията; католишката пропаганда е могла добре да използува отношенията между гърци и българи и чрезъ обещания да привлѣче на своя страна последнитѣ; влияло е твърде много и тайното съдействие, което даватъ на агентитѣ Иларионъ Макариополски и Хр. Тъпчилещовъ по чисто тактически съображения; влияло е и отношението на турското правителство, което не е вземало никакви решителни мѣрки, поддържало е пропагандата и съвсемъ не е имало намѣрение да признае българската черковна йерархия отдѣлна отъ гръцката. Подиръ тия две лица се повеждатъ и други. На 18 декемврий множество българи отиватъ предъ дома на католишкия архиепископъ Брюнони да заявятъ, че приематъ съединение съ римската черква; на простия народъ е било съобщено, че цѣлиятъ народъ съ първенцитѣ приема унията. Между водителитѣ сж били архимандритъ Йосифъ, архимандритъ Макарий, Др. Цанковъ, д-ръ Георги Мирковичъ,

Н. Сапуновъ и пр. Тѣ заявяватъ на Брюнони, че признаватъ папата Пия IX за единственъ законенъ и канонически наследникъ на Св. Петра и който би могълъ да поднови народната и каноническа българска йерархия; но българитѣ предложили, като условие, обредитѣ, обичаитѣ и езикътъ на тѣхното богослужение да останатъ непокжтнати. Брюнони обещалъ да бжде посрѣдникъ на българскитѣ желания предъ папата и предъ Високата порта, която трѣбва да признае бждещия български патриархъ. За съединението на българитѣ съ римската черква е билъ съставенъ актъ (цитиранъ у Бурмова, 147-149) отъ единъ католишки духовникъ (патеръ). Въ този актъ е изразено желанието на българитѣ да се поднови тѣхната каноничечка йерархия подъ покровителството на римската черква, обаче безъ да се покжтва писмото, езикътъ, обичаитѣ имъ и обредитѣ на тѣхното богослужение; тѣ молятъ папата да признае тѣхната черква и въ сжщото време да прогласи френския императоръ да посрѣдствува предъ султана за припознаване независимостьта на българската черква; сжщо молятъ за покровителство отъ страна на френското правителство.

На другия день следъ подписване на акта турското правителство заявило, че е съгласно да признае и утвърди българската униятска община въ Цариградъ.

Друга часть отъ цариградскитѣ българи, противници на унията, се събрали въ метоха на българската черква, осждили постжпката на униятитѣ; това осжждане, споредъ Бурмова (с. 151), е било сподѣлено и отъ Илариона Макариополски и Хр. Тъпчилещовъ. За да се предпази народътъ изъ провинциитѣ отъ увлѣчение, за да не последва примѣра на униятитѣ, събранитѣ българи изпращатъ до всички българи въ провинцията позивъ, въ който, като ги освѣтляватъ върху станалото, съветватъ ги да се не увличатъ отъ пропагандата на католишкитѣ агенти. Тукъ сж изразени възгледитѣ

на представителитѣ на народната посока въ черковната борба. (цит. Бурмовъ, 151-156, гл. подчертаното). Позивътъ носи дата 22. XII. 1860 г. Между подписанитѣ сѫ: Иларионъ Макариополски, Авксентий Велешки, Минчоолу, Хр. Тъпчилеща, Т. Бурмовъ. Позивътъ е подписанъ отъ духовни лица, народни представители, търговци и еснафи. Срещу тия българи излиза „България“ и агентитѣ на пропагандата; Портата потвърдява думитѣ си, че признава българската униятска община. Въ кѫсо време се получава послание отъ папата, който се съгласява да изпълни всички български искания и пожелава и останалитѣ българи, особено духовенството, да се присъедини къмъ римската черква.

Въпрѣки обещанията на папата, въпрѣки покровителството на турското правителство, въпрѣки привилегиитѣ, които се обещаватъ на униятитѣ, унията не напредва. Като се узнава, че тя не е дѣло на всички българи, а само на една часть, мнозина отъ нейнитѣ предишни привърженици почватъ да се оттеглятъ. Самата Порта се е грижила за успѣха на унията. По-голѣма несполука сѫ претърпѣли агентитѣ на пропагандата въ нровинцията. Въздействувалъ е и поменатиятъ позивъ на цариградскитѣ българи. Агентитѣ на пропагандата въ усилията си да намѣрятъ аргументи, съ които да убеждаватъ българитѣ, поискватъ отъ папата да ржкоположи патриархъ на българитѣ, макаръ числото на униятитѣ между тѣхъ да е било твърде малко. Тия агенти сѫ разчитали и на обстоятелството, че този патриархъ ще бѫде припознатъ отъ правителството. За кандидатъ е билъ избранъ Йосифъ Соколски, игуменъ на Габровския манастиръ. Йосифъ Соколски едва е могълъ да чете и пише: човѣкъ твърде добродушенъ, простъ, който би могълъ да бѫде всецѣло орждие въ ржцетѣ на агентитѣ. На 22. III. 1861 г. Йосифъ Соколски, пристигва въ Римъ, за да бѫде ржкоположенъ отъ папата, придруженъ отъ началника на

лазариститѣ въ Цариградъ, Боре, отъ Драганъ Цанковъ и д-ръ Мирковичъ. Депутацията е била посрещната съ голѣми почести въ Римъ, приета тържествено отъ папата въ Ватиканъ, който обещалъ да ржкоположи Йосифа за български патриархъ. Обаче въ папската грамота Йосифъ е билъ нареченъ архиепископъ и апостолски намѣстникъ на съединенитѣ българи. Папата обещалъ да даде и титлата патриархъ, когато числото на униятитѣ българи порастне до 500,000. На 14 априлъ депутацията се връща, и Йосифъ Соколски заема своето архиепископско мѣсто. Портата незабавно го е припознала за народоначалникъ (миллетбаши) на униятитѣ.

Когато униятитѣ сж тържествували и сж се хвалили съ пълна сполука, православнитѣ българи сж губили надежда, че тѣхната независима православна йерархия ще бжде призната отъ Портата. При все това, тѣ не се поддаватъ на унията. Стрелитѣ на гръцката патриаршия не сж били насочени толкозъ къмъ унията, колкото къмъ православнитѣ българи, които сж настоявали да се признае независамостьта на тѣхната черква. Съ едно послание патриархъ Йоакимъ осжжда както униятитѣ българи, така и православнитѣ, които се отричатъ отъ патриарха и не искатъ да се споменава името му въ тѣхната черква. Патриархътъ за главни виновници на всичко това държи народнитѣ български архийереи, които заставатъ на чело на едно движение срещу него. Православнитѣ българи излизатъ съ отговоръ на това послание; отговорътъ е билъ подписанъ „Отъ народната православна българска черква“ и разпратенъ изъ провинцията. Отговорътъ е пъленъ съ негодуване и обвинения срещу патриарха (единъ цитатъ, гл. Бурмовъ, 169), изразени въ една твърде остра форма.

Патриархътъ най-сетне решава да направи нѣкои отстжпки на българитѣ, но като иска отъ тѣхъ пълно подчинение на патриаршията. Но преди това патриархътъ свиква

съборъ на 24. II. 1861 г., който лишава отъ архийерейски санъ и осѫжда Илариона, Авксентия и Паисия Пловдивски (отъ албанско произхождение, споредъ Радивоевъ, биографа на Илариона Макариополски, който заедно съ епархията си се отрича отъ патриаршията) на заточение.

Съ това патриаршията е смѣтала да тури край на българскитѣ домогвания къмъ самостойна черква. Съ нѣкои отстѫпки тя е възнамѣрявала да залъже българитѣ. Но всичко това, въ сѫщность, още повече раздразня българитѣ и възбужда по-силно тѣхната вражда къмъ патриаршията. Отстѫпкитѣ, които е давала патриаршията и които ни най-малко не сѫ уталожили възбуденитѣ духове, сѫ били потвърдени съ султански ферманъ. Отстѫпки като обещания: въ българскитѣ епархии ще се предпочитатъ и назначаватъ за митрополити и епископи лица отъ българско произхождение, така сѫщо и лица, които знаятъ добре български езикъ; ще се основе богословско училище, за да се изучватъ въ него българи, които искатъ да се посветятъ на духовно звание; въ всички български училища ще се предпочита изучването на български езикъ и литература; въ черквитѣ на чисто българскитѣ митрополитски и епископски епархии черковнитѣ обреди ще се извършватъ на български; нѣкои отъ цариградскитѣ български първенци ще се назначаватъ за членове въ настоятелствата на патриаршията и на другитѣ нейни учреждения; двама или трима български владици ще участвуватъ въ синода; ще се основатъ български училища при българската черква подъ надзора на патриаршията. Отстѫпкитѣ сѫ били изразени въ 15 члена. Съборътъ решилъ да се назначатъ на вакантнитѣ катедри въ Пловдивъ и Шуменъ за митрополити българи — въ Пловдивъ — Панаретъ, въ Шуменъ — Антимъ (после екзархъ) — лица добре познати на патриаршията. Всички тия отстѫпки за българитѣ сѫ били твърде несѫществени и повечето отъ тѣхъ изразени въ една твърде неопредѣлена форма. Нѣкои

отъ тѣхъ обвръзватъ българитѣ съ нови задължения. Правителството поставя българитѣ предъ една дилема: или да приематъ католицизма, въ който то ще ги покровителствува, или да останатъ подъ властьта на патриаршията съ правата, потвърдени въ поменатия ферманъ. Портата не разкривала другъ изходъ.

Страхътъ отъ руско влияние, ако българската черква стане самостойна, е каралъ и англичанитѣ да работятъ въ полза на католицизма. Сѫщо и гърцитѣ сѫ били проводници на мисълта, че една българска независима йерархия може да стане орѫдие на руската политика на Изтокъ. Гърцитѣ излизатъ да защитятъ своето гледище по черковната разпра предъ европейския свѣтъ съ особена брошура, печатана въ Парижъ „La vérité sur la question bulgare“ — да доказватъ, че българскитѣ домогвания и оплаквания сѫ безосновни, че припознаването на българска йерархия е опасно за Турция, че рускиятъ панславизъмъ подбужда българитѣ да искатъ самостойна черква.

Водителитѣ на народното движение, като сѫ виждали упорството и интригитѣ на патриаршията, отъ една страна, задкулиснитѣ хитрини на турското правителство, отъ друга, неговото покровителствено отношение къмъ католишката пропаганда и унията, решава да поиска подкрепата на Евангелския съюзъ за уреждането на независима българска черква. Евангелскиятъ съюзъ обещава да ходатайствува предъ правителствата на протестантскитѣ държави да се оставятъ българитѣ свободни да уреждатъ своята черква, — представителитѣ на протестантскитѣ държави въ Цариградъ да искатъ отъ Портата да не принуждава българитѣ да се подчинятъ на патриаршията и да признаятъ тѣхната независима йерархия. Народнитѣ владици, представители и първенци се отнасятъ съ единъ меморандумъ до Евангелския съюзъ, въ който, като уясняватъ отношенията между бъл-

гарската и гръцка черква, молятъ съюза да съдействува за признаването на самостойна българска черква. Съюзътъ праща писмо до представителитѣ на протестантскитѣ държави, въ което, като излага справедливостьта и основностьта на българскитѣ домогвания, увещава ги да се застѫпятъ за българскитѣ искания. Писмото носи дата 5. II. 1861 г. Посланницитѣ на протестантскитѣ държави не сторили нищо, не се съгласили да се застѫпятъ енергично за българитѣ. Тогазъ цариградскиятъ комитетъ се отнесълъ до Евангелския съюзъ въ Лондонъ. Председателтъ на съюза, Колингъ Ердли, се обърналъ до английския министъръ на външнитѣ работи, лордъ Жонъ Руселъ, съ молба да ходатайствува предъ Портата за признаването независимостьта на българската черква. Но и отъ това не последвалъ никакъвъ резултатъ.

Презъ това време патриаршията се споразумява съ Портата за заточението на тримата владици. Три-четири дни следъ като съборътъ е лишилъ Илариона отъ архийерейски санъ, Иларионъ е служилъ литургия въ българската черква. Али-паша, министъръ на външнитѣ дѣла, като се научва за това, съобщава му чрезъ Тъпчилещовъ и Минчоолу, че по-добре ще бѫде за нѣколко дни Иларионъ да се не намира при българската черква.

Иларионъ се отдалечава. Портата внушава и на Авксентия да се въздържа отъ всѣко свещенодействие. Съ това Портата подъ благовиденъ предлогъ се намѣсва въ българскитѣ вѣроизповѣдни дѣла, и то въ полза на патриаршията. Портата още единъ пѫть подчертава дилемата — или католицизъмъ, или гръцка патриаршия.

Българитѣ решаватъ още веднъжъ да заявятъ своето искане предъ Портата, да заявятъ твърдото си намѣрение да образуватъ отдѣлна религиозна община, независима отъ гръцката черква. Портата отговаря, че не е възможно признаването на българската черква като отдѣлна християнска община въ турската империя.

Поражда се мисъль у водителитѣ да се свика въ Цариградъ български съборъ, който да обмисли постѫпкитѣ, които трѣбва да се направятъ за признаването на независимата българска черква. Но преди да дойдатъ представителитѣ на народния съборъ, владицитѣ сѫ били заточени. Въ деня, когато пристига отъ Римъ Йосифъ Соколски, правителството съобщава, че е потвърдило решението за заточението на владицитѣ. Едно дълбоко разочарование. Авксентий и Иларионъ трѣбвало да тръгнатъ на заточение въ Мала-Азия въ навечерието на Великдень — великата сѫбота, 22 априлъ (Паисий Пловдивски е билъ заточенъ въ Атонъ); правителството се е надѣвало, че Иларионъ предъ мисълта за заточение ще се съгласи да приеме унията. На Илариона и Авксентия е било позволено два дни преди заточението да служатъ въ българската черква (20 априлъ); множество народъ около тѣхъ, решение да не допустне заточението имъ. Полицията напраздно се мѫчи да разпръсне събрания народъ. Идва министърътъ на полицията, но и неговитѣ увещания и заплашвания не помагатъ. Народътъ иска да измоли отъ султана да се не допустне заточението на двамата владици. Цѣла нощь народътъ не се разотива. На другия день, великия петъкъ, се избиратъ две депутации, едната да подаде молбата на султана, когато ще отива въ джамията, а другата да се представи на посланницитѣ на великитѣ сили и да иска тѣхното застѫпничество. Въ дветѣ прошения се подчертава желанието на българитѣ да не се заточватъ българскитѣ владици и да се признае самостойността на българската черква. Султанътъ разрешава владицитѣ да останатъ презъ праздницитѣ. Но следъ праздницитѣ презъ априлъ, въпрѣки съпротивлението на народа, тѣ биватъ заточени въ Мала-Азия. На парахода униятитѣ, начело съ Цанкова, сѫ имъ предлагали свобода, ако се съгласятъ да приематъ унията. Тѣ презрително сѫ отхвърлили това предложение.

Изникватъ трудности въ решението на черковния въпросъ, необходимо е било едно опредѣлено решение и избиране на една твърда позиция. Свиканъ билъ съборъ отъ български народни представители въ Цариградъ, които презъ май почватъ да идватъ и до края на месеца се събиратъ около 30 души. Нѣкои българи отъ провинцията опълномощили за свои представители цариградски българи. Между другитѣ представители сж били: д-ръ Ст. Чомаковъ, П. Р. Славейковъ, Н. Михайловски; отъ Цариградъ: д-ръ Захари Струмски, Цв. Узуновъ, Хр. Тъпчилещовъ, х. Никола Минчоолу и пр. Въ пълномощията на всички представители се е казвало, че сж избрани да ходствуватъ предъ правителството за припознаване на независима българска черква. Съборътъ решава да се състави меморандумъ до Портата, въ който подробно да се изложатъ причинитѣ на гръцко-българската разпра и основанията на българскитѣ домогвания. Чомаковъ се заема съ съставянето на този меморандумъ. Преди да приготвятъ и поднесатъ меморандума на Портата, българскитѣ представители се представятъ на великия везиръ Кабржзли-паша, който имъ заявилъ, че тѣ всичко могатъ да искатъ отъ Портата, но по никой начинъ и независима черковна йерархия. Следъ това представителитѣ отиватъ при Али-паша, министъръ на външнитѣ дѣла и изповѣданията; и той имъ казва, че тѣхното желание е неосжществимо. Следъ този двоенъ отказъ представителитѣ сж считали за безполезно да подадатъ своя меморандумъ. Но представителитѣ не сж могли да се откажатъ отъ какво да е решение, отъ каква да е постжпка — пропагандата е бдѣла, чакала е удобенъ моментъ, и едно отчайване и бездействие отъ страна на българскитѣ представители би било твърде сгодно за тѣхнитѣ цели. Българскитѣ представители сж считали за неблагоразумно да се върнатъ по мѣстата си, безъ да сж сторили нѣщо. Тогазъ тѣ решаватъ да подадатъ на Портата такъвъ проектъ, съ който, безъ да се

говори за самостойна българска йерархия, да се искатъ такива черковни права, които осигуряватъ едно отдѣлно черковно народно управление. Проектътъ е съдържалъ осемь предложения; билъ е подаденъ на Али-паша на 16 юлий 1861 г. 1) Българитѣ да вематъ учстие при избирането на патриархъ; 2) половината отъ членоветѣ на св. Синодъ да бѫдатъ българи; 3) българскитѣ владици, членове на синода, заедно съ други шесть души българи, свѣтски лица, да съставятъ смѣсенъ български съветъ, който да разглежда тия български дѣла, що не се отнасятъ до вѣроизповѣданието; 4) единъ български владика и едно свѣтско лице, българинъ, да иматъ право да известяватъ и молятъ правителството за всѣка народна работа и да се намиратъ винаги при българската черква въ Цариградъ; да има при това народенъ печатъ; 5) свалянето и замѣстването на тия две лица, когато народниятъ съветъ ги намѣри виновни, да става не отъ патриарха, а отъ Портата; 6) когато се назначава за нѣкоя българска епархия владика, да се избиратъ две духовни лица отъ епархията, едното отъ тѣхъ ще избере централния народенъ български съветъ; 7) въ смѣсенитѣ епархии да се избира владика отъ онази народность, която е помногобройна, този владика трѣбва да знае добре и двата езика; въ черквитѣ и училищата да се употрѣбява материнятъ езикъ; 8) да се опредѣли заплата на владицитѣ. Представителитѣ сѫ смѣтали, че всички тия искания, ако се осѫществѣха, биха обезпечили на българитѣ всички права на една независима йерархия; тѣ сѫ искали еднакви права съ гърцитѣ и, като сѫ били мнозинство, надѣвали сѫ се да наложатъ своитѣ искания. Но върху събора почватъ да се сипятъ хули; представителитѣ сѫ били обвинени, че сѫ отстѫпили отъ позициитѣ си, че по чуждо внушение сѫ измѣнили на народнитѣ интереси (такива хули отъ страна на революционеритѣ въ Сърбия и Влашко, изразени въ

„Дунавски лебедъ“, гл. бр. 42). За органъ на представителитѣ сж служили „Български книжици“. Нѣкои отъ българскитѣ представители (Чомаковъ, напр.) сж били въ сношение съ Чайковски и други турски сановници. Последнитѣ сж предложили на българитѣ да прегледатъ тѣхния меморандумъ, да го съкратятъ, понеже сж го намирали твърде дълъгъ, и да го напишатъ на чистъ френски езикъ. Обаче редакцията, която сж дали на меморандума, съвсемъ не е задоволила българитѣ, защото не е съдържала почти нищо отъ исканията и духа на предишния меморандумъ. Тази редакция е била отхвърлена и вмѣсто нея билъ подаденъ първиятъ меморандумъ. Правителството изпраща меморандума въ патриаршията. Патриархътъ веднага отговаря, че новитѣ български искания съвсемъ не сж приемливи. Отношенията между българи и гърци още повече се изострятъ; българитѣ сж избѣгвали отъ гръцкото духовенство, гледали сж да извършватъ своитѣ вѣроизповѣдни дѣла безъ негова намѣса. Софиянци се отказватъ да приематъ пратения отъ патриаршията владика, Доротей. Съ усилия, съ упорита борба тѣ сполучватъ да направятъ стоенето му въ София невъзможно. Борбата между народа и фенерскитѣ владици бива подета и въ други градове. Периодическиятъ печатъ става срѣдство за борба. Той поддържа възбуденото настроение у народа, наостря го срещу гръцкитѣ владици, изяснява му целитѣ на борбата, които сж въ връзка съ народнитѣ интереси.

Униятитѣ претърпяватъ неуспѣхъ презъ юний, 1861 г.. На 6 юний Йосифъ Соколски побѣгва въ Русия съ берата, полученъ отъ султана; останалитѣ духовници се отказватъ отъ унията; между тѣхъ е билъ и йеродяконъ Йосифъ (Т. Икономовъ). Причини: унията не се посрещнала съчувствено отъ народа; печатътъ и народнитѣ водители постоянно сж обвинявали униятитѣ въ измѣна спроти народнитѣ интереси, пропагандиститѣ не изпълняватъ своитѣ обещания и, докато по-рано

не сѫ искали никакви жертви, сега се стремятъ да подчинятъ българската униятска община и да я превърнатъ въ чисто католишко учреждение. Настѫпва колебание и разкаяние. Славейковъ внушава на Йосифа Соколски да остави униятската община и побѣгне въ Русия — руското посолство чрезъ Н. Герова е подбудило Славейкова да убеди Йосифа Соколски да стори това. Соколски отива въ Киевъ и тамъ остава до края на живота си. Въ едно послание той излага мотивитѣ на своето отказване отъ католицизма (Бурмовъ, 228 нт.), по всѣка вѣроятность съчинено отъ другиго. Последва друго едно послание за отказване отъ страна и на другитѣ духовни лица. И въ това послание, както и въ предишното, се разкриватъ скрититѣ намѣрения на католишката пропаганда и се предпазватъ българитѣ да се не поддаватъ на католишкитѣ обещания (гл. с. 229 нт., подчертанитѣ пасажи). Съ това се нанася ударъ на унията както въ Цариградъ, така и въ провинцията. Унията прибѣгва до нови срѣдства, за да се спаси; единъ отъ нейнитѣ свещенници, Р. Поповъ, пише на Авксентия писмо, въ което му съобщава, че освобождението му е съмнително, ако не се съгласи да приеме унията; предлага му да заеме мѣстото на Соколски — апостолски намѣстникъ. Авксентий отблъсва презрително тия предложения и праща писмото на Раф. Поповъ, униятски свещеникъ (българинъ, предишенъ помощникъ на Авксентия) въ Цариградъ да се публикува, за да се докаже, че унитѣ не сѫ се отказали отъ замислитѣ си.

Народното течение въ черковната борба се засилва следъ неуспѣхитѣ на униятитѣ. Българскитѣ представители настояватъ на своитѣ искания; Али-паша имъ обещава да учреди съ знанието и съгласието на патриаршията смѣсена комисия отъ гърци и българи, която да разгледа българскитѣ искания. Понеже решението на въпроса все повече се протака, особено съ учредяването на комисия, нѣкои отъ

представителитѣ започватъ да се разотиватъ, и въ Цариградъ оставатъ само трима-четирма, начело съ Чомакова; съ тѣхъ заедно сж работили и по-първитѣ лица отъ Цариградската българска община. Възниква раздоръ между патриарха и синодалнитѣ владици, понеже новиятъ патриархъ не е зачиталъ волята на владицитѣ въ синода, макаръ че новиятъ уставъ е предписвалъ на патриарха въ всичкитѣ си решения да се допитва до синода. Обаче тази часть отъ устава, която е опредѣляла отношенията между патриарха и синодалнитѣ владици, не е била още утвърдена; патриархътъ се е ползувалъ отъ това обстоятелство и се е домогвалъ да попрѣчи на утвърждението. Последвало силно негодуване срещу патриарха отъ страна на синода и гръцкото общество. Синодалнитѣ владици поискали неговото смѣняване, подаватъ прошение до Портата, въ което разкриватъ неговитѣ злоупотрѣбения и произволи. Патриархътъ, съ помощьта на турското правителство и нѣкои приближени нему висши духовни лица, се е оправдалъ. Но враждата срещу него още повече се изостря. Най-сетне Йоакимъ се принуждава да приеме новия уставъ.

Българитѣ подаватъ ново прошение до новия великъ везиръ Фуадъ-паша (преди него е билъ Али-паша, а преди него Кабржзли-паша), въ което изказва желание да се тури край на споровετѣ и да се поднови самостойната българска йерархия или поне да се извърши наредба въ духа на осемьтѣ искания. Портата ускорява назначението на смѣсена комисия. Всѣка отъ дветѣ страни е трѣбвало да избере по петь лица; българитѣ избиратъ Партения (полянския епископъ), Г. Кръстевичъ, членъ на търговския сждъ въ Цариградъ, д-ръ Чомаковъ, Тъпчилещовъ, търговецъ, Бурмовъ. Това става презъ февруарий, 1862 г. Решено е било, следъ дълги препирни, събранията да ставатъ въ Високата порта. Българитѣ предлагатъ на разискване 8-тѣ точки отъ своя проектъ.

При разискване на първото предложение, за изборъ на патриархъ (българитѣ да иматъ право да взематъ участие въ избора на патриархъ споредъ многочислеността си) българитѣ направили нѣкои отстжпки, понеже гърцитѣ въ нищо не сж искали да отстжпятъ — изборътъ да става споредъ новия уставъ. Дълги препирни по поводъ и на второто предложение (патриаршескиятъ синодъ да се състои наполовина отъ българи — шесть, гърци и шесть българи). Най-сетне и двете страни се убеждаватъ, че не ще дойдатъ до никакво съглашение по второто предложение, и решаватъ всѣка по отдѣлно да рапортува на Портата за това (понеже комисията е била свикана отъ Портата) и да изложи възгледа си по решението на втората точка. Комисията, за да си не губи времето, докато Портата разгледа рапорта и се произнесе, преминава къмъ разглеждане на шестата точка (за избиране на архийереитѣ); но оказва се, че, докато не се реши важниятъ въпросъ за синода, никакви решения не могатъ да се взематъ; поради това се отлагатъ заседанията, докато правителството се произнесе по рапортитѣ на двете страни. На 5. II. 1863 г. Али-паша свиква комисията въ дома си да разисква въ негово присжтствие спорния въпросъ. Али-паша съветва да се вземе като основа за решението на въпроса численността на населението въ всѣка отдѣлна епархия; митрополититѣ, чиято епархия е по-многобройна, да се викатъ по-често и по-задълго, отколкото митрополититѣ, епархията на които е по-малобройна. Това предложение се е съгласявало съ предложението на българитѣ, и тѣ го приематъ, като вѣрватъ, че българското население надминава по многобройность другитѣ християнски населения въ Турско. Предложението на Али-паша като принципъ приематъ, щатъ-нещатъ, и гръцкитѣ представители. Но когато комисията следъ това започва да решава въпроса въ подробности, възникватъ нови несъгласия; гърцитѣ предлагатъ да се вземе за основа

числото на митрополитѣ; а въ сѫщность митрополитѣ отъ гръцкитѣ епархии сѫ били по-многобройни отъ митрополитѣ въ българскитѣ епархии, макаръ населението въ последнитѣ да е било по-многобройно. Българитѣ подчертаватъ, че трѣбва да се вземе за основа не числото на митрополитѣ, а числото на населението — митрополитѣ на голѣмитѣ епархии трѣбва да заседаватъ по-често и по-дълго, отколкото митрополитѣ на малкитѣ епархии. Наново прекѫсване на заседанията и наново отнасяне до правителството. Али-паша свиква комисията, присѫтствува на нейнитѣ разисквания (2 юний 1863 г.) и се произнася, че тя не ще може да дойде до никакво съглашение, поради което разпрата ще се реши отъ правителството. Обикновена тактика на Али-паша, който отблизо е познавалъ българскитѣ дѣла ту като везиръ, ту като министъръ на външнитѣ дѣла (между 1860 и 1870 г.), е била да поддържа у българитѣ надежда, че въпросътъ ще се реши въ тѣхна полза, а на дѣло да не прави никаква решителна стѫпка въ тази посока.

Заявлението на Йоакима, че приема устава, е било неискрено. Той продължава, както преди, да управлява и да не взема подъ внимание наредбитѣ на новия уставъ. Нови раздори; противъ патриарха отново се обявява както синодътъ, така и смѣсениятъ съветъ. Тѣ се отнасятъ пакъ до Портата и искатъ свалянето на патриарха. Най-сетне Портата издава заповѣдь за свалянето му — 11. VII. 1863 г. Следъ него бива избранъ Софроний, амаски митрополитъ, който заема катедрата на 22 окт. 1863 г. Презъ това време на смѣняване на патриарситѣ българскиятъ въпросъ не се измѣня. Българитѣ очакватъ разрешаването на въпроса отъ турското правителство, а не отъ патриаршията; тѣ чакатъ отъ правителството да имъ признае правото да образуватъ като отдѣленъ народъ отдѣлна религиозна община. Правителството, както преди, разтака решението на въпроса, Али-

паша залъгва българитѣ съ обещания и увещания да се примирятъ съ гърцитѣ.

Униятитѣ, възползувани отъ тактиката на Али-паша, отъ разотиването на българскитѣ представители, отъ безизходното положение, въ което се намира въпросътъ, се залавятъ наново за работа; отъ априлъ 1862 г. „България“ наново почва да излиза и да се списва въ сжщия духъ (Бѣше престаналъ следъ побѣгването на Соколски). За началникъ на униятската община бива избранъ Петъръ Абаджийски, българинъ католикъ отъ павликянитѣ, признатъ съ султански бератъ. Сега пропагандата е по-тактична, не прибързва да налага католишки обреди. Обаче не е имала значителни успѣхи. Като вижда, че нѣма надежда за успѣхъ, пропагандата се принуждава да спре издаването на в. „България“, въ края на мартъ 1863 г. вестникътъ спира за всѣкога. Излиза „Българска пчела“ следъ „България“, като органъ на католишката пропаганда, редактиранъ отъ Хр. Ваклидовъ, Браила. Защитникъ на българскитѣ интереси по черковния въпросъ е „Съветникъ“; правителството го разрешава презъ пролѣтьта на 1863 г. Редакторъ става отначало Н. Михайловски, тогазъ учитель въ Търново; сетне идва въ Цариградъ. Презъ априлъ 1863 г. почва да излиза. Българскитѣ представители не останали доволни отъ редакторството на Михайловски и го смѣнили съ Бурмова, подъ чиято редакция вестникътъ почва да излиза отъ септемврий 1863 г. Правителството не остава доволно отъ неговия духъ; създава прѣчки; Чомаковъ иска или спирането на вестника, или смѣняването на редактора, вестникътъ едвамъ доизкарва до 1864 г. На Бурмова не било платено споредъ условието; затова работата стига до сждъ; последва по-сетне скарване на Бурмова съ Хр. Тъпчилещовъ и д-ръ Чомакова.

Щомъ стжпва на патриаршеския престолъ, Софроний се заема съ българския въпросъ. Върху положението на въпроса

той е искалъ да се осведоми отъ гръцкитѣ и българскитѣ представители (членоветѣ на смѣсената комисия, назначена отъ Портата); отъ българскитѣ представители се явяватъ само трима, които излагатъ и обясняватъ на патриарха 8-тѣ искания. Патриархътъ се показва благосклоненъ. Патриархътъ настоява спорниятъ въпросъ за членоветѣ въ синода да се реши споредъ числото на епархиитѣ, а не споредъ числеността на населението. Като не се решава на смѣла постжпка, той свиква велико събрание отъ гръцки владици и по-известни лица отъ гръцкото общество. Отъ страна на самото общество — усилена работа за закрепяване на елинизма срѣдъ българското население, за разпространение на гръцкия езикъ срѣдъ християнскитѣ племена на Полуострова. Два месеца преди да заеме катедрата си Софроний, гръцкиятъ министъръ на просвѣтата Николопулосъ свиква съветъ отъ гръцки учени, да посочатъ срѣдства за разпространението на гръцкия езикъ и гръцката образованость между християнскитѣ народи въ Турско, особено тамъ, гдето се забелязва движение срещу него. Въ Цариградъ гърцитѣ изработватъ планъ за основаването на дружество за разпространение на елинизма по Полуострова. Центъръ на това дружество трѣбвало да бжде Атина; тамъ да бжде центърътъ на неговата дейность. Срѣдства: отваряне на гръцки гимназии, основаване въ Цариградъ на гръцко училище за приготвяне на учители и учителки. Атинската комисия ограничава тия намѣрения; решава да се обърне внимание главно върху Македония и отчасти върху Тракия. Две дружества, едно въ Атина, друго въ Цариградъ, се основаватъ за поддържане на гръцкото образование въ тия страни. Приготвяне за борба съ панславизма. Тия дружества сполучватъ да привлѣкатъ до 40 български юноши отъ Македония, които се приготвятъ за учители въ тази страна. Преследвания чрезъ интриги и клевети на народнитѣ будители.

Портата не прибързва да утвърди предложението на патриарха за свикване на велико събрание отъ гръцки свѣтски и духовни лица. Патриархътъ се залавя съ другъ въпросъ — поддържане на патриарха и архиерейитѣ, съгласно новия уставъ, който предвижда заплата за патрирха, служащитѣ въ патриаршията, митрополититѣ и епископитѣ. Този въпросъ повече е интересувалъ гръцкото духовенство, отколкото българскиятъ въпросъ. Откъмъ материална страна гръцката черква е била твърде зле поставена. Патриархътъ изпраща окржжно до всички подчинени нему архийереи да събератъ и изпратятъ предвиденитѣ за патриаршията доходи, като имъ обещава своето съдействие за събирането имъ. Портата, следъ молбата на патриарха, сжщо така обещава съдействието на властьта. Но е имало смутове срещу гръцкитѣ архийереи при опита да се събератъ пари въ Търново, Русе, особено въ Русе противъ владиката Синесий. Тия смутове заставятъ патриаршията по-деятелно да се залови съ свикването на велико събрание; този пжть Али-паша разрешава. Събранието бива свикано въ патриаршията на 21. II. 1864 г. Отъ българскитѣ свѣтски лица е участвувалъ само Гавр. Кръстевичъ, а отъ духовнитѣ лица само трима: Панаретъ Пловдивски, Антимъ Преславски и Доротей Софийски. Въ една речь патриархътъ подробно излага положението на въпроса. Гръцкиятъ представитель изтъква българскитѣ искания като безосновни и неизпълними. Избира се комисия, която да разгледа подробно тия въпроси и да освѣтли върху тѣхъ събранието (да докладва за тѣхъ въ събранието). Избиратъ се петь духовни и четири свѣтски лица, известни като учени. Свѣтски лица: К. Зографосъ, професоръ въ турското медицинско училище, И. Тандалиди, професоръ въ богословското училище на островъ Халки и риторъ на Великата черква, А. Каратеодориди, после турски министъръ на външнитѣ дѣла и пръвъ помощникъ на Бер-

линския конгресъ отъ страна на Високата порта, С. Аристархи, после логотетъ на Великата черква. На 12 априлъ комисията прочита доклада си който се напечатва. Докладътъ е билъ противъ българитѣ, съдържалъ е обвинения срещу българитѣ и е защитавалъ гръцката черква. Съдържание: 1. произхождение и равзитие на българския въпросъ, 2. отхвърляне на българскитѣ обвинения срещу висшето гръцко духовенсто, 3. безосновностьта на българскитѣ искания. Между другото, тамъ се изтъквало, че българскитѣ искания въ основата си носятъ политически характеръ и съ това тѣ се противопоставятъ преди всичко на интереситѣ на турската държава; че тия искания сѫ внушени отъ Русия. Между другото, като необоримъ аргументъ, се е изтъквало, че черквата никога не е признавала разлика по народность; отъ друга страна, признаването на народности въ турската империя би имало и политическо значение. Разликата по народность не може и не трѣбва да се допуща. Този докладъ подготвя решението на събранието. Трето заседание става на 17 май. Гръцки предложения: числото на митрополититѣ въ синода да се опредѣля отъ числото на епархиитѣ; обещание на българитѣ, че ще имъ увеличатъ епархиитѣ, а нѣкои епископии ще се въздигнатъ въ епархии; архийереитѣ да се избиратъ отъ синода, безъ да се гледа, гърци ли сѫ или българи — достатъчно е да знаятъ езика на паството си. Останалитѣ искания на българитѣ сѫ безосновни и поради това се отхвърлятъ. Тримата български митрополити се противопоставятъ, отхвърлятъ гръцкитѣ обвинения и настояватъ на българскитѣ искания — възъ основа числеността на населението въ епархиитѣ. Тѣ доказватъ, между другото, че патриаршията по принципъ е допустнала разлика по народность съ нѣкои свои разпореждания и решения, съ 15-тѣ отстѫпки, които е направила на българитѣ. Тѣ подчертаватъ, че движението противъ гърцитѣ е общонародно. Осѫждатъ систематич-

ното протакане на въпроса. Въпросътъ трѣбва да се реши по единъ или другъ начинъ, колкото е възможно по-скоро, за да не се изострятъ още повече отношенията между двата народа. Гърцитѣ не искатъ и да чуятъ българскитѣ заявления; тѣ заявяватъ, че освенъ направенитѣ презъ 1861 г., отъ патриарха Йоакима, 15 отстжпкина българитѣ, никакви други не трѣбва да се правятъ.

Четвъртото заседание става на 22 май. Продължаватъ се разисквания. Взема се решение да се замѣни думата „отстжпка“ съ „нужда на православието“, за да се парализиратъ българскитѣ домогвания, да не заявяватъ българитѣ, че, щомъ имъ се правятъ отстжпки, значи признава се справедливостьта на тѣхнитѣ искания; освенъ това взема се решение, думитѣ българинъ, гръкъ да се не споменуватъ.

Петото заседание става на 29 май. Комисията предлага проекта за решение на българскитѣ искания; разисквания по този проектъ продължаватъ на 5 и 12 юний (последното заседание). Въ последното заседание, когато е била установена окончателна редакция на решението, изказва своето мнение и Гавр. Кръстевичъ. Решенията на събранията се съобщаватъ на Портата на 1 августъ — отхвърляне на българскатѣ искания. Али-паша съобщава тия решения на българскитѣ представители и ги поканва да изложатъ своитѣ възражения. Тѣ доказватъ пристрастието, съ което е съставенъ новия уставъ. Разглеждатъ сжжденията на събранието относително 18-тѣ отстжпки и осемтѣ български предложения. Подчертаватъ, че искатъ равни права съ гърцитѣ въ управлението на черквата, когато гърцитѣ искатъ да бждатъ пълни господари на черквата. Противопоставятъ се на гръцкото тълкувание, че исканиятъ отъ българитѣ смѣсенъ съветъ щѣлъ да има политическо значение. Този съветъ ще се занимава съ разглеждане на такива дѣла отъ неду-

ховенъ характеръ, които досега сѫ се разглеждали, по старъ обичай, отъ духовнитѣ власти. Той по това ще се различава отъ народния съветъ при патриаршията, че ще се занимава изключително съ дѣлата на българското християнско население. Синодътъ трѣбва да се състои наполовина отъ българи, за да се осигурятъ еднакво и религиознитѣ интереси на българския народъ. Щомъ се отхвърля отъ събора българското предложение (шесть души български владици), да се приеме предложението на правителството — изборъ споредъ числото на населението. Не може да се приеме за принципъ числото на епархиитѣ при избора на синодъ, понеже, въ такъвъ случай, гърцитѣ винаги ще бѫдатъ мнозинство въ синода. Изтъкватъ отново злоупотрѣбенията на гръцкото духовенство, притѣсненията, които търпи отъ него българскиятъ народъ и българскиятъ езикъ — нѣщо, което гърцитѣ сѫ отричали въ събора. Правителството не е имало намѣрение да удовлетвори българскитѣ искания, нито пъкъ да пресилва патриаршията, чиито права сѫ били често потвърдявани съ султански берати и фермани. Правителството е действувало твърде предпазливо, донейде и предъ видъ на внушенията отъ страна на патриаршията и католишката пропаганда, че българското движение е панславистично въ основата си. Отъ друга страна, то е имало за цель отъ българската разпра да извлѣче изгоди за себе си, да я насочи въ такава посока, че — както преди, то да продължава да зълъгва българитѣ съ обещания и увещания и да не бърза. Много повече прѣчки за народното движение сѫ се създавали въ Македония; за това е способствувало твърде много и самото правителство. За да се покаже благосклонна къмъ българитѣ, Портата имъ е правила дребни, незначителни отстѫпки. Въ 1864 г. сѫ освободени българскитѣ владици по заповѣдь на султанското ираде, въпрѣки нежеланието на патриарха. Българитѣ нѣколко пѫти се обръ-

щали до правителството съ молба за освобождение; молбата най-сетне е била удовлетворена.

Става тържествено посрѣщане на владицитѣ следъ като българска депутация отива да имъ занесе фермана за освобождението и да ги освободи. Гърцитѣ попрѣчватъ на тържественото посрѣщане като убеждаватъ правителството да го забрани, за да не станѣли кървави сблъсквания между гърци и българи. Портата заповѣдва владицитѣ да излѣзатъ отъ парахода, следъ като се стъмни. Параходътъ пристига презъ деня; българитѣ отиватъ при тѣхъ; вечерьта се завръщатъ въ българската черква. Три години и половина заточение. Патриархътъ Софроний се оплаква, че правата на Великата черква не се зачитатъ отъ Високата порта, че наказани владици се поставятъ начело на една отдѣлна черковна община. Али-паша заповѣдва двамата владици да се оттеглятъ отъ българската черква. Тѣ се установяватъ въ Ортакьой. Патриаршията се е помжчила да имъ забрани да посещаватъ българската черква, но не е сполучила. Радостьта обхваща българитѣ следъ освобождението на владицитѣ; това ободрява българитѣ, и тѣ отново почватъ да вѣрватъ, че правителството е склонно да ги удовлетвори. Представителитѣ въ Цариградъ изразяватъ благодарностьта на народа съ особенъ адресъ. Но въ сжщото време, когато е правѣло отстжпки на българитѣ, правителството е гледало да угажда и на патриаршията. Тъй, напр., везиръть, по предложение на патриарха, подписва окржжно до всички валии, съ което имъ се заповѣдва да събератъ особенъ данъкъ отъ всички християни, безъ разлика на народность, съ който данъкъ да се платятъ дълговетѣ на патриаршията (около $13^1/_2$ мил. гроша). Още презъ 1859 г., когато се разглежда този въпросъ, българитѣ заявяватъ, че не могатъ да изплащатъ дългове, правени за тѣхна смѣтка отъ други, преди да се оправдаятъ тѣзи дългове. Услугата, която сторва правител-

ството на патриаршията, отново смущава българитѣ. Тѣ решаватъ да се противятъ на тази заповѣдь. Властитѣ не настояватъ и въпросътъ затихва. Изглежда, че правителството е имало намѣрение да отнеме правото на патриаршията да събира тя непосрѣдствено отъ народа пари за посрѣщане на разноскитѣ си; Портата е смѣтала да дава тия пари отъ хазната и сама да ги събира отъ народа наедно съ други свои налози. Правителството отдавна е имало намѣрение да лиши владицитѣ и изобщо духовенството отъ правото да събира непосрѣдствено отъ населението пари за свои разноски. Владицитѣ и духовенствнто въ това отношение не трѣбва да упражняватъ самостойна власть. Гърцитѣ се противятъ на това искане на правителството; тѣ приематъ най-после да се опредѣлятъ заплати на владицитѣ, обаче сами владицитѣ да събиратъ тия заплати отъ населението; Портата приема това неохотно. Владицитѣ трудно събиратъ — българитѣ упорствуватъ; трудность даже и въ гръцкитѣ епархии. Патриархътъ и Портата тайно влизатъ въ преговори за уреждане въпроса за заплатитѣ, и патриархътъ се съгласява да получава отъ хазната сума за поддържането на черковното управление, която сума правителството да събира отъ народа. Членоветѣ на смѣсения съветъ и гръцкото общество се противопоставятъ и не позволяватъ да се наруши една наредба на устава. Става ясно, че гръцкитѣ йерарси нѣматъ предъ видъ висшитѣ интереси на черквата и че правителството иска да се възползува отъ разпрата за свои цели.

На 1. II. 1865 г. се поминалъ Авксентий. Патриаршията, чрезъ единъ свой владика, му е предлагала да иска прошка, за да му се върне санътъ и да бѫде погребанъ съ почести, които се падатъ на архийерей. Авксентий отхвърля това предложение и заявява, че не може да се отрече отъ постѫпката си, защото я намира права и въ интересъ на народа; заявява

още, че патриаршията е била несправедлива къмъ българския народъ и къмъ него лично. Патриаршията се мѫчи да попрѣчи на тържественото погребение; чрезъ Портата попрѣчва на българскитѣ архийереи да вематъ участие въ погребението. Обстоятелството, че Авксентий умира непримиренъ съ патриаршията и донейде проклетъ отъ нея, накарва българитѣ да се отнесатъ до Портата съ ново заявление за отдѣляне отъ управлението на Вселенската патриаршия. Правителството заявява, че ще се опита още единъ пѫть да примири двата народа и да внуши на патриаршията да погледне по-сериозно на българскитѣ искания. И тя прави предложение на патриаршията въ този смисълъ — да разгледа още единъ пѫть българскитѣ искания. Патриаршията протака работата; идва холера; бавене. Патриаршията се показва склонна за спогодба и примирение съ българитѣ. Нѣколко гърци първенци влизатъ въ сношение съ българскитѣ представители, и двете страни сполучватъ да дойдатъ до едно съглашение — окастряне на осемьтѣ български искания. 1. Изборътъ на патриарха да стане по начинъ, посоченъ и опредѣленъ отъ българогръцката комисия, съставена по заповѣдь на Високата порта. 2. За съставяне на синода ще се приготвятъ два каталога, въ които ще бѫдатъ записани български и гръцки митрополити въ еднакво число, и на заседанието въ синода ще се свикватъ по трима отъ писанитѣ всѣки две години; или пъкъ двата народа ще опредѣлятъ 12 епархии, чиито митрополити ще съставятъ синода за десеть години. 3. Архийереитѣ ще се назначаватъ по изборъ, който ще става въ епархиитѣ и споредъ правилника, който ще се изработи отъ комисия, съставена отъ по равно число българи и гърци. 4. По изборъ и предложение отъ българската община въ Цариградъ и съ одобрение отъ патриарха, единъ отъ синодалнитѣ български архийереи ще бѫде предстоятель на българската черква въ Цариградъ. 5. Една комисия, съставена отъ равно число

българи и гърци, да разгледа новия уставъ на патриаршията. 6. Предвижда се спогодба върху българскитѣ граждански дѣла. Между българитѣ, които сж подписали това съглашение, личатъ: Н. П. Тъпчилещовъ, д-ръ Чомаковъ, Д. Гешооглу, Х. П. Тъпчилеща, Д. Добровичъ. Патриаршията отказала да приеме българскитѣ искания и въ този умѣренъ видъ.

Портата, по настояване отъ българскитѣ представители и руското посолство, бива принудена отново да се занимае съ този въпросъ презъ априлъ 1866 г. Али-паша наблѣга патриаршията да даде окончателно решение на въпроса. Синодътъ решава да се свика отново велико събрание въ патриаршията, като преди две години. Събранието се открива на 22 априлъ 1866 г. Въ неговия съставъ влизатъ почти сжщитѣ лица, както презъ 1864 г. Отъ българитѣ участвуватъ само Панаретъ, пловдивски митрополитъ, и Гавр. Кръстевичъ. И на това събрание българскитѣ искания сж били изложени въ онази форма, която се е постигнала вследствие съглашението на нѣколцината гръцки първенци съ българскитѣ представители презъ есеньта, 1865 г. Събранието се показва още по-упорито и неотстжпно. Избира се комисия да се занимае съ българскитѣ искания. Преди още комисията и съборътъ да извършатъ работата си, патриархътъ Софроний е билъ сваленъ — седемь месеца следъ свикване на събора — по молба на синода и смѣсения съветъ, като неспособенъ.

Неумѣлитѣ действия на българскитѣ представители; консервативниятъ духъ у повечето отъ тѣхъ; тѣхното раболепие предъ турското правителство, което често ги е превръщало въ свои орждия, всичкото това не е било радостно. Не всички представители сж имали ясенъ погледъ за посокитѣ на борбата; тия които сж имали по-голѣмо влияние предъ правителството и по-голѣма тяжесть въ решението на въпроса, сж били крайно консервативни и раболепни. Тъй, напр., тѣ искатъ пълно отдѣляне отъ гръцката черква, като предоставятъ на турското правител-

ство да разреши това отдѣляне при каквито и де е условия. Тѣ често забравятъ народнитѣ иитереси и нѣматъ опредѣлена представа за рамкитѣ, въ които трѣбва да се опредѣлятъ отношенията на българитѣ къмъ турци и гърци, за да се запази тѣхната национална цѣлость. Едно доказателство за тѣхното раболепие и . . . низость: по случай Критското възстание презъ 1866 г. тѣ подаватъ на правителството адресъ, като заявяватъ, че той е отъ името на българския народъ; въ този адресъ тѣ наричатъ турцитѣ „благодѣтели“ и че за свой дългъ считатъ да имъ бѫдатъ преданни. „Богъ благоволилъ да тури българитѣ преди петь вѣка подъ скиптра на османлиитѣ“... Султанитѣ наричатъ „великодушни“, третирали сѫ християнскитѣ поданници „като еднокръвни братя“... Турцитѣ покровителствуватъ българския народъ... Като „нижайши подданици на империята“ считатъ за длъжность „по поводъ...“ (гл. Бурмовъ, 337). Всичко това раболепие е съ цель да се предразположи турското правителство да вземе страната на българитѣ въ черковната разпра, да се спечели съ низость неговата благосклонность. Възмущение у другитѣ българи — особено у емиграцията. Характерно е, че представителитѣ сѫ се защищавали чрезъ вестникъ „Македония“. Срещу тѣхъ е насочена брошурата „Братско обяснение на българинъ къмъ братята му българе“, Букурещъ, 1867 г. Никакъо движение срѣдъ българитѣ срещу този протестъ. Обща незаинтересованость у народа; изобщо, неспособность у народа да действува задружно, да приема обши акции и да се интересува отъ дѣлата на онѣзи, които е опълномощилъ да го представятъ; невежество; представителитѣ сѫ могли да вършатъ всичко въ името на народа, безъ последниятъ да се заинтересува по-живо отъ тѣхнитѣ постѫпки. Слабо самосъзнание у българския народъ. Това слабо самосъзнание и незаинтересуваность често е докарвало до отчаяние водителитѣ на народа.

Българитѣ отдавна преставатъ да се отнасятъ до патриаршията за разрешение на черковния въпросъ. Тѣ се отнасятъ само до правителство; последното не се опитва самò да разреши въпроса, а винаги предлага на патриаршията да изработи проектъ за неговото разрешение. Портата се предпазва да принуди патриаршията, а патриаршията избѣгва да изработи удовлетворителенъ за българитѣ проектъ. Постепенно гърцитѣ се приучаватъ да гледатъ по-сериозно на възникналия въпросъ. За отстжпки е внушавала и Русия и е действувала за спогодба между дветѣ страни безъ намѣса на Портата. Избира се за патриархъ лице, което да тури край на разпрата, да удовлетвори българитѣ, безъ да накърни гръцкитѣ интереси. Избиратъ предишния патриархъ Григорий VI — патриархъ преди 27 години (отстраненъ отъ патриаршеския престолъ презъ 1840 г.). Бива избранъ на 10.II. 1867 г. Патриархътъ приема избора, но съ условие, ако уставътъ на партриаршията се смѣни и съгласи съ предишнитѣ черковни наредби. Условието бива прието. Патриархътъ поисква, на мѣстото на шестьтѣ синодални членове, които следъ изтичането на две години трѣбвало е да се промѣнятъ, самъ да избере измежду архийереитѣ членове; поисква още да се състои смѣсениятъ съветъ на патриаршията (който преди това се е състоялъ отъ духовни и свѣтски лица) само отъ свѣтски лица и да се нарича свѣтски и да бжде подъ председателството на патриарха, а не на единъ архийерей отъ членоветѣ. Събранието приема това искане. При решаването на черковнитѣ въпроси той не е искалъ да има опозиции въ съвета; и за това е искалъ да го състави отъ свои хора. При решаването на въпроса той е билъ съветванъ и отъ руското правителство; той се е съгласявалъ съ мнението на това правителство, да даде на българитѣ автономно управление по черковнитѣ дѣла, въ зависимость отъ патриарха, обаче поставилъ е твърде голѣми ограничения на това управление

и, освенъ това, автономната область не е обгръщала всички български епархии. Русия е искала автономията да бжде пълна и да обеме всички български епархии. Българитѣ не се съгласявали да приематъ предлаганата непълна автономия и то на нѣколко само епархии. Въ сжщото време тѣ заявяватъ на правителството, че искатъ пълно отдѣляне — и че спогодбата между тѣхъ и гърцитѣ е невъзможна. Молбата въ този смисълъ се подава до Портата отъ множество български градове. Рускиятъ представитель въ Цариградъ, графъ Игнатиевъ, е съветвалъ българитѣ да приематъ ограничената черковна автономия, само за да има миръ между българи и гърци, за да се не ползуватъ отъ тѣхнитѣ раздори враговетѣ на Русия. Българитѣ не се съгласяватъ, защото не могатъ да допустнатъ патриаршията да се намѣсва въ черковнитѣ имъ дѣла; къмъ всичко, което излиза отъ патриаршията, тѣ сж се отнасяли съ крайно недовѣрие и за никаква спогодба съ нея не сж могли да мислятъ. Турското правителство не е настоявало предъ българитѣ да приематъ проекта на Григория VI. Правителството виждало постоянството и неотстжпчивостьта на българитѣ и не е можело повече да ги залъгва. Възстанието въ Критъ заема все по-широки размѣри; централниятъ български комитетъ въ Букурещъ презъ мартъ 1867 г. обнародва мемоаръ до султана да съедини всички окржзи и мѣста, населени съ българи, въ една отдѣлна область, подъ название българско царство, на която да даде конституционно управление; презъ юний минаватъ Дунава две чети. Не е било време да се дразнятъ и залъгватъ българитѣ съ праздни обещания. Отъ друга страна, растне глухо негодуване между българитѣ срещу правителството, загдето протака толкозъ години решението на въпроса и не се намѣсва по-енергично въ полза на българитѣ.

Поради всичко това Портата не само че не се показва наклонна да утвърди проекта на новия патриархъ, но позволява на българитѣ, на които го съобщила, да възразятъ обстойно срещу него; българитѣ не закъсняватъ да сторятъ това. Въ едно прошение тѣ излагатъ въ една доста смѣла форма своитѣ възражения, подчертаватъ своето искане за самостойно черковно управление и изтъкватъ, че протакането на въпроса и непризнаването на българската черква за самостойна твърде много вълнува и възбужда народа. Това прошение се подава презъ августъ, 1867 г. Правителството пакъ не бърза; на българскитѣ представители то съобщава, че работата се гледа и скоро ще се свърши. Презъ октомврий 1868 г. Портата съобщава на патриаршията два проекта за решение на въпроса; предлага на патриарха да избере единъ отъ двата проекта. По-важнитѣ права, които осигуряватъ на българитѣ тия два проекта били следнитѣ: православнитѣ българи, въ което мѣсто на царството да се намиратъ, ще иматъ право да избиратъ и назначаватъ за черквитѣ си свещеници, които да знаятъ езика имъ. Въ епархиии, гдето мнозинството отъ населението е българско, митрополититѣ ще бѫдатъ българи; споредъ числото на населението ще се избиратъ и епископитѣ. Българитѣ ще иматъ главенъ митрополитъ съ седалище въ Цариградъ; той ще управлява българската черква; при него ще има синодъ. Българскитѣ митрополити и епископи ще се избиратъ отъ българския синодъ и ще се утвърждаватъ съ султански бератъ. Българската черква относително избирането на духовнитѣ си началници и управлението ще съставя едно отдѣлно и независимо цѣло; по религиозни дѣла ще се обръща до патриарха; дава се на българския синодъ право да изработи уставъ за управление на черквата, който уставъ ще бѫде утвърденъ отъ Портата. Правителството предлага на патриаршията, ако не приема тия два проекта, да състави трети и да го съобщи на Портата

Патриархътъ свиква синода, който обявява двата проекта противни на черковнитѣ наредби. Патриаршията отказва да състави трети проектъ по решението на въпроса, понеже е сторило всичко, каквото ѝ е било възможно за неговитѣ решения. Другъ изходъ, споредъ патриаршията, нѣма, освенъ да се свика вселенски съборъ. Въ този смисълъ патриаршията отговаря на Портата и възразява на двата проекта въ едно изложение на 16. XI. 1868 г. Въ своето изложение патриаршията се сили да докаже, че двата проекта сж противни на правилата и преданията на православната вѣра, на здравия разумъ и на самитѣ султански берати, че е невъзможно да се допустне самостойно управление на българската черква, че, ако се реализиратъ тия два проекта, ще възникнатъ безредици въ управлението на черквата; ако правителството би се увлѣкло отъ българскитѣ представители, би се породило смущение между двата народа и предъ видъ упорството на българитѣ, тя предлага свикване на вселенски съборъ.

Българитѣ посрѣщатъ съ радость двата проекта. Тѣ се препечатватъ отдѣлно и се пращатъ изъ всички български области. Устройватъ се тържествени молебствия изъ българскитѣ градове за здравето и благоденствието на султана, молебствия, предписани отъ тримата български владици Панаретъ, Паисий и Иларионъ и деветьтѣ български представители. Пращатъ се благодарствени адреси до правителството — нови изрази на раболепие и покорность. Българитѣ вематъ турскитѣ проекти за окончателно решение на въпроса. Тактиката на българскитѣ представители и народни водители — отъ по-рано още турското правителство имъ е дало да разбератъ, че то, като свѣтско правителство, не може да създава черковни наредби, не назначава йерарси, че то самò не може да създаде една независима българска йерархия, да освободи българитѣ отъ подчинение на патриаршията; но че, ако тѣ сами се откажатъ отъ патриаршията,

то не би се затруднило да влѣзе съ тѣхъ въ официални сношения като съ религиозни началници на българския народъ. Българитѣ сторватъ това — отказватъ се отъ патриаршията, не признаватъ патриарха и неговитѣ владици и избиратъ свои народни архийереи. Тѣ сѫ се опирали не само на внушенията на правителството, но и на признатия отъ правителството (чрезъ Хати-Хумаюна) принципъ: свобода на съвѣстьта; този принципъ тѣ всѣкога изтъкватъ, когато заявяватъ на правителството своитѣ искания, и, между другото, на него базиратъ исканията си. Отъ друга страна, тѣ, като виждатъ правителството склонно да удовлетвори тѣхнитѣ домогвания, прибързватъ да вематъ неговитѣ проекти за fait accompli. Българскитѣ архийереи и представители поканватъ съ писмо всички владици на българскитѣ епархии да дойдатъ въ Цариградъ и съставятъ синодъ, който да урежда дѣлата на самостойната българска черква.

Патриаршията прибързва да съобщи на 3. XII. 1868 г. на Портата, че цариградскитѣ българи сѫ разпратили брошура изъ българскитѣ области, въ която правителственитѣ проекти се изтъкватъ като окончатетни решения; съобщава сѫщо за свикване на синодъ отъ българитѣ. Следъ това патриаршията праща до Портата още два такрира (13. и 20. XII). Оплаквания въ сѫщия смисълъ — протестъ предъ правителството срещу действията на българитѣ; молба да се запрети идването на архийереитѣ въ Цариградъ за синодъ, да се върнатъ тия, които сѫ дошли вече.

Правителството разбира, че патриаршията нѣма намѣрение да удовлетвори българитѣ; отъ друга страна, то е виждало, че вселенскиятъ съборъ въ своето мнозинство ще държи страната на патриаршията. Портата не възпира българитѣ и не обръща внимание на такритѣ на патриарха.

Четирмата, признати отъ патриаршията, български владици, Панаретъ Пловдивски, Доротей Софийски, Антимъ

Преславски и Иларионъ Ловчански, решаватъ да подадатъ оставката си на патриаршията и да и съобщатъ, че се подчиняватъ на православната българска черква. Тя бива поднесена отъ четирмата български представители на 24. XII. 1868 г. Тия владици, като назначени отъ патриаршията, не сѫ били допустнати въ българскитѣ епархии — народътъ имъ е правилъ прѣчки, не е искалъ да ги приеме и не ги признававалъ за свои владици; сега тѣ се отказватъ отъ патриаршията. . .

Патриаршията негодува; патриархътъ веднага свиква синода и свѣтския съветъ и съобщава за оставката на българскитѣ архийереи. Решаватъ да се не приема оставката и да имъ се съобщи съ особено послание, че постѫпката имъ е най-осѫдителна. На укоритѣ и увещанията на патриаршията да се върнатъ по мѣстата си тѣ не обръщатъ внимание. Българскитѣ архийереи, подъ председателството на най-стария, Иларионъ Ловчански, съставятъ съборъ, който, заедно съ представителитѣ, има за цель да гледа всички народночерковни работи на българитѣ. На всѣки случай тѣ сѫ се въздържали отъ по-рѣзка проява на една висша самостойна черковна власть — напр., въздържатъ се да свещенодействуватъ. Портата съобщава на българскитѣ владици възраженията на патриарха по двата проекта и иска да чуе тѣхното мнение по тия възражения. Българскитѣ архийереи охотно отговарятъ на патриаршескитѣ възражения; тѣхниятъ отговоръ се напечатва и въ отдѣлна брошура на български и гръцки („Опровержение на възражението на Великата църква противъ издаденитѣ отъ правителството проекти за решението на българския въпросъ“, Цариградъ, 1869 г.). Своето опровержение тѣ подаватъ презъ януарий, 1869 г., подписано отъ шестимата български архийереи (Панаретъ Пловдивски, Паисий Пловдивски, Антимъ Видински, Доротей Софийски, Иларионъ Макариополски). Въ това опровержение българитѣ разглеждатъ и оборватъ едно по едно твърденията на патриаршията, изложени въ отговора ѝ

на правителственитѣ проекти. Въ тескерето, съ което Портата е придружила двата проекта, се е казвало, че проектитѣ не се отнасятъ до вѣроизповѣданието, поради което то ги предлага, безъ да има намѣрение да се мѣси въ вѣроизповѣдни работи. Въ своя отговоръ патриаршията изтъква, че българскиятъ въпросъ е вѣроизповѣденъ и противодогматически, поради което излиза вънъ отъ компетенцията и властьта на турското правителство. Споредъ патриаршията, всички черковни въпроси по сѫщество сѫ вѣроизповѣдни. Българитѣ отхвърлятъ това твърдение на патриаршията; тѣ посочватъ, че въ управлението на черквата много нѣща, които, макаръ да се отнасятъ до нея, не сѫ отъ вѣроизповѣденъ характеръ; напр., приходо-разходнитѣ дѣла на черковното управление; съграждането на черки; размѣрътъ на епархиитѣ, управление на епархиитѣ отъ митрополитъ, епископъ или свещеникъ. Подчертаватъ, че българскиятъ въпросъ не е вѣроизповѣденъ, той не е и противодогматически. Българитѣ, като се стремятъ къмъ самостойна черква (такава, каквато иматъ руситѣ, гърцитѣ, критянитѣ, сирийцитѣ и египтянитѣ), не преставатъ да вѣрватъ въ „светата единствена и съборна черква“ (споредъ символа на вѣрата) вѣрватъ въ сѫщитѣ догми на вѣрата, иматъ сѫщитѣ обреди и се управляватъ по сѫщото черковно управление, което предписватъ писанията, апостолскитѣ и съборни правила. Българскиятъ въпросъ се състои въ това, че православнитѣ българи искатъ да се управляватъ черковно отъ своя частна и самостойна черква, независима отъ всѣка друга черква и подчинена на единствената света, съборна и апостолска черква. Въпросътъ, така формулиранъ, е черковенъ по сѫщество-понеже се отнася до установяването на една черква. Обаче въпросътъ не е вѣроизповѣденъ и противоканонически, понеже нѣма за цель да промѣни нѣкоя догма или правило, напротивъ, спазва неизмѣнно всички правила и догми.

Този въпросъ има и една чисто гражданска, свѣтска страна, понеже засѣга не само установяването на една черква, но и въ управлението ѝ. Поради това държавата се мѣси въ управлението на черквата, утвърждава изборитѣ; затова и свѣтски лица вематъ участие въ това управление. Поради това българскиятъ въпросъ е сжщевременно и въпросъ политически. Решението на този въпросъ, макаръ и да се отнася до свѣтската и духовна власть, е дѣло на първата, която държи първенство въ управлението на черквата. Самата гръцка черква е признавала съ множество свои постжпки намѣсата на гражданската власть въ черковното управление. Цельта на българитѣ е да изтъкнатъ, че турското правителство има право да реши въпроса, понеже той е отъ политически и свѣтски характеръ. Безосновно е, споредъ българитѣ, твърдението на патриаршията, че само вселенски съборъ може да реши българския въпросъ, защото патриаршията ужъ сторила всичко, което могла да стори за българитѣ съгласно съ свещенитѣ правила; това, което искатъ по-нататъкъ българитѣ, споредъ патриаршията, е противно на догмитѣ, тя не може да стори нищо повече и счита за потрѣбно свикването на вселенски съборъ. Не е потрѣбенъ вселенски съборъ. Българскиятъ въпросъ състои въ възстановяването на предишната самостойна българска черква. По-нататъкъ българскитѣ архийереи изтъкватъ, че проектитѣ на правителството не сж нито противодогматически, нито пъкъ сж отъ вѣроизповѣденъ характеръ, както е твърдѣла патриаршията. Изложението на българскитѣ архийереи свършва съ молба къмъ правителството, ако патриаршията откаже да приеме предложенията на правителството, последното да утвърди своя проектъ.

Патриаршията праща до всички автокефални черкви окржжно послание на 16. XII. 1868 г., въ което отъ свое гледище и съвсемъ пристрастно и преиначено излага възникна-

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

нето и развитието на въпроса, изтъква неприемливостьта на правителственитѣ проекти и заключава, че само вселенски съборъ може да го реши (Между другото, гърцитѣ се оплакватъ, че българитѣ наричатъ „великата черква“, „вселенската патриаршия“ — „гръцка патриаршия“; една бележка: гръцката черква се е считала подвластна на вселенския патриархъ, чието седалище е въ Цариградъ. Въ сжщность справедливо е било да се нарича тя гръцка черква и гръцка патриаршия).

Гърцитѣ отричатъ разрешението на въпроса на национална основа, като прибѣгватъ до софизми; споредъ тѣхъ, черквата не прави разлика между народности; ето защо, споредъ нея, не може да се взема предъ видъ числото на населението отъ една народность; за народность и мнозинство дума не може да става.

Срещу това послание, което съвсемъ пристрастно е излагало както фактическата, тъй и обяснителната страна на въпроса, българскитѣ архийереи излизатъ съ защита и отговоръ. Тѣ освѣтяватъ отъ своя страна въпроса, подчертаватъ, че искатъ възстановяване на независимата нѣкога българска черква. Тѣхното послание е било адресирано до сжщитѣ черкви и пратено на 25. II. 1869 г.

Въ отговоръ на патриаршеското послание всички гръцки черкви осжждатъ българитѣ и одобряватъ мнението на Цариградския патриархъ за свикване на вселенски съборъ по българския въпросъ. Представителъ на сръбската черква въ сдържана форма отстоява българскитѣ искания и изтъква, че действително въ управлението на гръцката черква има множество нѣща за осжждане. Сръбскиятъ митрополитъ нищо не споменува за вселенски съборъ. Рускиятъ синодъ излиза още по-открито — вселенскиятъ патриархъ може да признае независимостьта на българската черква; безъ неговата воля българитѣ нѣматъ право да образуватъ самостойна черква;

нѣкои отъ исканията на българитѣ сж справедливи и основателни; патриархътъ трѣбва да удовлетвори тия искания. Изглежда, че рускиятъ синодъ не скланя българската черква да се отдѣли всецѣло отъ патриаршията; потрѣбно е патриаршията да направи само нѣкои значителни отстжпки на българитѣ. Рускиятъ синодъ приема, че двата проекта на турското правителство могатъ да послужатъ за основа на едно съглашение между българи и гърци. Съмнява се, че съборътъ, вмѣсто полза, може да принесе вреда — ако отхвърли българскитѣ искания, тѣ могатъ да не признаятъ решението на събора; тогазъ ще трѣбва да се обявятъ за разколници, съ което Великата черква ще претърпи голѣма загуба; ако се подчинятъ българитѣ на решението на събора, тѣхната подчиненость ще бжде принудена и нетрайна — ненавистьта може да вземе още по-остра форма. По-добре ще бжде, патриархътъ самъ да се спогоди съ българитѣ безъ вселенски съборъ. Гърцитѣ се озлобяватъ срещу руситѣ; особено следъ Критското възстание, — гърцитѣ сж се надѣвали, че съ помощьта на руско застжпничество гръцката кауза ще бжде спечелена. Обаче гръцкитѣ надежди не се сбждватъ. Сега тѣ дирятъ помощь отъ Западъ; отново разпространяватъ, че българското движение е подкладено отъ руската политика и има въ основата си политическа цель — панславистично движение, опасно не само за турци и гърци, но и за цѣла Европа. За да поддържатъ това, тѣ основаватъ вестникъ, който се списва на френски езикъ подъ насловъ „Phare du Bosphore“.

Отговорътъ на руския синодъ не задоволява напълно и българитѣ. Той не е билъ напълно съгласенъ съ стремежа на българитѣ да добиятъ съвсемъ самостойно черковно управление. При все това склонностьта на руситѣ да се направятъ значителни отстжпки на българитѣ помогнала. Българитѣ искатъ да иматъ такава черква и безъ съгласието на

патриарха. Мнозина по-невъздържани сѫ карали българскитѣ владици да свещенодействуватъ като духовни лица, независими отъ патриарха; правителството е съветвало въздържание отъ свещенодействие; то е желаело да се тури край на работата съ одобрение на патриарха.

Еснафитѣ нѣколко пѫти предъ голѣмъ праздникъ подаватъ прошение до Портата да се позволи на владицитѣ да служатъ (свещенодействуватъ); Али-паша ги увещава да потърпятъ още малко. Настоятелни молби за да се приложи първиятъ проектъ пристигатъ постоянно и отъ други мѣста.

Портата, като вижда, че патриаршията упорствува, решава да направи новъ опитъ за спогаждане на двѣтѣ страни. Въ една срѣща по българския въпросъ на 31. XII. 1868 г. везирътъ попитва патриарха, не е ли възможно, вмѣсто да се свиква вселенски съборъ, патриархътъ отново да се върне къмъ своя проектъ за една българска екзархия, подаденъ на правителството презъ 1867 г., но съ условие да се внесатъ нѣкои промѣни въ този проектъ. Патриархътъ се показва склоненъ да приеме това. Наскоро следъ това свиждане съ патриарха, Али-паша назначава комисия отъ представители на двѣтѣ страни да изработятъ новъ проектъ, който да удовлетвори българитѣ и да е приемливъ за патриаршията. Въ комисията, подъ председателството на великия везиръ, влизатъ и българитѣ: Гавр. Кръстевичъ, х. Иванчо Пенчовичъ, Георги Стояновичъ (първиятъ тогазъ членъ на върховния сѫдъ, а последнитѣ двама членове на държавния съветъ). Патриаршията протестира. Комисията представя на патриарха проектъ, чийто по-главни постановления сѫ: опредѣлятъ се черковни епархии и мѣста, които подъ названието б ъ л г а р с к а е к з а р х и я съставятъ особена черковна область, която ще има пълно вѫтрешно самоуправление по черковнитѣ дѣла. По-горниятъ по редъ митрополитъ въ тази область е екзархъ на цѣлата область и канонически предста-

витель на постояненъ български синодъ. Съ особенъ уставъ, утвърденъ отъ правителството, ще се възпира всѣка прѣка или косвена намѣса на вселенския патриархъ въ управлението на тази область. Екзархътъ се назначава съ императорски бератъ. По вѣроизповѣдни дѣла, които изискватъ общо съвещание и съдействие, синодътъ на екзархията ще се отнася до Вселенския патриархъ и до патриаршеския синодъ. Епископитѣ, архиепископитѣ и митрополититѣ (гръцки и български) не могатъ да упражняватъ каква да е юрисдикция върху гърци и българи, които се намиратъ вънъ отъ епархиитѣ имъ. Българскиятъ екзархъ не може да се намѣсва въ дѣлата на българитѣ, които се намиратъ вънъ отъ предѣлитѣ на българската екзархия.

Патриархътъ внесълъ въ синода този проектъ на смѣсената комисия за обсѫждане; синодътъ въ две заседания направилъ нѣкои поправки и прибавки. Въ чл. 3 се е казвало, че трѣбва да се изработи уставъ, споредъ който патриаршията нѣма да се мѣси нито косвено, нито прѣко въ управлението на българската екзархия, особено въ избирането на архийереитѣ и екзарха. Споредъ патриаршеския синодъ, патриархътъ трѣбва да утвърждава избора на екзарха и митрополититѣ, ще разрешава рѫкополагането на свещеницитѣ. Екзархътъ трѣбва да се утвърдява съ бератъ, издаденъ по докладъ отъ патриарха; значи, патриаршескиятъ синодъ преработва проекта въ смисълъ да се дадатъ повече права на патриарха и отъ него да зависи назначението на екзарха, митрополититѣ, свещеницитѣ; освенъ това синодътъ ограничава още повече предѣлитѣ на българската екзархия. Преди да изложи писмено възраженията и бележкитѣ си по проекта, патриархътъ свиква народния съветъ и синода при патриаршията, за да имъ съобщи намѣрението си. Трима отъ членоветѣ на народния съветъ заявили, че на въпроса трѣбва да се погледне по-сериозно, а не трѣбва да се

решава набързо, понеже той е колкото черковенъ, толкозъ и народенъ. Тѣзи и редъ други бележки, патриархътъ и синодътъ не уважаватъ, вследствие на което тримата членове на съвета си подали оставкитѣ. Между гърцитѣ се е образувала партия, която се обявява срещу опита на патриаршията да привлѣче българитѣ съ нови отстжпки; за да предразположи външния свѣтъ въ своя полза, тя постоянно пише и говори за действия и успѣхи на панславизма. Българитѣ не само че не сж приели измѣненията въ проекта на смѣсената комисия, направени отъ патриарха, но не сж били склонни да приематъ и самия проектъ на смѣсената комисия и безъ измѣненията, понеже не е обгръщалъ всички български епархии и мѣста. Тѣ предпочитатъ правителственния проектъ и искатъ да се осжществи той. Али-паша се опитва да склони патриаршията да приеме проекта на смѣсената комисия, и съ това да се тури край на разпрата. Патриархътъ отказва; отъ друга страна, българитѣ настояватъ все по-силно да имъ се позволи да наредятъ черквата си споредъ правителственния проектъ. Портата утвърждава съ султански фермanъ проекта на смѣсената комисия, като запазва почти всички измѣнения, които бѣ направилъ въ него патриархътъ относително черковната наредба, и като оставя да се опредѣлятъ спорнитѣ епархии и мѣста отпосле, споредъ желанието на по-голѣмата часть отъ жителитѣ на епархията. На 28. II. 1870 г. Али-паша повиква членоветѣ на смѣсената комисия и имъ вржчва фермanътъ. Този султански фермanъ е твърде близъкъ до проекта на патриарха Григория, подаденъ на Портата презъ 1967 г. и преработенъ съ негово съгласие отъ една българо-гръцка комисия въ 1869 г. Разлика има въ предѣлитѣ на екзархията и въ опредѣляне нейнитѣ отношения къмъ гражданската власть. Друга разлика: патриархътъ и синодътъ сж искали да се утвърдява отъ патриарха изборътъ не само на екзархъ, но

и на всички митрополити на българската черковна область, които да поменуватъ името му, а ферманътъ постановявалъ да се утвърждава отъ патриарха само изборътъ на екзархъ и само той да поменува името му. Друго: патриархътъ иска да се дава на екзарха султански бератъ по представление (докладъ) отъ патриарха; ферманътъ казва, че екзархътъ ще се назначава съ султански ферманъ по представление отъ синода на екзархията. Разлика и въ предѣлитѣ на българската екзархия; въ фермана тия предѣли сж по-широки. Най-неизгодното за патриаршията е било, че ферманътъ е давалъ възможность да се разширятъ занапредъ предѣлитѣ на екзархията и да влѣзатъ въ нейния съставъ освенъ посоченитѣ и други епархии, чиито жители пожелаятъ това. Това именно е принудило патриаршията да обяви фермана за противоканонически и да отлжчи българитѣ.

Радостьта на българитѣ въ Цариградъ е голѣма. Тѣ отслужватъ благодарствено молебствие въ българската черква поради фермана. Българитѣ намиратъ, че султанскиятъ ферманъ удовлетворително решава тѣхнитѣ искания, узаконява черковното самоуправление на българитѣ. Издаването на фермата се съобщило на българитѣ въ провинцията съ едно послание, подписано както отъ всички архийереи, които съставяли тогавашния български синодъ, така и отъ българитѣ представители въ Цариградъ. Новината за благоприятното решение на черковния въпросъ се посрѣща радостно навредъ изъ Българско. Последватъ благодарности къмъ правителството, молебствия, благодарствени адреси до султана и правителството.

Настава смущение срѣдъ гърцитѣ. Патриаршията и гръцкото общество решаватъ да се противопоставятъ на фермана и да го отхвърлятъ. Започва се разпра между Портата и патриаршията. Въ гръцкия печатъ се изтъква, че ферманътъ е противенъ на Евангелието, понеже допуща началото на народности въ черковнитѣ дѣла. Патриархътъ заявява на 24. III. 1870 г. реши-

телно на Портата, че тя не може да решава съ фермань единъ чисто черковенъ въпросъ. Патриаршията не приема фермантъ за окончателно решение на въпроса, понеже засѣга чисто черковнитѣ дѣла и, освенъ това, неговитѣ постановления били противни на свещенитѣ правила и на черковнитѣ наредби. Предлага отново да се свика вселенски съборъ. Али-паша, щомъ получава възраженията на патриаршията противъ фермана, изпраща на 28. III. 1870 г. тескере, въ което изказва безосновностьта на гръцкитѣ възражения и противопоставяния. Портата подчертава, че повечето отъ наредбитѣ, които съдържа фермантъ, се основаватъ на патриаршеския проектъ и че въ този проектъ смѣсената комисия е внесла малки измѣнения. Намира неумѣстно свикването на вселенски съборъ. Десеть дни следъ това на 7. IV. 1870 г., патриархътъ отговаря на тескерето, като се мжчи съ преиначаване на факта, съ пресилено тълкуване на черковнитѣ наредби да защити своя възгледъ по въпроса и да докаже, че фермантъ е противодогматиченъ. Тукъ се изтъкватъ познатитѣ вече гръцки аргументи: черквата не прави разлика между народности; Портата не може да се мѣси въ черковнитѣ дѣла и въпроси; българскиятъ въпросъ е вѣроизповѣденъ, върху него не може да се произнася гражданска власть или пъкъ комисия отъ свѣтски лица. Намира, че разликата между проекта на патриаршията и фермана е твърде важна и сжществена отъ гледището на черковното право. Изтъква пакъ необходимостьта отъ свикване на вселенски съборъ. Правителството не отговаря нищо на тѣзи възражения на патриарха. На 20 августъ сжщата година патриархътъ отново праща до Портата такриръ, въ който повтаря своитѣ обяснения и възражения срещу фермана; заявява, че е принуденъ да си даде оставката, понеже положението въ епархиитѣ следъ издаването на фермана се влошава, отъ друга страна,

правителството не се съгласява съ предложението на патриарха да се свика вселенски съборъ, Портата не бърза да отговори на този такриръ. На 28 августъ се изпраща прошение до везира отъ страна на синода; синодътъ намира, че подаването на оставката при даденитѣ обстоятелства е една необходимость; поканва Портата да се опита да реши миролюбиво въпроса, така че да се избѣгне подаването на оставката. Али-паша отговаря кратко, че Портата не приема оставката, излишно е свикване на съборъ. Али-паша увѣрява патриаршията, че, ако българитѣ се опитатъ да сторятъ несъобразни съ религията действия, то само ще направи потрѣбното за премахването имъ (то само ще възпре българитѣ отъ несъобразни съ религията действия). Патриархътъ се възползува отъ това увѣрение на Портата и праща на 5 септемврий такриръ, въ който изтъква противни на религията действия отъ страна на българитѣ — споредъ него, всички домогвания на българитѣ сж противни на черквата и религиознитѣ предписания; необходимо е да се свика вселенски съборъ, който ще реши въпроса канонически. Той загатва, че, ако правителството не удовлетвори исканията на патриаршията, ще си подаде оставката.

Българитѣ най-енергично се залавятъ за осжществяването на фермана. Първото нѣщо, съ което се залавятъ — да се състави централно черковнонародно управление — избиране лица за синода и смѣсения съветъ на българската екзархия, да се състави комисия за изработване на устава, по който ще се управлява екзархията. Българскитѣ владици и представители, заедно съ нѣкои български първенци въ Цариградъ, се събиратъ, посочватъ 40 души отъ по-известнитѣ българи въ Цариградъ, които да избератъ помежду си 10 души за членове на новия смѣсенъ привременен съветъ; този привременен съветъ ще функционира, докато се избере екзархъ. Членоветѣ на синода вематъ участие

и въ привременния съветъ. За председатель на съвета се избира Иларионъ Ловчански, като лице, което най-малко може да възбуди срещу себе си патриаршията (едно течение средъ българитѣ: да се не премахва възможността за примирение между българи и гърци, нѣщо, което е желаела и Портата). Смѣсениятъ съветъ управлява временно дѣлата на екзархията и приготвя нейния органически уставъ.

Правителството забранява както на българскитѣ, така и на гръцкитѣ вестници да водятъ полемика върху фермана, за да не се усилва враждата между двата лагера. Тогазъ привременниятъ съветъ излиза срещу възраженията на патриаршията противъ фермана съ окржжни послания до българскитѣ епархии, съ изложения до правителството и следъ това тѣзи послания и изложения се печататъ въ вестницитѣ. По такъвъ начинъ е водила полемиката и патриаршията. Портата съветва да се представи на патриарха една българска депутация, за да се стори взаименъ опитъ за примирение и да се тури край на разпрата по единъ миролюбивъ начинъ. Патриархътъ избѣгва да приеме депутацията. Най-сетне, на 16 май той приема депутация отъ 4-ма българи-консерватори (начело съ Гавр. Кръстевича). Тѣ му предлагатъ по взаимно споразумение да се изгладятъ мжчнотиитѣ, да се забрави миналото (!), да се разгледа заедно ферманътъ. Патриархътъ заявява, че нито признава фермана, нито пъкъ може да разисква върху съдържанието му съ българитѣ, които не признаватъ духовната му власть. Двете страни, споредъ патриарха, трѣбва да се явятъ предъ сждия: вселенския съборъ. Българитѣ заявяватъ, че нѣматъ надежда въ вселенския съборъ, понеже повечето отъ неговитѣ представители сж се изказали вече въ полза на патриаршията и че най-умното е спогодбата. Патриархътъ настоява за вселенски съборъ. Двете страни не дохаждатъ до никакво съглашение

Презъ ноември гръцкитѣ вестници разпръсватъ новината, че правителството е склонно да позволи свикването на вселенски съборъ. Привременнятъ български съветъ, като узнава това, представя на Портата едно изложение, въ което изтъква, че свикването на този съборъ не се налага отъ нѣкаква справедлива необходимость, че мнозинството отъ този съборъ ще поддържа страната на патриаршията, че тѣ сѫ готови да влѣзатъ въ непосрѣдно споразумение съ патриарха. Везирътъ съобщава, че слуховетѣ за разрешение не сѫ вѣрни. Правителството е гледало на привременния съветъ като на комисия, съставена да изработи устава, по който да се управлява българската екзархия. Изобщо, правителството се пази да тури фермана въ пълно действие — и не прекратява опититѣ за спогодба между дветѣ страни. Съставянето на устава и разисквания около неговото одобрение отиватъ бавно — неопитность на българитѣ, мудность, трудности да се състави уставъ, който отъ една страна да е съгласенъ съ духа и правилата на черквата и отъ друга — да не противоречи на наредбитѣ или обичаитѣ на турската империя. Борба между консерватори и демократи. Най-много се спиратъ върху въпроса за избора на архийереи и ехзархъ. Твърде много спорове около въпроса за времето, за което трѣбва да се избира екзархътъ. Едни искатъ за презъ цѣлъ животъ, други за петъ години. Този въпросъ остава да се реши, когато се свикатъ и представителитѣ отъ епархиитѣ за окончателно одобрение на устава. Привременнятъ съветъ съ едно окрѫжно изпраща наставления и правила за изборъ на представители, които ще одобрятъ и утвърдятъ устава на привременния съветъ. На нѣкои тия наставления не се харесватъ; намиратъ ги недемократични, противни на демократическитѣ стремежи на българския народъ, че наставленията, наредбитѣ за изборъ давали нова сила на консервативнитѣ елементи, чорбаджиитѣ.

Тѣ се противятъ сѫщо така и на наредбата, съборътъ на представителитѣ да работи подъ рѫководството и съ помощьта на привременния съветъ, който ще представи на Високата порта устава за утвърждение. Не могатъ да допуснатъ да се даватъ толкозъ права на привременния съветъ предъ представителитѣ на народа. Съставителитѣ на тия наредби въ сѫщность сѫ гледали да не възбудятъ съ нищо върху себе си турското правителство и да се придържатъ въ такива наредби, които сѫ приемливи отъ него. Наставленията сѫ били съставени по образецъ на подобни наставления, които давала Портата за подобни избори. Водительтъ на привременния съветъ Г. Кръстевичъ е гледалъ съ нищо да не наруши традициитѣ и наредбитѣ на турското правителство. Къмъ края на януарий 1871 г., почватъ да пристигатъ народнитѣ представители, които да изработятъ наредби за уреждане дѣлата на българската черква. На 23 февруарий се събиратъ на заседание. Взема се решение привременниятъ съветъ да съставя часть отъ събора на представителитѣ; допущатъ се да участвуватъ и осемь души представители отъ македонскитѣ области, които не сѫ причислени въ фермана къмъ българската екзархия, но населението на които, следъ утвърждението на устава, по желание ще се присъедини къмъ нея. Заседанията ставатъ публично, три пѫти седмично. Председатель на събора е Иларионъ Ловчански. Обсѫждането на устава продължава до 14 май. Най-много разисквания ставатъ около третия членъ на устава (екзархията се управлява отъ синодъ) и членоветѣ относително начина за избиране на архиереитѣ и екзарха. Мнозина представители настояватъ да се даде на свѣтския елементъ възможность да участвува повече въ управлението на екзархията — екзархията да се управлява не само отъ синода, но и отъ смѣсения съветъ. Наддѣлява мнението, че екзархията е духовно учреждение, трѣбва да се управлява отъ духовни лица; нейнитѣ недуховни дѣла

ще се разглеждатъ отъ смѣсения съветъ. Мнозинството отъ членоветѣ на събора е за това щото да се избиратъ архийереитѣ и екзарха направо отъ народа; Кръстевичъ е противъ това — то е противно на черковнитѣ наредби споредъ него. Приематъ се наредбитѣ на устава съ малки измѣнения — да се държи списъкъ на кандидатитѣ за екзархъ и архийерейски санъ, отъ който окончателно се избиратъ отъ синода екзархътъ или архийереитѣ. Като кандидати за екзархъ се опредѣлятъ всички архийереи, членове на привременния съветъ. За колко време да се избира, екзархътъ? Приема се, екзархътъ да се избира за четири години. Уреждания: опредѣля се заплата на архийереитѣ, екзарха и на членоветѣ на свѣтския съветъ при екзархията. Опредѣлятъ се правата на владицитѣ при извършване на свещенодействия и треби. Предвидѣлъ се начинъ за поддържане на училища въ всѣка епархия, сѫщо така и за основаване на едно богословско и едно висше училище. Представителитѣ, преди да си разотидатъ и преди да се утвърди уставътъ, искатъ разрешение за избиране на екзархъ. Турското правителство избѣгва да даде разрешение; искало е да стане предварително нѣкакво споразумение между Великата черква и българитѣ относително точкитѣ на фермана, които патриархътъ е отхвърлилъ. Портата съставя тайно комисия отъ четирма души, двама гърци и двама българи (Г. Кръстевичъ и х. Ив. Пенчовичъ) да работи за споразумение. За да вземе това решение Портата, повлиялъ е между другото и вториятъ отговоръ на руския синодъ по поводъ искането на патриарха да се свика вселенски съборъ. Този отговоръ одобрява фермана, намира го съгласенъ съ черковнитѣ канони, ала осѫжда начина на Портата да решава въпроса съ единъ свой фермanъ, издаденъ безъ съгласието на патриарха. Народнитѣ представители запитватъ Кръстевича, сѫществува ли такава комисия; Кръстевичъ е трѣбвало да крие и ги увѣрява, че не сѫществува такава коми-

сия. Той подчертава, че е потрѣбно споразумение съ патриаршията, понеже българската черква трѣбва да бѫде призната отъ другитѣ черкви. За това се срещнали, споредъ обясненията на Кръстевича, нѣколко по-близки до Портата лица (гърци и българи), за да видятъ, не би ли могло да се стори нѣщо въ полза на едно споразумение. Обаче мълвата за сѫществуването на комисия все повече се увеличавала и възбуждала българитѣ, въпрѣки лъжливитѣ увѣрения на Кръстевича, че такава комисия нѣма. Съборътъ започва да натяква на Г. Кръстевича и х. Ив. Пенчовича, че се съгласили да се измѣни фермanътъ въ вреда на българитѣ. Кръстевичъ дава нови обяснения и изтъква, че дветѣ страни върху нищо не могли да се съгласятъ. И тия разяснения не успокояватъ представителитѣ. Тѣ сѫ били твърде склонни да подозиратъ предателство, отнасяли се съ недовѣрие къмъ всичко, което тайно се крои около българския въпросъ. Тѣ мислятъ, че българскитѣ първенци или ще бѫдатъ изиграни отъ гърцитѣ, или съзнателно ще измѣнятъ на българскитѣ интереси. „Македония“ възбужда още повече това подозрение. Представителитѣ подаватъ прошение до правителството, въ което, като излагатъ своитѣ страхове по поводъ на слуховетѣ за гръцко-българска комисия, искатъ да не имъ се отнематъ нѣкои отъ правдинитѣ, предвидени въ фермана. Тѣ заявяватъ, че сѫ съгласни да се споразумѣятъ съ патриаршията, но върху подробности, предвидени въ фермана; не сѫ съгласни да се правятъ измѣнения въ сѫщностьта на фермана. Али-паша увѣрява българитѣ, че фермanътъ като царски актъ никога не ще се наруши.

Патриархътъ решава да се обърне отново съ оплакване и молба до всички самостойни православни черкви да подкрепятъ мнението му по домогванията на българитѣ. Отново изтъква необходимостьта на вселенски съборъ. Главната му цель е била да предразположи Русия въ полза на своя

възгледъ. Като опровержение на това послание, българскиятъ синодъ изпраща до независимитѣ черкви изложение, въ което оборва твърденията и домогванията на патриарха. Подчертава справедливостьта на българскитѣ искания, признати въ фермана. Излишно е свикването на съборъ, понеже въпросътъ не е вѣроизповѣденъ, не засегва никакви догми. Молба да се признае българската екзархия. Гърцитѣ отговарятъ, че сѫ съгласни съ патриарха. Обаче рускиятъ синодъ не признава необходимостьта отъ свикването на вселенски съборъ, признава фермана отъ гледището на черковнитѣ канони. Не се съгласява съ начина, по който действува Портата безъ участието на патриарха.

Отъ една страна, тайната комисия отъ двама българи и двама гърци не идва до никакво съглашение; отъ друга страна, съборътъ на представителитѣ заявява, че не може да се съгласи да се наруши сѫщностьта на фермана, отъ трета страна, руското правителство признава справедливостьта на фермана — турското правителство заявява, че патриархътъ нѣма право да иска да го споменаватъ и другитѣ български митрополити, освенъ екзарха (най-спорниятъ въпросъ, на който се е спрѣла четиричленната комисия). Патриархътъ отвредъ не сполучва — руската черква отказва подкрепа, правителството заявява, че по никакъвъ начинъ нѣма да отстѫпи отъ фермана. Патриахътъ Григорий VI подава оставка. Оставката този пѫть бива приета.

Следъ оттеглянето на Григория VI се избира за патриархъ Антимъ VI, на 5 септемврий 1871 — 82-годишенъ старецъ. Отначало той се показва благосклоненъ къмъ българскитѣ искания, пожелалъ споразумение. Поканва нѣкои отъ членоветѣ на привременния български съветъ да води съ тѣхъ преговори за споразумение. Възникватъ нови негодувания между младитѣ понеже се разчуло, че въ тази спогодба ще бѫдатъ пожертвувани даденитѣ на българитѣ правдини въ фермана.

Негодуващитѣ осѫдили тия, които водили преговоритѣ (консервативнитѣ елементи, начело съ Гавр. Кръстевичъ и х. Ив. Пенчовичъ). Народнитѣ представители, повече отъ които негодували, искали привременнията съветъ да се допита и до тѣхъ за своитѣ постѫпки; на това се противили нѣкои отъ привременния съветъ, като казвали, че работата на народнитѣ предствители е била само да утвърдятъ устава, а не и да се мѣсятъ въ дѣлата на привременния съветъ; правото да се мѣсятъ трѣбва да имъ се признае отъ правителството, привременнията съветъ не може да имъ признае това право.

Новиятъ патриархъ пожелалъ да се види и съ българскитѣ владици, а следъ това имъ върналъ визитата. Съ всичко това патриархътъ е ималъ за цель да ги предразположи да приематъ неговитѣ условия за спогодбата. Спиратъ се най-напредъ върху въпроса за границитѣ на екзархията; българитѣ, шестима членове отъ привременния съветъ, начело съ Гавр. Кръстевича, представятъ списъка; патриархътъ иска значителни ограничения на посоченитѣ отъ българитѣ предѣли. Българитѣ не се съгласяватъ да приематъ тия ограничения. Преговоритѣ продължаватъ, опредѣлятъ се нови граници, нови условия, но никакви резултати, негодуването на младитѣ срещу консервативнитѣ елементи расте. Младитѣ сѫ поддържали, че българитѣ окончателно трѣбва да се освободятъ отъ патриаршията. Тѣ сѫ били равнодушни къмъ идеята за единство на черквата, предпочитали сѫ скѫсването на всѣкакви връзки между българи и гърци — да се пази фермануътъ непокѫтнатъ. Крайнитѣ отъ тѣхъ (напр., Тодоръ Икономовъ) сѫ се изразили въ печата, че трѣбва да стане схизма — скѫсването на всѣкакви връзки съ патриаршията... въ схизмата е спасението на българитѣ. Подъ влияние на младитѣ отъ общинитѣ постоянно се изпращатъ протести срещу привременния съветъ, загдето води преговори съ патриаршията (преговоритѣ сѫ се водили по заповѣдь

на правителството, което е желаело спогодба). Предложенията на патриарха за ограничението на предѣлитѣ на българската екзархия още повече раздразня българитѣ. Цариградскитѣ българи заявяватъ на привременния съветъ, че, ако той продължава да води преговори съ патриаршията и да се отклонява отъ даденото въ фермана, ще го бламиратъ и ще дадатъ довѣрието си само на народнитѣ владици. Кръстевичъ се мжчи да успокои възбуденитѣ — като ги увѣрява, че привременниятъ съветъ нѣма да отстжпи отъ народнитѣ интереси; — надеждата на българитѣ е въ правителството, последното ги кара да се опитватъ да се споразумѣятъ съ гърцитѣ... Тѣ не могатъ да не послушатъ правителството, — това сж обясненията на Кръстевича. Движението противъ преговоритѣ съ патриаршията и противъ Кръстевича се е водѣло отъ Чомакова и Хр. Тъпчилеща; къмъ тѣхъ се присъединяватъ и владицитѣ.

Най-сетне къмъ края на декември цариградскитѣ българи решаватъ да се тури въ действие ферманътъ, въпрѣки че патриаршията не го признава. Първата стжпка къмъ това, споредъ тѣхъ, трѣбва да бжде службата на владицитѣ въ българската черква, съ която служба трѣбва да се докаже, че българската черква отново добива своята самостойность. Но преди това българитѣ искатъ да изпитатъ, какъ гледа правителството на преговоритѣ между съвета и патриаршията и мисли ли да поддържа фермана. Тѣ представятъ на везира прошения, съ които искатъ да имъ се позволи да наредятъ черковнитѣ си дѣла споредъ фермана. Прошенията сж били представени на Нова-година, 1872; въ депутацията, която ги е представила, е влизалъ П. Р. Славейковъ. Везирътъ известява, че ферманътъ нѣма да се нарушава, но пожелалъ споразумение между българи и гърци върху въпроси неопредѣлени въ фермана; прибавилъ, че, ако патриаршията прѣчи на опититѣ за споразумение, ще позволи на българитѣ да турятъ въ действие фермана.

Българитѣ не се отказали отъ мисъльта си да служатъ народнитѣ владици литургия презъ великитѣ праздници. Служенето е било опредѣлено за Богоявление. Всичко е станало по народна воля. Една депутация поканва владицитѣ за това; тѣ казватъ, че трѣбва да се вземе предварително съгласието на патриарха. Иларионъ Ловчански, като председатель на българския архийерейски съборъ, отива съ нѣколко души да иска разрешение. Патриархътъ не се съгласилъ; понеже българитѣ настоявали, свикалъ синода на съвещание, обаче и синодътъ не се е съгласилъ. Патриархътъ се оплаква на министра на външнитѣ дѣла, че българитѣ го безпокоили и искали отъ него невъзможни нѣща. Министърътъ съобщава на българитѣ да не безпокоятъ патриарха. . . и да се възпре службата на архийереитѣ. Това желание на министъра било съобщено на Тъпчилеща; последниятъ съобщилъ, че едва ли е възможно да се възпре народното желание. На Богоявление действително Панаретъ Пловдивски, Иларионъ Макариополски и Иларионъ Ловчански служили тържествено литургия срѣдъ многоброенъ народъ. Турцитѣ отначало не сж разбирали добре значението на тази българска постжпка и благосклонно сж се отнесли къмъ нея. Везиратъ порѫчалъ на нѣколцина отъ членоветѣ на съвета, които дошли да му благодарятъ, загдето българитѣ били оставени да служатъ, да отидатъ да попитатъ патриарха, приема ли фермана безъ измѣнение. Панаретъ и Иларионъ Ловчански, заедно съ Георги Чалооглу, отиватъ при патриарха, но той два пѫти не ги приема, за което съобщили на везира. Иларионъ Ловчански служилъ литургия и на 9 януарий безъ позволение отъ патриарха. Рѫкоположилъ при това единъ дяконъ — всичко това съ цель да се покаже, че българската йерархия действува като самостойна и нѣма нужда отъ друга черковна власть. . .

На 10 януарий патриархътъ праща до великия везиръ такриръ, въ който осѫжда постѫпката на българитѣ и иска да се разтури българскиятъ черковенъ съветъ, да се отдалечатъ отъ Цариградъ тримата български архийереи (Панаретъ и двамата Иларионовци), да се забрани занапредъ всѣко свещенодействие на българскитѣ свещеници, които участвували въ службата на тримата архийереи.

Едва тогазъ турцитѣ разбиратъ значението на българската постѫпка; министърътъ на външнитѣ дѣла мъмрилъ българскитѣ владици и осѫдилъ постѫпката на българитѣ; издава заповѣдь нито единъ български владика да не смѣе да служи безъ негово позволение. Българитѣ се опитватъ въ едно прошение да обяснятъ и оправдаятъ службата на архийереитѣ си.

На 12 януарий патриаршията свиква голѣмо събрание отъ свѣтски и духовни лица, за да се вземе решение по постѫпката на българитѣ на 6 януарий. Взема се решение: 1. да се изпрати по епархиитѣ окрѫжно, въ което да се изясни поведението на българскитѣ представители, които нарушаватъ всички черковни наредби, да се съветва българскиятъ народъ да отхвърли тѣхното противохристиянско дѣло и да не се отдѣля отъ патриаршията; 2. да се свика помѣстенъ съборъ отъ предишнитѣ патриарси и намиращитѣ се въ Цариградъ архийереи, които да се произнесатъ за постѫпката на българскитѣ архийереи, които сѫ служили; 3. да се помоли още единъ пѫть Портата да отдалечи отъ Цариградъ тримата български архийереи и да забрани свещенодействието на свещеницитѣ, които сѫ участвували въ службата на 6 януарий. Съгласно съ решението на това събрание, на 15 януарий се събира голѣмъ архийерейски съборъ, който продължилъ заседанието си и на другия день. Решения: Панаретъ и Иларионъ Ловчански да бѫдатъ лишени отъ архийерейски санъ (Иларионъ Ловчански е билъ

лишенъ още преди заточението), а Иларионъ Макариополски да бѫде отлѫченъ отъ черквата. Въ акта, съ който се съобщава това решение, се запрещава на всѣки християнинъ да общува съ лишенитѣ и отлѫчения.

Следъ смъртьта на Али-паша идва новъ садразаминъ, Махмудъ-паша. Той не изоставя опита за примирение, но, отъ друга страна, пъкъ не протака въпроса, както правилъ Али-паша. Той е готовъ повече справедливо, отколкото благосклонно и отстѫпчиво да се отнася къмъ дветѣ страни. Готовъ да накаже българитѣ за тѣхната своеволна постѫпка на 6 януарий, но въ сѫщото време да накара патриаршията да стори онова, което се изисква отъ нея чрезъ фермана. По негова заповѣдь министърътъ на външнитѣ дѣла вика на обяснение тримата български владици. Последнитѣ обяснили, че всичко станало по желанието на народа. На другия день имъ е било съобщено отъ министъра, че тѣ трѣбва да се отдалечатъ за десетина дни отъ Цариградъ, като ги увѣрилъ, че българскиятъ черковенъ въпросъ скоро ще се реши въ благоприятенъ за българитѣ смисълъ. Владицитѣ трѣбвало да бѫдатъ заточени въ Измидъ. Отъ това последватъ народни движения и вълнения. Народътъ се събира при черквата. На другия день, недѣля, идва още повече народъ, който узнава, че на свещеницитѣ е забранено да служатъ поради Богоявленската служба; значи, днесъ нѣма служба... Цѣлото множество потегля къмъ Високата порта да се оплаче на везира — носятъ две прошения: 1. обяснение и оправдание на Богоявленската постѫпка; 2. молба да не се заточаватъ българскитѣ владици. На една депутация отъ четирма души везиръть съобщилъ, че на патриарха било казано или да приеме фермана, или правителството ще го приложи, въпрѣки желанието на патриарха. Портата нѣколко пѫти е увещавала патриаршията да приеме фермана; сѫщото е правило и руското посолство въ Цариградъ. Патриархътъ отбѣгва да

даде решителенъ отговоръ. Най-сетне патриаршията съобщава на консервативнитѣ представители отъ привременния съветъ, че е решено следъ две седмици да се свика главно народно (гръцко) събрание, та, каквото реши то, това ще стане. Тогазъ Кръстевичъ изтъкналъ, че съ това решение самъ патриархътъ признава, че българскиятъ въпросъ не е черковенъ, а народенъ; българскитѣ представители си отишли, като се сбогували съ патриарха за последенъ пѫть. Тѣ отиватъ при садразамина, съобщаватъ му решението на патриарха, отъ което решение се вижда, че патриархътъ признава българскиятъ въпросъ за народенъ; въ такъвъ случай трѣбва да участвуватъ въ неговото решение и българи; понеже споразумение не могло да се постигне, правителството трѣбва да реши въпроса; а то го е решило вече съ фермана; остава да се изпълни ферманътъ. Садразаминътъ заповѣдалъ да се изпрати още сѫщия день (25 януарий) до членоветѣ на привременния български съветъ везирска заповѣдь да прилагатъ фермана и да управляватъ духовно екзархията до избирането на екзархъ и утвърдяването на устава. Сѫщиятъ день излиза заповѣдь за възвръщането на заточенитѣ български владици, които да заематъ мѣстата си въ привременния съветъ. Владицитѣ пристигатъ на 27 януарий. На другия день е станало голѣмо българско събрание отъ духовни и свѣтски лица. Между другитѣ въпроси възниква и този: какъ трѣбва да гледатъ българитѣ на низвержението, произнесено отъ патриаршията противъ владицитѣ имъ. Събранието го намира за незаконно — на него не трѣбва да се обръща внимание.

На 30 януарий се събрало голѣмо гръцко събрание въ патриаршията. Взема се решение: патриаршията е готова да води преговори съ българитѣ, ако тѣ осѫдятъ публично нечестието на тримата владици и изповѣдатъ, че признаватъ канонитѣ на източната православна черква. Това ако не

стане и ако Портата настоява за решение, патриаршията оставя въпроса за вселенски съборъ.

Садразаминътъ отговаря, че не остава друго решение, освенъ да се приложи фермана. Привременният съветъ моли правителството да му разреши избирането на екзархъ. Махмудъ-паша разрешава да се избере екзархъ споредъ постановленията на фермана, измежду владицитѣ Антимъ Видински, Паисий Пловдивски, Иларионъ Ловчански. Садразаминътъ нарочно е изключилъ отъ кандидатитѣ Илариона Макариополски и Панарета Пловдивски, за да остави такива кандидати, които не биха прекратили опититѣ за примирение съ патриаршията; правителството се е надѣвало, че ще бѫде избранъ Антимъ (неизвержень отъ патриаршията и по-образованъ), а не простиятъ Иларионъ Ловчански или болниятъ Паисий Пловдивски. На 12 февруарий трѣбвало да стане изборътъ. Членоветѣ на съвета идватъ до заключение, че избирането трѣбва да стане отъ съвета, 1. защото самата правителствена заповѣдь изисква това, 2. за да не се губи много време. На народнитѣ представители се съобщава, че по смисъла на правителствената заповѣдь тѣ не могатъ да вематъ участие въ избора. Но вмѣсто Антима бива избранъ Иларионъ Ловчански — тия, които желаели неговото избиране, тържествували, понеже сѫ виждали въ това избиране окончателно скѫсване на преговоритѣ съ патриаршията, виждали тържеството на идеята за отдѣлна, независима отъ патриаршията българска черква, понеже начело на нея ще стои единъ низверженъ отъ патриаршията екзархъ. Обаче Портата не бърза да утвърди избора на единъ низверженъ владика. Това избиране, споредъ правителството и консерваторитѣ отъ привременния съветъ, е предизвиквало нови прѣчки . . . Изходъ: на 16 февруарий Иларионъ Ловчански подава оставка, като я мотивира съ старостьта си. Следъ това се приема за екзархъ Антимъ. Представителитѣ отъ

епархиитѣ следъ избирането на Антима искатъ отъ привременния съветъ да обещае писмено, че не ще влѣзе въ споразумение съ патриаршията вънъ отъ фермана. Заявлението е било вписано въ протоколитѣ.

Патриаршията протестира предъ Високата порта срещу избирането на екзархъ. На 15 февруарий свършва голѣмиятъ гръцки народенъ съборъ. Решение: патриаршията нѣма да признае българския екзархъ и протестира, загдето е билъ позволенъ изборътъ; патриаршията е готова да води преговори съ българитѣ, ако тѣ предварително заявятъ православното си изповѣдание и се отрекатъ отъ всичкитѣ си антиканонически искания и постѫпки. Въ този смисълъ билъ пратенъ такриръ на Портата. Последната осѫжда патриаршията, загдето своеволно свиква неузаконени събрания отъ лица некомпетентни, които само затрудняватъ правилното разрешение на текущия въпросъ. Патриархътъ самъ се представя въ Портата. Дава му се срокъ отъ 15 дни да изработи проектъ за едно миролюбиво разрешение на въпроса. Това решение не спира изпълнението на фермана. Изборътъ на Антима е билъ утвърденъ. Антимъ е билъ тържествено повиканъ и доведенъ отъ Видинъ; тържествено посрѣщане и изпращане въ всички български градове по пѫтя за Цариградъ. Тържествено посрѣщане въ Цариградъ.

Следъ избирането на екзархъ привременниятъ съветъ еималъ да се занимае подробно съ онѣзи точки отъ фермана, които опредѣлятъ отношенията на екзарха къмъ патриаршията. Въ фермана е било казано: 1. че за избора на екзархъ трѣбва да се извести патриарха, който ще утвърди този изборъ, 2. преди да дойде въ Цариградъ, екзархътъ трѣбва да иска съгласието на патриарха. Махмудъ-паша накарва Антима да напише писмо до патриаршията, въ което да извести за идването си и да изкаже желание да му се представи; да се подпише само Антимъ; Махмудъ убеж-

дава българитѣ, че на другия день следъ свиждането на екзарха съ патриарха ще бѫде приготвенъ бератътъ за екзархъ. Предложението на садразамина бива подложено на разискване въ привременния съветъ. Решение: писмото да се подпише, както отъ екзарха, така и отъ всичкитѣ членове на съвета: владици и свѣтски лица. Писмото претърпѣло още нѣколко редакции, най-после било написано въ следния смисълъ: екзархътъ съобщава на патриарха за идването си и иска позволение за визита. Но Антимъ, следъ като размислилъ, решилъ да не подписва такова писмо — като считалъ, че въ такъвъ случай ще измѣни на обещанията, които дава на народа, да не влиза въ спогодба съ патриаршията. Това заявилъ на садразамина. После Антимъ започва да отказва не само да пише на патриарха, но и да му направи посещение, понеже обещалъ на народа да не ходи въ патриаршията. Най-после той склонява да посети патриарха, но следъ като се представи официално на Високата порта и получи бератъ. На 3 априлъ се представилъ въ Високата порта, получилъ бератъ (султанътъ го признава). На другия день Антимъ праща депутация отъ трима души, която да съобщи на патриарха неговото желание да му направи визита. Патриархътъ съобщилъ, че ще свика синода и ще постѫпи споредъ мнението на синода. Синодътъ и патриархътъ намиратъ, че преди всичко Антимъ трѣбва да отговори на посланието на патриаршията, съ което се е искало да обсѫди въ разстояние на 40 дни постѫпката на владицитѣ на 6 януарий. Патриархътъ запретилъ на екзарха да служи. На 12 априлъ екзархътъ бива приетъ отъ султана.

Наближава Великдень; цариградскитѣ българи (по-младитѣ, еснафитѣ, нетърпеливитѣ) искатъ отъ екзарха да служи, макаръ и безъ позволението на патриарха. Екзархътъ се е показвалъ повече благоразуменъ. Везирътъ е намиралъ сѫщо така, че по-благоразумно ще бѫде да не се служи на Ве-

ликдень. Съ това българитѣ повече ще спечелятъ. Една депутация искала отъ патриарха разрешение. Синодътъ решилъ, че, докато Антимъ не осѫди постѫпката на 6 януарий, нѣма да получи позволение да служи. Антимъ иска разрешение и писмено. Следва пакъ сѫщиятъ отговоръ. Антимъ праща второ писмо, въ което заявява, че смѣта излишно да дава отговоръ на предишното послание, следъ като е билъ избранъ отъ народа и утвърденъ отъ султана за екзархъ; иска разрешение. Пакъ сѫщиятъ отговоръ и връщане на дветѣ писма на Антима. На 21 априлъ изпраща и трето писмо — иска позволение; изказва се, че низвержението на българскитѣ владици е незаконно въ всѣко отношение. И това писмо е било върнато. На 23 априлъ се прочита въ българската черква актъ, подписанъ отъ екзарха; въ този актъ се е изтъквало, че отхвърлянето на владицитѣ нѣма законна сила и не трѣбва да се счита за станало. На 27 априлъ патриархътъ свиква съборъ отъ предишнитѣ вселенски патриарси, отъ намиращитѣ се въ Цариградъ владици и отъ различни архийереи, за да реши, какъ да се постѫпи срещу българския екзархъ. Решение: да се даде на екзарха срокъ отъ 30 дни да мисли върху постѫпкитѣ си; ако и следъ този срокъ той не се разколебае, патриаршията ще свика въ края на май голѣмъ съборъ, който да обсѫди окончателно противоканоническитѣ действия на българската екзархия.

Екзархътъ извършва тържествена служба на 11 май заедно съ тримата владици: Иларионъ Макариополски, Панаретъ Пловдивски, Иларионъ Ловчански. Следъ литургията се прочита актъ, съ който се провъзгласява възобновяването на независимата българска черква. Въ време на службата името на патриарха не било споменато. Патриаршията, като вижда, че нейнитѣ заплашвания не действуватъ, прибързва да свика съборъ на 13 май. Този съборъ низвергва Антима и всички архимандрити, свещеници и дякони, които

сѫ служили съ него; афоресва низверженитѣ по-рано владици Панаретъ Пловдивски и Иларионъ Ловчански, а Илариона Макариополски предава на вѣчна анатема и осѫжда на огнена геена... Народътъ не обръща никакво внимание на това и изпраща множество заявления до Портата, че въпрѣки това остава вѣренъ на своя екзархъ. Екзархътъ започва живо да действува. Биватъ назначени български владици. Иларионъ Макариополски е билъ назначенъ търновски владика.

Махмудъ-паша (навѣрно по желанието на европейскитѣ сили, загдето дава преднина на руски'ѣ интереси и удовлетворява българитѣ — гърцитѣ сѫ твърдили, че съ това панславизмътъ, опасенъ за Европа, си осигурява здрави успѣхи...) е билъ смѣненъ съ Мидхатъ-паша. Правителството вече не се отнася благосклонно къмъ новата екзархия и българитѣ.

Патриаршията е съ намѣрение да провъзгласи българитѣ за схизматици, понеже правятъ разлика по народность въ черквата. Съ схизмата фенерскитѣ политици и гръцкитѣ патриоти сѫ искали да сплашатъ не само българитѣ, но и Русия. Руското правителство е желаело да се избѣгне скандала и да се постигне примирение между двата народа. Последвали сѫ постоянни заявления отъ страна на гръцкия народъ да се прокълнатъ българитѣ и да се обявятъ отъ патриаршията за схизматици... Турското правителство (Мидхатъ-паша) се показва твърде благосклонно къмъ гърцитѣ, и ги е насърдчавало.

Съборътъ е билъ опредѣленъ за 29 августъ въ храма на патриаршията на Фенеръ. Решение: да се избере комисия архийереи и професори по богословието, която да изучи основно въпроса и да представи на събора докладъ. Второто заседание е било опредѣлено за 12 септемврий. Правителството тайно е давало на патриаршията да разбере, че ѝ предоставя свободно да върши, каквото ще. Само йерусалим-

скиятъ патриархъ Кирилъ се задължилъ предъ руския посланникъ да не вземе участие въ събора, и устоялъ на думата си. Докладъ: 1. българитѣ, като сѫ се отдѣлили отъ цариградската черква, отъ която зависятъ канонически, иматъ за основно начало филетизма (разлика въ черквата по народность); 2. Филетизъмътъ е противенъ на черковнитѣ догми; 3. изброяватъ се простѫпкитѣ на българскитѣ архийереи. Всички били съгласни да се извърши схизма. Трето заседание на 16 септемврий; били низвергнати още Доротей Софийски, Партений Пиротски и Генадий Велешки. Осѫждали се всички българи, които сѫ били въ сношение съ отхвърленитѣ владици. Решение: 1. отхвърляне на филетизма, като нѣщо противно на евангелското учение; 2. провъзгласяване на схизматици онѣзи, които приематъ филетизма. Това решение предизвикало голѣмо тържество срѣдъ гърцитѣ и опредѣлението на събора противъ българитѣ било най-тържествено посрещнато отъ гръцкия народъ. На 24 септемврий, когато това опредѣление се е чело по всички гръцки черкви, българскиятъ екзархъ, заедно съ трима владици, извършва тържествена служба въ българската черква срѣдъ множество народъ.

Българскитѣ епархии изпращатъ до екзарха адреси, въ които изказватъ преданностьта си къмъ българскитѣ свещеноначалници и презрение къмъ гръцкитѣ патриарси и владици. На нѣкои мѣста българитѣ изгорили публично опредѣленията на гръцкия съборъ. Българската екзархия изпраща до всички православни черкви послание, въ което изяснява безосновностьта на схизмата.

Турското правителство се показва услужливо спрѣмо гърцитѣ. То заявява на екзарха, че понеже следъ схизмата се промѣнило положението на българитѣ, трѣбва да се промѣни и ферманътъ, съ който е създадена екзархията. Екзархътъ отблъсва това предложение. На 6 октомврий Мидхадъ-

паша пада, и неговото мѣсто заема Мехмедъ Рюшди-паша, който напълно е билъ съгласенъ съ Мидхадъ пашовата политика по черковния въпросъ (Политически причини за промѣна на турската политика: въ основата си тя става твърде русофобска — западнофилска).

Правителството дори е готово да удовлетвори искането на патриаршията да се промѣни облѣклото на българското духовенство. Екзархътъ възразява на това искание съ едно заявление до турския министъръ. Заявлението е било върнато, понеже министърътъ го намѣрилъ много остро. Портата е настоявала българското духовенство да си промѣни облѣклото; на всѣка стѫпка Портата е създавала прѣчки на новата екзархия, не издава берати за новоизбрани български владици, не позволява избори на български архийереи за мѣста, гдето още е нѣмало такива. Правителството предлага на екзарха да се измѣни ферманътъ; екзархътъ настоява да се спазва стария ферманъ. Правителството по всѣкакъвъ начинъ се е мѫчило да склони екзарха да приеме измѣнението на фермана. Въ смѣсения съветъ се взело решение да се не съгласява екзархътъ съ предложението за измѣнение на фермана. Въ сѫщото време и самиятъ народъ въ провинциитѣ заявява, че не бива да се допуска измѣнение на фермана. Когато министърътъ настоява за измѣнение, екзархътъ възразилъ, че да се съгласи за измѣнение на фермана, значи да признае схизмата — народътъ по никой начинъ нѣма да се съгласи за измѣнение. Правителството е искало и дветѣ черкви да иматъ право да пращатъ владици, въ която епархия искатъ (безъ да се обръща внимание на мнозинството), и дветѣ народности да отварятъ училища и черкви, гдето желаятъ, безъ да се допитватъ до мѣстния архийерей — да се покаже, че въ сѫщность има две различни вѣроизповѣдания . . . различно облѣкло — значи, да се отцепи българската черква отъ православната, въ сѫщото

време и отъ руската — понеже представя друго вѣроизповѣдание. Министърътъ, като вижда, че екзархътъ не се съгласява за измѣнение на фермана, му предлага да посочи, въ срокъ отъ четири дни, срѣдство за удовлетворение на патриаршията, която иска да праща владици за своето паство. Но още на другия день везиръть заявява на екзарха, че ферманътъ е мръртва буква, че той е безосновенъ, понеже свѣтската власть нѣма право да учредява черква, отъ друга страна, патриархътъ не го признава. Необходимо е, казва той, да се издаде другъ ферманъ, съ който да се позволява на патриарха да изпраща владици и попове на онѣзи, които го признаватъ за свой началникъ, а сѫщо така и на българитѣ да се даде право да изпращатъ кѫдето искатъ владици, за да добиятъ българитѣ пълна независимость. . . Значи, българската черква да минава за неправославна. . . Първиятъ министъръ заявилъ на екзарха, че има два пѫтя: или промѣна на фермана, или спогодба съ патриарха. Тѣзи два пѫтя били разглеждани отъ българския смѣсенъ съветъ на 19 януарий. Съветътъ не приема нито спогодба съ патриарха, нито промѣна на фермана.

Портата все настоява да се позволи на патриаршията да изпрати въ българскитѣ епархии свои владици.

На 3 априлъ става промѣна въ кабинета. Халилъ Шерифъ-паша, който най-много е настоявалъ да се удовлетвори патриаршията, е билъ сваленъ, и на негово мѣсто е билъ назначенъ Сабри-паша, следъ него наскоро Савфетъ-паша, човѣкъ умѣренъ и тактиченъ. Следъ него идва Рашидъ-паша — благоразуменъ, безпристрастенъ, който е билъ на мнение да не се дразни Русия, но да се поддържатъ съ нея приятелски сношения. Пакъ преодолява течението въ турското правителство да се пази ферманътъ и да се удовлетворятъ българитѣ; пакъ примирителна политика; Портата предлага на екзарха да се примири съ патриарха; това предложение

е било внушено отъ руското посолство. Но и двѣтѣ страни сж били твърде неотстжпчиви и твърде враждебно настроени една срещу друга; и дума за нѣкаква спогодба не е могло да става. Патриархътъ е настоявалъ екзархътъ да иска прошка, да се признае заедно съ владицитѣ за виновенъ; посолството дори приготвя образецъ за такова писмо. Екзархътъ отказва да го подпише. Но главната прѣчка за споразумение е опредѣляне на епархиитѣ на двѣтѣ черкви. Българитѣ не сж били съгласни да ограничатъ предѣлитѣ на своитѣ епархии и да предадатъ нѣкои отъ тѣхъ на патриарха. Една крайна българска партия е настоявала дори да се промѣни фермanътъ, да се нарекатъ българитѣ схизматици, но да иматъ черковни права надъ всички свои епархии и населени мѣста съ българи. Примирение не могло да се постигне; Портата не настоява за промѣна на фермана. Тя остава екзархията да се нарежда по фермана и не позволява на патриарха да праща свои владици въ българскитѣ епархии. Освенъ това, тя утвърдява избора на българскитѣ владици, утвърдява нѣкои части отъ устава, тия, които сж били най-необходими за черковно управление. Всичко това е станало за угода на Русия, която настоява да се спази фермanътъ, съ надежда, че единъ день двѣтѣ черкви ще се примирятъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

П. Р. Славейковъ. Габровско-то училище и неговы-тѣ първи попечители. Цариградъ, 1866.

В. Тепловъ. Греко-болгарскій церковный вопросъ. Москва, 1899 г.

Т. Бурмовъ. Българо-гръцката църковна разпря. София, 1902.

Гр. Трубецкой. Руската политика на изтокъ. София, 1910.

II

Периодически печатъ презъ време на черковната борба

Общъ погледъ. — Периодическиятъ печатъ и черковната борба. — Цариградъ като български културенъ центъръ. — Условия за журналистична дейность. — Домашенъ и емигрантски печатъ. — „Българскій орелъ“ — „Българскій народенъ извѣстникъ“. — „Цариградскій вѣстникъ“. — „България“. — „Българска дневница“. — „Българска пчела“ — „Дунавскый лебедъ.“ — „Български книжицы“. — „Турція“. — „Съветникъ“. — „Врѣмя“. — „Гайда“. — „Македонія“. — „Право“. — „Читалище“. — „Периолическо списание“. — Емигрантски печатъ.

Преди да пристжпимъ къмъ разглеждане на отдѣлнитѣ книжовници и произведения презъ епохата на черковната борба, ще разгледаме, въ какво състояние се е намиралъ нашиятъ периодически печатъ, който е давалъ изразъ на тази борба и изобщо на идеитѣ на възраждането.

Може да се каже, че нашата публицистика възниква на почвата на черковната борба. Потрѣбно е било да се популязиратъ идеитѣ, които сж давали тласъкъ на една национална борба, да се държи българинътъ въ течение на въпроситѣ, които сж били свързани съ неговитѣ национални интереси и, най-сетне, да се подбужда той къмъ обществена дейность. Вестникътъ, който се е разпространявалъ по всички български краища, най-добре е изпълнявалъ тази служба.

Черковната борба постепенно е вземала все по-широки размѣри, националнитѣ домогвания сж се разраствали, въ живота сж назрѣвали множество въпроси, които сж чакали

своето разрешение. Събитията въ политическия и общеидеенъ животъ бързо сѫ се смѣняли; българинътъ самъ не е могълъ да се ориентира въ тѣхъ; периодическиятъ печатъ си е поставялъ за цель не само да опише тия събития, но и да разкрие тѣхния смисълъ. Той е служилъ на националнитѣ борби, подкрепялъ ги е, изтъквалъ е, че тѣхната основа е справедлива и че тѣ се налагатъ на българина като необходимость.

Съдържанието на българскитѣ вестници и списания отъ онази епоха е най-разнообразно, защото сѫ били разнообразни и самитѣ потрѣбности на духовния животъ. Веднъжъ периодическиятъ печатъ е засѣгалъ въпроси отъ национално-общественъ и образователенъ характеръ, доказвалъ е необходимостьта отъ независима българска черква, осѫждалъ е гръцкото духовенство, посочвалъ е, по какъвъ начинъ трѣбва да се уреждатъ българскитѣ училища, какви образователни цели трѣбва да си поставятъ тѣ; другъ пѫть е давалъ сведения за политическия и духовенъ животъ на съседнитѣ народи, спиралъ се е да изтъкне задачитѣ на българската книжина и да отбележи и разгледа новоизлѣзлитѣ произведения.

Покрай това, отъ време на време, вестникътъ и списанието сѫ предлагали на читателитѣ си и произведения съ претенция на художественость — преводни разкази, повести, комедии и стихотворения, въ които твърде рѣдко е проблѣсвала поезия. Но главната задача на периодическия печатъ е била, както казахъ, да служи на националнитѣ борби, да следи зорко тѣхното развитие, да се отзовава за тѣхъ и въ сѫщото време да ги насочва въ единъ или другъ пѫть.

Щомъ периодическиятъ ни печатъ презъ 50-тѣ и 60-тѣ години е въ тѣсна връзка съ възникването и развитието на черковната борба, не е никакъ чудно, че той се развива именно въ центъра на тази борба: Цариградъ. И твърде

естествено: отъ Цариградъ сѫ излизали всички позиви за борба, всички заповѣди и разпореждания на правителството, които сѫ засѣгали народнитѣ интереси и върху които е трѣбвало да се вземе незабавно нѣкакво решение; въ Цариградъ патриаршията е замисляла своитѣ планове срещу българската народность, опитвала се е да използува правителството за свои цели, да го наостри противъ българитѣ. А всичко това е изисквало бързо противодействие, трѣбвало е да се вематъ веднага мѣрки, да се протестира, да се правятъ постѫпки предъ Високата порта. Народнитѣ будители сѫ имали възможность въ Цариградъ да следятъ отблизо постѫпкитѣ на правителството и патриаршията и да държатъ българския гражданинъ въ течение на онова, което се върши въ турската столица и което засѣга неговата сѫдба.

Цариградъ е привличалъ българската интелигенция — особено презъ 50-тѣ и 60-тѣ години — преди всичко, защото е билъ срѣдище на национални борби, на общественъ и литературенъ животъ.

Тукъ сѫ били организирани български търговци и занаятчии. Тѣхната материална и морална подкрепа е била голѣма. Дейци като Н. Бозвели, Раковски, Богоровъ, П. Р. Славейковъ, Александъръ Екзархъ, Бурмовъ, Г. Кръстевичъ намиратъ тукъ поле за дейность.

Трѣбва да вземемъ предъ видъ още и това благоприятно условие, че въ Цариградъ е имало вече презъ 40-тѣ години печатница съ български букви, когато провинциитѣ много по-късно сѫ се сдобили съ печатници.

Прѣчкитѣ, съ които е ималъ да се бори българскиятъ журналистъ, сѫ били твърде много. Първата прѣчка е било турското правителство, което не е допущало никаква критика на управлението, никаква свобода на мисъльта и словото. Въ едно писмо до Н. Палаузова П. Р. Славейковъ пише:

„Сполучие? Че какво друго сполучие може да достигне человѣкъ въ една земя, дѣто и на царството си вѣренъ и прѣданъ да бѫдешъ се счита за голѣмъ проступокъ. Истина, тука въ турско и на царството интереситѣ да бранишъ е опасно. . .“

Но още по-опасно е било за журналиста, кога се е опитвалъ да брани интереситѣ на своята родина.

„Нѣма положение по затруднително“, пише Славейковъ въ една уводна статия въ „Македония“, „отъ положението на българския вѣстникарь, когато иска да пише за българскитѣ работи. Стегнатъ съ запрѣщения, той извива насамъ, прѣгѫва се нататъкъ и въ тежка агония едва може да каже нѣколко незначителни общи думи. Да влезе въ работата, да покаже събитията въ тѣхната нагота и пълнота — за това, освѣнъ множеството други прѣчки, има и тази невъзможность: рѣшително незнание на онова, що става за българитѣ и подъ тѣхното име“.

Твърде трудно е било за нашитѣ цариградски книжовници едновременно и да се спогаждатъ съ натиска на турската цензура, и да бѫдатъ просвѣтители и водители на народа — да му разкриятъ положението и посоката, що трѣбва да държи. Цензурата, по внушение отъ гръцка страна, е преследвала дори най-невинитѣ статии и изрази. Я. Груевъ въ своитѣ С п о м е н и разправя единъ епизодъ, твърде характеренъ за невежеството и строгостьта, съ които се е отнасяла турската власть къмъ всичко печатно. Между книжата на Груева властьта намѣрила единъ екземпляръ отъ Пушкиновата „Капитанская дочка“, поради което Груевъ е билъ обвиненъ въ бунтовничество. Турскиятъ чиновникъ заблуденъ отъ нѣкакъвъ гръкъ, намѣрилъ името на руския поетъ за твърде подозрително — Пушкинъ, споредъ обясненията на гърка, е значело тюфекчи (пушкарь); а това е било достатъчно за властьта да приеме, че съдържанието на

книгата е революционно и че нейниятъ притежатель е опасенъ човѣкъ за царството.

Разправитѣ съ цензурата се повтарятъ при всѣко излизане на вестника; понѣкога той бива конфискуванъ, често статиитѣ, пратени за предварителенъ прегледъ, биватъ по 4-5 пѫти връщани за преработка, докато най-сетне, окастрени, загубватъ и смисълъ, и интересъ. Тия стѣснителни условия често сѫ принуждавали журналиста да се приструва, да ласкае противъ чувството и съвѣстьта си турската власть, само и само да си пробие пѫть за понататъшната агитаторска дейность.

Практиката е приучвала българския публицистъ да бѫде двуличенъ, да изказва мисъльта си по косвенъ пѫть, съ заобиколки, съ алегории и загатки, въ повечето случаи достѫпни за българскитѣ четци. Но понѣкога тия загатки сѫ били източникъ на недоразумѣния между цариградскитѣ българи и емиграцията въ Влашко.

Това за печата въ Турско. Малко по-другъ характеръ носи периодическиятъ български печатъ въ Влашко и Сърбия. При по-свободни условия, тамъ има по-свободна критика на дѣлата на турското правителство. Създава се революционенъ периодически печатъ отъ Раковски, Каравеловъ, Ботевъ. Обаче въ Турско, Цариградъ е могло да има само приспособяване къмъ условията, легалность, която отива до унижение, до лицемѣрие, до двуличие, раболепие (външно). Създава се особенъ маниеръ на писане — да се не говори открито за сѫщностьта на единъ въпросъ, а да се разглежда той по околенъ пѫть — алегорично, двусмислено — нѣщо подобно на руската публицистика, въ руския либераленъ периодически печатъ и въ самата руска художествена литература; даровити публицисти идватъ до артистичность въ умението си да се изразяватъ двусмислено, да прикриватъ мисъльта си по такъвъ начинъ, че цензурата да не може да ги обвини,

а сѫщевременно читателътъ да може да ги разбере. Алегории, произведения, въ които се изобразяватъ чужди страни, представя се нѣкакъвъ чуждъ, екзотиченъ битъ — а въ сѫщность се даватъ всичкитѣ отрицателни страни на руската действителность, изобразяватъ се най-реалистично нейнитѣ представители. Така е било у насъ преди освобождението съ П. Р. Славейковъ, напр. Отчасти това започва и днесъ да се долавя въ нашата журналистика — въ зависимость отъ това, че тя е заставена да вирѣе при твърде стѣснителни условия, при ограничения, на каквито и другъ пѫть е бивала излагана.

Особено предпазливъ е трѣбвало да бѫде журналистътъ въ разсъжденията си по политически въпроси; често нему се е отнемало правото да пише, каквото и да е по тѣзи въпроси.

„Относително до политическитѣ и другитѣ външни известія, главно наше стараніе ще бѫде не да разсѫждавами, понеже положеніето ни не е таквозъ, но да съобщавами онова, щото ся е извършило или има да ся върши“ (Врѣмя, г. I, бр. 1).

Въ една програмна статия „Цариградски вестникъ“ пише: Вестникътъ „ще описва пьрвомъ дѣлата на управленіето, вънкашны полититическы новины, безъ никакво разсѫжденіе отъ неговата страна“ (Цариградски вестникъ, г. III, бр. 81). Какво е мислилъ журналистътъ въ сѫщность и какво е билъ принуденъ понѣкога да пише и говори, се вижда отъ следната случка: на праздника Св. Кирилъ и Методий, 1871 г., предъ едно събрание отъ българи Славейковъ държалъ тостъ за българския народъ и между другото се изразилъ, че „народътъ дължи най-много на себе си, а не на другиго, съхранението на своята народность и че той самъ е главенъ свой влалетель“. Но нѣкой отъ компанията на българскитѣ първенци, приближени до правителството, става и забелязва,

че главният владетель на българитѣ е султанътъ и, благодарение нему, българитѣ сж достигнали днешната си просвѣта. Тогазъ Славейковъ, за да изглади впечатлението отъ първитѣ си думи и избѣгне неприятната си изненада отъ страна на турската власть, става да обясни, противъ убеждението си, че „османската власть е била полезна за цѣлостьта на българския народъ".

Другъ единъ сжщо така характеренъ примѣръ за практиката на българскитѣ журналисти въ Цариградъ намираме въ публицистичната дейность на Бурмова. Въ една своя статия „Българитѣ и високото гръцко духовенство", печатана въ Цариградъ, Бурмовъ между другото пише:

„Съвокупно да благодаримъ съ радостни и топли чувства благоутробнѣйшаго нашего царя, султанъ Абдулъ Меджида, който иска всичкитѣ му поддании да иматъ еднаква свобода". Нарича султана „великодушни ни самодържецъ".

Сжщия този Бурмовъ, все презъ това време, е написалъ една брошура по поводъ на единъ адресъ до султана, подаденъ отъ нѣкои цариградски българи презъ времето на Критското възстание, въ който адресъ българитѣ сж осждали постжпката на критяни и сж заявявали, че ще останатъ вѣрни на правителството; брошурата на Бурмова е озаглавена „Братско обяснение на българинъ къмъ братята му българи", печатана въ Букурещъ, безъ да е посочено името на автора; въ нея Бурмовъ, който въ Цариградъ държи раболепенъ езикъ къмъ правителството, изказва справедливото си възмущение отъ поменатия адресъ на българитѣ:

„Не можеше, наистинж, да бжде по-гнжсно и по-низко нѣщо отъ да излѣзе единъ отъ подчиненитѣ на турцитѣ християнски народи да нарича прѣдъ цѣлъ свѣтъ вѣковни благодѣяния вѣковнитѣ си страдания и охкания подъ тежкото иго на тия азиатски варвари и утвърждава, че винаги въ Турската империя се е оказвало равно покрови-

телство на народноститѣ и на религията“. (Българската черковна разпря, 338).

Въ Цариградскитѣ вестници Бурмовъ пише за турското правителство: „Едно отеческо правителство каквото е, безъ съмнение, правителството на Н. И. В. Султанъ Абдулъ Азиса“ (Врѣмя, г. I, бр. 1), а въ кореспонденцията си въ рускитѣ вестници „Москва“ и „Московскія вѣдомости“ напада рѣзко сѫщото това правителство.

Дори българскитѣ вестници, които сѫ се издавали въ Австрия, не сѫ могли да пишатъ свободно за правителството: „Австрія, въ коѭ земѭ тойзи листъ ся издава, живѣе въ пріятелство съ Турско. Така, нито мислиме, нито намъ е свободно на Султана като господаря, да нападамы“ (Изъ програмата на „Българска дневница“ на Раковски).

Но прѣчкитѣ, които е поставяла на тогавашната българска журналистика турската власть, не сѫ били единствени. Ние днесъ едва ли можемъ си представи работата, що е трѣбвало да върши единъ нашъ книжовникъ-публицистъ презъ онова време. Едновременно и агитаторъ, и преводачъ, и кореспондентъ, и редакторъ, и администраторъ и какво не още. Нашитѣ потомци — пише единъ отъ тѣзи дейци — съ тѫга и почудване ще четатъ, какъ въ втората половина на деветнадесетото столѣтие сѫдбата на българския писатель не е била освенъ борба и тѫги, трудове и чемере... Едни уморени отъ непрекѫсната борба, напущатъ я, а други оставатъ и се борятъ, и се мѫчатъ, борятъ се и се мѫчатъ въ най-пълната смисъль на думата“.

Книжовникътъ-журналистъ е трѣбвало за всичко да намѣри време и да изпълни своя дългъ. За да не си навлѣче укоритѣ отъ страна на читателитѣ, той трѣбва да бърза и да отпечата вестника въ опредѣления срокъ. А сътрудници твърде рѣдко сѫ се явявали. При това материалнитѣ срѣдства, съ които е разполагалъ, сѫ били твърде оскѫдни.

Първото ни литературно списание, „Български книжици“, е излизало въ 1000 екземпляра, имало е 774 абонати, отъ които само 150 сѫ си платили абонамента (Бобчевъ, 28); често списанията или вестницитѣ сѫ бивали принудени да спратъ следъ нѣколко броя поради липса на материални срѣдства. Мнозинството отъ четцитѣ не сѫ съзнавали ясно значението на тогавашния периодически печатъ и твърде малко сѫ се грижили за неговата материална издръжка. Следното писмо, което редакторътъ на „Български книжици“ пише до единъ четецъ, който се е подигралъ съ списанието, е една ценна илюстрация на условията, при които е билъ принуденъ да работи българскиятъ журналистъ въ Цариградъ. Отъ сѫщото това писмо се вижда, какво е било отношението на читателя къмъ журналиста:

„Ти се смѣешъ, братко, защото ти е широко около врата; не би шавалъ, ако би седналъ на мѣстото ми, па отъ една страна да гледашъ, че стрѣлата сочи на съмнуване, че нощьта се е превалила, отъ друга страна виси насрѣща ти като черенъ гарванъ числото на месеца и ти сочи, че утрѣ трѣба да дадешъ въ печатницата нѣколко листа, а ти не си приготвилъ още и половината; и освѣнъ това единъ да ти казва: „измѣни печата, дай по-добъръ, а по-добъръ въ Цариградъ и не е имало досега; другъ ти казва: „пиши по-люботини нѣща, по-народни“ и не ще да знае, че има и граници, които не могатъ да се прѣскачатъ; трети единъ ти казва: „измѣни правописието, изхвърли юсоветѣ“; а наймного ти казватъ: „смали цената, ако щешъ да върви работата“, а продавецътъ на книгата казва: „паритѣ сѫ се качили, не изнася по старата цена, надбави по 20 гроша на топа“; подвезачътъ казва: „вѫглищата сѫ скѫпи, не изнася, надбави за подвезането“; пощата казва: „таксата се измѣни, не изнася, ще се плаща по-скѫпо возенето на Книжицитѣ“. А само тебе, братко, се е дощѣло да се приплѣсковашъ и да ме

укоряващъ, че съмъ поелъ върху себе си повече, отколкото съмъ способенъ да извърша. Не съмъ, братко, азъ кривъ. Прѣди да почена, мнозина отъ нашитѣ учени се врачаха да помогнатъ, да пишатъ, да провождатъ материалъ и ето три месеца чакамъ и нищо не дочаквамъ. А ти знаешъ нашитѣ учени, и ти си единъ отъ тѣхъ. Напишете поне една критика срѣщу Книжицитѣ, похулете ги — и съ него ще се заблагодаря, ще видя поне, че сте дали колко-годѣ внимание на труда, а вашето равнодушие, мълчание е много по-оскърбително отъ всѣка хула".

Последнитѣ думи на писача загатватъ за онова, което най-много го е смущавало и е изчерпвало охотата му за работа: мъртвешката апатия на тия, които е трѣбвало да пробужда.

Но, въпрѣки тия неблагоприятни условия, нашиятъ периодически печатъ се е развивалъ и все повече е разширявалъ своитѣ национално-просвѣтителни и обществени задачи.

Фотиновото „Любословие" поставя началото на периодическия печатъ у насъ. Още преди спирането на „Любословие" Ив. Андреевъ (Богоровъ) се опитва да основе другъ български вестникъ. Въ Лайпцигъ той започва да редактира вестникъ „Български орелъ", отъ който сѫ излѣзли само три броя. На 20. IV. 1846 г. излиза единъ брой отъ „Български орелъ"; вториятъ брой излиза подъ заглавие „Български народенъ известникъ" (20. IX. 1846 г.), а третиятъ брой излиза подъ заглавие пакъ „Български орелъ" (1. I. 1847 г.) (вж. А. Теодоровъ-Баланъ, Български книгописъ).

Въ единъ позивъ редакторътъ се обръща къмъ българитѣ и ги подканя да излѣзатъ отъ мрътвилото, въ което сѫ тънали съ вѣкове, да се загрижатъ за просвѣтата, литературата и езика си:

„Мы требва да покажемъ съ прилежѫтъ нанапредъ и съ истащението на разумѫтъ, че смы Христіени, че смы

Славене, братія на Московцитѣ, на Сѫрбитѣ и на другитѣ Славенски народи!“

Редакторътъ заявява, че ще списва вестника си „на единъ чистъ народенъ языкъ, сѫщо както са хортува по всичкытѣ страны на бащиніята ни“. Като задачи на вестника: 1. да държи българскитѣ четци въ течение на политическия животъ главно въ Турция, Влашко, Гърция и Русия; 2. да дава сведения за чужди земи и народи, на първо мѣсто славянски; освенъ това, да излага „случки на щастіето на народѫтъ ни отъ старо врѣме до днесъ, извѣстія на нѣвгашното ни слободно управленіе, дѣлата на нашитѣ юнаци и на нашитѣ царье; честьта на бащиніята ни и др. т.“; 3. сведения за състоянието на просвѣтата, училищата на съседнитѣ народи, за да се посочи на българитѣ, какъ да редятъ своитѣ училища; 4. статии, които интересуватъ търговцитѣ; наставления и упѫтвания за търговцитѣ; 5. вестникътъ ще има и една „развеселителна страна“, която ще съдържа приказки, басни, народни пѣсни „и повечето такива нѣща, отъ които могѫтъ даскалитѣ по нашитѣ школа да придобиятъ нѣщо за истащеніето на дѣцата“; 6. „най-сетнѣ ще има прегледваніе на всичкытѣ новы книгы, които са пишѫтъ на Бѫлгарскый языкъ“.

Вестникътъ на Богорова е билъ посрещнатъ радостно отъ българитѣ; отъ отзива на Априлова се вижда, че е билъ доста смѣло списванъ.

„Сърадвахме ся за това, че ще имамы и другій Бѫлгарскій дневникъ, и отъ чисто сѫрце му желаеми добъръ успѣхъ. Той дневникъ видися, чи ще стане много полезенъ на Бѫлгариятѫ . . .“

Априловъ намира, че вестникътъ твърде смѣло се списва, и съветва Богорова да избѣгва изрази като „народенъ, гражданско и свободно управление, дѣлата на нашитѣ юнаци и царе, честьта на бащинията“ и пр. (Любословие, г. II, с. 140).

Презъ 1848 г., като продължение на „Български орелъ“, почналъ да излиза въ Цариградъ „Цариградски вестникъ“, основанъ отъ Богорова, който го е редактиралъ презъ първитѣ три години. Следъ това е билъ редактиранъ отъ Александра Екзархъ. Излизалъ е 13 години — нѣщо изключително за онова време. Презъ времето, когато е билъ редактиранъ отъ Александра Екзархъ, вестникътъ е билъ орждие на руската дипломация въ Цариградъ, която го е и поддържала. „България“ обвинява „Цариградски вестникъ“, че получава субсидия отъ патриаршията. Сжщото обвинение поддържа и С. С. Бобчевъ: „Вѣроятно е обаче, че Екзархъ ще е получавалъ нѣкоя година субсидия отъ гръцката патриаршия, която е давала и дава таквизъ за поддържаньето на разни вѣстници и списания“ (Това споредъ твърдението на вестникъ „България“, вж. С. С. Бобчевъ Български периодически печатъ, 21, гдето има по-подробни бележки за съдържанието на вестника). Този фактъ опредѣля неговия духъ. „Цариградски вестникъ“ се е противопоставялъ на българското движение, често е защищавалъ патриаршията и е билъ противъ отдѣлянето на българитѣ отъ гръцката черква (Карапетровъ-Черновеждъ, Сбирка отъ статии; срв. и Нѣколко записки отъ сегашния вѣкъ, СбНУНК, VI, 422). Но понѣкога е давалъ мѣсто на дописки и статии, които сж разкривали злоупотрѣбенията на гръцкитѣ владици.

Вънъ отъ поведението, което е държалъ къмъ черковния въпросъ, този вестникъ не е лишенъ отъ литературна стойность. Въ него е сътрудничилъ П. Р. Славейковъ — тукъ той е печаталъ първитѣ си литературни трудове: описание на Трѣвна, „Българска митология“, оригинални и преводни стихотворения. Въ вестника срѣщаме множество интересни статии отъ филологически, и етнографически характеръ, народни умотворения, а сжщо така и литературно-критични бележки върху новоизлѣзли български книги, сти-

хотворения, които ни даватъ възможность да проследимъ началото на стихотворството въ нашата литература.

Широко мѣсто е отдѣлялъ Раковски на статии по черковния въпросъ въ двата редактирани отъ него вестника:

„Българска дневница“, 1857 г. Почналъ да излиза въ Нови-Садъ подъ редакцията на Раковски. Вестникътъ е билъ спрѣнъ отъ властитѣ, тъкмо когато се е печаталъ брой 19. Редакторътъ нарича своя вестникъ въ програмата „политиченъ листъ“ и посочва, че еималъ за образецъ „Сърбскій Дневникъ“.

„... Ми щемъ открива пороцы и престѫпленія на управителы было духовны или свѣтскы; а най паче листъ нашъ имаще тойзи задатъкъ, да народъ добіе правдѫ гражданскѫ, дьржавнѫ, цьрковнѫ, и народнѫ свѣсть“ (изъ програмата).

„Дунавскый лебедъ“, гражданскы, любословны и забавны вѣстникъ. Почналъ да излиза въ Бѣлградъ, 1860 г. Излизалъ две години подъ редакцията на Раковски. Съдържа статии и на френски езикъ, въ които се описва положението на българитѣ и се изтъкватъ тѣхнитѣ национални стремежи.

„Нашъ главны ходъ бы ще слѣдный: Имѣѭще подъ видъмъ днешное състояние и положение българскаго народа, потрудящемъ ся, по възможностиѭ, да му показвамы пѫть образованиѭ и развытиѭ му съобразно съ обстоятелствамъ подъ коимъ се онъ днесъ находи“.

Покрай другото, вестникътъ ще има за цель да събира стари книжовни паметници, исторически старини. Въ вестницитѣ на Раковски срѣщаме статии противъ униятитѣ.

Въ 1857 г. въ Цариградъ е било основано „Българско книжовно дружество“, което е проявило както литературна, тъй и обществена дейность (1857 г. споредъ Бобчева и Иванова; а споредъ Бурмова — 1856 г., вж. Българската черковна разпря, 207).

По инициатива на това дружество започва да излиза въ началото на 1858 г. списанието „Български книжици“. Излизало е четири години. Първата годишнина е редактирана отначало отъ Д. Мутевъ, д-ръ на философията, после отъ д-ръ Богоровъ. Втората годишнина е редактирана отъ Г. Кръстевича, а третата и четвъртата — отъ Бурмова, магистъръ отъ Киевската духовна академия. Последнитѣ две книжки отъ четвъртата годишнина сж били редактирани отъ С. Филаретова, презъ него време чиновникъ въ руското агентство.

Това списание е взело живо участие въ черковната борба, като е защищавало всѣкога българскитѣ интереси. Самото дружество, по инициатива на което е било основано списанието, е имало за цель да се грижи за книжнината, да подготвя условията за литературно развитие, за разпространение на българската книга; като разяснява въ единъ позивъ своитѣ цели, дружеството изтъква, че ще има всѣкога предъ видъ интереситѣ на българската просвѣта, за която гръцкото духовенство никакъ не се грижи:

„Помощьта за Народната Книжнина на сѣки единъ народъ у турското царство, излѣзува само отъ духовната му власть; за нашето злочестіе, грьцката духовна власть не само не дава тая помощь, а още я и воспира, ако се покаже отъ нѣкои частни лица . . . Остава само една община да изпълни това съ веществената и умствената си помощь (Юрд. Ивановъ, Български периодически печатъ, 29).

„Български книжици“ се противятъ както на унията, тъй и на патриаршията. Списанието ратува за напълно самостойна българска черква. Отношението на това списание къмъ черковния въпросъ се опредѣля както отъ множество статии, насочени противъ католишката пропаганда и противъ домогванията на патриаршията, тъй и отъ редъ исторически изследвания, които засѣгатъ миналото на българския народъ

и които изтъкватъ, че българитѣ иматъ историческо право да се борятъ за своя самостойна черква, защото сж я имали нѣкога.

Такива статии: „Послѣдни страници отъ българската история“, „Кратко изслѣдване на българската древность“, „Кратко начертаніе за това, что българско архиепископство не е зависѣло отъ Цариградскаго патриарха до 1767 год.“, (отъ А. Богданъ — Натанаилъ), „За цариградскій патриархъ“, „За началото, разпространението и утвърдението на християнската вѣра между българитѣ“ (отъ Бурмова).

Богоровъ и Бурмовъ се опитватъ да дадатъ на списанието предимно публицистиченъ характеръ — особено Богоровъ, който пише:

„Ние оставихми дамаскинитѣ за въ цьрквитѣ, историитѣ за въ училищата, приказкитѣ за по сѣдѣнкитѣ“ (противъ филологията!), пише Богоровъ. Негова е статията „Просвѣтеніе и книжнина на българитѣ“, въ която е изложено бѣгло началото на националното и литературно възраждане у българитѣ.

Особена заинтересуваность е проявило списанието къмъ черковния въпросъ презъ времето, когато е било редактирано отъ Бурмова, който е водилъ полемика съ униятитѣ и съ гръцкитѣ вестници. Презъ време на неговото редакторство сж помѣстени статиитѣ: „Духътъ и стремлението на гръцкото духовенство“, „Българското и гръцко духовенство“, „Нѣщо за избирането епископитѣ въ Цариградската патриаршия“.

. Материалътъ въ списанието е доста разнообразенъ; освенъ поменатитѣ исторически изследвания и статии по черковния въпросъ, тукъ срѣщаме особенъ отдѣлъ „Съвременна лѣтопись“, въ който отдѣлъ се разглеждатъ всички по-важни съвременни въпроси отъ общественъ, стопанственъ, литературанъ и педагогически характеръ. Художественията

отдѣлъ на списанието е застжпенъ отъ оригинални стихотворения на Славейкова, отъ повестьта на Друмева „Нещастна фамилия“, отъ превода на „Чичовата Томова колиба“, „Троянъ и Ангелица“ (А. Велтманъ), „Сирота Цвѣтана“ (Карамзинъ, побългарена отъ И. Груевъ). Сжщо така тукъ срѣщаме български народни пѣсни, събрани отъ С. Филаретовъ, В. Беронъ, Т. Шишковъ, Партений Зографски и др.

Идеята за съединение на българитѣ съ западната черква е била пропагандирана главно отъ вестникъ „Българія, вѣстникъ за българскыты интересы“. Почналъ да излиза въ Цариградъ презъ 1859 г. подъ редакцията на Драганъ Цанкова. Вестникътъ е проповѣдвалъ унія, съединение съ римската черква. Тоя вестникъ, като се е противопоставялъ на патриаршията, изтъквалъ е унията като единствено срѣдство за освобождение отъ гръцкия духовенъ гнетъ.

Изъ програмата на вестника — той ще бжде насоченъ противъ гръцкитѣ домогвания, противъ фанариотитѣ:

„Като намѣрили едно стадо безъ пастиръ, доижтъ му млѣкото безъ да му даджтъ хранж. Защо сж ся подгръбили да управляватъ и наставляватъ едно стадо, на което не щжтъ да оцѣнжтъ природжтж, языкътъ и тыя движенія на сърдцето, съ които да го усвоижтъ. Смъртни завистници на Българиты, които искатъ да държатъ подъ игото на еднж неученость, старциты на великжтж църкви турятъ въ дѣйствіе сичкыты си трудове, употрѣбляватъ сичкыты срѣдства да умрьтвятъ ученолюбіето въ сърцата ни... Нуждно и полезно е да се дрьжимъ у една власть доволна да ни истжщава. И тая власть гдѣ ся намира? Въ лицето и столътъ на Милостиваго Нашего Господаря Султана Абдулъ Меджита, който като единъ баща ся труди да уголѣми благощастіето на чедата си. Трѣба като рѣчи, да ся прилѣпимъ у правителството, което ни показва толкосъ добрины...

неговыты грыжи за насъ сѫ ся доста явиле и ные не бы имале доволно признателность за да му благодаримъ. . .

„Българити отъ състояніето, гдѣто ся намиратъ, отъ еднаквыйтъ гласъ на сичкыты народы и на цѣлѫ природѫ, иматъ сѣкаквы права да искатъ еднѫ особеннѫ іерархіѫ, която да ся труди за доброто имъ. . . Едно духовенство отъ нашъ родъ е много нуждно. . . Едно духовенство отъ наша кръвь е само възможно да ни даде сичко що може да ни просвѣти. . . Но нѣкой ще ся попыта, и праведно: ные съ нашитѣ списанія и трудове можемъ ли стигнѫ степеньтъ когото си наумяваме? Не. Мыслимъ по угодно да изчерпаме изъ чуждыты списателы сичко, което е добро, да подражаемъ сичко, което ни ползува“. . .

„Тъй, Господіе, неотдѣленіе отъ Господаря си, поставеніето на едно Българско духовенство, което да ся занимава за напрѣдъкътъ нравственъ, писменъ и душевенъ на народътъ ни, умѣреность кога заемаме отъ другыты народы за съставяніето на писменностѫ си, тѣ сѫ срѣдствата, които намѣрихме до сега. . .“ (год. I, бр. 1).

Статиитѣ, печатани въ „България“, сѫ насочени противъ гръцката патриаршия, противъ гръцкитѣ владици въ българскитѣ епархии, а сѫщо така и противъ чорбаджиитѣ. Вестникътъ на Цанкова е доказвалъ необходимостьта отъ една самостойна българска черква. Още отначало „България“ препоръчва унията като единствено срѣдство за освобождение отъ гръцкия духовенъ гнетъ и за създаване на независима българска черква. Въ редъ статии се е посочвало предимството на западната култура предъ източната, изтъквало се е, че римската черква е била винаги носитель на културни и хуманни принципи; този вестникъ е съветвалъ българитѣ да изучватъ вмѣсто гръцки — латински езикъ, а вмѣсто руски — френски. Ще да е вѣрно, че тукъ сѫ печатали статии и нѣкои католишки мисионери.

Като защитникъ на унията, вестникъ „България“ е билъ безпощадно атакуванъ отъ „Български книжици“ и отъ „Цариградски вестникъ“; съ тѣхъ защитницитѣ на унията е трѣбвало да водятъ непрекжсната отбранителна полемика.

Унията е била защищавана и отъ други два вестника: „Българска пчела“ и „Турция“.

„Българска пчела“, 1863 г., Браила, редакторъ Хр. Ваклидовъ. Като продължение на вестникъ „България“. „Религіозніятъ въпросъ, който ся вълнѣе днесъ, въпросъ въ рѣшеніето на когото ся съдържава бждностьта на нашіятъ народъ, ще занимава важно мѣсто въ „Българската пчела“ (Год. I, бр. 1).

Другъ защитникъ за съединение съ римската черква е билъ вестникъ „Турція, вѣстникъ за политика, наука, книжевность, земледѣліе и търговія“. Почналъ да излиза въ Цариградъ презъ 1864 г. (?); излизалъ до 1875 г., 13 години, подъ редакцията на Н. Геновичъ, турски чиновникъ.Отъ бр. 33, год. VII, до бр. 47 подписвалъ като редакторъ, редомъ съ Геновича, и Т. Икономовъ.

„Турція ще освѣтлява и ще поучава Българытѣ върху сичкитѣ дневны въпросы, но тя ще избѣгнува въ разгледваніето на тѣзи работи онжзи вѣтърничава разпаленость и онзи калпавъ патріотизмъ, които са забѣлѣжватъ въ нѣкои вѣстникары и които неприличятъ на степенны и умны мжжи... Нека никой не мисли че редактора на Турція, като правителственъ чиновникъ, не обыча своя народъ, както увѣрявжтъ нѣкои неговы плиткы и слабоумны непріятели...“ (год. VIII, бр. 1).

Известно време сж сътрудничили въ този вестникъ Т. Икономовъ и П. Р. Славейковъ. Тукъ е писалъ Сг. Робовски. За духа, въ който се е списвалъ вестникъ „Турция“, може да се сжди по факта, че за неговото издържане се е грижило турското правителство. Въ „Турция“ има статия

„Българскитѣ вестници“, въ която сѫ изложени причинитѣ за неуспѣването на вестницитѣ у насъ; тукъ е печатано „Нѣколко деня разходка по нѣкои мѣста изъ нашенско“ отъ Богорова. Това е още едно доказателство, че турското правителство е покровителствувало католишката пропаганда и униятитѣ.

Вестницитѣ на униятитѣ сѫ имали предъ видъ не толкозъ народнитѣ интереси, колкото интереситѣ на римската черква. Чувствувала се е нужда отъ вестници, които да защищаватъ българскитѣ искания, да разкриватъ политиката на католишката пропаганда и да служатъ безкористно на народнитѣ интереси. Такива вестници не закъснѣватъ да се явятъ. Презъ 1863 г. Н. Михайловски почва да редактира въ Цариградъ „Съветникъ“. Излизалъ е две години. Следъ Михайловски редакторъ на вестника е билъ Бурмовъ. Сътрудничилъ В. Друмевъ. „Съветникъ“ е билъ органъ на българскитѣ представители и дейци по черковния въпросъ въ Цариградъ — симпатизиралъ е повече на умѣреното отколкото на крайното течение въ черковната борба. Препоржчвалъ е да се направятъ опити за спогодба съ патриаршията и е намиралъ отдѣлянето на българитѣ отъ гръцката черква за оправдано само въ такъвъ случай, ако тия опити останатъ безуспѣшни. Въ вестника сѫ сътрудничили Г. Кръстевичъ, Славейковъ, Балабановъ.

Отъ Бурмова е редактиранъ и другъ единъ вестникъ, „Врѣмя“, който е започналъ да излиза въ Цариградъ презъ 1865 г. Съ редъ статии този вестникъ излиза срещу католишката пропаганда и вестникъ „България“:

„Постановленіята прави или косвенни връхъ религиознитѣ убежденія на нашитѣ съотечественици ще намѣрятъ въ вѣстникъ Врѣмя редовенъ изобличатель... Нищо не може да бжде по-губително за единъ народъ, каквото нашътъ, да ся въвождатъ по между него раздѣленіе и несъ-

гласіе въ религіозно отношеніе, и нищо не може да бѫде по оскърбително и по унизително за него да му ся прѣдлага да промѣни вѣрѫтѫ си, за да добые правдини въ общественото и църковното си положение, които законно не можѫтъ да му ся откажѫгъ — Въ съгласіе съ духътъ и трѣбованіята на православнѫтѫ вѣра ній сми всѣкога противъ своеволіето и злоупотрѣбленіята, и като разисковами безпристрастно всичкитѣ дѣла и постѫпки и на дветѣ стърни, сирѣчь на българскѫтѫ и на грѫцкѫтѫ, ще съвѣтвами онова, което е по-свято, по добро и по полезно“ (г. I. бр 1).

Но нито единъ отъ цариградскитѣ вестници не е ималъ такъвъ успѣхъ между народната маса и не се е челъ тъй много, както двата вестника на Славейкова „Гайда“ и „Македонія“. Първиятъ отъ тѣхъ, „Гайда“, започва да излиза презъ 1863 г. въ Цариградъ. Славейковъ праща материалъ отъ Ески-Джумая. Съ този вестникъ Славейковъ за пръвъ пѫть се явява предъ българскитѣ четци като самостоенъ публицистъ.

„Бързамъ да развѣстѭ и да скалесамъ любопителитѣ на Гайдарската музика да заповѣдатъ на концертитѣ, които ще давамъ непрѣстанно два пѫти въ мѣсеца. На концертитѣ има да чуватъ тѣ сѣкакви стреснати маршюви и тюрлю-тюрлю хора и игри. Български рѫченици, Гръцко комарото, коконски хора, Влашки окропи, докторски полки-болки, даскалски кадрили-мадрили и калугерски катрафили“.

Вестникътъ съ своя хуморъ, съ духовитото разглеждане на текущитѣ събития, черковната борба, е билъ твърде популяренъ. Осмивалъ е еднакво пороцитѣ на българското общество и на гръцкото духовенство. Съдържалъ епиграми и пѣсни за гръцкитѣ владици, писани отъ самия Славейковъ. като „Припоминания на единъ старъ гайдарь“; дописки изъ България по черковни, училищни, обществени въпроси. Съдържа „Малакова“ (комедия), „Сцена изъ домашния животъ

на нашитѣ чорбаджии“ (комедия), „Дяволътъ на сгледа“ (хумористиченъ разказъ). Тукъ съ еднакъвъ хуморъ сж се осмивали гръкоманията на българитѣ, слабоститѣ на българскитѣ жени къмъ гръцкитѣ моди, бичували сж се домогванията на чорбаджиитѣ, безпжтния животъ на владицитѣ.

Отъ всички цариградски вестници най-живо участие въ черковната борба е взелъ другиятъ вестникъ на Славейкова, „Македонія“, който е излизалъ отъ 1866 г. до 1872 г. Въ този вестникъ, освенъ Славейкова, сж работили мнозина отъ дейцитѣ на черковната борба; тъй, напр., Т. Икономовъ, Г. Кръстевичъ, Г. Нѣмцовъ (митрополитъ Григорий), М. Балабановъ, Л. Йовчевъ (екзархъ Иосифъ I), Св. Миларовъ и др.

Вестникътъ се е противопоставялъ както на патриаршията, тъй и на унията. Тукъ, покрай статиитѣ на български езикъ, срѣщаме и статии на гръцки езикъ, писани отъ Г. Нѣмцовъ. Но най-пламеннитѣ и най-либерални статии по черковния въпросъ сж писани отъ Славейкова и Миларова. Както споменахме, една отъ статиитѣ на Миларова. „Дветѣ власти и касти“, е дала поводъ за спирането на вестника.

Ето какъ излага редакцията цельта на вестникъ „Македония“:

„Съ издаванието на този вѣстникъ за народа желанието и намѣрението ни е не само новины да извѣстявами; но до колкото можемъ да ся мжчимъ за да всѣйвами въ народныйтъ духъ начала нравствено-политически, да ся грижимъ за да го прѣдупазями отъ злонамѣренни внушенія и гибелни за него чужди влиянія и да гледами да образувами въ него обществено мнѣніе“.

„Македония“ е най-умѣло списваниятъ вестникъ презъ онова време, съ най-голѣмо съзнание за потрѣбноститѣ и интереситѣ на българската народность. Освенъ статиитѣ, които засѣгатъ черковния въпросъ, състоянието на българската просвѣта, българскитѣ училища, тукъ срѣщаме множество

дописки изъ вѫтрешностьта на България; тия дописки днесъ сѫ твърде ценни, защото ни даватъ обиленъ материалъ за характеристика на духовния и общественъ животъ на българитѣ презъ време на черковната борба. Този материалъ стои все още непокѫтнатъ и неизползуванъ. Не отъ малко значение сѫ и статиитѣ на Славейкова за проучването на неговата обществена дейность. Който иска да проучи тази дейность и да установи общественитѣ идеали на Славейкова, ще намѣри въ „Македония“ най-ценни материали.

Къмъ вестницитѣ, които сѫ се противопоставяли на унията и патриаршията и сѫ се списвали въ духа на Славейковата „Македония“, трѣбва да отнесемъ и вестникъ „Право“, който е почналъ да излиза презъ 1869 г. въ Цариградъ подъ редакцията на Хр. Стояновъ и Ив. Найденовъ. „Право“ е билъ продължение на „Гайда“. Този вестникъ е отдѣлялъ широко мѣсто на статии, които сѫ разглеждали устройството и управлението на българската черква. Покрай това, тукъ срѣщаме статии, които разглеждатъ въпроси отъ стопанственъ характеръ. Следъ издаването на фермана отъ 28. II. 1870 г. „Право“ и „Македония“ излизатъ съ редъ статии, въ които изтъкватъ задачитѣ на българската черква и доказватъ нуждата отъ реформи въ черковното управление.

Списанието „Читалище“ сѫщо така е въ връзка съ черковната борба. Издание на българското читалище въ Цариградъ, год. I, 1870 г., главенъ редакторъ М. Балабановъ. Излизало два пѫти въ месеца. Излѣзли сѫ петь годишнини (1870-1875 г.). Балабановъ го е редактиралъ отначало. Следъ това като редактори сѫ работили: Лазаръ Йовчевъ, Тодоръ Икономовъ, П. Р. Славейковъ, Д. Цанковъ, С. С. Бобчевъ. Програма: ще служи на целитѣ на просвѣтата. „Оружія, оружія, известява ни ся чи выкали пламенно нѣкаде распалены патріоти, на които милото отечество ся намѣрвало въ

критическо положеніе. Книгы, книгы, выкатъ и трѣба да выкатъ отъ всякѫ странѫ на отечеството ни любителитѣ на просвѣщеніето. Сладъкъ гласъ и утѣшителенъ за единъ народъ, който си върши тъй тихо и тъй законно общественното си възрожденіе чрезъ наукѫтѫ!

Като продължение на „Български книжици“ се явява Читалище“. „То ще носи благонадеждното имя Читалище, не само защо ся ражда отъ родитель тезоименень, но и защото основанытѣ вече и ежедневно основаеміи по БългаріѬ Читалища, съ благополучното рѣшеніе на въпроса, отварятъ справедливо новѫ епохѫ за Българското образованіе... Периодическото списаніе Читалище ще излиза два пѫти въ мѣсеца и ще ся занимава, вънъ отъ съвремѣннытѣ политическы събытія, съ все що ся относя прямо или косвенно до изобилнытѣ произведенія на человѣческыятъ разумъ и человѣческѫтѫ въобщѣ дѣятелность. Като пчела цвѣтопитаема, Читалището, далечъ, по възможности, отъ чисто политическытѣ разисквания, ще лѣти свободно отъ клонъ на клонъ на всеобщѫтѫ наукѫ, безъ да пренебрегава и по-положителнытѣ занятія които спомагатъ по право за вещественното благосъстояніе на человѣчеството. Книжовность Славяно-Българска и чюждестранна, стара и нова; Общы прѣдметы исторически, философическы, религіозны и ньравственны; Общественны, законовѣдны и икономическы въпросы; Изящны искуства и мѣстны описанія; Понятія отъ търговіѬ, промышленность и земледѣліе; Погледъ върху естественнытѣ наукы въобщѣ и понятіе отъ нѣколко игіенически знанія; Изобрѣтенія, изобрѣтатели и житія на великы мѫжіе, упознаніе съ вѣстницытѣ и въобщѣ, умственныйтъ напрѣдокъ по Европѫ: Ето въкратцѣ обыкновенната храна, коѭто періодическото списаніе Читалище ще ся грижи да принося благопристойно и споредъ обстоятелствата на любознателнытѣ си читатели. . Время е, Българе, крайно время е да почнемъ

вече да освобождавамы съ мждрость Българскыятъ духъ отъ каквыто и да сж предразсудки и раболѣпства, невидимы, но силны спомощницы на духовното тиранство, което тежи тъй тежко върху неразвитытѣ народы. . . Съврѣменны прѣважны събытія, които отъ нѣколко время занимаватъ тъй силно духоветѣ, не ли впрочемъ ясно показватъ, чи само здравата наука и истинното образованіе възвышаватъ народытѣ? . .“ (вж. г. I, бр. 1, с. 3-7).

Почва да излиза презъ октомврий, 1870 г. Излиза петь години — до 1875 г. Едно отъ най-добритѣ списания преди освобождението. Тукъ сътрудничатъ М. Балабановъ, П. Р. Славейковъ, Теодоръ Икономовъ, Л. Йовчевъ и др. Пишатъ се популярни и научни статии — изъ областьта на естественитѣ и социални науки. Статии по обществени въпроси — „Една стжпка напредъ“ (Теодоръ Икономовъ). Статия върху „Интернационалътъ — международното общество на работницитѣ“ (Л. Йовчевъ). Една отъ първитѣ български статии върху социализма и работническото движение. Изучване на България — български битъ, обичаи, изобщо фолклоръ. Публикува нѣкои важни документи и паметници на българската история. Описание на български мѣста. Библиография. Критики и рецензии. Славянски литератури. Художествена литература. Оригинална и преводна. Сътрудничеството на П. Р. Славейкова (Не пѣй ми се, Жестокостьта ми се сломи, Бойка войвода, Изворътъ на Бѣлоногата), Жинзифова, Вазова.

Срѣщаме преводи изъ „Илиада“ (Пърличевъ), Шевченко, Краледворски ржкописъ.

„Периодическо списание“, започва да излиза въ Браила, 1870 г. То е списанието на Българското книжовно дружество. Както е известно, това дружество е основано въ Браила, къмъ края на 1869 г. Продължава своята научна дейность следъ освобождението и се развива въ

Българска академия на наукитѣ. Както въ дружеството, така и въ списанието сж работили: В. Д. Стояновъ, М. Дриновъ, Н. Бончевъ, Каролевъ, В. Друмевъ. Тукъ Вазовъ печата първитѣ си стихотворения.

Списанието е преследвало на пръвъ планъ не художествени, а научни цели. Главната негова цель: проучването на българското отечество — българска история, литература — далечното и близко минало на България, историята на нейната черква и пр. Събира материали — автобиографията на Софрония (препечатана отъ „Дунавски лебедъ“, снабдена съ обяснителни бележки), „Мати Болгария“; Дриновъ пише върху Паисиевата история, Каролевъ — за богомилитѣ. Дриновъ съобщава и ценни материали за българската история, които е открилъ въ западноевропейскитѣ архиви. Литературнитѣ критики на Н. Бончевъ. Неговитѣ преводи отъ руски; критически статии. При какви условия може да се развива българската литература — сближаване на българскитѣ писатели и читатели съ произведенията на голѣмитѣ писатели.

Въ програмата на списанието се изтъква значението на науката и просвѣтата. То ще преследва чисто просвѣтителни задачи — целитѣ на Българското книжовно дружество. За самото дружество е казано въ програмата на списанието: „Българското Книжовно Дружество трѣба да стане и да бѫде срѣдоточие на българскитѣ интелигентни сили, чрезъ които сàмо може да върви тò нàй-успѣшно къмъ свѣтлата си цѣль... Можемъ да очакваме, щото не подиръ много врѣме да се прѣобърне тó въ дѣйствителна Българска Академия Наукъ и да стане единъ отъ нáй-великолѣпнитѣ всѣнародни храмове на българската наука“.

Ето какъ сж формулирани главнитѣ научни задачи на дружеството и списанието: „Обработването и усъвършен-

ствуването: а) на български язикъ и народната словесность въобште; и б) на българската история".

Покрай това то ще се занимава съ въпроса за възпитанието на българската младежь, за устройството на българскитѣ училища, ще разглежда общи педагогически и нравствени въпроси — ще изучава българския народенъ битъ, ще осведомява българитѣ върху културнитѣ прояви на просвѣтенитѣ европейски народи и въобще „върху сичкитѣ науки, искуства и художества".

Списанието ще съдържа три отдѣла: литературенъ, наученъ и критически.

„Литературното отдѣление ще обема беллетристически произведения (въ стихове и въ проза) както оригинални тъй и преведени отъ чужди язици; научното отдѣление ще обема статии по различнитѣ клонове на науката; критическото отдѣление ще обема библиографически извѣстия, рецензии и критически разбори за сѣкакви нови произведения въ българската книжнина, а такожде и за нѣкои иностранни произведения, които се допиратъ, въ какъвъ и да е изглѣдъ, до български народъ и отечество".

Това сж по-главнитѣ наши списания и вестници, свързани съ историята на черковната борба и изобщо съ духовното ни възраждане.

Следъ решаването на черковния въпросъ нашиятъ периодически печатъ въ Цариградъ започва да се занимава главно съ въпроси отъ училищенъ и литературенъ характеръ, а сжщо и съ въпроса за реформата на българската народна черква. Много по-актуално значение придобиватъ презъ 70-тѣ години българскитѣ вестници, които започватъ да излизатъ въ Влашко, — нашитѣ революционни вестници — на Каравелова и Ботева. Тѣзи вестници означаватъ една друга епоха — епохата на борбитѣ за политическо освобождение; върху

тѣхъ ще се спремъ по-нататъкъ, когато разглеждаме литературната дейность на българскитѣ революционери.

БИБЛИОГРАФИЯ

Т. Бурмовъ. Българо-гръцката църковна разпря. София, 1902, с. 223-224, 363 сл.

Ю. Ивановъ. Български периодиченъ печатъ, София, 1893

С. С. Бобчевъ. Прѣгледъ на българския периодически печатъ отъ 1844-1894 г. Юбилеенъ сборникъ по случай петдесетьгодишнината на българската журналистика, София, 1894

Ив. Д. Шишмановъ. Константинъ Г. Фотиновъ, неговиятъ животъ и неговата дѣйность, СбНУНК., София, 1894 кн. XI, с. 731-732.

М. Г. Попруженко. М. С. Дриновъ. Сборникъ Харьковскаго историко-филолог. общества изд. въ честь проф-Н. Сумцова, Харковъ, 1908.

III

Просвѣтители и революционери

I

Съпоставка между просвѣтители и революционери. — Духовна и политическа свобода. — Възглелитѣ на еднитѣ и на другитѣ, формулирани отъ самитѣ тѣхъ. — Враждебни отношения между двата лагера. — Просвѣтители и революционери въ тѣхната практическа дейность. — Народъ, езикъ, земя, минало, култура. — Исторически и естествени права. — Разочарования и заслуги.

Като поставимъ литературата отъ Паисия до освобождението въ връзка съ условията на духовния и политически животъ, въ връзка съ идеитѣ, които сж движили нашия животъ презъ време на духовното ни и политическо възраждане, ние я раздѣляме, както изтъкнахме това по-рано, на два периода. Първиятъ периодъ обгръща литературата презъ време на борбата за духовна свобода; тази литература се разраства у насъ особено презъ 50-тѣ и 60-тѣ години. А литературата на политическитѣ борби, която изразява втория периодъ, започва все по-ясно да опредѣля своето идейно съдържание и да се отдѣля рѣзко съ своитѣ политически тенденции отъ литературата на просвѣтителитѣ къмъ срѣдата на 60-тѣ години. Ала тази литература напълно се обособява съ свое съдържание, съ свои сюжети и форми — опредѣля се като революционна литература следъ решението на черковния въпросъ, 1872 г. — когато просвѣтителитѣ отстжпватъ своето мѣсто на революционеритѣ.

За да ни бждатъ по-ясни основнитѣ идеи, които опредѣлятъ характера и различието на нашата литература презъ единия и другия периодъ, ние ще съпоставимъ тукъ просвѣ-

тителитѣ и революционеритѣ — ще характеризираме еднитѣ и другитѣ като застѫпници на две различни схващания, на два различни идеала.

Въ дадения случай ние ще обобщимъ накратко онова, което подробно изтъкнахме по-рано за просвѣтителитѣ — ще засегнемъ тукъ онѣзи особености на тѣхната обществена и национално-просвѣтителна дейность, които особености ги отдѣлятъ рѣзко отъ крѫга на писателитѣ революционери отъ 70-тѣ години.

Една по-подробна характеристика на писателитѣ революционери, на тѣхнитѣ обществени и политически възгледи ние ще дадемъ по-нататъкъ, когато ще разгледаме по отдѣлно Каравелова и Ботева. А сега, въ дадения случай, цельта ни е да противопоставимъ революционеритѣ на просвѣтителитѣ, да разграничимъ дейността на еднитѣ отъ дейността на другитѣ — да посочимъ въ най-общи черти рѫководнитѣ идеи на еднитѣ и на другитѣ — онѣзи идеи, които най-добре характеризиратъ посоката на тѣхната литературна дейность.

И просвѣтители, и революционери, въ сѫщность, сѫ си поставяли еднаква крайна цель — националната свобода — обаче различно сѫ схващали срѣдствата, съ помощьта на които българскиятъ народъ може да добие своята пълна свобода — както духовната, така и политическата. Докато революционеритѣ сѫ изтъквали на пръвъ планъ политическия елементъ на народната свобода, просвѣтителитѣ — напротивъ, сѫ били убедени, че просвѣтата, духовното освобождение е основа на политическата свобода.

Просвѣтителитѣ сѫ вѣрвали, че на българския народъ е потрѣбна, преди всичко, духовна свобода; въ тази свобода тѣ сѫ виждали необходимо условие за извоюване на всички други свободи. Българскиятъ народъ, споредъ тѣхнитѣ схващания, трѣбва да бѫде преди всичко вѫтрешно свободенъ, за да може не само да извоюва своята политическа свобода,

но и да създаде условия за развитие на една здрава и трайна национална култура.

Революционеритѣ, въ противоположность на просвѣтителитѣ, като първа необходимость за българския народъ сѫ считали политическата свобода; въ своитѣ литературни произведения, въ своитѣ публицистични статии, навредъ и всѣкога тѣ сѫ изтъквали, че българинътъ трѣбва да се освободи най-напредъ отъ властьта на турцитѣ и следъ това вече да се грижи за своята широка просвѣта и за духовната си и черковна свобода. За тѣхъ външната, политическата свобода е едно главно условие за едно по-нататъшно развитие, за създаване на истинска национална култура и литература. Безъ политическа свобода българскиятъ народъ не би могълъ да прояви никаква активность, не би могълъ да се развие духовно.

Тия различни схващания сѫ намѣрили твърде опредѣленъ изразъ въ множество публицистични статии отъ онова време. Славейковъ, когото можемъ да считаме за изразитель на идеалитѣ на просвѣтителитѣ, на привърженицитѣ на мирната културна дейность всрѣдъ народнитѣ маси, пише въ една статия:

„Непросвѣтениятъ е робъ, дѣто и да бѫде; ако ще би и въ най-свободната държава да живѣе, той пакъ е робъ и на най-жестокитѣ мѫчители на човѣчеството, робъ е на страститѣ си, робъ е на своитѣ и чуждитѣ предразсѫдъци. Общото народно съзнание и просвѣщение е самиятъ изворъ на свободата . . . безъ да бѫде вѫтрѣшно независимъ, человѣкъ външно независимъ не може да бѫде. . . “

Икономовъ, другъ единъ публицистъ, сѫщо отъ кржга на просвѣтителитѣ, пише, че българитѣ трѣбва да се борятъ не съ турцитѣ, а съ невежеството; невежеството е много по-опасенъ врагъ:

„Изученіето и въспитаніето — ето точката за изходъ. . . На тѫзи почва могѫтъ се съедини всички българи, за да работятъ наедно. . . Всички прочее да ся подигнемъ противъ общійтъ тойзи върлъ неприятель — невѣжеството.“ (Македония, III, 12). Редакцията на цариградското списание „Читалище“, съставена отъ най-виднитѣ дейци за черковната свобода, като излага програмата на списанието, въ която смѣта да се придържа, осѫжда дейността на революционеритѣ и намира, че българитѣ иматъ нужда не отъ оръжие, а отъ книги; препоръчва на българитѣ не бунтъ, а просвѣта:

„Оружія, оружія“, извѣстява ни ся чи выкали пламенно нѣкаде распалены патріоти, на които милото отечество ся намѣрвало въ критическо положеніе. „Книгы, книгы“ выкатъ и трѣба да выкатъ отъ всякѫ странѫ на отечеството ни любителитѣ на просвѣщеніето. Сладъкъ гласъ и утѣшителенъ за единъ народъ, който си върши тъй тихо и тъй законно общественното си възрожденіе чрезъ наукѫтѫ!“ (I, 1870, с. 3-4).

Изобщо, за просвѣтителитѣ науката и знанието носятъ освобождение отъ всички злини — духовни, социални, политически. Като сѫ излизали отъ основнитѣ принципи на просвѣтителната и рационалистична философия на XVIII в., тѣ сѫ поддържали, че злинитѣ въ обществения и политически животъ на народа произлизатъ отъ невежество, отъ заблужденията — не отъ политическитѣ условия на живота — и че само науката и просвѣтата носятъ миръ, щастие и свобода въ най-широкъ смисълъ. Споредъ схващането на просвѣтителитѣ, задачитѣ на народното образование и възпитание съдържатъ въ себе си всички други задачи — народната просвѣта ще реши въпроситѣ както на политическия, тъй и на обществения животъ. Тѣ се грижатъ за разумното възпитание на младежьта, убедени, че безъ обра-

зование и възпитание единъ народъ не може да създаде нищо и не може да извоюва нищо.

За тѣхъ индивидуалното рационалистическо и етическо възпитание е първото условие за народенъ и общочовѣшки прогресъ и за добиване на всичко онова, къмъ което може и трѣбва да се стреми всѣки единъ народъ.

Революционеритѣ се противопоставятъ на просвѣтителитѣ; тѣ не отричатъ значението на просвѣтата за духовното развитие на народа, обаче изтъкватъ на пръвъ планъ необходимостьта отъ политическа свобода. Въ противоположность на просвѣтителитѣ, които сѫ пишели, че за народа е необходима на първо мѣсто просвѣта, Каравеловъ казва:

„Народното образование или народната цивилизация е свѣзана съ политическата свобода на народътъ и за това едната безъ другата нито може да сѫществува, нито да принася полза. Мнозина учени мѫже досега сѫ изказвали мнѣние, че образованието води следъ себи си свободата, а не свободата образованието, но такава една истина може да бѫде истина за единъ народъ, който има вече свое народно правителство, а ние българитѣ сме една поробена народность, на която сѫ вѣзани и рѫцетѣ и очитѣ, следов. за насъ безъ свобода нѣма образование. . .“

Въ друга една публицистична статия Каравеловъ поставя за разрешение въпроса: кое е отъ първа необходимость за българитѣ — просвѣта или политическа свобода — и отговаря:

Отъ политическата свобода „най-много зависи щастието на народътъ. Безъ политическа свобода българскиятъ народъ ще бѫде така сѫщо полумъртавъ, какъвто е билъ той до днесъ.“ Решението на черковния въпросъ „не е въ състояние да осчасливи народътъ, защото робуването си остава сѫщото, а само господаритѣ се мѣняватъ. . . Ние мислимъ, че на българитѣ сѫ най-потрѣбни народна и лична свобода,

безъ които единъ народъ е мъртавъ и никога той не може да напрѣдва. И така нашето спасение е въ нашата лична и въ нашата народна свобода — повече нищо".

Просвѣтителитѣ никога не сж доволни отъ дейностьта на революционеритѣ въ Влашко — тази дейность противоречи на тѣхнитѣ схващания, и тѣ я осжждатъ. Често двата лагера сж идвали до остри словесни стълкновения, нападали сж се безогледно и сж си размѣняли обидни подигравки при всѣки удобенъ случай. Често тѣ сж се забравяли, че служатъ на единъ и сжщъ народъ, че сж се отказали отъ своитѣ лични интереси и доброволно се жертвуватъ за своя народъ и неговата свобода. Всѣки революционенъ актъ на българската емиграция въ Влашко е извиквалъ негодувание срѣдъ цариградскитѣ българи, и тѣ не сж намирали думи, за да порицаятъ по единъ най-строгъ начинъ своитѣ събратя.

Тъй, напр., просвѣтителитѣ въ Цариградъ не одобряватъ революционната дейность на Раковски, не сподѣлятъ неговитѣ политически убеждения. Не само това — готови сж да осждятъ възгледитѣ на Раковски и да ги нарекатъ заблуждения — и то тъкмо въ онзи моментъ, когато е трѣбвало най-много да скърбятъ за загубата на Раковски и да оценятъ неговитѣ крупни заслуги за нашето политическо и духовно пробуждане. По поводъ смъртьта на Раковски, Славейковъ пише некрологъ отъ 5-6 реда въ своя в. „Македония" и въ този некрологъ той не забравя да осжди Раковски: „. . . Това което ни прави да желѣймы повече е, че политическытѣ му убѣжеднія купно и заблужденія изложихж животътъ му на злостраданія. . . " (I, 92, 1867).

По поводъ на априлското възстание, въ срѣщата си съ англичанката леди Странфортъ Славейковъ се изразява: „Много злѣ направиха тѣзи, които, вдавани на чужди внушения, произведоха размирства, що докараха по-голѣмо зло

на българския народъ, когато мирнитѣ успѣхи за тѣхъ [българитѣ] бѣха по-спасителни и по-благоспѣшни. . . "

Революционеритѣ въ Влашко сж били убедени, че революционнитѣ организации въ България, управлявани отъ Централния комитетъ въ Букурещъ, сж подготвили вече народа за една решителна постжпка. На това Славейковъ отговаря: „Имало ли е комитетъ, ние не можемъ да кажемъ, но положително можемъ да кажемъ, че за българитѣ той е мъртавъ, нѣма го".

Но просвѣтителитѣ най-категорично и открито сж изразили своята неприязънь къмъ революционеритѣ въ единъ отговоръ, адресиранъ до Централния български комитетъ въ Влашко. Този отговоръ е печатанъ въ вестника на Славейкова — „Македония"; въ сжщность това е протестъ по поводъ на единъ мемоаръ до султана, подаденъ отъ Централния комитетъ. Неизвестниятъ авторъ на отговора — на всѣки случай единъ отъ цариградскитѣ дѣйци — се обръща къмъ инициаторитѣ на революциония комитетъ съ най-остри думи и нарича българскитѣ възстанници разбойници, злодейци, а желанията на революционеритѣ нарича праздни бълнувания; ето нѣколко реда изъ този бележитъ отговоръ, озаглавенъ „Отговоръ отъ странжтж на българскія народъ къмъ Тайныя Централенъ Българскы Комитетъ въ Влашко". „. . . Помыслихте ли въ какво премеждіе вый сте поискали да хвърлите нашія народъ, и на каква опасность вый излагате нашето отечество чрезъ вашитѣ безумни постжпкы?"

„Вые искате да произведете смутове въ нашето мѣсто, и туй са потвьрди отъ разбойническытѣ четы, които вый испроводихте последне въ нашата страна".

„Ный ва пытамы пакъ, членове на комитета, отъ дѣ познавате вый кои сж нашитѣ нужды и нашитѣ желанія и какъ си вый позволихте да представяте за наши ужъ желанія вашитѣ политически бълнуванія и химеры?"

„Ный не познавамы и ныто ищемы да познаймы кои сте вый дѣто изпроводихте тѣзи разбойницы, но побратимството ви съ тѣзи злодѣйци, които толкози пжти сж лежали въ затворъ въ нашата страна за кражбы и убийства, дава ни поводъ да си съставимъ за васъ едно твьрдѣ отвратително мнѣніе . . .“

Въ този отговоръ Тотю войвода и неговата дружина сж наречени: „Прочутыйтъ разбойникъ Тотю и неговитѣ свирѣпи другари . . . разбойницы [които] не заслужаватъ никакво съжаленіе“ (Македонія, I, бр. 29).

Но и революционеритѣ не сж оставали длъжни на своитѣ противници. Въ противоположность на просвѣтителитѣ, които сж твърдѣли, че въ България нѣма почва за революционна дейность, Каравеловъ пише:

„Идеята, която е вече посѣяна, скоро ще обхвани сичкиятъ балкански полуостровъ и ще изтрѣби всичко щото е варварско, всичко щото е мръсно, гнуснаво, азиятско, съ една дума всичко щото не е народно, свободно и човѣческо...“ Ботевъ пише следъ Каравелова: „Революционнитѣ идеи сж хванали вече здрави корени въ живота на нашия народъ . . .“

И революционеритѣ въ своята критика по адресъ на просвѣтителитѣ сж били твърде строги и язвителни. Достатъчно е да припомнимъ тукъ отношението на Ботева къмъ българскитѣ просвѣтители въ Цариградъ. Съ единъ подигравателенъ тонъ Ботевъ ги нарича „родолюбиви просвѣтители, по чиито мждри глави растатъ различни зеленчуци, научни билки и ерове и всѣкакви политически бурени . . .“

Ботевъ саркастично се надсмива надъ Славейкова. Известно е, съ каква ирония се надсмива той надъ Славейкова за неговата елегия „Не пѣй ми се“ въ епиграмата „Защо не съмъ и азъ поетъ. . .“ Сжщата ирония съзираме и въ единъ фейлетонъ на Ботева въ „Будилникъ“, въ който Ботевъ разправя, какъ се срѣща на сънь съ Славейкова.

Приведенитѣ цитати сѫ достатъчни да ни разкриятъ неприязненитѣ, често пѫти враждебни, отношения между двата лагера, отношения, които сѫ се обуславяли, както споменахъ, отъ значителната разлика въ възгледитѣ и идеалитѣ, рѫководни за единия и за другия лагеръ а отъ разликата въ темперамента.

Нека видимъ по-нататъкъ, какъ сѫ се изразили различията между революционери и просвѣтители въ тѣхната практическа дейность.

Споменахъ по-рано, че просвѣтителитѣ въ своята дейность сѫ излизали отъ съображението, че политическа активность и национална свобода сѫ възможни само при едно дълбоко национално самосъзнание, при единъ по-значителенъ духовенъ животъ. Споредъ тѣхъ, българскиятъ народъ не може да предприеме никаква решителна политическа акция, не може да извоюва своята политическа свобода, докато не се просвѣти и не се самосъзнае като отдѣлна обособена националность — докато не разбере своитѣ национални интереси. И тѣхната практика напълно се е обуславяла отъ този възгледъ; въ зависимость отъ него тѣ сѫ опредѣляли посоката на своята национално-просвѣтителна дейность. Своята енергия тѣ сѫ изразходвали въ полето на черковната борба, училищното дѣло и поучителната и образователна литература.

За да извоюватъ за своя народъ желаната най-широка свобода, която, споредъ тѣхнитѣ схващания, е предпоставка на всички други свободи, тѣ се грижатъ за създаване и уреждане на народни училища, за извоюване на една самостойна народна черква и създаватъ въ сѫщото време условия за развитие на една дидактическа литература, която има предъ видъ духовнитѣ потрѣбности на народа. Обикновено тѣ сѫ или учители, или публицисти, или пъкъ едновременно и учители, и публицисти, и книжовници въ най-широкъ

смисълъ. Въ своитѣ произведения тѣ постоянно изтъкватъ нуждата отъ училища и просвѣта, подбуждатъ българитѣ да се грижатъ за своитѣ училища и черкви, за образованието и възпитанието на своитѣ деца — които ще съставятъ въ бѫдеще едно ново, надеждно поколѣние. Дидактически и образователенъ характеръ носи литературната лейность на мнозина наши писатели презъ време на възраждането — като почнемъ отъ Софрония и дойдемъ до Славейкова.

Като отбелязватъ необходимостьта отъ една широка просвѣта, народнитѣ будители не забравятъ да изтъкнатъ по-точно онѣзи условия, при които българскиятъ народъ би се съхранилъ като националность. Българинътъ, споредъ тѣхъ, трѣбва преди всичко да се съзнае като членъ на една отдѣлна народность, която има и историческо, и човѣшко право за по-другъ, по-сносенъ животъ, трѣбва да изучи своето минало, своята земя, да цени своя езикъ, а заедно съ него и всичко онова, което въ своята цѣлокупность изразява психическата сѫщность на самата народность — народнитѣ обичаи, обреди, умотворения и пр.

За да събудятъ у своя народъ национална гордость, просвѣтителитѣ му разкриватъ историческото минало — отбелязватъ онѣзи моменти въ миналото, въ които българинътъ е проявилъ и храбрость, и способность да се брани отъ нападенията на своитѣ врагове. Просвѣтителитѣ внушаватъ на народа, че преди той не е билъ такъвъ, какъвто е сега, че отъ свѣтлото си минало трѣбва да създаде единъ националенъ идеалъ и да се стреми отново да играе онази политическа и културна роля, която е игралъ нѣкога, въ далечното минало. Въ историята тѣ виждатъ едно мощно срѣдство, съ което биха могли да възкресятъ, да пробудятъ за новъ животъ заспалия народъ. Тѣ често изобразяватъ неговото историческо минало, често се обръщатъ къмъ старината съ патетически възклицания и съветватъ еднородцитѣ

си да се интересуватъ отъ своята история, да я изучватъ и дирятъ въ нея своитѣ предимства предъ други народи.

Достатъчно е да припомня тукъ идеализацията на миналото въ Славянобългарската история на Паисия, после въ историята на йеросхимонахъ Спиридона, отношенията на Раковски къмъ българската история, историческитѣ сюжети въ поезията на Жинзифова, на Славейкова — отношението на последния, напр., къмъ търновскитѣ развалини, къмъ подвизитѣ на Крума и Кракра Пернишки; бихме могли сѫщо така да отбележимъ тукъ драмитѣ на Войникова, които разработватъ историческитѣ мотиви, и известната драма на Друмева — „Иванко“.

Изобщо, историцизмътъ на патриотическа основа съставя единъ отъ основнитѣ мотиви въ нашата литература презъ време на възраждането. Като застѫпници и изразители на този не научен, а патриотически историцизъмъ се явяватъ именно просвѣтителитѣ.

Редомъ съ значението на историята просвѣтителитѣ отбелязватъ и значението на езика, на народнитѣ обичаи и умотворения за запазване на народностьта. Тѣ подчертаватъ, че само онзи народъ, който е оставилъ име въ историята и е запазилъ своитѣ национални особености, своя езикъ, своята етническа физиономия и е проникналъ въ глѫбинитѣ на своя творчески духъ, онзи духъ, който се проявява най-ясно въ областьта на езика и на поетическитѣ колективни творения — само такъвъ единъ народъ, който се е самосъзналъ, може да бѫде свободенъ и въ сѫщото време да бѫде освободитель на други.

Съ най-голѣмо усърдие тѣ изучаватъ български езикъ въ историческо и граматическо отношение, виждатъ въ този езикъ една яка опора срещу домогванията на гърцитѣ — и нѣма да бѫде парадоксъ, ако кажемъ, че за тѣхъ граматиката е била едно по-сигурно срѣдство за освобождението на

народа, отколкото оржжието. Мнозина отъ нашитѣ книжовници на възраждането, и подготвени, и неподготвени, се впущатъ да издирватъ граматическитѣ и исторически основи на български езикъ, да доказватъ неговата древность, неговитѣ предимства въ сравнение съ други езици и да изтъкватъ значението му за духовното пробуждане на народа. Въ тази посока сж работили: Н. Бозвели, Н. Рилски, Хр. Павловичъ, Фотиновъ, Раковски, Славейковъ и много други.

Най-сетне трѣбва да отбележимъ тукъ черковната борба като единъ важенъ моментъ въ нашето духовно развитие — единъ моментъ, който най-много характеризира обществената активность на просвѣтителитѣ. Най-широка обществена активность тѣ сж проявили именно въ черковната борба — въ борбата за създаване на самостойна българска черква. Тѣ виждатъ, че гръцката елинизаторска политика все повече застрашава сжществуването на българската националность, че българскиятъ езикъ е изложенъ на жестоко преследване отъ страна на гръцкото духовенство и че гръцкиятъ езикъ започва да измѣства българскиятъ не само въ черквата и училището, но и вънъ отъ тѣхъ — и поради това тѣ полагатъ най-голѣми усилия, за да запазятъ този езикъ.

Просвѣтителитѣ се противопоставятъ на гръцкото духовенство не само защото това духовенство е държало народа въ невежество и се е стремѣло да унищожи българската народность, но още и за това, че фанариотитѣ сж ограбвали най-немилостиво българското население, отнемали му материалнитѣ срѣдства, съ помощьта на които простиятъ народъ би могълъ да се грижи за своята просвѣта и за просвѣтата на своитѣ деца.

Борцитѣ за черковна свобода твърдо сж вѣрвали, че самостойната българска черква ще острани всички тия злини, ще гарантира правото на българския езикъ въ черквата и училището и ще създаде условия, не само културни, но

и материални, за по-нататъшното развитие на духовнитѣ сили на народа — убедени сѫ били, че черквата ще застане на чело на народната просвѣта. И въ течение на дълги години просвѣтителитѣ сѫ водили жестока и упорита борба съ гръцката патриаршия и фанариотитѣ, за да добие българскиятъ народъ черковна свобода. Споредъ тѣхното схващане, гърцитѣ сѫ по-опасни врагове за народа, отколкото турцитѣ, които не сѫ се мѣсили въ духовния животъ на подвластнитѣ християни. Въ своитѣ произведения, въ публицистичната си дейность просвѣтителитѣ често изтъкватъ нуждата отъ черковна свобода, посочватъ срѣдствата, които могатъ да я осѫществятъ, и, за да настроятъ масата срещу гръцкото духовенство, тѣ рисуватъ съ най-черни краски злинитѣ, които произлизатъ отъ гръцката духовна власть.

Отъ нашатѣ книжовници пръвъ Паисий разкрива условията на духовното робство. Следъ него мнозина други книжовници рисуватъ това робство — съ по-широка наблюдателность, съ по-дълбоко проникване — и активно се противопоставятъ на гръцкото духовенство. Можемъ да споменемъ тукъ дейностьта на Неофита Бозвели, неговото произведение „Мати Болгария“, въ което се рисуватъ най-подробно грабежитѣ и престѫпленията на гръцкото духовенство; можемъ да споменемъ статиитѣ и брошуритѣ на Раковски, на Славейкова, писани по поводъ на тази борба, — а сѫщо така и множество стихотворения на Жинзифова, Раковски, които иматъ за цель да усилятъ умразата на българитѣ къмъ гърцизма и да ги предпазватъ отъ гръцкитѣ домогвания. Подобни противогръцки тенденции прокарва и Войниковъ въ своитѣ драми, а донейде и Друмевъ въ драмата си „Иванко“. Изобщо цѣлата наша литература отъ 30-тѣ години та до началото на 70-тѣ — времето, презъ което продължава черковната борба — носи дълбокия отпечатъкъ на тази борба и отразява идеитѣ, въ които сѫ се

придържали борцитѣ за черковна свобода, и чувствата, които сж ги вълнували презъ време на самата борба.

Въ какво се изразява практическата и литературна дейность на революционеритѣ, какво е тѣхното отношение къмъ българската действителность и какви задачи поставятъ тѣ на литературата, като излизатъ отъ своитѣ особени политически и обществени схващания?

Докато просвѣтителитѣ се грижатъ за създаване на училища и черкви и поддържатъ интереситѣ на народното възпитание и образование, революционеритѣ основаватъ въ България революционни организации, стараятъ се да постатъ на една здрава основа своя централенъ комитетъ въ Влашко, да привлѣкатъ на своя страна деятелни и смѣли българи, които да популяризиратъ между населението революционнитѣ идеи и да го подготвятъ за една решителна постжпка. Съ своитѣ произведения и съ множество статии, повести и стихотворения тѣ се стремятъ да будятъ политическото съзнание у българина и да му внушатъ, че революцията е единственото срѣдство за спасение отъ робство и вѣковнитѣ унижения. За да усилятъ омразата на българина къмъ турската власть и да превърнатъ тази омраза въ едно активно чувство, тѣ възпроизвеждатъ на пръвъ планъ условията на политическия животъ и разкриватъ отношенията на турската власть къмъ поробенитѣ, рисуватъ турскитѣ звѣрства и страданията на българитѣ, че тѣ сж най-унижени и онеправдани роби и че не трѣба да се примиряватъ съ своето робство. Въ стихотворенията си, проникнати отъ революционенъ патосъ, тѣ славословятъ свободата, добита чрезъ кървава революция, оплакватъ горчиво сждбата на българина и въ сжщото време го укоряватъ, загдето въ течение на толкозъ години е билъ пасивенъ и не се е опитвалъ съ силата на оржжието да добие своитѣ народни и човѣшки права.

Вниманието на революционеритѣ спиратъ не толкозъ условията на духовния, колкото условията на политическия животъ. Въ противоположность на просвѣтителитѣ, тѣ намиратъ, че турцитѣ сѫ много по-опасни врагове за българския народъ, отколкото гърцитѣ, че народътъ трѣбва да се освободи преди всичко отъ турското иго и следъ това само по себе си ще дойде освобождението отъ гръцката духовна власть. Ето защо интереситѣ на училището, а особено на черквата, сѫ били поставени отъ революционеритѣ на втори планъ. Тѣ не се намѣсватъ активно въ черковната борба, за тѣхъ тази борба не представява особенъ интересъ и тѣ не отдаватъ нѣкакво голѣмо значение на решението на черковния въпросъ. Тѣ дори намиратъ, че борцитѣ за черковна свобода хабятъ напраздно силитѣ си, и поради това сѫ достойни за осѫждане и присмѣхъ. Каравеловъ презъ 1870 г. пише, че черковниятъ въпросъ ще бѫде решенъ следъ като се реши източниятъ въпросъ, т. е. следъ като християнитѣ на Балкански полуостровъ се освободятъ политически. Каравеловъ е билъ убеденъ, че решението на въпроса, при даденитѣ политически, условия, нѣма да гарантира никакви права на българитѣ — въ сѫщность тѣ ще замѣнятъ една власть съ друга — властьта на гръцкото духовенство ще замѣнятъ съ властьта на едно свое, българско духовенство, което сѫщо така ще ограбва българския народъ и ще го държи въ невежество. Каравеловъ не вѣрва, че това духовенство, такова, каквото е въ дадения моментъ, може да играе нѣкаква културна роля въ живота на народа. Отношението на Каравелова и изобщо на неговитѣ привърженици къмъ черковната борба е изразено най-добре въ известнитѣ два стиха:

Свободата не ще екзархъ,
иска Караджата. . .

Какво е отношението на революционеритѣ къмъ българската история и изобщо къмъ българската старина?

Казахме, че просвѣтителитѣ идеализиратъ историческото минало, като се стремятъ да създадатъ отъ него единъ националенъ идеалъ. Тѣ сѫ били болезнено влюбени въ старината, въ реликвиитѣ на миналото, и за нѣкои отъ тѣхъ новиятъ, бѫдещиятъ животъ на народа се е рисувалъ като едно възкръсване на миналото. Често нѣкои отъ тѣхъ сѫ вземали страната на миналото, на старото противъ новото, жизненото, достойното за животъ и развитие — въздигали сѫ старината до култъ и сѫ били склонни да отрекатъ всичко онова въ духовния животъ на народа, което не е въ връзка съ миналото. И, естествено, като сѫ формирали своитѣ идеали въ такава една посока, отъ привърженици на свободата, тѣ лесно сѫ могли да се превърнатъ въ врагове на тази свобода и изобщо въ врагове на всѣки човѣшки прогресъ. Ние ги виждаме често да отиватъ до крайность, когато осѫждатъ нововъведенията въ нашия духовенъ животъ — често тѣ се враждебно отнасятъ къмъ външнитѣ влияния, дори и тогава, когато тѣзи влияния носятъ нѣщо ново, здраво, нѣщо необходимо за духовното развитие на народа. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ отивали до тамъ, че сѫ отричали правото на новобългарски езикъ въ литературата, и, по примѣра на онази гръцка школа, която е искала да възкръси старогръцки езикъ, поддържали сѫ, че българската литература трѣбва да се списва не на новия езикъ, на езика на простолюдието, какго сѫ се изразявали тѣ презрително, а на стария черковенъ езикъ. Ржководени въ повечето случаи не отъ филологически съображения, не отъ едно дълбоко чувство за своя роденъ езикъ, а отъ патриотически съображения, тѣ изказватъ най-абсурдни възгледи за литературния български езикъ, като нѣкои отъ тѣхъ идватъ до заключение, че този езикъ трѣбва да се върне нѣколко вѣка назадъ — къмъ черковнославянския езикъ, който тѣ сѫ считали за старобългарски — искали сѫ литературниятъ езикъ да се

придържа въ особеноститѣ на единъ мъртъвъ, архаиченъ езикъ. Мнозина отъ просвѣтителитѣ не сѫ схващали, че този архаиченъ езикъ е негоденъ да изрази движенията на една нова мисъль и едно ново съзнание. Литературниятъ български езикъ, споредъ Фотинова, напр., трѣбва да бѫде въ основата си черковнославянски езикъ, понеже на такъвъ езикъ сѫ писали българскитѣ книжовници презъ онова време, когато старото българско царство се е намирало на върха на своята слава.

Каравеловъ и неговитѣ привърженици рѣзко се противопоставятъ на онѣзи просвѣтители, които сѫ защищавали на всѣка цена старото. Изобщо, революционеритѣ съвсемъ не сѫ били склонни да идеализиратъ историческото минало — и въ миналото, както и въ настоящето, тѣ сѫ виждали страданията на народа, угнетяванъ презъ време на Симеона и Крума не отъ турци, а отъ български царе и боляри. Революционеритѣ не сѫ могли да мечтаятъ за едно възвръщане на миналото и, ако сѫ се борили за свободата на народа, тѣ сѫ искали тази свобода въ името на неговитѣ човѣшки права и неговото бѫдеще. Българскиятъ народъ, споредъ тѣхъ, трѣбва да бѫде свободенъ не защото е билъ свободенъ нѣкога и еималъ свои царе и своя земя, а защото има човѣшко право да изисква своята свобода. Каравеловъ осѫжда онѣзи българи, които искатъ да възкресятъ старината и които, по примѣра на гърцитѣ, защищаватъ всичко, което е старо, мрътво и потънало въ мрака на миналото — българитѣ, споредъ Каравелова, трѣбва да се вглеждатъ не въ миналото и да се стремятъ не къмъ него, а трѣбва да си създаватъ свой националенъ идеалъ, като се взиратъ въ бѫдещето — тѣхниятъ идеалъ трѣбва да бѫде въ бѫдещето:

„Гърцитѣ са връщатъ назадъ и желаятъ да върнатъ това, щото са не връща, и не трѣба да са връща. . . Сичко

щото е умрѣло, то е отишло, а новитѣ врѣмена изискватъ и нови идеи и новъ животъ. . . Нека гърцитѣ търсятъ старитѣ хронографи и изкопаватъ мъртавцитѣ; ние, българитѣ, да вървимъ напрѣдъ по духътъ на врѣмето. . . Сичко трѣба да са обработва и да върви напрѣдъ: сичко що е мъртво и окаменѣло, трѣба да са изхвърли изъ нашиятъ животъ, защото животътъ и смъртьта нѣматъ нищо общо между себе си. . .“ (Свобода, 1869).

„Въ нашиятъ 19 вѣкъ изгуби значението си и историческото и каноническото право, и сѣки народъ трѣба да бѫде свободенъ, както и сѣки човѣкъ, а сѣка народность има пълно право да живѣе сама за себе си. . . Историческото право нѣма днесъ никакво значение и народното право трѣба да захване своето мѣсто. . . Старитѣ и умрѣлитѣ врѣмена нѣматъ значение за живитѣ народи, които днесъ живѣятъ и вървятъ напрѣдъ. . . Щото е било, то е било и нѣма повече да са върне, и дѣто е расълъ трендафилъ, днесъ расте лобода, а дѣто е расълъ буренъ, тамъ ще расте миризливо цвѣте. . .

Историческо право, византийска империя, Симеоново царство, Душанова круна и пр. нѣматъ мѣсто тамъ, дѣка са иде за слобода и животъ. . .“

Ако поставимъ тия две течения въ връзка съ историческитѣ моменти които ги опредѣлятъ и слагатъ своя отпечатъкъ върху тѣхъ, ще трѣбва да кажемъ, че просвѣтителитѣ изразяватъ една епоха. която се характеризира съ стремежъ къмъ вѫтрешно национално самовглѫбяване и себепознание, а революционеритѣ се явяватъ като изразители на по-късно време, ознаменувано съ бѫренъ подемъ къмъ гражданска и политическа свобода. А поставимъ ли дветѣ разгледани течения въ връзка съ особеноститѣ на националната психика, въ връзка съ историческитѣ условия, при които, се мѣни и развива тази психика, можемъ да отбележимъ, че революционеритѣ сѫ мѣрило за силата и реши-

телностьта на националния духъ, а просвѣтителитѣ, които изразяватъ идеала на народното самосъзнание, сж мѣрило за глжбината на този духъ. И въ едното, и въ другото течение се отразяватъ по отдѣлно разнообразнитѣ особености на единъ народъ, който е живѣлъ и е формиралъ своята колективна психика при изключителни исторически условия. Само ако разглеждаме дветѣ тия течения паралелно, ние можемъ да установимъ както активностьта, тъй и духовното съдържание на българския народъ.

Различието въ схващанията на революционери и просвѣтители се обуславя не само отъ темпераментитѣ на еднитѣ и на другитѣ, но и отъ условията на тѣхния животъ. Безспорно, застжпницитѣ на революцията сж били твърде бурни, импулсивни натури — тѣ не сж могли да изразходватъ своята енергия капка по капка, търпеливо и спокойно да очакватъ дохождането на онова далечно време, когато въ нашия животъ ще назрѣятъ всички вжтрешни, необходими условия за една духовна и политическа революция. Просвѣтителитѣ отъ своя страна сж бавни и нерешителни; на тѣхъ е ценна само онази свобода, която е добита безъ кървави жертви, безъ рискъ. За да избѣгнатъ жертви, тѣ предпочитатъ да чакатъ дълги години тази свобода и търпеливо да понасятъ злинитѣ и униженията на робството. Тѣ осжждатъ най-остро действията на революционеритѣ и намиратъ, че тия действия сж неразумни, прибързани и вредни за интереситѣ на българския народъ. Въ своята просвѣтителна проповѣдь тѣ изтъкватъ, че всѣка реформа въ живота трѣбва да се налага отъ една дълбоко съзната необходимость, че всѣко предприятие на народа трѣбва да бжде предварително подготвено, да не носи никаква опасность и никакъвъ рискъ съ себе си. Просвѣтителитѣ винаги съветватъ българитѣ да изразяватъ своитѣ искания въ най-умѣрена форма, да не дразнятъ своето правителство и винаги да бждатъ въ ми-

ролюбиви отношения съ него. Тѣ сѫ привърженици на най-легалнитѣ срѣдства за борба.

Революционеритѣ, напротивъ, сѫ носители и изразители на единъ буренъ и неспокоенъ духъ — на единъ стихиенъ, неудържимъ поривъ къмъ свобода, къмъ премахване на всѣко робство. Тѣ не сѫ били хора за търпелива, спокойна практическа дейность; тѣхниятъ темпераментъ не се е примирявалъ съ едно дълбоко, внимателно вникване въ условията на духовния животъ, съ една трайна и усилена дейность срѣдъ широкитѣ народни маси. Когато сѫ се вглеждали въ бавната и тиха културна работа на просвѣтителитѣ, когато сѫ виждали, че просвѣтителитѣ сѫ готови да забравятъ страданията на народа, вдадени въ исторически и граматически изследвания, въ събиране и проучване за народни умотворения, въ праздни разсѫждения за икономическото и историческо право и за управлението на българската черква — когато сѫ виждали всичко това, на революционеритѣ имъ се е струвало, че просвѣтителитѣ лесно могатъ да отклонятъ българския народъ отъ идеала на политическа свобода — да убиятъ всѣка дееспособность у масата и да я примирятъ най-сетне напълно съ условията на робството. Тѣхната стихийна натура не е могла да се помири съ разсѫдливостьта на просвѣтителитѣ, която често е отивала до отричане на всѣка смѣла и решителна постѫпка. Вмѣсто да търпятъ дълги години и да чакатъ, тѣ сѫ били готови да сторятъ една рискувана и смѣла постѫпка, която да реши веднажъ за винаги бѫдещето на народа.

Споменахме, че дейностьта и възгледитѣ на просвѣтители и революционери се обясняватъ още и отъ условията, при които сѫ били принудени да живѣятъ и работятъ водителитѣ на едното и на другото течение. Осѫдени да живѣятъ въ чужди краища, отдѣлно отъ своя народъ, емигрирали още въ младини, революционеритѣ не сѫ познавали отъ

близо условията на българския духовенъ и политически животъ, не сѫ могли да си дадатъ ясна смѣтка за силитѣ, съ които разполага народътъ. Тѣ сѫ вѣрвали, били сѫ убедени, че този народъ е готовъ да възприеме и реализира тѣхнитѣ замисли, разчитали сѫ на неговитѣ сили повече, отколкото е позволявала действителността. Тази действителность по-късно тѣ сѫ имали възможность да познаятъ — следъ единъ горчивъ опитъ и следъ единъ трагиченъ душевенъ преломъ. Ботевъ, който е писалъ, че революционнитѣ идеи сѫ хванали здрави корени въ живота на народа и че българитѣ сѫ готови да възстанатъ и премахнатъ турското иго, преминава Дунава съ надежда, че подготвениятъ народъ ще го последва. Но колко дълбоко е билъ той разочарованъ, когато още съ стѫпването си на българска земя вижда страха и апатията на народа! На 20. V. 1876 г. въ Врачанския балканъ се явява предъ Ботева единъ овчарь, българинъ, отъ когото дружината е взела овни; овчарътъ настоятелно иска пари срещу взетитѣ овни и се обръща къмъ Ботева съ следнитѣ думи: „Господине, по-скоро ми бройте паритѣ, че стадото ми не чака. Азъ не съмъ хайлакчия като вазе. . . “ Българскиятъ овчарь нито е искалъ да знае, за какво е тръгналъ Ботевъ съ своята дружина изъ Балкана. Когато го вижда предъ себе си, когато чува тия негови думи, Ботевъ дава изразъ на своя гнѣвъ и на онова дълбоко разочарование, което е понесълъ още отъ Козлодуйския брѣгъ — отъ момента, когато се е сблъскаль тъй осезателно съ българската действителность; той се обръща не толкози къмъ овчаря, колкото къмъ себе си съ следнитѣ думи: „И азъ съмъ дошелъ народъ да освобождавамъ!... Стадо!“ (Клинчаровъ, Ботевъ, 615). Малко следъ това Ботевъ е билъ убитъ.

Подобенъ вѫтрешенъ преломъ, мотивиранъ отъ ясно прозрение въ действителността на българския робски жи-

вотъ, ние виждаме и у другия представитель на революционното течение — Каравеловъ. Къмъ 1875 г., когато Каравеловъ се убеждава, колко е далечъ българския народъ отъ идеята за политическо освобождение чрезъ революция, започва да издава вестникъ „Знание“ да просвѣщава масата и чрезъ просвѣтата да я подготви за революция.

Просвѣтителитѣ, които сѫ живѣли между самия народъ сѫ били въ постоянно, непосрѣдствено сношение съ него, познавали сѫ много добре условията на неговия духовенъ животъ и никога не сѫ се самолъгали и заблуждавали относително онова, което би могълъ да стори тоя народъ въ даденъ решителенъ моментъ. Тѣ ясно сѫ виждали, че на българския народъ липсва политическо съзнание и че поради това той не би могълъ да прояви една смѣла и широка политическа активность. Ето защо тѣ насочватъ своитѣ усилия въ областьта на безшумната културна дейность — за да подготвятъ освобождението на народа съ срѣдствата на просвѣтата.

Но все пакъ ние трѣбва да признаемъ тукъ една важна заслуга на революционеритѣ — отъ една страна, тѣ възставатъ противъ известни консервативни схващания на просвѣтителитѣ; тѣ първи въ нашия животъ изтъкватъ значението на народното и човѣшко право и отричатъ мрътвото историческо и каноническо право; тѣ първи се явяватъ у насъ като изразители на по-сложни и по-модерни политически и обществени идеали. Развитието на народа за тѣхъ не е едно възвръщане къмъ миналото, къмъ неговитѣ мрътви традиции, а единъ устремъ къмъ бѫдещето. Просвѣтителитѣ сѫ поставяли само единъ идеалъ — духовното освобождение — тѣ не сѫ схващали важността на другия сѫщо така сѫщественъ идеалъ — политическото освобождение; този идеалъ за пръвъ пѫть категорично и опредѣлено е билъ изразенъ отъ революционеритѣ.

Но революционеритѣ иматъ и друга една заслуга: въ една епоха на отчаяние и безизходно духовно и политическо робство тѣ сж били необходими, за да будятъ високи пориви и да държатъ буденъ националния духъ; тѣ приучватъ българина да вѣрва въ своитѣ сили, да рискува, когато е потрѣбно, да се надѣва на себе си преди всичко, да разчита на своята воля — и то въ единъ моментъ, когато просвѣтителитѣ следъ една дългогодишна уморителна черковна борба сж били готови да скръстятъ ржце и да се отчаятъ.

II

Политически събития презъ втората половина на XIX вѣкъ. — Борбитѣ на Италия за освобождение — Мацини и Гарибалди. — Влиянието имъ върху българскитѣ революционери. — Каравеловъ и Ботевъ.

За да ни бѫдатъ още по-ясни вѫтрешнитѣ и външни условия, при които се заражда революционното течение у насъ, ние трѣбва да хвърлимъ единъ бѣгълъ погледъ върху онѣзи политически събития презъ втората половина на миналия вѣкъ, които сѫ създавали и сѫ поддържали революционно настроение между подвластнитѣ народи въ Европа и Балкански полуостровъ. Ако искаме да подиримъ едно историческо обяснение на идеалитѣ, чиито носители сѫ били революционеритѣ, ние ще трѣбва безъ друго да обърнемъ внимание на промѣнитѣ въ политическия и обществен животъ въ западноевропейскитѣ държави следъ революцията въ 1848 г. Както е известно, тази революция има твърде голѣмо значение за политическитѣ движения презъ втората половина на XIX в.

Презъ февруарий 1848 г. френскиятъ народъ се бунтува за добиване на конституционни права. Февруарската революция обхваща не само Франция, но и цѣлия континентъ. Въ Германия сѫщата година възникватъ народни вълнения пакъ за извоюване на конституционни права и за цѣлостно политическо преустройство. Стремежътъ на нѣмскитѣ либерали къмъ обединение на Германия значително се засилва следъ февруарската революция. Крайнитѣ елементи искатъ една съюзна република, властьта се противопоставя, и това дава поводъ за масови вълнения въ Берлинъ и Виена презъ мартъ 1848 г. Едновременно въз-

никватъ революционни движения всрѣдъ славянитѣ и маджаритѣ, подвластни на Австрия. Тия движения, въпрѣки усилията на реакцията, не сѫ били окончателно потъпкани — крайнитѣ партии се засилватъ и подготвятъ почва за понататъшни, трайни движения не само отъ националенъ и политически, но и отъ социаленъ характеръ.

Отъ Франция и Германия движението се разпространява въ Италия, която презъ онова време е била разпокъсана и подчинена на Австрия. Италиянскитѣ патриоти повеждатъ упорита и решителна борба за освобождение и обединение на своето отечество. Тази борба се представя отъ две течения — едно чисто народно, което се стреми да обедини разпокъсанитѣ италиянски области изключително съ помощьта на народната сила, безъ чуждо съдействие — и друго течение, наречено правителствено, което дири покровителството и съдействието на силнитѣ държави и не се отнася съ голѣмо довѣрие къмъ чисто народното движение. Първото течение, народното, което е оказало значително влияние върху организационната дейность на нашитѣ революционери, е наречено Млада Италия; то е създадено отъ италиянския патриотъ Йосифъ Мацини, който още презъ 30-тѣ години излиза съ проповѣдь за обединение на Италия. Цельта на Мацини и неговитѣ привърженици е била да освободятъ Италия отъ австрийското владичество и да съединятъ италиянскитѣ области въ едно господарство съ конституционно или републиканско управление. Австрия се опитва да тури край на това движение, обаче не успѣва. Като инспиратори на това освободително движение, което взема все по-широки размѣри, се явяватъ множество тайни революционни дружества, образувани отъ италиянски емигранти; всички тия дружества сѫ били подъ ржководството на Мацини и неговия сподвижникъ Джузепе Гарибалди. Центъръ на освободителното движение е била областьта

Пиемонтъ — единствената италиянска область, гдето е било запазено конституционно управление, благодарение на Викторъ Емануила и неговия министъръ Камило Кавуръ. Италиянцитѣ, съ съдействието на Франция, сполучватъ да отблъснатъ Австрия, но въ най-решителния моментъ Наполеонъ III се отказва да поддържа Италия, и тогазъ Гарибалди продължава започнатото; съ свои организирани доброволчески отреди, тайно подпомогнати отъ Пиемонтъ, той освобождава Сицилия и Неаполъ презъ 1860 г., а на следващата година Викторъ Емануилъ бива провъзгласенъ за краль на свободна и обединена Италия.

Цѣлото това движение е оказало значително въздействие върху практиката и възгледитѣ на нашитѣ революционери.

Тукъ трѣбва да отбележимъ, че нашитѣ тайни революционни комитети въ Влашко сѫ били основани по примѣра на тайнитѣ революционни дружества на италиянскитѣ емигранти, които сѫ работили за освобождението и обединението на Италия. Мацини и Гарибалди сѫ били идеалъ за нашитѣ революционери. Ние виждаме Каравеловъ да се произнася съ възторгъ за тѣхъ и да ги сочи за примѣръ на своитѣ съотечественици. Изобщо усилията на италиянцитѣ да възвърнатъ загубената си свобода сѫ възпламенявали твърде много българскитѣ революционери. Тѣ сѫ мечтаели за единъ свой Мацини и за единъ Пиемонтъ на Балканския полуостровъ, който да освободи и обедини поробенитѣ балкански народи. Каравеловъ е очаквалъ Бѣлградъ да играе роля на единъ такъвъ балкански Пиемонтъ. Дѣлото на италиянското освобождение не е било чуждо на нашитѣ революционери; знае се, че нѣкои отъ тѣхъ сѫ участвували въ борбата на италиянцитѣ за свобода; знае се сѫщо така, че Мацини, въ своитѣ революционни позиви, се е обръщалъ не само къмъ италиянския народъ, но и къмъ поробенитѣ

народи на Изтокъ, като ги е приканвалъ да поведатъ борба срещу своитѣ господари.

Мацини е ималъ намѣрение да организира всички млади, предприемчиви сили въ европейскитѣ земи за борба срещу властьта и владѣтелитѣ, да образува единъ съюзъ на младежьта въ името на свободата и прогреса, който съюзъ да има за цель общо национално и политическо освобождение. Мацини е билъ убеденъ, че само млади и идеалистични хора могатъ да се посветятъ всецѣло на идеята на едно общо освобождение. „Главното е младежьта да вземе въ своитѣ ржце човѣшката сждба, защото само тя има силата да постоянствува и да се въодушевява, само тя е въ състояние да създаде отъ свободата религия“ (Мацини). Като последствие отъ дейностьта на Мацини възниква „Млада Италия“ — демократично течение за освобождение и обединение на Италия; възникватъ съюзи на младежьта и въ други страни — Das junge Deutschland — най-напредъ като съюзъ на нѣмската емиграция въ Швейцария (около 1832 г.) и следъ това като литературна школа на чело съ Гуцкова, Хайне и Лаубе; възниква сръбската „Омладина“ — единъ патриотически съюзъ на сръбската свободолюбива интелигенция, който съюзъ си поставя за цель пълното освобождение на сръбския народъ, (Каравеловъ е нѣколко години между нея); възниква „Млада Швейцария“; „Млада Франция“. У насъ възниква „Млада България“ — тъй се е наричала българската младежь преди основаването на Централния революционенъ комитетъ. Речитѣ и дѣлата на Мацини сж били добре познати на всички европейски народи, които сж робували и сж се домогвали къмъ свобода. Неговата религия на свободата и народностьта е намирала горещи привърженици срѣдъ поробенитѣ народи, и вѣруюто на тия привърженици се е изразило въ думитѣ на Мацини: „Питайте се всѣки день, когато ставате: какво ще сторя днесъ за своето оте-

чество? — всѣка вечерь, когато се готвите да лѣгате, питайте се: какво съмъ сторилъ днесъ за своето отечество?“

Мацини влиза въ сношение съ южнитѣ славяни и се опитва да образува единъ съюзъ на поробенитѣ славянски и латински народи противъ Австрия и Турция. Споредъ него, Италия сама трѣбва да желае свободата, както на южнитѣ славяни, тъй и на гърцитѣ и маджаритѣ, не само отъ хуманни побуждения, но и отъ гледище на своитѣ практически интереси. Мацини е поддържалъ, че засилването на тия поробени народи значи отслабване на Австрия и Турция — освенъ това, единъ балкански съюзъ, съ центъръ Цариградъ, значи една нова сила за култура и прогресъ на Европа.

Презъ 1868 г. Мацини печата едно отворено писмо до полскитѣ революционери, укорява ги, загдето отъ фанатична омраза къмъ Русия пречатъ за освобождението на балканскитѣ народи, и, между другото, въ това си писмо отбелязва, че е настанало вече време за освобождение на славянитѣ и че презъ XIX в. тѣ ще извоюватъ своята пълна духовна и политическа свобода. На следната година, презъ януарий, Мацини издава единъ позивъ „Къмъ народитѣ на изтокъ“. Въ този позивъ той се обръща къмъ черногорцитѣ, сърбитѣ и българитѣ: „Вие, народи на Изтокъ, надѣйте се на възродена Италия... Съединявайте се... Знайте, че Изтокъ е вашъ!“ На друго мѣсто (1870 г.) той пише: „Колкото за мене лично, азъ вѣрвамъ въ самодѣятелната сила на тия страни, които още не са завоевале за себе си национално единство. Преобразованието на Европа ще са свърши чрезъ тѣхъ“ (писмо на Мацини, Свобода I, 10).

Програмата, която Мацини е поставялъ на „Млада Италия“, въ скоро време става програма на патриотическитѣ движения между поробенитѣ народи. Мацини е влиялъ, както върху идеитѣ, тъй и върху практиката на нашитѣ революционери. Казахме, че по примѣра на тайнитѣ ита-

лиянски дружества, ржководени отъ италиянски емигранти, въ Букурещъ се основава таенъ революционенъ комитетъ. Българскитѣ революционери, по примѣра на италиянскитѣ патриоти, водятъ борба за освобождение на България и за създаване на едно свободно господарство съ конституционно или републиканско управление. Изобщо, италиянското движение не е било чуждо за нашитѣ революционери, и тѣ често се отзовавать за него, славословятъ дѣлата на Мацини и Гарибалди, нѣкои българи дори взематъ участие въ борбата на Италия за освобождение. Въ Каравеловия вестникъ „Свобода“ често се говори, че българитѣ трѣбва да последватъ примѣра на италиянцитѣ и да се освободятъ съ срѣдствата на революцията. На едно мѣсто въ „Свобода“ четемъ: „Знаеме само, че ако не тая година, то до година сърбохърватодалматинцитѣ ще са съединятъ въ едно цѣло и Австрия, заедно съ Турция, трѣбва да паднатъ. Колкото за българитѣ, то и тѣхната роля е вече извѣстна. Примѣрътъ на Италия трѣбва да послужи и намъ за полза на нашето бѫдаще“ (Свобода, г. I., бр. 14, отъ 5. II, 1870).

Нашитѣ революционери сѫ създавали и опредѣляли своитѣ политически идеали не само подъ влияние на революционното движение въ Италия, но и подъ влияние на тъй наречената „La Ligue de la Paix et de la Liberté“. Докато Мацини и италиянското движение сѫ създавали у българскитѣ революционери идея за една национална демокрация, тая лига е поддържала идеята за една политическа демокрация. Лигата, основана още презъ 1867 г., е била центъръ на демократически и републикански движения въ западна Европа около 1870 г. Въ съюза сѫ вземали участие множество радикали и републиканци отъ Франция, Англия, Германия и Полша — напр., В. Юго, Едгаръ Кине, Луи Бланъ, Елизе Реклю, Жюлъ Фавръ, Дж. Стюартъ Миль, Карлъ Фохтъ и др.

Важно е да отбележимъ тукъ нѣкои отъ основнитѣ положения на лигата, които сѫ станали ржководни и за българскитѣ революционери. Споредъ едно отъ тѣзи основни положения, европейската демокрация трѣбва да реши източния въпросъ въ духа на своитѣ федералистични и демократически идеи; източниятъ въпросъ не е религиозенъ въпросъ, не означава борба между кръста и полумесеца, а е въпросъ за правата на балканскитѣ народи, преди всичко за тѣхното право да бѫдатъ свободни и да влизатъ въ кржга на другитѣ културни народи; полскиятъ въпросъ, източниятъ въпросъ, както и въпросътъ на другитѣ славянски народи, трѣбва да се решатъ посрѣдствомъ най-широкото прилагане принципитѣ на народната автономия. Демократичнитѣ и космополитичнитѣ идеи на тая лига сѫ оказали голѣмо влияние върху сръбската „Омладина“ и върху представителитѣ на революционното течение у насъ. Можемъ да отбележимъ тукъ, че единъ отъ близкитѣ приятели на Каравелова, сърбинътъ Св. Марковичъ, — за когото ще имаме случай да говоримъ и по-нататъкъ, когато опредѣляме мѣстото на Каравелова въ сръбската литература — е вземалъ участие въ конгреситѣ на лигата, а Вл. Йовановичъ, другъ единъ близъкъ приятель на Каравелова, сѫщо сърбинъ, е билъ въ сношение съ лигата и е пропагандиралъ нейнитѣ идеи и решения.

Движенията въ Франция, Германия и Италия се отекватъ бързо между поробенитѣ европейски и балкански народи. Чехитѣ възставатъ противъ своитѣ политически господари, а сѫщо така и хърватитѣ се борятъ за политически права подъ водителството на Елачича (1848 г.). Сѫщо така и унгарцитѣ, подъ водителството на Кошута, се борятъ за самостойность, домогватъ се да се отдѣлятъ отъ Австрия и да образуватъ отдѣлно, независимо кралство.

Къмъ събитията, които сѫ оказали известно влияние върху подвластнитѣ славяни, трѣбва да отнесемъ и полското възстание въ началото на 1863 г. Обединението на Италия събужда нови надежди у полскитѣ националисти, тѣ се опитватъ да освободятъ своето отечество, обаче и този пѫть, както и презъ 1831 г., не сполучватъ. Но революционното движение въ Полша не е било безъ значение за нашитѣ революционери, нѣкои отъ които сѫ били въ сношение съ полскитѣ емигранти-революционери.

Всичкитѣ тия събития следъ 1848 г. създаватъ и поддържатъ едно революционно настроение у поробенитѣ. Освенъ това, тия събития даватъ поводъ за важни политически реформи. Въ основата на тия реформи се поставя принципътъ на национализма, споредъ който всѣки народъ трѣбва да се управлява самъ и да не търпи чужда власть. Отбелязанитѣ движения поддържатъ стремежа къмъ свобода и обединение на поробенитѣ и разпокѫсани народи, които сѫ изнемогвали подъ властьта на силни държави. Принципътъ на национализма е изтъквалъ обединението като срѣдство за запазване етническата и политическа цѣлость на отдѣлни народи. Въ основата на обединението сѫ се поставяли или племенни връзки или общи политически интереси. Тъй, напр., Каравеловъ е ратувалъ за единъ балкански съюзъ, образуванъ отъ българи, сърби, ромъни и гърци — четири народа, които сѫ имали единъ общъ политически врагъ — Турция — и които, съюзени, биха могли да запазятъ своята свобода и да създадатъ условия за духовно и икономично развитие — единъ идеалъ, който не е чуждъ и днесъ на известни политически течения у насъ.

Ние споменахме, че въ западна Европа, редомъ съ борбата за национална свобода и обединение, се е водила борба и за конституционни и републикански права. Тая борба е засегнала и нашитѣ революционери, които сѫ

мечтаели за една конституционна, а по-крайнитѣ отъ тѣхъ — за една републиканска България. Докато политическиятъ идеалъ на просвѣтителитѣ е билъ автономна България подъ протектората на султана, революционеритѣ сж поставяли като националенъ идеалъ създаването на една напълно независима България, чието държавно управлевие да бжде основано на най-прогресивни и либерални принципи.

За засилване на революционното настроение срѣдъ българитѣ известно значение иматъ и събитията, които сж се разигравали на Балкански полуостровъ презъ 50-тѣ и 60-тѣ години — възстанията въ Критъ, опититѣ на Сърбия да се освободи окончателно отъ властьта на Турция, освобождението и обединението на Ромъния презъ времето на князъ Куза. Както е известно, презъ 60-тѣ години дветѣ княжества Влашко и Молдава се съединяватъ и ромънската столица се премѣства отъ Яшъ въ Букурещъ. Тукъ трѣбва да отбележимъ и Кримската война, която възниква отъ съперничеството между Русия и Франция за политическо влияние на Изтокъ. Тази война събужда нови надежди у българитѣ; но тия надежди не траятъ дълго. Англия и Франция подкрепятъ Турция, унищожаватъ руската черноморска флота и сполучватъ да спасятъ цѣлостьта на турската държава. Споредъ Парижкия миръ (1856 г.) Турция се задължавава да изравни правата на всички свои поданици. Великитѣ държави вематъ върху си покровителството на християнитѣ въ Турско. Но следъ мира Турция не устоява на задълженията си. Наистина, правителството издава единъ манифестъ (известния Хати-Хумаюнъ отъ 1856 г.), съ който обещава голѣми права на християнитѣ, но въ действителность християнитѣ никакви права не добиватъ; положението остава сжщото. У българитѣ, особено благодарение на публицистичната дейность на Раковски, все повече закрепва убеждението, че Турция не е въ състояние да се рефор-

мира и че тя никога нѣма да се съгласи да гарантира, какви да е права на подвластнитѣ християни. Освенъ това, следъ войната вѣрата на българитѣ въ Русия се разколебава до известна степень, и тѣ почватъ да разчитатъ повече на своитѣ собствени сили, отколкото на покровителството на други.

Нови надежди у българитѣ се пробуждатъ презъ време на сръбско-турскитѣ враждебни отношения презъ 1862 г. Раковски и неговитѣ привърженици вѣрватъ, че е настаналъ удобенъ моментъ за освобождение на България. Както видѣхме, въ Бѣлградъ презъ 1862 г., Раковски е образувалъ една легия, която е помагала на сърбитѣ да превзематъ Бѣлградската крепость. Раковски, следъ като е служилъ на сърбитѣ, тъкмѣлъ е съ своята легия да навлѣзе въ България и да вдигне възстание, обаче сръбското правителство се е примирило съ Турция и е попрѣчило на Раковски да изпълни своя планъ.

Събитията на Балкански полуостровъ презъ 50-тѣ и 60-тѣ години довеждатъ Турция до едно тревожно състояние. По-раншнитѣ войни съ Русия, усилията на Турция да запази своята власть надъ поробенитѣ християни, вжтрешнитѣ неуредици, честитѣ народни вълнения — всичко това изтощава нейнитѣ сили и създава благоприятна почва за нелегална борба съ властьта. Хайдушкитѣ движения, народнитѣ вълнения въ отдѣлнитѣ области взематъ все по-широки размѣри, и турското правителство не е въ състояние да ги спре. Изъ планинитѣ се подвизаватъ съ свои дружини и безпокоятъ турцитѣ хайдутъ Велко, Ангелъ войвода и Петко войвода.

III

Основаване на български революционни комитети. — Идеология и практика. — Национални и политически идеали на революционеритѣ.

Всичкитѣ тия събития презъ 50-тѣ и 60-тѣ години — възстанието въ Критъ, окончателното освобождение на Сърбия и Ромъния, Кримската война, усилията на Турция да запази своята цѣлость и своята власть надъ поробенитѣ християни, вжтрешнитѣ неуредици, народнитѣ вълнения — всичко това довежда Турция до едно тревожно състояние, изтощава нейнитѣ сили и убеждава подвластнитѣ християни въ невъзможностьта на Турция да запази за дълго своята власть. Особено презъ 50-тѣ години борбитѣ на поробенитѣ християни съ турцитѣ започватъ да зачестяватъ, да ставатъ по-смѣли и все повече да заплашватъ турската държава. Хайдушкитѣ движения въ България и Сърбия, четитѣ, народнитѣ вълнения въ отдѣлни области вематъ все по-широки размѣри и турското правителство не е въ състеяние да ги спре. Презъ 1850 год. населението въ Видински окржгъ възстава противъ злоупотрѣбенията на турскитѣ чиновници. Къмъ 1858-1859 г. се бунтуватъ българитѣ въ Ахжчелебийско и прогонватъ представителитѣ на властьта (Хр. П. Константиновъ, Спомени за страшната пролѣть, Пловдивъ, 1884 г.) Къмъ края на 60-тѣ години минаватъ Дунава четитѣ на Ф. Тотя, х. Димитра и Ст. Караджа и издържатъ нѣколко сражения съ редовната турска войска. Но едва следъ основаването на Централния революционенъ комитетъ българитѣ повеждатъ планомѣрна борба за освобождение.

Още презъ 1866 г. се основава въ Букурещъ първи „Български таенъ комитетъ“. Въ сжщность този първи таенъ

комитетъ е билъ основанъ по внушение на ромънското правителство. Следъ детронирането на князъ Куза (1866 г.) ромънскитѣ патриоти, като се страхували отъ Турция, се опитватъ да привлѣкатъ на своя страна българскитѣ емигранти въ Влашко, да използуватъ тѣхната морална и материална подкрепа. Ромънското правителство дава на двама българи, Иванъ Касабовъ и А. Андреевъ, идеята да основатъ въ Букурещъ таенъ български комитетъ. И, действително, комитетътъ се основава, но въ споразумение съ правителството; като резултатъ на това споразумение между българскитѣ членове на комитета и ромънитѣ е единъ протоколъ, нареченъ Coalitiune Sacra — свещенъ съюзъ между ромъни и българи. Въ дадения случай ромънското правителство просто е искало да си послужи съ българитѣ, тъкмо така, както си е послужило по-рано сръбското правителство съ Раковски и неговата легия. Това се вижда найдобре отъ факта, че, следъ като минува опасностьта, при Карла I, правителството разтурва влашкия комитетъ и въ сжщото време се опитва да разтури и българския.

Въ сжщность този пръвъ комитетъ не проявява никакъвъ революционенъ духъ; неговитѣ цели сж твърде неопредѣлени; въ неговия уставъ не се говори нищо за революция и за една планомѣрна борба съ турската държава. Ето какъ неопредѣлено е формулирана цельта на комитета: „Цѣльта на съзаклетнитѣ български комитети е освобождението на отечеството съ кой да е начинъ и срѣдство, т. е. чрѣзъ възтановление на Българското царство самостоятелно; подъ зависимость отъ Портата; или чрезъ конфедерация съ съсѣднитѣ държави“. Колко е далечъ комитетътъ отъ една революционна дейность се вижда отъ факта, че той се обявява противъ четата на х. Димитра. Членоветѣ на комитета вѣрватъ въ способностьта на Турция да се реформира, убедени сж, че тя е склонна да даде права на подвластнитѣ

християни, и поради това изпращатъ до султана единъ мемоаръ (1867 г.) — молятъ го да даде на България автономно управление, подъ протектората на Турция. Както виждаме, политическитѣ възгледи на членоветѣ на този комитетъ не сѫ се отличавали отъ възгледитѣ на просвѣтителитѣ, които сѫщо сѫ мечтаели за една полуавтономна България и сѫ апелирали често съ една наивность къмъ милосърдието и справедливостьта на султана. Ето нѣколко точки отъ исканията на комитета:

„. . . Нашитѣ желания вмѣсто да изразяватъ нѣкое чувство на възпротивление срѣщу императорското правителство, доказватъ, напротивъ, че ние искренно желаемъ да останемъ прилѣпени до прѣстола на славнитѣ султани и съ една нова гаранция за нашата вѣрность, толкова пѫти опитана въ течение на вѣковетѣ“. . .

Членоветѣ на комитета искатъ отъ турското правителство: 1. народно правителство, съставено конституционно; 2. България съ всички провинции, населени отъ българи, да се опредѣли и нарече Българско царство; 3. Това българско царство да зависи отъ Отоманската империя. . . (Клинчаровъ, Ботевъ, с. 488-489).

Комитетътъ, макаръ и да се е наричалъ таенъ, дѣлата му сѫ били съвсемъ ясни. Въ вестника на комитета, „Народность“, сѫ се давали точни сведения за решенията, за дейностьта и за състава на „тайния“ комитетъ. Въ края на 1868 г. вестникъ „Народность“ спира, а заедно съ него и комитетътъ престава да сѫществува, понеже не е преследвалъ нѣкаква ясно опредѣлена цель — следъ подаването на мемоара не е знаелъ, какво да върши по-нататъкъ. Нѣкои погрѣшно мислятъ, че въ този комитетъ е вземалъ участие и Раковски и че мемоарътъ до султана е писанъ отъ него. Въ сѫщность Раковски не еималъ нищо общо съ комитета, отнасялъ се е дори враждебно къмъ него. А мемо-

арътъ до султана е редактиранъ не отъ Раковски, а отъ П. Кисимова (Д. Т. Стр., История на априлското възстание, I). Въ последнитѣ години на живота си Раковски се е грижилъ за организиране на чети, които да действуватъ по опредѣленъ планъ, и твърдо е билъ убеденъ, че срѣдствата за борба съ турската империя могатъ да бѫдатъ само нелегални. Той е намиралъ постѫпкитѣ на първия комитетъ за глупави и наивни и е препоръчвалъ на българитѣ не да измолятъ, а да извоюватъ правата си. Но Раковски не е успѣлъ да създаде една трайна революционна организация — и то по много причини. Главната причина се състои въ това, че неговитѣ революционни и политически идеали не сѫ били установени и ясно опредѣлени. По-рано, когато разглеждахме неговата дейность, ние отбелязахме, че той не изразява напълно домогванията на революционеритѣ. Раковски по-скоро примирява дветѣ разгледани течения въ нашия духовенъ и политически животъ. Той примирява въ своята разнообразна дейность идеалитѣ на просвѣтителитѣ съ идеалитѣ на революционеритѣ по единъ своеобразенъ начинъ — като поставя тия идеали на една твърде широка и неопредѣлена основа. Ние виждаваме Раковски да се бори въ едно и сѫщо време и за черковна, и за политическа свобода — но той не посочва ясно, по какъвъ начинъ трѣбва да се води тази борба. Революционнитѣ идеали на Раковски не сѫ изразени въ онази крайна и рѣзка форма, въ каквато се явяватъ тѣ у неговитѣ наследници — Каравеловъ, Левски и Ботевъ. Тия три личности именно поставятъ началото на сѫщинско революционно движение у насъ съ основаването на Централенъ революционенъ комитетъ въ Букурещъ около 1870 год. Тѣ осмислятъ политическитѣ идеали на Раковски, поставятъ ги на опредѣлена основа и създаватъ съвсемъ нова революционна организация.

Основателитѣ на новия комитетъ виждатъ ясно, че безъ една здрава организация не може да се мисли за планомѣрна революционна дейность; виждатъ, че съ отдѣлни чети не се постигатъ никакви резултати. Каравеловъ пише: „Не отдѣлни чети ще ни спасятъ насъ, но общо народно възстание“. А това общо възстание, споредъ схващанията на основателитѣ, трѣбва да се подготви предварително, като се пропагандира между масата идеята за такова едно възстание и като се даде оржжие на подготвения народъ. Крайната цель на Централния революционенъ комитетъ е пълното освобождение на България — никаква автономия подъ протектората на Турция, никакви споразумения съ турското правителство. Членоветѣ на революционния комитетъ мечтаятъ за една свободна българска държава, въ която всички народности да се ползуватъ съ еднакви права; революционеритѣ, на чело съ Каравелова, Ботева и Левски, възставатъ не само противъ турската власть и турската държава, но изобщо противъ всички врагове на българския работенъ и угнетенъ народъ — особено противъ чорбаджиитѣ. Тѣхната борба засѣга не само политическитѣ, но и социалнитѣ условия на живота. Тѣхното отношение къмъ чорбаджиитѣ, къмъ имотното съсловие, което е ограбвало народа и действувало противъ българскитѣ интереси, ние ще имаме случай да отбележимъ, когато разглеждаме подробно литературнитѣ произведения на Каравелова и Ботева.

Основнитѣ, ржководнитѣ идеи на новитѣ революционери сж изразени най-добре въ единъ проектъ за уставъ и въ самия печатанъ уставъ. Проектътъ е изработенъ къмъ 1870 г., а уставътъ излиза презъ 1872 г. въ Букурещъ; но, за да се прикриятъ следитѣ на комитета, на корицата на устава е отбелязано Женева, 1870 г. (погрѣшни сведения у Погодина!). Ето какъ е формулирана цельта на комитета въ устава:

„1. Бѫлгарскиятъ Революционни централни Комитетъ има цѣль да освободи Бѫлгария чрѣзъ революция, морална и съ орѫжие. Формата на бѫдѫщето бѫлгарско управление ще бѫде неопредѣленна до онова врѣме, дорде бѫлгарското освобождение не стане дѣло свѫршено.

2. За да бѫде изпѫлнена тая цѣль, дозволява са сѣко срѣдство: пропаганда, печать, орѫжие, огѫнъ, смѫртъ и пр.“

Много по-опредѣлено и по-категорично сѫ изразенн причинитѣ и целитѣ на революцията въ проекта за уставъ; въ този проектъ много ясно личатъ демократичнитѣ и републикански възгледи на българскитѣ революционери, които се борятъ не само за политическо освобождение, но и за народовластие — тѣ искатъ да премахнатъ не само едно политическо иго, но и единъ цѣлъ държавенъ и общественъ строй, който не гарантира никаква свобода и никакви права на народа. Въ проекта четемъ:

„Подбуда: тиранството, безчеловѣщината и самата държавна система на Турското правителство на Балканският п-въ; цѣль: съ една обща революция да се направи коренно прѣобразование на сегашната деспото-тиранска система и да се замѣни съ демократическа република... Да се подигне храмъ на истината и правата свобода, и турскиятъ чорбаджилъкъ да даде мѣсто на съгласието, братството и съврѣменното равенство между всичкитѣ народности — българи, турци, евреи и пр.

Ако нѣкой прѣзре и отхвърли по начьртаната държавна система демократическа република и състави партия за деспотско-тиранска или конституционна система, то и таквисъ ще се наричатъ неприятели на отечеството ни и ще се наказватъ съ смърть“ (История на априлското възстание, I.).

Всички тия положения сѫ изразъ на единъ твърде широкъ идеализъмъ. Борбата се води противъ „турския чорбаджилъкъ“ — не изобщо противъ турцитѣ. Нѣщо по-

вече: въ проекта, между народитѣ, които трѣбва да се побратимятъ върху принципа на „братството и съвременното равенство", се предвиждатъ и турцитѣ. Отношението на нашитѣ революционери къмъ турския народъ е опредѣлено и въ устава: „Ние не възставаме противъ турскиятъ народъ, а противъ турското правителство и противъ ония турци, които го подкрѣпятъ и бранятъ. . ." Тукъ можемъ да споменемъ, че това идеалистично отношение къмъ турския народъ, отбелязано въ проекта не е съществувало въ действителность. Въ своитѣ повести Каравеловъ, който е редактиралъ устава на Централния революционенъ комитетъ, изтъква постоянно, че у турцитѣ изобщо нѣма нищо човѣшко и че българинътъ трѣбва да вижда заклетъ врагъ въ лицето на всѣки турчинъ — безразлично, дали този турчинъ има власть въ ржцетѣ си или пъкъ е последенъ сиромахъ. Че въ проекта сж предвидени и турцитѣ като членове на едно братство — това показва, че българскитѣ революционери сж искали докрай да останатъ вѣрни на принципитѣ на западноевропейския радикализъмъ и демократизъмъ и да подчертаятъ, че тѣхната борба носи повече социаленъ, отколкото националенъ характеръ. Но действителностьта често ги е отклонявала отъ теорията. Въ сжщность никакви теории не сж били въ състояние да изкоренятъ враждата на българскитѣ революционери къмъ турцитѣ. Колкото и да сж се старали да се освободятъ отъ увлѣченията на единъ вѣковенъ националенъ антагонизъмъ, тѣ не сж успѣли да сторятъ това; и въ своята дейность, въ своитѣ литературни произведения тѣ често даватъ изразъ на своята ненависть къмъ всичко турско — а нѣкои отъ тѣхъ, Каравеловъ, напр., отричатъ всѣкакви нравствени и човѣшки качества на турската народность.

Въ устава се изтъква, че и гърцитѣ могатъ да влѣзатъ въ състава на бждещата Балканска федерация; въ този уставъ революционеритѣ се показватъ склонни да бж-

датъ въ приятелски отношения и съ тѣхъ: „Ние приниmаваме и гърцитѣ въ числото на нашитѣ приятели и сѫюзници, ако само тие са откажатъ отъ своите досегашни панелистически цѣли и отъ своите исторически претензии. . .“

Отношението на революционеритѣ къмъ другитѣ народи е изразено въ думитѣ: „Съ една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които сѫчувствуватъ на нашето свѣщенно и честно дѣло, безъ да гледаме на вѣра и народность.“

Националнитѣ и политически идеали на революционеритѣ, тѣхнитѣ мечти за единъ съюзъ между поробенитѣ балкански народи сѫ изразени въ следнитѣ точки:

„3. Ние, Бѫлгарите, желаеме да живѣемъ съ сичките наши съсѣди дружественно, а особенно съ сѫрбите и черногорците, които сѫчувствуватъ на нашите стрѣмления и съ Ромѫнитѣ, съ които нашата сѫдба е тѣсно свѣзана, и желаеме да сѫставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни земи.

4. Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ Бѫлгаре, да се управлява Бѫлгарски; т. е. сѫобразно съ нравите, обичаите и характеръть на Българскиятъ народъ, а ония земи, които сѫ населени съ Ромѫни, съ Сѫрби, съ Черногорци и съ Гръци, да са управляватъ сѫобразно съ характеръть на Ромѫнскиятъ, Сѫрбскиятъ, Черногорскиятъ и Гръцкиятъ народи.

5. Нека сѣка народность, както и сѣки човѣкъ, уварди своята свобода и да са управлява по своята собствена воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6. Ние нѣмаме претензии за исторически права, и за това оставяме на самиятъ народъ да рѣши своята сѫдба и да яви съ кой отдѣль на сѫюзътъ желае да са присѫедини: съ Сѫрбскиятъ ли, съ Бѫлгарскиятъ ли, или съ Гръцкиятъ — слѣдователно у насъ не могатъ и да бѫдатъ вѫпроси за границитѣ.

7. Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; съ една дума, свобода човѣческа, и за това желаеме такава сѫщо свобода и за нашите приятели и сѫсѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другиго и за това не дозволяваме да ни владѣятъ и другитѣ".

Отношението на революционеритѣ къмъ имотното съсловие на чорбаджиитѣ е изразено въ тая точка:

„Ние причисляваме въ числото на нашите врагове и противници и ония Бѫлгарски изроди и чорбаджии, които прѣчатъ на народната ни цѣль, и ще ги прѣслѣдваме на сѣкаде и сѣкога." (Д. Т. Стр., История на априлското възстание, I).

IV

Черковници и бунтари. — Смѣна на две поколѣния. — Умора и разочорование на старигѣ. — Въодушевение и воля за борба у младитѣ. — П. Р. Славейковъ изразитель на съзнанието за отходъ. — Каравеловъ и Ботевъ въ новата посока на народностното развитие.

Преди да преминемъ къмъ разглеждане на революционната българска литература отъ 70-тѣ години, ние ще се спремъ да отбележимъ онзи моментъ въ развитието на нашия духовенъ животъ, въ който моментъ се смѣнятъ две поколѣния — моментъ, въ който просвѣтителитѣ захващатъ да се оттеглятъ отъ националнитѣ борби и да отстжпватъ своето мѣсто на революционеритѣ. Този моментъ, който означава сжщо така и смѣна на две литературни течения, е твърде интересенъ въ обществено-психическо отношение. Новото поколѣние не е доволно отъ дейностьта па просвѣтителитѣ. Тази дейность, цѣлата борба за просвѣта и черковна свобода не оправдаватъ очакванията на това ново поколѣние, което се ржководи отъ по-други национални и политически идеи и което прибѣгва до друго срѣдство за извоюване на народната свобода. Презъ 1872 г. най-либералнитѣ представители на просвѣтителното течение претърпяватъ една твърде голѣма несполука, и, като не знаятъ, какво да предприематъ по-нататъкъ, тѣ, въ безсилието си, напущатъ общественитѣ борби.

До 1872 г., февруарий, датата, когато се решава черковниятъ въпросъ, просвѣтителитѣ сж намирали най-широко поле за книжовна и публицистична дейность. Тѣхната борба срещу гърцитѣ имъ е давала поводъ да въздействуватъ на масата и да будятъ у нея обществени интереси. Въ течение

на дълги години народътъ и неговитѣ водители въ Цариградъ сѫ изразходвали духовната си енергия за извоюване на черковна свобода. Имало е моменти, когато въ тази свобода тѣ сѫ виждали единъ върховенъ националенъ идеалъ и сѫ очаквали твърде много отъ независимата българска народна черква. Но следъ 1872 г. у по-буднитѣ водители — особено у Славейкова, у Теод. Икономова, у по-младия другарь на Славейкова — Св. Миларова — настѫпва разочарование. Тѣ ясно виждатъ, че новата българска черква не е въ състояние да даде на народа онова, което му е най-необходимо — не е въ състояние да създаде или извоюва такива духовни и политически условия, при които българскиятъ народъ би могълъ да развърне всичкитѣ си сили, да се обособи като народность и да твори една своя национална култура. Черквата не е могла да стане центъръ на духовенъ животъ, защото въ нейния съставъ сѫ влизали хора, които твърде ограничено сѫ схващали нейнитѣ задачи и, освенъ това, въ по-голѣмата си часть тия хора не сѫ се издигали твърде високо надъ масата въ културно отношение — не сѫ могли да схванатъ, кое е най-необходимо за народа въ дадения моментъ и въ какъвъ смисълъ тѣ трѣбва да му бѫдатъ водители. Новата българска екзархия и българското духовенство не сѫ били подготвени, нѣщо повече: били сѫ съвсемъ чужди на онѣзи задачи, които сѫ поставяли на българската черква най-активнитѣ и най-либералнитѣ борци за черковна свобода, начело съ Славейкова. Тия активни и либерални борци сѫ очаквали, че начело на новата черква ще застане едно будно духовенство и че тя ще бѫде реформирана въ духа на най-демократични принципи. Но тѣ сѫ останали твърде много изненадани и излъгани, когато начело на черковното управление застава партията на старитѣ, на консервативнитѣ елементи, които сѫ били противници на

всѣка реформа и сѫ искали да използуватъ българската черква за свои лични цели.

При какви условия се извършва това? Въ срѣдата на българитѣ въ течение на тази борба сѫ се формирали две партии — отъ една страна, партията на старитѣ, консерваторитѣ, които сѫ застѫпвали най-умѣрени искания и сѫ били противници на какви да е реформи въ българската черква — отъ друга страна партията на младитѣ, на демократично настроената българска интелигенция, която е предлагала черквата да се реформира въ духа на новото време, въ духа на новитѣ рационалистични и демократични схващания, и да се превърне въ националенъ институтъ, да служи изключително на народни интереси. На страната на тази партия сѫ били еснафитѣ и занаятчиитѣ. Чужди на религиозенъ фанатизъмъ, на всичко, което ограничава свободата на мисъльта, младитѣ искатъ да създадатъ една истинска народна черква, която да бѫде изворъ не на заблуждения и невежество, а на просрѣта. Партията на старитѣ, съставена отъ чорбаджии, отъ приближени до турското правителство първенци българи, е отричала правото на народа да се мѣси въ черковнитѣ дѣла; тая партия, която никога не е имала присърдце народнитѣ интереси, се е ржководила изключително отъ своитѣ съсловни, егоистични интереси, действувала е задружно съ патриаршията и турското правителство и, ако е вземала участие въ борбата, настоявала е за спогодба съ патриаршията; а тази спогодба е могла да стане само въ единъ случай — ако българитѣ се отрекатъ отъ най-сѫщественитѣ свои искания — нѣщо, което младитѣ не сѫ искали никога да допуснатъ. Тѣ сѫ били противъ всѣка спогодба съ патриаршията и сѫ намирали дори, че схизмата, резултатъ на която ще бѫде окончателното отлѫчване отъ патриаршията, е най-доброто и най-благоприятното решение на въпроса. Докато партията на младитѣ е била носитель на

прогресивни принципи, партията на старитѣ, която е имала възможность да реши въпроса, както намира за добре, е била носитель на най-консервативни и реакционни схващания.

Тия две течения, опредѣлени отъ условията, както на духовния, тъй и на икономическия животъ, се сблъскватъ въ черковната борба — и все по-рѣзко се противопоставятъ едно на друго. Но дветѣ партии заставатъ въ най-враждебни отношения, когато се поставя въпросътъ за устройството на новата българска черква — когато се пристѫпва къмъ изборъ на български екзархъ и къмъ изработване на уставъ, споредъ който да се управлява българската черква.

Старитѣ, чорбаджиитѣ и българитѣ на турска служба, защищаватъ автократичнитѣ стремежи на екзархията, а младитѣ настояватъ да се предостави управлението на черквата на народа и да се подложи самата тя на радикални реформи. Това, разбира се, съвсемъ не е било по угодата на старитѣ, и дветѣ партии заставатъ въ най-враждебни отношения.

Но въ борбата старитѣ побеждаватъ, понеже на тѣхна страна е била властьта; тѣ сѫ действували въ съдружие съ турската власть, и властьта е утвърдила онова, което тѣ сѫ искали. Тѣ сѫ се радвали на благоволението на турското правителство и съ негово съдействие сполучватъ да отблъснатъ исканията на младитѣ и да поставятъ българската черква на една основа, която е съответствувала на тѣхнитѣ схващания и на тѣхнитѣ съсловни интереси. Тъй че 1872 г. донася едно голѣмо разочарование за младитѣ; тѣ виждатъ, че българската черква е въ ржцетѣ на една опасна, както се изразява Св. Миларовъ, „калугерократия и аристократия“. Партията на младитѣ не сполучва да реализира своитѣ домогвания. Не само това: младитѣ се виждатъ въ пълна невъзможность да продължатъ по-нататъкъ своята борба; въ Цариградъ турската власть ги преследва най-

жестоко, спира тѣхния вестникъ „Македония“ и сполучва най-сетне, по внушенията на старитѣ, да ги сломи окончателно. Привърженицитѣ на Славейкова оставатъ безъ почва, безъ пѫть, не намиратъ условия за дейность и по-нататъшна борба. Своето положение тѣ намиратъ за безизходно и не могатъ да преодолѣятъ дълбокото си разочарование. Неочакваниятъ край на борбата ги изненадва. Въ момента, когато сѫ очаквали да бѫдатъ победители, тѣ се виждатъ окончателно поразени. Неподготвени за такъвъ край, тѣ не знаятъ, кой пѫть да поематъ и на какво да се решатъ. Освенъ това, тѣ чувствуватъ, че дългогодишната упорита черковна борба е изхабила духовнитѣ имъ сили, и тѣ се виждатъ въ невъзможность да предприематъ една нова борба. Въ 1872 г. Славейковъ е могълъ напълно да изчувствува всичкия дълбокъ смисълъ на двата стиха:

Насъ ни мълнии огрѣха,
Ний стоимъ на кръстопѫть. . .

И, като съзнава, че неговиятъ борчески духъ е отпадналъ вече и че духътъ на новото време изтъква по-други задачи, за решението на които сѫ потрѣбни нови сили, нова енергия и бодрость, Славейковъ добавя:

Мина вече наший редъ. . .

Славейковъ трагично е съзнавалъ, че неговата борческа енергия е на пресѣкване, че той неочаквано се е намѣрилъ на единъ завой на живота, отгдето се разкриватъ съвсемъ нови пѫтища, по които ще мине едно друго поколѣние, съ нови идеали и съ нови сили. Въ сѫщото стихотворение („Мудно ходи нашто време“), което е една твърде ценна лирическа изповѣдь, ние срѣщаме още два характерни стиха, които разкриватъ мисъльта и душевното състояние на Славейкова и неговитѣ привърженици въ дадения моментъ:

Туй що старитѣ зачнаха,
Млади ще го вкаратъ въ пѫть. . .

Разочарованието на Славейкова следъ черковния въпросъ и неговата неприязънь къмъ онѣзи, които сѫ застанали начело на новата българска черква, много добре личи и въ други негови стихотворения, писани презъ и следъ 1872 г.; тия стихотворения сѫ важни за насъ не само като лична изповѣдь на Славейкова, но и като изразъ на онова чувство, което обзема Славейковитѣ привърженици — партията на младитѣ — следъ създаването на българската екзархия. Разочарованието на Славейкова, който не знае, какво да предприеме по-нататъкъ, уморенъ и отхвърленъ отъ арената на борбитѣ, е толкозъ силно, че понѣкога се превръща въ безизходно отчаяние:

О, ще слѣдватъ вѣчно
работи безпѫтни. . .
Лѣйте очи сълзи
като порой мѫтни. . .

Въ друго едно стихотворение (1872 г.) Славейковъ се разпрощава съ всички онѣзи, които нѣколко години наредъ е приканвалъ да воюватъ заедно съ него; изповѣдва, че той се чувствува безсиленъ да води по-нататъкъ започнатата борба — понеже злобата е сломила неговитѣ сили и е убила надеждитѣ му. За да изрази своята ненависть къмъ представителитѣ на новата българска черква и да покаже, че той не очаква отъ тѣхъ нищо добро, сравнява ги съ зловещи птици, гарвани, които се виятъ надъ пустошь:

Не кълни ме, мила мамо, отъ гроба,
че безмълвно сводямъ глава предъ злоба,
и преставамъ вечъ за напредъ да пѣя. . .
— — — — — — — — — — —

Не ща да пѣмъ, не ща да пѣмъ азъ веке!
О, грачете, вий гарвани, — вашъ вѣкъ е;
вмѣсто мойтѣ ридания горещи,
нека екнатъ ваштѣ гласи зловещи, —
да заглушатъ теглилата народни,
кога за тѣхъ жалби не сѫ свободни.

Враждебното отношение на младитѣ къмъ българската екзархия и мотивитѣ на това отношение сѫ изразени най-добре въ едно писмо на Славейкова до екзарха. Писмото е писано скоро следъ учредяването на екзархията и е напечатано въ „Македония“ (год. VI. 1872, бр. 16; срв. СбНУНК., Писма, № CLVII). Ето нѣколко пасажа отъ него, за да изпѫкне още по-ясно разочарованието на младитѣ:

„Ваше Блаженство... Вы излѣзохте вече съ единътъ си кракъ отъ пѫтьтъ, който Вы прѣдначерта народната воля и който да слѣдувате Вы налагахѫ Св. длъжности на высокото Вы званіе... Народътъ очакваше отъ Ваше Блаженство да ся завземите за интересытѣ му по съ присьрдце и да посветите всичкытѣ си грыжы на най-главното — обединенієто му; но съ прискърбіе забѣлѣжи, че Ваше Блаженство прѣдпочетохте да изпълните щеніята по-напрѣдъ на частны лица, а не волѭтѫ негова. Вы оставихте по-настранѫ утвържденієто на правдинытѣ на цѣлъ народъ и оздравенієто на общійтъ интересъ — на обединенієто му, а на прьво мѣсто турихте утвърденієто на частны лица и оздравенієто на тѣхнитѣ частны интересы, даже и въ ущербъ на общійтъ... Съ огорченіе всичкы забѣлѣжиха исключителното довѣріе на Ваше Блаженство къмъ лица, спрямо които цѣлъ народъ съ врѣме еще высоко е исказалъ своето неповѣреніе... Нѣкои Ваши послѣдни постѫпкы показахѫ че Вы... не счетохте за нищо общото желаніе, — отъ малодушіе и боязнь или отъ любоугодіе къмъ мнимо-сил-

нитѣ, отчуждавате ся отъ правыйтъ пѫть и ся увлякохте все повече къмъ тѣхнятѫ убійственнѫ за народното ни единство политикѫ.

Ваше Блаженство, нощнытѣ птицы, които прилитатъ въ екзархійскый домъ и на които Вы давате ухо, сѫ зловѣщы птицы, и тѣ споредъ общото вѣрваніе на пустошь издаватъ гласъ. . .

Егоизмъ, лакоменіе за славѫ и за материялнѫ користь е началото на тѣзи хора, които сѫ Вы тъй тѣсно обсадили. . .

. . . Приближеннытѣ Вамъ днесь людіе, прѣкрачивши свойтъ дѣлокругъ, гонятъ инатъ и мьсть, свойственны на грубытѣ натуры и на необразованны сѫщества. . .“

Съ убеждението, че е миналъ редътъ на едно поколѣние, за да стори то мѣсто на друго, ново, поколѣние, Славейковъ напуща презъ 1872 г. полето на борбитѣ; става учитель въ Цариградъ и се отдава на мирна литературна дейность — особено отъ 1876 г. нататъкъ — когато се установява въ Стара-Загора въ тѣсния кржгъ на своето семейство.

А въ това време, когато борцитѣ за черковна свобода сѫ стояли на кржстопѫть, и Славейковъ разочарованъ и уморенъ, е слагалъ оржжието си и се е оттеглялъ отъ активния животъ, въ началото на 70-тѣ години, революционеритѣ сѫ започвали своята най-интензивна дейность. Въ 1872 г. тѣ смѣнятъ просвѣтителитѣ; идеята за черковна свобода отстѫпва на идеята за политическа свобода; Цариградъ престава да играе оная роль, която е игралъ по-рано въ нашия духовенъ животъ, и сега Букурещъ става центъръ на литературна дейность и на едно революционно движение, което все повече се разраства. Въ Букурещъ, около Каравелова и Ботева, се създава една нова посока въ българската литература, която посока се опредѣля отъ чисто революционни тенденции. Тази литературна посока е толкозъ противоположна на предишната въ идейно отноше-

ние, колкото сѫ противни помежду си възгледитѣ на просвѣтителитѣ и революционеритѣ. Всичко онова, което казахме за националнитѣ, за политическитѣ и обществени идеали на революционеритѣ, съставя основна черта на тѣхнитѣ литературни произведения, и тая черта ние ще имаме случай да отбележимъ не веднажъ при разглеждане произведенията на Каравелова и Ботева. Ние се спрѣхме да отбележимъ преди всичко идеитѣ, които сѫ отразени въ литературнитѣ произведения на революционеритѣ, понеже формата въ тия произведения е въ пълна зависимость отъ тѣхното идейно съдържание. Безъ да разберемъ идеитѣ, които сѫ били ржководни за революционеритѣ, ние не бихме могли да разберемъ и си уяснимъ напълно нито съдържанието, нито формата на тѣхнитѣ произедения. Развитието на революционната литература всецѣло е обуславена отъ развитето на идеитѣ, вложени въ нея — тия идеи, които сѫ, както казахме, отъ националенъ, политически и общественъ характеръ. За да имаме едно общо, предварително представление за новата посока въ развитието на нашата литература презъ 70-тѣ години, ние отбелязахме въ най-бегли черти тия идеи и ги противопоставихме на идеитѣ и възгледитѣ, които отличаватъ литературата на просвѣтителитѣ.

V

Революционната литература и нейнитѣ ранни наченки. — Димитъръ Попски, Никифоръ и Йеротей. — „1825-го лѣта слезы“. Неофитъ Рилски. — Георги Томичъ Пешаковъ. — Неофитъ Бозвели. — Добри Чинтуловъ, Георги Раковски, Райко Жинзифовъ.

Революционната литература, доколкото изобразява условията на политическото робство, има известни връзки, макаръ и твърде слаби и незначителни, съ литературата преди Каравелова. Връзкитѣ сѫществуватъ дотолкозъ, доколкото нашата литература преди Каравелова рѣзко се отдѣля отъ литературата презъ 70-тѣ години, когато се опитва да изясни условията на робството и да посочи срѣдствата за освобождение. И преди Каравелова ние срѣщаме български писатели, които, макаръ и случайно, се опитватъ да нарисуватъ една картина на политическото робство, обаче тия писатели дирятъ причинитѣ на робския животъ не тамъ, гдето ги е дирилъ Каравеловъ, напр., не изразяватъ въ произведенията си онѣзи политически и национални идеали, които е изразявалъ Каравеловъ.

Нека отбележимъ накратко, въ кои произведения преди 70-тѣ години се загатва за политическото робство и се поставя, макаръ и въ една твърде неясна форма, въпросътъ за премахване на това робство.

Отъ нашитѣ книжовници пръвъ Паисий заговаря по-опредѣлено за положението на българитѣ подъ турската власть. На предишната политическа самостойность той противопоставя унизителната зависимость отъ турското владичество. Докато по-рано българитѣ сѫ били политически свободни, сега тѣ сѫ изпаднали до положение на „нижайши

раби турски“, гнети ги „попранiе агарянское“. Паисий загатва тукъ-тамъ за страданията на българитѣ; като рисува тѣхното плачевно положение следъ падането на българското царство и отбелязва турскитѣ жестокости и неправди, той прибавя, че, каквито сѫ били турцитѣ въ миналото, такива сѫ и днесъ — презъ време на Паисия — „Но паки окаяни, въ сiе время не имеютъ никаква правда, ни судъ!“

Не може да се откаже, че Славянобългарската история на Паисия е будила до известна степень идеи и чувства отъ политически характеръ, понеже въ нея се е съпоставяло сегашното съ миналото — на предишното величие Паисий противопоставя робството и, редомъ съ гърцитѣ, посочва и турцитѣ като виновници за двойното робство на българския народъ. Но трѣбва да отбележимъ, че политическитѣ тенденции не сѫ изразени на пръвъ планъ въ Паисиевата история; Паисий е ималъ за прѣка цель да разкрие условията не на политическото, а на духовното робство — да се противопостави не на турцитѣ, а на гърцитѣ, особено на гръцкото духовенство. Тъй че политическитѣ тенденции носятъ съвсемъ случаенъ характеръ въ Славянобългарската история. При това Паисий не се взира по-дълбоко въ условията на политическото робство — не дири неговитѣ причини и не поставя въпросъ за изходъ отъ това робство. Споредъ него, робството, което гнети българитѣ, е наказание Божие, и той се надѣва, че Богъ, отъ чиято воля зависи всичко, може да възкръси единъ день българския народъ. Паисий въ сѫщность обръща най-голѣмо внимание на духовното робство и съветва българитѣ да изучватъ миналото си, езика си и да пазятъ всичко онова, което е свързано съ тѣхната националность. Той е твърде далечъ отъ единъ опредѣленъ политически идеалъ.

Друго произведение на нашата литература, въ което се загатва за турската власть и за плачевното положение на българитѣ, е една ода, посветена на Софрония Врачански. Авторъ на тази ода, писана презъ 1813 г., е Д. Попски. Ето какъ рисува той положението на българитѣ подъ турската власть:

Слава и дѣянія вся, подъ меча Амуратова погребена, на вѣки погинула, какъ въ нѣдрахъ моря утоплена!..

— —

Горе намъ, — и тѣмъ, кои подъ турскаго ига обрѣтаются: долнѣйшій роби тѣ на свѣтъ считаются!

Важно е, че Д. Попски пръвъ заговаря въ нашата литература за кървава борба съ турцитѣ; пръвъ той загатва, че българитѣ могатъ да извоюватъ свободата си съ оржжие въ ржка. Авторътъ на одата желае още презъ живота на Софрония да възкръсне предишната българска слава, да се яви царь Асенъ отново между народа и да го поведе срещу турцитѣ:

При животѣ твоемъ да възкрьстнить разгѣреный нашъ левъ,
кой быстримъ стремленіемъ да изреветъ страшенъ ревъ!
Нѣнтра да открыетъ потаенное царя Михаила
сокровище, кое давномъ своимъ пескомъ засипала...

— —

Да явится царя Асѣня мужьство,
народу отъ всюду да стецѣтся множьство!
Всѣкъ услышай, къ того гласа да бѣжитъ,
дѣсницу свою на врага да вооружитъ...
Всѣкъ вооруженною рукою и волею за вѣра да умре, —
слава отъ людей, отъ Богъ вѣнецъ да преме!
И такъ похощемъ тѣми вси умрети...

Но и Димитъръ Попски, като Паисия, нѣма ясна представа за условията на политическото робство; въ основата на неговото патриотическо вдъхновение ние не виждаме

единъ ясенъ политически и революционенъ идеалъ. И той, както Паисия, извръща погледъ къмъ миналото и го призовава да възкръсне. Въ бѫдещето Д. Попски, който върви по стѫпкитѣ на своя учитель Паисия, вижда подновяване на миналото и се надѣва, че сѣнкитѣ на старитѣ български царе ще освободятъ поробенитѣ българи. Д. Попски, като Паисия, намира, че робството е наказание Божие за раздоритѣ между българскитѣ царе; и той изхожда отъ едно религиозно схващане когато възпроизвежда и тълкува робското положение на българския народъ. Д. Попски призовава българитѣ съ оръжие въ ръка да излѣзатъ срещу турцитѣ — обаче не въ името на политическата свобода, а въ името на вѣрата: „Всѣкъ вооруженною рукою и волею за вѣра да умре“. Тукъ нѣма нито следа отъ онзи националенъ и революционенъ идеалъ, който добива ясенъ изразъ въ нашата литература едва въ началото на 70-тѣ години. Д. Попски, като говори за борба въ името на вѣрата, има предъ видъ борбитѣ на подвластнитѣ християни въ името на вѣрата. Тия борби сѫ познати подъ името з а в ѣ р а, Знайно е, напр., че българитѣ сѫ вземали участие въ гръцкитѣ възстания, като сѫ мислѣли, че въ дадения случай борбата се води за спасението и тържеството на християнската вѣра. Българитѣ сѫ се считали нравствено задължени да помагатъ на своитѣ едновѣрци — гърцитѣ. Поради това и гръцкото възстание, подпомогнато отъ българитѣ, е било наречено з а в ѣ р а.

За тази „завѣра“ и за отношението на турцитѣ къмъ християнитѣ презъ време на завѣрата се говори и въ друго едно литературно произведение, писано около 1822 г. Това произведение е единъ ръкописенъ сборникъ, запазенъ въ Народната библиотека и издаденъ отъ Книжовното дружество презъ 1884 г. подъ заглавие „Исторически паметници по врѣме на завѣрата“. Сборникътъ съдържа три разказа и три

стихотворения, писани отъ атонскитѣ калугери Никифоръ и Йеротей. Въ разказитѣ се рисуватъ действителни случки изъ живота на българитѣ подъ турска власть. Въ първия разказъ се описватъ страданията на „Святаго Іоанна новаго Терновскаго, пострадавшаго отъ тамошняго мучителя во время царствованіе у Цариграду Махмута царя агарянскаго“. Авторътъ описва, на какви мѫчения е билъ подложенъ Иоанъ отъ турцитѣ, които сѫ го принуждавали да се отрече отъ християнската вѣра. Въ втория разказъ се разправя за пленението на Света-гора отъ турскитѣ пълчища, за избиване на мнозина монаси и за опустошаване на манастиритѣ презъ време на султанъ Махмуда — презъ 20-тѣ години. Третиятъ разказъ е озаглавенъ: „Повѣствованіе за страданіе Болгаріи отъ агаряновъ, и за неколико благочестиви христіани иже избіени бяху по мѣстамъ и по градове отъ руки нечестивихъ, паки у оно смущеніе и у оно лѣто 1821...“ Тукъ се разправя, че следъ убиването на патриархъ Григория въ Цариградъ, турцитѣ сѫ почнали да свирепствуватъ навредъ, „начаша и у Болгарію пакость дѣяти неповиннимъ Болгаромъ, но прежде собравши и вземши отъ нихъ оружіе, тогда мнози христіани убиваху напрасно и безъ судъ...“ (33).

Въ тия три разказа, а сѫщо така и въ стихотворенията, не личи никаква съзнателно прокарана патриотическа тенденция. Авторътъ не рисува българскитѣ страдания, за да подбуди българитѣ противъ турцитѣ; у него ние не долавяме никаква революционна мисъль; той намира, че турцитѣ се отнасятъ враждебно къмъ християнската вѣра, безъ да споменава за тѣхното враждебно отношение къмъ българската народность; въ сѫщность той се моли за спасение на убититѣ, безъ да негодува и безъ да се възмущава отъ турскитѣ звѣрства: „Мало отъ части хощу повѣстити о неправедно убиенныхъ, не якоже да имѣю ихъ за святы лишу, но яко да есу спасили душу свою и яку да памет-

ствуется отъ послѣдній нашъ родъ Болгарскій, такожде и отъ вси прочіи языци“ (33).

Сборникътъ свършва съ религиозни поучения и съ позиви къмъ християнитѣ не да воюватъ за свободата си, а да се молятъ за своето спасение, да се покаятъ и да се надѣватъ изключително на Бога. „Вы же кои есте отечестволюбци и ревнители за рода своего, отъ сіе мало повѣствованіе вразумитеся и за много, и рците сице: Господи Ісусе Христе Сыне Бога живаго, молитвами ради пречистая твоея матери и святаго великомученика Іоанна новаго, и всѣхъ святыхъ твоихъ избави отъ всякія напасти иже сутъ подъ иго агарянское и помилуй ихъ и насъ во вѣки вѣковъ“ (39). Съ сѫщо такъвъ религиозенъ духъ сѫ проникнати тритѣ стихотворения, въ които се прокарва мисъльта, че българитѣ само на Бога и на Св. Богородица трѣбва да се надѣватъ (40):

О, царице, мати милостива,
иже еси бога истиннаго родила, —
умоли сына твоего и бога
за немощна болгарскаго рода,
не остави ихъ у погибели до конца,
да не будутъ клани ко агненца,
но избави ихъ отъ агарянское иго,
да восхвалятъ имя твое благо.

За страданията на българитѣ и за безизходността отъ робството се говори и въ едно стихотворение отъ 1825 г., намѣрено неотдавна между ржкописитѣ въ Атонския манастиръ и неиздадено още. Стихотворението е озаглавено „1825-го лѣтá слезы, имиже Болгарія нещастіе лѣтá 1394 сбывшееся оплакиваетъ“ (Сръбски изворъ. Срв. изданието на Йорданъ Иванова на Паисия, 1914).

Въ това стихотворение, писано навѣрно по подражение на нѣкое сръбско и гръцко стихотворение, България оплаква сѫдбата си и съ скръбь си спомня за миналото:

Лишившася кралевства
коль сѣтую въ довствѣ
и (нынѣ) безъ царства
какъ стеню въ сиротствѣ.
Воззри моя палаты
нынѣ суть пустыня,
и болгаровъ всѣхъ мати
азъ есмь робыня. . .

Плачуща България проклина своя царь Александъръ, който е виновникъ за падането на българското царство, нарича Александра и Шишмана „ужасна чудовища міра. . .“ и следъ това заговаря за звѣрствата на турцитѣ:

Невъзможно описать
ихъ дѣла грозная. . .
нынѣ тіраннъ жестоко
меня угнетаетъ
Чада мои, яко волкъ
овцы разхищаетъ. . .
Попаляетъ огнемъ вся,
плѣнивъ грады, нивы. . .

България, тъй както е възпроизведена въ това стихотворение, не вижда никакъвъ изходъ отъ робството, никаква надежда за спасение, и въ отчаянието си призовава цѣлата природа да плаче заедно съ нея:

Ахъ, плачите вси дѣти,
безпрѣдѣлно плачте,
непрѣривно ланити
слезами омивайте. . .
Паде моя надежда,
сила и свѣтило. . .

Стихотворението свръшва съ една молба къмъ Бога, подобна на молбитѣ на двамата атонски калугери Никифора и Йротея въ току-що поменатия сборникъ. България моли Бога да се смили надъ поробенитѣ и да имъ помогне:

О всесилне Господи. . .
Призри на мя бѣдною,
избави ми чада,
избави насъ отъ сего
врага ядовита. . .

И тукъ, както виждаме, не е изказана никаква революционна мисъль; действителностьта на робството буди у автора само безплодна и пасивна скръбь; той пролива сълзи и се надѣва само на Бога. Скръбьта тукъ не се превръща въ негодувание, въ дълбоко патриотическо чувство, което подтиква къмъ бунтъ и революционна дейность.

Неофитъ Рилски, единъ отъ книжовницитѣ на възраждането, сжщо така загатва въ едно свое стихотворение за политическитѣ условия на българския животъ. Стихотворението е писано по поводъ издаването на султанския Хати-Шерифъ отъ 1839 г. Авторътъ отбелязва, че българитѣ нѣма да получатъ правата, които имъ обещава Хати-Шерифътъ, понеже турското население е противъ реформитѣ и то ще продължава да се отнася къмъ християнитѣ така, както се е отнасяло и преди издаването на султанския манифесть:

Защо въ турско царство ни правда, ни законъ е било.
Само на едни турци варвари, зли мусурмане,
не явиха се добры тія царскитѣ фермане. . .
. . . Не склонява тая псешка вѣра и не мируватъ,
мнятъ да са само они предъ Бога благочестивы,
а вси други народи невѣрни и нечестиви.
За това ги и презиратъ и иматъ като скотове,

отнимать имъ все, и хранятся съ тѣхнитѣ потове.
Отъ нихъ зематъ годишенъ харачъ и тешка вергия
и каратъ ги ката день силомъ и на ангарія.
Стоката имъ усвояватъ и сичкото иманѣ,
и зематъ си отъ нихъ и уреченото даване.
Женитѣ имъ насилуватъ, безчестатъ безстідно,
челядьта имъ силомъ потурчаватъ, и то не е чудно,
но не оставатъ имъ и най-после саміатъ животъ,
като имъ ограбатъ немилостиво сичкіатъ имотъ.
И много предни человѣци разбойнически избиха,
а други отъ нихъ люто и жестоко умучиха.
По вся грады като люти звѣри возсвирепеха,
и царското повеленіе отнюдъ нестерпеха. . .
Защо не влазатъ подъ законъ тія варварски сины. . .

Неофитъ Рилски споменава, че нѣкои българи, като не сѫ могли да търпятъ турскитѣ неправди, решили да възстанатъ. Авторътъ ги съжалява и оплаква, понеже тѣ сѫ били безпомощни и нищо не сѫ могли да сторятъ:

. . . Нѣкои нестерпѣха. . .
Вдигнаха се и неволю да се защищаватъ,
и самоволно на люта смърть да се не предаватъ.
Но съ това що сториха? нѣмаха помошь отъ нигдѣ,
зато и горко измреха, сичко имъ въ пленъ отиде.
Кѫщитѣ имъ изгориха, изъ темелъ разориха,
стоката имъ разграбиха и сичко поразиха. . .

Мисъльта на Неофитъ Рилски е, че българитѣ не трѣбва да се надяватъ на своитѣ сили и не трѣбва да се бунтуватъ срещу своитѣ владетели. Българитѣ сѫ безпомощни и сами не могатъ да се борятъ съ турската държава. Само чужда помощь би могла да ги спаси — тази помощь Неофитъ Рилски очаква отъ Русия:

На Болгарія не остало веке друга надежда,
тіа молби она къ Росіи плачевно нарежда:
„О Росіо моя, еднокровная сестро мила!..
Защо не помилувашъ и твоя сестра Болгаріа!..“

Неофитъ Рилски написва още и „Стихи надгробніи“ по поводъ убийството на архийерея Игнатий Рилски, убитъ отъ единъ турчинъ (1829 г.):

Йерархъ егда убиійцею пораженъ бысть лютѣ,
туркомъ проклятымъ, мертвъ явися во единой минутѣ.

Авторътъ намира, че това е воля Божия; той не дири по-дълбоки причини:

Судбы твоя бездна многи, о создателю Боже!
А отъ смертныхъ нѣсть доволенъ узнати ихъ никтоже.
Мудростію недомыслимою ты вся строиши,
образы смерти дая разны якоже волиши...

Никакво негодуване; напротивъ: примирение — такава е волята Божия!

И другъ единъ книжовникъ, Г. Т. Пешаковъ, въ своята „Ода на Венелина“ (1841 г.) говори за страданията на българския народъ:

Угнѣтенъ отъ всяка страна,
подъ едно владычество,
сасъ бѣды, увы! различни,
въ голѣмо количество!

За отношението на другитѣ наши книжовници къмъ турската власть и къмъ робството ние споменахме, когато разглеждахме всѣкиго по отдѣлно. Видѣхме, че Неофитъ Бозвели въ „Мати Болгарія“ възстава не само противъ гръцкото духовенство и противъ чорбаджиитѣ, но и противъ турската

власть; той разкрива пороцитѣ и престѫпленията въ цѣлата система на турското управление, посочва подкупничеството на властьта, нейнитѣ беззакония и своеволия, осѫжда я, загдето оказва съдействие на фанариотитѣ и чорбаджиитѣ и ограбва съ тѣхъ заедно българското население. Неофитъ Бозвели обвинява правителството за страданията, които търпятъ българитѣ. „То е известно, че отъ небрѣженія държавнаго правленія ставатъ таковія кържалійски безчеловѣчни обири, грабеже и палеже по областитѣ, таковия еничерски безсъвѣстни и пребеззаконни убийства, глоби и всѣкакви безчинства, насилства неправди, и озлобленията“ Неофитъ Бозвели е просвѣтитель въ пълната смисъль на думата. Той не мисли за бунтъ противъ властьта, той само посочва пороцитѣ ѝ, като вѣрва, че тя ще поправи грѣшкитѣ си.

Неофитъ дори съветва българитѣ да се оплакватъ на турското правителство и да го молятъ да вземе тѣхната страна въ черковната борба. Неофитъ очаква спасение отъ просвѣтата и отъ турското правителство.

И той, като своитѣ предшественици и съвременници, е твърде далечъ отъ идеитѣ и практиката на революционеритѣ.

Тукъ можемъ да споменемъ още имената на трима наши писатели: Чинтуловъ, Раковски и Жинзифовъ. Чинтуловъ, както отбелязахме, по подражание на гръцки стихотворения пише патриотически пѣсни, съ които приканва българитѣ да се въоръжатъ и да се противопоставятъ на турцитѣ. Ала тия пѣсни иматъ само патриотически патосъ — но не и една опредѣлена революционна мисъль, единъ опредѣленъ политически идеалъ.

Всички отбелязани литературни произведения по своето идейно съдържание и по отношението си къмъ българския животъ значително се различаватъ отъ революционната литература презъ 70-тѣ години. Наистина, авторитѣ на тѣзи

произведения, както и революционеритѣ, се вглеждатъ въ робския животъ на българина, рисуватъ този животъ — нѣкои отъ тѣхъ съвсемъ бѣгло и случайно, а други по-подробно и съ повече проникновение. Ала едни отъ тѣзи книжовници не виждатъ никакъвъ изходъ, никаква надежда и поради това само се оплакватъ, отдаватъ се на пасивна скръбь и се обръщатъ съ молитви къмъ Бога. Това ние виждаме, напр., въ стихотворенията на двамата атонски калугери Никифоръ и Йеротей. Други се надѣватъ на покровителството на Русия и очакватъ отъ нея спасение — Неофитъ Рилски, напр. Трети препоржчватъ бунтъ, безъ да иматъ ясна представа, въ каква форма трѣбва да се изрази този бунтъ, за да доведе до успѣхъ. Четвърти очакватъ спасение отъ училищата и черквитѣ. Нищо такова ние не виждаме въ произведенията на революционеритѣ. Тѣ вѣрватъ въ своитѣ сили и въ силитѣ на българския народъ, надѣватъ се изключително на силитѣ на народа, безъ да разчитатъ на покровителството на други народи. Каравеловъ и Ботевъ, които, както отбелязахме, изразяватъ една нова посока въ нашата литература презъ 70-тѣ години, се отдѣлятъ рѣзко отъ своитѣ предходници по това именно, че виждатъ спасението на българитѣ изключително въ революцията — въ една предварително подготвена планомѣрна революция, чиито предвестници се явяватъ тѣ съ произведенията и дѣлата си. При това, революционеритѣ изхождатъ отъ ясно опредѣлени политически и обществени идеали, които значително се различаватъ отъ идеалитѣ на поколѣнието преди 70-тѣ години.

БИБЛИОГРАФИЯ

Хр. П. Константиновъ. Спомени за страшната пролѣть. Пловдивъ, 1884.

*** Исторически паметници по време на завѣрата. Изд. Бъл. книжовно д-во. София, 1884.

Д. Т. Страшимировъ. История на Априлското възстание, Пловдивъ, 1907.

Ив. Г. Клинчаровъ. Христо Ботевъ. Биография. София, 1910.

Захари Стояновъ. Записки по българскитѣ възстания. София, 1884-1892.

Стоянъ Заимовъ. Миналото. София, 1884-1888.

Стоянъ Заимовъ. Миналото. Етюди върху записките на З. Стояновъ. София, 1895.

Хр. Кабакчиевъ. Българскитѣ революционери — Раковски, Каравеловъ, Левски, Ботевъ за балканската федерация. София, 1915.

В. Пундевъ. Първи стихотворци. Библ. „Българска книжина“. София, 1926.

IV

Г. С. Раковски

I

Рождение. — Сѫществени черти отъ характера на Раковски. — Балканътъ и неговото влияние. — Котелъ и котленци. — Интересътъ къмъ българската книга въ Котелъ. — Котелъ въ историята на българското възраждане. — Семейната срѣда на Раковски. — Двамата му чичовци — Дачо и Минко. — Георги Мамарчевъ. — Стойко Поповичъ — бащата на Раковски.

Раковски — както самъ отбелязва въ недовършената си автобиография — е роденъ въ 1821 г. въ Котелъ.[1] Кръщелното му име е Сава;[2] отпосле, когато обстоятелствата го принудили да крие сѫщинското си име, той се преименувалъ отъ Сава на Георги и до края на живота си се е подписвалъ Г. С. Раковски.

Околнитѣ влияния, срѣдата, изобщо условията, при които е прекаралъ Раковски своята ранна младость, обясняватъ нѣкои сѫществени черти на неговия характеръ.

Единъ отъ най-трайнитѣ спомени на неговото детинство и юношество е споменътъ за Балкана. Балканската природа съ своята хайдушка поезия, съ стариннитѣ си легенди, е оказала силно въздействие върху него — и въ поемата си Горски пѫтникъ на нѣколко мѣста се опитва да изрази впечатленията си отъ балканскитѣ усои и върхове отъ вѣковнитѣ дѫбрави и студени води, за които пѣе народната юнашка пѣсень. По примѣра на нѣкогашнитѣ наши хайдути, Раковски е скиталъ изъ недрата на планинитѣ — войвода на млади юнаци — и волното бодро чувство, що е будила у него природата, се е сливало неразривно, както у Ботева, съ

романтичнитѣ му влѣчения и патриотически идеали. Любовьта къмъ отечеството, готовността за самопожертвуване, борческитѣ домогвания на бунтовника, идеалъ за лична и обществена свобода, чувство за милость и човѣщина, което е тъй характерно за нашитѣ хайдути — всичко това е добивало своя дълбокъ, неизразимъ смисълъ отъ таинствената поезия на Балкана. Тамъ, а не другаде, ще изгрѣе българската свобода! — казва Раковски въ поемата си, — и това за него е не толкова убеждение, колкото непоколебима вѣра. Балканътъ той го е чувствувалъ — както сж го чувствували отпосле най-даровититѣ наши поети — като нѣкакъвъ символистиченъ образъ на българския националенъ духъ, като въплощение на всичко онова, което — споредъ израза на Пенча Славейковъ — се таи въ глжбинитѣ на българската душа и се домогва навънъ къмъ свѣтлина. Не напразно тоя образъ, „величественият ликъ на гордитѣ балкани“, минава презъ цѣлата наша революционна лирика — като започнемъ отъ Раковски — и застава днесъ, въ най-новата ни поезия, като едно видение, което вещае пророчества и откроява историческия смисъль на българскитѣ сждбини. Не напраздно е будилъ той дълбокъ, бихъ казалъ религиозенъ екстазъ въ сърдцата на вдъхновенитѣ български творци и изразители на народния духъ.

Отъ произведенията на Раковски ние узнаваме, че споменътъ за Балкана никога не го е напущалъ и че презъ цѣлъ животъ — животъ на горчиво изгнание — образътъ на роднитѣ планини се е мѣркалъ предъ него като неотстжпна мечта и е отправялъ къмъ него своя властенъ зовъ.

Тамъ! Тамъ! Скоро трѣбва да идж...

възклицава Раковски (а следъ него, по неговъ примѣръ, съ думитѣ на неговия патосъ, възклицава Ботевъ: — Тамъ... тамъ буря кърши клонове. . .)

Сѫдба отьчества мене зове,
Лѣхища, планини щѫ д'обидя —
Наша свобода тамъ ще с'основе!

Като войвода той си спомня за предишнитѣ български юнаци, чиято сила и храбрость е поддържалъ Балкана съ хайдушкитѣ си пѣсни и имъ е внушавалъ стремежъ къмъ волность.

Природа свобод'имъ е внушавала,
В'сяйна славна свѣтла бѫдность
Тѣхъ отъ младости накланяла,
Міру г'е даровала съ храбрость!

Въздействието на Балкана като хероиченъ пейзажъ се долавя не само въ характера на нашитѣ хайдути, но и въ навицитѣ и традициитѣ на цѣлото наше балканско население, а особено на котленското, което винаги е проявявало свободенъ духъ, твърдость и непреклонна воля.

Балканътъ въздействува не само като величествена природа, но и като важенъ факторъ въ стопанския животъ на народа. Изобщо, въ всички наши прибалкански градове и села формитѣ на стопанствения битъ въ много отношения се опредѣлятъ отъ особеноститѣ на околната планинска природа. Безъ съмнение, съ естественитѣ си богатства Балканътъ е създавалъ благоприятни условия за икономическо развитие. Между населението отъ севернитѣ балкански склонове е вирѣела дърводѣлската индустрия. Водната енергия на планинскитѣ бързеи и водопади отрано още е била използувана за различни занаяти. Ние виждаме да се развива тукъ и да процъвтява въ кѫсо време кожарство, чехларство, абаджийство, ножарство, мутафчийство и гайтанджийство. Въ Котелъ, при такива благоприятни условия, най-много се развива домашната индустрия, обработ-

ване на аби, гайтани и черги. Абаджийството се засилва особено презъ втората четвъртъ на миналия вѣкъ, когато турското правителство започва да откупува за своитѣ войски аби въ голѣмо количество. Произведенията на домашната индустрия сж намирали пазаръ далечъ отъ Котелъ — въ Цариградъ, Мала Азия, Брашовъ, по дунавскитѣ и черноморски пристанища. Съ своята заможность сж се отличавали бегликчиитѣ, а сжщо и овчаритѣ, чиито многобройни стада сж били пръснати по карнобатскитѣ, шуменски и добруджански полета.

Като още едно благоприятно условие за ранното пробуждане на Котелъ могатъ да се посочатъ правдинитѣ, съ които сж се ползували котленци отъ страна на турската властъ. Съ особени фермани тѣ сж били освободени отъ гнета и произволитѣ на съседнитѣ турски управници въ Върбица, имали сж право да носятъ оржжие и да се защищаватъ сами отъ враговетѣ на държавата, когато самата държава е била безсилна да се бори съ тѣхъ. Често котленци сж вземали участие въ междуособнитѣ смутове, борили сж се съ кърджалии, сполучвали сж нѣколко пжти да ги отблъснатъ и да спасятъ Котелъ отъ разорение. Сжщо така тѣ сж се намѣсвали въ честитѣ стълкновения между турското население и мѣстнитѣ управители, тъй нареченитѣ аени и султани, като сж взимали винаги страната на възстаналитѣ турци. Разбира се, при тия условия на чести борби, които сж приучвали българитѣ на самоотбрана, изпъквали сж отдѣлни воинствени характери, съ бунтовнишки, хайдушки инстинкти, които не сж се помирявали съ турската властъ. Самото българско население се е калявало и неволята на робството не е могла да преломи лесно неговия упоритъ, борчески и сводолюбивъ духъ.

Особенитѣ духовни, стопанствени и политически условия, особенитѣ влияния създаватъ една своеобразна психика

у населението. То се отличава съ предприемчивость и храбрость, съ необикновено трудолюбие, любознателность и широки духовни интереси, съ стремежъ къмъ воленъ животъ — животъ съ широкъ размахъ — и вкусъ за изящното, тъй опредѣлено проявенъ въ онѣзи артистични съчетания на краски по прочутитѣ котленски килими, въ майсторската тънка изработка на домашнитѣ произведения, а сѫщо така въ художественитѣ рѣзби, които сѫ украсявали старитѣ дървени котленски кѫщи, унищожени отъ пожара въ 1894 год. — особено рѣзбитѣ по вратитѣ и иконостаса на черквата Св. Петъръ и Павелъ, съградена въ 1834 год. на мѣстото на по-стара черква.

Тукъ сѫ се пазили свето типичнитѣ и установени форми на българския битъ, незасегнати отъ външни влияния, пѣели сѫ се старинни народни пѣсни, разказвали сѫ се предания, които сѫ поддържали народната патриотическа гордость, изпълнявали сѫ се старитѣ обичаи и обреди, въ които неудържимата фантазия на Раковски е виждала остатъци отъ нѣкогашната богата национална митология. Споредъ една установена традиция, всѣки по-крупенъ фактъ въ обществения и семеенъ животъ на котленци се е преработвалъ постепенно отъ народната мълва, отъ въображението на народнитѣ пѣвци, и се е превръщалъ на пѣсень и легенда. Особено сѫ се отличавали въ тоя случай котленки, които сѫ притежавали не само жива и изобретателна фантазия, но и остра наблюдателность, и наклоность къмъ ирония и осмиване на всѣко нововъведение или отклонение отъ общоприетото и традиционното.

Всичко това свидетелствува за едно — повече несъзнателно — домогване, да се съхранятъ основнитѣ външни и вѫтрешни качества на българския националенъ характеръ, свидетелствува за единъ по-значителенъ вѫтрешенъ животъ, за по-оживѣни духовни стремежи.

Интересътъ къмъ българската книга и грижитѣ за народната просвѣта тукъ проличаватъ още къмъ края на 18 вѣкъ. Не напразно Паисий, следъ като написва своята Славянобългарска история, посещава Котелъ, срѣща се тамъ съ попъ Стойка (отпосле Софроний Врачански) и му дава произведението си. Паисий предварително ще да е знаелъ за родолюбието и предприемчивостьта на котленци, а може би и за усърдието на котленския свещеникъ и учитель да чете и преписва български книжовни трудове. Въ родното си мѣсто Стойко е училъ децата на българско четмо и писмо, подготвялъ се е сѫщевремено и за по-широка просвѣтителна дейность, и отсетне, въ Видинъ и Букурещъ, написва онѣзи ценни произведения, съ които оставя трайно име въ историята на новата българска литература. Презъ времето когато се е устройвало у насъ учебното дѣло, Котелъ еималъ добре уредено училище, въ което отначало се е преподавало на гръцки, а после на български езикъ. Тамъ е учителствувалъ Райно Поповичъ, който се отзовава съ възторгъ за котленското училище. „Едвамъ са състави въ Котелъ една еллиногреческа школа пише Райно, и тутакси прозѧбнаха цвѣты красныѧ и кріны благовонныѧ, и не само четцы и певцы, ами и свѧщенницы учени: при това переводчики и сочинители“ (Христоиѳія или благонравіе... Будимъ, 1837, с. 77). Мнозина котленски ученици сѫ се отличавали съ широка любознателность, не сѫ се задоволявали само съ онова образование, що сѫ получавали въ родното си мѣсто, но отивали сѫ за по-висока наука въ гръцки училища — въ Букурещъ или пъкъ въ Куру-чешме въ Цариградъ, гдето се е училъ и Раковски. Въ тия гръцки училища тѣ сѫ разширявали кржга на своитѣ знания, вглѫбявали сѫ се въ гръцката наука, безъ да сѫ забравяли народностьта си и патриотическия си дългъ. Съ какво увлѣчение сѫ се учили при гръцкитѣ учители, се вижда отъ свидетелството на Иречека, който е

посетилъ Котелъ наскоро следъ освобождението и еималъ възможность да се срещне съ нѣкои отъ представителитѣ на предишното поколѣние. „Стари котленци, пише Иречекъ, още съ въодушевление говорятъ за откѫслеци отъ Хомера, Херодота, Демостена и Страбона, които сѫ изучвали въ това училище (въ Куру-чешме), но сѫщо отъ тѣхъ можешъ чу французки идеи отъ Русо и Волтера, съ които било надъхано по-старото ново-гръцко школо“ (Княжество България, II. Пловдивъ, 1899, с. 729).

Изобщо, Котелъ е далъ твърде много за българското възраждане. Отъ тамъ сѫ излѣзли освенъ Софрония и Раковски — да споменемъ най-важнитѣ имена — : Петъръ Беронъ, авторъ на прочутия Рибенъ букварь (1824 г.), реформаторъ на българското училище, благодетель и първи български ученъ; Неофитъ Бозвели, единъ отъ първитѣ, най-енергични борци за черковна свобода, тъй жестоко преследванъ отъ фанариотитѣ, авторъ на учебници и на единъ живо написанъ диалогъ Мати България, гдето гнѣвно и безпощадно се разкриватъ пороцитѣ на гръцкото духовенство; Гаврилъ Кръстевичъ, който е игралъ видна роля въ борбата за духовно освобождение, изучвалъ е прилежно българската история, българското минало, и е редактиралъ въ Цариградъ известното списание Български книжници. Отъ Котелъ сѫ още: храбриятъ капитанъ Георги Мамарчевъ, бунтовникъ отъ първата половина на миналия вѣкъ, и Анастасъ Кипиловски, народенъ просвѣтитель и единъ отъ първитѣ наши стихотворци.

Патриотическитѣ дѣла на всички тия българи сѫ служили за примѣръ на младежьта, която се е вдъхновявала отъ тѣхния идеализъмъ и отъ енергията имъ. Когато Раковски се е посвещавалъ на народополезна дейность и се е отказвалъ отъ лично благополучие и егоистични идеали,ималъ е предвидъ примѣра на поменатитѣ свои сънародници и съграж-

дани. Не ще и дума, за оформяването и развитието на неговото патриотическо съзнание отъ твърде голѣмо значение сж били традициитѣ и миналото на града. Една добре почувствувана истина изразява Раковски, като казва въ едно писмо до своитѣ съграждани: „Нашъ Котелъ послѣ паденія българскаго царства è далъ пьрвія зрацы просвещенія въ Българіѫ. Бѫдете достойны да не паднемы по долны отъ наши прадѣдове, нъ да покажемы вещественно и днѣсь еще, че сѐ то чювство владѣе въ Котелъ. Имя добраго отца и праотца много дѣйствува въ развитіе потомства“ (Нови-Садъ, 1. XII. 1857. Арх. 6793).

Въ каква семейна срѣда е расълъ Раковски?

Неговитѣ близки сѫ били известни между населението съ юнашкитѣ си подвизи, и разказитѣ за тѣхъ сѫ правели силно впечатление на Раковски въ детинството му още, като сѫ събуждали у него хайдушки копнения. Двамата му чичовци, Дачо и Минко (или Михалъ), сѫ наследили отъ баща си Сѫбя, който е търгувалъ съ Брашовъ и Цариградъ, доста голѣмо богатство; за тѣхъ той разказва въ недовършената си и неиздадена още автобиография: „Стрыки тѣ ми наслѣдивши такова едно голѣмо имение, за тѣхъ времена впустили ся въ голѣмы разноскы, въ военны великолѣпыя, да ѣздѫть най-добры конне и да носѫть най-скѫпоцѣнно орѫжие, издьржающти и по нѣколко си войника и слугы на около си, штото за търговштинѫ и нити сѫ могли вѣки да помыслѫть“. Така тѣ сѫ се готвели за отбрана срещу кърджалиитѣ, които сѫ нападали Котелъ. „Стрыки тѣ ми зѣмали живо участие въ народно то упълчение противъ кьрцалии тѣ, а най-паче чичу ми Дачу, кой то е былъ единъ отъ главны тѣ предводителы войводы... Въ едно же кърцалийско нападение, когато Кара-Феисъ и Инце войвода сѫ допрѣли до Жерунѫ, единъ чясъ разстоѭание отъ Котила, съ седемъ тысящты кърцалии, дѣ сѫ разположили воинство то си по ближны тѣ села Градецъ, Медвенъ и Вечерьѫ и отъ тамо сѫ заплашвали чи штѫть

нападна вѣкы рѣшитьлно да разоржть и ограбѫть Котила, чичу ми Дачу избравъ трыста рѣшитьлны юнака и съдружившъ ся съ двамина іоште храбры войводы, Аршинку и Макавѣй, нападнѫли сѫ ноштѭ на кьрцалий тѣ въ Жерунѫ и избили сѫ множьство отъ тѣхъ злодѣйцы! Кара-Феисъ и Инце войвода видѣвши такавѫ неѹстрашимѫ дьрзость отъ стрьны на котлѭны тѣ оттѣглили ся сѫ посрамени! Врьху това събытие ся е съхранила и народна пѣсень, кояа започва тѫй: „Инце то Гочу думаше: Гочу лю жерунянино“... Една романтична любовна авантюра, жертва на която сѫ били двама турци, накарва Дача да забѣгне въ Влашко. Другиятъ чичо на Раковски, Минко, — „пълководецъ славенъ“, както го нарича въ едно отъ произведенията си — е взелъ участие въ освободителното движение въ Влашко противъ турцитѣ, подъ предводителството на князъ Ипсиланти. За неговата по-нататъшна сѫдба Раковски пише:

Изпроводенъ съ дарби отъ Влашкаго княза
До царя Махмуда, безъ правда сѫ наказа...
Въ тъмницѫ хвърленъ отъ болесть починѫ.

И отъ майчина страна Раковски еималъ роднини, чиито дѣла сѫ будили у него патриотическа гордость. Поменатиятъ капитанъ Георги Стойковъ Мамарчевъ Буюклу, — „въспитанъ въ войничкѫ службѫ, и отличивъ ся за храбростъ въ толикы сяйны биткы, носѝвъ же на гѫрды руссійскы ордены, съ юнашкѫ крьвь добіены“ (Горскій пѫтникъ, с. 243) — е билъ вуйка на Раковски. Знайно е, че Мамарчевъ е предвождалъ българскитѣ доброволци въ руско-турската война въ 1829 г. — онѣзи доброволци на които се дължи превземането на силистренската крепость. „Затова негово витяшко дѣло, пише Раковски, проводи му ся орденъ св. Анны, и скѫпоценна сабія отъ русійкаго царя Николая. Той капетанъ Буюклу бѣ заслужилъ и въ 1812 лѣто съ русійкыя войскы пакъ предводителъ на самоволнія българы, и за храбрость

бѣ му ся далъ еще отъ него время другы орденъ и хоржгвжсвятаго Георгія (Горскій пжтникъ, с. 233). Мамарчевъ е познатъ и като главатарь на едно възстание, което е свършило злополучно въ Кжпиновския монастиръ (1836 г.) Още като дете Раковски е ималъ възможность да види Мамарчева на чело на една чета, а отпосле, когато вуйка му е билъ заточенъ въ Иконионъ, той често е кореспондиралъ съ него (Горскій пжтникъ, с. 241) — и може би споменътъ за Мамарчева го е накаралъ да избере името Георги, когато се е преименувалъ по-късно.[3]

Бащата на Раковски, Стойко Поповичъ, макаръ и простъ терзия, билъ сжщо тъй човѣкъ съ войнственъ, свободенъ духъ и не е прекланялъ глава предъ турската власть. Въ съсловнитѣ борби, що избухватъ въ Котелъ по него време, той е предвождалъ буднитѣ еснафи противъ чорбаджиитѣ. Котленци сж го уважавали и обичали, въ своитѣ обществени предприятия сж се ползували отъ неговитѣ съвети, и когато сж започнали открита борба противъ злоупотрѣбенията на чорбаджиитѣ, избрали него да бжде посрѣдникъ между тѣхъ и турското правителство. Съ своя мжжественъ и гордъ характеръ, съ умразата си къмъ турци, фанариоти и чорбаджии, той си спечелва врагове, които години на редъ жестоко го преследватъ и най-сетне успѣватъ да го сломятъ съ съдействието на турската власть и патриаршията.

Изобщо, Раковски е расълъ въ една твърде свободолюбива срѣда, подъ впечатленията на юнашкитѣ традиции и предания, които сж се пазели и спомняли често въ родната кжща. Всичко наоколо е развивало у него духа на независимость и непреклонность. „Моя характеръ не търпи никакъвъ господарь надъ себе си, и то мя е докарало да ся отлжчж отъ милаго си отъчьства. То можи да е погрѣшка въ менѣ, но какво да сторьж, азъ съмъ превзѣтъ отъ неьж и тъй ще си идж до гробъ“, (До Дайнелова; Бѣлградъ, 10. II. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 94).

II

Раковски въ котленското училище. — Въ Карлово при Райно Поповича. — Въ Цариградъ — въ Куру-чешменското училище. — Разрастване на борбата за черковна свобода. — Неофитъ Бозвели и неговото влияние върху Раковски. — Въ Браила. — Отношенията между Раковски и Богороди.

Въ 1828 г. Раковски постжпва въ котленското училище, гдето училъ на български и гръцки (Планъ, т. 7). Къмъ 1834 г. родителитѣ му го пращатъ да продължи учението си въ Карлово при даскалъ Райна Поповичъ. Тамъ Раковски прекарва около две години. Въ училището на Райна училъ на гръцки (Планъ, т. 8). Бащата, макаръ и неукъ, забелязва способноститѣ на сина си, решава да го заведе въ Цариградъ и да му даде възможность да добие по-високо образование. Това не е било трудно за Стойка Поповичъ, понеже неговитѣ търговски работи сж го заставяли да ходи често въ Цариградъ. Къмъ края на 1837 г. Раковски постжпва въ Куру-чешменското гръцко училище подъ настойничеството на своя роднина Стефанъ Богориди — високопоставенъ турски сановникъ, князъ на автономния островъ Самосъ. За постжпването на Раковски въ училището съобщава неговиятъ връстникъ и съгражданинъ Гаврилъ Кръстевичъ въ едно писмо до учителя си Райна Поповичъ отъ 28. XII. 1837 г.: „Стойка чорбаджи доведе сина си Сава, който ви се кланя, и го остави въ нашето училище да се учи, а самъ той ще остане тука до марта“ (М. Балабановъ, Гаврилъ Кръстовичъ. . . София, 1914, с. 140). Съ каква радость е постжпилъ Раковски въ това училище се вижда отъ едно негово писмо до Райна, писано на гръцки, на 22. I. 1838 г., и подписано Σάββας Στεφανίδης; въ него четемъ между

другото: „Радость ви вѣстя, мой благодѣтелнѣйший и повече отъ баща любимий ми учителю! Азъ постигнахъ многожелаемата си цѣль, която гонѣхъ съ голѣмо усърдие... Дойдохъ въ Цариградъ съ уважаемия си баща; той нѣмаше намѣрение най-напрѣдъ да ме остави тука; но после се убеди въ противното отъ нѣкои други, а най-вече отъ многообичния ми Гаврилъ Кръстовичъ, та ме настани въ училището Куру-чешме, дѣто и съ благодарение почнахъ да се уча... (М. Балабановъ, цит. кн., с. 141-142).

Куру-чешменското училище Σχολὴ ξηροκρήνη — се е ползувало по него време съ голѣма известность между гърци и българи. „Училището, пише Сава Доброплодни, въ което живѣяхми, се наричаше Велико народно училище (но подъ „народно“ разумѣвахѫ гръцко народно и тѣхно, а приимахѫ вѫтрѣ отъ цѣлата турска империя ученици, да се учѫтъ). Други го наричахѫ Куру-чешме, защото го съзидали въ Босфорската махала или село именуемо Куру-чешме и находяще се между Арнауткьой и Ортакьой. То имаше до 30 стаи вѫтрѣ, въ които можяхѫ да се съберѫтъ до 150 души ученика.“ (Кратка автобиография... София, 1893, с. 20). Въ него сѫ получили образование мнозина видни български книжовници и просвѣтители. Освенъ Раковски тамъ сѫ се учили: Иларионъ Стояновъ (Макариополски), Сава Доброплодни, Гавриилъ Кръстевичъ, Филипъ Велевъ, Д. Т. Душановъ, Ив. Найденовъ и др. Отъ поменатото писмо на Кръстевича узнаваме, какви предмети сѫ се преподавали тамъ. Твърде голѣмо внимание се е обръщало на поетиката и просодията; ученицитѣ, за да усвоятъ добре правилата на стихосложението, упражнявали се да пишатъ стихове — на гръцки езикъ, разбира се. Кръстевичъ изучава дветѣ комедии на Аристофана, Плутосъ и Облаци, и Прикования Прометей на Есхила. Изучавала се е подробно гръцката граматика, сѫщо така география, математика, физика и бо-

гословие (М. Балабановъ, цит. кн., с. 131-132). Самъ Раковски по него време разправялъ на своя приятель и съученикъ Сава Доброплодни за учителитѣ си и за предметитѣ, що е изучавалъ въ Куру-чешме: „Освѣнъ владиката Самуила, който е директоръ на училището, има още 6 учители: Филалитисъ по математиката, латинския езикъ и старитѣ гръцки поети; Контогурисъ, по физиката, химията, астрономията и френския езикъ; Евтивулисъ, по дълбоката Еллиника (гръцкитѣ классикери). Директора ни прѣподава философията, риториката и богословието, а останжлитѣ учители сж прѣподаватели на по-долнитѣ класове“ (С. И. Доброплодни, цит. кн., с. 17-18).

Ученицитѣ, на брой 60, сж живѣели въ хубави стаи срещу морето на Босфора и сж отпочивали въ широката градина на училището.[4] Между тѣхъ е имало буйни български младежи, които сж се учили преди това при известния гръцки реформаторъ и просвѣтитель Каири на островъ Андросъ и още тамъ се подготвяли за патриотическа дейность. Раковски се сближава въ училището съ Илариона Стояновъ. „Иларионъ и Сава Раковски, пише Иларионовиятъ биографъ, скоро се разбрали единъ други и за това често се събирали на тайни събрания, при това се старали да привеждатъ въ народно съзнание ученицитѣ българчета, които били повечето отъ Македония („М. Радивоевъ. Врѣме и животъ на Търновския митрополитъ Илариона... София, 1912, с. 10-11). За характера и патриотическото чувство на Раковски по него време, а сжщо и за отношенията му къмъ гърцитѣ, свидетелствуватъ трима видни негови съвременници — Доброплодни, Богоровъ и Добровски. Ето какъ го представя Доброплодни: „Раковски бѣше облѣченъ въ котленски дрѣхи, но не потури, ами чинтени, платнени, боядисани гащи, които по цариградски се считахж за по-благородни и съ ширефе, поясъ обвитъ врьхъ феса на главата“.

Като ученикъ не се е отличавалъ съ примѣрно поведение, не ходѣлъ редовно на черква и не изпълнявалъ всички предписания на учителитѣ си. Често се препиралъ съ съучениците си гърци „за едноврѣмешнитѣ български войни съ гърцитѣ“ и ги обсипвалъ съ язвителнитѣ си подигравки. „Гърцитѣ, разказва Доброплодни, представляваха българитѣ като групави, и че ужъ приближили до морето и мислили, да е риба-чорба и си извадили лъжицитѣ да сърбатъ, а Раковски имъ се подиграваше, че гръцитѣ, като видѣли българскитѣ цървули натопени покрай морето, мислили, че е ахтаподъ и ги земали да ги варьжтъ и пр. и пр. На другия день рано, като отидохъ въ стаята на Раковский, който още спѣше, виждамъ една голѣма дървена лъжица закачена надъ главата му за подигравка. Събудихъ го да види! Той ги напсува по български и по котленски и съ това се задоволи“. — Раковски не се стѣснявалъ да се подбива дори съ учителитѣ си и да се гордѣе предъ тѣхъ съ матерния си езикъ. Веднъжъ директорътъ, владиката Самуилъ, преди да започне да преподава, прочелъ единъ тропаръ. Тъкмо привършилъ — и въ стаята влѣзълъ Раковски. Владиката му се скаралъ и го упрѣкналъ, че не знае този тропаръ. Раковски отговорилъ, че го знае — но на български. И когато билъ накаранъ да го каже, вмѣсто тропара той започналъ молитвата Царю небесни, която директорътъ не разбралъ, понеже не знаелъ български. Доброплодни едва се стърпѣлъ да се не засмѣе въ присѫтствието на учителя си, който не можалъ да схване подигравката (цит. кн., с. 18, 21-22) — Сѫщо и Добровски, който посетилъ училището, представя Раковски като „разпаленъ патриотъ“. Раковски развелъ госта изъ градината и двамата дълго разговаряли съ възторгъ за просвѣтата на българския народъ и за изгонването на гръцкитѣ владици отъ България (Ив. Шишмановъ. Ив. Добровски. Бълг. прѣ-

гледъ, III, 1896, кн. 7-8, с. 170). — Богоровъ пъкъ бележи въ автобиографията си: „Потеглихъ за въ Цариградъ, дѣто застанахъ на Кору-чешме при голѣмото черковно школо; тамъ бѣха дошле нѣколко нашенчета да са учатъ, единъ отъ които и да беше станалыа прочутъ Раковски, та при вечернитѣ наши разходки край лжскавото море у Мега-Ревма, при свырнитѣ отъ цигулкитѣ изъ султановыя сарай, блѣнувахме заради заспалата българска народность, която по то врѣме едвамъ са пробуждаше“ (Живота ми описанъ отъ мене. София, 1887 с. 3).[5]

Раковски се училъ въ Цариградъ тъкмо когато е почнала да се разраства борбата на българитѣ за черковна свобода. Неофитъ Бозвели най-деятелно е работѣлъ между българскитѣ еснафи въ Цариградъ и ги е организиралъ, за да остояватъ народнитѣ искания; българитѣ отъ провинциитѣ сѫ подемали борбата срещу гръцкитѣ владици и сѫ настоявали, да бѫдатъ тѣ смѣнени съ български; а между цариградскитѣ българи се зараждала мисъль, да издигнатъ въ Цариградъ българска черква, въпрѣки всички прѣчки отъ страна на патриаршията. Раковски, 17-18 годишенъ по него време, взелъ живо участие въ борбата и се запозналъ отблизо съ Неофита Бозвели. По-късно за себе си пише, че е билъ „изъ начѫла того прѣдприѣтиѫ единъ отъ най-разпалены и най-дѣытелны съучѫстницы“ (Притурка на Дун. лебедъ, 5. IX. 1861). Сѫщо и въ Плана споменува за „учястие то си въ народны тѣ работы тогива въ Цариградъ“ (т. 11). Понеже еималъ, както самъ казва, „въ тѣхъ времена пристѫпъ при кнѫза Вогорида, а особито при неговѫ старѫ майкѫ“ (Дун. лебедъ, пос. бр.), той е служилъ като посредникъ между водителитѣ на борбата, Бозвели и Иларионъ Стояновъ, и Богороди, който е билъ влиятеленъ както предъ Портата, тъй и предъ патриаршията.

Не трѣбва да се забравя, че най-голѣмо влияние върху Раковски презъ него време е оказалъ Неофитъ Бозвели — не само съ умразата си къмъ гърцизма и фанариотското духовенство, съ патриотическитѣ си идеали, но и съ неизчерпаемата си енергия и воля, съ своя непреклоненъ борчески характеръ. Едва ли преди и следъ това другъ нѣкой българинъ е въздействувалъ тъй силно върху Раковски, както Неофитъ. Благодарение нему той започва да съзнава и опредѣля по-ясно своя дългъ къмъ народа си и да чертае пѫтищата на своята бѫдеща дейность. Въ Цариградъ той го е придружавалъ въ неговитѣ агитации между еснафитѣ, билъ е свидетель на неговитѣ страдания, на жестокитѣ преследвания отъ страна на гръцката патриаршия, виждалъ е съ каква твърдость и неотстѫпчивость действува тоя неуморимъ българинъ за осѫществяването на единъ националенъ идеалъ. До края на живота си Раковски си спомня съ възторгъ за своя съгражданинъ, цени високо неговата „безпримѣрнѫ неострашимость“, отбелязва, че Неофитъ „слѣдова да бѫди сѫщыи до послѣднаѭ минутѫ живота си!“ (Притурка на Дун. лебедъ, 5. XI. 1861). „Отецъ Неофитъ, пише Раковски, е пьрвы двигатель того въпроса [черковния] и за възбуждениѧ народнаго ни духа въ тѣхъ времена най-много тому славному мѫжу сме дльжни сички българи; защото той пьрвы почна ѧвно да проповеда по Българиѭ и да възбужда народа, да иска историчьскы си права, той доидѣ въ Цариградъ и сѧ улови пьрвы въ ѧвнѫ борбѫ съ фенерскѫ патриканѫ, пострада толико отъ грьковъ и най-послѣ принеси жьртвѫ и живота си за народа!... Онъ е былъ духомъ развытъ... Благородны чювствуваныѧ сѫ обладавали негово бьлгарско сьрдце! Негова най-свѧта дльжность е была на свѣта да помогни бѣдному си роду и да го избави отъ тѧжкыѧ оковы духовнаго фенерскаго ига! За това онъ прѣзрѣ сичко на свѣтъ, изложи въ опасность и самыи си животъ и най-послѣ

издѫхна въ калугерскы влажны тьмницы желѣзовьрзанъ съ найпослѣдньѫ рѣчь въ уста си „Бьлгариѫ мила Мати!“ (Дун. лебедъ, I, бр. 47, с. 166). [6]

Въ началото на 40-тѣ години Раковски се озовава въ Браила. По всичко изглежда, че до тогава той е прекаралъ все въ Цариградъ. [7] Кое го е накарало да напусне турската столица и да замине за Браила? Тоя въпросъ не е достатъчно уясненъ. Въ плана за автобиография своето отиване въ Браила той нарича напрасно, т. е. внезапно. Може да се предположи, че условията въ Цариградъ сѫ били твърде стѣснителни за него. Отъ една страна патриаршията и турското правителство сѫ преследвали всѣка по-смѣла проява на българитѣ, отъ друга — Раковски е билъ постоянно контролиранъ отъ Богориди, предъ когото е трѣбвало да дава смѣтка за постѫпкитѣ си. Отношенията между Раковски и неговия настойникъ сѫ ставали все по-обтегнати. Близо двайсетгодишенъ вече, съ полуопредѣлени планове за обществена дейность, той не е можелъ да търпи чужда воля надъ себе си и е подирилъ по-свободни условия за дейность. Напусналъ е тайно Цариградъ и, вѣроятно за да не си навлѣче неприятности отъ страна на своя настойникъ, преименувалъ се е Сава Македону. [8]

III

Българска въстаннишка чета въ Браила презъ 1841 г. — Участието на Раковски въ нея. — Вести за приключенията на Раковски въ Браила. Понататъшната негова участь. — Въ Търново и Котелъ. — Съсловна борба между чорбаджии и еснафи въ Котелъ. — Въ Търново, Русе и Цариградъ. Въ Цариградскитѣ тъмници заедно съ баща си. — Смъртьта на баща му.

По онова време въ Браила сѫ живѣели множество гърци. Раковски попада въ тѣхната срѣда и бива назначенъ учитель въ гръцкото училище, понеже е владѣелъ както говоримия, така и литературния гръцки езикъ. Вниманието му, обаче, било насочено другаде: еднообразната преподавателска работа съвсемъ не е съответствувала на неговия неспокоенъ темпераментъ. При това, въ началото на 40-тѣ години въ Браила се случватъ събития, които усилватъ не само неговото патриотическо чувство, но и склонностьта му къмъ приключения.

Презъ лѣтото на 1841 г., следъ пролѣтното нишко възстание, въ Браила е била образувана българска възстанишка чета, готова да мине Дунава. Неинъ главатаръ билъ сръбския офицеръ Владиславъ Татичъ. Четата започнала да се организира най-напредъ въ Галацъ, но следъ като властьта взела да я преследва, инициаторитѣ избѣгали въ Браила и тамъ Татичъ продължилъ да вербува възстаници. Цельта на възстанието веднага била оповестена: освобождение на българитѣ отъ турското иго. Властьта, макаръ и да не е гледала съ добро око на цѣлото това движение, отначало не е можела нищо да стори, понеже се е чувствувала безсилна. Възстаницитѣ били около 280 души — повечето българи. Въ деня, когато поискали да минатъ Дунава, влашкитѣ власти ги изненадали по единъ твърде коваренъ начинъ. Макаръ и да

обещали, че ще оставятъ четата свободно да мине Дунава, тѣ се приготвили тайно да ѝ попрѣчатъ. Намѣрението на възстаницитѣ било, да отпѫтуватъ за Рени, дето се надѣвали да получатъ подкрепа отъ Галацъ, и отъ Рени сѫ мислѣли да минатъ въ Исакча, въ Турско. Една вечерь, къмъ срѣдата на юлий, тѣ отиватъ тържествено на дунавския брѣгъ и почватъ да се качватъ на единъ каикъ, приготвенъ за тѣхъ. Когато се качили стотина души, каикътъ взелъ да потъва въ тинята: оказало се, че той нарочно билъ повреденъ отъ злонамѣрена ржка. Главатарьтъ заповѣдалъ на момчетата да слѣзатъ отъ каика и да почакатъ, докато се поправи. Но въ тоя моментъ пристигналитѣ влашки милиции даватъ сигналенъ изстрелъ и забиватъ барабанитѣ. Явява се и войска, която е квартирувала въ Браила, предвождана отъ единъ влахъ, Нику Мано; въ сѫщность, командиръ е билъ полковникъ Енгель, но не дошелъ, понеже билъ боленъ. Нику Мано заповѣдалъ на тълпата изпращачи да се оттегли, и въ сѫщия мигъ билъ хвърленъ единъ залпъ въ срѣдата на четата. Паднали мрътви нѣколцина, мнозина се издавили. Въоржженитѣ се събрали около своя войвода и решили да се съпротивяватъ докрай, макаръ позицията имъ да била съвсемъ неизгодна. Сраженето продължило отъ 8 часа вечерьта до полунощь, безъ да бѫдатъ сломени бунтовницитѣ. Рано, на другия день, властьта имъ предложила да сложатъ оржжието си, като имъ обещала съ честна дума, че ще ги остави свободни. Тѣ повѣрвали, предали оржжието си — но следъ това били изловени, вързани заедно съ главатаря си и осѫдени. Нѣкои сполучили да избѣгатъ. По такъвъ начинъ възстанието било осуетено.

Дали Раковски е билъ свидетель на всички тия събития, не се знае положително. Ако се е намиралъ въ срѣдата на юлий въ Браила, той не ще да е билъ безучастенъ зритель на възстанишкото движение и на неговия злополученъ край.

Че това не е невѣроятно, се вижда както отъ писмото до Иванова, което носи автобиографиченъ характеръ (Арх. 6693), тъй и отъ Плана. Въ писмото се казва: „Пріятелю, страданіе мое почва отъ 1841 лѣт. отъ Ибраи(л)скыя тогдашны български работы“; а точка 17 отъ Плана гласи: „Въстание то българско въ Браилѫ и мое то участие“. Остава възъ основа на сигурни данни да се изясни, какво е било въ сѫщность отношението на Раковски къмъ възстанието и въ що се е състояло неговото участие. Знае се положително, че презъ февруарий 1842 г. той се поставилъ начело на единъ комплотъ въ Браила. Ала подробноститѣ на тоя комплотъ още не сѫ известни.[9]

За опасноститѣ и страданията, на които е билъ изложенъ Раковски следъ възстанието, можемъ да сѫдимъ донегде пакъ отъ Плана и отъ поменатото писмо. Въ Плана, следъ като отбелязва участието си въ възстанието, той пише по-нататъкъ: „Прѣдатьлство то што ми направи тогава рускыя консулъ галашкы Симеоновичъ въ Браилѫ; Михалаки Гика; отвожданье то ми въ Букурешь подъ военѫ стражѫ, затвора ми въ Ворничиѭ тѫ, усѫдба та ми на смьрть и проч.; освобождение то ми отъ таѭ усѫдбѫ и испраштанье то ми въ Царыградъ отъ Еленско то консулство“ (т. 18-21). А въ писмото, следъ като съобщава, че страданията му почватъ отъ 1841 г., продължава: „Вашъ любезный отьчь (sic) бѣше тогава тамо и позната мя добрѣ, понеже имахми сношеніе тясно съ него и онъ самъ къту родолюбець, разпаленъ българинъ, съдѣйствува тогава за народное добро. . .[10] Въ него несчястно врѣмя азъ подирь едно пятьмясечно страданіе въ Влашко отправихъ ся въ Грьціѭ. . .“ Отъ тия кратки бележки се вижда, че Раковски е прекаралъ въ Влашко твърде неспокоенъ животъ, съ буйния си характеръ се е излагалъ на опасности, които сѫ щѣли насмалко да костуватъ живота му.

Известна представа за неговитѣ приключения въ Браила ни даватъ сведенията на Николая Стефановъ, съвременникъ на Раковски и участникъ въ браилскитѣ тогавашни събития (тия сведения, за жалость, не сѫ съвсемъ ясни и сигурни): „На 1841 година дойде въ гр. Браила Георги Македонски, всеизвестния Раковски. Стефановъ се прилепи при него, измами много ученици, синове на богати фамилии и ги заведе при Раковски, който бѣ отворилъ частно училище. Въ това училище постѫпи и Стефановъ. Раковски главно прѣподавалъ Старо-елински и френски. Училището се е помѣщавало въ кѫщата на нѣкого си Паскалъ, родомъ отъ Сливенъ, близо при италиянската церк(в)а. Стефановъ ведно съ Раковски се сговорили да направятъ вторий бунтъ. Стефановъ не само помагаше на Раковски въ училището, но макаръ като ученикъ, често сновеше изъ гр. Браила и подбутваше българитѣ за възстание. Агитациитѣ продължавалъ е повече отъ една година и нѣколко мѣсеца. До триста и нѣколко българи бѣхѫ сѫ записали и чакаха опредѣлений часъ. Една вечеръ слѣдъ Коледа бѣхѫ се събрали въ кѫщата, дѣто бѣше училището, единадесеть души: Раковски, Стефановъ, Райно, слугата на Раковски и осемъ души гърци: капитанъ Ставри, Яракли Герасимосъ, Яни и др. Въ това врѣме гърцитѣ сѫ имали голѣмо влияние въ Романия. Раковски, Стефановъ и Райно си извадили гръцки пашапорти съ цѣль ако се уловятъ или предадѫтъ преди въстанието, да не бѫдѫтъ сѫдени отъ ромѫнскитѣ власти. Часътъ за събирание волентиритѣ билъ опрѣдѣленъ 12 слѣдъ пладнѣ; въ сѫщата вечерь 8 ч. слѣдъ пладнѣ стигнѫла една шейна при кѫщата. Манолаки, помощникъ полицейски, Пано Цандарико, и единъ стражаринъ на име Димовте. Жандаринътъ слѣзълъ отъ шейната и влѣзалъ въ двора. Сички останали смутени. Но капитанъ Спиро излѣзълъ и зелъ да бие съ сабята си доробанеца, който тичишкомъ се затекълъ,

хвърлилъ се на шайната и се обръща назадъ наедно съ Манолаки. Раковски гръмналъ съ пушката си слѣдъ тѣхъ. Слѣдъ това сичкитѣ отишле право въ кжщата на Георги Даскаловъ, родомъ отъ гр. Трѣвна, за да уловятъ полковника Енгелъ, който живѣялъ тамъ. Доде достигнатъ, при вратата на кжщата се спира една шейна съ единъ офицеринъ на име Петракеску да земе полковника, та да го заведе на балъ. Раковски уловилъ офицерина, който извадилъ сабята си да удари Раковски. Капитанъ Ставри гръмналъ съ пищовъ и ударилъ офицерина въ главата и го убилъ. Въ сжщото врѣме пристигва патраула съ 11 души и се начева сражение мѣжду тѣхъ и хжшовитѣ. Отъ ромжнитѣ паднали 5 души, а отъ волентиритѣ билъ убитъ капитанъ Спиро, а капитанъ Ставри лѣко раненъ. Голѣма тревога станжло. Войската сж дигнжла на кракъ". Хжшоветѣ се разбѣгали кой кждето свари. „Въстаницитѣ, продължава разказвача, явно не си купувахж оржжия. Сички сж навъртахж около Раковски. Единъ пжть повечето отъ тѣхъ сж сговорили съ оржжие да отиджтъ въ клуба и да извържатъ офицеритѣ, та да ги принудѫтъ да имъ даджтъ пушки каквито иматъ войницитѣ. Раковски по онова врѣме билъ докаченъ съ нѣкакви думи отъ полковника Енгеля и искалъ да убие полковника дѣто го билъ издалъ. Искали да уловятъ Раковски, но той избѣгалъ у вице-консулъ руский, който го предалъ на властитѣ. Раковски и другаритѣ му турнали въ букаи и слѣдъ тримѣсечно държание въ затвора ги испратили въ Букорещъ. Отъ тамъ биле докарани въ Браила и затворени въ казармата, а отъ тамъ слѣдъ три дни биле отведени въ единъ гръцки корабъ, отковали имъ букаитѣ и присждата се свършила". (Чърти изъ живота на Николай Стефановъ. . . Силистра, 1890, с. 6-9).

Ето що разказва за сжщитѣ приключения Г. Котевъ, който черпалъ сведенията си отъ очевидци (цит. ст.): Ра-

ковски билъ свидетель, когато полковникъ Енгелъ заповѣдалъ на войската да стреля върху възстаницитѣ (Въ сѫщность, както отбелязахме, заповѣдьта е била дадена отъ Нику Мано). Дълбоко възмутенъ отъ неговата постѫпка, той решилъ да отмъсти за невинно избититѣ свои еднородци. Една зимна вечерь Раковски и единъ неговъ приятель, гръкъ, причаквали отъ засада Енгеля, за да го убиятъ; но по погрѣшка вмѣсто Енгеля, приятельть на Раковски убилъ единъ невиненъ майоръ. Веднага убиецътъ билъ заловенъ. Раковски, за да го спаси, отива и се предава на властьта, като казва, че той е виновенъ за убийството на майора и че цельта му е била, да убие Енгеля и да отмъсти за коварно избититѣ български възстаници. Следъ нѣколко дни идва отъ Букурещъ Михалаки Гика, братъ на княза Александъръ Гика, за да расследва работата. Следъ разпита Раковски билъ незабавно откаранъ въ Букурещъ и затворенъ. Тамъ билъ осѫденъ на смърть, — което се загатва въ плана за автобиография (т. 20). Ала браилскитѣ и букурещски българи се загрижили за неговото освобождение. Съ една доста голѣма сума тѣ сполучили да подкупятъ гръцкия консулъ въ Букурещъ, който издалъ гръцки паспортъ за Раковски; при това консула протестиралъ, че единъ гръцки подданикъ се задържа отъ влашкото правителство и не се предава на гръцкитѣ власти, предъ които е трѣбвало да бѫде подсѫдимъ. Следъ тоя протестъ влашкото правителство предало Раковски на гръцкото консулство, което отъ своя страна го изпратило въ Цариградъ, при гръцкия консулъ Мавро-кордато. [11]

За своята участь следъ това Раковски загатва въ Плана: „Маврокордатъ гръцкы тогава посланикъ въ Царыгадъ и Аргиропуло великы терцуманъ [12] и проч; срѣтение то ми тогава съ башта ми; испраштанье то ми въ Францѫ отъ Маврокордата и проч; прибыване то ми въ Марсилиѫ и проч;

сношеныя та ми съ Колеты и проч.“ (т. 22-26). Отъ това се разбира, че Маврокордато, вмѣсто да предаде Раковски на гръцкитѣ сждилища, далъ му възможность да иде въ Марсилия. Въ писмото до Ив. Ст. Иванова Раковски отбелязва, че следъ петмесечно страдание въ Влашко заминалъ за Турция и отъ тамъ — за Франция. Може да се предположи, че по него време той промѣня името си на Георги, за да се укрие следъ браилската авантюра.[13] Въ Франция (Марсилия), както изповѣдва въ поменатото писмо до Иванова, прекаралъ година и половина. Тукъималъ възможность да изучи добре френския езикъ и да се запознае отчасти съ френската образованость. Ала чуждия край не го е привличалъ; измѫчвала го е тѫга за отечеството, отъ което нѣмалъ никакви известия. „Далѣчь отъ мое мило отьчество и моя родители тягостно ми бѣше странство, а най паче неймѣѭщь никакви извѣстія о нашему отьчеству, рѣшихъ ся да ся възвьрна въ Българіѭ. Дойдохъ убо въ Атинѫ, и послѣ кратковрѣменно тамо прибываніе, управихъ ся за Цариградъ. Въ Цариградъ не ся бавихъ много, понеже родители мои желаѭхѫ съ нестьрпеніе по-скоро да мя видѭтъ. И тако отъ Цариградъ чрѣзъ Андріянополь додохъ си на мѣсторождениіе мое въ Котелъ, въ дома отца моего и матери моя“. (До Ив.).[14] Планътъ загатва за повече подробности: „Дохожданье то ми въ Грьциѭ въ 1844; тамошни тѣ ученици и други българи; дохожданье то ми въ Царыградъ и пѫтишествие то ми отъ тамо по Българиѭ: срѣтенье то ми съ отецъ Неофита и съ отецъ Илариона“ (т. 27-30). Преди още Раковски да замине за Котелъ, нѣколцина търновчани, които се намирали въ Цариградъ, го поканили за учитель въ своя градъ. Той се съгласилъ. — По него време въ Търново е билъ владика гъркътъ Неофитъ, който най-много е съдействувалъ за заточението на Неофита Бозвели. Още отначало Раковски се скарва съ тоя гръкъ, който му поискалъ

свидетелство за образование, напуща Търново и учителството и тръгва за родното си мѣсто.[15]

Въ Котелъ го очаквали нови борби и приключения. „Уви мнѣ бѣдному! Черни врагъ всезлодѣй докара общо разореніе на наше цѣло сѣмейство...“ (До Ив.). За това общо разорение на семейството си и за личнитѣ си нещастия Раковски говори подробно въ своето неиздадено автобиографично съчинение Неповынный Бѫлгаринъ, разпаленъ отъ любовта на отечеството. Часть отъ постраданіе то си въ тѣмницата въ Цариградъ въ лѣто 1843, което послѣдува отъ безбожното клеветаніе на нѣколко отъ първите въ Котелъ...[16]

Въ родното си мѣсто той заварилъ усилена съсловна борба между чорбаджии и еснафи. Въ рѫцетѣ на чорбаджиитѣ сѫ били черковнитѣ и другитѣ общински имоти; тѣ сѫ представлявали града предъ турската власть и, заедно съ гръцкото духовенство и властьта, сѫ угнетявали българското население. Въ своето развитие еснафскитѣ организации неминуемо е трѣбвало да се сблъскатъ съ чорбаджиитѣ, които сѫ злоупотрѣбявали съ общинскитѣ имоти и никога не сѫ се съгласявали да дадатъ смѣтка за дѣлата си и за състоянието на имота, повѣренъ на тѣхъ. Населението ги обвинявало, че дѣлятъ черковното сребрѝ, обиратъ постѫпилитѣ общи суми и присвояватъ прихода отъ гюмрюка, който се е събиралъ отъ всѣки продаденъ топъ аба (Кр. Раковски, цит. ст., с. 158). Борбата между чорбаджиитѣ и онеправданото население е продължавала съ години. Срещу чорбаджиитѣ се е образувало едно силно течение, представено отъ котленскитѣ еснафи, начело на които е застаналъ бащата на Раковски, твърде много обичанъ отъ съгражданитѣ си, загдето е спасявалъ нѣколко пѫти Котелъ отъ разорение и се е застѫпвалъ предъ властьта за българскитѣ интереси — и то въ най-критичнитѣ моменти, когато първенцитѣ сѫ загубвали смѣлость и не сѫ знаели що да

правятъ. По желанието на гражданитѣ, Стойко се опитва да склони чорбаджиитѣ да дадатъ смѣтка за дѣлата си. Чорбаджиитѣ отказватъ да сторятъ това. Тогава населението решава да изпрати депутация до видинския паша, подъ чието управление е спадалъ Котелъ; на пашата е било предоставено да разследва работата и да реши спора между двѣтѣ страни. Но чорбаджиитѣ презъ това време не бездействували: преди още да се върне Стойко съ депутацията отъ Видинъ, тѣ изпращатъ донесение (мазбата) въ Цариградъ, съ което обвиняватъ Раковски и баща му въ бунтовничество. Въ своя доносъ клеветницитѣ сѫ намѣсили и сина, понеже той твърде много ги е дразнѣлъ съ дръзкитѣ си постѫпки и съ непокорството си предъ тѣхъ. Съ каква умраза сѫ се отнесли тѣ къмъ него, се вижда отъ следнитѣ думи въ доноса: „Сега, ефендимъ, Стойко има едно момче, на име Сава. Ходилъ по Европа, а сега дошълъ, ефендимъ, тукъ, атъ езди, калъчъ върти и псува на турцитѣ рода и вѣрата имъ. Тъй като града ни не може да поръчителствува за тѣзи хора, ние не искаме и да ги имаме помежду си... Отървете ни отъ тѣхъ“ (Кр. Раковски, цит. ст., с. 160-161). За да произведе това писмо по-голѣмъ ефектъ предъ турската власть, въ него се споменува и за Мамарчева, шурея на Стойка, и се казва, че двамата тия бунтовници, Мамарчевъ и Стойко, досущъ си приличатъ. Тоя доносъ, подкрепенъ отъ търновския владика Неофита и отъ преславския — Порфирия, а сѫщо отъ Стефана Богориди и отъ патриарха, постигналъ напълно целта си. Веднага властьта се разпорежда за арестуването на бащата и сина. Пръвъ е билъ грабнатъ отъ кѫщи и арестуванъ Раковски. Отъ Котелъ той билъ откаранъ срѣдъ зима въ Търново, а отъ тамъ — въ Русе. Следъ осемнадесетдневно прекарване въ русенския затворъ, при най-лоши условия, той билъ повиканъ да излѣзе на двора. За голѣмо свое очудване, вижда тамъ баща си, срѣдъ навалица отъ

селяни и чиновници, окованъ въ синджири, на конь. Двамата незабавно били откарани въ Цариградъ, и — безъ да бѫдатъ разпитани — хвърлени въ подземията на Топхане, отдѣлно единъ отъ другъ, съ тежки вериги отъ котви и съ тумруци на краката. Едва следъ деветь месеца, изтощени, съвсемъ отпаднали физически, тѣ били изведени предъ сѫда, сѫдени като „отстѫпители противо турскаго царства“ и осѫдени на седемгодишенъ затворъ, „Тры цѣли годины и половинѫ стоѣхмы запрѣни въ тьмницѫ подъ най-строгія мѫки турскаго свирѣпства...“ Двамата нѣколко пѫти се опитвали да се освободятъ съ подкупи, но все не сполучвали, макаръ Стойко Поповичъ да е разсипалъ за подкупи всичкия си имотъ. „Въ това разстояніе отецъ мой разнеси все свое имѣніе, кое ся състоѣше близо до единъ міліонъ турски грошове.“ Котленскитѣ чорбаджии, които сѫ действували чрезъ патриаршията и чрезъ Богориди сѫщо съ подкупи, сѫ попречили най-много за тѣхното освобождение. Но въ 1847 г., подиръ една министерска промѣна въ Цариградъ, Раковски и баща му били освободени най-сетне, следъ като роднинитѣ имъ броили една значителна сума на Решидъ-паша, новиятъ великъ везиръ, който преди това билъ министъръ на външнитѣ работи. Невинно осѫденитѣ поискали, клеветницитѣ имъ да бѫдатъ справедливо наказани. „Най-послѣ ся управихмы и искахмы да ся накажѫтъ наши льжовны клеветницы, нъ высокая порта ни ся отговори, че смы имали грѣхове да тѣглимы, и да молимы Бога за султаново здравье че нѣсѫ ны убили! . .“ (До Ив.)

Стойко се завърналъ въ Котелъ, остарѣлъ преди време, съсипанъ, разоренъ материално, и въ 1853 г. се поминалъ.

IV

Раковски въ Цариградъ — свободенъ. — Търговски предприятия. — Първи литературни опити. — Раковски и князъ Меншиковъ. — Раковски и Михаилъ Чайковски. — „Неповинный българинъ“. — „Болгаріа страждуща“.

Следъ освобождението си Раковски останалъ въ Цариградъ. Понеже въ затвора се запозналъ отблизо съ турскитѣ наредби и закони — и съ нравитѣ на турскитѣ чиновници — заловилъ се съ адвокатство. „А азъ не имѣжщъ никакво срѣдство да ся заловѫ отъ търговщинѫ и нетърпѣжщъ да слугувамъ другиму, рѣшихъ ся да слѣдвамъ авокатское пъприще въ Цариградъ при турское правителсто, кое лесно можихъ да сполуча, понеже познавахъ турскій языкъ еще отъ напрѣдъ и въ разтояніе моего затворенія бѣхъ ся занимавалъ прилѣжно не само въ языка нъ еще и турская политика добрѣ (доволно) бѣхъ изучилъ (упозналъ). Позналъ бѣхъ многы чиновницы турцы, даже и нѣколко отъ министровъ, кои показвахѫ турско съжаленіе къмъ мене, ушъ че съмъ пострадалъ неповинно и на права Бога, и подпомагахѫ мя на моя работы за да ся ползувамъ нѣщо, къту крадѣхѫ и тій отъ царскія приходи... За малко врѣмя азъ добыхъ доволно количество и оставихъ авокатское пъприще, почнахъ да копувамъ десятины и другы беглицы отъ министерство на финанціѫ въ лѣто 1849 г. — бѣхъ прикупилъ узунджовскія тьргъ (панаіръ), а въ лѣто 1850 г. — пловдинскія интизапъ за 800 тысящи гроша“ (До Ив.).

Раковски става съдружнакъ съ единъ турчинъ, Мустафабей, сношава се съ сарафина Замбоолу, дава срѣдства на единъ полякъ, Янъ Рудницки, да отвори фабрика за спиртъ (Арх. 6664, 6665)... Вижда се, че и тукъ не е минало безъ

приключения. Търговията го заставяла да пѫтува често изъ България; по едно време той бѣгалъ отъ Пловдивъ въ Цариградъ (Планъ, т. 42, 43); намиралъ се е „подъ давія“ съ Мустафа-бея (Документъ отъ 5. V. 1850 г. Арх. 6654); турчинътъ го осѫдилъ — „Мустафа бей ма запре три мѣсеца и заптиса ресумата“ (Арх. 6688); имало е моменти, когато той се е намиралъ „въ голему утѣснѣніе отъ камъ то работата си“...[17] При все това провървѣло му въ търговскитѣ предприятия.

Ала мислитѣ му сѫ били съвсемъ другаде. Душата му е била препълнена съ копнежъ за родното мѣсто, за отечественитѣ планини, за кѫщата, гдето е прекаралъ детскитѣ си години, за всички онѣзи близки и родствени души, които еднички сѫ го разбирали и обичали. Блѣноветѣ му го откѫсватъ отъ околната чужда действителность и го пренасятъ въ съвсемъ други свѣтъ. И той, който никога не е билъ поетъ въ действителность, става поетъ на сънь... Ако биималъ дарбата, да превръща сънищата си въ действителность, ако би вѣрвалъ и на яве въ действителностьта на своитѣ видения, той би създалъ тия стихове:

Виждамъ се въвъ родний кѫтъ,
родна рѣчь слухътъ ми гали —
свой отново ме зовѫтъ,
свой които сѫ ме звали.
Азъ пригръщамъ ги засмѣнъ,
и сълзи въ очи ми трепватъ...
Тъмни листи сънь желанъ
на душата ми нашепватъ.

Между цариградскитѣ му бележки срѣщаме записани негови сънища, които най-добре разкриватъ ония интимни мисли и чувствувания, съ които е живѣлъ въ чужбина — разкриватъ ни сѫщо така неговото дълбоко, непосрѣдно

патриотическо чувство, което се стреми на вънъ, прояснява се и дири просторъ за самопроява и дейность. „На 2 мартъ 1851 г. въ петокъ вечерь срещу субота выдохъ слѣдный сонь. Наидохсе въ наща кжща на Котилъ. На двората ни подъ асма та израслу бѣши едно дарво. . . на кое ту клоните бѣха повысоки отъ асмата, и на плета, що отъдѣля наща кжща отъ Нонивчината, бѣше израслу едно друго д(ъ)рво сосъ клони такожде. На негу д(ъ)рво имаше на клониту кацналъ единъ бюлбюлъ, и други единъ на дарво то що бѣ израслу подъ асмата. Тыя двата бюлбюля пеяха яко красно и струваха имтиханъ [изпитъ] помежду си. Ные сосъ майка ми и сестра ми ги слушахме и се возблагодарявахме яко на това краснопѣваніе на тыя два бюлбюля. Това выдохъ и се с(ъ)будихъ“ (Арх. 9659).

Следъ нѣколко дни на 15 мартъ, той сънувалъ другъ сънь: Видѣлъ да хвърка високо едно птиче „като урелъ, кату дива гжска.“ Птичето кацва на една стрѣха. Раковски поисква да го хване. То влиза въ кжщи. Влиза и той следъ него и вижда въ една одая насѣдали нѣколцина турци, помежду имъ птичето „кату да ги слуша що хортуватъ.“ Раковски го хваща, притисква го до сърдцето си и го взема съ себе си. То ще го придружи на пжть за родния край, кждето той тръгва въ юнашки доспехи — такъвъ, какъвто е искалъ да бжде въ дейсгвителность. „На това отъгори се выдохъ на конятъ си сосъ тептилъ [преоблеченъ] кжрски дрѣхи и сосъ уружіе, и отивахъ за въ Болгаріа, и сѣисинатъ ми вървеши пешъ слѣдъ мени . . .“ Ала птичето залинѣло по пжтя — — (Арх. 6659).

Третиятъ сънь, сънуванъ въ тъмницата, още по-ясно разкрива неговитѣ патриотически желания. — Той, неповинниятъ българинъ, е срѣдъ роднитѣ балкани, „на вѣрху на Стара горня планина, гдѣто, всѣгда вѣтаръ студенъ и здравъ вѣе, гдѣто разни. . . цвѣти благоухано воздуха наслаж-

даватъ, гдѣто птицы сладко и дивно пѣватъ, гдѣто всычко животъ дыша, гдѣто юнакъ храбро владѣе подъ дебѣли сѣнки, гдѣто кракъ невѣрнаго и иностраннаго зѣмля не е поскрѣнилъ“. На това мѣсто, срѣдъ една равна и зелена поляна, осѣяна съ иглика, се издига висока кула. Той тръгва къмъ кулата, вижда една малка желѣзна врата, отваря я съ усилие, и почва да се изкачва нагоре по стълбата, — но съ голѣмъ трудъ, понеже билъ въ окови. Най-сетне достигва на върха, вижда единъ запустѣлъ домъ, гдето отдавна не е стжпвалъ човѣшки кракъ. Зярва въ единъ кжтъ захвърленъ единъ старъ и ръждивъ телескопъ, грабва го и се вглежда къмъ Стара-планина. Всичко се вижда; отъ едната страна — всички градове и села дори до Дунава, отъ другата — до Стамбулъ. „Градищата и сѣлата бѣха потѣмнѣли съ страшна мрачъ и ги бѣше прикрила една тѣмна и гаста магла, нигде свѣтлина не се выждаше, нигде гласъ человѣчески не се чуваше. Въ това растояние неповиний б(ъ)лгаринъ выде сосъ душевно сожалѣніе птици чѣрни и грозни, коихъ то нападаха страшно въ градищата и сѣлата . . . и коихъ то уподоби на дыви гарвани“. Но срещу тѣхъ се възйема друга сила. Изъ селата и градоветѣ се издигатъ „нѣкои красни и питомни птици“, които уподобява на гължби. Тѣ изчезватъ и отново се завръщатъ тамъ, отъ гдето сж хвръкнали — но съ такъвъ устремъ, като че носятъ въ себе си сила и свѣтлина. Мракътъ наоколо малко по-малко започва да се разсѣйва, свѣтлината прониква навредъ. Неповинниятъ българинъ се вглежда тъй втренчено, тъй унесено, че забравя оковитѣ си, „заборави че се нахожда въ тѣмницата ус(ж)денъ за 7 години“. Злокобнитѣ птици на мрака се срещатъ съ птицитѣ на свѣтлината и настава страшна борба. Гарванитѣ падатъ победени (Арх. 6633).

Тия записани сънища сж първитѣ литературни произведения на Раковски. И безъ да се разлиства съновника,

може да се каже, че който сънува такива сънища, не е роденъ за търговецъ. Въ сжщность, стремежитѣ къмъ широка обществена дейность никога не сж заглъхвали у Раковски. Търговията, макаръ и да му е докарвала печалби, ни най-малко не го е задоволявала. „Колко и да се убогатявахъ чрѣзъ тій заниманіе, нѣмахъ никакво удоволствіе, понеже упознавахъ вся страданія нашего бѣднаго народа, и глѣдахъ че дьнь на дьнь пропадва въ по голѣм(и) угнѣтения. Негово просвященіе ся забраняваше отъ грьцкое свящество, кое употрѣбляваше всяко безчестно и лукаво срѣдство, за да дьржи нашего бѣднага народа въ духовно робство! и да уничтожи съвсѣмъ славянскый елементъ кату притопи и слѣе него въ гречество. Това бѣше въ мое сьдре станало язва неизцѣлима. . .“ (До Ив.)

Като близъкъ приятель на Неофита Бозвели, той е следѣлъ черковната борба още въ самото ѝ начало; и сега взема участие въ обсжждането на въпроса за сьграждане на една народна българска черква въ Цариградъ (Планъ, т. 40). „Рѣшихъ ся да дѣйствувамъ посрѣдствено за нашъ народъ и перво мое сьдѣйствие биде за допущане на сьзданіе българскыя цьркви въ Цариградъ. Смысли, пріятелю, каква радость и веселіе добыхъ, кога ся дади тойзи султанскый знаменитъ за насъ българи фермань. . . Българскому народу дава се дозволеніе отъ ново да си състави и направи цьркова въ Цариградъ на Фенеръ“ (До Ив.) Радвалъ се е най-много за това, че за пръвъ пѫть се е говорѣло въ единъ правителственъ актъ за български народъ, а не за румъ-миллети, както е било преди. . . Раковски загатва, че издействуването на тоя фермань се дължи главно нему и добавя, че мнозина негови сьвременици могатъ засвидетелствува тази негова заслуга (До Ив.) При това, той взелъ най-деятелно участие въ уредбата на новата черква и е билъ избиранъ въ настоятелството, натоварено да се грижи за

нейното управление. Заедно съ другитѣ водители на борбата, той често е бивалъ преследванъ отъ патриаршията и клеветенъ предъ правителството.

Когато князъ Меншиковъ дошелъ въ Цариградъ да води преговори съ турското правителство — по поводъ на фермана отъ 30. I. 1852 г., който е гарантиралъ известни права на католицитѣ въ Палестиня — Раковски и нѣколцина други българи, подали на Меншикова, отъ името на своя народъ, прошение, съ което молили руското правителство да защити българскитѣ искания по черковния въпросъ (До Ив.) Въ началото на 50-тѣ години той е вѣрвалъ въ Русия и е съветвалъ еднородцитѣ си да се отнасятъ съ довѣрие къмъ нея. Отпосле обаче, тая негова вѣра се замѣня съ ненависть къмъ руската политика и официална Русия.

Все по него време Раковски се е сношавалъ съ поляцитѣ въ Турско, а особено съ Михаила Чайковски (Планъ, т. 41). Тия сношения сж били въ връзка съ черковната борба. — Както е известно, Чайковски отива въ Турция презъ есеньта на 1841 г. и се установява въ Цариградъ като пълномощенъ агентъ на князъ Адама Чартористи; обиколилъ още тогава цѣла България и се запозналъ добре съ условията на духовния и политически животъ. Въ 1850 г. по предложение на Решидъ-паша, направено отъ името на султанъ Меджида, той се потурчва и постжпва на турска служба подъ името Садъкъ-паша. Преди това още той се е интересувалъ живо отъ борбата на българитѣ противъ гръцката патриаршия, съдействувалъ е на Неофита Бозвели и на Илариона въ Цариградъ и е защищавалъ българскитѣ искания предъ правителството. Следъ като става турски военачалникъ, Чайковски взема още по-активно участие въ българскитѣ работи. Въ сжщность, неговата главна цель е била да услужи на своето отечество. Ето що говори той самъ за своитѣ схващания и за сношенията си съ по-

виднитѣ българи: „Полското дѣло, както азъ го разбирахъ, имаше нужда отъ поддръжката на една силна и мощна Турция; за това собствено азъ не можехъ да бѫда много горещъ партизанинъ на българската черковна независимость, която рано или късно трѣбваше да повлѣче подире си освобождението на България; но при всичко това азъ симпатизирахъ отъ душа и сърдце на българския народъ и помагахъ на главатаритѣ на движението, които търсѣха да се запознаятъ съ мене заради моята поддръжка. . .“ Освенъ съ Неофита и Илариона, Чайковски се сближава съ сърбина К. Огняновичъ, който ревностно и искрено е работилъ за българското възраждане, съ младия българинъ Росиядесъ,[18] който станалъ отпосле епископъ въ Ромъния, съ Пиколо-Савовича, Палаузова, Раковски и др. „Споредъ мене, пише Чайковски, българитѣ трѣбваше да се сближатъ съ турското правителство, да гледатъ да събудятъ и развиятъ своята националность подъ негова защита и подъ негова егида“. Палаузовъ напълно е сподѣлялъ тия възгледи на Чайковски — сподѣляли сж ги, може би, и други българи. „Около полското агенство, продължава Чайковски, захванаха да се групиратъ разни млади българи: Стояновичевци, Чалжкоглу, Раковски и др. Тоя последниятъ бѣше роднина на Богориди, известенъ подъ името Стефанаки-бей, бивши първи драгоманинъ при Високата Порта, а по онова време съветникъ на Отоманското министерсто, обикнатъ отъ турцитѣ и личенъ приятель на лордъ Рядклифъ“. (К. Суходолска. Мемоаритѣ на Чайковски, СбНУНК., X, 1894, с. 452-453). По него време, вижда се, Раковски е очаквалъ твърде много отъ полскитѣ емигранти и е вѣрвалъ, че тѣ, като приближени да турското правителство, ще отстояватъ до край българскитѣ интереси. Ала отпосле, когато вижда, че поляцитѣ симпатизиратъ на католишката пропаганда въ България, започва да се отнася враждебно къмъ тѣхъ, да ги

напада въ Дунавски лебедъ, като подозира, че тѣ иматъ намѣрение да основатъ въ България „Полѣшко царство“, безъ да държатъ смѣтка за политическитѣ домогвания на българитѣ. [19]

За да имаме по-ясна представа за дейностьта на Раковски въ Цариградъ, трѣбва да отбележимъ, че тамъ сж писани първитѣ му литературни опити, които сж въ връзка съ неговия личенъ животъ, съ личнитѣ му преживявания и страдания. Той записва, както видѣхме, сънищата си и влага въ тѣхъ опредѣленъ алегориченъ смисълъ. Освенъ това, написва други две произведения — въ едното, озаглавено Неповинный българинъ (първоначална редакция), излага страданията си въ тъмницата, а другото е озаглавено Българіа страждуща. За жалость, и дветѣ сж загубени. [20]

V

Политическитѣ настроения и събития въ началото на 50-тѣ години и надеждитѣ на българитѣ за освобождение. — Кримската война и участието на Раковски. — Хайдушката чета на Раковски. — Скитания изъ планината и по българскитѣ манастири. — Въ Котелъ отново на работа надъ „неповинный българинъ“. — Други съчинения. — Раковски скритъ въ Котелъ.

Въ началото на 50-тѣ години отношенията между Русия и Турция започватъ отново да се изострятъ. Това поражда у българитѣ нови надежди за освобождение. Споредъ свидетелството на Раковски, „кога дойде князь Менчиковъ (въ Цариградъ), общыій възторгъ ся запали въ нашъ българскій народъ, и всѣкы българинъ съ радостіѫ чѣкаше и уже бѣ увѣренъ за свое освобожденіе отъ турско иго. Вси българи ся рѣшихѫ да съдѣйствуватъ съ всякый начинъ на това“. (До Ив.) Следъ избухването на Кримската война Раковски опредѣля какво поведение трѣбва да държатъ българитѣ и по какъвъ начинъ да помогнатъ на рускитѣ войски. „Послѣ, кату се откри ратъ Русіи съ Турціѫ, мы ся рѣшихмы нѣколко българи и съставихмы едно тайно общество, цѣль кому бѣше да постѫпимы въ турскѫ служба и съ тойзи начинъ да дѣйствувамы отъ еднѫ странѫ да ся не угнетява нашъ бѣдный народъ въ врѣмя размирія рата отъ злоупотрѣбленія турски, отъ другѫ же странѫ да прѣуготовлявамы народа всягда да бѫди готовъ, щото въ благоврѣміе да дѣйствува съ русійское напрѣдванье въ Турціѫ. Намъ бѣхѫ познати и раздаденіи прокламаціи въ Българіѫ отъ русійскѫ странѫ, а имянно отъ въеначялника Пашкевича“ (До Ив.) Раковски постѫпва на турска служба въ 1853 г. (Планъ, т. 45). Ето що пише самъ за действията си и за голѣмитѣ опасности, на които е билъ изложенъ: „Азъ бѣхъ упрѣдѣленъ отъ Цариградъ

отъ военнаго тогда министра турскато Мехмедъ-Али паша за пьрвый тълмачъ (dragoment) на главное военное турско станище за въ Шуменъ и отъ тамо ся упрѣдѣл(ихъ за) Калафатъ, и помощникъ мой бѣше Юванъ Бацовъ, кого отъ Видинъ отправихъ чрѣзъ Сьрбіѫ за Влашко, гдѣ бѣше рускаѫ войскѫ, за да съобщи наще намѣреніе дѣ подобно". На пѫть за Калафатъ миналъ презъ Шипка, Габрово, Търново, Шуменъ, Русе, Свищовъ, Враца и Видинъ (Планъ, т. 46). — „Азъ же останѫхъ въ Калафатъ, даже до знамянитаѫ быткѫ на Читата. Мои съдѣятели бѣхѫ въ това прѣдпріятія многи българи по разны градове и села, а най паче въ Свищовъ, гдѣ бѣше управитель на тыя работы познатый родолюбецъ г. Апостолъ Конковичъ". Ненадѣйно турската власть узнава скрититѣ намѣрения на Раковски, и то, както изглежда, по донесенията пакъ на котленскитѣ чорбаджии, които, следъ разоряването на бащата, не преставали да преследватъ сина.[21] „Нъ, види ся, непріятели нѣціи да усѣтихѫ нашъ планъ, и ны издадоха туркомъ. Внезапу мя откарахѫ отъ Калафатъ на Шумéнъ предъ главнокомандуюѫщаго Юмеръ-паша, кой иска да мя сѫди къту рускы шпіонинъ, и даже да мя застрѣли, какъ то застрѣли многы неповинны българи. Нъ понеже азъ бѣкъ упрѣдѣленъ отъ Цариградъ съ ферманъ на таѫ службѫ, какъ то прѣдсказахъ, унуженъ бѣше да мя изпроводи въ Цариградъ". До като е билъ въ шуменския затворъ, Раковски се е сношавалъ съ приятеля на баща си, видния шуменски гражданинъ Анастасъ хаджи Стояновичъ, къмъ когото сѫ се отнасяли съ уважение Омеръ-паша и Чайковски[22] (Ср. К. Суходолска, цит. ст., с. 460). Тъкмо по него време въ Шуменъ се е намиралъ казашкия полкъ на Чайковски; навѣрно, Раковски е можалъ да види отблизо този полкъ, въ който е имало мнозина българи, и да се срѣщне съ нѣкои поляци; въ Плана, следъ като споменува, че билъ затворенъ отъ

Омеръ-паша въ Шуменъ, добавя: „Полѭци тѣ въ казашкый полкъ съ Саджкъ-паше и проч.“ (т. 51). — И така, продължава Раковски, подъ строгѫ стража, Юмеръ паша мя управи за Цариградъ, като писа твьрдѣ злѣ за мене. Азъ знаѣхъ въ Цариградъ каква сѫдба мя чѣкаше, то есть смьрть, и така рѣшихъ ся да ищѫ срѣдство за да отбѣгна, кое благополучно успѣхъ да извьрша въ пѫтя въ нашѫ Старѫ майкѫ планинѫ. Отъ тамо тайно, непознатъ ся управихъ въ Цариградь. . .“ (До Ив.) [23]

Раковски не ни казва подробно, какво е вършилъ въ Цариградъ; той само загатва въ Плана: „Свободно то ми вхожданье въ Царыградъ; съкрытъ въ Царыградъ съставѭмъ хайдушкѫ четѫ отъ 12 души на 1854 и исхождамъ въ шумѫ тѫ; изнамѣрение на срѣдства за това горско воюванье и проч; попъ Христу отъ Орѭховци и сеизъ Ѭнко и проч.; мѣсто то на исхода ни отъ Въспора и проч. (т. 53 - 57). А въ писмото до Иванова съобщава: „Като чюхъ че русійскія войски минѫли Дунава, събрахъ абіе 12 избрани момцы българи и къту гы заклѣхъ въ святое причястіе чрѣзъ священа българска лица, трьгнѫхмы отъ Воспора за Старѫ планинѫ добрѣ убуржжени. Цѣль моя бѣше да успѣѭ да ся намѣся съ рускія войскы“. Отъ това ясно се вижда, че той не еималъ намѣрение да вдига на своя глава възстание въ България. Цариградъ напусналъ на 18 юний 1854 г. (Арх. 6672). Миналъ съ четата си въ източния балканъ. „За 12 дны едва стигнахмы въ Старѫ планинѫ въ прѣславскыя горы. Отъ тамо изпроводихъ человѣцы да ся извѣстятъ за русси. Тіи бѣхѫ подъ Силистрѫ. Доброжѫ бѣше за насъ непроходимѫ, понеже ся скытахѫ много турскы войскы, и така унужденъ бѣхъ да ся запра въ вышереченія горы, догдѣ ся еще приближѫтъ русси. Въ него врѣмя по планинѫ ходихъ по разна мѣста, а най паче по българскія наши мънастири, и дѣйствувахъ възбуждаѭщъ народное

чювство. Нъ съ жалостіѫ ся извѣстихъ че русійскія войскы ся тѣглил(и) на задѣ. Това зарази мое сьрдце и мя докара в'отчяйность. Нъ нѣмаше що да сторя. Трѣбаше търпеніе и да ся ищи срѣдство за отбѣгванье отъ тамо. Есенъ настана и въ горѫ вѣки не бѣше възможно да ся живѣе съ такава горскѫ четѫ. Трѣбаше да разпорѣда моя момцы на зимовище и азъ с(а)мъ да ся оттѣгля, въ нѣкое си безопасно мѣсто. Счястливо сполучихъ да разпорѣдихъ и изпроводихъ моя момцы всякого дѣ желаѫше да ся управи.[24] Кату гы възнаградихъ за нихнѫ вѣрность, съ коѭ ми слугуваХѫ, азъ ся оттѣглихъ въ село Котелъ, мѣсторожденіе мое, и тамо стоѣхъ почти 4 мѣсицы съкритъ, занимаѫщъ ся в'едно българско народно списаніе, поема Горскый пѫтникъ... (До Ив.)

Дружината на Раковски не е извършила нѣкакви хайдушки подвизи — нито е дала жертви, нито е преследвала народни врагове. Това сѫ били по-скоро невинни туристи, а не разпалени хайдути, които сѫ тръгнали да мъстятъ за родъ и вѣра. По пѫтя Раковски си е водилъ подробенъ дневникъ — какъ пѫтували, где спрѣли, какво яли и пр. Отъ тоя дневникъ се вижда, че юнацитѣ сѫ прекарали доста идилично: „Въ пѫтя срѣщнахме камилари, и по-нататъкъ колари, отъ коихъ зѣхме мало хлѣпъ и кисялу мляку и чѣсанъ, пихми и вода, после мало варвѣни въ путя отьбихми са въ гората която единъ часъ на самъ отъ Тосункюю, гдѣто приминахми ноща... Призъ дѣня поминахме сосъ выно и ястіе, и вода... На патя, запрехмиса на хана отъ гдѣто зѣхме хлѣбъ, ракія, маслинки, чѣсанъ, царвули и проч., и се разговаряхме сосъ ханція...“ (Арх. 6672). Но понѣкога, безъ да искатъ, сѫ налетявали на опасности. Единъ день узнали, че отъ Котелъ излѣзла да ги преследва българска потеря. Въ една ливада върху дружината се спуснали четирма косачи съ коситѣ си, но съ единъ гърмежъ били разгонени. Това е то всичко, което Раковски нарича „Путишѣствіе

тайно въ Болгаріа по древному обичаю сосъ нѣколко юнацы бѫлгари". Отпослѣ той съ гордость си спомня: „Кой другы è ходилъ по Старѫ-планинѫ въ непроходими нашы планины съ българы ускоцы юнацы, а най паче въ 1854..." (До С. Н. Палаузовъ; Одесса, 5. V. 1858. Арх. 6913. с. 23).

Заслужва да се изтъкне оная впечатлителность и любознателность, която Раковски проявява навредъ. Веднажъ, все презъ време на това скитане, срѣщналъ единъ овчарь, който бележелъ нѣщо на тоягата си съ особени знаци; по-късно предполага, че това сѫ писмена на българитѣ преди покръстването имъ. Въ една пещера забелязалъ пакъ такива знаци. „Това ми дади еще по голѣмо впечѧтленіе и го забѣлѣжихъ мимоходно въ мой дневникъ... По върхи на нѣкой си отъ тыѧ планины сѧ вижджтъ развалины многогодишны отъ зиданіѧ въ варъ. А най паче на върха на Бърдо Вода е уцѣлѧло нѣщо къту крѣпость..." (Сѫщото писмо).

Скитанията изъ планината и по българскитѣ манастири, живота въ Котелъ, и то следъ тежки изпитания и мѫки, свиждането съ близки — всичко това е подействувало твърде благотворно, освежително върху Раковски и е отъ голѣмо значеніе за духовното му развитие. Той се вживѣва по-дълбоко въ хайдушката красота на българскитѣ планини, отдава се на една по-непосрѣдна обичь къмъ отечеството и своя народъ, и веднажъ за всѣкога, безъ колебание, опредѣля близкитѣ и далечни задачи на живота си, като решава да се бори до край за сбѫждането на единъ патриотически идеалъ. При това, у него се засилва интересътъ къмъ българския битъ, къмъ пѣснитѣ и преданията на народа, къмъ старината и историческото минало. По манастиритѣ е ималъ възможность да прегледа стари български рѫкописи, да прочете въ тѣхъ ценни лѣтописи и исторически бележки, които сѫ го изпълвали съ благоговение предъ дѣлата и славата на нѣкогашнитѣ българи. Чрезъ тия рѫкописи той се е запознавалъ

най-напредъ съ историческото развитие на нашия езикъ, съ неговитѣ по-стари особености, изучвалъ ги е ревностно, усвоявалъ ги е и ги е считалъ за образецъ. Съ български ржкописи е продължавалъ да се занимава и въ родного си мѣсто.— Миналото и душата на народа сж се разкривали не само въ неговитѣ писмени произведения, но и въ неговото поетическо творчество. Съ особено увлечение Раковски слушалъ народни пѣсни, които околнитѣ пѣели на седѣнка. Единъ отъ неговитѣ роднини бележи: „Раковски когато седѣлъ скритъ у лелини въ старата още кжща, тогава бѣше есень, а въ Котилъ е обичай като сж нощите дълги момичетата и женитѣ ся събиратъ на сѣдянка да работятъ и пеятъ задружно. Срещу домътъ презъ пжтятъ сж били съседи много момичета и като сж събирали вечерь да пеятъ Раковски е излизалъ отъ вънъ въ халатъ да ги слуша и е записвалъ старите песни. Понѣкога, когато момичетата преставали да пеятъ, Раковски проваждалъ сестра си да ги подканя да пеятъ и той да слуша“ (Вж. Планъ, на края, бележки съ другъ почеркъ). — Пребиваването въ Котелъ е важно и поради това още, че тамъ Раковски най-напредъ, както самъ изповѣдва, започва да работи надъ Горски пжтникъ, подъ прѣснитѣ впечатления отъ виденото и преживѣното въ Балкана и въ родствена патриархална българска срѣда. Освенъ това, въ родното си мѣсто той е работилъ повторно надъ съчинението Неповинный българинъ, чиято първоначална, недовършена редакция, писана въ Цариградъ, както споменахме, е загубена. Въ Котелъ разработилъ подробно една отдѣлна глава — Часть отъ пострадание то си въ тѣмницата въ Цариградъ въ лѣто 1843, което последува отъ безбожното клеветание на нѣколко отъ първите въ Котелъ...[25] Въ едно оглавлѣние къмъ Неповинный българинъ Раковски загатва и за други свои съчинения: 1. Сънъ вещест(в)енно выденъ отъ того

българи(н)а въ тѣмницата въ Цариградъ въ л. 1843. Това ще да е третиятъ сънь, за който споменахме (Арх. 6633, безъ дата). 2. Утѣшѣніе, писано въ л. 1854 въ планината котленска въ югосеверната (sic) страна на мѣсто нарицаемо Оранъ срещу гериловските сѣла близо при едно бистро и студено кладенчи. 3. Путешествие тайно въ България въ лѣто 1854 по древному обичаю сосъ нѣколко юнацы бѫлгари. Въ архивата нищо повече не се споменува за Утѣшеніе и Путешествіе тайно. Вѣроятно, тѣ не сѫ били написани.

Въ Котелъ Раковски е прекаралъ четири месеца — отъ началото на септемврий, 1854 г., до края на годината.[26] Тукъ той е билъ неволенъ свидетель на окончателното разорение на бащината му кѫща следъ смъртьта на стария Стойко Поповичъ. Отъ пруста, презъ едно малко прозорче, е гледалъ, какъ е била откарана на една волска кола всичката останала покѫщнина на баща му и продадена на мезатъ отъ тържествуващитѣ чорбаджии, които най-сетне успѣли да сломятъ съвсемъ своя опасенъ противникъ (Кр. Раковски, цит. ст., с. 171). Раковски не е можалъ да стои повече скритъ: тукъ-тамъ изъ Котелъ почнало да се мълви, че той се крие у свои роднини.

VI

Отъ Котелъ и Свищовъ презъ 1855 г. въ Влашко. — „Постѫпъ (маршъ) български“. — Въ Букурещъ презъ 1855 г. — „Неповинное нещастно рачителство Стоянъ и Бояны“. — Презъ 1856 г. отъ Влашко въ Бѣлградъ. — Отъ Бѣлградъ въ Нови-Садъ.

„Въ начяло на 1855 лѣто тръгнахъ отъ Котелъ ношіѫ доброуржженъ и съ добръ конь и ся управихъ за Свищовъ, за да мина въ Влашко. Въ Свищовъ имахъ добры пріятели, родолюбцы българи, кои ми намѣрихѫ всяко срѣдство та преминѫхъ на Зимничъ въ Влашко и отъ тамо ся управихъ въ Букурещъ. Тогава Влашко заминавах(а) аустрійски и турскы войскы и трѣбаше непознатъ да живѣѫ и тамо, ищахъ да мина въ Русіѫ, нъ нѣмахъ срѣдство.[27] И така ся рѣшйхъ да живѣѫ въ Букурешкое окрѫжіе на едно село. Тамъ ся вѣкы занимавахъ съ книжевность.“ Тукъ той загатва за Горски пѫтникъ — „занѧтие то ми въ творчество, а имяно въ списание то Горскый пѫтникъ“ (Планъ, т. 63).[28]

Когато Раковски минава Дунава, отношенията между Турция и Русия още не сѫ били изравнени, общото настроение отъ войната все още е било възбудено. Българитѣ сѫ продължавали да вѣрватъ въ щастливия изходъ на войната и сѫ очаквали освобождението си. Самъ Раковски е вѣрвалъ въ възможностьта на българското освобождение и е далъ изразъ на тази си вѣра въ нѣколко стихотворения, написани подъ впечатленията на тогавашнитѣ политически събития. Въ тѣхъ той величае Русия и руския „самодьржецъ Николай, отъ Бога намъ посланъ“, напада англичани, турци и французи, и съветва българитѣ да подкрепятъ дѣлото на рускитѣ войски. Още въ Свищовъ той написва на 1 януарий 1855 г.

Постѫпъ (маршъ) български, въ който славослови Русия и нейния императоръ, който ще спаси българитѣ (Прѣдвѣстникъ Горскаго пѫтника, второ изд. 1881, с. 13; Адженовъ, цит. кн. III, с. 6). Но следъ прекратяването на войната и сключването на мира българскитѣ надежди рухватъ. „Ратъ ся прикрати и парижкій миръ ся приключи и наши български надѣжди изчезнахѫ кату сновидѣнія. . .“ (До Ив.) Навѣрно следъ това разочарование, Раковски се решава да започне открита борба срещу турското правителство съ срѣдствата на революцията и публицистиката: той вижда, че българитѣ трѣбва да се облѣгнатъ преди всичко на своитѣ собствени сили — да не се надѣватъ само на чужденцитѣ и на славянскитѣ си братя. Ето какъ опредѣля той самъ този важенъ моментъ въ своя животъ въ Влашко: „Начяло то и конечно то ми рѣшение за открытѫ борбѫ съ турско то правителство прѣзь прѣсѫ тѫ и сабьѫ тѫ“ (Пл., т. 64). Въ неговата дейность започва една нова епоха, наставатъ години на трескава революционна и просвѣтителна работа, на филологически, фолклорни и исторически изучвания, на непрекѫснати скитания изъ Влашко, Сърбия, Гърция и Русия.

Въ Букурещъ, въ 1855 г., Раковски пише поема Неповинное нещастно рачитьлство Стоянъ и Бояны (поправено отпосле: Родана и Бояны) — едно недовършено и неиздадено произведение, което нѣма никаква художествена стойность, написана въ псевдокласиченъ стилъ, съ троми стихове, изпъстрено съ една съвсемъ неумѣстна и безсмислена митология. Покрай дветѣ главни лица тукъ се явяватъ и божества съ всевъзможни имена: Венера, която на български се зове Лада, а отсетне — Чистлика; Кюпидонъ или Лель на български. . . Авторътъ рисува отначало пролѣтна картина: наоколо момци и моми бератъ цвѣтя „дансувѫть с’приятность“; на едно дърво е седналъ Купидонъ, готовъ да нарани съ любовнитѣ си стрели мла-

дитѣ. Срещатъ се Стоянъ и Бояна, влюбватъ се и си наглася-ватъ свиждане. На другия день рано Бояна очаква въ гра-дината си нетърпеливо своето либе, измѫчва я „страданіе пламенно“; отъ небето се спуща между цвѣтята Венера, „на калесаркѫ от' красни теглима бѣли гѫлъби, от' по-ху-бави любовни лѣбеди“, кацва на „цвѣтокытнь замбиль“, милва сина си Купидона и го хвали за неговото усърдие. Най-сетне идва и Стоянъ (отпосле прекръстенъ на Раданъ и Роданъ), дава на изгората си венецъ отъ здравецъ и въ замѣна получава китка. По-нататъкъ следва единъ любовенъ диалогъ; Стоянъ се заклева въ вѣчна любовь. Ала Бояна не може да се отдаде напълно на радостьта си: предчув-ствува „строги противни случай“ и това я тревожи. Какво е станало по-нататъкъ — не знаемъ. Че авторътъ е ималъ предвидъ злополученъ край, вижда се отъ заглавието на това недовършено произведение, въ което е щѣло да бѫде изобразено едно „нещастно рачитьлство“.[29]

Въ 1856 г. Раковски напуща Влашко и отива въ Бѣлградъ. Не е добре изяснено, защо е пѫтувалъ, дали е билъ за-ставенъ отъ нѣкого да отпѫтува или пъкъ доброволно е сто-рилъ това. Въ писмото до Иванова той казва: „Въ 1856 лѣто рѣшихъ ся да идѫ въ Аустріѭ, а именно въ Новый Садъ въ Банатъ, за да издамъ вышерѣчнаѣѫ моѭ народнѫ поемѫ (Горски пѫтникъ). И отидохъ“. Обаче Планътъ ни кара да предполагаме, че Раковски не ще да е напус-налъ Букурещъ доброволно — точка 65 гласи: „Напрасното (внезапното) ми отлѫчие отъ Княжества та Влашко и Богданско“.[30]

Въ Бѣлградъ той не се е бавилъ дълго.[31] Минава отъ тамъ въ австрийска Сърбия съ цель да издаде готовитѣ си за печатъ произведения. На приятеля си В. Добровичъ съоб-щава: „Слѣдъ тримесечно пѫтишествіе едва достигнахъ въ

Новый Садъ не толкова отруденъ отъ пѫтъ, колко отъ тяшкы разноски; нъ неможахъ и какво друго яче стори — зима стана причина та видѣхъ Темишваръ и други многи градове. То „всяко зло за едно добро“ като каже обща пословица“ (Нови-Садъ; 13. X. 1856. Арх. 6792).

VII

Дейность въ Нови-Садъ. — Отношенията на Раковски съ д-ръ Данило Медаковичъ. — „Българска дневница“. — „Српски дневник“. — Идеи и настроения въ Нови-Садъ. — Филологически интереси. — Сръбско влияние.

Въ Нови-Садъ Раковски намира сравнително по-благоприятни условия за литературна дейность; сближава се съ видния сръбски публицистъ д-ръ Данило Медаковичъ, редакторъ на Српски дневник, въ неговата печатница започва да печата съчиненията си и се залавя съ списването на вестникъ Българска дневница. Тукъ той се запознава по-отблизо съ сръбската литература, съ условията на нейното развитие и дори взема участие въ решението на нѣкои спорни въпроси около литературния сръбски езикъ. Може да се каже, че сръбската литература и публицистика презъ 50-тѣ и 60-тѣ години е оказала значително влияние не само върху Раковски, но изобщо върху нашата емиграция въ независима и австрийска Сърбия — въ Бѣлградъ и Нови-Садъ. Това сж двата главни центра на сръбския духовенъ животъ, които сж привличали не само сръбската, но и часть отъ нашата младежь. Буднитѣ сърби, които до революцията въ 1848 г. сж били съсрѣдоточени въ Пеща минаватъ следъ това въ Нови-Садъ и заставатъ начело на литературното и политическо движение въ Сърбия. Нови-Садъ е билъ нареченъ „отечество на ученитѣ сърби“, тамъ сж работили задружно най-добритѣ сръбски книжовници и публицисти отъ срѣдата на миналото столѣтие. За това е благоприятствувало и обстоятелството, че вече презъ 1847 г. въ тоя градъ е имало три печатници, две отъ които сж били сръбски. Презъ времето на австрийския абсолютизъмъ Нови-Садъ е билъ средище на отпора срещу австрийската

политика, поради което Александъръ Бахъ го нарекълъ „глава на политическата югославянска хидра“ (J. Скерлић. Омладина и њена књижевност. Београд, 1906, 92 нт.)

Медаковичъ, съ когото се сближава Раковски, е билъ душата не само на политическото, но и на литературното сръбско движение. Докторъ на философията отъ берлинския университетъ, той се е проявилъ като най-активенъ сръбски просвѣтитель презъ оная епоха.Ималъ е своя печатница, редактиралъ е два вестника — единиятъ политически, другиятъ литературенъ — печаталъ е популярни книги за народна просвѣта. При това уредилъ е въ Нови-Садъ читалище и просвѣтително дружество. Като книжовникъ той си е поставилъ за цель да пише за „најнижу читајућу публику“, изложилъ е въ популярна форма сръбската история до 1850 г. и е издавалъ произведенията на ония сръбски книжовници, които сж писали за простата народна маса — напр. на Доситея Обрадовичъ. Като мнозина тогавашни сръбски и наши просвѣтители, той е намиралъ, че е необходимо да се запознае простия народъ съ своето историческо минало, за да дири въ него опора въ борбата съ политическия гнетъ.

Редактираниятъ отъ Медаковича Србски дневник (почналъ да излиза въ 1852 г.) е билъ единъ отъ добритѣ славянски вестници въ цѣла Австрия. Тъкмо 15 години тоя вестникъ, твърде много разпространенъ между сърбитѣ, е защищавалъ сръбскитѣ народни интереси въ Австро-Унгария и е водилъ смѣла борба съ австрийската политика. Никой вестникъ преди него не е оказалъ такова силно влияние върху духовния сръбски животъ и не е изразявалъ тъй открито политическитѣ стремежи на сърбитѣ, макаръ неговото издание да е било съпроводено съ множество трудности и прѣчки отъ страна на австрийската власть. Освенъ сръбскитѣ интереси, вестникътъ на Медаковича е защищавалъ Русия и руската политика, поради което властьта е

била още по-строга къмъ него. Но Медаковичъ все е намиралъ поводъ да изрази, прѣко или косвено, голѣмитѣ симпатии на сърбитѣ къмъ Русия, особено презъ време на Кримската война, когато всички европейски сили сж се нахвърляли върху Русия. Най-сетне правителството запретило на Медаковича не само да защищава Русия, но и да пише противъ Турция, която е била въ приятелски отношения съ Австрия. — Като притурка на Сръбски дневник Медаковичъ е издавалъ Седмица, гдето е помѣствалъ повече литературенъ материалъ, както преводенъ, тъй и оригиналенъ. Въ Седмица сж сътрудничели най-добритѣ сръбски книжовници презъ онова време.

Изобщо, Данило Медаковичъ, като борецъ срещу австрийската и турска властъ, е събралъ около себе си всички смѣли елементи въ Сърбия, и съ двата си вестника е способствувалъ твърде много за просвѣтата и политическото възпитание на сръбския народъ, като е създавалъ при това една будна и отзивчива читателска публика (Срв. Скерлић, цит. кн, с. 65 нт.)

Подкрепенъ отъ Медаковича, Раковски започва да редактира Българска дневница — самото название е стъкмено споредъ названието на редактирания отъ Медаковича вестникъ. За своя вестникъ той е черпѣлъ обилно материалъ отъ Сръбски дневник и Седмица, като е преважалъ статии, хроники и подлистници. Българска дневница се е списвала въ една посока, която е съвпадала твърде много съ духа и посоката на Сръбски дневник: Раковски се е противопоставялъ на турската власть, доколкото сж му позволявали това условията на печата въ Австрия, изобличавалъ е пороцитѣ на гръцкото духовенство въ България, защищавалъ е Русия, давалъ е вести за политическия и духовенъ животъ на славянството — и то тъкмо такива, каквито срещаме въ вестницитѣ на Медаковича.

Въ общение съ тоя сръбски публицистъ, Раковски опредѣля по-ясно посокитѣ на своята националнопросвѣтителна дейность. И въ Българска дневница, и въ отдѣлни книжовни произведения той си поставя за цель да бѫде преди всичко популяренъ, да въздействува на народната маса, да буди у нея национално и политическо съзнание. Сѫщо така по примѣра на Медаковича, който е основалъ въ Нови-Садъ читалище и просвѣтително дружество, Раковски се опитва да основе едно Българско учрьдничество, което да издава вестникъ, популярна литература, учебници за българскитѣ училища подъ ржководството на най-добритѣ български книжовници. Това учрьдничество той с мислѣлъ по-нататъкъ да превърне въ Дружество словесности. Отнесълъ се е дори за подкрепа до заможнитѣ българи въ Бѣлградъ и Влашко; тѣ възприели идеята му, но отговорили, че помощь ще пратятъ, следъ като се тури началото. По него време (1857 г.), въ връзка съ тия планове, Раковски пише на Тошковича въ Одесса: „Ако бѣхѫ послушали моѭ молбѫ въ Одессѫ живѣѭщіи наши родолюбцы благородни българи да ми помогнѫтъ за пьрво основно начяло, азъ быхъ драговолно всякы трудъ положилъ да едно бльгарско учрьдничество тукъ въ Новый Садъ съставя ведно съ нѣкой си други менѣ познати и способни за това дѣло учени бльгари, кое не само да издава рѣдовно бльгарска еднѫ дневницѫ политичнѫ, любословни българскы народни листъ, помѣсечно списаніе, нъ и разны учебны кныжицы да превежда и печяти на нашъ языкъ. То учрьдничество за малко время ще ся засили и постѫпенно ще стане Дружество словесности, както имѫтъ и другы славянски народи, под' Аустрійско живѣѭще, свободни на своѭ кныжевность“ (Арх. 6792). Раковски се нагърбва да върши самъ цѣлата работа, която е мислѣлъ да възложи на дружеството — започва да се занимава съ история, фи-

логия, фолклоръ, естествознание, поезия и учебникарство. Превежда единъ учебникъ по Антропология заедно съ Художество за продължение человѣческаго живота. „Привѣлъ сьмь на българскы и еднж кратка Антропологія (Человѣкословіе) отъ грьцкы избранж и сходнж за наша българска училища коиа ся и въ грьцки придава... Нъ гдѣ средство за напечятаніе? (До Стефана Беронъ; Нови-Садъ, 21. I. 1857 г. Арх. 6792)... Привѣлъ сьмъ и Художество за продьлженіе человѣческаго живота“ (До Д. Т. Душановъ; Нови-Садъ, 28-го Просиньца 1857 г. Арх. 6792 с. 25).[32] Въ сжщото време той се залавя да събира материалъ за единъ български речникъ.

По примѣра на Медаковича, който, покрай другото, се е занималъ съ проучване на сръбската история, Раковски се впуща да издирва по-подробно историческото минало на българитѣ, и то съ сжщата цель, която е преследвалъ и Медаковичъ — да идеализира това минало и да буди, по тоя начинъ, патриотическо чувство у своя народъ. На 28-го просиньца 1857 г. той пише на Д. Т. Душановъ отъ Нови-Садъ: „Събирамъ вещество за нашж повѣстница отъ разни стари списатели“ (Арх. 6792, с. 25). На друго лице съобщава: „Послѣ напечятанія моего Горскаго пжтника ще да започна опісаніе на новаьж нашж повѣстницж, сиречъ отъ паденія царства нашего даже до дьнесъ, за кое имамъ събрано доста вещество и ежедневно събирамъ“ (Арх. 6794). Съ особено увлѣчение е изучавалъ българската история и е събиралъ нейнитѣ паметници. „Кое по сладко заниманіе може быти, развѣ да ся занимава человѣкъ въ издирваніе древности премилаго своего народа!“ пише той на почитателя си П. Златовъ въ Русе (Нови-Садъ; 23. VI. 1857. Арх. 6792). Наистина, интересътъ къмъ историята на славянството и на българския народъ е сжществувалъ у Раковски преди още да дойде въ Нови-Садъ — обаче подъ

влиянието на Медаковича, на сръбската книжнина и на Венелиновитѣ съчинения този интересъ се разраства и взема по-опредѣлена посока.

Като говоримъ за сръбско влияние върху Раковски, трѣбва да отбележимъ и факта, че въ Нови-Садъ той започва да се интересува по-живо отъ пѣснитѣ на своя народъ и да събира фолклоренъ материалъ. Въ случая върху него сж влияли твърде много сръбскитѣ книжовници, които сж изучавали не само историята, но и творенията на народа, виждали сж въ тѣхъ отразенъ народния битъ и сж ги разглеждали сжщевременно като исторически документи. И Раковски, по тѣхенъ примѣръ, се опитва да възстанови чрезъ пѣснитѣ онова, що е било тъмно въ историята на неговия народъ. „Тія сж извора и източницы на много изясненія на нашж изгубенаѣж мила древность.“ Често той пише на свои познати и приятели да му събиратъ и пращатъ народни пѣсни, като имъ дава опжтвания какъ да ги записватъ. Тъкмѣлъ е да издаде единъ голѣмъ сборникъ отъ български народни пѣсни.

Филологическитѣ си интереси въ Нови-Садъ Раковски проявява въ областьта на езикословни изучвания, които засѣгатъ произхода и историята на българския езикъ. Сръбското влияние и тукъ се забелязва. Въпросътъ за произхода, развитието и лексикалния съставъ на сръбския езикъ твърде много е занимавалъ сръбскитѣ писатели. Разбира се, и тукъ съображенията, на които се е основавало разглеждането на тоя въпросъ, не сж били толкова отъ научень, колкото отъ патриотиченъ характеръ. Седмица на Медаковача е давала широко мѣсто на статии, които сж разглеждали отъ една или друга страна сръбския езикъ. Тъкмо по онова време въ Сърбия оживено се е разисквало, дали е възможно да се създаде единъ общославянски езикъ. Раковски сжщо е взелъ участие въ тия разисквания и е изказалъ мнението

си въ една статия на сръбски, печатана въ Седмица (Скерлић, цит. кн., с. 181). — На Душанова съобщава, че събира „вещество за българскаѧ писменицѫ“ (Арх. 6792, с. 25). Въ 1857 г. завършва въ Нови-Садъ Опытъ исправленіѧ българскаго ѩзыка. Главнитѣ мисли, изказани въ този опитъ, сѫ навѣяни отъ споровете около сръбския литературенъ езикъ.

И тъй, въ сръбска срѣда, въ общение съ сръбския духовенъ животъ, Раковски бива поощренъ за по-нататъшна и по-плодотворна просвѣтителна дейность, разширява и опредѣля по-ясно както литературнитѣ си, тъй и обществените си и патриотически идеали.

VIII

„Прѣдь-вѣстникъ Горскаго пѫтника“, 1856. — Съдържание на тая книга. — „Горскій пѫтникъ“, 1857. — Разборъ на поемата. — Какъ е било посрещнато това творение на Раковски.

Първото произведение, което Раковски издава въ Нови-Садъ, въ печатницата на Медаковича, е Прѣдь-вѣстникъ Горскаго пѫтника, 1856 г. Това е и първиятъ му отдѣлно издаденъ литературенъ трудъ. Прѣдвѣстникъ съдържа три статии, три стихотворения и нѣколко карикатури. Първата статия е озаглавена Нѣколикы рѣчи о събытіи въ Българіѭ въ лѣт. 1853 до лѣт. 1856. Написана е по поводъ на Кримската война, „сіѭ чудеснѫ и гигандическѫ борбѫ“. Раковски защищава тукъ руситѣ и напада европейскитѣ сили, за гдето сѫ се съюзили срещу Русия. При това той излага бедственото положение на българитѣ презъ време на войната и следъ мира. Както въ по-раншнитѣ си стихотворения, така и тукъ, въ европейскитѣ сили той вижда врагове на българската свобода и не вѣрва въ тѣхната справедливость и хуманность. Важно е да се отбележи, че неговиятъ революционенъ идеалъ не е изразенъ въ рѣзка и категорична форма. Макаръ и да изобличава беззаконията на турската власть, той не се явява неинъ непримиримъ врагъ: все още вѣрва, че е възможно примирение между владѣтели и подчинени. Съветва българитѣ да докажатъ на султана своята вѣрность и привързаность и да го помолятъ да имъ даде желанитѣ правдини; подбужда ги да искатъ отъ турското правителство, да се загрижи за тѣхната просвѣта, да отвори училища, да подобри условията на стопанството и да отдѣли гражданската власть отъ рели-

гиозната. Изобщо, въ тая статия той се явява привърженикъ на легалнитѣ срѣдства за борба съ турската държава. Тукъ-тамъ личатъ и възгледитѣ на революционера, но още доста неопредѣлени и несмѣли. — Въ другитѣ две статии се изтъква въ иронична форма неспособностьта на турцитѣ за културно развитие, описва се тѣхната нравствена развала и тѣхната отчужденость отъ духовния животъ на Европа.

Отъ стихотворенията заслужава внимание първото, озаглавено Отлѫчіе отъ Българіѭ еднаго разпаленаго родолюбца българина въ лѣт. 1853. Тукъ авторътъ загатва за личната си сѫдба и разкрива чувствата си къмъ своето отечество, отъ което се отдѣля по неволя. Той се прощава съ преславскитѣ и търновски развалини, които му напомнятъ за миналата слава на българското племе, за победоноснитѣ български царе. Споменътъ за миналото, който се откроява върху фона на сегашната печална дѣйствителность, поражда скръбь. Докато родолюбецътъ изразява безплодната си жалба, дочува да се раздаватъ откъмъ брѣговетѣ на Дунава победнитѣ викове на рускитѣ войски. И въ тоя моментъ синътъ се прощава съ майка си. Отпосле Ботевъ се е ползувалъ отъ тия стихове за своята пѣсень На прощаване — ала у Ботева мотивътъ е разработенъ по такъвъ начинъ, че въ художествено отношение между дветѣ стихотворения нѣма нищо общо.

Раковски счита, че съ Прѣдвѣстникъ е стѫпилъ вече здраво на литературното поле и неговъ дългъ е да следва докрай избрания пѫть. Следъ като издава тая книга, пише на приятеля си Гавриила: „Надѣѭ ся да си пріѣль Прѣдвѣстника Горскаго пѫтника, той è весма мало нѣчто за нашъ народъ; нъ принесино е отъ сьрце велидушно, отодавно разпалено отъ всесвѣтаѭ любовь народнѫ... Какъ да è азъ внидохъ въ това трудно пъприще и трѣба ми слѣдовати“ (Арх. 6792). Намѣренията си съобщава и на

Сава Доброплодни: „Азъ сьмъ ся рѣшилъ да въ любословно пъприще бѫдощній мой животъ жьртвувамъ; и послѣ напечятаніе моего Горск. пѫтника щѫ идѫ въ Прагѫ, и отъ тамо въ Атинѫ и Паризъ. . .“ (Нови-Садъ; 19. II. 1858. Арх. 6792, с. 40).

Следъ Прѣдвѣстникъ Раковски започва да печата самата поема Горскій пѫтникъ. Въ заглавието е казано, че тоя повѣствительнъ спѣвъ е „списанъ въ лѣто 1854, печятанъ же въ лѣто 1857“. По-вѣроятно е, че въ 1854 г., когато се е прибралъ въ родното си мѣсто следъ скитанията си изъ Балкана, Раковски е работилъ надъ първата редакция; отпосле е продължилъ да разработва и допълня произведението си, да пише нови части — дори и презъ времето, когато вече се е печатало. Горски пѫтникъ излиза отъ печатъ едва къмъ края на 1858 г.: печатането се е извършвало при твърде затруднителни условия — особено следъ като Раковски е билъ принуденъ да напусне Нови-Садъ и да приготвя и праща отъ далечъ материалъ за печатане. Той еималъ намѣрение да продължи това си произведение; на края бележи: Конецъ пьрвыя чясти. По-късно е обнародвалъ Отломъкъ отъ втора часть Горскаго пѫтника (Дун. лебедъ, бр. 46, отъ 15. VIII. 1861 г.). Въ архивата му сѫ запазени бележки и материали, които е мислилъ да използува за втората часть. А въ едно отъ писмата си съобщава, че цѣлата поема, завършена, щѣла да се състои отъ три части (Арх. 6928).

Може да се каже, че скитането изъ планинитѣ заедно съ 12-тѣ момци е прѣкия поводъ за написване на поемата, която съдържа доста автобиографиченъ материалъ.

Горски пѫтникъ започва съ единъ стихотворенъ Прѣдговоръ българскому народу! Тукъ авторътъ оплаква своя поробенъ народъ и намира изхода отъ робството въ просвѣтата и борбитѣ за политическа свобода.

Като главна фигура той изобразява Войводата; въ неговия образъ, на много мѣста, влага свои лични черти; чрезъ него изразява своитѣ революционни идеали. Мечтата на героя е, да ходи по гори и планини, да води храбра дружина и да преследва враговетѣ на своя измѫченъ народъ. Той си спомня за старитѣ български юнаци, посочва ги за примѣръ на младото поколѣние, което трѣбва да се съедини подъ едно знаме и да започне борба съ турцитѣ. Войводата намира, че самитѣ политически събития въ дадения моментъ твърде много благоприятствуватъ за такава една борба: турцитѣ сѫ били въвлѣчени въ война съ Русия и за българитѣ е било най-сгодно време да извоюватъ свободата си. — Отдѣлнитѣ юнаци отъ дружината разказватъ за своя животъ, всѣки отдѣлно разправя, какво го е накарало да стане хайдутинъ. Въ тия отдѣлни разкази се засѣгатъ всестранно условията на българския животъ, изобразява се както политическото, тъй и духовното робство и се изтъква, че българитѣ ще добиятъ свободата си чрезъ мѫдрость, просвѣта и храбрость.

Въ Горски пѫтникъ, както и въ други свои произведения, Раковски се явява изразитель на едно схващане, което примирява и слива дейностьта на просвѣтителитѣ и дейностьта на революционеритѣ. Самъ той свързва две важни епохи въ нашето национално пробуждане — епохата на духовното възраждане и епохата на борбитѣ за политическа свобода. Просвѣтата и революцията сѫ за него дветѣ мощни срѣдства, чрезъ които ще се достигне пълното освобождение на българския народъ. И на дветѣ той отдава еднакво значение, — ние го виждаме да изпълнява ролята ту на просвѣтитель, ту на бунтовникъ. За него сѫ еднакво важни резултатитѣ, които ще се постигнатъ чрезъ мирна просвѣтителна работа срѣдъ народнитѣ маси и чрезъ открита борба съ турската власть.

Мждрость с'храбрость задружно,
Два качества велика,
Всяко дѣло мжчно, важно,
Лесно вьршжт' отъ вѣка!

Тукъ изразътъ мждрость означава знанието, учението, просвѣтата, а подъ храбрость се разбира борбата съ оржжие.

Человѣцы кто с'успѣли
С'вѣжество и юнашство
Дѣла да сж управляли,
Славж имжтъ в'потомство!

Вѣчно сж непобѣдена
Мждрость с'храбрость в'едино
Дружество съединена!
Слави ся то предивно!

Въ дадения случай главната цель на автора не е толкова да пробуди у българитѣ стремежъ къмъ просвѣта, колкото да имъ внуши да поведатъ решителна борба съ вѣковнитѣ си врагове и да имъ посочи за примѣръ дѣлата на предишни и съвременни тѣмъ юнаци, „горски пжтници", които сж жертвували живота си въ името на свободата.

И тукъ, между другото, Раковски повтаря, че българитѣ не трѣбва да очакватъ помощь и спасение отъ други народи, които преследватъ свои користни цели: въ интереса на чужденцитѣ е, българския народъ да тъне въ робство и невежество. Поробенитѣ сами трѣбва да извоюватъ свободата си, сами трѣбва да съзнаятъ това и да се противопоставятъ енергично и смѣло на турското владичество.

Въ връзка съ идеята за политическо и духовно освобождение, може да се изтъкне идеализацията на историческото минало, която образува единъ отъ основнитѣ мотиви

на поемата. Патриотическиятъ историцизмъ, изобщо, играе важна роля не само въ това произведение на Раковски, но и въ неговитѣ изследвания отъ исторически и филологически характеръ. Миналото се изтъква като залогъ за политическа свобода. Единъ народъ — такава е мисъльта на автора — който въ миналото е побеждавалъ други, силни народи, създавалъ е своя книжнина, отъ която сж се ползували другитѣ славяни, не трѣбва да остане до край въ робство; възъ основа на миналото, на историята, той е длъженъ да си постави единъ патриотически идеалъ и да се бори за неговото осжществяване. На нѣколко мѣста въ Горски пжтникъ Раковски дава изразъ на патетични възгласи къмъ старината, на патриотически и елегични рефлексии върху миналото, които напомнятъ твърде много Славянобългарската история на Паисия.

Основната тенденция, прокарана въ поемата, се съдържа въ изяснението на единъ новъ, революционенъ, идеалъ — единъ идеалъ, който нѣма нищо общо съ личното отмъщение на предишнитѣ хайдути. Раковски внушава на нашитѣ хайдути — това е една отъ голѣмитѣ му заслуги — да преследватъ не отдѣлни турци, които ограбватъ и измжчватъ българското население въ отдѣлни области, а да се борятъ изобщо съ турската държава за освобождение на цѣлия народъ. Българскитѣ бунтовници трѣбва да вдъхновява не злобата, а убеждението, че свободата е първа необходимость за сжществуването на българския народъ. Въ самата дружина на Войводата ние срѣщаме представители както на предишното хайдутство, тъй и на новото революционно схващане. Отъ една страна Раковски рисува Драгоя, който е станалъ хайдутинъ, за да отмъсти за смъртьта на сестра си; рисува ни сжщо така Велка, който се присъединява къмъ хайдушката дружина, следъ като неговия господарь се опиталъ да го потурчи на сила и го държалъ въ

тъмница. Личнитѣ нещастия и страданията на тѣхнитѣ близки накарватъ Драгоя и Велка да поведатъ борба съ турцитѣ — и то съ онѣзи отъ тѣхъ, които сѫ прѣко виновни въ случая. Цельта имъ е лично отмъщение. На тия двама хайдути авторътъ противопоставя Момчила, Радоя и Войводата, които си поставятъ за цель „освобожденье общонародно“.

Макаръ и да нѣма художествена и поетическа стойность, поемата Горски пѫтникъ е била доста популярна на времето си и е съдействувала твърде много за политическото свѣстяване на българитѣ. Тя е будила патриотически и революционни чувства у масата и съ право може да се счита за начало на революционната поезия у насъ (Тукъ ние подразбираме не художественитѣ форми на тая поезия, а нейнитѣ мотиви, реалното ѝ съдържание). Найсѫществените, основни мотиви на българската революционна лирика сѫ разработени за първи пѫть въ стихотворенията и поемата на Раковски. Съвременицитѣ сѫ се увличали отъ неговото произведение, понеже то е засѣгало действителностьта на робството — оная действителность, която българинътъ най-силно е чувствувалъ; при това, основната тенденция на Горски пѫтникъ е допадала твърде много на революционното настроение на младежьта. Въ поемата сѫ възпроизведени случки, повечето отъ които сѫ взети отъ околния животъ; за нѣкои отъ тѣхъ самъ авторътъ бележи, че сѫ истински. Разбира се, патриотическия жаръ не му позволява да бѫде обективенъ при възпроизвеждането на тая действителность; обикновено той преувеличава звѣрствата на турцитѣ и идеализира българитѣ въ всѣко отношение. А това, разбира се, е било още едно условие да се хареса неговата поема на тогавашнитѣ български читатели, за които — поне за по-голѣмата часть отъ тѣхъ — художественитѣ изисквания отъ едно литературно произведение сѫ били съвсемъ чужди. У тия читатели Горски пѫт-

никъ е будилъ не естетически съзерцания, а най-реални чувства, като е усилвалъ тѣхната ненависть къмъ турцитѣ. При това, тая поема е била евангелие за българскитѣ възстаници. Тя ги е посвещавала въ красотата на хайдушкия животъ, рисувала имъ е примамливитѣ перспективи на единъ животъ, изпълненъ съ слава и геройски подвизи. Най-сетне Горски пжтникъ има значение и въ това отношение, че е съдействувалъ да се даде друга насока на бунтовнишкитѣ движения — оная насока, за която вече споменахме и по която тръгватъ по-късно борцитѣ за политическа свобода.

Къмъ поемата си Раковски прибавя множество общирни замѣчанія. То сж бележки отъ разнообразенъ характеръ, въ връзка съ съдържанието на Горски пжтникъ. Тѣ засѣгатъ нашата история, стара и нова, нашия битъ; освенъ това въ тѣхъ авторътъ възпроизвежда на много мѣста свои лични спомени, излага свои филологически разяснения и схващания, които отпосле обширно развива въ Показалецъ и Българска старина.[33]

IX

Грижи около издаването на „Българска дневница". — Първиятъ брой на „Българска дневница" отъ 26 юний, 1857. Характеръ и разпространение на вестника. — „Дунавскій лебедъ" — неговиятъ пробенъ брой въ Нови-Садъ отъ 1857. Участьта на двата вестника.

Следъ като издава Прѣдвѣстникъ и едно обявление за Горски пѫтникъ, Раковски напуща за известно време Нови-Садъ, посещава нѣкои отъ градоветѣ, гдето е имало повече български емигранти — вѣроятно съ цель да събере срѣдства за едно по-значително и по-трайно патриотическо предприятие. За това си пѫтуване загатва въ Плана: „Пѫтишествие то ми по Дунава; духа на нашы тѣ българы; Метатъ Ефенди и гонение Прѣдвѣстника" (т. 68-70). Въ началото на 1857 г. еималъ намѣрение да обиколи българскитѣ колонии въ Банатъ и да дири тамъ материалъ за историята на нашия езикъ. „Имамъ намѣреніе да дойдѫ в' Темишваръ, за да приглѣдамъ тамошнѭ библиотекѫ и най паче да идѫ в' бльгарская окрьстна тамъ села. Негли щѫ откріѭ нѣкоюѫ драгоцѣннюѫ нашѫ древность отнасяема за языкъ нашъ" (До С. Шишмановъ; Нови-Садъ, 24. III. 1857 г. Арх. 6792, с. 54).

Следъ като се завръща въ Нови-Садъ, той решава да почне изданието на Българска дневница.

Преди това, още въ началото на своето пребиваване въ Нови-Садъ, Раковски се е занималъ не само съ литература, но и съ публицистика, — сътрудничилъ е и въ вестника на Медаковича. „Сега что ся касае за наше отечество, обнародвамъ го по могущество въ Сьрбскый Днѣвникъ" (До Мавриди; Нови-Садъ, 19. II. 1857 г. Арх. 6792, с. 38).

Неговата мечта, още щомъ стѫпва въ Нови-Садъ, е била, да започне да издава тамъ български вестникъ. Въ обявлението за Горски пѫтникъ той се обръща къмъ съотечественицитѣ си съ следнитѣ думи: „Родолюбцы българи! ако мѫ улѣсните съ ваше народное спомоществованіе ще отхварлѫ всѫкое друго особно мое заниманіе народа ради, и не тъчіѭ общеполезна списаніѫ ще напечатѫ, нъ и днѣвницѫ подь именемъ Надѣжда да сѫ въ Новый Садь на българскы издава всѫкоѭче ще сѫ потрудѫ“ (Нови-Садъ; 21 рюіень 7 бр., 1856. Арх. 6793). Но тѣзи планове за Надежда пропадатъ: „Тія, брате мой, изчезна вѣдно съ вѣтровное обящаніе на нѣціи въ Букурещъ българи, кои ся бѣхѫ словомъ рѣшили да ѭ обдьржѫтъ, а дѣломь ничто не испьлнихѫ...“ (До Цв. Радославовича; Нови-Садъ, 6. II. 1857 г. Арх. 6792, с. 31). Ала Раковски не се отчайва — неговата енергия и предприемчивость сѫ неизчерпаеми — следъ първия неуспѣхъ той не се отказва отъ намерението си. Още на 13 октомврий 1856 г. съобщава на В. Добровича отъ Нови-Садъ: „По настоящему ся трудѫ за да ми ся даде дойзволеніе за Българскѫ Дневница, което ся надѣѭ да сполучѫ, нъ пакъ Богъ знае, еще ничто не ся е рѣшило“ (Арх. 6792). Прѣчкитѣ сѫ произлизали отъ страна на австрийското правителство, което — за да разреши издаването на вестника — е искало да се изпълнятъ две условия: първо, издателтъ да бѫде австрийски подданикъ и второ, да се вложи гаранция отъ 2,500 фиоринта. Понеже българитѣ се отказали да го подкрепятъ, Раковски се обърналъ къмъ Медаковича: „Неполучивъ отѣ нигдѣ помощь сіѭ, не се отчаѭхъ, нъ наклонихъ г. Д. Медаковича, издателя Срьбскаго Днѣвника, да онъ възпріѣмне сіе българско наше дѣло и да подъ негово име ся издава. Нъ знайте, работа, коя на другиго глѣда, не само скоро не ся свършва, нъ и съмнително е дали ще можи да ся свърши? Понеже никого

не боли на сьдрце за българи, како едного сѫщаго българина. . .“ (До Мавриди; 19. II. 1857. Арх. 6792, с. 38). Два месеца следъ това Раковски съобщава: „Медаковичъ съ голѣмѫ моѭ молбѫ предпріѣ сіе общеполезно българско дѣло“ (до А. Живковичъ; 16. IV. 1857. Арх. 6792, с. 64) Медаковичъ се притекълъ на помощь, като се съгласилъ да излиза новия вестникъ отъ негово име и е издействувалъ отъ правителството позволение, да се отложи влагането на гаранцията. Условията, които предложилъ, били: „Д. Медаковичъ да дава нужднія разноскы печятаніе и изпроважданіе на Българскаѭ Дневницѫ за 6 мѣсеци до Нова годинѫ, а отъ мене трудъ; ако ся съберѫтъ дъволни спомоществувателі, за да си покріе разноскы, тогава да има и за мене нѣщо за мое обдържаніе, ако ли не, у конца настоящыя годины да прѣстанемы“ (Раковски до Денкоглу, 1857. Арх. 6793).

Най-напредъ излиза като пробенъ брой Дневница (4. IV. 1857 г.) съ бележка: Излязващѣ всякѫ недѣлѭ на такъвъ великъ листъ. Издава, урежда и отговаря Дан. Медаковичъ. Въ първата статия се изтъква, че политическото небе все още не се разведря. Очакватъ се нови събития отъ голѣмо значение въ Влашко, Молдава, Черна Гора и Сърбия. Влашко и Молдава желаятъ да се обединятъ и да се управляватъ отъ единъ господарь; великитѣ сили не могатъ да се споразумѣятъ по този въпросъ; възможно е да възникне помежду имъ конфликтъ. Следъ това иде статия Българіа, гдето се описва положението на работитѣ у насъ, като се говори главно за черковната борба и нейнитѣ цели. По-нататъкъ следватъ дописки отъ Шуменъ и Пловдивъ, въ които се разкриватъ злодѣянията на гръцкото духовенство и турцитѣ. После иде политически прегледъ: Княжество сръбско, Чера гора, Русия, Турско, Босна, Францушко. На края срѣщаме едно интересно обявленіе, подписано отъ Медаковича, въ което се изтъква, че българи и сърби сѫ

два братски народа, съ еднаква сѫдба и еднакви исторически задачи. По езикъ тѣ твърде малко се различаватъ; много полезно би било, взаимно да си четатъ книгитѣ и вестницитѣ. Медаковичъ съ радость отбелязва, че мнозина българи получаватъ Сръбски дневник и изявяватъ желание да излиза на български такъвъ единъ вестникъ. Съ охота Медаковичъ изпълнява това българско желание. Въ българския вестникъ ще се съобщава всичко онова, що се среща въ сръбския. Вече сѫ направени постѫпки предъ властьта и се очаква въ скоро време разрешение. Ако се запишатъ доста абонати, ще започне да излиза седмично още единъ — литературенъ, забавень и научень — вестникъ. Медаковичъ моли просвѣтенитѣ и пишещи българи да сътрудничатъ.

На 26 юний 1857 г. излиза първия брой на Българска дневница. Въ известието Спомоществуваніе на бльгарскій листъ Дневница се обяснява, че е получено вече надлежно разрешение отъ австрийската власть, че се записали български абонати, най-много отъ Русе, Цариградъ и Свищовъ. Редакторътъ отбелѣзва, че понеже Австрия е въ приятелски отношения съ Турция, вестникътъ не ще напада султана. Програмата е разкрита доста ясно въ следнитѣ редове: „Мы щѣмъ открива пороцы и престѫпленія на управителы было духовны или свѣтскы; а най-вече листъ нашъ имащѣ тойзи задатъкъ, да народъ добіе правдѫ гражданскѫ, държавнѫ, църковнѫ и народнѫ свѣсть казиваѭщи му начинъ чрезъ кого разна зла могѫтъ ся отбѣгна; трудищѣмъ ся да пріятелы своего народа упѫтимы, какъ може да ся развіе въ просвящениіе гражданскаго и търговскаго живота своѭ и държавна ползѫ. Хатихумаюнъ хотя и понастоящему да се отмаря, той ще ся уживотвори. Народъ българскы é голѣмъ пріятель просвященія, и любитель роду, и отъ сега прѣдстои му красна и лѣпа бѫдощность. Народно негово бытіе може му ся обезбѣдити, гражданскѣй животъ

може му ся урѣди, църквенны сегашны пороци и злоупотрѣбленія могатъ ѧ прекѫсѧ и уклони. Въ общѣ и прѣдстоящая дѣла българомъ, коя изискѵѫтъ, да иматъ свой органъ (уряѫдіе), кой нѣще зависва отъ непосрѣдственнѫ волѭ на ония лица коя ся на царскѫ заповѣдь не обзиряѫтъ. Такътъ органъ и застѫпленіе быщѣ сей листъ."

Освенъ материала, взетъ отъ двата вестника на Медаковича, Раковски е помѣствалъ редовно дописки отъ България, които сѫ му пращали негови приятели и почитатели и въ които сѫ се разкривали беззаконията на турската администрация и на фанариотитѣ. Тия дописки сѫ се печатали сѫщевременно и въ Сербски дневник. Вижда се, че не по всички въпроси се съгласявалъ Раковски съ Медаковича — и когато е заимствувалъ оть сръбския вестникъ не е забравялъ българскитѣ си задължения. Медаковичъ напримѣръ печата дописки Изъ Скопля (у Старой Србіи); а у Раковски тия дописки сѫ Отъ Скопіѭ (Юскюпъ въ Македоніѭ). [34]

Като подлистници на Българска дневница Раковски е помѣстилъ: Абугошъ, управитель полицій въ Кайронъ (Въсточно сказанье отъ нѣмецко) (бр. 2-12); разказъ Невинніи грѣшницы (бр. 13-14); Живописьцъ и Зритьль (бр. 15); Китайскій царь (на бечкій конгресъ 1814 г.) (бр. 16. 18). Отъ езика и правописа се вижда, че тия подлистници сѫ превеждани отъ Раковски.

Вестникътъ е билъ доста разпространенъ „Въ разстояніе въ мѣсецъ добыхъ близо до 700 спомоществувателі отъ Българіѭ, Цариградъ, Влашко, Богданско и даже отъ Сербіѭ" (До Ив.) Българскитѣ читатели все не сѫ могли да се примирятъ съ езика, на който се е списвала Българска дневница. Нѣкои отъ тѣхъ почватъ да укоряватъ и нападатъ Раковски че употрѣбява много сърбизми и изкуствени форми. Тия укори го ядосватъ и той решава да

издаде отдѣленъ Любословій листъ, въ който да изложи възгледитѣ си върху реформирането и пречистването на литературния български езикъ. „И тогава да млъкне всякый, кой не знае; а кой знае, да земи перо и да ся отговори за по-добро“.

Любословниятъ листъ, за който загатва Раковски и който е щѣлъ да излиза като приложение на Българска дневница, е Дунавскій лебедъ, любословный български народенъ листъ за наукѫ и забавѫ. Неговиятъ пробенъ брой излиза въ Нови-Садъ презъ втората половина на 1857 г. (Арх. 6793, 6923). Програмата гласи, че вестникътъ ще съдържа „разна вещества въ него обнародувана отъ родолюбцы бльгары, и отнасяема на българскаѣ кныжевность... Главное заниманіе того листа бищѣ народная бльгарска кныжевность; всякый же ученъ българинъ свободно може да изпроважда своя съчиненія или прѣводы, коя щѫтъ сѫ обнародова тамо съ неговое имя и съ неговый слогъ, и правопианіе“. Въ пробния брой Раковски помѣства на шесть страници своята статия Понятие о българскому езыку. Накрая срещаме Народни български пѣсни. И на тоя вестникъ отговорникъ и издатель е Медаковичъ.

Ала на двата български вестника не провървѣло. Отъ Дунавски лебедъ въ Нови-Садъ излиза само пробния брой, а отъ Българска дневница, въ продължение на четири месеца, сѫ излезли всичко 18 броя — последниятъ брой 18, излиза на 23 октомврий 1857 г. При печатането на 19 брой вестникътъ билъ спрѣнъ отъ австрийското правителство, а Раковски билъ заставенъ часъ по-скоро да напустне Австрия. „Нъ черна сѫдба види ся не търпѣ наши успѣхи. Единъ день мя призовахѫ отъ полиціѭ и ми обявихѫ, че по высокѫ заповѣдь трѣбва да мя отпратѩтъ заграницѫ. Азъ попытахъ: за коѭ причинѫ? Тій ми отговорикѫ: защото съмъ мыслилъ зло противъ Турціѭ и съмъ ся старалъ

за българскаѣ независимость. А най паче защо съмъ напечяталъ Прѣдвѣстникъ Горскаго пѫтника и съмъ говорилъ противо Турціѣ. Азъ имъ ся отговорихъ: колико за моѣ мысли противо Турціѣ вы не можете да знайте що азъ мыслѣ, а за напечятанаѣ брошурѫ, то никаква вина азъ нѣмамъ прѣд' аустрійское правителство, понеже ѣ напечятахъ въ Новый Садъ и изпълнихъ вся формалитети, то есть представихъ ѣ прѣдъ цензурскый комитетъ и съ дойзволеніе ѣ напечятахъ. Моя праведны управданія нищо не ми помогнѫхѫ, нъ искахѫ съ насиліе абіе да мя изпратѭтъ. Молихъ ся да ми дадѫтъ поне врѣмя да разположѫ моя вѣщи и книгы. Нъ и то не ми ся допусти. Извѣстихъ тилеграфомъ въ Бечъ греческому генералъ консулу баронъ Сину, нъ по незчястію моему онъ бѣше по него врѣмя въ Парижъ. И неговый писаръ не можа нищо да ми помогни. Така вселукавыи нѣмцы абіе мя отправихѫ отъ Нови Садъ на Земуна. . .“ (До Ив.) Че сирането на вестника и изгонването на Раковски отъ Австрия е станало главно по желение на турското правителство, се вижда още отъ Плана — „Приследвание то ми отъ австрийско то правитьлство поради еднѫ нотѫ коѣ то бѣ дала Порта та“ (т. 74) — а сѫщо и отъ едно писмо на П. В. Оджаковъ отъ Карловци: „Чухъ, че узрокъ твоего отсѫствія е турско правителство. То писало на бечкаго турска консула, кой абіе писалъ до Н. Садъ да ся отлѫчишъ отъ Новый Садъ и да прѣстани Дневница. Мѣня ми каза човѣкъ чиновникъ, кой занесалъ писмо на полиціѣ“ (30. XII. 1857. Арх. 6975). Властитѣ не ще да сѫ гледали на Раковски съ добро око още и поради това, че се е сношавалъ съ сръбското княжество.[35]

Раковски е билъ дълбоко огорченъ отъ всичко това. На Иванова пише, че се почувствувалъ „ужаленъ смъртоносно за прикрьщениіе на мое дѣло, то есть на издаванье Българскыя Дневницы и Дунавскаго Лебеда. Това гоненіе,

пріятелю, повредимя близо до 1000 аустрійскы жьлтицы. Тукъ вѣки ся стопи вся моя надѣжда кату изгубихъ срѣдства обдьржанія моего. Наши българи съ голѣмѫ жалость видѣхѫ това дѣло и разумѣхѫ че по-голѣмъ гонитель е днесь Аустрія нашего просвѣщенія нѣжели Турціѭ". — Покъсно пише по сѫщия поводъ: „Нищо друго не мѧ угорчи до толко, колко то послѣдное гоненіе отъ австрійское правителство уѧзви мое сьрдце, къту сѧ прикрати издаваемѧ отъ мене Българска Дневница и Дунавскый Лебедъ, то бѣше най силный ударъ на мене. Понеже тамо изгубихъ много. Не разумѣвамъ вещественное срѣдствоуживленіѧ. нъ народнаѭ цѣль, коѭ толко счѧстливо бѣхъ почналъ уже да въздвижѫ!" (Писмо отъ Одесса; 1858. Арх. 6913, 3). Не по-малко сѫ били огорчени и българскитѣ читатели: „Жалко за насъ бѣдныи болгаре! — пише М. Поповичъ отъ Браила на Медаковича. — Едвамъ се яви една звѣзда и за насъ: зависть убо несытаго врага превари и това!" (15. XI. 1857. Арх. 6744). Искрено е скърбѣлъ за тая българска загуба и Медаковичъ. Въ отдѣленъ листъ — приложение къмъ последния брой на Българска дневница — той пише: „Мнѣ є твьрдѣ жално, защо то ся прѣкъса сіе прѣдпріятіе на тойзы начинъ. чрѣзъ кое сьмь желаялъ и мыслилъ да бѫдѫ българскому народу отъ ползѫ. Увѣренъ сьмь, че това ще го милѣѭтъ многы пріятели българского просвѣщенія... Благодарьѫ на всичкы спомоществователи на тѣхно повѣреніе, и желаѭ и тѣмъ и на тѣхный народъ всяко счастіе и напрѣдованіе" (1. XI. 1857).

Какви чувства еималъ къмъ Раковски и какъ го е ценѣлъ тоя искренъ приятель на българитѣ, Медаковичъ, се вижда отъ следното Свидетелство: — Показатель господин Сава С. Раковски, родом Бугарин, бавио се у Новому Саду годину дана. Овамо є дошао и бавио се єдинтвено са литерарним дѣлима. Од почетка Юния 1857 био

є особито дѣяталан при уређиванѣ Българске Дневнице, коя є почела излазити и излазила нѣговим поводом и нѣговим настојаванѣм. Кроз цѣле то врѣме господин Раковски показао є особито поштенѣ, кое самоме нѣговоме народу и нѣму на чест служи; показао є довольно познаванѣ литературе уобште а нарочито свога [народа]; показао є да има веће и лѣпше изображениє; показао є рѣдку дѣятелност у кньижевним дѣлима, с коима є мислио народа своме бити полезан. Бугари се са г. Раковским могу поносити у поменутим добродѣтельима. Штета є велика што ту политична обстоятелства нису наклонѣна да кньижевно или литерарно народу своме служи, ер он би га и свесрдно и вѣшто послужио. (Дано у Новом Саду 26 Новембра. 1857. Уредник Срб. Дневника Др. Дан. Медаковић) (Арх.).

X

Раковски изгоненъ отъ Нови-Садъ. — Въ Галацъ и Яшъ. — „Позивъ на спомоществуваніе за учрьжденія единъ българскы гражданскы и любословны вѣстникъ въ Европѫ“. — Преследвания и бѣгство въ Русия. — Въ Одесса, 1858 г.

Нещастията и страданията на Раковски не свършватъ съ изпѫждането му отъ Нови-Садъ и спирането на Българска дневница. „Отъ Земунъ искахѫ да мя придадѫтъ на Бѣлъ-градскый паша. Азъ протествувахъ на това въ имя царя имъ Франца Іосифа, че това е противо закона человѣчества да искѫтъ да ме дадѫтъ на турци, и рѣкохъ имъ, че по-добре è за мене да мя убіѭтъ тій нѣжели да мя придадѫть варваромъ! Най после имъ рѣкохъ, че нѣмѫтъ никакво право надъ мене, като грекоподданикъ, нъ да мя отправѭтъ вънъ отъ своя си границы, и отъ тамо свободенъ дася отправя отъ гдѣ то сьмъ дошелъ, то есть, въ Галацъ. Послѣ голѣмо едно швапско мѫдруванье най после м'управихѫ на Рошавѫ. Отъ тамо свободенъ дойдохъ въ Галацъ. . . Въ кратковрѣменно мое пребываніе наклонихъ наши тамошни българи да съставимы въ Галацъ едно народно учебно българско общество, кое да обдьржава българско порядочно училище въ Галацъ и да съставимы и печятнѭ за да печятамы разны учебны българскы книгы, и единъ филологическы повременъ листъ. Нъ за това трѣбваше да се убьрнимы камъ молдавское правителство да ищимы дойзволеніе, а най паче въ настоящее врѣмя, когда намѣстникъ молдавскаго княжества è природный българинъ. и доброразположенъ къмъ свой си българскый народъ. Направихмы убо едно общо прошеніе и отрѣдихѫ мя галашкіи българи да идѫ азъ да му го принесѫ. Незабавно ся ,отправихъ за

Ꙗшъ, гдѣ въ него врѣмя бѣше и родолюбивый българинъ г. П. Аврамовичъ, съ кого ведно принесохмы прошеніе принцу г. Николаю Богориди, днешному намѣстнику молдавскаго княжества.[36] Н(егово) С(иятелство) като българинъ пріѣ ны благоволно и показа голѣмо съчювствіе за болгарское добро. Нъ иска врѣмя за да размысли таѫ работа“ (До Ив.)

Какви планове сѫ занимавали Раковски въ Яшъ, се вижда отъ единъ Позивъ на спомоществуваніе за учрьжденія единъ български граждански и любословны вѣстникъ въ Европѫ (Състави и написа Г. С. Раковски въ Ꙗшъ, 1857). Въ този позивъ се казва, че за да напредне българската просвѣта и книжнина, необходимо е да се образува едно „народно учрьдничьство“ въ чужбина, напримѣръ „въ Парисъ или другадѣ гдѣ бѫди угодно. То учрьдничьество да издава единъ граждански листъ на български и французшки языкъ и другый любословенъ поучитьлнъ забавниый листъ; първый да носи надсловъ Българска Дневница, а вторый Дунавскій Лебедъ. . .“ (Арх. 6804[а]). Пѫтуването до Яшъ е било въ връзка съ тия планове. Раковски се обърналъ съ молба до Богориди, да разреши да се учреди въ Галацъ българска печатница, въ която да се печататъ български поучителни книги и едно българско любословно списание. Споредъ както се обеснява въ прошението, печатницата ще бѫде подчинена на мѣстнитѣ закони, ще се управлява отъ трима учени българи, които въ сѫщото време ще преподаватъ български езикъ въ българското училище въ Галацъ (Арх. 6929[абв]). Той дори успѣлъ да постави основата на това учрьдничьство: „Въ Влашко и Богданско. . . сѧ трудихъ и бѣхъ уже успѣлъ да сѧ състави едно българско книжовно общество, то естъ да сѫ съберѫтъ пенѧзи (пары), за да се обдьржи едно учрьдничьство (редакціѭ) българска въ Белгіѭ, коѧ да издава Българскѫ Дневницѫ на французшкы

и на българскы ѩзыкъ, за да възбуди въпросъ въ цѣлѫ Европа за нашего бѣднаго народа“ (До Ив. Кишелски; Одесса, 1858. Арх. 6913, с. 12).

Когато е билъ Раковски въ Яшъ, пристигнала депутация отъ български емигранти съ молба, да отворятъ въ Болградъ централна гимназия. Раковски, неговиятъ приятель Аврамовичъ и българскитѣ представители се споразумѣли да действуватъ задружно. Богориди приема благосклонно депутацията и веднага се залавя да действува предъ правителството за откриване на гимназия — независима отъ министерството на просвѣтата — , въ която господствуващия езикъ да бѫде българския. Раковски е въ възторгъ отъ патриотическата постѫпка на Богориди. „Пріятелю! пише той на Иванова, Глѣдай що значи българинъ князъ въ Молдовѫ. Глѣдай народное съчювствіе! . . А моя радость смысли до кой стѫпенъ възторга достигна, кату глѣдахъ че и за нашъ народъ почна уже да просвѣтва сльнце надѣжди за просвященіе. . .“ Той се е срѣщалъ всѣки день съ българскитѣ представители и имъ давалъ съвети какъ да действуватъ. Тѣ го помолили да иде съ тѣхъ въ Болградъ и да помогне за по-скорошното уреждане на училището. „Азъ съ удоволствіе пріѣхъ това — продължава той въ сѫщото писмо — и кату прикратихъ моѭ работѫ, за коѭ бѣхъ дошелъ, то есть свьршихъ ѭ съ другы единъ начинъ съобразно съ днѣшни обстоятелства, завьрнахъ ся въ Галацъ, за да дамъ слово на тамошнія родолюбцы българи и отъ тамо да се управя въ Болградъ. Нъ нечяйно получихъ писмо отъ Болградъ, че тамо дошло тайно прѣдписаніе за мене отъ молдовское правителство спорядъ исканіе аустрійскому правителству да мя под'арестъ отведѫтъ въ Яшъ. Азъ отъ прѣдидущыя случкы въ Новый Садъ усѣтихъ, че швапския злоба не ся прикратила само до Рошава въ свои си граници, нъ простръла ся еще и въ

Влахо-Богданская княжества. Нъ много чюдно ми ся видѣ какви правды има надъ мене грекоподанника швабское правителство да мя гони даже вьнъ отъ своѭ дьржавѫ. . .“ По вината на австрийската и турската власть още веднажъ рухватъ плановетѣ на Раковски. „Азъ къту бѣхъ уже съставилъ въ Молдавѫ книжевно българско общество, кое щѣше да обдьржа еднѫ българска редакціѭ въ свободнѫ Европѫ, внезапу мое дѣло быде разорано отъ прислѣдванье нѣмско и турско. Мое гоненіе отъ Новый Садъ се тегли отъ Министерства иностранних дѣлъ. Человѣкъ кой е говорилъ съ Боола, или паче съ Вола, кой гони българское просвѫщеніе, извѣсти мѧ о тому подробно. . . “ Той отбелязва, че сѫдбата що го е сполетяла въ Молдова, „си тегли начѧло отъ истаго корена злобы, кой разора все мое прѣдпрѧтіе въ Новый Садъ. . .“ (До Оджакова; Одесса, 14. V. 1858. Арх. 6913, с. 26-27). За да се спаси отъ тия опасни преследвания, Раковски забѣгва въ Русия. „Знаѭщъ, че Еллинское консулато é слабо и никаквѫ защитѫ нѣще може да ми дадѣ, и желаѭщъ да примина въ благословенньѫ земльѫ Росіи покровителки болгаромъ, рѣшихъ се та приминахъ въ русійскія границы и днесъ ся нахождамъ въ Кубей“ (До Ив.) Сѫщото съобщава и на Оджакова: „Едва можахъ да отбѣгна и да сѧ спасѧ въ Руссіѭ, православнаѧ славѧнска земльѫ, и въистинна прѣдстателка славѧномъ“ (цит. писмо).

Следъ като прекарва известно време въ кубейската карантина, гдето написва нѣколко стихотворения и ценното автобиографично писмо до Иванова, Раковски отива въ Одесса — презъ пролѣтьта на 1858 г.

XI

Планове въ Русия. — Надзиратель въ Херсонската духовна семинария. — Мисъль за издаване на български вестници въ Белгия. — Решение да издава „Дунавскіи лебедъ“ въ Одесса. — „Български древности“. — Плодотворна и разнообразна литературна дейность въ Одесса. — Намѣрение да издаде сборникъ отъ български народни пѣсни. — „Изтупленый дьрвишъ или възточный въпросъ“. — „Опытъ българскаго языка“. — „Ключъ българскаго языка“. — „Кратко разсѫжденіе врьху тьмныѧ и лъжовныѧ начѧла, на коихъ е основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ“. — „Нѣколко рѣчи о Асѣню пьрвому, великому царю българскому и сыну му Асѣню второму“, 1860. — „Показалецъ“, 1859.

Въ Русия той възнамѣрява да остане по-дълго време. „Сега въ Турско ми ѐ затворенъ вѣкы съвсѣмъ пѫть! Въ Аустріѭ също̀е, а въ послѣдно врѣмѧ и въ Влашко и Богданско...“ (До Ив. Кишелски; Одесса, 1858. Арх. 6913, с. 12). Щомъ пристига въ Одесса, настанява се въ дома на Тошкова: „Слава Богу! че сѧ найдѣ родолюбивый г. Н. Мироновъ Тошковъ, та мѧ пріе у дома си, иначе Богъ зна що щѣхъ да пострадамъ!“ (сѫщото писмо). Съ съдействието на свои приятели той успѣва да се запише руски подданикъ — преди това е билъ гръцки подданикъ (До П. Златовъ; Одесса, 10. VII. 1858. Арх. 6838; стр. 6926).

Тъкмо по него време българското настоятелство въ Одесса, по предложение отъ страна на Херсонската духовна семинария, е дирело българинъ за надзиратель на бѫдащитѣ възпитаници въ семинарията отъ източнитѣ племена. Трима отъ членоветѣ на настоятелството — Н. Х. Палаузовъ, К. Н. Палаузовъ и Н. М. Тошковъ препоръчали Раковски; само единъ членъ, Стефанъ Д. Тошковичъ, не билъ съгласенъ, понежеималъ предвидъ другъ кандидатъ и се отнесълъ твърде неприязнено къмъ Раковски (Арх. 6927). Преди това

на Раковски е било предложено — навѣрно отъ болградскитѣ представители, когато се е срещналъ съ тѣхъ въ Яшъ — директорско мѣсто на болградската гимназия. „Я отказался принять это званіе по любви и привязанности къ нашему болгарскаму народу и желая болѣе быть въ Россіи, оставилъ упомянутое мѣсто и рѣшился принятъ это званіе“, пише Раковски въ една записка до управлението на семинарията (8. VIII. 1858. Арх. 6920). Въпрѣки злата воля на Тошковича, той е билъ назначенъ за надзиратель. На 1 юний 1858 г., заедно съ Н. Палаузовъ, се представилъ на ректора, отецъ Серафимъ и останалъ въ заведението. „Послѣ того установился въ этомъ новооткрытомъ заведеніи“. Настаненъ като надзиратель, Раковски се е почувствувалъ по-спокоенъ и тутакси се заловилъ да осѫществи старитѣ си планове за публицистична и книжовна дейность. Ала, за нещастие, той е прекаралъ само два месеца въ семинарията: на негово мѣсто билъ назначенъ другъ (Арх. 6920). И отново остава безъ срѣдства. „Нъ за несчѧстие къту сѧ прикрати това мое срѣдство по случаю назначенія другиго на мое мѣсто надзирателя, какъ то гласи даденое писменно свидѣтълство, за мене вѣкы сѧ прикасва не само всѧка надѣжда, да изпълнѭ мое желание, нъ още и мое най нуждное обдьржѧние!“ (Молба до бълг. благотв. общ. въ Одесса. Арх. 6928).

И въ Одесса Раковски живѣе съ мисъльта за издаване на български вестници въ Белгия „Моя цѣль и мысъль е́ . . . да идѫ въ Белгіѭ да почна да издавамъ Българскаѭ Дневницѫ и Дунавскый Лебедъ“. Ако не постигне това, ще иде въ Москва. „А послѣ еднѫ годинѫ, ако сполуча планъ мой за Белгіѭ добре, ако ли нѣ, тогава могѫ да сѧ установѧ въ Москвѫ за да работѭ за българское народно просвѧщеніе. . . А колко за филологическыѧ наукы, азъ въистинѫ имамъ нуждѫ отъ млого, нъ радовно да слѣдувамъ къту ученикъ, то е минало вѣкы врѣмѧ за мене, къту

слушатель може само, санскритский языкъ желаѣ да изучѫ, какъ то и татарскаѧ свойства“ (До Ив. Кишелски; Одесса, май, 1858. Арх. 6913, с. 13-14) За да събере срѣдства за български вестникъ въ Европа, той решава да се обърне къмъ българитѣ съ позивъ — сѫщо такъвъ, какъвто бѣ издалъ преди това въ Яшъ. Щомъ се събератъ потрѣбнитѣ срѣдства, пише Раковски въ позива, незабавно ще заминатъ за Европа двама способни и учени българи, за да започнемъ издаването на двата вестника (Одесса; 9. VIII. 1858. Арх. 6921).

Ала всички тия проекти оставатъ неизпълнени. Раковски си поставя по-скромни задачи: решава да започне издаването на Дунавски лебедъ въ Одесса. Обръща се съ едно прошение до попечителя на Одесския учебенъ окрѫгъ, Николай Ивановичъ Пироговъ: — „Я возъимѣлъ твердое намѣреніе начатъ изданіе въ семъ городѣ, на болгарскомъ языкѣ, филологическаго листка подъ прежнимъ его названіемъ Дунайскій лебедь, имѣя въ виду современимъ. если обстоятельства позволятъ, возобновить и изданіе Болгарской Дневницы“. Въ прошението Раковски обяснява, че Дунавски лебедъ ще съдържа: 1. народна българска писменость; 2. народни пѣсни; 3. изследване върху старата и нова българска история; 4. изследването върху българската митология; 5. статии за народни праздници, обичаи и обреди; 6. географски очерки върху стара и нова България и пр. Ще излиза седмично и ще помѣства статии на учени българи. Редакторътъ има намѣрение, „употребить древне болгарскій шрифтъ, извѣстный подъ именемъ Шафариковскаго“ (Арх. 6923). Заедно съ прошението Раковски праща, като образецъ, единъ рѫкописенъ брой, озаглавенъ Дунавскый лебедъ, любословны български народенъ листъ за наукѫ и забавѫ. Число 1. въ Одессѣ 1858. година I. — На първо мѣсто четемъ едно обавление, въ което Раковски извес-

тява на своитѣ читатели, че по-рано почналъ да издава въ Нови-Садъ Българска дневница и Дунавски лебедъ, но „неприятелска злобна ржка“ му попрѣчила; решенъ е да продължи предприятието си въ Одесса; за сега се ограничава само съ любословенъ листъ, но следъ време ще почне да издава и граждански листъ, както въ Нови-Садъ; излага програмата на Дунавски лебедъ. Въ този полезенъ и забавенъ листъ, казва Раковски, всѣки ученъ българинъ може да сътрудничи, безъ да се бои, че езикътъ и правописътъ му ще бждатъ измѣнени. Подиръ обявлението следва статия Българскый старъ народъ и неговата писменость (Арх. 6924[аб]).

Следъ като пропада тоя проектъ, на следната 1859 година, Раковски намисля да започне друго списание — Български древности — пакъ въ Одесса, на български езикъ. За тая цель изпраща на 25 юний 1859 г. прошенне до комитета на одесската цензура, въ което обяснява: „Содержаніе литературнаго вестника „Български Древности“ обозначается его названіемъ и онъ будетъ содержатъ следующее: 1. Древніе историческіе письменные памятники. 2. Историческія и филологическія изследованія древней болгарской письменности сравнительно съ новою. 3. Изследованія болгарской миѳологіи, сравнительно съ миѳологіею другихъ народовъ. 4. Древнія историческія народныя пѣсни и приданія. 5. Описаніе народныхъ праздниковъ, обрядовъ, и обычаевъ. 6. Описаніе городовъ, селъ и вообще мѣстъ, замечательныхъ въ историческомъ значеніи. Въ этомъ вѣстникѣ будутъ такъ же помѣщаться статьи, соответвующія программѣ, и отъ другихъ лицъ, желающихъ писатъ на болгарскомъ языкѣ. — „Български Древности“ будутъ издавается два раза въ мѣсяцъ въ формѣ книжекъ. Годовая цѣна, съ пересылкою во всѣ мѣста, семь руб. сер.“ (Арх. 7045).

Главното управление на цензурата изпратило разрешение едва на 24 февруарий, 1860 г. Цензурата решила: „Дозволитъ Вамъ поименованное періодическое изданіе, по представленной Вами программѣ, съ тѣмъ, чтобы Вы во всей точности слѣдовали оной, не дозволяя себѣ помѣщатъ въ своемъ вѣстникѣ статей политическаго содержанія“ (Арх. 7043).

Ала и тоя проектъ — както много други — останалъ неизпълненъ.

Въ Одесса Раковски се отдава на твърде плодотворна и разнообразна литературна дейность. Като се е движелъ въ срѣдата на родолюбивата българска емиграция, той е намиралъ повече източници, повече паметници за изучване на отечествената история; намиралъ е сжщо повече съчинения за използуване както въ рускитѣ, тъй и въ частнитѣ библиотеки на одесскитѣ българи. При това той се запознава тукъ по-отблизо съ съчиненията на Венелина, които твърде много сж допадали на неговитѣ увлѣчения и фантастични схващания и сж му служили като образецъ за исторически изучвания. Не трѣбва да се забравя и друго едно важно обстоятелство: самитѣ негови еднородци въ Русия, особено Николай Тошковъ, комуто е посветенъ Показалеца, сж го подбуждали за литературна дейность, насърдчавали сж го — за тѣхъ той е билъ гордость — и главно благодарение на тѣхната помощь той е можалъ да остане по-дълго време въ Одеса при по-сносни материални условия.

Въ Русия Раковски работи едновременно надъ нѣколко съчинения: завършва започнатитѣ по-рано и обмисля нови; изучава българската история, народнитѣ пѣсни, произхода на българския езикъ; пише стихотворения и книги съ политическо съдържание.

Възнамѣрявалъ е да издаде най-напредъ единъ сборникъ отъ народни пѣсни. „Азъ имамъ зборникъ отъ народны старобългарскы пѣсни и скоро щж почнж да гы

издавамъ съ любословна замѣчанiа. . . На това ще ми даде средства родолюбивый г. Н. Мироновъ Тошковъ, у дома кого сa нахождамъ днесъ“ (1858. Арх. 6913, с. 4., срв. и с. 10). Въ едно писмо до Ив. Кишелски той бележи, че това е „зборникъ кратъкъ отъ най старыa български пѣсны, съ любословна моa историческа, баснословна и за изика български обширна замѣчанiа на всѣкж пѣсенъ. Тiи сж разрaдены на баснословны, царскы, исторически, любовны, и юнашкы, и свадбены или сватовскы пѣсны. На крaя имамъ приложено, какви условiа сж имали българи съ турцы когда сж пропаднжли подъ нихно иго, и какво правленiе и пр. То ще бжди скоро готово за напечaтанiе (май, 1858. Арх. 6913, с. 13). На Др. Цанковъ пише, че освенъ множество обяснения сборникътъ щѣлъ да съдържа „рѣчникъ за непонaтныa рѣчи и на приноснaa израженiа. . . Азъ имамъ събрани близо до 4000 български народны пѣсны и еще събирамъ“. Всички тия пѣсни били непознати на фолкориститѣ, необнародвани, не се срещали въ сборника на Безсонова (15. V. 1858. Арх. 6913, с. 29-30). Раковски мислѣлъ да прибави въ сборника си и „прѣдговоръ за българское старо и днешно пѣние“ (Арх. 6928). Мисъльта за тоя сборникъ е продължавала да го занимава и презъ 1859 г. „Имамъ събраны по вѣчъ отъ (три) тысaщы народны пѣсны ведно съ осталыхъ отъ покойнаго В. Априлова, кои ми сa дадохж, нъ тѣхъ нѣсьмъ гы обработилъ сички съ замѣчaниa.[37] Тии ми сж най голѣмъ источникъ за народнж нашж книжнинж, повѣстность, баснословиa, творчьства, изыка и проч. Помощиж тѣхъ и народнихъ нашихъ обрѣдовъ и празникъ щж състави порaдьчно и обшырно българско баснословие, и ако ми сa извaть добры срѣдства украси щж го съ ликове“ (До Ал. Екзархъ; Одесса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913, с. 41).

На друго мѣсто — въ едно писмо до Българското общество въ Одесса — съобщава, че вече е приготвилъ за печатъ „Баснословие българско изчерпано отъ народны стары пѣсны, обичаи, праздницы и другы днесь съхранимы обрѧды между българскому народу“ (Арх. 6928).

Особено се интересува Раковски въ Одесса, презъ 1858 г., отъ новата българска история. „Особено мое заниманıе è българскаѧ нова исторіѧ, то есть отъ паденіѧ българскаго царства даже до сега що è пострадалъ нашъ бѣдный народъ да съвкупѧ и спишѫ порѧдачно. Събралъ съмъ до сега нѣколко вещество, и събирамъ. Нъ еще не è доволно за да стане съставно списанıе, какъ то го азъ желаѭ“ (До Др. Цанковъ; 15. V. 1858. Арх. 6913, с. 28). Като важни документи за проучване на нашата история той е мислѣлъ да издаде „нѣколко българскы грамоты на кожѫ писаны и разны запискы относѧемы на българскиѭ историѭ, събрани въ Молдавѫ въ мое пѫтишествие“ (Арх. 6928).

Покрай това той написва въ 1858 г. и една книга, въ която се опитва да разреши източния въпросъ — „Баснословѣсть подъ имѧнемъ Изтупленый дервишъ, или Възточный въпросъ, списание пьрвобытно, въ кое сѧ прѣдставлѧва състояние турскаго царства отъ врѣмени султанъ Махмуда до днешное врѣмѧ. . . (Арх. 6928). Тамо си прѣдставлѧвамъ азъ едного дервиша отъ бекташійскаѭ сектѫ,[38] кой сѫ разговарѭ съ двамина французи, кои мѫдрувѫтъ за турское прѣобразованıе, и сѫ вайкѫтъ за Рашитъ пашовѫ напраснѫ смьрть. Дервишъ имъ приказва, че той къту сѧ напилъ единъ день (съ) хашишъ, и къту сѧ принесалъ на онзы свѧтъ, слушалъ султанъ Мамуда и Рашита какъ сѧ разговарѧли за турское прѣобразованіе и проч. Въ него описаніе цѣлъ моѧ è да докажѫ главнаѧ събытіѧ въ Турціѭ отъ врѣмени Махмуда, даже до смьрти Рашита, и днѣшное състоѭніе Турціи. Въ заключенііе казвамъ и мнѣ-

ніе отъ българскѫ странѫ, какъ трѣбва да сѧ рѣши възточный въпросъ“ (До Ив. Кишелски; началото на май 1858. Арх. 6913, с. 13).[39]

Въ това си съчинеиие, Изтуплены дьрвишъ или възточный въпросъ, Раковски се противопоставя на всички онѣзи чужденци, които сѫ писали върху източния въпросъ и турската история съ цель да защитятъ турскитѣ политически интереси. Къмъ тия чужденци той отнася и френския поетъ Ламартинъ, който, както се знае, е авторъ на една обширна история на турската държава (Histoire de la Turquie). Всички тия чужденци авторътъ нарича „туркопривързани писатели“, подкупени отъ турското правителство, за да заблуждаватъ европейския свѣтъ съ измислици и да прикриватъ истинското състояние на Турция. За френския поетъ Раковски се отзовава съ следнитѣ думи: „А колко за г. Де-Ламартиновѫ Турскѫ повѣстность, ние другѣдѣ смы доказали, че господството му не è писалъ по правиламъ повѣстности, то естъ, самиѭ истина,[40] нъ отъ привързаности къмъ турцы, или паче отъ корысти за подареніѭ му отъ султанъ Меджита земѭ въ малѫ Азиѭ въврѣмени пѫтишествиѧ его въ Възтокъ, искалъ è да прои слави турцы въ Европѫ съ острое си творичьско перо, а възвишилъ è нихны дѣла до толко, щото неговата Турска повѣстность може чисто да се нарѣче Басно-повѣсть. Германски учени сѫ упровьргали съ доказатьлства сие негово съчинение“ (Прѣдговоръ, с. I). Въ противоположность на чужденцитѣ, които скриватъ истината, Раковски си поставя за цель да опише, „съ най-голѣмаѭ вѣрность и тьчность днѣшное турско състоѧние и негово мнимо прѣобразование отъ врѣмени султанъ Махмуда даже до смьрти Рашитъ-пашы“ (с. II). Книгата е написана въ разговорна форма. Въ единъ диалогъ между султанъ Махмуда и Рашидъ-паша авторътъ прокарва мисъльта, че у турцитѣ е отпадналъ

вече воинствения и народенъ духъ, че турската държава се намира въ крайна бедность и разтлѣние и че турцитѣ не сж способни за културно развитие — една мисъль, която е изказана по-рано въ Прѣдвестникъ Горскаго пжтника. Самиятъ султанъ, въ интименъ разговоръ съ своя паша, признава, че „турское царство току-рѣчи че е приближило на изджхванье!“ (с. 23). Авторътъ се спира сжщо така да отбележи политическитѣ отношения на европейскитѣ сили къмъ Турция, които отношения той намира твърде неизгодни за българитѣ. Изобщо, Раковски изразява тукъ, както и въ Прѣдвѣстникъ, настроението, що обзема една часть отъ нашата интелегенция следъ Кримската война, и по единъ своеобразенъ начинъ оборва всичко онова, което чужденцитѣ сж писали за Турция съ цель да я защитятъ и подкрепятъ.

По него време Раковски усилено се занимава съ произхода и първичнитѣ особености на българския езикъ. На одесското Българско общество съобщава, че има съчинение готово за печатъ: „Опытъ изправленiа българскаго днешнаго ꙗзыка съ разны записки отъ паденiа България даже до 18-го вѣка (Арх. 6928). А на Ал. Екзархъ пише: „Азъ имамъ готово съчинение Опытъ българского ꙗзика на двѣ чѧсти. Нъ то è съвсѣмъ по другы начинъ писано. Пьрва му чѧсть съдьржѧва: какъ сѧ è съставилъ пьрвы ꙗыкъ на свѣтъ, и зѣмамъ за основж днѣсъ говоримы български ꙗзыкъ, какъ сѧ станали отъ единъ ꙗзыкъ днѣшни европѣйски ꙗзыци, ключь на вавилонскж смѣсь, и проч. А втораꙗ чѧсть съдьржѧва повѣстность българского ꙗзыка отъ зачѧла, отъ какъ сѧ сж ꙗвили българи на свѣтъ до сега. Вамъ може да сѧ види странно това съчиненiе. Нъ ако бѣхте се занимали на Самъ-скрытъ и зендскы ꙗзыкъ, не щѣхте да сѧ чюдите да ви пиши Раковскы тжй. . . . Щж ти изпроводж слѣдъ малко врѣме уводъ отъ того съчинение“ (Одесса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913, с. 40).

Тукъ той загатва за съчинението, което отпосле излиза подъ заглавие Ключъ бьлгарскаго ѧзыка. Надъ него той е работилъ въ Одесса и го е завършилъ въ Букурещъ въ 1865 г. (издадено въ Одесса, 1880). Въ връзка съ схващанията, що се прокарватъ въ това съчинение, е книжката, която Раковски написва въ Одесса и издава въ Бѣлградъ, въ 1860 г. подъ заглавие: Кратко разсѫжденіе врьху тьмныѧ и льжовныѧ начѧла, на коихъ є основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ (Посветена на сливенеца Атанасъ Дуковичъ). Тенденцията на това кратко разсѫждение авторътъ разкрива въ поменатото писмо до Ал. Екзархъ: „Имамъ и друго съчинеиие Краткы поглѣдъ повѣстности бьлгаромъ и другимъ европѣйскимъ народъмъ. То є съ другы рѣчи обличение, чи ни единъ европѣйски народъ не си знаи пьрвобытное начѧло, нъ сички сѧ сѫ повѣли отъ грьцкы пьрвы бытописатели и проч". Когато отпечатва книжката, съобщава на Н. Мироновича, че въ Кратко разсѫжденіе „сѧ доказва фактомъ, чи еленски ѧзыкъ є отцѣпка отъ бьлгарского и чи Кирилъ и Методие нѣсѫ никаквѫ писменность изнамѣрили, нъ българи си имали писменность отъ памтивѣка (Бѣлградъ, 1. V. 1860. Арх. 7038). По-късно, въ Българска старина, Раковски обширно разглежда главнитѣ въпроси, съ които се занимава въ Ключъ бьлгарскаго ѧзыка и Кратко разсѫжденіе.

Къмъ края на 1858 г. е било завършено и приготвено за печатъ съчинението Нѣколко рѣчи о Асѣню пьрвому, великому царю бьлгарскому и сыну мѹ Асѣню второму (Издадено въ Бѣлградъ, 1860, и посветено „родолюбивимъ бьлгаромъ въ Браилѫ въ знакъ уваженіѧ любородности имъ"). Раковски е искалъ да го издаде въ Одесса, но цензурата му създавала затруднения. „Имамъ

и другѫ съчинение готово за напечатаны дадено въ тукашнаѩ цензура да го прегледа. То è Нѣколко рѣчи за Асѣна първаго и Асѣна втораго. Нъ спорадь проклатыа вѣстникъ Цанкова прави ми сѧ препатствие, и не знаѩ щѫтъ ли ми доизволи да го напечатѫ тукъ... Св. Синодъ é запрѣтилъ нищо да сѧ непечати касатьлно грьцкаго духовенства, ако сѧ непрѣглѣда отъ духовнаѩ въ Петроградѣ цензура... Това съчиненіе има 6 месеца отъ какъ è готово!“ (До Ал. Екзархъ; Одесса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913, с. 41).[41] Въ Нѣколко рѣчи Раковски се опитва да изложи историята на царуването на двамата български царе, да идеализира тѣхнитѣ дѣла, а заедно съ това да отбележи и победитѣ имъ надъ гърцитѣ. За да бѫде убедителенъ за съвременницитѣ си, които сѫ мислили и чувствували като него, той черпи материалъ отъ българскитѣ паметници, отнася се недовѣрчиво къмъ византийскитѣ историци, изтъква, че всичко, което сѫ писали чужденцитѣ за двамата Асеневци презъ срѣднитѣ вѣкове, е погрѣшно и пристрастно. Но не се задоволява само съ това — той засѣга множество въпроси, най-разнообразни, исторически и съвременни, и за да оправдае отсѫтствието на единство въ съчинението си, казва въ предговора: „А колко за нарѧдбѫ настоѩщаго съчинениѧ ные сами признавамы, че има много кое не входи въ предмѣту ни т. е. въ Асѣнювъ вѣкъ. Нъ наша днѣшна книжнина сѧ нуждае отъ много; за това трѣбва за сега така да сѧ пиши съ много забѣлѣжваныѧ и напомнѩныѧ, кои щѫть да поводъ другимъ за по-обшырны изслѣдовениѧ.“ Той се отклонява често отъ главната тема, опитва се да набележи всички по-важни моменти въ българската история, рисува положението на българитѣ подъ турското владичество, като цитира при това Славянобългарската история на Паисия, Синодика на царя Борила, Житието на Св. Петка отъ патриарха Евтимия и др.; на нѣколко мѣста

опредѣля отношението си къмъ черковния въпросъ, напада уніятитѣ като ги нарича йезуити, пише за павликянитѣ, противопоставя се на Др. Цанковъ и на неговиятъ вестникъ Българя. На края сѫ прибавени изображения на „десѧть стари български пѣнязи," които изображения сѫ взети отъ Гласник на сръбското книжовно дружество. Книгата съдържа и две картини, рисувани отъ Н. Павловичъ; първата представя Асеня I, „царь бльгаръмъ и грькъмъ," а втората — Іѡанъ Асень царь и самодрьжець бльгаръмъ сынъ стараго Асѣнѧ царѧ разбива въ Румыніѫ войскѫ грьцкѫ и самаго царѧ кюръ Тодоръ Комнина улови съ всѣми болѣры и домородствомъ ієго, въ лѣто 1230."

Може да се каже, че и това произведение нѣма научна стойность и не допринася нищо сѫществено за проучване на българската история. То свидетелствува само за крайния патриотизъмъ на автора, който често преминава въ шовинизъмъ, — за неговия стремежъ, да възвеличи българското минало по какъвто и да е начинъ — дори и като пренебрегва очевидни исторически истини. И тукъ, както и въ други подобни съчинения на Раковски, нѣма граница между научно изследване и най-обикновена публицистика, между обективно изложение и заядливъ вестникарски езикъ.

Най-важното съчинение, което Раковски написва и издава въ Одесса въ 1859 г., е Показалецъ или рѫководство, какъ да ся изисквѫтъ и издирѭтъ найстари чьрти нашего бытия, ѧзыка, народопоколѣния, стараго ни правление, славнаго ни прошествия и пр. Чясть първа. Патриотическата тенденция на книгата е изразена въ мотото: „Бащино огнище не оставяй, стары обичаи не прѣзирай." — Тукъ Раковски дава упѫтвания, какъ да се издирва нашето минало, народния животъ и народното предание. Самъ той се опитва да опише българскитѣ обичаи, обреди, вѣрвания, да възпроизведе би-

товитѣ и стопанствени условия, при които живѣятъ българитѣ. Своитѣ разсѫждения и описания придружава съ множество пояснения, бележки, народни пѣсни, пословици и приказки. Между другото, той сравнява българския езикъ съ зендския и санскритския, и като се противопоставя на дотогавашнитѣ теории за произхода на българитѣ, сили се да докаже, че българскиятъ народъ води потеклото си отъ Индия. Въ сѫщность, той е възнамѣрявалъ да напише три части, въ които да изтъкне сродството между нашия битъ и нѣкогашния битъ на азийскитѣ арийци.[42] Тълкуванията на Раковски, особено филологическитѣ похвати, съ които си служи, както ще видимъ, се срѣщатъ въ една по-крайна форма въ Българската старина. Показалецъ е ценен като пръвъ опитъ у насъ, да се изследва устната ни словесность, и то не само по себе, а въ връзка съ самитѣ условия на битовия и стопанственъ животъ. Ценен е опитътъ — началото, което е дало поводъ на други наши книжовници за нови издирвания и разяснения. Сѫщо тъй е ценен и фолклорния материалъ, събранъ отъ Раковски. Инакъ, повечето отъ обясненията и заключенията не търпятъ критика и не могатъ да претендиратъ за научность.

Може да се каже, че литературната дейность на Раковски въ Одесса се характеризира съ извънмѣрна продуктивность и най-голѣмо разнообразие. Тукъ той идва до по-смѣли заключения относно миналото и езика на българитѣ, проявява още по-широки интереси къмъ нашия битъ, къмъ неговитѣ характерни особености, изучва по-ревностно паметницитѣ на народното творчество и българската история, изяснява по-подробно политическитѣ си възгледи. Въ сѫщото време той не престава да дири срѣдства и сгодни условия за по-свободна обществена дейность.

XII

Отъ Русия въ Влашко, сетне въ Сърбия, Бѣлградъ. — „Гласъ едного българина“, 1860. — Кратко съдържание на тая брошура. — Намѣрения и планове. — Безпокойства въ Бѣлградъ. — Въ Одесса, за да действува предъ рускитѣ власти да спратъ изселването на българитѣ въ Русия. — Друга цель на пѫтуването му. — „Дунавскій лебедъ“, 1860. — Насоки и тенденции на вестника. — Заслуги. — „Прѣселеніе въ Русіѭ или руската-та убийствена политика за българы-ты, 1861.

Понеже въ Русия не е можалъ да печата всичко, що е написалъ въ Одесса, Раковски отива въ Влашко, отъ тамъ минава въ Сърбия и издава нѣколко свои съчинения. „Пѫтишествувахъ по разны мѣста Влахии, а особено въ малѫ Влахиѭ. Отъ два мѣсеца на самъ нахождамъ сѧ въ Бѣлградъ въ Сърбиѭ, дѣ започнѫхъ да печѧта съчинение си Асѣнь пьрви и Асѣнь вторы... Отсвѣнъ Асѣна допечатахъ си и Горскый пѫтникъ, какъ то и едно ієще съчинение мое, Катко разсѫждение врьху тьмныѧ и льжовныѧ начѧла на коихъ è основана повѣстность всѣхъ европѣйскихъ народовъ... Отсвѣнъ тѣхъ щѫ печѧта и една кратка брошура въ отговоръ на онаѭ коѧ сѧ печѧти противо Даскалова“ (До Н. М. Тошковъ; Бѣлградъ, 1. V. 1860. Арх. 7038).

Брошурата, за която става дума, е Гласъ едного българина (Земунъ, 1860). Отначало авторътъ изтъква, че „бльгарскы народъ отъ паденія си подъ османскѫ власть до сега тры важны и достазамѣчятьлны работы е извършилъ и то отъ Тьнзимата на насамъ въ царствування султанъ Абдулъ-Меџида“: Първо, българитѣ сѫ издействували ферманъ за изграждане на своя черква въ Цариградъ; и важното е, че въ тоя ферманъ тѣ официално за пръвъ пѫть

се признаватъ като отдѣлна народность въ Турско; второ значително дѣло сѫ общитѣ и единодушни протести на българитѣ противъ беззаконията на гръцкото духовенство, а сѫщо и тѣхното искане, да се турятъ въ редъ черковнитѣ работи — и то по волята на турското правителство и въ реформатерския духъ на Хати-хумаюна; трето и най-важно — общенародното и тържествено отказване на 3 априлъ, 1860 г., въ българската черква въ Цариградъ отъ фенерската власть, — решението на българитѣ да не споменуватъ повече въ черквитѣ си името на Цариградския патриархъ. „Нъ между добримъ дѣламъ всѣкогы ся появѣва и едно зло!“ То сѫ униятитѣ, оная „ исуйтска чета“, която проповѣдва, че „българи немогѫтъ има независимо священоначялство безъ грьцкаго или римлянскяго каноничьства!“ Раковски протестира. „Ные въ кратцѣ щѣмъ каза нъщо си за тѣй-зи мечтайны днѣсь каноническы права, и читатели щѫть видѣ, че тии нищо нѣсѫ были изъ начяла еще раздора и одавно сѫ изчезнѫли и отъ папищашы и отъ гърцы фанариоты, и днѣсь каноничьскы права сѫ царская и правителственая воля и сила, подъ коимъ ся нахождѫть християни въ общѣ. А дадени отъ Апостоловъ каноничкы права сѫ народный изборъ“. Авторътъ подчертава, че тия права нѣматъ абсолютна стойность, а се мѣнятъ съобразно съ историческитѣ и политически условия: всѣко време, всѣка власть ги тълкува и прилага, както намѣри за добре. „Рѣшитълная воля и острая сабя царе й и мператоровъ была е всѣкога и днѣсь каноничьско право!“ Като развива по-нататъкъ тая мисъль, Раковски, въ противоположность на твърденията на Г. Кръстевича, идва до заключението, че българитѣ „спорядъ днѣшны рядь и направление турскаго правителства, могѫть си добы независимо священство.“ Той оборва схващанията на Кръстевича, който, като не разбралъ правилно смисъла на Хати-хумаюна, пише въ Български книжници, че е

невъзможно да се сдобиятъ българитѣ се независима черква. Следъ това Раковски посочва, по какъвъ начинъ българитѣ ще могатъ да се отдѣлятъ отъ патриаршията и да поставятъ начело на духовенството единъ патриархъ (търновски) и единъ архиепископъ (охридски). Той вѣрва, че турското правителство ще подкрепи българскитѣ искания, понеже тѣ не противоречатъ на реформаторскитѣ планове на Портата, и съветва еднородцитѣ си да продължатъ упоритата борба. „Настояще врѣмя е нѣжно за българы, въпросъ е важенъ, и изисквѫть ся най-благоразумны постѫпкы, живѫ и неуморнѫ дѣятелность, коимъ конецъ ще бѫде вѣнецъ укончятълнаго успѣха народнаго дѣла“. На края, въ едно прибавление, сѫ изложени нѣколко апостолски правила, за да видятъ българитѣ до каква степень се е отдалечило гръцкото духовенство отъ християнския моралъ.

Въ Бѣлградъ Раковски е пристигналъ въ края на февруарий или въ началото на мартъ — както се установява отъ съдържанието и датата на цитираното писмо до Н. М. Тошкова. Въ сѫщность, той не еималъ намѣрение да остане по-дълго време въ Сърбия. Въ сѫщото писмо казва: „Тѣйзи сички съчинениѧ сѫ подь печѧтъ въ Бѣлградъ и въ Земунъ и надѣѭ сѧ до августа мѣсеца да ги свърша и да трьгна за въ Русиѭ“. Приятелитѣ му сѫ го очаквали да се завърне отъ Одесса: „Види сѧ какво-то пишишъ, догде ни на печаташъ сички твои съчиненіѧ не ще сѧ завьрнишъ. . .“ Изглежда, че отначало Раковски е тъкмѣлъ да печата съчиненията си въ Влашко — въ сѫщото писмо по-нататъкъ се казва: „Но защо въ Бѣлъ-градъ ще гы печаташъ? разомѣва се, чи въ Влашко ни è толкова свободно. . .“ (Отъ С. Г. Гидиковъ, Одесса, 29. I. 1860).

Ала въ Бѣлградъ той намира по-благоприятна срѣда, сближава се съ сръбското правителство, подъ влияние на политическитѣ събития въ началото на 60-тѣ години започва

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

да крои нови патриотически планове и решава да остане по-дълго време въ Сърбия. Отъ сръбското правителство той е очаквалъ твърде много, въ лицето на новоизбрания князъ Милошъ Обреновичъ (1859 г.) е виждалъ приятель на славянството и врагъ на Турция, и е вѣрвалъ, че сръбската власть не ще му създава прѣчки.

Отначало въ Бѣлградъ той е възнамѣрявалъ да започне да издава списание Българска старина. На Дайнелова съобщава: „За Българскаѣ старинѫ отъ много мѣста ся убадиха спомоществувателi до сега, нъ іоще нѣма да ми ся испратили имяна имъ. До дѣ не ся съберѫтъ 600 спомоществувателi нѣмамъ намѣрение да ѣ започна. Защото въ неѣ ще работятъ още двама учени българи, коимъ трѣбѫ да се плаща по 200 # на годинѫ и кои ся находждатъ сега единъ въ Прагѫ, а други въ Москвѫ и до лѣтосъ свьршватъ филологический си курсъ въ тамошни университети... То сучиненіе е необходимо нуждно за нашъ народъ и за неговѫ народна книжнинѫ...“ (Бѣлградъ, 23. XII. 1860. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 78-79). После се отказва отъ това си намѣрение — или защото не е намѣрилъ потрѣбнитѣ срѣдства, или пъкъ, което е по-вѣроятно, защото е решилъ да се посвети на предприятия отъ по-актуеленъ характеръ.

Макаръ и да се е намиралъ подъ закрилата на сръбското правителство, Раковски не се е чувствувалъ напълно спокоенъ въ Бѣлградъ. Турскитѣ власти постоянно сѫ го дебнѣли и сѫ му създавали грижи. Въ началото на 1861 г. въ Бѣлградъ се вестява нѣкогашния неговъ съдружникъ, Мустафа-бей, съ намѣрение, да разчисти стари смѣтки. Въ писмата си до Дайнелова Раковски обяснява, какъ го̃ е преследвало турското правителство и по какъвъ начинъ се е разправилъ съ Мустафа-бея. „Единъ турчинъ е дошалъ тукъ да лови съ кола зайци! Нъ тий времена минаха...

(21. II. 1861, Ч. Поповъ, цит. кн., с. 97). — Съ по предно едно писмо си бѣхъ ви извѣстилъ, чи Выс. Порта никакъ неще да мя остави въ спокой. Тя прѣди нѣколко си врѣмя бѣше пратилѫ еднѫ нотѫ до сърбск. правитьлство и мя искаше като политичьскы пристѫпникъ, нъ сърб. правителство ѝ отговори потрѣбныя". Сега пъкъ противъ него се явяватъ двама тѫжители, Мустафа-бей и сарафинътъ Замбоолу. Възъ основа на едно мектубисами се иска отъ страна на бѣлградския турски мухафъзъ изпращането на Раковски въ Цариградъ. „Сърбское правитьлство му отговори чи нѣма никаква власть на мене, понеже съмъ рускы поданикъ, но и ако бы имало, никогы не бы мя придало тѣмъ". Въ квартирата на Раковски дошълъ самия Мустафа-бей, „единъ кривокракъ и упърпанъ брадатъ турчинъ катибъ бозма си... Той почна тогава да ми казва нѣкаквы си басны и глупости... Азъ му рѣкохъ: иди си отъ тукъ и ѥще единъ пѫть да не си стѫпилъ, чи щѫ ти строшѫ главѫ къту на змия... И тѫй ся свьрши та нена дѣйна сцѣна". Раковски не се бои отъ тия неприятности и отъ заплашванията на Портата. „Мене е казано отъ сърбск. правитьлство чи на всѣкы начинъ ще бѫдѫ защитенъ отъ него и да си глѣдамъ спокойно работата. Азъ съмъ съ сичкы добрѣ тукъ". Но отъ писмото се вижда, че не е съвсемъ спокоенъ и сигуренъ за себе си... (До Дайнелова; Бѣлградъ, 24. III. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн., 107-109).

Презъ априлъ, 1861 г., той има намѣрение да обиколи нѣкои градове въ Влашко и Русия, да иде следъ това подалечъ — въ Австрия и Франция. „Азъ подиръ шесть или седемъ дны отивамъ за Влашко и отъ тамъ за въ Одессѫ. Мое пѫтишествие може да ся продължи и до Москвѫ и Петерзбургъ, и отъ тамъ Парисъ и Виенѫ; това всичко мыслѭ за единъ мѣсецъ и половина да успѣѭ да извьрша. Причина того пѫтишествиѭ не могѫ ви обѭсни..." (До

Дайнелова; 28. IV. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 121). Преди да тръгне, той взема препоржчителни писма до видни лица въ Русия — напр. до московския митрополитъ Филаретъ (отъ сръбския митрополитъ Михаилъ, I. V. 1861. Арх. 7244), до гр. А. Д. Блудова (Арх. 7246), до Е. П. Ковалевски, директоръ на Азиятския департаментъ (Арх. 7245) и др. Но нѣкои „чрезвичайни работы“ го забавятъ за нѣколко време. Той тръгва едвамъ на 1 юний; „Днѣсь убо трьгвамъ и надѣыж сж помощию божию да сполуча прѣдприетие си“. На 6 юний се обажда отъ Калафатъ: „Днесъ е шесты день отъ какъ сьмъ тръгнжлъ отъ Бѣлградъ. Запрѣхъ ся тукъ нѣколко дны за нѣкоыж си нуждиж работж и слѣдъ тры четыри дны ще продьлжа пжтишествие си“. Отбива се и въ Браила; на 7 юлий пише отъ Галацъ: „Слѣдъ два дни, ако даде Богъ здравие, отивамъ за Одесж. . . Отъ Одеса ще ви пипж за тамо и ако ще продьлжавамъ пжтишествие си“. (До Дайнелова. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 121, 128, 131). Ала по-далечъ отъ Одесса не отива. Отъ едно писмо на В. Друмева узнаваме, че нѣкои отъ одесскитѣ българи се опитали да напакостятъ на Раковски. Н. Х. Палаузовъ се научилъ, че Раковски има препоржчителни писма отъ важни лица отъ Одесса, съ които писма искалъ да се яви въ Петербургъ; веднага писалъ на гр. Строганова, че е сбъркалъ като е далъ препоржчителни писма, понеже Раковски билъ врагъ на Русия и неблагонадеженъ човѣкъ. Строгановъ попиталъ и другитѣ членове на одесското „почтенно общество“ — всички потвърдили думитѣ на Палаузова. Следъ това Строгановъ телеграфиралъ въ Петербургъ, да се не признаватъ препоржчителнитѣ писма, защото били дадени преди да се знае какъвъ човѣкъ е Раковски. Палаузовъ не се задоволилъ съ това; добавилъ предъ Строганова, че Раковски се опиталъ да внуши на българската младежь въ Одесса умраза къмъ Русия. „О! за тази кле-

ветж ный ще му отмьстимъ, кога да е!...“ възклицава авторътъ на Иванко. Всичко това той узналъ отъ Стефана Тошковичъ, сжщиятъ, който по-рано се бѣ противопоставилъ на назначението на Раковски за надзиратель въ Духовната семинария (До Раковски; Одесса, 29. VII. 1861. Арх. 7228).

Съ каква цель е предприелъ Раковски това пжтуване?

Като редакторъ на Дунавски лебедъ, той отишълъ да действува предъ рускитѣ власти, да спратъ изселването на българи въ Русия. Всичко това той самъ обяснява въ една записка до кн. Горчакова, министъръ на вжтрешнитѣ работи. „Ето учрьдничество какъ постжпи въ това важно обстоятелство. Прѣди да започне то да пиши противъ това приселение, кое ѥще не бѣ почнало, отправи главнаго си управителя, Георгыя Стойкова Раковскаго въ Одессж (въ мѣсецъ иулія) [43] съ цѣлъ да моли и докажи генералу Стремоухову, чи това приселение е разорително за българы тѣ, а пагубно за Руссіѫ и да даде Нѣгово высокопрѣвъсходителство инструкции Видинскому консулу да пристани вѣки да дѣйствува на това. Генералъ Стремоуховъ обѣща, чи не само ще даде такива инструкции, нъ и чи незабавно ще изпълни това чрѣзъ телеграфичьскаѭ депешж; но това обѣщание не ся испълни, напротивъ ѥще по-дѣятелно почна да ся работи на това приселение безъ да имаше даже и найнуждны приготовленія за той-зи несчястенъ транспортъ, поради кое починжхж толкова невинни души, жени, дѣчица и мжже ѥще въ пжтешествие то“ (Бѣлградъ; дата на черновката: 8. XII. 1861; дата на двата преписа: 2. I. 1862. Арх. 7758 абв).

Раковски ще да е преследвалъ и друга една цель съ своето пжтуване. Следъ като тръгва, той пише на Дайнелова отъ Калафатъ: „Въ настоѥщое врѣмя, по моему мнѣнию, нужда необходима е къту ся сж сега вѣкы начина, въ настоѭщее врѣмя кажж, трѣба ные непрѣменно да имамы единъ уполномощенъ отъ народа българинъ прѣдставитель Българии

предъ европейски силы, той да обиходи сичкы кабинеты, отъ коихъ днѣсъ завыси сѫдба Въстока и да имъ прѣдстави български правины, народное желание и прочее. Каква же полза ще произлѣзи отъ едно такова прѣдприѣтие, размыслѣте добрѣ и рѣшете Вые сами. Азъ ся разговорѭхъ обширно и писахъ многимъ отъ нашихъ въ Влашко българъ и сичкы гы найдохъ не само съгласни на такова едно общенародно твьрдѣ нуждно днѣсъ прѣдприѣтие нъ ѥще сѫ готови и да дадѫтъ нуждныя срѣдства. . .“ (До Дайнелова; 6. VI. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 129-130). Наверно, между другото, Раковски е искалъ да обиколи по-заможнитѣ българи въ Ромъния и Русия, да осигури срѣдства за поменатата цель, като е очаквалъ, може би, той да бѫде опредѣленъ да представи българския народъ въ Европа като лице „съ сичко изискаемо достолѣпие за народна българска честь“.

Покровителствуванъ и обнадежденъ отъ сръбското правителство, той отново се посвещава на публицистична дейность. Сръбскитѣ власти охотно му разрешаватъ да издава български вестникъ; нещо повече: подкрепятъ го и го защищаватъ отъ преследванията на неговитѣ врагове. При това нему е било позволено да печата своя вестникъ въ княжеската сръбска печатница. На 1 септемврий, 1860 г., излиза първия брой отъ новия седмиченъ вестникъ Дунавски лебедъ, „гражданскы, любословны и забавны вѣстникъ“.

На първо мѣсто въ първия брой е помѣстено Извѣстие, въ което се разкриватъ целитѣ на вестника:

„Желаѭще да принесемъ ползѫ роду си съставихмы учрьдничьство новаго бьлгарскаго вѣстника, Дунавскый лебедъ, кому пьрвый брой за образъ издавамы днѣсь. Нѣщѣмъ писа дьлгы и обшырны обѣявленыѧ, обѣщаѭще много, а неизпьлнимо! Нашь главны ходъ быще слѣдный: Имѣѭще подъ видъмъ днѣшное сѫстоѣние и положение българскаго народа,

потрудяющѣмъ сѧ, по възможности, да му показвамы пѫть образованиѧ и развытиѧ му съобразно съ обстоѧтьлствамъ подъ коимъ сѧ онъ днѣсь находи. — Особенно же наше старание быще народна наша книжнина, т. е. наши драгоцѣнни древности и старини, отъ коихъ смы доста събрали и открыли до сега. При томъ нѣщѣмъ го остави ускжденъ и отъ забавны работы, привождяще отъ най избраннихъ списателевъ, кои днѣсь сѧ славѫтъ въ Европѫ; а съ врѣмѧ щѣмъ издава и по нѣкое си изображение нашихъ любознатьлнихъ старинахъ съ повѣствуватьлны изслѣдованыѫ и разѧсненыѧ, кои щѫть сѧ раздава даръ спомоществователѣмъ Дунавскаго лебеда. А колко за европѣйски новины и вѣсти надѣйми сѧ, чи щѣмъ гы съобщава читатѣлемъ Българъмъ много по-скоро и по-тъчно отъ всѣкы другы вѣстникъ, кой сѧ издае въ Турциѫ, имѣѫще удобность мѣста, кое смы избрали за издавание Дунавскаго лебеда. — Всѣкы, кой има българско сърдце и въ кого сѧ é възродило благородное чювствувание любородности, усѣща, колко сѧ нуждае днѣсъ нашъ народъ отъ такъвъ единъ вѣстникъ и каквѫ ползѫ можи принеси нашимъ българъмъ, кои сѫ ускждни отъ много! — Надѣймы сѧ че всѣкы родолюбивъ българинъ, а най паче младежи, българскаѧ златна надѣжда, щѫть показа усьрдие и любовь на това наше общеполезно прѣдприѧтие. . . При томъ умолѣвамы и занимаѫщихъ сѧ въ учебное звание българъ, да почитѫть и нашъ вѣстникъ съ дописки си, относящы сѧ въ ползѫ народу ни. . .“

Тоя вестникъ има твърде голѣмо значение за нашето политическо възраждане. Неговото съдържание е доста разнообразно. Тукъ ние срещаме статии, които засѣгатъ политически въпроси, черковната борба, условията на българската просвѣта, политическия животъ въ чужбина (въ отдѣла Гражданскы обзоръ), търговията (въ особенъ отдѣлъ Търговія). Политическиятъ отдѣлъ е постояненъ и въ него не само се хроникиратъ, но се и преценяватъ по-важнитѣ

политически събития. Особено впечатление прави това, че въ вестника на Раковски се разглеждатъ въпроси отъ най-актуаленъ характеръ — които сж неразлжчно свързани съ сждбата на българския народъ и часъ по-скоро трѣбва да бждатъ разрешени. То сж въпроситѣ за политически реформи и редъ въ Турция, за създаване на самостойна българска черква, за спиране на католишката пропаганда, която е разединявала религиозно и политически народа. Въ сжщото време Дунавски лебедъ, съ дописките си отъ всички краища на България, е една ценна и подробна хроника на нашия общественъ и политически животъ по него време.

Една отъ главнитѣ задачи на вестника е, да освѣтлява чужденцитѣ върху развитието на черковната борба и да ги привлича на българска страна. Той е искалъ още, да ги запознае съ сжщинското положение на работитѣ въ Турско и да разсѣе заблужденията, които сж разпространявали гръцкитѣ вестници, подкупения отъ турското правителство европейски печатъ, а сжщо така и вестницитѣ на католишката пропаганда въ България. За да постигне това, Раковски започва да помѣства въ Дунавски лебедъ (отъ 7. I. 1861, бр. 16) и статии на френски езикъ. „Азъ размислихъ, пише той на Дайнелова, че сега е най-голѣма нужда да ся пиши и на французшки и ако бѣ това дѣло започнжло прѣды 6 мѣсецы, нашъ въпросъ до сега щѣше да зѣми съвсѣмъ други ходъ. Европа нѣма никакво право понятие о тому; защото отъ една стрънж гърци прѣдставятъ съвсѣмъ другче той-зи нашъ въпросъ, какъ то и папищашкаѣж пропаганда. . . Европа нѣма никаквы историческы извѣстыя за нашъ народъ относитьлно на той-зи прѣдмѣтъ, кого съмъ ся заузѣлъ да изложіж въ кратцѣ и кой е днѣсъ най-нуженъ; иначе никакво съжаление не ще убьрни никой на насъ, ако ся само уплаквамы и казвамы, чи ны мжчили, безъ да доказваме историчьскыя обстоятелства. . . Много пжти ми ся е

случвало да имамъ разговоръ съ учены европейци, кои никакъ не знаятъ, яко има българскы народъ на свѣтъ! . . .“ (Бѣлградъ, януарий-февруарий, 1861 год. Ч. Поповъ, цит. книжка, 83-84, 93). — Дунавски лебедъ често води полемики съ чужди вестници, които пишатъ противъ българитѣ; полемизира напр. съ нѣмския вестникъ Ausland, въ който е помѣстена клеветнишка статия за българския народъ — Ethnographie des osmanischen Reiches — „да видѫтъ наши българе, какъ гы безсъвѣстно описвѫтъ нѣмскыты вѣстницы, за които, какъ то и за публикѫ-тѫ имъ, нашъ народъ си бѣ съставилъ ѥдно высоко и лестно понѧтиѧ“ (Д. леб., I., бр. 38, отъ 21. VI. 1861 г.).

Отначало Дунавски лебедъ е доста легаленъ по отношение на турското правителство. Въ първия брой, въ статията Гражданскы обзоръ, четемъ: „А живѣѫщии въ Турциѭ поддани народи, самѫ надѣждѫ имѫтъ чьловѣколюбивое старание владѣтелѫ си Султана и изпълнение Хати-хумаюна. Пѫтишествие великаго Везира гы занимава живо и надѣжда имъ è на негово въ Царыградъ възвращание. Българи сѫ увѣрени чи отъ никоѭ другѫ силѫ нѣмѫть помощь, ни ти трѣба да чѣкѫть, освѣнь отъ днѣшнаго чьловѣколюбиваго владѣтела Султана и отъ неговы благоразумны высокы чиновницы, кои показвѫтъ дѣломъ, чи ищѫтъ да въведѫть въ турскаѭ дьржавѫ желаемое прѣобразование и положение въ дѣйствие Хати-хумаюна. Българи знаѭть и сѫ опытали, чи всѣка отъ европѣйскы силы работи за своѭ користнѫ ползѫ“.

Но постепенно, все по-често и по-настоятелно вестникътъ започва да предупреждава Портата, да удовлетвори българскитѣ искания, да не върви въ разрѣзъ съ борбата на народа за черковна свобода, и я съветва да гарантира и да пази правата на българитѣ. „Мислимъ, че кому-то ѥ скѫпа и драга тишина-та въ Турциѭ, най-главната му грижа

трѣбва да бѫде заблаговрѣменно да сѧ прѣдвари зло-то, защо-то ѥдно неудовлетвореніѥ на страдаѫщи и насиленъ дору въ честь-тѫ му народъ не ще закѫснѣѥ да роди плодъ-тъ си. Това ныѥ открыто и искренно казваме. . .“ (Уводна статия Българинѧ. Д. леб., I., бр. 43, отъ 25. VII. 1861).

Презъ втората годишнина Раковски печата повече дописки за злоупотрѣбенията и беззаконията на турскитѣ чиновници и излиза съ по-смѣли и по-остри статии срещу турското правителство. „Поддани ти Христиѧни, въ общѣ въ турскѫ Европѫ, сѫ достигли до едно такова положение, щото имъ é невъзможно вѣкы да търпѭть! По-добрѣ смьрть, нѣжели такъвъ единъ животъ!. . . Нѣма вѣкы никакво съмнение чи и други ти подданни въ турскѫ Европѫ незабавно ще рѣшѭть и тии, веднѫшь за всегда, да искѫть спасение си. А най паче българи ти, кои, при другы ты несносны злины, виждѫть мило то си отьчество да ся разорави съ убийствено то приселение, кое непрѣстано ся разпрострьнѣва и то съгласно съ отом. Портѫ! Най-миролюбивый и найслабый народъ, кога достигни до едно такова жалостно положение, прѣзира вѣкы всѣкѫ опасность и рѣшава ся храборно да ся хвьрли въ най-голѣмы ты крайности!. . . Поправление и спасение турскаго царства никакъ другче не можи да бѫди, освѣнъ да ся удовлетворѭть подданици ти христиѧни, съ испьлнение то на Хатихумаюна по сичкы ты му точкы и съ най-голѣмѫ строгость, иначе падение му é неизбѣжно!“ (Изгледъ на Въстокъ. Бльгариѧ. Д. леб., II., бр. 56, отъ 25. X. 1861 г.).

Важно мѣсто заематъ въ Дунавски лебедъ статиитѣ и допискѝтѣ по черковния въпросъ. Особено ценна е статията Бьлгарскый за незавысимо имъ свѧщенство днѣсь възбуденъ въпросъ и нихна народна чьркова вь Царыградъ.[44] Тукъ Раковски се възмущава отъ руситѣ, които презъ 1859 г. „обнародоваѫ

едно недостойно изложение, силѧщи сѧ съ томъ да управдаѭть фенерско свѧщенство, а да обвиняѭть насъ българы!“ Опитва се да изложи историческитѣ причини и началото на черковния въпросъ, започва отъ старо време, като не пропуща да отбележи своитѣ фантастични теории; разглежда историческитѣ отношения, постоянния антагонизъмъ между българи и гърци, характеризира фанариотитѣ и следъ това минава къмъ възраждането. Отъ тукъ нататъкъ неговитѣ бележки иматъ особена цена за насъ, понеже сѫ основани на непосрѣдни лични наблюдения и преживявания. Раковски говори за Неофита Бозвели, за неговитѣ агитации между българитѣ въ Цариградъ, за енергичната борба, която започва тоя безстрашенъ монахъ противъ фанариотската черква, за неговитѣ тревоги и страдания. Сетне, което е твърде важно, Раковски обяснява черковната борба въ зависимость отъ съсловнитѣ отношения въ България — като разглежда единъ конкретенъ случай: стълкновенията между котленскитѣ чорбаджии, привърженици на фанариотитѣ, и родолюбивитѣ еснафи, начело на които е стоялъ Стойко Поповичъ.

Най-невъздържано сѫ написани въ Дунавски лебедъ статиитѣ противъ униятитѣ, „мрьсныѧ униѭты въ Царыградъ“, и тѣхнитѣ органи български и чужди; особено е безпощаденъ Раковски къмъ Др. Цанковъ, „недостойнаго подкупника и придателя отьчьства, заблѫденаго Льж-Българина“, и неговия вестникъ България, „ісуитскаѧ утрѣпка“...

Какъ гледа Раковски на черковния въпросъ? Неговитѣ възгледи сѫ ясно изразени въ Дунавски лебедъ, въ писмата му отъ началото на 60-тѣ години, въ разгледаната брошура Гласъ едного българина, а сѫщо така и въ книгата, която издава малко по-късно на български и влашки — Българскый вѣроисповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ (Букурещъ, 1864 г.). Въ тая книга

той излага накратко историята на черковния въпросъ до 1864 г., разкрива сѫщинскитѣ замисли и интриги на фанариотитѣ, тѣхната „голѣмая мечтайна идея панелинизма“; отново разглежда на историческа основа враждата между българската и гръцка народность, като рисува съ най-черни краски психиката и стремежитѣ на гърцитѣ. Цельта му е да предпази българитѣ не само отъ елинизма, но и отъ католишката пропаганда.

Раковски не е доволенъ отъ намѣсата на руситѣ въ разрешението на тоя чисто националенъ въпросъ. Въ тази намѣса той съзира намѣренията на Русия, да извлѣче полза за себе си отъ стълкновението между българитѣ и Цариградската патриаршия. Той е схващалъ ясно, че Русия възстава противъ българскитѣ искания и се старае да примири по какъвто и да е начинъ българитѣ съ патриаршията, за да запази цѣлостьта на православието, на православната черква, която е най-сигурното срѣдство на руската политика на изтокъ. Православнитѣ покровители на фанариотитѣ, руситѣ, „ищѫть на всѣкъ начинъ да ся удьржи вьрховная власть православия надъ сичкы тѣ православны въ турско то царство, въ лице то гръкофенерскаго патрика, защо то тѣмъ тѫй иди добрѣ и износи на политикѫ тѫ имъ, коѭ то сѫ имали и имѫть до сега на Въстокъ“ — съ тия думи завършва книгата Бьлгарскый вѣроисповѣденъ въпросъ (с. 111). На друго мѣсто той пише: „Русия най-много е противодѣйствувала, въ послѣдни-ты дни, и на нашъ священъ за духовенство въпросъ и употрѣбила е сичкы лукавы срѣдства, да уничтожи това народно искание, та да останѫтъ бълга ре-ти пакъ подъ гръко-фенерско-то духовно робство“ (Прѣселѣніе въ Русиѫ... Второ изд., 1886, с. 19).

Раковски е съзнавалъ много добре, че черковния въпросъ е, въ сѫщность, въпросъ за сѫществуване на бъл-

гарската народность, че на българитѣ предстои да се борятъ не за извоюване на ограничени черковни права, а за отстояване на народностьта си. „Вѣройсповѣдныи ни въпросъ е днѣсь за насъ най-голѣмо то дѣло, кое то трѣба да занимава всѣкого българина и да натяжава на него не само кату една отъ най-святы тѣ му дльжности, нъ кату единъ въпросъ отъ кого завыси смьрть та или живота Бьлгарскыя народности“ (цит. кн., с. 110). Прозорливъ и винаги трезвенъ въ политическитѣ си схващания, Раковски е виждалъ ясно, че на почвата на черковната борба се сблъскватъ две противоположни политически влияния — руското и западното — руското православие и католишката пропаганда — две течения, привидно само религиозни, които въ сжщность служатъ на политическитѣ домогвания на западна Европа и Русия. И дветѣ политически влияния сж еднакво опасни за сжществуването на българския народъ. „Нашъ въпросъ, пише той на Дайнелова, е единъ малъкъ въсточенъ въпросъ. А на въсточни въпросъ сички сили ся интересувжтъ и нихно старание е да отбиѭтъ на всѣки начинъ руссийское влияние въ въстокъ. Европа е убѣдена, въ общѣ, че Русиѭ чрѣзъ православия си има най-голѣмо влияние въ въстокъ и за това тии искжтъ на всѣкы начынъ да ся уведе между насъ или католицизмъ или протестанизмъ. На това ся исклонили и Портж или ще ся трудятъ да ѭ склонятъ. . . Ные, българи, сме окржжени отъ сичкы стрьни отъ непријѣтели, никой не ще наше напрѣдванье, но всѣки въ общѣ ищи да ся ползува отъ нашж слабость. Тукъ спаджтъ и всички славянскы народи“ (Бѣлградъ., 28. II. 1861 г. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 100-101).

Раковски, изобщо, намира, че за българитѣ ще бжде най-добре, да се изолиратъ както отъ руското, тъй и отъ западното политическо влияние, да се противопоставятъ както на католишката пропаганда, която, подъ маската на рели-

гията, преследва политически цели, тъй и на Русия, която иска да попрѣчи на тѣхната черковна независимость. Българскиятъ народъ трѣбва да се облѣга преди всичко на себе си, на своитѣ сили. „Твое спасение отъ тебе зависе — помогни си и Богъ ще ти помогни“ (Българскый вѣроисповѣденъ въпросъ, с. 1). Единствения благоприятенъ изходъ Раковски вижда въ извоюване на самостойна народна черква, която ще освободи българския народъ отъ гръцката духовна власть. „Да ся бранимъ, братия, съ сичкы тѣ възможны срѣдства и жьртвы! (цит. кн., с. 109). Стига толковѣчно угнѣтение отъ стрьны того развратнаго духовенства! Стига толкова едно морно търпение! Ные сме народъ, а нѣ подлоги фенерски и московски!“ (Нашъ въпросъ. Дун. лебедъ, II., бр. 50, отъ 13. IX. 1861).

Трѣбва да се признае, че Дунавски лебедъ е спомогналъ твърде много за изясняването на сложния черковенъ въпросъ, особено — за отслабването на униятското движение срѣдъ българитѣ. Съ пълно право казва Раковски за вестника си въ поменатото писмо до кн. Горчакова: „Българи. . . съ голѣмы трудове и ускждности съставихж, и едвамъ можахж да издьржжтъ учрьдничьство вѣстника Дунавскаго лебеда въ Бѣлградъ за народенъ си органъ, кой неуморно почна да брани религіозныя и другы имъ права и успѣ най-послѣ та разори таиж съставенж и въ Българіиж западнж пропагандж, коя на мало бѣ остало да достигни цѣль си и мѣжду българи тѣ! Никой не можи отказа таиж заслугж и успѣхъ учрьдничества Дунавскаго лебеда. Доказателства му сж благодарителны тѣ и пълномощны тѣ писма, кои му ся отправены отъ цѣлж Българіиж“ (Арх. 7758).

Една отъ голѣмитѣ заслуги на Дунавски лебедъ е, че е съдействувалъ да се ограничатъ и спратъ масовитѣ български преселения въ Русия въ началото на 60-тѣ години.

Въ отношенията на Раковски къмъ Русия настжпва обратъ. Докато по-рано, въ срѣдата на 50-тѣ години, той виждаше въ Русия единствена приятелка на българитѣ и само отъ нея очакваше спасение за своето отечество, като величаеше нейнитѣ монарси, сега — следъ като се е запозналъ непосрѣдно съ условията на гражданския и политически животъ въ Русия и е наблюдавалъ отношенията на руското правителство къмъ националнитѣ български стремежи — той застава враждебно къмъ руската политика. Раковски вижда, че Русия желае да привлѣче повече българи въ своята земя, убеденъ е, че тя воюва съ Турция не за освобождение на славянитѣ, а изключително за своя изгода. „Всѣкогы проклята Русия, когы е имала бой съ турцы, льгала е бѣдныты простодушны българы, че ушь за тѣхъ отваря такъвъ бой и че ушь тѣхъ иде да освободи!... Тя всѣкогы е само своѭ-тж ползж глядала, а собственно за завладѣтелныты си планове е имала грыжж, какъ по-добрѣ да гы положи въ дѣйствие“ (Прѣселеніе въ Русиж, цит. изд., с. 18). Раковски изтъква, че руското правителство тайно се е споразумѣло съ турското за изселване на българи въ Русия и на татари отъ Кримъ въ български области. Множество българи отъ Видинско — по съветитѣ на руски агенти въ Турция — тръгватъ за южна Русия, за да сторятъ мѣсто на кримски татари. „Рускаѭ подла политика излѣзи вѣкы на явѣ. Тя е издѣйствувала ферманъ отъ глуп. Портж да ся присели сичка видинска область въ Кримъ, а то мѣсто да ся засели съ чъловѣкоумразни татари!... Това е едно чисто убийство за българскы нашъ бѣденъ народъ отъ страны Руссии. Тя къту ся отчаѭж съ другы начинъ да изполни плана си въ Българиѭж, започна той-зи подли и варварскы начинъ... Земледѣлческы, трудолюбивъ, гостоприемецъ и миренъ народъ ся изсѣли и дава ся подъ мжчителская ржка Русии, да го доведе въ робско състояние, а вмѣсту него Европа ся полни отъ

гнуснави татары! . . (До Дайнелова; Бѣлградъ, 21. V. 1861 г. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 122-123). Раковски не е могълъ да гледа равнодушно всичко това: написва редъ пламенни статии въ Дунавски лебедъ, напада руситѣ за тѣхната коварна политика, обвинява ги, че сж врагове на народнитѣ ни интереси, убеждава сътечественицитѣ си да не напущатъ роднитѣ си мѣста, колкото и да е несносно положението имъ подъ турска власть. За да попрѣчи на това обезбългаряване на нашитѣ краища, той издава въ 1861 г. отдѣлна брошура, Прѣселѣние въ Русиж или руска-та убийственна политика за българы ты, гдето се обръща къмъ заблуденитѣ и измамени българи съ следнитѣ думи: „Руско-то правителство, кое до сега льстѣше нашиты добродушны българы съ сѣкаквы лукавы и льжовны обѣщания, днѣсь вѣки открыва було-то си и явно показва убийственж-тж и злобнж-тж си политикж камъ тѣхъ. То е наумило и труди ся съ сичкы-ты бесчестны и лукавы срѣдства да разори и опустоши мило то ни отечество Българиж и да уникакви нашж-тж народность, само-то намъ скжпоцѣнно и свято наслѣдие!. . . Кждѣ отивате вые, мили братия, видинскы българе! Знайте ли вые, Русия каква е? Знайте ли какво робство и какви вѣчни мжкы вы чѣкжтъ тамъ? Защо ся не посъвѣтувахте съ оныя българы, кои-то сж были тамо, да ви разкажьжтъ, кждѣ и въ каквж ямж искате да ся хвьрлите?“ (с. 12, 20). По-нататъкъ той излага, какви злини очакватъ българитѣ въ Русия, гдето едно „мжчителско монголско правителство“ държи простия народъ въ позорно робство. — „Приселението за Васъ é смьрть, за чяда та Ви убийство, а за отьчьство то ни разорение!“ (Д. леб., II., бр. 54, отъ 10. X. 1861 г.). „Всичко е тамо пустиня, гола и безплодна! четемъ въ Дунавски лебедъ. Мѣсто умразно, диво и грозно! А мжчитьлство то и робство то, кое ви чяка, кой ще кжса всѣкъ день не само бѣдны тѣ ви тѣла, нъ и горкы тѣ

ви сърдца, ще тлѣе ежедневно, до дѣ ви прихлупи чьрна та земꙗ и ся отървете отъ мѫкы за всегда! — А вы, о младежи! Вые злата българска надьжда, въ сърдца та коихъ ся е породила святаꙗ любовь народна. Вые, любезни младежи, постарайте ся да дадете нашимъ тѣмъ братиямъ, да разберѫть въ каквѫ пропасть искѫть подкупени прѣдатели да ги хвьрлѭть! Ваша же награда ще бѫди вѣчно имя и слава отъ потомство то!“ (II., бр. 60, отъ 21. X. 1861 г.).[45]

Както споменахме, въ връзка съ българскитѣ изселвания Раковски отива въ Русия да преговаря съ властитѣ; освенъ това написва писмо до кн. Горчакова, въ което изтъква, че това, що върши руското правителство въ дадения случай, е въ вреда не само на българитѣ, но и на самитѣ руси, понеже създава въ България, между ннтелигенцията, враждебно отношение къмъ руската политика. При това, казва Раковски, българитѣ, които сѫ напуснали роднитѣ си мѣста и сѫ отишли въ Русия, при пръвъ удобенъ случай се завръщатъ въ отечеството си, ужасени отъ руската действителность (Арх. 7758).

Дунавски лебедъ е давалъ широко мѣсто и на статии, които засѣгатъ българското минало и българския битъ и езикъ. За пръвъ пѫть тукъ сѫ обнародвани Житието на Софрония[46] и одата на Д. Попски, посветена на тоя български просвѣтитель.[47] Обнародвани сѫ и нѣколко народни пѣсни съ забележки и обяснения отъ Раковски.[48] При това той намира време да изложи и своитѣ филологически схващания въ особена статия — Общи въпроси за старо-бьлгарскы книжевенъ ꙗзыкъ, на основанию коихъ, ако сѧ рѣшѭть, трѣба да сѧ поправи днѣшны книжевенъ български ꙗзыкъ (I., бр. 5, 7).

Заслужава да се отбележи и интереса, що проявява Раковски въ вестника си къмъ славянството изобщо.

Най-голѣми симпатии чувствува къмъ чехитѣ и сърбитѣ. Поляцитѣ не го привличатъ твърде, понеже ги счита за съветници на българскитѣ унияти, а Русия му е противна съ своята политика. Чехия той счита за люлка на славянската наука, а отъ сърбитѣ очаква помощь за народа си. Въ Дунавски лебедъ срѣщаме статия за Венцеславъ Ханка (I., бр. 21, с. 94).[49] Съобщава се за смъртьта на Шафарика — „Павелъ Јосифъ Шафарикъ, великый славистъ и патриархъ славенской наукы, поминѫлъ ся, за жалость всему славенскому міру, на 14 того слѣдъ пладнѭ. Вѣчна память и слава безсмьртному генію!“ (I., бр. 38., с. 155). Въ отдѣла Граждански обзоръ Раковски често дава сведения за политическия животъ въ славянскитѣ страни — както въ свободнитѣ, тъй и въ поробенитѣ. Освенъ това помѣстя въ своя вестникъ Ярославъ, стара ческа юнашка пѣсня отъ Краледворскый-тъ ржкописъ (Д. леб., I., бр. 43, отъ 25. VII. 1861 г.).

Макаръ и да сѫ преобладавали въ вестника политически и революционни тенденции, макаръ турската власть да не е гледала на него съ добро око, той пакъ се е разпространявалъ въ Турция; намѣрилъ е множество читатели не само между емиграцията, не само въ северна България и Тракия, но дори и въ Македония. Охридскиятъ учитель Кузманъ А. Пасхаловъ [Шапкаровъ] съ възторгъ се отзовава въ едно писмо за Дунавски лебедъ: „Многу полза донесе на народътъ успѣваещемъ дѣятелно во народнійотъ ни духъ. . .“ Отъ тоя вестникъ сѫ се интересували не само българитѣ и славянскитѣ филолози, но и мнозина чужденци. „Приносѭмъ радославнѫ вѣсть, чи спомоществуватели достигнѫхѫ до 410, а важное, чи и принцъ Наполеонъ е спомоществувател. . . какъ то и князъ Горчаковъ. Тѣй-зи двѣ струни много умылны поглѣды отправѭтъ за сега къмъ Лебеда. . . Сега ми ся допусти свободно да ходи и по сичкѫ австрийска

държава и отъ той-зи брой изпратихъ на нѣкои си французшкы и нѣмскы редакции. Той-зи листъ почна да ходи свободно въ Австрия и прѣзъ тамо въ сичкѫ Европа. Тука щомъ ся появи издание му, на той-зи начинъ, сички консули станѫхѫ спомоществували; а отъ Виенѫ ми додохѫ и другы, между коимъ и русск. тамошна амбасада за 2 листа. Въ Петрограда приѣма и князъ Горчаковъ мин. иностр. дѣлъ за сега, нъ надѣя ся да приѣмѫтъ еще многи. . .“ (До Данейлова; Бѣлградъ, I-II., 1861 г. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 81-83, 92).

Въ края на 1861 г. Дунавски лебедъ спира.[50] Въ последния брой редакторътъ известява, че вестникътъ не може да излиза редовно, понеже българитѣ, макаръ и да го четатъ ревностно, не обичатъ да си плащатъ абонамента; поради липса на материални срѣдства, Раковски е възнамѣрявалъ да издава Дунавски лебедъ „не въ опрѣдѣленъ день и рядовно всѣкѫ недѣлѭ, нъ когы то можи“.

XIII

Раковски се отдава на революционна дейность. — Отношенията между Сърбия и Турция. — Раковски очаква решителни събития презъ 1861 и 1826 г. — Организиране на чети, които да минатъ въ България. — Планъ за осьобождението на България. — Българската легия въ Бѣлградъ — въ нея влизатъ около 500 души. — Българската легия въ услуга на сърбитѣ. — Разпускане на легията. — Разочарование.

Обаче събитията въ Сърбия и България въ началото на 60-тѣ години започватъ все повече да тревожатъ Раковски — заставятъ го да се откаже временно отъ публицистиката и да се посвети на революционна дейность.

Черковната борба презъ него време е вървѣла нѣкакъ мудно, безрезултатно, — не е имало никакви изгледи за бързо и благоприятно решение на въпроса. Католишката пропаганда е успѣла да привлѣче часть отъ българитѣ, правителството е играло двулична роля и все е отказвало да се намѣси енергично въ гръцко-българската рàзпра. Русия се е противопоставяла на българскитѣ искания и е привличала българитѣ въ своитѣ области. . .

А въ Сърбия сѫ назрѣвали условия за единъ решителенъ бунтъ срещу Турция. Следъ смъртьта на Милоша Обреновичъ (14. IX. 1860) отново идва на престола князъ Михаилъ Обреновичъ III. Негова мечта е, да се основе Югославянско царство, начело на което да застане Сърбия, разбира се. Идеята за югославянско обединение е намирала привърженици и между нашата младежь. Ученикътъ на Раковски, Оджаковъ, мечтае за „єдно голѣмо югославянско царство отъ бльгары, сърбы, бошняци, черногорци, хорваты. . .“ (До Раковски; Прага, 19. X. 1860. Арх. 7031). Още въ началото на своето второ князуване Михаилъ се опитва да прояви известна самостойность спроти Турция.

Отношенията между сърби и турци се изострятъ твърде много. Всичко това поражда нови надежди у Раковски. У него все повече назрѣва мисъльта за смѣли, решителни постѫпки. „Въ Европа и всѣкаде ся готвіатъ голѣми работи за напролѣть, а ные българи, бѣдни българи! сме ся заловили за религиозни работи. . .“ (До Дайнелова; 29. XI. 1860. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 73). Малко по-късно той възклицава: „Ахъ! дѣ ся сега родолюбивни българы да ся рѣшѫтъ да мрѫтъ и да освободятъ бѣднаго си народа отъ монголскаго тиранства! Едно юначко въ Старѫ планина движение сичко можи да уничтожи. Тамъ! Тамъ! нашя свобода ще се основе! Може ли да бѫди по-горко и по-жалостно положение отъ нашего днѣсъ? Священны ни въпросъ потѫпканъ, народна ни чьркова затворена, учители отъ Македониѫ ся гонѭтъ и въ тъмницы затварѭтъ, народъ ни ся на силѫ приселѣва въ пустѫ Руссиѫ, — що остава векы за намъ бѣдны българы? Не е ли посладка отъ всичкы тыя една юнашка смъртъ?“ (До Дайнелова; 21. V. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 123). И революционно настроената българска младежь е обзета отъ нетърпение, следи своя вождъ и само чака знакъ отъ него, за да почне да действува. „Народъ е готовъ да жьртвува и имотъ и животъ, само да ся освободи отъ този мрѫсни караказанъ и. . . черная сѫдбѫ ми дрѫпа перото. Ахъ, Г-не, макаръ че сѫдбѫ ви е отдалечила далѣчъ отъ насъ, нъ народъ ви нивга незабравя, всѣки българинъ живѣящъ въ Ц-градъ съ въздишки дума всѣки дѣнь. Ахъ!!! Раковски дѣ си! дѣ си! да. . . точи разумѣвайте духътъ на тукашните. . . (До Раковски отъ Ст. Хр. Буйновъ; Цариградъ, 31. V. 1861. Арх. 7217). — Богъ да е на помощь на г-на Раковски! пише по-късно Буйновъ, пакъ отъ Цариградъ. Сичкій български народъ на него глѣда, нъ давно ся бѫде испѫлнело врѣмето на търпеніето, тука народа немога вы описа колко е разяренъ, готовъ е да жьртвува

и най-милая си бѫлгѫрскѫ крьвь, най паче младежите не ще можатъ да тржпятъ до пролѣть. . .“ (До Ив. Х. Касабовъ, 5. VII. 1361. Арх. 7088).

Самъ Раковски започва да пише още по-остри статии въ Дунавски лебедъ противъ Турция. Портата поисква отъ сръбското правителство, редакторътъ на вестника да ѝ бѫде предаденъ, обаче сръбскиятъ князъ го е покровителствувалъ, поради което Дунавски лебедъ излиза съ още по-смѣли бунтовнишки изявления. Въ статията Изгледъ на Востокъ четемъ: „Турско-то царство въ Европѫ е наблизо да подпадни въ едно всеобщо безвластие! Днѣшни ти времена твьрдѣ малкѫ разликѫ имѫть отъ кърцалийскы ты и еничьрство то е на пѫть пакъ да ся въведе!. . . Въ градища та ся убивѫть хора, насилꙗ ся честь тѫ на бѣдны ты христиꙗни прѣдь очы ты на управители ты султанскы! Пѫтища та сѫ на всѣкѫдѣ затворени отъ разбойниковъ и не смѣй ни ти селꙗнинъ ни ти търговецъ да идѫть по работѫ си. . . На бѣднѫ тѫ раꙗ не остава друга нѣкоꙗ си надѣжда освѣнь да ся въоружи и тꙗ и да брани сама имотъ, честь и животь си какъ то е сторила въ кърцалийскы ты страшны времена. . .“ Безредията въ Турция растатъ. „Едно всеобщо възстание е неизбѣжно и тогава вѣкы Европа ще рѣшава сичко! Колко то за раꙗ тѫ нѣма друго спасение, какъ то и горѣ рѣкохме, освѣнь сама да брани себе и то е единъ най-святъ и най общы законъ, кога то ся напада чьловѣкъ на имотъ тъ, на честь тѫ и на животъ тъ, да ся брани самъ какъ то можи, защото не му остава друго посвято нѣщо на свѣта. А кога то единъ народъ достигни до тамо, всѣкы ще го управдай, ще покажи съчювствие си қамъ него и въ случаи нужды ще му помогни!“ (Д. леб., II., бр. 53, отъ 3. Х. 1861). Въ очакване на голѣми и решителни събития, въ края на 1861 г. Раковски пише: „Таꙗ зима мѫти и ще измѫти твьрдѣ голѣмы ꙗвления за политичьскы европѣйскы зрѣнникъ, а най-паче за народы тѣ кои отъ

толкова вѣкове жалостно и печялно тѫжѣтъ подъ свирѣпы мѫчительства завладѣтелевъ“ (Граждански обзоръ, Д. леб., II., бр. 61, отъ 1. XII. 1861). Въ една дописка отъ Цариградъ, въ сѫщия брой, се казва: „Бѣдна та рая отъ день на день по-злѣ угнятена, дохожда и наближава вѣкы до еднѫ крайность нестърпения, въ коѭ несъмѣнно скоро ще ся впусни, та чи тогава вѣкы Въсточный въпросъ ще ся рѣши веднѫшъ за всегда“. Въ отдѣла Най-нови извѣстия, пакъ въ тоя брой, четемъ: „Турциѭ вѣкы само имянемъ ся чите за една силѫ, а дѣломъ не е друго, освѣнъ една сѣнка! Година та е знамянита и имѫть много важни работи да ся поꙗвятъ на свѣтъ, а особито въ ползѫ на завладѣны тѣ и заробены тѣ отъ мѫчителевъ народы, стига тии да бѫдѫть благоразумни да ся ползувѫть отъ това благовремие, кое рядко си ꙗвѣва на свѣтъ и да покажѫтъ чи сѫ достойни за онаѭ свободѫ коѭ сѫ другы времена имали“. А въ последния брой Раковски открито заявява, че е настѫпилъ вече момента за освобождение на поробенитѣ и че Турция вече загива. „Европейска та прѣса ꙗвно говори чи Турциꙗ е наблизо да падни и изчезни вѣкы отъ Европа. Послѣдны тѣ поꙗвленыя на финанциꙗлнѫ тѫ и́ кризѫ или по-право да кажимъ банкрутство, показа чи това гнило тѣло не чѣкаше другы вѣкы ударъ освѣнь той-зи да го занесе у гроба. . . Подданни тѣ Турции народи, христиꙗни, а и сами тѣ турци, сички сѫ нахождѫть въ едно крайно отчайване и ꙗвно вѣки проповѣдѫть падание то турскаго царства. . . Христиꙗни тѣ казвѫтъ чи е дошло вѣкы врѣмя да ся отървѫть отъ това несносно мѫчителство и да добыѭть вѣкы свои тѣ историчьскы народны права. . .“ (Изглѣдъ на Въстокъ. Д. леб., II., бр. 62, отъ 24. XII. 1861).

Раковски влиза въ сношение съ нѣкои български войводи, намиращи се по него време въ Бѣлградъ, и решава да организира чети, които да минатъ въ България. Самото

сръбско правителство го е насърчавало, давало му е срѣдства да образува една легия отъ български доброволци, като е смѣтало тайно — да я използува въ даденъ моментъ. Планътъ на Раковски е билъ, щомъ избухне война между Сърбия и Турция, да навлѣзе съ доброволцитѣ въ България и да вдигне възстание. Той се залавя усърдно за работа, събира срѣдства отъ заможнитѣ български емигранти въ Влашко и Виена, праща писма до българскитѣ бунтовници — съобщава имъ, че отечеството скоро ще се освободи, всички да бѫдатъ готови за решителния часъ. [51] Млади, разпалени българи отъ различни краища тръгватъ за Бѣлградъ, за да постѫпятъ въ легията. „Тука имаме на рѫцѣ 20 българкы момичета! (разумѣйте) кои сѫ полудели да додатъ при Вази... Въ тыя обстоятелства Лебеда ще остане най-святъ памятникъ въ нашята бѫдуща повѣстность“ (отъ Цариградъ, 11. X. 1861. Арх. 7115). „Да додѫ ли въ Бѣлградъ? пише В. Друмевъ на Раковски отъ Одесса, гдето е следвалъ въ Духовната семинария. — И ако додѫ, а Васъ не намѣрѫ тамъ, редакция Дунавск. леб. ще мя пріеми ли?“ (29. VII. 1861. Арх. 7228).

Къмъ края на ноември Раковски написва Планъ за освобождение Българии — какъ да се устрои възстанието, кѫде и какъ да започне, въ каква посока да се разпространява, по какъвъ начинъ да се действува срещу турцитѣ и пр. Щѣлъ да бѫде образуванъ „единъ доброоружженъ полкъ отъ 1200 людие, отъ коихъ 100 да бѫдѫть конницы и 100 артилеристи, а останалитѣ пеходъ, два легкогорски топове, 4 тобоща и 4 трѫби“. Тоя полкъ ще тръгне направо за Търново, ще вдигне цѣлото българско население и навредъ ще установи българска власть. „Турското правителство въ Цариградъ додѣ сѫ извѣсти добрѣ, додѣ рѣши и додѣ употрѣби сичкитѣ си възможни срѣдства, да състави десять или двайси хиляди войска и да ѭ управи противъ

Балкана, трѣба му най-малко два мѣсецы врѣмя, нъ тойзи полкъ за 15 дни най-кѫсно ще достигни въ Търново, а за мѣсецъ деня ще успѣе да дигни сичкия Балканъ и Свищовъ ще бѫди освоенъ на Дунава". Отъ Влашко и Гърция ще дойдатъ нѣколко полка българи, съ добри офицери, които сѫ тамъ на служба. „Нѣколко хайдушки главатари и четы имъ ся произвѣстени вѣки, това лѣто и тии първи ще сѫ найдѫть по Балкана". Най-много се е разчитало на сръбска помощь. „Сърбското Высоко правителство само доизволение да даде и да снабди тойзи полкъ съ барутъ и олово, та за съставянье то му тукъ въ Сърбіѭ, то може да бѫди съ най-голѣмѫ лѣснинѫ и да бѫди готовъ до марта за маршированье" (Адженовъ, цит. кн, III., с. 33-38). Въ наа чалото на 1862 г. Раковски се обръща къмъ князъ Горчакова съ особенъ мемуаръ и иска съдействие отъ руска страна.

Въ легията, която е броила около 500 души, сѫ влизали между другитѣ, Василъ Левски, Илю войвода, Стефанъ Караджа, Василъ Друмевъ, В. Д. Стояновъ, Ив. Касабовъ, Д-ръ Рашко Петровъ и Д-ръ Д. Павловичъ. Всички сѫ очаквали благоприятенъ моментъ да минатъ въ България. А въ това време отношенията между сърби и турци ставатъ все по-враждебни, сърбитѣ, готови за война, се държатъ предизвикателно къмъ турското население въ Бѣлградъ. Князъ Михаилъ решава да изпълни планътъ си — да се освободи веднажъ за всѣкога отъ протектората на Турция. На 3 юний сърбитѣ, подкрепени отъ българската легия, нападатъ турцитѣ въ Бѣлградъ. Турския гарнизонъ, по заповѣдь на Аширъ-паша, бомбардира отъ крепостьта града. Презъ цѣлото време, докато трае борбата, българитѣ, предвождани отъ Раковски и Иля войвода, енергично подкрепятъ сърбитѣ, проявяватъ необикновена храбрость и даватъ множество жертви. Изглежда, че главно на тѣхната смѣлость се дължи падането на крепостьта, тъй картинно

и живо описано отъ Пенча Славейковъ въ Кървава пѣсень (I). — Раковски все е очаквалъ да избухне сѫщинска война между Сърбия и Турция, и презъ августъ се обръща къмъ еднородцитѣ си съ следния позивъ: „Мили братя българи! врѣмя дойде вѣкы и ные да съкрушимъ тяшко то иго на наши тѣ мѫчители невѣрны турцы! Що е нашъ животъ въ това безчьстно робство? Не е ли всегдашна тяшка тягота? Коѭ милѫ добринѫ имаме подъ това люто османско владеніе? По-добрѣ, братя, една сладка маломинутна за свобода смьрть, а нѣ дьлговѣченъ рабскы животъ подъ тыя безчеловѣчны турскы мѫкы! Ставайте, братя, на орѫжие мало и голѣмо за нашѫ тѫ милѫ свободѫ и независимость! Турско то царство вѣкы пропадва... Единъ всеобщы и силенъ ударъ ще реши нашѫ бѫдущность, кату разгони и истрѣби мрьсны тѣ крьвницы мусулманы отъ нашы тѣ прѣдѣли! До когы, братя, да търпимъ безчестие, грабитьлства, убійства и тяшкы угнятеныя отъ турскѫ тѫ звѣрскѫ невѣрность? Ето весъ Балканскы полуостровъ въ огънь запаленъ. Наши тѣ единородни и единовѣрни братя и съсѣди храбри чьрногорци и сърби, сички на орѫжие храборно и побѣдоносно биѭть, сѣкѫть и трѣбѭть общыя неприѣтель, старъ крьвникъ турчинъ! Може ли да бѫди и за насъ по-добро друго благоврѣміе отъ това? Нека никой не мысли, чи свободѫ ся добыва безъ крьвь и безъ скѫпоцѣннѫ жьртвѫ! Нека никой не чѣка отъ другиго да го освободи. Наша та свобода отъ насъ завыси! Нека всѣкъ запиши дълбоко въ сьрдце то си за святѫ вьзторгнѫ рѣчь — свобода или смьрть — и съ пламенъ мечь да вьрви въ бойно то поле подъ знамяна на непобѣдимыя български львъ; а Божа всесилна дѣсница намъ ще помогни! — Народный войвода Г. С. Раковскый“.

Сърбитѣ постигатъ отчасти цельта си, и турцитѣ напущатъ тѣхнитѣ крепости, съ изключение на бѣлградската,

чийто гарнизонъ е билъ намаленъ. Сърбия престава да мисли за война и се примирява съ Турция. Правителството, за да угоди на Портата, заповѣдва на Раковски да разпусне легията и да се откаже отъ революционнитѣ си намѣрения. Измаменъ по такъвъ начинъ, разочарованъ Раковски напуща Бѣлградъ. Какви чувства сѫ изпитвали нашитѣ бунтовници следъ сръбско-турското помиряване, се вижда отъ признанието на Панайота Хитовъ. Той узнава, че „бѣлградската буна се е помирила вече. Когато чухъ това известие, то насмалко щѣхъ да полудѣя. Ние очаквахме тая буна въ продължение на толкова години, а тя не можа да просѫществува баремъ една недѣля! . . Нашиятъ човѣкъ ми донесе писмо и отъ Раковски. Раковски ми пишеше така: „Ако не сте са повдигнале, то пазете да са не побуни нѣкой градъ или село, защото изъ Сѫрбия нѣма нищо да бѫде. Сѫрбите са помириха съ турците“ (Моето пѫтуване. . . с. 36).

Все пакъ, подвигътъ на българитѣ не е билъ безъ значение за закрепването на тѣхното политическо съзнание и на борческия имъ духъ. „Бѣлградскы тѣ случаи — пише Раковски въ 1863 г. — въ кои българи тѣ зѣхѫ най-живо учястие балкански тѣ юнаци съ свои тѣ непобѣдими чети дадоха на европейци тѣ и на сичкы тѣ другы славяни да разберѫтъ, че българи тѣ нѣ сѫ само мирни орачи и кротки художници [занаятчии] и търговцы, какъ то гы тий отъ пьрво мыслѣхѫ че были ушъ изгубили старыя си военны духъ, нъ тий при вышеречены тѣ си добрины се сѫ пакъ храбри и неустрашими юнаци, стига да имъ се покаже едно благоврѣменно обстоятелство и удобно мѣсто да започнѫть движеныя та си противъ смьртныя си неприѣтель. . . Година та 1862 трѣбва да остани за българы тѣ забѣлежитьлна и да ся брои кату пьрвы постѫпъ за политическы имъ независимъ животъ.“

XIV

Раковски презъ 1862 г., есеньта, напуска Бѣлградъ. — Въ Атина. — Цели и задачи въ Гърция. — М. Балабановъ за Раковски. — Раковски се сгодява въ Атина за Фросо Хаджи Христова. — Изоставената годеница умира.

Раковски напуща Бѣлградъ презъ есеньта на 1862 год. Споредъ разказа на К. Стояновъ (Б. Петровъ, цит. кн., с. 157) отъ Бѣлградъ той заминалъ за Неготинъ, гдето, следъ разпръсването на доброволцитѣ, се разправялъ съ призовки, сждилища и изплащане на дългове.

Ала и този пѫть той не се отчайва. Неговитѣ бѣлградски разочарования изчезватъ презъ пролѣтьта на 1863 г. Непоправимъ политически оптимистъ, той отново вѣрва, че е възможно да се сключи съюзъ между християнскитѣ балкански народи противъ Турция. Навѣрно, за да съдействува за образуване на такъвъ съюзъ, той се отправя за Атина — и то въ единъ моментъ на междуцарствие и вѫтрешни брожения въ Гърция — следъ свалянето на Отона I отъ престола. Въ Атина прекарва около четире месеца заедно съ черногорския капитанъ Петъръ Пейовичъ, роднина, както казвалъ Раковски, на черногорския князъ Никола. [52] Тоя капитанъ го придружавалъ навредъ „и като другарь неговъ и като неговъ адютантъ“ (Псп., LXVI, с. 132). Придружавалъ го е като втори адютантъ, съ военната си университетска униформа, и Марко Балабановъ, който по него време е билъ студентъ въ Атина и е участувалъ въ патриотическитѣ студентски движения. „Раковски твърдѣше — спомня си М. Балабановъ — че бѣ дошълъ въ Гърция съ съгласието на сръбския князъ Михаилъ, на сръбското правителство, па още и на черногорския князъ, за да изучи отблизо поло-

жението въ безцарственото за сега и развълнуваното гръцко кралство, та да се види има ли възможность за едно общо предприятие противъ общия врагъ. Като българинъ пъкъ, Раковски ми казваше още, че той гледалъ да се ползува отъ случая, за да се приготви нѣщо добро и за българския народъ. Нашия народъ не трѣба, ми казваше, да стои съ кръстосани ржце предъ тия възстания и вълнения въ Балканския полуостровь, а най-вече при предполагаемото сега и кроено общо предприятие противъ общия врагъ“ (Лѣтописи, I., с. 72; Псп., LXVI, с. 132). Отъ решението на черковния въпросъ Раковски не е очаквалъ твърде много — важно е било за него, да получи народътъ чрезъ революция граждански и политически права. „Като революционеръ, теоретикъ повече, Раковски развиваше тия мисли не само предъ мене, но и предъ всички други, съ които се виждаше. Прицѣлната му точка бѣше всѣкога, вездѣ и прѣдъ всички, прѣмахването на турското владичество по какъвто и да е начинъ и чрѣзъ каквито и да е политически комбинации и прѣдприятия“ (Лѣтописи, I. 72). Запознава се съ най-виднитѣ гръцки държавни мжже, които го приематъ благосконно; среща се съ първия регентъ, Вулгарисъ, съ Кумундуроса, сжщо така съ Коронеоса и Леотцакоса — водители на две противоположни течения срѣдъ войската. „Раковски убеждаваше и двамата знаменити полководци, че при едно комбинирано между Сърбия, Черна-гора и Гърция движение противъ Турция, България ще може да извади най-малко до 20,000 волонтири за пръвъ пжть. . .“ (цит. ст., с. 72-73). Посетилъ и стария Канарисъ, прочутия херой отъ гръцкото голѣмо възстание, възпѣтъ отъ В. Хюго и отъ нѣмския поетъ В. Мюллеръ. „Канарисъ се радваше като дете, когато Раковски му разказваше за своитѣ действия и своитѣ кроежи противъ турското владичество“ (с. 73). Сближава се съ заможния и влиятеленъ Манаки отъ село Мецово, гръкъ

или цинцаринъ по произходъ. „Въ Атина той минаваше като единъ видъ официозенъ сръбски консулъ, сръбски представитель. Въ онова време сърбитѣ нѣмаха въ Гърция никакъвъ агентъ... Той бѣше душа човѣкъ, цѣлъ сърце любвеобилно за всички, съ денонощни желания и грижи и усилия за освобождението на всички християни отъ турското иго, съ ржка щедра за тая цѣль“ (с. 73). Вижда се Манаки е давалъ твърде голѣми обещания на Раковски — обещалъ му е, може би, да му даде материална подкрепа за нѣкое народополезно предприятне или пъкъ да услужи на българскитѣ домогвания. Отпосле, въ едно писмо до Балабанова, Раковски го упрѣква, че не устоялъ на думата си (Псп., LXVI, с. 135).

По-нататъкъ Балабановъ разказва единъ интересенъ епизодъ изъ интимния животъ на Раковски. Най-гостоприемно е билъ посрѣщнатъ той въ дома на българина хаджи Христо, който е взелъ участие въ гръцкото възстание. Единъ отъ първитѣ борци при превземането на градъ Триполица, хаджи Христо остава да служи въ гръцката кавалерия и се оженва за една покръстена кадъна. Раковски влиза въ по-интимни сношения съ неговата дъщеря Фросо, „мома завидна, благовъзпитана, солидно образована, миловидна, кротка, сериозна и привлекателна. Нейнитѣ качества ли сами по себе, племенни ли просто симпатии и влѣчения, искренна ли любовь, тъй ненадейно избухнала у единъ попрезрѣлъ ергенъ при първото му срѣщане съ залибения му веднага прѣдметъ... или пъкъ други нѣкои особени съображения бѣха привлѣкли Раковски къмъ тази българско-турска рожба, тъй честито израсла въ младата гръцка столица, тъй тънко отгледана и развита всрѣдъ по-горнитѣ ѝ кржгове, тъй богаво украсена, както съ външни така и съ умствени дарби, не зная, но самъ Раковски ми позагатна единъ день съ очевидно удоволствие за възникналата въ сърдцето му сериозна

къмъ нея наклонность, а Манаки отпослѣ ми пошепна безъ забикалки и ми прѣдаде като тайна, извѣстна за сега само на нѣкои по-приближени лица, че сгодяването на Раковски съ Фросо хаджи Христова било дѣло рѣшено, и Манаки се радваше отъ сърдце на това събитие като искренень и горещъ доброжелатель и на едната и на другата страна... Сериозна ли бѣше наистина отъ страна на Раковски постжпката, азъ се питамъ и до денъ днешенъ... Той не ми се виждаше ергенъ съ свойства за задомяване гдѣто и да е" (с. 73-74). Тъй или инъкъ, Раковски се сгодява официално и започва да обмисля планове за бждещия си семеенъ животъ. Тогава той е билъ, както се изразява Балабановъ, попрезрѣлъ ергенъ — празднично облѣченъ, съ бакенбарди, съ цилиндъръ и бамбуковъ бастунъ, както го виждаме на една атинска фотография. Възнамѣрявалъ е да се установи въ Букурещъ или въ Бѣлградъ и да се отдаде тамъ на непрекжсната и по-спокойна патриотическа дейность. „Така сгоденъ, Раковски се готвѣше вече да тръгне отъ Атина, като съобщаваше, че той изпълнилъ, доколкото било възможно, и мисията, за която билъ дошелъ (с. 75). Тръгна отъ Атина веселъ, доволенъ и прѣпълненъ съ блага надежда за постигане цѣлта, която е гонилъ" (Псп., LXVI, с. 133). Отъ гръцката столица билъ най-тържествено изпратенъ отъ еднородцитѣ си и отъ представители на правителството.

Минава известно време — отъ Раковски никаква весть, никакво писмо нито за годеницата, нито за родителитѣ ѝ. Едва следъ нѣколко месеца той се обажда на Балабанова, казва му, че не е забравилъ дългътъ си — готовъ е да го изпълни, обаче, обстоятелствата не му позволяватъ „Но ты (допусти ми да ты кажя тжй, като на единъ вѣренъ и драгъ приятель) знашь подь каквы обстоятелства ся нахождамъ и каквж бждщность гонижъ!... Ако старобългарскый Бѣлъ-Богъ ся умилостиви и даде намъ свѣтлы дны, сичко ще ся

въ добро убьрни и въ сърдца-та на млады-тѣ Горскы-Дивы цвѣтнащѣ радости и веселія цвѣтъ. Това можишъ рѣшително да имъ изтълкувашъ въ какъвъ то по-добъръ и по-благопристоенъ начинъ разсѫдишъ“ (Букурещъ, 5. X. 1863). Следъ една доста дълга пауза той отново пише на Балабановъ, на 15 мартъ 1864 г., пакъ отъ Букурещъ: „За нашитѣ тамо нѣма сега време да имъ пишѫ, освѣнъ тя моля да имъ кажишъ най-искренное ми поздравление. . .“ (Псп., LXVI, с. 134). Нашитѣ — това е годеницата и нейното семейство. Наскоро следъ това изоставената Фросо умира.

Така, по желанието на боговетѣ — на онѣзи богове, що сѫ го ржководили и сѫ му показвали правия пѫть — той е трѣбвало да напустне примамливия островъ на Калипсо и да се върне въ отечеството си, — да остане докрай вѣренъ на своя дългъ, който е владѣелъ всичкитѣ му желания и влечения, всичкитѣ му помисли, и отъ който дългъ другъ по-високъ и по-свещенъ е нѣмало за него. Любовьта къмъ родината, както и у Ботева, е преодолѣвала всѣка друга любовь. За себе си и за него е казалъ отпосле Ботевъ, че срѣдъ робската действителность любовьта е престанала да грѣе въ онова наранено сърдце, което е обзето отъ скръбь и отровено отъ ненависть.

XV

Отъ Атина въ Цетина. — Отново, презъ 1863 г., въ Бѣлградъ. — Въ Букурещъ. — „Бждущность“ — „Vitorulŭ“, 1867. — Програмата на вестника. — „Бранитель—Apĕrătoriulŭ“, 1864. — Участьта на вестника.

Отъ Атина Раковски се отправя за Цетина, среща се съ черногорския князъ, и отъ тамъ, презъ юний 1863 г., отива въ Бѣлградъ. Презъ августъ напуща Бѣлградъ, отбива се въ Неготинъ и отъ Неготинъ отива въ Букурещъ, гдето продължава да популяризира между българитѣ идеята за единъ политически съюзъ на балканскитѣ народи и да имъ внушава, че е настаналъ най-сгодния часъ за тѣхното освобождение. Сега надеждата му е въ Ромъния — къмъ ромънското правителство и ромънскитѣ обещания той се отнася тъй довѣрчиво, както преди — къмъ сръбскитѣ обещания. За да спомогне за едно сближение между двата народа, българския и ромънския, той започва да издава седмиченъ вестникъ Бѫдущность — Vitorulŭ, „вестникъ граждански, любословны и търговскы“, чийто първи брой излиза на 8 мартъ, 1864 г. въ Букурещъ. Девиза на Бѫдущность гласи: „Любовь и съѭзъ. Право народности“. Програмата на тоя вестникъ, който още не е описанъ въ прегледитѣ на нашия периодически печатъ, узнаваме отъ помѣстеното отначало Обявление: „Направление же того вестника ще бѫди следное: а) уводний му членове всѣкогы щѫть обѣма истынный ходъ днъшныѥ европѣйскый политикы, особито же камъ тый два народа: българскый и ромѫнскый, и въ общѣ единородны и приѣтелы имъ христиѥнскы въ турскѫ днѣсъ названѫ Европѫ народы. Той ще брани нихныѥ права и ентереси съ най-голѣмаѣ възможность любородности и искренности.

б) Любословнаѧ чѧсть ще има за единственъ си прѣдметъ да докажи: каквы сѫ были стари сношеныѧ между тыѧ два народа и. п., какъ тии всѣкогы сѫ поминували съ братскѫ любовь и въ съюзъ помежду си, бранѣще заедно народны си ентереси и права противъ общихъ си неприѣтелевъ; какъ тѣхни обичаи, домашни обрѧди, пѣсни, игроводи и народно имъ носѣнье еще и до днѣсь сѧ сѫ съхранили истии почти. А важно е чи и днѣсь еще тии два народа живѣѭть въ съгласие и въ любовь, съдружвѫть сѧ усърдно и драголюбно въ търговскы си прѣдприѣтыѧ, постѫпвѫть и въ сродство чрѣзь взаймнаго бракосъчитанияѧ, кое съ другы единовѣрни си народы, какъ то напримѣрь съ гърцы, не могѫть никакъ си да търпѣѭть, или ако сѧ по нѣгдѣ си случи такова нѣщо, то е една рѧдкость и изключение. Какъ тии два народа было врѣме кога сѫ славно съвоювали заедно и живѣѧли подь едно и исто управление, съставили еднѫ силнѫ държавѫ въ врѣмѧ великаго и славнаго царѧ Асѣнѧ, кое не само съхраненаѧ повѣстность намъ е увардила, нъ и сами тии народи, българскы и ромѫнскы, пѣѭть и си напомнѣѭть славныѧ подвигы Мирча Войвода, Данъ Войвода, Михалѧ Витѧза и проч. величаѭще сѧ и славѧще сѧ съ тѧхны имѧна, кату на свои общы праотци герои! Послѣ же падение Българий подь турское иго, Ромѫнияѧ, съхранивша свои политичьнъ животъ и права, была е всѣкогы свободно и непохытно прибѣжище българскому народу, а селскый домъ ромѫнина былъ е отворенъ българину съ сърдечное гостоприѣмство. Исто же пакъ и прибѣгаващии отъ послѣ въ Българиѫ ромѫни были съ дочѣквани и приѣмвани отъ българы съ отличаѧщаѭ ихъ добринѫ прочютаго имъ гостоприѣмства. в) Търговскаѧ часть того вестника, освѣнь обичнаго търговска го булетина по крайдунавскыѧ главны пристанища и Цариграда, простираще сѧ и въ по-далечны мѣста. А особито внимание ще дава за новоизнамѣреныѧ машины и други орѫдыѧ полезны за орачьство и въобщѣ за земледѣлие, какъ то и за разны

изложеныа за търговскы, биомиханически и ендустриални съдружьства и прѣдприѣтыа, кои могжть да сѫ прѣдприѣмнжть, уведжть и устроѭжть въ тыа прѣкрасны плодовиты и богаты земы отъ тыа самы народы за общж ползж и благоденствие имъ. г) За свѣтовныа же новины и знамѣнитыа събытыа, освѣнь нашы събствены дописи, имащѣмъ източникъ званичныа и най-значитьлныа европѣйски вѣстницы. При томъ нѣщѣмъ пропуща и обнародувание въ подлистникъ на заниматьлны читателѣмъ си повѣсти, мѣстоуписаныа, пжтишествыа и въ обще на сичко, що може да поучи любознатьлнаго читателѫ — Никогы не сѫ е подвижилъ по-силно Въсточный въпросъ колкото въ нашыа дны. Никогы не сѫ е почювсвувала по-голѣмж необходимость колкото въ нашый дны, да упознайме народы тѣ съ кои имаме да правимъ, тѣхныа срѣдства, тѣхныа начертаныа (характеры). Трѣбва да убьрнемъ голѣмо внимание на това! Ные сѫ нахождаме посрѣдъ единъ голѣмъ океанъ отъ кого не можеме изплува другоѫче освѣнь чрѣзь насъ-си, чрѣзь нашыѧ веществе ньравствены, ны и умствены силы. — Българи и ромжни отвсѣкадѣ! ключъ Въстока е въ нашы ржцѣ. Вашее же способствие ще даде намъ срѣдства да Ви докажимъ това чрѣзъ вестника си“.

Вестникътъ е излизалъ на голѣмъ форматъ, на български и ромънски езикъ, и съдържа статии главно върху българскитѣ и ромънски работи.[53] Характерно е, че Бждущность ратува не само за българското освобождение, но и за икономическото освобождение на ромънскитѣ селени: „Ные мыслиме, чи ни е възможно да сжществуе романинъ, въ жилы тѣ кому тече истинна романска крьвь, кой то да кажи чи селянину не трѣбва да ся даде земж, не трѣбва да стани и онъ притяжатель огнища, и да има отъ какво да живѣе и да бжде онъ свободенъ и подъ равноправность“ (бр. 8, отъ I. V. 1864). — Помѣстени сж тукъ

нѣкои интересни статии отъ Раковски, напр. Единъ кратакъ поглѣдъ врьху Въсточния въпросъ и подлистника Бьлгарскый вѣройзповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ и голѣмая мечтанна идея панелинизма (Сжщата година излиза въ отдѣлна книга). Въ Бждущность е сътрудничилъ и ромънския професоръ и публицистъ Богданъ П. Хаждж у.[54] Излѣзли сж само десеть броя — последниятъ носи дата 17 май 1864 г. Въ него Раковски обяснява, че вестникътъ спира за единъ месецъ — а въ сжщность спрѣлъ е за винаги — поради непобедимото нехайство на българитѣ, които, макаръ и да разполагатъ съ срѣдства, не подкрепятъ такива родолюбиви предприятия. Отъ тия обяснения се разбира, че главна причина за спирането на Бждущность се крие въ изострянето на отношенията между Раковски и българскитѣ богаташи въ Букурещъ, чорбаджиитѣ. Тукъ той отбелязва единъ важенъ моментъ въ развитието на революционното движение у насъ — рѣзкото стълкновение между две противоположни обществени и политически течения — консервативно и революционно. Враждата помежду имъ се изостря отпосле още повече — когато начело на революционеритѣ заставатъ Каравеловъ и Ботевъ. Раковски бележи, че неговитѣ планове сж рухнали по вината на такива българи, „въ главы тѣ коимъ е влѣзалъ единъ олигархичьскы духъ и изисквжть да всѣко народно българско дѣло става само по тѣхнаѣж волѣж и по тѣхное убеждение! Тии прѣзиржть народа и никогы не сж помыслили да съсрѣдоточѣжть въ едно негови тѣ мысли. Сичко що сж до сега вьршили подъ имя то народно дѣло не е было такова, нъ водило ся е се по самж тж точкж зрѣния личнаго ентереса а най-паче убийственнаго егоизма!“ За свадата между Раковски и чорбаджиитѣ свидетелствува и П. Хитовъ: „Раковски бѣше скаранъ съ сичкитѣ букурешки чорбаджие; вардѣха се и тие отъ него“ (Моето пжтувание, с. 72).

Твърдо решенъ да издава български вестникъ, Раковски отново се опитва да намѣри срѣдства — и на 19 юлий 1864 г. излиза, пакъ на български и ромънски, новъ вестникъ Бранитель — Apĕrătoriulŭ. За издръжка на вестника е било образувано търговско безименно дружество, което да събере потрѣбния капиталъ чрезъ дѣлове. Между другитѣ въ него сж влизали И. Д. Х. Бакалоолу и Хр. Георгиевъ. Въ устава на дружеството, обнародванъ въ първия брой на Бранитель, се казва: „Главная цѣлъ и направление того вестника ще бжди: развытие то народнаго духа въ българы тѣ въ обще и сближение то на два та народа, българскаго и ромжнскаго; ще браны народны тѣ ентересы спорядь девизж тж си и въ общѣ ще има за прѣдметъ всѣко нѣщо кое можи да способствува за умственное и вещественое развытие на тыя народы. А политический ходъ вѣстника ще бжды слѣдный: Противъ никое правителство не ще говори; въ никаквж личнж полемикж неще вхожда съ никого. Отговори тѣ, кои то има да прави противъ нападатели тѣ на народны тѣ ентересы, ще бждать всѣкогы основаны на историчьски и здравомыслениы доказателства безъ нападания“ (чл. 5). Тукъ вече се чувствува влиянието на българскитѣ капиталисти въ Букурещъ, които сж обещали да издържатъ вестника и сж искали да се списва по тѣхенъ вкусъ. При това Раковски не е главенъ редакторъ; трѣбвало е да зависи отъ други — нѣщо, което не е могълъ да понесе. Още въ първия брой на Бранителъ, въ Важно извѣстие, четемъ: „Пьрвый редакторъ поради свои особны причины, оттѣгля ся отъ такова едно прѣдприѣтие, кату ся споразумѣ съ новый притяжатель вѣстника Бранителя да удовлетвори спомоществувателитѣ приставшаго вѣстника Бьдущность“. Тия, които сж издържали вестника, сж искали не само да наложатъ на Раковски своитѣ схващания и цели, но и да го принудятъ да про-

мѣни своеобразния си езикъ. Види се недоразуменията между дветѣ страни сж се изострили въ конфликтъ, поради което и на новия вестникъ не провървѣло: излѣзълъ само единъ брой; а трѣбвало да излиза два пѫти седмично. Като подлистникъ е помѣстено началото на Асѣнь, приповѣдъ отъ българската повѣстность (приводъ). Не е казано, но се вижда отъ езика, че преводачъ на тая повесть е Раковски.

Следъ тия несполуки той е мислѣлъ да издава вестникъ въ Болградъ и да положи основитѣ на едно голѣмо книгоиздателство, ала и въ това не успѣлъ.

XVI

„Българска старина“, 1865. — Възгледи и идеи. — Критиченъ погледъ върху Раковски като филологъ и историкъ. — Какъ е била посрещната „Българска старина“. — Домашни и чужди преценки.

Въ Букурещъ, въ 1865 г., Раковски издава Бьлгарска старина, „повремено списание издаваемо въ неупрѣделено врѣмя“. Излѣзла е само една книга.

Тукъ той продължава своитѣ издирвания въ областьта на българския езикъ и българската най-стара история. Въ сѫщность, Българска старина е обобщение на всички негови филологически, фолклорни и исторически схващания, изразени въ по-раншнитѣ му съчинения, гдето се опитва да издири началото на българската история, да проникне въ самитѣ основи на нашата древность. За да дойде до известно заключение за българската древность, той счита за потрѣбно да издири произхода на нашия езикъ, да анализира състава на езика, да установи неговитѣ първични елементи, — онѣзи основни елементи, отъ които сѫ се развили по-нататъкъ формитѣ на българската речь. Тая мисъль, както изповѣдва, се зародила у него още въ Нови-Садъ (Ключъ българскаго ѩзыка, прѣдговоръ, с. VII). Въ Одесса той сполучва да дойде до известно решение на въпроситѣ, що сѫ го интересували; заключава, че езикътъ — не писменията, а живиятъ, говоримиятъ езикъ — е най-сигурно срѣдство за проучване на миналото; на изследователитѣ не остава нищо друго, освенъ да анализиратъ този езикъ и да установятъ неговитѣ първични съставни елементи, ако искатъ да разберътъ произхода и праисторията на самия народъ (Ключъ, с. X). По пѫтя на своитѣ издирвания

Раковски идва до заключение, че началото на българския езикъ трѣбва да се дири въ санскритскиятъ, а прозхода на българския народъ — въ Индия (Ключъ, с. IX). Той решително се противопоставя на всички онѣзи учени, които твърдятъ, че българитѣ сѫ отъ татарско потекло и че първоначалниятъ български езикъ е татарско наречие; осѫжда тия учени, че не се запознали основно съ езика на българитѣ и че били пристрастни въ изследванията си (Ключъ, с. IX-X). Раковски отхвърля мнението, че дружината на Кубрата се е състояла отъ татари и че се претопила постепенно въ славянския елементъ, който е населявалъ Полуострова. „Смѣшно мѫдруванье на учени глави!“ възклицава той. Противопоставя се сѫщо на Хилфердинга, който въ Письма объ исторіи Сербовъ и Болгаръ твърди, че татарски имена на български владетели се срещатъ дори до Симеоновото време. Хилфердингъ „è писалъ безъ разсѫжденіе праваго разума, или паче прѣстрастно“ (Горскій пѫтникъ, с. 184). Съ ирония говори и за Шафарика: „Мечтайнѫ тѫ мисьль, чи бьлгарскый іазыкъ е нѣкое си татарско нарѣчие... и до сега сѫштествува въ главы тѣ на нѣкои си учены, разпространена най-много отъ названаго патриарха на Славіанскѫ тѫ филология Шифарика въ съчинение то Славіански древности, чи българи тѣ были ушь татарскаго племени!!! (Български старина, с. 117). Тия учени, които твърдятъ, че българскиятъ народъ и езикъ сѫ отъ татарско потекло, сѫ „повлечени отъ византийскы тѣ прѣстрасны и невѣжы списатели или же имѣющи и своѭ си цѣль!..“ (Б. ст., с. 12).

Споредъ Раковски, първи, които сѫ напуснали Азия, люлката на човѣчеството, сѫ пелазгитѣ. Тѣ сѫ дошли първи въ Европа. А пелазгитѣ, потомци на старитѣ арийци, обяснява Раковски, сѫ въ сѫщность славяни, именно българи. Сѫщинското име на пелазгитѣ е българи; това име е

„искривено отъ гръцки тѣ списатели на πελασγοὶ, поради недостаткѫ тѫ ꙗзыка имъ“. За Раковски нѣма никакво съмнение, че българитѣ сѫ първитѣ жители на Европа и потомци на арийцитѣ. „Ные штѣмъ доказа необоримо, зашто сме първи тѣ и най стари тѣ жители въ Европѫ и най чисти тѣ потомцы на Арии тѣ“ (Б. ст., с. 11).

Какви сѫ основанията на Раковски, че прозхода на българитѣ и тѣхния езикъ трѣбва да се дири въ Азия, именно въ Индия, или както се изразява той — въ Хиндистанъ? На какво гради своята теория за арийското потекло на българитѣ? Въ Българска старина той излага следнитѣ основания: „а) принесено то земеописание на стары тѣ народы отъ пьрвы тѣ имъ жилища въ новы тѣ имъ; б) принесено то вѣройсповѣдание тоже отъ пьрвы тѣ имъ жилишта въ новы тѣ; в) единство то днѣшнаго имъ ꙗзика съ стараго имъ, ꙗриꙗнскаго (Б. ст. с. 206). Въ общтѣ кату сравниме бьлгарско то тѫй съхранено старо вѣройсповѣдание, съ Самскрыты тѣ книгы, Вѣды тѣ и другы, съ Заратовы тѣ, съ Занд-Авѣста, какъ то и ꙗзыка бьлгарскы съ тѣхъ ꙗзыцы виждаме чи ся обѣмѫть и двѣ тѣ вѣройсповѣданыя въ насъ нъ прѣудолѣва Заротово то вѣройсповѣдание, т. е. двоебожие то, как то и зандский ꙗзыкъ; а отъ того дохождаме до здравомыслено то заключение: чи Арии тѣ отдѣливши ся въ Азиѫ отъ памтивѣка, може бы поради религиозны раздоры, приселявали ся сѫ въ Европѫ, приносивши и свое то вѣройсповѣдание, отъ кои то приселци сме ные бьлгари тѣ прави тѣ потомци, съхранивши старо то си вѣройсповѣдание, и ꙗзыка и земеописание отъ чясти, а въ по-голѣмѫ строгость старо то занятие на Арии тѣ орачьство то“ (Б. ст., с. 24). Раковски намира, че отъ всички европейски народи, които сѫ живѣли нѣкога въ Индия, българскиятъ е запазилъ най-живи спомени за първоначалното си отечество, запазилъ е сѫщо основнитѣ

форми на своя старъ езикъ, „кои то ни въ единъ отъ индоевропѣйскы тѣ ꙗзыци не ся виждать тѫй исто съхранены, как то въ българытѣ“ (Б. ст., с. 41). Тѣ сѫ запазили не само езика, но и вѣрванията и обредитѣ на онѣзи народи, отъ които сѫ се отдѣлили нѣкога въ Хиндистанъ.

И Раковски се спира на дълго и широко да доказва, по единъ твърде оригиналенъ начинъ, родството между българския и санскритски езикъ, между българскитѣ обичаи и индийската митология. Той взема нѣколко санскритски текстове отъ Commentaire sur le Yaçna, отъ Eugène Burnouf, намира, че преводитѣ и тълкуванията на Бюрнуфа и А. Дюперона сѫ невѣрни и неточни, и се залавя да коригира тѣхнитѣ преводи възъ основа на българския езикъ.[55] Двамата френски учени, Бюрнуфъ и Дюперонъ, казва Раковски, не сѫ могли да преведатъ вѣрно текстоветѣ отъ старитѣ зендски книги, защото не сѫ знаели български. Изразътъ hankârayêmi Бюрнуфъ превежда je célébre, славя. Раковски отхвърля тоя преводъ; въ санскритската дума той вижда тъкмо три български думи: ха-накараями = ха (хайде!) + предлогъ на + глаголъ караями, караме. Санскритската дума achaonê Бюрнуфъ превежда pur, чистъ, светъ: Раковски намира, че и тукъ превода е съвсемъ невѣренъ; споредъ него, achaonê = ачаон-ie = защото (ачи) той е . . . По такъвъ начинъ превежда цѣла една зендска молитва и дохожда до заключение, че „зандската молитва отъ Ѩснж, коѭ то излага ученый Бурнуфъ, е на нашъ чистъ бълг(арски) ꙗзыкъ“ (Б. ст., с. 72). — Дори самата дума sanskrit, санскритски, е чисто българска, но преиначена малко отъ ученитѣ. Тая дума трѣбва да се чете самскритъ. „Европѣйски тѣ учени пишѫть sanskrit вмѣсто samskrit, както е писано на него ꙗзыкъ, нъ то не е исто то и право то. Таѭ речь е съставена отъ sam, кое на самскрытъ ꙗзыкъ е усилитьлно

мѣстоймяние, и отъ scri-ta, кое значи тайно; сам-скрытъ = самый тайнственый, святый ꙗзыкъ... Рѣчь та сам-съкрытъ сам-скритъ е и наша чиста българска рѣчъ въ исто то значание какъ то ѭ зѣмжть индийски тѣ учени“ (Б. ст., с. 61-62). Навредъ въ съчиненията си Раковски нарича санскритския езикъ „самъсъкрыты ꙗзыкъ“.

Ала той не се задоволява съ съпоставянето на българския езикъ съ санскритския; намира по-нататъкъ голѣма общность между българскитѣ вѣрвания, обичаи, обреди и староиндийскитѣ. „Не само нашъ българскы говоримъ ꙗзыкъ è твьрдѣ ближенъ самскритому, нъ и цѣло наше баснословие, и стари остали наши обрѧди сѫ почти истии съ староиндийскимъ... (Пок., с. 131). Въ Българиѭ остали и до сега староиндийски обрѧди, обичаи, тържьства и вѣрванию. Доказателства сѫ самии наши народни праздници съ сичкы имь обрѣды и обичаи... (Пок., с. XVI). Индийски народни празници съотвѣтствувѫтъ съ нашы годишны народны празницы, къту започнѫть оть Сурвакы до Суровакы съ исты имъ имѧна и обрѧды“ Пок., с. XV). Имената на староиндийскитѣ божества Ормуздъ и Ахаранъ сѫ сѫщо така чисто български. „Има Ормуздъ è чисто-българско, Ѭрамьздъ — даѭщый свѣтлость — Бѣлъ-Богъ; а Ахаранъ è — не-хáренъ — не-добрый — Чьрны-Богъ“ (Пок., с. XVII). Самиятъ народъ е запазилъ тъмни спомени за своята древность и за праотечеството си. „Простый народъ възпомѧнува Хиндистанъ, нъ подъ имѧнемъ Хинкъ, безъ да знае що значи таѭ рѣчъ“ (Пок., с. XV).

По-нататъкъ той изтъква общността въ мѣстнитѣ названия. Българитѣ, като се заселили на Полуострова, дали на много градове и села сѫщитѣ имена, каквито сѫ носили тѣхнитѣ селища въ Хиндистанъ (Б. ст., с. 102-103). Такова е напримѣръ името Котелъ. Въ плана на третата часть на Показалецъ четемъ: „Обкрѫжа-

ѣщии гори днѣшнаго села Котила носили то има, кое на самъсъкритъ ѩзыкъ значи укрѣплено-обгрардено съ крѣпости мѣсто. Какви други мѣста има въ Хиндистанъ, кои носѧтъ българскы чисты имѧна: Загорье, Нагорье, Шумо или Шуменъ, Луна, Рѣка, Ѫгълъ, Нага, Кутакъ или Котакъ и множьство други... Множьство имѧна, прѣдѣли, облъсти, рѣки, гори, планини, села и градища въ Хиндистанъ носѧть чисты българскы имѧна... Заключение: Българи сѫ обитали въ старо врѣмѧ въ Хиндистанъ и тии сѫ были най голѣмое племѧ, и кату сѫ разпространили въ Европѫ дали исты имѧна и на днѣшны си жилища“ (Пок., с. XX).

Като се основава на това родство и на старинния характеръ на българската речь, Раковски се спира да отбележи, какво голѣмо значение има нашиятъ езикъ за сравнителното езикознание и до каква степень е необходимо да го познаватъ всички ония лингвисти, които проучватъ индоевропейскитѣ езици (Ключъ, с. 17-18). Той е на мнение, че лингвиститѣ не сѫ могли да дойдатъ до правилно заключение за особеноститѣ на санскритския езикъ, защото сѫ пренебрегнали българския. А възъ основа на българския езикъ, казва Раковски, могатъ да се решатъ всички спорни и неясни въпроси, относно състава на санскритския езикъ и значението на отдѣлни изрази. Само следъ като се изучи основно нашия езикъ, ще може да се създаде сѫщинска наука за езика (Б. ст., с. 49). Освенъ това той намира, че отъ всички езици единственъ българскиятъ притежава най-първичнитѣ форми, които свидетелствуватъ за външнитѣ и психически условя, при които се заражда и развива самия езикъ. Това е още едно предимство на нашия езикъ. „Коренни тѣ слогове въ българскыи ѩзыкъ почти сички тѣ сѫ съставени по самото дѣйствие природи и показвѫть кату прѣзь едно прозрачно стъкло

впечятленыя та, които размыслены отъ пьрвы тѣ чьловѣцы пройзвели сѫ ꙗзыка“ (Б. ст., с. 90).

Увлѣченъ въ тоя кржгъ отъ мисли и тълкования, Раковски отива по-нататъкъ — засѣга образуването то и развитието на гръцкия езикъ. За говоримия гръцки езикъ той е на мнение, че е възникналъ подъ влияние на езика на пелазгитѣ — онѣзи българи, които първи напуснали Азия и се заселили въ Европа. Гърцитѣ сѫ дошли на Полуострова следъ пелазгитѣ и отначало сѫ живѣели изъ гориститѣ мѣста, безъ да влизатъ въ общение съ други племена. Понеже живѣели изъ горитѣ, били наречени отъ българитѣ гърци, което споредъ Раковски значи горци, горски жители. Но постепенно гърцитѣ или горцитѣ се смѣсили съ други народи, поддали се на чуждо влияние и тѣхния езикъ се е превърналъ въ една смѣсица, въ която преобладаватъ българскитѣ речи. Отличителнитѣ особености на гръцкия езикъ, неговитѣ предимства, доколкото ги има, се дължатъ на старобългарския (Б. ст., с. 88-89). Етимологията на гръцкия езикъ трѣбва да се дири въ български. „Нашый български ꙗзыкъ става ключь за еленскы ꙗзыкъ да открые множьство рѣчы непознаты отъ филолозы тѣ, зашто имѫть значеныя та кое то сѫ имъ натрупали рѣчникописатели тѣ“ (Б. ст., с. 71).

Една отъ целитѣ, що преследва Раковски съ историко-филологическитѣ си съчинения, е, да се докаже, че гърцитѣ дължатъ своята слава и своя езикъ на другъ народъ, български, който е населявалъ Балкански полуостровъ преди тѣхъ и отъ който тѣ сѫ заемали езикъ, религия, книжнина и пр. „Еленскы мнимъ пьрвобытенъ ꙗзыкъ є отцѣпка отъ българскаго. . . Пьрвобытни и несъставени мними елински рѣчи сѧ доказвѫть съставени, производни и естественно значение имѣѭщи въ нашъ български ꙗзыкъ. Български ꙗзыкъ є много побогатъ отъ еленскаго. . .“ (Пок.,

с. XXIII). За да не бѫде голословенъ, Раковски се залавя да докаже по какъвъ начинъ гърцитѣ сѫ заемали и изопачавали наши думи и какъ сѫ образували своя езикъ възъ основа на нашия. Думата σθένος сила, произлиза отъ нашата дума стена; θάρρος храбрость, смѣлость — отъ дързость. А българската дума жена гърцитѣ сѫ променили въ γυνή. Ναῦς, корабъ произлиза отъ навозъ, возя (Б. ст., с. 99). Амазонка, на гръцки ἀμαξών, се състои отъ отрицателна частица *а* и отъ мжжъ; гърцитѣ не могли да произнесатъ *ж* и поставили *з*; амозонка значи жена безъ мжжъ. „Амжжени тѣ, какъ то е доказано въ повѣстность тѫ, нѣсѫ были друго, нъ жени оставши безъ мжжие то си, които сѫ истребили въ еднѫ биткѫ“ (Б, ст., с. 57). Простогръцкиятъ изразъ μύτη носъ Раковски тълкува отъ „мытѫ, из-мытамъ, — виждаме чи μύτη = мытъ значи из-мытено, из-несено на вънъ нѣшто, носъ“ (Б. ст., с. 80). — Гръцкиятъ езикъ съдържа и турски изрази. Ἄγγελος, ангелъ Раковски произвежда отъ турската дума гел, гелмек; ἀγελος значи „онъ-зи кой е дошалъ отъ нѣгдѣ си и носи вѣсть... гелмишъ“ (Б. ст., с. 113).

По тоя начинъ Раковски доказва, че езикътъ на мегаломанитѣ гърци е смесица отъ чужди речи, че върху него голѣмо влияние оказалъ българския езикъ, който има това предимство, „че е увърдилъ почти цѣло първобытно то си гласопройзношение“ (Б. ст., с. 89).

Съ своя краенъ национализъмъ Раковски навредъ вижда следи отъ българското минало, въ езика на всеки народъ съзира български елементи. Българското влияние той изтъква и въ френския езикъ. Тъй напр. думата tête, глава, споредъ него е сродна съ нашата дума „тетю или тата, отьцъ, башта“ = глава на семейство (Б. ст., с. 77). Digne, достоенъ, се е произнасяло по-рано дигнъ; произлиза отъ „дигьнъ, дигнатъ, по-дигнатъ, т. е. възвишенъ на нѣкой си чинъ и отличенъ

отъ друытѣ въ достоенство“ (Б. ст. с. 79). Френското име „Charibert = шарыбертъ убо значи буквално: харны-борецъ“... (Б. ст., с. 139).

Следъ множество подобни твърдения човѣкъ би се усъмнилъ, дали тѣ почиватъ на искрено убеждение или пъкъ сж, въ сжщность, съзнателно скриване на истината, тенденциозно изопачаване на фактитѣ. Ала при едно по-внимателно вникване въ тия фантастични теории на Раковски става явно, че той е билъ напълно, дълбоко убеденъ въ правотата на своитѣ заключения, които нарича „здравомыслени“. Нито за мигъ не е допущалъ, че може да се лъже. Навсѣкжде той подчертава, че сжжденията му се основаватъ на най-сигурни данни и че доводитѣ му сж необорими. Тъй напр. когато обяснява, че *а* придава отрицателно значение на изразитѣ, въ началото на които стои, той прибавя: „Това разыснение на *а* отрицатьлно е основано на най-голѣмое здравомыслие, штото никакво упровьргание не можи има“. (Б. ст., с. 59).

Тоя самоукъ филологъ непоколебимо вѣрва, че си спечелва голѣма заслуга въ областьта на лингвистиката, като разкрива единъ новъ източникъ, българскиятъ езикъ, отъ който ще блесне ярка свѣтлина върху нерешенитѣ проблеми на сравнителното езикознание и науката за езика. Той не се затруднява дори и предъ най-сложнитѣ въпроси. За него нѣма въпросъ, който да излиза вънъ отъ кржга на неговата компетентность — залавя се да реши съ единъ замахъ и такива лингвистични проблеми, на които бележити учени сж посветили цѣлия си животъ, безъ да дойдатъ до сигуренъ резултатъ. Раковски поставя и разрешава най-труднитѣ въпроси, както видѣхме, съ всичката смѣлость и самоувереность на единь дилетантъ и съ заслѣпеностьта на единъ разпаленъ шовинистъ.

Ясно е, че тия негови издирвания нѣматъ никаква научна стойность, че цѣлото това отчаяно словопроизводство,

всички тия разсѫждения върху потеклото на езици и народи сѫ плодъ на увлеченията на единъ фанатизиранъ родолюбецъ, а не на обективнитѣ изследвания на единъ ученъ, какъвто Раковски не е билъ и не е могълъ да бѫде. Не любовьта къмъ истината, а патриотическото чувство го е ржководило въ пѫтя на тия чудати построения и теории. Той е билъ изцѣло завладянъ отъ краенъ национализъмъ, който се усилва до шовинизъмъ, до национална надменность, нѣмаща нищо общо съ науката.

И тъкмо за това неговитѣ книги сѫ били твърде популярни и сѫ оказали силно въздействие върху тогавашното поколение, като сѫ усилвали неговото родолюбие. На своето време историкофилологическитѣ съчинения на Раковски сѫ вършили патриотическа служба, будили сѫ национална амбиция у българитѣ, давали сѫ имъ аргументи да се противопоставятъ на гърцизма и да възвеличаватъ своята народность и своето минало. Касабовъ разказва единъ характеренъ епизодъ: Гърцитѣ въ Плоещъ, съ учителя си начело, постоянно се подигравали съ българитѣ, съ тѣхното невежество и нищожество, особено съ езика имъ. Веднажъ, когато отива въ Плоещъ, Раковски узнава това, поржчва на българитѣ да се събератъ вечерьта въ кафенето, гдето сѫ ставали разпритѣ между българи и гърци. Явява се тамъ и самъ той и започва ученъ филологически разговоръ съ надменния гръцки учитель. Взема креда и написва на масата множество старинни гръцки думи, отбелезва правилно ударенията имъ, всичкитѣ варии и оксии, и започва да обяснява промѣнитѣ, които постепенно сѫ ставали съ известни звукове. Гръцкиятъ учитель кималъ удобрително и се очудвалъ на ученостьта на своя събеседникъ, който на края, за голѣма изненада на всички гърци, изкаралъ гръцкитѣ думи български. . . Отъ тогава българитѣ въ Плоещъ взели връхъ, а посраменитѣ гърци избѣгвали да се срещатъ съ тѣхъ (Ив. Касабовъ, цит. кн., с. 45-47).

Запазени сѫ нѣколко интересни документи, които разкриватъ патриотическия възторгъ на българскитѣ читатели, породенъ отъ историкофилологическитѣ и фолклорни съчинения на Раковски. Ето що четемъ въ едно колективно писмо, подписано отъ дякона Аверки, Нешо Бончевъ, М. Дриновъ. Ат. Д. Бѣляевъ, Партени Стояновичъ и други: „Достоуважемый Вашъ плодъ, называемый „Показалецъ или Рѫководство“ истинна ще зарадва нашѫтѫ бѣднѫ книжнинѫ, дѣто ся обогатява съ еднѫ такавѫ първо-класическа книга: той не само отъ съвременните българе ще ся пріеме съ радость, но и отъ потомството имъ. Вѣрно че тѣ Вашето имя ще запишатъ въ нашѫтѫ народнѫ Історія безсмертно. . . Книгитѣ Ви, като ся разграбихѫ отъ насъ, както казахме и по горцѣ, съ восторгъ, всякъ единъ разгращаше да прочете нѣщо съ любопитство. Тѣ много впечатленіе ни дадохѫ и за да разумѣйте, что причинило намъ, описваме на кѫсичко пѫрвый часъ на прочитането ѝ. Ето какъ: тоя часъ намъ бѣше много замѣчателенъ: Единъ казва: глѣдайте, какви хубави нѣща имѫ тая книгѫ; други: моля вы ся, господа! послушайте, что значи мужджракъ, дѣверъ и проч. Трети: абе пуйка было и на санскритски языкъ пакъ тъй и проч. Послѣ млъкнахме всичкиты и захванахме да ѭ прочитаме както му е редѫ“ (Киевъ, 9. V. 1859. Арх. 6869). Теодоръ Т. Хрулевъ пише отъ Свищовъ на 24 априлъ 1859 г.: „Милостивый государь! На великата сѫбота получихъ чрезъ моего соотечественника и сродника Цанья една книжка отъ вашето сочиненіе, която като прочетохъ съ голѣмѫ охота, видехъ въ нея съ удивленіе кѳето не мыслехъ нити да чуе, слава и благодареніе на скѫпыте вы трудове съ които открывате темната завѣсѫ на българската народность, живѣйте новый Венелине! Нека ви бѫде халалъ българското млеко, което вы е отдоило, нека ви бѫде халалъ живота и таланта и . . . азъ никога немогѫ ви изрази благодареніето си, спо-

редъ както го чувствовамь, но надѣвамся скоро да ви го нредставятъ българските благодарны гла(с)ове, щомъ видетъ книгата вы — азъ же като ви приносямъ нижайшійа си поклонъ, моле вы, дано ме зарадвате и съ другите части когато излезатъ на свѣтъ, и оставамъ, вашъ благодарный пріятель Теодоръ Т. Хрулевъ“ (Арх. 6857). — П. Оджаковъ пише отъ Плѣвенъ: „Ꙗдинъ Показалецъ!... ѥдинъ, нъ заглуши уста западнихъ неоснованнихъ доказател. И тый лъжѫтъ свѣта, че былъ sanscritia lingua. Сам-съкритъ (да! таѥенъ, тѣмъ невразумительнъ, нъ само българъмъ). Полѣгка лѣгка почнѫ да ся подава корьнь нашыѧ исторіи... Тья ще бѫди отъ сега прѣдводителка другыхъ исторіѥй. — Зачто, братко, не почнешь да издавашь пространны истории нашаго народа отъ почетка па до сега... Поздравляватъ тя всички (българи), даже и всичка природа, коѭ живѣѥ и расте въ Българиѭ“ (10. VIII. 1859. Арх. 6861). Въ друго писмо четемъ: „Съ голѣмо удоволствіе и наслажденіе прочетохъ тая книга [Показалецъ] и поздравлявамъ Вы напредъ за нейни успѣхъ, който ще бѫде несамнѣнъ“ (Отъ Хр. Даскаловъ; Москва, 8. IV. 1859. Арх. 6904). Отъ Москва изразява възторга си и В. Поповичъ: „Показалеца ме въсхищава наедно съ пѣсните му и любовьта Ви, съ която сте избрали да обработите Вашій предметъ. Дай Боже и ново!“ (10. IX. 1859. Арх. 6856). Ала най-възторженъ е С. Г. Гидиковъ: „Твоя трудъ братко е неоцѣнимъ... Сега Шафариковцы, Карамзиновцы и Гилфердинговцы оставѫтъ да лапѫтъ вѣтаръ, и сички тези, кои имахѫ че бълтары ся най послѣдню семя рода чьловьчьскаго“ (Одесса, 1. VI. 1860. Арх. 6976).

Твърдо убеденъ, че прави открития и въ областьта на славистиката, Раковски побързва да изпрати съчиненията си на по-видни слависти, макаръ и да не е признавалъ авторитета имъ. „Азъ изпроводихъ всѣмь знамѧнитимь ученимь

славянъмъ въ Руссиа по една книга поклонъ, както и въ Австриа, въ Виена Миклошичю, въ Прага Шафарику, Ганки и другимь. Въ Прага сж остали много задоволны и сж го обнародували" (До Ал. Екзархъ; Одесса, 29. VIII. 1859. Арх. 6913, с. 40).[56] За впечатлението, което е произвелъ Показалецъ въ Прага, съобщава В. Д. Помѣшковъ, който прочелъ книгата „съсъ голѣмъимъ благодарениемъ. . . О ржководствѣ или показалцѣ говорятъ и мыслятъ всякакъ тукъ учени, и днесъ даже писали, четъхъ въ тукашнихъ новинахъ о немъ, че излязло было въ Одессѣ една забѣлѣжительна блъгарска кънига отъ еди кого. . . родъмъ блъгаринъ" (Прага, 22. VIII. 1859. Арх. 6859). И Теодоси Икономовъ съобщава отъ Прага: „Той-зи Вашъ Показалецъ е хубавъ и хареса тукашнымъ ученымъ чехомъ. . ." (22. X. 1859. Арх. 6853).

А Блъгарска старина е била оценена дори въ нѣмския печатъ. Въ Slavisches Centralblatt срѣщаме единъ отзивъ, твърде благоприятенъ за автора. Списанието посреща съ радость появата на Блъгарска старина, обръща вниманието на славянскитѣ учени върху тия издирвания въ областьта на нашата древность, които съдържатъ нѣщо ново за историята и етимологията и доказватъ, че и отъ блъгаритѣ може да се очаква не една придобивка за науката. Ето и самитѣ думи на рецензента, който не се подписва: Wenn auch ein grosser Teil der Beweistführugen in diesem Werke nur auf der vergleichenden Sprachkunde beruht und der Verfasser bei seinem Vorgehen hie und da auf einen Standpunkt angelangt ist, den man unter den Männern von Fach zu den anderweitig bereits überwunden zählt, so sind die gesammten Untersuchungen über das bulgarische Altertum, wie sie in dieser ersten Lieferung enthalten sind, im Ganzen und Grossen der Berücksichtigung des slavischen Gelehrten reps. gebildeten Publikums dennoch angelegentlich zu empfehlen, denn sie bieten für Geschichte und Etymologie eine Menge neuer wohl zu

beachtender Gesichtspunkte und führen den schlagendsten Beweis, dass aus den Ländern „da draussen in der Türkei“ für die Wissenschaft noch mancher bisher ungeahnter Gewinn zu erzielen wird.

Амбициозенъ до крайность, Раковски се е чувствувалъ гордъ отъ всички тия хвалебни отзиви — отъ множеството писма на млади българи, които възторжено сѫ се наричали негови ученици, искали сѫ да пишатъ точно като него, да се придържатъ о неговата граматика и фразеология. . . Къмъ всѣка отрицателна оценка той се е отнасялъ презрително и е вѣрвалъ, че никаква критика не е въ състояние да обори неговитѣ твърдения. Въ всѣка неблагоприятна критика е съзиралъ лични мотиви. Наричалъ е „тѫпѫглави даскѫлетини“ ония, които не сѫ се прекланяли предъ неговия авторитетъ и сѫ го обвинявали, че е заслѣпенъ отъ „нѣкое сочинительско тьщеславіе“. . . Считалъ ги е за свои лични врагове, вдъхновени отъ завистъ и умраза, а не отъ обективна истина на науката. Къмъ тѣхъ той е ирониченъ, язвителенъ, и когато имъ отговаря, завършва отговора си съ думитѣ: „Колко смѣшно е да пиши чьловѣкъ за нѣщо кое не знай!“

XVII

Тревожни събития въ Ромъния въ началото на 1866 г. — Нова надежда у Раковски за освобождение на България. — Презъ пролѣтьта на 1866 год. презъ Браила и Болградъ въ Кубей, Русия, заедно съ Панайотъ Хитова. — Въ Киприяновския манастиръ при Кишиневъ. — Сгодни условия за литературна работа.

Тревожнитѣ събития въ Ромъния въ началото на 1866 г., следъ детронирането на князъ Куза, създаватъ у Раковски нови надежди за освобождение на България. Турция е заплашвала Ромъния съ окупация — и ромънското правителство, за да улесни задачитѣ си, желаело е едно възстание отъ българска страна и дори се е заловило да поощрява революционно настроенитѣ българи въ Букурещъ да използуватъ благоприятния моментъ. На Раковски е било предложено да образува български легионъ, който да се присъедини къмъ ромънскитѣ войски и да действува противъ Турция за освобождение на балканскитѣ християни. Не е било чудно, и въ тоя случай, както преди въ Сърбия, Раковски — неволно, разбира се — да стане орждие на чужда политика. Но, както се вижда, други българи се залавятъ да служатъ по-ревностно на ромънското правителство и да действуватъ точно по неговитѣ упжтвания и желания. Раковски е билъ наклеветенъ отъ тѣхъ и заподозрѣнъ отъ правителството, поради което е трѣбвало да напустне Ромъния презъ пролѣтьта на 1866 г. и да дири спасение отново въ Русия. Презъ Браила и Болградъ той стига въ Кубей; придруженъ отъ Панайота Хитовъ. „Запрѣхме са въ Кубей, защото Раковски са разболѣ отъ своята болесть, която отдавна го бѣше завладала. Той пролѣжѣ цѣли 20 деня“ (Моето пжтуване, с. 68). По цѣлия пжть Хитовъ се е гри-

желъ за него като братъ. „Въ 1866 г. азъ не можѣхъ да излѣза на Балканътъ, защото бѣхъ длженъ да остана при Раковски. . . Въ онова врѣме той бѣше малко позастарѣлъ и болуваше отъ охтика, слѣдователно азъ бѣхъ длъженъ да му помогна както мога и дѣто мога“ (цит. кн., с. 102, 67). Тия думи на Хитова сж характерни за оная трогателна преданность, съ която сж се отнасяли къмъ Раковски българскитѣ хайдути.

Отъ Кубей двамата отиватъ въ богатия Киприяновски монастиръ, близо до Кишиневъ „Насколько мнѣ извѣстно, пише Сирку, въ Кипріяновскій монастырь приклоненный аѳонско-зографскому монастырю, Раковскій пріѣхалъ за пожертвуваніями на народное дѣло. Нужно замѣтить, что здѣшняя аѳонско-зографская братія, заправлявшая зографскими именіями въ Бессарабіи, до секулязираціи имѣній заграничныхъ монастырей, благотворила болгарамъ иногда въ широкихъ размѣрахъ, въ особенности въ послѣднія 15-20 лѣть, для изданій, и при другихъ обстоятьлствахъ; въ 60-хъ годахъ сюда ежегодно пріѣзжали учащіеся болгары изъ Одессы, Кіева, Москвы и Кишинева, иногда до 30 душъ, на всѣ лѣтніе каникулы и жили, конечно, на всемъ готовомъ, а иногда при отъѣздѣ получали на дорогу деньги. Не мало получалъ отъ здѣшнихъ аѳонитовъ и извѣстный предводитель болгарскихъ хайдуковъ, Филиппъ Тотя. Для Раковскаго монахи, насколько я знаю, были очень щедры, тѣмъ болѣе, что онъ былъ уже извѣстенъ въ литературѣ; онъ кажется, первый изъ болгаръ, получавшихъ отъ здѣшнихъ монаховъ пожертвуванія, открылъ путь и остальнымъ; къ тому же монахи не знали, какъ иногда употребляются деньги, собираемыя на народныя дѣла“. — Панайотъ Хитовъ разказва по-нататъкъ: „Азъ останахъ въ манастиръ̀тъ, а Раковски отиде въ Одесса да си промѣни пашпортътъ, да са повиди съ Николая Мироновича Тошкова и да поиска

отъ него помощь за бѫдѫщитѣ наши приготовления. Раковски мислѣше да сѫстави чети и да ги изпроводи въ Бѫлгария. Слѣдъ малко време Раковски са вѫрна назадъ“ (с. 68). И разказва на Хитова, че Тошковъ не билъ въ състояние да му помогне, понеже нея година не му провървѣло въ търговията; Раковски поискалъ 10,000 рубли, а Тошковъ му далъ само 800. . .

Въ Киприяновския монастиръ Раковски намира сгодни условия за литературна работа, обикаля при това изъ Басарабия, наблюдава живота на бесарабскитѣ българи и събира народни умотворения. Водилъ е твърде интересенъ животъ. И тукъ той е намѣрилъ условия да прояви своя вкусъ за ефектни жестове, за комфортъ и външенъ блѣсъкъ — както въ Бѣлградъ, когато е правелъ разходки до Топчи-дере съ файтонъ, съ „княжески конвой“, споредъ израза на единъ очевидецъ, съ двама конници отпредъ и двама отзадъ, — или пъкъ въ Атина, когато се разхождалъ гордъ изъ шумнитѣ улици, като княжески пратеникъ, съ двама адютанти: черногорския капитанъ отъ едната му страна и М. Балабановъ отъ другата, съ военната си униформа, — или пъкъ въ Котелъ, като момъкъ още облѣченъ въ бащиния си капутъ съ лесичи кожи, когато се е разхождалъ въ пруста и думалъ на племенницата си: „Я ме вижъ, Марийке, какъвъ съмъ напетъ!“ — „Во время своего пребыванія въ монастырѣ, пише Сирку, Раковскій держалъ пару рысаковъ и отдѣльный экипажъ и кучера, разумѣется, на монастырскій счетъ. Самъ онъ съ Хитовымъ занималъ цѣлую квартиру изъ 4-хъ комнатъ. Какъ авантюристъ своего рода, онъ любилъ выдавать себя за необыкновеннаго человѣка, и вообще за человѣка, отъ котораго почему-либо слѣдуетъ держаться на почтительномъ разстояніи; особенно это замѣтно было въ его обращеніи съ простымъ людомъ. . .“ (цит. ст., с. 28).

Следъ като е билъ избранъ за ромънски князъ Каролъ и политическитѣ брожения въ страната затихватъ, Раковски тръгва за Букурещъ, съ надежди, че новия князъ ще прояви благосклонностъ къмъ неговото отечество. „Да потропаме и на неговитѣ врата, казва той на Хитова... Бѫлгарете трѣбва да изпитатъ сичките срѣдства“ (П. Хитовъ, цит. кн., с. 69). Отъ монастиря двамата тръгватъ къмъ Кишеневъ, минаватъ презъ Комратъ, Болградъ, село Тумарево и стигатъ въ Галацъ. Като си отпочиватъ тамъ, отиватъ въ село Циганка, въ мушията на Никола Балкански, гдето прекарватъ зимата (П. Хитовъ, цит. кн., с. 69). Следъ това Раковски се озовава въ Букурещъ и заварва тамъ работи, които го изненадватъ. Презъ времето на неговитѣ странствувания изъ Русия и Бесарабия, ромънското правителство влѣзло въ сношение съ нѣколцина българи и се опитало да уговори съ тѣхъ условия за задружно действие между ромъни и българи въ случай на война съ Турция. По внушение на правителството билъ съставенъ въ Букурещъ „Таенъ съзаклѣтъ български комитетъ“, койтоималъ за цель „да приготви духоветѣ за едно общо възстание срѣщу общия неприятель на християнскитѣ източни народи“ (Ив. Касабовъ, цит. кн., с. 61). Начело сѫ стояли Ив. Касабовъ, неприязнено настроенъ къмъ Раковски (продължава да го клевети въ Споменитѣ си и следъ смъртьта му), Д. Диамандиевъ, Х. Сяровъ, Ст. Рѣповъ, Адженовъ и А. Андреевъ — личности, съвсемъ непознати на българския народъ, безъ авторитетъ и значение, а сѫщо тъй и безъ революционни склонности. Комитетътъ щѣлъ да действува въ съгласие съ ромънитѣ, и дори се е проектирало образуването на една Свещена коалиция (Ив. Касабовъ, цит. кн., с. 46). Ала тоя планъ за коалиция не се осѫществилъ, понеже ромънскитѣ работи взели добъръ край и обещаната българска помощь станала излишна. Щомъ узнава Раковски въ Букурещъ за съставянето на комитета и вижда какви

лица сѫ застанали начело, кипва, скарва се съ Касабова и почва да се отнася враждебно къмъ самия комитетъ. Тая вражда се усилва особено следъ като комитетътъ пристѫпва къмъ действие, придържа се о програмата на една дуалистична политика, и праща презъ февруарий 1867 г. до султана мемоаръ, въ който се казва между другото: Желанията на български народъ, Царю, се съдържатъ въ следующитѣ думи: Ваше Имп. Величество за да заякчи за винаги връскитѣ, които ни привързватъ при неговия престолъ, да провъзгласи нашата политическа и религиозна автономия, основана на една свободна коституция, като прибави при титлата на Султана на Османитѣ и оная Царь на Българитѣ“ (Ив. Касабовъ, цит. кн., с. 84; ср. и Ив. Адженовъ, цит. кн. III, с. 52). Има основание да се мисли, че враждата между Раковски и комитета на Касабова не е почивала на лична почва, а на принципални различия. Въ своитѣ противници, които сѫ мечтаели за спогодба и съюзъ съ Турция, Раковски не вижда нищо съзаклетнишко и революционно; тѣ не сѫ гледали съ добро око на бунтовницитѣ и не сѫ взимали участие въ четнишкитѣ движения по него време — дори сѫ заявявали открито предъ обществото, че нѣматъ нищо общо съ четитѣ. Единъ отъ съмишленицитѣ на Касабова се изразилъ, че комитета не иска да приеме въ срѣдата си „размирни елементи“ и „разни воеводи и хъшове“... (Д. Т. Страшимировъ. Историята на Априлското възстание, т. I. 1907, с. 36).

Когато влашкото правителство отказва да подкрепи българскитѣ домогвания, въ Букурещъ е била образувана тъй наречената „Добродѣтелна дружина“, която си поставя за цель да работи за освобождението на България съ съдействието на Сърбия. По сръбско внушение тая дружина на първо мѣсто въ програмата си поставя съединение на българи и сърби въ едно Югославянско царство съ

сръбски князъ начело. Въ програмата (начертана въ единъ протоколъ) не е казано по какъвъ начинъ ще се постигне освобождението на България и образуването на югославянско царство; отбелязано е само, че се избира настоятелство отъ седемь души, които „да се грижатъ за достигането на любородната цель“ (Д. Т. Страшимировъ, цит. кн. I., с. 66-65). Въ настоятелството е влизалъ Христо Георгиевъ, убеденъ русофилъ и привърженикъ на умѣрената политика. Разбира се, Раковски като революционеръ по природа и схващания, не е могълъ да участвува и въ Добродѣтелната дружина.

Хайдутитѣ оставатъ за него единствената срѣда, гдето е можалъ поне отчасти *да* осжществи бунтовнишкитѣ си идеи. Залавя се да ги превъзпита, да имъ постави новъ идеалъ, за който загатва още въ Горски пжтникъ: освобождение общенародно; започва да организира чети съ съдействието на Хитова, Филипъ Тотя, Караджата и др., които постоянно се движатъ около него и изпълняватъ съветитѣ му. Преди това още, въ 1864 г., той приготвя две чети; но отъ тѣхъ минава Дунава само едната, отъ 12 души (Хр. Македонски, Записки. София, 1896, с. 34). Какво въздействие оказва Раковски върху нашитѣ хайдути и какво значение има за организацията на революционното дѣло у насъ, се вижда отъ признанието на войводата Христо Н. Македонски. Следъ като усвоява идеитѣ на Раковски, той тръгва по съвсемъ другъ пжть: „Като че научихме нѣщо ново, пише той, нашиятъ кржгозоръ като че се разшири, ние разбрахме нѣщо по-вече, отъ колкото знаехме до днесъ. До вчера ния смѣтахме, че крайната наша цель е да станемъ хайдути и да си отмъщаваме за частни или же локални обиди, оскръбления, злоупотрѣбения и убийства; сега ние видѣхме и разумѣхме, че имало и друга по-широка дейность... Думата бунтовникъ се запечати въ главата ми. Азъ не искахъ вече да съмъ простъ хайдутинъ — да отмъщавамъ за себе си, за до-

машни и приятели; — а искахъ да стана бунтовникъ — да помогна на народа, да се избави отъ ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутинъ — това ми се виждаше вече твърде малко отъ онова, що азъ усѣщахъ сега, че трѣбва да се върши, че трѣбва да се прави отъ онія, които се посвѣщаватъ на народнитѣ дѣла, между които азъ гордо и самодоволно причислявахъ и себе си“ (Хр. Н. Македонски, цит. кн., с. 28). Тая заслуга на Раковски опредѣля и Ботевъ: „До 1862 г. сичкитѣ наши опити за възстание сѫ носили на себе си частенъ характеръ и не сѫ били следствие на една узрѣла и разпространена идея за свобода, а просто едни въоръжени протести противъ нетърпимитѣ турски насилия и оскърбления. А такъвъ протестъ е било и нашето знаменито хайдучество. Отъ 1862 г., т. е. — отъ онова време, когато тая идея излѣзе отъ предѣлитѣ на народното предание и образува особенна политическа литература, тия протести приеха съвсемъ други характеръ и колоритъ. Дѣятелностьта на Раковски е ознаменовала тоя периодъ. Наистина, преди тоя периодъ нашитѣ възстания и съзаклятия сѫ били по-голѣми и следователно — по-силни, но тѣ освенъ добри и развити предводители, не сѫ имали още и ясна начертана програма и напълно изработена идея. Заслугата на Раковски се състои въ това, че той обобщи и разпространи тая идея, изъ числото на нашитѣ народни хайдути създаде ни нѣколко души народни предводители и пламени борци за свободата. Семето, което пося тоя незабравимъ за насъ мѫжъ, даде доста добри плодове, но ние, или неговитѣ наследници не можахме да се възползваме съ време отъ тѣхъ“.

За да действуватъ по-планомѣрно и целесъобразно четитѣ, Раковски съставя Привременъ законъ за народнытѣ горскы четы за 1867-о лѣто [Дата: 1. I. 1867]. Тамъ дава подробни указания, какъ да се устройватъ четитѣ и по какъвъ начинъ да действуватъ. Всички чети ще бѫдатъ

подчинени на „Върховното народно българско тайно гражданско начялство, което се състои за тая годинж отъ седемь лица: отъ прѣдсѣдателя, подпрѣдсѣдателя и отъ пять върховны съвѣтника. . . Сичкитѣ войводи сж длъжни да слѣдувжть направленията и наставленията главнаго войвода, който е упрѣдѣленъ отъ Народното Върховно Начялство и кому подъ управлението сички тия да бждатъ.“ Четитѣ, който не искатъ да се подчинятъ на Върховното началство ще бждатъ преследвани. „Върховното народно начялство ще обуржжи сичкы тукашны четы и ще имъ набави сичкытѣ нуждни потрѣбности за похода имъ, както ще имъ улесни хода и минуваньето за въ Българиж и обратно, при томъ ще ся старай и грыжи не само за тѣхното безопасно зимовище, нъ и за новосъставенытѣ отъ тамо четы“ (Ив. Адженовъ, цит. кн. III, с. 41-45). Подъ влиянието на Раковски, Хитовъ и Филипъ Тотю решаватъ да работятъ задружно. „Условихме са да ходиме подъ една команда, да си напишеме законъ и да са управляваме като сѣки „народни чети“. Покойни Раковски ни написа единъ малъкъ законъ и научи ни какъ да работиме, за да имаме по-добаръ успѣхъ“ (П. Хитовъ, цит. кн., с. 89).

Не е излишно да отбележемъ пжтемъ, че Раковски именно — като пръвъ, който се опитва да начертае посоката на революционнитѣ действия въ България — подготвя образуването на сжщински революционенъ комитетъ. Може смѣло да се твърди, че комитетътъ, съставенъ по инициативата на Л. Каравеловъ въ 1869 г., се явява въ значителна степень като резултатъ отъ дейността на Раковски и като нейно продължение. Организационната дейность на Левски, Каравелова и Ботева нѣма нищо общо съ Тайния комитетъ на Касабова, нито пъкъ съ консервативнитѣ представители на Добродетелната дружина. Една отъ голѣмитѣ заслуги на Раковски е, че той се явява като

непосредственъ предходникъ и учитель на нашитѣ истински революционери — Левски, Каравелова и Ботева, които отъ своя страна продължаватъ започнатото отъ него, като се придържатъ о една по-опредѣлена революционна програма, отговаряща на новото време и новитѣ условия. На тѣхъ той е въздействувалъ не само съ възгледитѣ си, но изобщо съ цѣлата си личность, съ своята непреклонна воля, съ готовността си да се пожертвува за своя народъ, да посвети нему цѣлиятъ си животъ, а преди всичко въздействувалъ имъ е съ своя идеализмъ. Видѣхме какъ се отзовава Ботевъ за Раковски. Не напраздно и Каравеловъ говори за „бѫлгарскиятъ юнакъ и патриотинъ Раковски, който съ своето учение и съ своятъ правиленъ патриотизѫмъ вѫоружилъ противъ себѣ си сичко, щото било старо, преживѣло и гнило... Раковски само оралъ, а неговитѣ послѣдователи захванале да сѣятъ и да жѫнатъ... Той е единъ отъ ония бѫлгаре, които никога не могатъ да бѫдатъ забравени... които сѫ посвѣщали сичкиятъ свой животъ на народа си". Нему Каравеловъ посветява едно отъ своитѣ стихотворения, Пѣсень на Раковски, гдето го представя като пламененъ поклонникъ на свободата: презъ цѣлия си животъ само нея еималъ за кумиръ.

На тоя кумиръ той не измѣня до последния си часъ. Подъ непосрѣдното наблюдение на Раковски, въ мушията на Балкански, сѫ се приготвяли чети. Две отъ тѣхъ — едната на Хитова, другата на Филипъ Тотя — минаватъ Дунава. И Раковски е доволенъ отъ плодоветѣ на своитѣ усилия. Ала не еималъ физическа възможность да работи по-нататъкъ въ сѫщата посока. Съвсемъ отпадналъ, той отива презъ лѣтото въ Букурещъ, измѫчванъ отъ гръдна болесть. Поради праха и задухата се оттегля въ вилата на Мустакови, въ лозята, и тамъ, макаръ и боленъ, работи надъ последното си съчинение, Български тѣ хайдути,

тѣхно то начало и тѣхна та постояна борба съ турцы тѣ отъ паденія Българіи до днешны тѣ временна (Букурещъ, 1867 г. Второ издание, Варна, 1880). Написана е била само първата часть — отдѣленіе пьрво. Въ предговора авторътъ протестира, за последенъ пѫть, срещу неправдитѣ и жестокоститѣ на европейската политика, възмущава се отъ културна Европа, която гледа равнодушно страданията на единъ поробенъ народъ. „Ученаіа Европа глѣда прѣдь себѣ си, въ срѣдѫ тѫ на най-хубавый евроцѣйски прѣдѣлъ и въ той-зи іоще вѣкъ, чясто да се подновѣвѫть ужасны крьвопролитыя и насилствыя . . . слуша жалостны тѣ и скрьбны тѣ плачове на невинны тѣ жьртвы и сичко това се потѫпква на дипломатическыя лукавъ столъ. . . А най-срамотно то за чьловѣчештинѫ тѫ е: чи сама тіа, образована хрістіанска Европа, безстыдно въспрѣпятствува на народы тѣ . . . да отѣмнѫть похытенѫ тѫ отъ губителы тѣ имъ . . . милѫ свободѫ, баштинѫ земьѫ, народны тѣ си права . .“ Следъ това Раковски изтъква, че е необходимо да се изучи историята на българскитѣ борби за освобождение, изяснява значението на думата хайдутинъ и посочва накратко, какво участие сѫ взели нашитѣ хайдути въ сръбскитѣ и гръцки освободителни движения, а сѫщо така и въ руско-турскитѣ войни като доброволци при рускитѣ полкове. „Сърбско то днѣшно княжество е твърѣ млого дльжно за свободѫ тѫ ѓи на български тѣ хайдушки четы, коихъ то храбрыя българинъ витіазъ хайдутъ Велко поведи съ себѣ си отъ видинскы тѣ гори и отиде въ Сърбиѭ съ тѣхъ. . . Познати сѫ хайдутъ Велкови тѣ заслугы на сърбы тѣ и той само е оставилъ безсмьртно имя между сърбскому народу; не отъ записанѫ тѫ сърбскѫ повѣстность, нъ отъ дѣла та, кои то народа глѣдаше и отъ него народъ и до днѣсь іоштѣ има живи свидѣтели. Сърбската нова повѣстность е записала

хайдутъ Велка и неговѫ тѫ храбра дружина подъ имя то бекіари т. е. чюжденци, неженени и незадомени въ Сърбиѭ!.. Тіа е примьлчіала и много други знамянити българи, кои то сѫ зѣмали живо и успѣшно участие въ тогавашны тѣ договоры и политическы сношеыя на сърби тѣ съ турцы тѣ. Сърбска та нова повѣстность е писана по духу на гърцкѫ тѫ и иска сичко да прѣдстави на сърбско. Нъ врѣмя то не е отколѣшно и живи тѣ доказателства не могѫть да се потѫпчыѫтъ... Български тѣ горски хайдушки чети и въ въстание то на свободнѫ днѣсь Гърциѭ притекохѫ пламенно съставихѫ особны пьлкове, а най-паче полкѫ на коницѫ тѫ и показаха най-голѣмѫ тѫ храбрость, боріашти ся противо обштыя врага турчина. Гърцка та нова повѣстность съ сичкѫ тѫ си прѣстраность не измѣни народно то имъ имя, но записа нѣколцина отъ по-знамяны тѣ подъ имя то Βούλγαροι — българи а нѣ бекіари! А и ни ти можяше да учини другче, защотото нѣколцина приживіахѫ подиръ освобождение то Гърций и занимавахѫ най-голѣмы тѣ чинове, какъ то бѣше покойный хаджи Христо. — Българскы тѣ горски хайдушки чети и въ рускы тѣ противъ Турциѭ биткы зѣха живо учястие и заскужиха съ най-голѣмѫ вѣрность и привьрзаность Россий. Штомъ минавахѫ Дунава руски тѣ войски, тии играіахѫ вѣкы голѣмѫ ролѫ прѣдь рускы тѣ пьлкове, отдѣлни въ особны легий и прѣдводими отъ свои си прѣдводителы българы. Нъ и тамъ останахѫ нейзвѣстни, понеже руска та повѣстность ги записваше подь имя то волентири — самоволни и ништо повѣче!“ По-нататъкъ, въ особена глава, се излагатъ Прѣдваритьлни причини падения византийскаго царства. Тукъ се възвеличава храбростьта на старопланинскитѣ българи, първитѣ прѣселници отъ Хиндистанъ, и се излагатъ враждебнитѣ отношения и борбитѣ между българи и гърци.

Смъртьта попрѣчва на Раковски да довърши и издаде другитѣ части отъ своето съчинение. Той умира въ Букурещъ на 8 октомврий 1867 г. — на 46 годишна възрасть. Ето що разказва единъ очевидецъ за послѣднитѣ минути отъ живота му: „Азъ отидохъ за пръвъ пѫть въ Букурещъ на 1867 г. Раковски бѣше дошълъ тамъ, две недѣли по-рано, и бѣше слѣзълъ у дома на българския владика Панаретъ. До тогава той живѣеше на мошията на стария си приятель, Никола Балкански. Той бѣше вече тежко боленъ, но още на крака. Слѣдъ нѣколко деня братя Мустакови му отстѫпиха (вилата) си въ лозята на Филаретъ, и Раковски се прѣсели тамъ. Неговото състояние ставаше отъ день на день по-отчаяно. Докторитѣ Протичъ и Атанасовичъ ходѣхѫ често да го прегледватъ, ходѣхѫ тоже и други българи като на поклонение. Салонътъ му бѣше постоянно пъленъ съ хора. Раковски се интересуваше много за народнитѣ работи, четѣше вѣстницитѣ и распитваше за България ония, които идѣхѫ отъ срѣща. Бѣснуванията на Митадъ паша го гнѣвѣхѫ. Той постоянно повтаряше: „Ахъ, защо не съмъ здравъ!“ — като че искаше да каже, че ако бѣше билъ здравъ, той щѣше да мине Дунава съ нѣкоя дружина и да остмъсти на турцитѣ за тѣхнитѣ звѣрства. По онова врѣме войводитѣ Панайотъ и Тоню се намираха въ Балкана, и Раковски често говорѣше за тѣхъ, като исказваше надеждата, че поне тѣ ще умѣѫтъ да заплатѫтъ на турскитѣ власти, както имъ се слѣдва. Състоянието му, обаче, слѣдваше да става по-лошаво; презъ мѣсецъ септември се яви отъ лѣвата страна на гърдитѣ му единъ голѣмъ абцесъ, слѣдствие на охтиката, и Раковски трѣбваше да лежи на постелката си. Надежда за излѣчение вече нѣмаше, и той го знаеше. Единъ день бѣше дошелъ да го споходи единъ русенски първенецъ. Раковски започнѫ да го распитва за България и Митадъ паша; той го попита още,

дали знае, какво говори Митадъ паша за него. Русенецътъ му каза, че пашата го кълне на смърть. Раковски се позасмѣ и отговори, че скоро ще се испълнѧтъ клетвитѣ на Митада. Тоя отговоръ прѣпълни съ сълзи очитѣ на сичкитѣ, които бѣхѫ въ стаята. Нѣколко дена по-послѣ Раковски прѣдаде на Бога великата си душа. Прѣдъ отворения гробъ сички български емигранти наведохѫ главѫ. Раковски бѣше подигналъ жлъчката на много честолюбци, които не се свѣнѣха да го псуватъ и да го клеветѧтъ, но тѣ сички сега прѣдъ праха му, се смирихѫ и се принудихѫ да признаѧтъ, че България загубва единъ буенъ патриотъ и единъ великъ синъ. При погребението на тоя народенъ мѫченикъ, което станѫ съ разноскитѣ на Балкански, присѫтствувахѫ сичкитѣ българи, които живѣеха въ Букурещъ; тѣ се бѣха стекли съ хиляди. Присѫтствуваха тоже и много румѫнски сановници, както и нѣкои прѣдставители на великитѣ държави. Така свърши бурния си животъ единъ пламененъ патриотъ, който се бѣше цѣлъ посветилъ на свободата и независимостьта на злочестата тогава България".

Той тъй силно е обичалъ своето отечество, че не е искалъ да бѫде погребанъ въ чужди край, да почива въ чужда земя. „Азъ съмъ всѣкогы былъ българинъ и ще бѫдѫ не само до гробъ такъвъ, но ѥще и послѣ смъртьта ще оставѩ завѣщание, и прахъ ми да ся не смѣси съ другѫ народность!..." (До Дайнелова; Бѣлградъ, 3. II. 1861 г. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 91).

На 2 юний 1885 г. коститѣ му бидоха пренесени отъ Букурещъ въ София и оставени на тавана на черквата св. Недѣля, гдето и до день днешенъ стоятъ...

БИБЛИОГРАФИЯ

Ив. П. Адженовъ. Записки отъ живота на Георги Стойковъ Раковски. Свитъкъ I. Руссе, 1899.

Д-ръ Боби Петровъ. Биография на Г. С. Раковски. София, 1910.

Г. Котевъ. Единъ случай отъ живота на Раковски — Браилското въстание и неговитѣ сѣтнини. Български народенъ календаръ за 1890 година. София, 1890, с. 49-78.

Ч. Поповъ. Чърти изъ живота на Савва Ст. Раковски. Руссе, 1893.

М. Д. Балабановъ. Годявката на Раковски. Лѣтописи, София, 1900, кн. 4, с. 72.

Ст. Романски. Браилски историйки (1841-1843) Студии и документи. СбБАН., София, 1914, кн. III, 2.

Б. Пеневъ. Биографически бѣлѣжки за Раковски отъ П. Р. Славейковъ. Вѣстникъ на вѣстницитѣ, София, 1917, бр. 2.

П. Сырку. Къ исторіи литературы возрожденія болгаръ. Посмертныя изданія сочиненій болгарского писателя Г. С. Раковского (Ключь болгарскаго языка. — Прѣдь-вѣстникъ Горскаго пѫтника. — Изступленый дервишъ). Извѣстія славянского благотворительного общества. Годъ второй, 1885, № 1. [Срв. в. Марица, Пловдивъ, г. VIII, 1885, бр. 707-708, сп. Зора, г. I, 1885, кн. 2, с. 93-94. К-вскый [П. С. Кършовски] издаде отдѣлно статията, Свищовъ, 1891.

М. Арнаудовъ. Раковски и Горски пѫтникъ. СбБАН., София, 1917, кн. IX, с. 44 сл.

Ив. А. Богоровъ. Живота ми описанъ отъ мене. София, 1887.

Х. Чърти изъ живота на Николай Стефановъ, труженикъ по народното възраждане. Силистра, 1890.

С. И. Доброплодний. Кратка автобиография на —, извлѣчена отъ пространата му. София, 1893.

К. Суходолска. Мемоаритѣ на Чайковски. СбНУНК, София, г. X, 1894.

Райно Поповичъ. Христоиѳія или благонравіе. Будимъ, 1837.

П. Хитовъ. Моето пѫтуване по Стара-планина. Букурещъ, 1872.

Д-ръ Василъ Х. Стояновъ—Беронъ. Археологически и исторически изслѣдованія. Търново, 1886.

Кр. Раковски. Страници изъ българското възраждане. Мисъль, литер. сборникъ. София, 1910, кн. 1, с. 142-172.

И. Д. Шишмановъ. Ив. Добровски. Бълг. прѣгледъ, София, г. III, 1896 кн. 7-8.

М. Радивоевъ. Врѣме и животъ на Търновския митрополитъ Илариона (Макариополски). София, 1912.

Марко Балабановъ. Гавриилъ Кръстевичъ. София, 1914.

Ю. Ивановъ. Български периодически печатъ. София, 1893, с. 44-44.

К. Иречекъ. Княжество България, т. II. Пловдивъ, 1899.

Г. Димитровъ. Княжество България, II. Пловдивъ, 1896.

J. Скерлић. Омладина и њена књижевност. Београд, 1906.

Д. Т. Страшимировъ. История на Априлското възстание, т. I. Пловдивъ, 1907.

V

Добри П. Чинтуловъ

I

Животъ. — Сливенъ и Одесса. — Първи литературни опити. — Учитель въ Сливенъ и Ямболъ. — Личность.

Чинтуловъ е роденъ въ Сливенъ въ 1822 г. Най-напредъ се е училъ въ родния си градъ — въ гръцко училище; както се вижда, ималъ е възможность, пакъ въ родния си градъ, да продължи учението си при български учитель. Въ 1838 г. напуща Сливенъ и тръгва за Русия — на пѫть за Русия той спира известно време въ Елена и Търново, пакъ съ цель да продължи българското си учение, при по-добри, по-подготвени учители. Отъ тамъ се отправя за Букурещъ, гдето прекарва година и половина въ гръцкото училище на двама българи гръкомани. Въ 1840 г. той е въ Одесса. Влиза тамъ въ срѣдата на родолюбивитѣ български емигранти, които се загрижватъ за него и му даватъ възможность да добие по-високо образование. Въ Одесса той постѫпва най-напредъ въ уездното (околийско) училище (нѣщо срѣдно между прогимназия и гимназия), чийто курсъ завършва въ продължение на три години (1843 г.). Като способенъ ученикъ, получава степендия отъ руското правителство да учи въ Одесската духовна семинария.

[Одесската българска срѣда. Нашата емиграция — подъ влиянието на рускитѣ славянофили. Славянофилската литература — публицистична, идейна и художествена. Поети славянофили — Хомяковъ; влиянието му върху Чинтулова.

Първитѣ му литературни опити — подражание на руски стихотворения. Сатира „Фенерство“, писана въ Одесса по подражание на Пушкиновото стихотворение „Клеветникамъ Россіи“. (Споредъ Пундевъ, 126, стихотворението е отъ Шишковъ; споредъ Табаковъ, 23, отъ Чинтуловъ). Стихотворението е насочено противъ фанариотитѣ; въ връзка съ черковната борба; авторътъ заплашва враговетѣ на България съ балканския левъ, заявява имъ, че българскиятъ народъ не ще търпи повече това позорно духовно иго. Никаква поезия!]

Презъ лѣтото на 1849 г. Чинтуловъ завършва успѣшно духовната семинария, завръща се въ родния си градъ въ 1850 г. и почва да учителствува. Преди това, въ 1849 г., той печата въ „Цариградский вѣстникъ“ две стихотворения — „Стара майка се прощава съ сина си“ и „Изпроводякъ на едного българина изъ Одесса“. Това сж първитѣ му печатни произведения. Като учитель той работи за реформирането на Сливенското училище и се намѣсва енергично въ черковната борба. Въ 1871 г. той е билъ избранъ за представитель на Сливенския санджакъ въ Народния черковенъ съборъ въ Цариградъ, който е трѣбвало да се занимава съ въпроса за уредбата на българската епархия и изобщо на българската черква.

Като учитель въ Сливенъ Чинтуловъ написва множество бунтовнишки пѣсни, които се разпространяватъ между младежьта и между неговитѣ ученици. Популярнитѣ мелодии, съ които сж били придружени тия пѣсни, сж способствували още повече за разпространението имъ. За нещастие, повечето отъ патриотическитѣ пѣсни на Чинтулова сж унищожени, и то отъ самия имъ авторъ — единъ день той е билъ принуденъ да изгори всичкитѣ си ржкописи, понеже единъ неговъ съгражданинъ го заплашилъ, че ще го предаде на турцитѣ. „Замръзнахъ на мѣстото си — ни казваше Чинтуловъ —

като си помислихъ турската тъмница и следствието отъ моето затваряне! Върнахъ се азъ дома, душевно наскърбенъ. . . и прибързахъ да прибера и притребя всичко що имахъ въ ржкописи, що можеше да ме компрометира. Разтворихъ чекмеджетата на масата, разтворихъ сандъка си, дето лежаха свити, свързани моитѣ исторически записки, стихотворения, двѣ повѣсти и пр. — Всичко това осждихъ на смърть! Занесохъ ржкописитѣ при огъня, разплакахъ се, като че ли ме погребваха живъ, и ги струпахъ върху пламтещитѣ главни. Хартията почна да пламти, азъ стояхъ надъ нея; сълзи ручаха изъ очитѣ ми, азъ проклинахъ сждбата си! Когато моитѣ възвишени идеали, моитѣ надежди и стремежи — самъ си азъ горѣхъ въ пламъка, произнесохъ думитѣ: „Проклета да е ржката ми, ако хвана още веднажъ перото да пиша за тоя подълъ робъ!“ (Грековъ, 136).

Останали запазени само нѣколко стихотворения, които Чинтуловъ далъ на свои приятели и ученици да ги преписватъ.

Освенъ въ Сливенъ, той е учителствувалъ и въ Ямболъ, гдето сжщо се е проявилъ като образцовъ учитель и енергиченъ будитель на българския духъ.

Характерно за този нашъ поетъ е едно раздвоение на личността — едно разграничение между духовния и практическия човѣкъ — между човѣка на вжтрешния животъ и човѣка на външния, практическия животъ. Въ въображението и чувството си той се издига до революционенъ патосъ, а въ практическата си дейность не проявява нищо бунтовнишко, нищо революционно. Напротивъ: боязливъ е, тихъ, смиренъ, понѣкога дори малодушенъ — единъ човѣкъ, който не обича острить конфликти и комуто е присърдце повече тишината, спокойствието на уединението. Докато първитѣ си стихотворения, печатани въ „Цариградский вѣстникъ,“ той се проявява като просвѣтитель — и въ сжщото време като романтиченъ мечтатель — по-нататъкъ той

минава къмъ революционни мотиви, къмъ патетични бунтовнишки възгласи. Въ повечето отъ пѣснитѣ си той се очертава като пламененъ родолюбецъ, който вижда спасението на отечеството си въ кървавия бунтъ. А на дѣло той е единъ скроменъ, затворенъ въ себе си учитель — не печата смѣлитѣ си пѣсни, не се подписва дори като тѣхенъ авторъ. На практика той ратува за черковна свобода — изхожда отъ схващанията и идеалитѣ на просвѣтителитѣ и намира, че българитѣ трѣбва да се погрижатъ преди всичко за своята просвѣта, за духовното си освобождение, и следъ това вече да мечтаятъ за политическа свобода. Въ преклонната си възрасть, като учитель, проповѣдникъ и общественъ възпитатель, той съветва своитѣ сънародници да бѫдатъ по-благоразумни, да не се увличатъ отъ революционеритѣ и да очакватъ помощь отъ Русия.

Заслужва да се отбележи и това още, че революционнитѣ настроения сѫ вдъхновявали Чинтулова и сѫ му дали поводъ да напише множество пламенни стихотворения — въ които е отразенъ стремежъ къмъ просвѣта — които сѫ ценни за насъ собствено не съ идейното си съдържание, не съ просвѣтната си тенденция, а съ своя лиризъмъ, съ поезията, която съдържатъ въ себе си, съ онова субективно поетическо чувство, което ги прониква. Цельта на поета е била не да поучи българитѣ, а да изрази въ по-художествена форма по-интимнитѣ свои преживявания. Като просвѣтитель той се проявява не въ стихотворни произведения, а въ своята учителска и обществена дейность въ Сливенъ — особено презъ 70-тѣ години. Презъ 50-тѣ, а може би и въ началото на 60-тѣ години, той пише патриотически и революционни пѣсни, зове българитѣ да възстанатъ, да се превърнатъ до единъ въ бунтовници, а презъ 70-тѣ години, тъкмо когато революционнитѣ движения у насъ вематъ най-широки размѣри, когато въ нашата литература се подви-

заватъ поети-революционери като Ботева, Каравелова и Стамболова, у Чинтулова съвсемъ угасва предишнятъ революционенъ пламъкъ, той се увлича отъ идеалитѣ на бавната и мирна просвѣта.

Следъ освобождението, сломенъ отъ нещастия, Чинтуловъ отпада духомъ. Мекъ по природа, тихъ и повече мечтатель, отколкото бунтовникъ, той не е билъ създаденъ за суровитѣ борби на живота. Постепенно все повече се откжсва отъ околнитѣ — усамотява се, затваря се въ себе си, отчужденъ отъ новото време, отъ неговитѣ идеали и тревоги. Въ 1886 г. той умира съвсемъ самотенъ — изоставенъ и забравенъ. Неговиятъ юбилей въ 1922 г. събуди отново споменъ за него.

II

Стихотворенията на Чинтулова. — „Стара майка се прощава съ сина си“ — „Изпроводякъ на едного българина отъ Одесса“. — Характерни особености на тия стихотворения. — „Възпоменание“. — „Стани, стани, юнакъ балкански“. — „Кжде си, вѣрна ти любовь народна?“ — „Българи юнаци“. — „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене“. — „Лѣтна нощь се превалява“. — „Двама приятели“. — „Патриотъ“. — Популярностьта на Чинтуловитѣ стихотворения. — Чинтуловъ и Славейковъ.

За стихотворенията на Чинтулова имаме твърде оскждни и неточни сведения. Ние не знаемъ, колко сж на брой тия стихотворения, кога точно сж писани, не знаемъ сжщо така, кои свои пѣсни Чинтуловъ е писалъ въ Ямболъ и Сливенъ и кога изобщо е престаналъ да пише. Твърде е възможно и следъ изгарянето на ржкописитѣ си да е продължавалъ да пише.

Запазенитѣ до сега сж покварени, тѣ сж зле записани — минаватъ отъ ржка на ржка. Препечатани сж често отъ различни пѣснопойки; и сега повечето отъ тѣхъ сж запазени въ невъзможенъ видъ. Отпосле въ пѣснопойкитѣ прибавятъ чужди стихове къмъ стихотвренията на Чинтулова.

Съ положителность знаемъ, че сж отъ Чинтулова следнитѣ стихотворения: 1. „Стара майка ся прощава съсъ сынъатъ си“ и 2. „Испроводякъ на едного българина изъ Одесса“.

И дветѣ сж печатани въ „Цариградский вѣстникъ“, 1849 г., и носятъ подписа на Чинтулова. И дветѣ сж писани въ Одесса.

Както изглежда, това сж първитѣ му по-сериозни поетически опити. Тѣ свидетелствуятъ за онѣзи интимни чувства, които сж го обземали при мисълта за родината и неговитѣ родители.

1. Стара майка ся прощава съсъ сынъ-атъ си. Въ чужбина той често си спомня за скръбьта и сълзитѣ на майка си, която го е изпращала въ далеченъ пѫть, и изразява тази скръбь наивно и непосрѣдно въ това свое първо стихотворение, печатано въ „Цариградский вѣстникъ“, 1849 г., бр. 59 отъ 6. VII, подписано съ инициали Д. П. Ч.

Прощавай сынко, много здравье,
Едничка рожбо на свѣтъ-атъ;
Така Сѫдбата намъ направи
Сынъ съ майка да ся раздѣлятъ.

Това ли чякахъ азъ отъ тебе,
Отъ какъ си още малъкъ былъ,
Та сега въ мойто старо време
Въ пѫть дълакъ си ся наредилъ?

Въ страны ты чюжды ще да идешъ,
Кадѣ ти сочи совѣстьта,
Свѣтъ-атъ и хората да видишь
И да си търсишь тамъ честьта.

Нъ мислишь ли ты, рожбо мила,
Че щѫ да имамъ азъ покой,
Кога отъ старость и безъ сила,
Любезный образъ спомня твой?

Ако да видя буря страшна
Съсъ силенъ дъждъ да завали,
То моята душа нещастна
Отъ страхъ ще скоро затрепти.

Ако трѣскавицата слушамъ
И страшенъ гѣрмель да гърми,
То азъ съ [съсъ] страхъ голѣмъ щѫ думамъ:
Ахъ, сега дѣ ли е сынь ми?

Когато овцитѣ заблѣятъ,
Играятъ, тичатъ по поле;
Когато птичкитѣ запѣятъ
Подъ сино-ясното небе,

Щѫ думамъ азъ: Ахъ птичкы, овцы
И вы си имате дѣца,
При васъ играятъ ваш'тѣ рожби,
Нъ мойта въ чюжда е страна!

Кога ся вече ты находишь
По чюждестранны градове,
И въ тѫзе кѫща пакъ си додишь
Кой ще ти помощь подаде?

Кадѣ е мойта майка мила
Роднинытѣ ще пыташъ ты,
Нъ само нейната могила
Тогазь щѫтъ ти покажатъ тій.

Душата ти неще забрави
Това що ти хортувахъ азъ.
Върви, носи си много здравье
И споменувай пакъ за насъ.

Чинтуловъ пратилъ отъ Одесса това стихотворение на майка си по единъ пѫтникъ, който мислилъ да мине презъ Сливенъ; но майка му е била вече мъртва (Освенъ това, пѫтникътъ не се отбилъ въ Сливенъ). Той не е подозиралъ дори, че неговото поетическо въображение му е рисувало въ сѫщность действителностьта на неговото завръщане въ родната кѫща.

2. Въ друго стихотворение, писано сѫщо въ Одесса, Чинтуловъ изразява своята тѫга по родината. Това стихотворение е озаглавено: Испроводякъ на едного Бъл-

гарина изъ Одесса (Цариградский вѣстникъ, 1849 г., бр. 59 отъ 6. VIII), подписано пакъ съ Д. П. Ч.

Ты тръгвашъ, друже нашъ любезный,
Достигна тойзь несносенъ часъ,
Когато вече въ пѫть послѣдный,
Мы слушамы тукъ твой-атъ гласъ.

Фърчи, фърчи, о друже, съ радость,
Фърчи къмъ роднытѣ страни;
Развесели ты твойта младость
Подъ милытѣ намъ планины.

Небесна радость тамъ живѣе
По край студената вода;
Тамъ вѣтаръ-атъ кога повѣе
Въ сърдца развива веселба.

Тамъ роднитѣ ти мили братья
И твойтѣ майка и баща,
Да тя пріемнатъ въ обятья,
Денѣ тя чякатъ и нощѣ.

Нъ тамъ въвъ бащины обятья,
Кога тя радость угради,
Смысли, че общитѣ ни братья
Въвъ мракъ живѣятъ и мъглы.

И чякатъ тій съсъ нетърпѣнье
Небесный свѣтъ да гы огрѣй,
И въ тѣхъ да свѣтне просвѣщенье
И мракъ-атъ тьменъ да развѣй.

Мы щемъ тя помнимъ дѣто ходишъ.
Денѣ, нощѣ и всякой часъ;
А тебѣ всинца ти ся молимъ,
Да не забравяшъ и ты насъ.

Земни отъ насъ, о друже вѣрный,
На вѣчна дружба тойзь залогъ,
И въ пѫть-атъ ти, пѫть най-надѣжный
Да ти е Всемогущый Богъ.

Както виждаме, въ тия първи стихотворни опити на Чинтулова ние не срѣщаме онзи революционенъ духъ, който прониква и отличава другитѣ му стихотворения. И въ дветѣ той се изразява твърде предпазливо за състоянието на своитѣ еднородци, като загатва повече за духовнитѣ, отколкото за политическитѣ условия на българския животъ. Въ второто стихотворение срѣщаме следнитѣ два куплета:

Нъ тамъ въвъ бащины объятья. . .
Кога тя радость угради,
Смысли, че общитѣ ни братья
Въвъ мракъ живѣятъ и мъглы.

И чакатъ тій съсъ нетърпѣнье
Небесный свѣтъ да гы огрѣй,
И въ тѣхъ да свѣтне просвѣщенье
И мракъ-атъ тьмень да развѣй.

Прави впечатление свободниятъ и естественъ стихъ и издържаната форма, въ които сѫ написани тия две стихотворения, особено като се вземе предъ видъ, че тѣ сѫ написани въ 1849 г., а, може би, и по-рано. Размѣрътъ е строго издържанъ, и римата изобщо взето, е звучна и правилна. И въ дветѣ стиховетѣ сѫ деветь-срични и осемь-срични, ямбически (четири-стѫпенъ ямбъ), съ женски и мѫжки рими. Първиятъ стихъ се римува съ третия, а вториятъ — съ четвъртия. Този размѣръ, доста сполучливо спазенъ, ние срѣщаме въ нашата поезия още преди Чинтулова — въ посвещението къмъ поемата „Стоянъ и Рада“ отъ Н. Геровъ (Одесса, 1845 г.):

Не съмъ увилъ азъ китка цвѣте
Да дамъ на твоя хубость даръ. . .
И да ти влеза въвъ сърдцето
Съ народенъ нашъ обичай старъ.

Безъ съмнение, Чинтуловъ е познавалъ добре това произведение на Герова, издадено въ Одесса, и то презъ времето, когато Чинтуловъ е билъ тамъ ученикъ. Твърде е възможно въ случая той да е билъ повлиянъ отъ формалната страна на поменатото посвещение. Нека си спомнимъ и за посвещенията на рускитѣ поети — особено тия къмъ поемитѣ на Пушкина и Лермонтова — за да разберемъ формалното подражание на Герова. Трѣбва да се отбележи, че стиховетѣ на Чинтулова се отличаватъ съ повече движение, повече естественость и поезия — и откъмъ чувство сж посъдържателни, и въ формално отношение повече сж издържани.

Отбелязанитѣ стихотворения на Чинтулова правятъ впечатление още и съ своя езикъ и стилъ. Чинтуловъ познава добре своя роденъ езикъ, служи си съ срѣдствата на народната речь, умѣе да се ползува отъ нейнитѣ поетични особености. Чувствува се, че въпросътъ за литературния български езикъ — за езика на българската поезия — е разрешенъ вече — следъ Герова. Истинскитѣ дарования не се колебаятъ — Чинтуловъ, Славейковъ; колебаятъ се тия наши писатели, които пишатъ стихове, безъ да притежаватъ какъвто и да е поетически талантъ напр., Раковски. Ала поетътъ чувствува, че за него има само единъ начинъ да изрази съдържанието на своята душа, само една форма, единъ езикъ — това е живиятъ български езикъ.

Въ дветѣ стихотворения на Чинтулова всичко е изразено просто и естествено — и именно въ тази простота и непосрѣдственость се крие твърде много поезия. Въ първото стихотворение той подбира тъкмо такива изрази и образи,

загатва за мисли и настроения, напълно естествени за една нашенска, българска майка, която изпраща своя синъ въ чужбина и се бои предъ неизвестността, що го очаква. Майката се е надѣвала нейниятъ синъ да остане при нея, особено когато тя вече е остарѣла и има нужда отъ неговата помощь. Тъкмо когато тя се нуждае отъ неговата подкрепа и утеха, той се е приготвилъ за далеченъ пѫть — за чужди краища, „за да си търси честьта“. Хубаво е казано, по български е казано! Майката, която обича твърде много своя синъ, не го укорява на прощаване, а го благославя. При това не забравя да му открие своитѣ майчински страхове — тя ще мисли винаги за него, особено когато завие страшна буря, когато загърми и завали силенъ дъждъ — тогазъ тя ще се пита, кѫде ли е нейниятъ синъ. Майката предчувствува, че скръбьта и самотниятъ животъ скоро ще я сломятъ, и тя едвали ще дочака неговото завръщане. Трогателно е изразено това въ последнитѣ три куплета, въ които се рисува завръщането на сина; той не заварва майка си жива; не излиза никой да го посрещне на кѫщния прагъ; само неговитѣ роднини му посочватъ нейния гробъ.

Образи и емоции тукъ се сливатъ въ пълно единство. Непосрѣдно почувствуваниятъ лиризъмъ на майчината скръбь намира въ стиховетѣ на Чинтулова своя естественъ и искренъ изразъ, излива се въ поетични форми, необикновени за онова време. Като поетъ, Чинтуловъ проявява тукъ едно твърде ценно качество: той съумява да се вживѣе въ една друга душа, да я разбере, да я почувствува — нѣщо, което предполага силно развито симпатическо въображение: не само това — той успѣва не само да се вчуствува въ скръбьта на самотната майка, но и да даде на тая скръбь външенъ, художественъ изразъ. За искреността на чувството, за вѫтрешнитѣ качества на поета говори преди всичко самата форма, единството на лирическото настроение, а особено

музиката на стиховетѣ. Тая музика би била немислима безъ една по-значителна и съвсемъ искрена въ сжщностьта си поетическа емоция.

Съ сжщата поетичность и естественость въ езика, въ израза на чувстото, въ рисуването на образитѣ се отличава и второто стихотворение. Поетътъ тръгва за родината си — другаритѣ му го изпращатъ отъ Одесса за България, тѣ сж негови сънародници. На прощаване тѣ скърбятъ, че се раздѣлятъ съ него, но въ сжщото време се радватъ при мисъльта, че той ще види планинитѣ на своето отечество, своитѣ родни братя, които го очакватъ денемъ и нощемъ.

Изобщо, тия стихотворения на Чинтулова не носятъ печата на книжность, а сж плодъ на истинско поетическо вдъхновение. Тѣ рѣзко отдѣлятъ своя авторъ отъ тълпата на онѣзи бездарни стихотворци, които сж пълнили съ произведенията си нашитѣ списания и вестници презъ онова време — издигатъ го като значителенъ лирически поетъ — значителенъ за времето си — искренъ, вдъхновенъ и надаренъ съ въображение и съ усѣтъ за музиката на стиха.

Тукъ, при разглеждането на тия две стихотворения, още едно обстоятелство заслужва отбелязване: формално взето, и въ дветѣ стихотворения Чинтуловъ изразява не свои, лични преживявания, а преживяванията и чувствата на други — изразява не своя интименъ, личенъ лиризъмъ, а лиризма на други души — въ първото стихотворение: преживяванията, скръбьта на майката, която изпраща сина си за Русия и остава сама; въ второто: скръбьта на приятелитѣ, които го изпращатъ за България. И въ двата случая Чинтуловъ изобразява скръбьта на своитѣ близки — на майка и приятели — на тия, които се прощаватъ съ него. И въ дветѣ стихотворения тѣ сж, които изпращатъ: и въ двата случая той е изпращаниятъ. Но, трѣбва да добавимъ, като изразява преживяванията и вълненията на

други, въ сѫщото време Чинтуловъ, като истински лирически поетъ, разкрива и своята лична скръбь. И въ сѫщность, чрезъ тая лична скръбь той се издига до скръбьта на другитѣ и може да я почувствува. Неговата привързаность, неговата обичь къмъ близкитѣ му дава възможность да проникне въ тѣхната душа, да долови по-дълбокитѣ, по-интимнитѣ движения на тази душа и въ сѫщото време да изрази съвсемъ спонтанно това, което той чувствува като синъ и като другарь. Само защото обича твърде много майка си, той може да си представи всичкитѣ нейни тревоги — не само да си ги представи, но и да ги преживѣе. Той страда, като предчувствува мѫката, която ще изпълни душата на самотната майка. И като дава изразъ на тая мѫка, тъй, както я чувствува чрезъ своята обичь, Чинтуловъ, безъ самъ да подозира това като поетъ, безъ да го съзнава, издига се до една отъ най-сложнитѣ и най-внушителнитѣ форми на истинския, неограничения лиризъмъ. Между личното чувство и чувството на близкитѣ тукъ нѣма предѣлъ — едното и другото се сливатъ въ една обща скръбь, и въ свѣтлината на тая обща скръбь именно ние виждаме богатата и отзивчива душа на поета.

3. Възпоменание. Въ това стихотворение, написано въ елегиченъ духъ, сѫ изразени скръбнитѣ мисли на поета при вида на търновскитѣ развалини. Тия развалини му спомнятъ за миналата слава и за подвизитѣ на нѣкогашнитѣ български царе и воини, които сѫ тръгвали отъ Трапезица да преследватъ своитѣ врагове:

Смисли за тази Трапезица
За този старий, наший градъ?
Той българска е билъ столица
Измива прадѣдния грѣхъ.

Съсъ вѣрната си тукъ дружина
Асѣнъ е нѣкога живѣлъ
Но много отъ тогазъ се мина,
Откакъ съсъ слава той гърмѣлъ.

Отъ тука български юнаци
Далеко тичали на смърть
Високо дигали байраци,
Врази кога имъ се явятъ.

Тукъ има елегизъмъ на историческа основа, поезия на историческитѣ развалини. Единъ отъ любимитѣ мотиви на романтиката, разработванъ отъ нѣколцина наши писатели.

Въ „Горскій пѫтникъ“ на Раковски мѫдриятъ Момчилъ, Младенъ — за Търново и търновскитѣ развалини. Въ „Предь-вѣстникъ Горскаго пѫтника“ — „Отлѫчие еднаго разпаленаго родолюбца“: търновскитѣ и преславскитѣ развалини, видѣни презъ патриотическа рефлексия. Сѫщата прослава на миналото въ елегията на Славевейкова „Споменъ“ („Смѣсна китка“) по подражание на Батюшкова [Батюшковъ „На развалинахъ замка въ Швеціи“, по подражание на Матисона. Батюшковъ влияе върху Славейкова, Хараланъ Ангелова и Чинтулова]. Нека споменемъ елегията на Хараланъ Ангелова „На преславскитѣ развалини“. А преди това, за пръвъ пѫть въ нашата стихотворна литература, въ одата на Димитъръ Попски, посветена на Софрония (1813 г.). Отъ своя страна това стихотворение пъкъ образува преходъ къмъ патриотическитѣ мотиви съ революционно съдържание.

4. Стани, стани, юнакъ балкански! Това е една отъ онѣзи бунтовнишки пѣсни, които сѫ възпламенявали презъ 60-тѣ и 70-тѣ години българската революционна младежь. Чинтуловъ зове балканския лъвъ — символъ на народната храбрость — да поведе българитѣ противъ тѣхнитѣ вѣковни врагове:

Срещу народа отомански
Ти българитѣ поведи!

Поетътъ се обръща къмъ еднородцитѣ си, посочва имъ за примѣръ тѣхнитѣ съседи, които съ оржжие въ ржка се опитватъ вече да извоюватъ свободата си:

До кога, братя, ще страдайте?
Защо да се не съберемъ?
Така ли вѣчно ще се губимъ,
Въвъ робство всинца да измремъ?

Я вижте, братя, погледнете
На чуждитѣ намъ племена!
Отъ тѣхъ добъръ примѣръ вземете,
Какъ си прославятъ имена.

Патриотическиятъ патосъ достига своя върхъ въ последнитѣ стихове:

Да стане лева нашъ балкански,
Отъ него вѣтъръ да повѣй,
Та полумесецъ отомански
Подъ тъменъ облакъ затъмней!

Да си развиемъ знамената,
Да светне нашата земя;
Да си прославимъ имената,
Да гинатъ турски племена!

Тукъ ние срѣщаме ония възторжени позиви къмъ патриотическитѣ чувства на българина, ония патетични образи, които сж характерни преди това за стихотворенията на Раковски и които отличаватъ лириката презъ 70-тѣ години. И тукъ, както и въ „Горскій пжтникъ“, се набелязватъ силуетитѣ на Балкана, на балканския лъвъ, на българския прѣпорецъ, подъ който се събиратъ нашитѣ юнаци, готови да умратъ за свободата на отечеството си. Само че Чин-

туловъ отива по-далечъ отъ Раковски въ разработката на революционнитѣ мотиви: той надминава Раковски не само съ формалната страна на своя стихъ, но и съ поетическата си дарба. Докато у Раковски срѣщаме единъ невъзможенъ, изкуственъ езикъ, една неясна мисъль, у Чинтулова, напротивъ, господствува революционенъ патосъ, изразенъ въ една естествена форма — съ срѣдствата на живата българска речь. При това скованиятъ и неизразителенъ стихъ на Раковски въ никое отношение не може да се мѣри съ свободния и ритмичния стихъ на Чинтулова, естественъ въ движението си — вдъхновенъ стихъ, въ който е затворена една твърде елементарна и ясна революционна мисъль.

5. Кжде си, вѣрна ти любовь народна? И тукъ е изразенъ сжщиятъ патриотически патосъ, както и въ токущо разгледаното стихотворение. Поетътъ зове българитѣ да турятъ край на дългото си търпение, да се проникнатъ отъ любовъ къмъ родината си и съ оржжие да си възвърнатъ нѣкогашната свобода. Стихътъ е енергиченъ, поривистъ въ своя ритъмъ, възторженъ — съ патетични обръщения и възклицания:

Пламни, пламни ти въ насъ, любовь гореща!
Противо турци да стоимъ насрѣща!
Да викнемъ синца съ гласъ голѣмъ
По всичкия Коджа-Балканъ:
Голѣмо-мало, ставай,
Оржжие запасвай!

За нашето отечество и слава,
За наша свобода и държава,
Да си пролѣемъ вси кръвьта,
Да си добиемъ волностьта
Отъ нашитѣ тирани,
Безвѣрни мюсулмани!

Съ сѫщия духъ сѫ пропити и въ сѫщата патетична форма сѫ написани стихотворенията Българи юнаци и Вѣтъръ ечи, Балканъ стене.

6. Вѣтъръ ечи, Балканъ стене. Това стихотворение започва съ една героична картина, която изненадва:

Вѣтъръ ечи, Балканъ стене
Самъ юнакъ на коня,
Съ тръба зове своитѣ братя:
Всички на оръжие!

Едно нѣщо винаги ми е правило впечатление, когато препрочитамъ стихотворенията на нашитѣ поети отъ епохата на духовното и политическо възраждане: посрѣдъ множеството наивности, които ни каратъ да се усмихваме, посрѣдъ баналноститѣ и шаблонитѣ на израза, на римата, на обръщенията и възклицанията, изведнъжъ, неочаквано ще блесне нѣкой образъ, който поразява съ своята сила. Като че ли самъ поетътъ не съзнава, какво е създалъ, като че ли този образъ, самопроизволно възникналъ въ неговото въображение, не е още напълно обективиранъ за самия поетъ. Чертитѣ, краскитѣ на образа се слагатъ последователно въ стихотворението, тоя образъ се възправя предъ насъ съ очертанията си, съ неудържимото си движение, отдѣля се като уединенъ отъ прозата на другитѣ стихове. Такъвъ е случаятъ съ първиятъ куплетъ на поменатото стихотворение. Пейзажътъ, както казахъ, е въ пълния смисълъ на думата героиченъ. Само единъ стихъ е даденъ — „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене“ и той е достатъченъ, за да оживѣе у насъ цѣлата картина — въ това одухотворение на вѣтъра, който ечи, и на Балкана, който стене. И срѣдъ този героиченъ пейзажъ се явява стремителниятъ образъ на юнака, — който тръби и зове — призовава своитѣ братя на кървавъ бунтъ. Особено силно е развито чувството за поезията на Балкана у създателитѣ

на нашата революционна лирика — главно у Ботева, отчасти у Чинтулова.

У Чинтулова картината е дадена бѣгло, но твърде изразително; дадена е като фонъ, върху който се очертава фигурата: самъ юнакъ на коня — юнакътъ, който зове братята си да възстанатъ, да развѣятъ прѣпореца на революцията.

7. Лѣтна нощь се превалява. (Остава известно съмнение за авторството: ако е негова, похабена е формално — въ пѣснопойкитѣ).

Стихотворението започва съ една утринна картина, напомняща ония сантиментални пѣсни, които сж увличали нашата младежь преди освобождението и които тъй сржчно е писалъ П. Р. Славейковъ за своитѣ пѣснопойки:

Лѣтна нощь се превалява,
И следъ лъскава зора
Слънцето трепти, изгрява,
Надъ зелената гора.

И тукъ пейзажътъ е само фонъ; човѣкъ би предположилъ нѣкаква идилия — младъ юнакъ възсѣда своя конь и тръгва по печалба изъ далечни краища. Майка му го благославя — за Чинтулова раздѣлата винаги е свързана съ образа на майката и съ нейната благословия; юнакътъ тръгва бодъръ, безъ да предчувствува каквито и да е беди; минава презъ гората и високо пѣе — и съвсемъ неочаквано картината се промѣня:

Но не много се минава
И настава страшенъ часъ. . .

Развѣватъ се вихри, и юнакътъ загива въ трѣсъка на гръмотевици и въ сиянието на свѣткавици. Заключението е твърде печално, Като поетъ на българското възраждане,

Чинтуловъ не забравя поуката. Суетимъ се въ живота, жалки сме дори въ най-голѣмитѣ си грижи, въ най-смѣлитѣ си начинания и се превръщаме въ роби на страститѣ си, на земнитѣ си цели. Края на всичко е единъ гробъ.

Чинтуловъ, изобщо, познава тревогата на мѫчителната мисъль. Въ друго едно стихотворение майката запитва своя синъ, защо е загриженъ — дали нѣкое нещастие го измѫчва, нѣкоя злополучна обичь? Синътъ отвръща:

Нищо, нищо, майко мила,
Нищо не ми се случи —
Мисъль въ мене се вселила
И главата ми ечи!

Какво ни казватъ тия стихове? Нещастието не е толкозъ въ събитията, въ епизодитѣ на нашия животъ, въ неговитѣ външни, конкретни факти, а въ оная постоянна мисъль, която трови радоститѣ ни и отъ която напраздно искаме да се освободимъ, да я победимъ въ самозабравата си.

Изобщо, този затворенъ, саможивъ поетъ се отличава съ една безспорна склонность къмъ мрачни, песимистични настроения и размисли. Въ едно започнато и недовършено стихотворение той ни казва да не диримъ доброто, защото нигде не ще го намѣримъ: злото е, което царува въ цѣлия свѣтъ. Дори радостнитѣ дни на природата и пролѣтьта не го освобождаватъ отъ неговата безизходна мисъль. Въ друго едно стихотворение той рисува жизнерадостна пролѣтна картина — ясно небе, слънце, което съ щедра дѣсница разлива изъ полето златни лѫчи — ето още единъ неочакванъ хубавъ образъ! Следъ него още единъ, сѫщо тъй поетиченъ и оригиналенъ: природата възкръсва и изгражда въ сърдцето си олтаръ за Божията слава. Пролѣтьта носи радости тамъ, гдето по-рано е царувало тегло. И срѣдъ тия радости, вмѣсто да имъ се отдаде всецѣло и да се забрави

въ тѣхъ, поетътъ си спомня за миналитѣ страдания. Радостьта на настоящето не може да заличи мжчителния споменъ на нѣкогашното страдание:

О, колко за насъ сж приятни
Свѣтлитѣ тѣзи дни —
Следъ бурнитѣ мжчни преврати,
Студени и мжчни нощи. . .

Хубаво и оригинално е казано: мжчни нощи (у Табаковъ: мрачни. По-вѣроятно мрачни?).

Това е то, което го е гнетило, което не му е давало миръ: бурнитѣ и мжчни преврати — студени и мрачни нощи.

На Чинтулова се приписва и епическата пѣсень „Двама приятели“ (Не бихме могли да твърдимъ съ пълна сигурность, че действително Чинтуловъ е авторъ на това стихотворение). Въ нея се възпѣва победата на Крума надъ Никифора, която е вдъхновила и нашия пръвъ драматургъ, Войникова, а сжщо така и първитѣ ни живописци — Н. Павловичъ. У Качичъ-Миошича въ книгата му — „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, въ преписи на Паисиевата история, у П. Р. Славейкова — „Първа здравица“ намираме сжщото. Както въ елегията „Възпоменание“, така и тукъ е изразенъ патриотизъмъ на историческа основа. Историческитѣ развалини пренасятъ автора въ далечното минало, когато българитѣ сж били свободни и безстрашно сж се борили съ враговетѣ си:

Азъ минахъ селото Преслава,
Достигнахъ и до тазъ морава,
И като гледамъ тѣзъ мѣста,
Макаръ да нѣматъ тѣ уста,

Кръвьта ми силно тѣ вълнуватъ
И на душата ми хортуватъ:

„Запри се, та си почини
При тѣзъ свещенни старини!“

Той се вслуша въ гласа на тия „свещенни старини“, спира, и предъ неговия вжтрешенъ погледъ минаватъ сѣнкитѣ на миналото. Ето царь Крумъ — въ пѣсеньта е нареченъ „царь Гръмъ“ — разхожда се тревожно въ бащинитѣ си палати: Никифоръ застрашава съ унищожение неговата държава. Напраздно българскиятъ царь го моли за миръ. Никифоръ е неумолимъ. Царь Гръмъ моли Перуна да го закриля, призовава своитѣ воеводи и воини. Всички сж обзети отъ едно желание:

Война, война непримирима
За бащината ни любима,
Война противо лютий врагъ,
Нечаканъ гостенинъ недрагъ!

Надменниятъ византийски императоръ е разбитъ:

Най-сетне падна на земята
На византийцитѣ войската. . .

Разбира се, разказътъ е завършенъ — не е пропуснатъ и епизодътъ съ Никифоровата глава. Всичко това поетътъ разказва на своя другарь, който го настига на пжтя (затова и пѣсеньта е озаглавена „Двама приятели“ — едно съвсемъ несполучливо заглавие) — и завършва:

Кажи ми ти сега наздраво,
Не ти ли отговорихъ право,
Когато тука преди часъ,
Не бѣхъ самси, ти казахъ азъ?

Ха, качвай се сега на коньтъ,
Мъглитѣ, вижъ, на дъждъ се гонятъ;
Доволно, стига да стоимъ,
Пътъ дълъгъ ний ще да вървимъ!

И друга една пѣсень, озаглавена „Патриотъ“, се приписва на Чинтулова. Откри я неотдавна единъ отъ биографитѣ на Чинтулова и я публикува (Табаковъ, Сборникъ). Тукъ е даденъ образътъ на българския воевода Панайотъ Хитовъ — има единъ моментъ, който, наистина, е поетиченъ самъ по себе си, който е взетъ, както се вижда, отъ споменитѣ на воеводата — „Моето пѫтуване по Стара-Планина“. По душа той е поетъ, както е поетъ изобщо българския хайдутинъ — въ нашитѣ пѣсни, у П. Тодорова, той обича природата и поезията на хайдушкиятъ животъ, отдѣля се понѣкога отъ дружината си, за да се уедини на нѣкой планински върхъ, да гледа оттамъ родното си мѣсто и да тѫжи, като Йеремия, за своя поробенъ народъ:

На канаритѣ се възкача,
Градътъ изглежда отдалечъ,
Порони сълзи, горко плаче,
Изгубенъ е за него вечъ. . .

Всичко това много по-просто и по-поетично е предадено въ споменитѣ на Хитова, гдето бунтовникътъ разказва, какъ обичалъ често да се изкачва на върха Чумерна, да гледа оттамъ роднитѣ си мѣста, да се радва на хубостьта на своето отечество — природата до такава степень го е завладявала, тъй се е прераждала неговата корава хайдушка душа, че той е билъ готовъ да пригърне дори враговетѣ си и да имъ прости.

Нѣколко думи за стихосложението на Чинтулова. То е тоническо въ основата си, съ склоность къмъ четиристѫпенъ ямбъ — както преди това у Н. Геровъ („Стоянъ и Рада“). Чинтуловъ често спазва цезура — безъ да я счита задължително условие на тоническото стихосложение. По-особени стихотворни форми сѫ дадени въ пѣсеньта „Кѫде си, вѣрна ти любовь народна?“ Стихотворението е раздѣ-

лено на строфи отъ по шесть стиха, а не по четири, както въ повечето пѣсни. Размѣрътъ е ямбиченъ; първиятъ и вториятъ стихъ имагъ единадесеть срички, третиятъ и четвъртиятъ по осемь, а последнитѣ два по седемь. Всѣки два стиха последователно се римуватъ.

Прави впечатление, че първитѣ две стихотворения, писани въ Одесса, въ художествено отношение стоятъ повисоко отъ революционнитѣ пѣсни на Чинтулова. Ала и дветѣ, забравени въ колонитѣ на „Цариградски вѣстникъ", не сж обърнали вниманието на неговитѣ съвременници; оказали сж, може би, влияние само върху Славейкова. А неговата революционна лирика, създадена по-късно, е влияла, както върху литературата, тъй и върху живота. Въ нея се криятъ зародишитѣ на ония бунтовнишки пѣсни, които тъй много се разпространяватъ и пѣятъ у насъ презъ 70-тѣ години. По нейнъ образецъ — по образеца на тая революционна лирика на Чинтулова — сж писани, напр., пѣснитѣ на Стамболова, върху когото Чинтуловъ несъмнено е оказалъ влияние. Бунтовнишкитѣ пѣсни на Чинтулова сж вършили у насъ патриотическа служба, младежьта ревностно ги е преписвала и разпространявала и чрезъ тѣхъ е изразявала своитѣ революционни чувства.

За тая популярность и това въздействие върху българската младежь единъ отъ биографитѣ на Чунтулова разказва следното:

„Г-нъ М. П. Икономовъ свидетелствува, че когато се появили гореспоменатитѣ стихотворения, то цѣлъ гр. Сливенъ и неговитѣ околности били обзети отъ такъвъ пламъкъ, щото младежитѣ нищо ги не сдържало. — Малъкъ — дете бѣхъ, казва той, — ала помня добре, че като притъмнѣеше и се затваряха магазинитѣ, дюгенитѣ, кжщитѣ — вредомъ, гдето имаше будни български сърдца, въ Сливенъ се повтаряха мощнитѣ звукове на „Балканския юнакъ" или

на „Народна любовь“. Това бѣше приблизително въ 1856—1858 год. и при всичко, че бѣхъ малъкъ, помня добрѣ, какво Чинтуловитѣ пѣсни — пѣснитѣ на Даскалъ Добря, произведоха фуроръ между гражданитѣ... Това време бѣше фортуна, страшна буря, която на своитѣ могжщи крила носѣше всичко... а буйнитѣ характери почнаха да точатъ своитѣ ножове, да изтриватъ ръждясалитѣ пушки и чакмаклиитѣ пищове...“ (Юбилеенъ сборникъ на Сливенското читалище „Заря“, (155-156).

Юбилеятъ на Чинтулова презъ 1922 г. извика юбилейна литература, пълна съ преувеличения, превъзнасяния, обикновени въ такива случаи, достигащи до увлѣчения, надценяване. Надценява се, като се сравнява Чинтуловъ съ Яворова — като се вижда въ неговитѣ пѣсни зародишъ на цѣлата българска поезия (Пундевъ, 46). Съ особена ревность се поставя и разрешава въпросътъ, кой е първиятъ български поетъ. Новитѣ биографи на Чинтулова въ увлѣчението си не забелязватъ, или не искатъ да забележатъ, перспективитѣ на литературното развитие; очаровани отъ отдѣлната личность, тѣ губятъ чуство за мѣрка и неправилно оценяватъ нейнитѣ заслуги. За тѣхъ е несъмнено, че Чинтуловъ е първиятъ български поетъ. Едно погрѣшно мнение! Ако е въпросъ за хронология, пръвъ по време поетъ е Найденъ Геровъ. Най-напредъ той ни дава поетично и формално издържано стихотворение — посвещението къмъ „Стоянъ и Рада“, въ 1845 г., когато Чинтуловъ се явява въ 1849 г. Още по-малко може да се счита Чинтуловъ за пръвъ по значение за дадената епоха. Неговото поетическо дѣло е отъ твърде ограничени размѣри — нѣколко стихотворения само. Чинтуловъ написва само две стихотворения до 1849 г. Само две. Другитѣ създава по-късно. Славейковъ презъ това време успѣва да се наложи като пръвъ поетъ, да стане популяренъ — да си създаде не само читатели,

но и ученици. Като поетъ Чинтуловъ не може да се мѣри съ него — въ всѣко отношение той отстжпва на Славейкова; поезията на Славейкова е несравнено по-богата и по-разнообразна и откъмъ форма, и откъмъ мотиви, и откъмъ идеи. Чинтуловъ като поетъ бледнѣе предъ огромното поетическо дѣло на Славейкова — и ние бихме сгрѣшили, ако считахме за създатель на българската поезия не Славейкова, а Чинтулова. Много добре е изтъкнато това въ статията на Б. Ангеловъ, „Сборникъ Добри П. Чинтуловъ," 922, с. 123 сл.

БИБЛИОГРАФИЯ

Д. Стойновъ. Нѣколко думи за живота на Добри П. Чинтуловъ, за литературната му и учителската му дейность. Сливенъ, 1886. Вж. Янтра, Търново, г. I, 1895-1887, бр. 13-14.

Ст. Чакъровъ [М. Г. Грековъ]. Добри Петровъ Чинтуловъ — народенъ поетъ (Материали за биографията му). Илюстрация Свѣтлина, София, г. IX, 1899, кн. 2 и 3.

Н. Табаковъ. Сборникъ Добри П. Чинтуловъ по случай стогодишнината отъ рождението му (1822-1922). Подъ редакцията на —. Сливенъ, 1922.

В. Пундевъ. Добри Чинтуловъ (1822-1922). Българска библиотека, бр. 17, София, 1922.

Б. Йоцовъ. Добри Чинтуловъ. Съвременикъ, София, г. II, 1922, кн. 2, с. 98-104.

М. Арнаудовъ. Добри Чинтуловъ. Сборникъ въ честь на проф. Медведевъ, София, 1923.

Н. Табаковъ. Пѣснитѣ на Чинтулова. Училищенъ прегледъ, София, г. XXV, 1926, кн. 7-8.

VI

П. Р. Славейковъ

I

Мѣстото на Славейкова между двѣтѣ групи народни дейци преди освобождението. — Просвѣтители и революционери. — Идеология и тактика.

Единъ отъ виднитѣ дейци на нашето възраждане и, изобщо, на нашия политически и общественъ животъ е П. Р. Славейковъ. Неговата дейность обгръща единъ твърде дълъгъ периодъ отъ време, отъ 40-тѣ години до последното десетилѣтие на миналия вѣкъ. Съ еднаква ревность той е работилъ за своя народъ и преди, и следъ освобождението. Грижилъ се е за неговото духовно пробуждане, за неговата просвѣта, поставилъ си е за цель да го подготви за обществени и политически борби, да пробуди у него съзнанието за общественъ и отечественъ дългъ, да му разясни неговитѣ граждански и патриотически идеали. Въ сѫщото време той е обогатявалъ нашата литература съ редица творения, които отразяватъ неговата несъмнена поетическа дарба. Името му е свързано съ първитѣ по-ценни поетически дѣла на българската литература. Той е първиятъ истински поетъ въ историята на новобългарската поезия. За него е било една вѫтрешна необходимость да създава художествени произведения, да изразява свободно своитѣ чувства въ отмѣрени звучни стихове, да разкрива въ поетическа форма всичко онова, което вълнува неговата душа. Той заема видно мѣсто както въ политическата, тъй и въ литературната българска история. Народнитѣ дейци преди освобождението сѫ били

раздѣлени на две групи — просвѣтители и революционери — които сѫ се различавали по възгледи. Центъръ на просвѣтителитѣ е билъ Цариградъ; тамъ сѫ излизали тѣхнитѣ списания и вестници; последователитѣ имъ сѫ били пръснати по цѣла България. Другитѣ сѫ се групирали въ Влашко, главно въ Букурещъ, и отъ тамъ сѫ разпространявали своитѣ революционни идеи не само между българската емиграция, но и отвѫдъ Дунава — въ срѣдата на разпалената младежь.

Сѫщата година, когато се е поминалъ Раковски (1867, октомврий), въ вестникъ Македония, редактиранъ отъ Славейкова, е билъ помѣстенъ некрологъ, въ който между другото четемъ (в. Македония I., бр. 92):

„Като писатель покойныйтъ има голѣми заслугы въ народнѫтѫ ни книжнинѫ, и това което ни прави да желѣймы повече е, че политическытѣ му убѣжденія и заблужденія купно изложихѫ животътъ му на злострадания, които съкратиха днитѣ му и тъй рано ны лишихѫ отъ талантътъ му и отъ ползѫтѫ на книжовнитѣ му трудове“.

Авторъ на този некрологъ е Славейковъ — представитель на просвѣтителитѣ въ историята на нашето възраждане. Славейковъ не е могълъ да одобри напълно и изцѣло дейностьта на Раковски, особено политическитѣ му убеждения — революционната проповѣдь на Раковски. Той се е възхищавалъ отъ неговата просвѣтителна дейность, отъ литературнитѣ му произведения, обаче не е одобрявалъ революционнитѣ му възгледи. Славейковъ е билъ привърженикъ не на революцията, която има за цель политическото освобождение на народа, а на мирната духовна еволюция, на просвѣтата, която ще възроди духовно българския народъ и ще създаде основитѣ на една здрава и трайна национална култура.

Ние ще се спремъ въ общи черти да противопоставимъ просвѣтителното на революционното течение, което се засилва

у насъ следъ смъртьта на Раковски, особено презъ 70-тѣ години, за да характеризираме Славейкова като представитель на просвѣтителитѣ, които сж действували не само въ Цариградъ като публицисти и обществени дейци, но и въ вжтрешността на България.

Не може да се каже, че целитѣ на просвѣтителитѣ и революционеритѣ сж били различнии — и еднитѣ и другитѣ сж се стремѣли къмъ национална свобода; но докато революционеритѣ сж подчертавали преди всичко политическия елементъ на тази свобода, просвѣтителитѣ сж насочвали своитѣ сили върху духовната пробуда и духовното освобождение на българина. Политическата свобода за тѣхъ е била на втори планъ, нѣщо като неминуемо следствие на духовната свобода. Доколко дълбоко сж легнали тия два различни възгледи въ душата на своитѣ носители и сж опредѣляли тѣхнитѣ враждебни отношения, може да се види дори и отъ едно бѣгло преглеждане на полемикитѣ между цариградскитѣ и букурещкитѣ вестници. Тъй напр., в. Македония (I., 28) пише за четитѣ на х. Димитра и Стефанъ Караджа, че „представляватъ едно вълчешко появяване на една двѣ чети всрѣдъ мирния български народъ“. Възстанницитѣ сж наречени „разбойници“, „разбойническа сбирщина“. Покъсно Славейковъ пише: „Имало ли е комитетъ, ние не можемъ да кажемъ, но положително можемъ да кажемъ, че за българитѣ той е мъртавъ, нѣма го“. Съ това той е искалъ да каже, доколко абсурдно е било да се мисли, че комитетитѣ сж възприети отъ народа, че българинътъ гледа сериозно на тѣхъ. По поводъ на Априлското възстание, въ срѣщата си съ Леди Странфордъ, той казва: „Много злѣ направиха тѣзи, които, вдавани на чужди внушения, произведоха размирства, що докараха по-голѣмо зло на българския народъ, когато мирнитѣ успѣхи за тѣхъ [българитѣ] бѣха по-спасителни и по-благоспѣшни.“ А отъ своя страна

и революционеритѣ не съ по-малко строгость и язвителни подигравки сѫ осѫждали и осмивали просвѣтителитѣ. Ботевъ не пропуща случай въ своитѣ фейлетони въ „Будилникъ“ да спомене нѣкоя иронична бележка или острота по адресъ на „родолюбивитѣ просвѣтители, по чиито мѫдри глави растатъ различни литературни зеленчуци, научни билки и ерове и всѣкакви политически бурени“. „Революционнитѣ идеи, — пише Ботевъ — сѫ хванали вече здрави корени въ живота на нашия народъ“.

И въ сѫщность, какво разбира Славейковъ подъ духовно пробуждане и какви сѫ неговитѣ рѫководни просвѣтителни начала?

Духовното пробуждане той поставя въ тѣсна връзка съ пробуждането на националното самосъзнание; той намира, че, колкото по-високо се издига това самосъзнание, толкова по-голѣма вѣроятность за сполука може да има при известна политическа акция отъ страна на народа. Въ просвѣтата Славейковъ вижда главното условие, за да съзнае българския народъ своитѣ интереси и да се съхрани като отдѣлна националность. Той и неговитѣ привърженици, насочватъ своитѣ усилия въ полето на черковната борба, на училищното дѣло, книжнината — въ полето на мирната културна дейность; тѣ се залавятъ да превъзпитатъ българския народъ и да го подготвятъ по такъвъ начинъ за бѫдни борби. Най-голѣмитѣ врагове на народната свобода, споредъ Славейкова, не сѫ нито турцитѣ, нито пъкъ изобщо политическитѣ условия, на които сѫ се противопоставяли революционеритѣ — главниятъ и най-страшенъ народенъ врагъ се таи въ самия народъ, въ природата на неговитѣ нравствени недостатъци. — „Непросвѣтениятъ е всѣкога робъ, дѣто и да бѫде; ако ще би и въ най-свободната държава да живѣе, той пакъ е робъ и на най-жестокитѣ мѫчители на човѣчеството, робъ е на страститѣ си, робъ е на своитѣ и на

чуждитѣ прѣдрасждъци. Общото народно съзнание и просвѣщение е самиятъ изворъ на свободата... Безъ да бѫде вѫтрѣшно независимъ, человѣкъ външно независимъ не може да бѫде“ — т. е., преди да се прероди човѣкъ въ морално и културно отношение, той е негоденъ за никакъвъ политически животъ и не може да води никакви политически борби.

Характерно е, че при разглеждането на всички въпроси, свързани съ сѫдбата на народа, просвѣтителитѣ сѫ изли-зали преди всичко отъ нравствената природа на българина — не толкозъ отъ външнитѣ условия на неговия животъ. Въ черковния въпросъ за Славейкова не е важенъ историческиятъ смисълъ; той обяснява неговия вървежъ не толкозъ съ историческитѣ и политически условия, колкото съ нравственитѣ качества на своитѣ еднородци. Той долавя тѣхнитѣ недостатъци, проявени въ черковната борба, и върху тѣхъ главно се спира и ги бичува въ хумористични стихотворения и публицистични статии. Съ други думи: смисъла на историческия животъ той вижда въ психическата сѫщность на българския народъ. За да се изразимъ още по-точно, ще трѣбва да кажемъ, че просвѣтителитѣ се вживяватъ въ потрѣбноститѣ и характера на своя народъ, дирятъ неговитѣ нравствени недостатъци, които се дължатъ както на вѫтрешни, тъй и на външни условия и се стремятъ — не по другъ начинъ, а съ срѣдствата на просвѣтата — да изкоренятъ тия недостатъци. За тѣхъ, както казахме, външното освобождение е едно необходимо, неизбежно слѣдствие на вѫтрешното освобождение. Тѣ се вглѫбяватъ въ своята душа и въ душата на своя народъ и тамъ дирятъ опора и залогъ за едно по-сносно сѫществувание — стремятъ се да сторятъ българския народъ преди всичко вѫтрешно свободенъ, за да може единъ день той самъ да извоюва не само своята политическа свобода, но и да постигне самъ всичко онова, което му е потрѣбно, за да сѫществува и се развива като народность. А за революционеритѣ, на-

противъ, външната свобода е първа необходимость за едно по-нататъшно развитие, вънъ отъ нея тѣ не виждатъ никаква възможность за национално сѫществуване. Тѣ сѫ били твърде бурни, твърде импулсивни и не сѫ могли да чакатъ търпеливо и спокойно дохождането на онова време, когато ще назрѣятъ всички вѫтрешни условия за една духовна и политическа революция. Осѫдени да живѣятъ отдѣлно отъ своя народъ, тѣ не сѫ го познавали отблизо, не сѫ го познавали както трѣбва, убедени сѫ били, че той е готовъ да възприеме и осѫществи тѣхнитѣ замисли, и сѫ разчитали на неговитѣ сили повече, отколкото е позволявала действителностьта. Просвѣтителитѣ, напротивъ, сѫ знаяли много добре условията въ България, били сѫ въ постоянно общение съ простата маса и всѣкога сѫ се стремели да ѝ въздействуватъ по възможность най-целесъобразно и планомѣрно. Тѣ не сѫ си създавали илюзии относително онова, което би могълъ да стори самиятъ народъ въ даденъ решителенъ моментъ, и сѫ виждали, до каква степень му липсва политическо съзнание, за да може да се реши на нѣкаква по-смѣла политическа постѫпка. Тѣ сѫ намирали, че за такава постѫпка се изисква дълга подготвителна работа всрѣдъ простата народна маса — и ето защо едни отъ тѣхъ сѫ посвещавали живота си на учителството, други на книжовна и публицистична дейность, трети сѫ се отдавали на агитации, но цельта и на еднитѣ, и на другитѣ, и на третитѣ е била една и сѫща — да будятъ националното самосъзнание, да подготвятъ освобождението на народа съ срѣдствата на просвѣтата — съ срѣдствата на моралното и културно въздействие.

Ние ще имаме възможность да изтъкнемъ по-ясно възгледитѣ и схващанията на просвѣтителитѣ, когато разглеждаме литературната и обществена дейность на Славейкова — изразитель на просвѣтителнитѣ принципи.

II

По-важни моменти отъ живота на Славейкова. — Въ Търново и Трѣвна. — К. Огняновичъ и отецъ Паисий въ духовното развитие на Славейкова. — Въ Свищовъ при Емануилъ Васкидовичъ и Неофитъ Бозвели. — Странствувания изъ Северна България. — Значение на тия странствувания за характера и мирогледа на Славейкова.

Преди да пристѫпимъ къмъ разглеждането на обществената и литературна дейность на Славейкова, ние ще се спремъ да изтъкнемъ по-важнитѣ моменти въ неговия животъ — онѣзи моменти, които сѫ оказали известно влияние върху посокитѣ на неговата националнопросвѣтителна дейность.

Славейковъ е роденъ въ Търново на 17 ноември 1827 г. Баща му, макаръ и простъ казанджия, е билъ любознателенъ човѣкъ и го е издържалъ, колкото и да му било трудно това, най-напредъ въ Трѣвненското, после въ Търновското първоначално училище. Тия училища сѫ били, разбира се, килийни. По-късно Славейковъ си спомня за годинитѣ на своето първоначално учение и за педагогическитѣ срѣдства, които сѫ употрѣбявали неговитѣ възпитатели (вж. П. Р. Славейковъ, Прѣдговоръ на Епизода, Псп., София, кн. XV, 1885, с. 334):

„ . . . На пинакида почнахме, наустница изустихме, псалтиръ отъ корѫ до корѫ; изучихме светчето, прѣтърханихме и стигнахме на книгата дъното; тамамъ четири пѫтя ме аксиосвахѫ, доклѣ искарамъ цѣлия този курсъ на учението. Тъй що ние имахме основание, когато едно време за оправдание гласѣхме:

Колко бой,
Братко мой,
Колко азъ съмъ трахкалъ:
Лукъ съмъ ялъ,
Чукъ въртялъ. . .
Тъй съмъ станалъ даскалъ".

Въ училището Славейковъ прочиталъ главно черковно-служебни книги и жития и подъ тѣхното влияние, а сжщо така и подъ влиянието на мащеха си, твърде суевѣрна и набожна жена, решилъ да се покалугери скрито отъ баща си. Но Паисиевата история, която случайно му попаднала на ржка презъ това време, го отбила отъ намѣрението да се покалугери и пробудила въ него съвсемъ други намѣрения. Ето какъ разправя самъ Славейковъ за това:

„И тъй двѣ-три недѣли азъ останахъ празенъ и нѣмахъ занятие. Тогава, подъ влиянието на книгитѣ, що бѣхъ челъ, а най-много житието на святаго Алексия, човѣка Божий, отъ Огняновича, което бѣше ми купилъ баща ми и което носѣхъ все въ джебъ и го четѣхъ, азъ помислихъ да бѣгамъ отъ баща си въ Свята гора, за която цѣль се скрихъ отъ него въ единъ мънастиръ — Присовскиятъ, да ставамъ калугеръ. Но баща ми мя намѣри и повърна пакъ въ Търново, и, за да не стоя празенъ, донесе ми ржкописната история на отца Паисия да я чета и прѣпиша. Прочитането на тая история развѣя калугерската мъгла, която бѣше мя обзела и възроди въ мене другъ меракъ. Досега азъ мислѣхъ едностранчиво, само какъ да спася душата си, а следъ прочитането на тая история, азъ си зададохъ цѣль, какъ да спася народътъ си, т. е, какъ да му вдъхна патриотизъмъ. Прочитането и прѣписването на тая история даде друго направление на моитѣ желания и на моята дѣятелность" (Юбил. сборникъ Фотиновъ, 86).

Славейковъ отива въ Свищовъ да продължи учението си, въ прочутото училище на Ем. Васкидовича и Н. Бозвели, и въ 1843 г., 16-17 годишенъ, излиза отъ тамъ, както самъ се изразява, единъ отъ „най-малкитѣ новообращени ученици на Неофита Бозвели“ и се посветява на учителство. Най-напредъ учителствува въ Търново. Още тукъ той се проявява като врагъ на гръцкото духовенство и изобличитель на неговитѣ пороци. Въ една сатира, написана по размѣри на народнитѣ пѣсни, той осмива пороцитѣ на двамата търновски владици — на предишния Панарета и новия Неофита, който не закъснява да си отмъсти на автора на сатирата. За наказание Славейковъ е билъ затворенъ въ единъ курникъ. Единъ българинъ, слуга въ митрополията, го съжалилъ, донесълъ му вечеря и на тръгване изрекълъ поговорката: „Да би мирно седяло, не би чудо видяло“. Тия думи, които сѫ изразявали една народна мѫдрость, и то наредени по особенъ ритмиченъ начинъ, сѫ направили впечатление на Славейкова, и, както изповѣдва той, дали му поводъ да се заинтересува отъ народнитѣ пословици и поговорки и да ги събира. Това е било презъ лѣтото на 1843 г. Славейковъ е билъ изгоненъ отъ Търново, гдето е учителствувалъ само два месеци, и за тия два месеци му заплатили всичко два бешлика. За него наставатъ години на непрекѫснато скитане отъ едно мѣсто на друго. Той кръстосва търновскитѣ села, спира се да учителствува где по седмица, где по две, а нѣкѫде день до пладне, докато го подуши владиката Неофитъ и почне наново да го преследва. Билъ е при това нѣколко пѫти затварянъ, по внушение на сѫщия владика, Въ Бѣла, гдето сѫ му плащали отъ черковнитѣ дискуси, сполучилъ да се заседи около месецъ. Отъ тамъ пакъ се впуща въ нови скитания. Въ село Пиперково се срѣща съ селския кръчмарь дѣдо Драганъ, единъ словоохотливъ българинъ, които, между другото, му разправя за

унищожението на българската книга отъ гърцитѣ; разправя му сѫщо така и за една любовна авантюра, която се случила въ селото. Разказитѣ на дѣда Драгана, изложени на простъ и естественъ български езикъ, сѫ били тъй увлѣкателни, че Славейковъ решилъ да ги запише. Тия разкази, както изповѣдва той, създаватъ въ него склонность къмъ писателствуване:

„Дѣдо Драганъ тъй подробно и тъй увлѣкателно разказваше за всичко това: какъ се задиряли младитѣ, какъ се нагласили да бѣгатъ, какъ ги сполетѣла изъ пѫтя вълчешката глутница, какъ се спуснали вълцитѣ и съ какво остървенение нападали момъка, какъ той неустрашимо се борилъ и ги съсѣкълъ, какъ тѣ навалѣли, та дърпали съсѣченитѣ си другари и ги разкѫсвали, — щото простата случка съ селския момъкъ се прѣдставяше отъ дѣдо Драгана като нѣкакъвъ важенъ геройски подвигъ. Азъ се дотолкозъ увлѣкохъ отъ разказа му, щото тогава още турнахъ на ума си непрѣмѣнно да опиша, както историята на този маловаженъ случай, тъй и чудесното онова прѣдание за навѣта на гърцитѣ връзъ българската книжнина. Йоще сутриньта, в'пѫтуването си отъ Пиперково за Свищовъ, на двѣ мѣста сѣдахъ да си почивамъ и да се опитвамъ въ писателския занаятъ, ако е занаятъ това, дѣто да драще човѣкъ каквото му скивне и да записва каквото му се ревне и което му нему харесва, ама било то нѣщо не врѣло, ни кипѣло“ (Български притчи, ч. I, с. XII-XIII).

Характерно за Славейкова е, че разказитѣ на дѣда Драгана сѫ го заинтересували не само съ своето съдържание, но и съ формата, въ която сѫ били изложени: Славейковъ живо се е заинтересувалъ отъ естественитѣ форми на българската речь, отъ пословицитѣ и поговоркитѣ, съ които дѣдо Драганъ е изпъстрилъ разказа си, отъ неговата естествена духовитость — и той, отъ своя страна, се

старае да изложи този разказъ въ сѫщата проста, непосрѣдствена форма, въ каквато му е билъ разправенъ. Това показва, че още по него време Славейковъ е притежавалъ живъ усѣтъ за силата и изразителностьта на българския езикъ;ималъ е всички вѫтрешни възможности да се сроди напълно съ този езикъ. Характерно е сѫщо така и това обстоятелство, че не книгата, не литературата, а общението съ простата маса, въ случая разговорътъ съ дѣдо Драгана, му дава поводъ да се посвети на писателствуване.

Тогавашнитѣ и по-нататъшнитѣ скитания на Славейкова, отъ село на село сѫ били отъ голѣмо значение за неговото душевно развитие. Презъ време на тия скитания той е ималъ възможность да се запознае отблизо съ простия народъ и да изучи неговия битъ, неговото минало, неговитѣ поетически творения — изобщо, всичко онова, въ което се е проявилъ българскиятъ националенъ духъ. Съ особено старание той е събиралъ и изучвалъ народнитѣ умотворения — главно пословици и пѣсни — които сѫ оказали силно въздействие както върху мотивитѣ, тъй върху формитѣ на неговата поезия. Усвоява при това най-характернитѣ особености на народната речь, нейното богатство и разнообразие, всичкитѣ онѣзи нюанси на българския езикъ, които му придаватъ особена сила, изразителность и духовитость. Съ народния езикъ той си служи по единъ най-естественъ начинъ, като проявява при това не само народната, но и собствената си поетическа дарба и духовитость.

Странствуванията на Славейкова всрѣдъ народа, изъ разни български краища, сѫ били отъ голѣмо значение за него и въ друго едно отношение. Той успѣва да обогати своя жизненъ опитъ, да закали своята воля, своя непреклоненъ характеръ. Постоянно изложенъ на преследване, принуденъ самъ да си пробива пѫть въ живота съ трудъ, съ собствени сили, безъ да очаква подкрепа отъ нѣкого, Славейковъ

по тоя начинъ е развилъ своя борчески духъ, приучвалъ се е да се отнася съ стоическо спокойствие къмъ най-тежкитѣ изпитания, къмъ най-жестокитѣ гонения — навиквалъ е да преодолява всички онѣзи прѣчки, неблагоприятни условия, които биха могли да сломятъ и отчаятъ единъ човѣкъ съ по-слаба воля, съ по-изтънчени нерви, съ болезнена натура и съ по-малка вѣра въ себе си. Колкото по-добре и отъ повече страни познава Славейковъ живота, колкото повече изпитания побеждава, толкозъ по-спокойно гледа на него и толкозъ по-лесно запазва равновесие въ затрудненията. При това, цѣлата негова личность, съ всичкото си духовно съдържание — морално, религиозно или естетическо — добива отпечатъка на неговия житейски опитъ. Най-добре можемъ да наблюдаваме това въ развитието на Славейкова. Неговата душа се оформява и закрепва въ борбитѣ, които е билъ заставенъ да води за постигането на известни цели отъ личенъ или общественъ характеръ. Всичко у него се отличава съ практически смисълъ — въ зависимость е отъ конкретнитѣ условия на действителностьта: неговиятъ мирогледъ не излиза никога извънъ тази действителность, извънъ неговия личенъ, непосрѣдственъ опитъ; демократизмътъ му се изразява не като теория, а повече като непосрѣдствено чувство, като готовность да служи винаги на своя народъ; цѣлата му литературна дейность, неговата публицистика, поезия, неговиятъ хуморъ, сатиритѣ му — всичко това има своитѣ корени въ българския животъ, въ онази действителность, съ която Славейковъ още отъ дете се е срастналъ. Ние ще видимъ, че той не е голѣмъ любитель на абстракциитѣ, изобщо на онова, което носи теоритиченъ и книженъ характеръ и което нѣма значение за практическия животъ; Славейковъ не проявява особенъ интересъ, особена склонность къмъ онова, което не може да задоволи въ даденъ моментъ известни народни или обще-

ствени потрѣбности. Въ всичкитѣ си схващания и идеали, въ всичкитѣ си деяния той излиза винаги отъ своето чувство за българската действителность и винаги се проявява като човѣкъ на практическия животъ — съ здравъ смисълъ, винаги трезвенъ, въздържанъ, съ ясенъ погледъ за всичко, което става наоколо му.

Това е характерно не само за Славейкова, но изобщо за повечето отъ представителитѣ на българското възраждане, които сж закалявали своя характеръ въ скитания, борби и всевъзможни изпитания. Както и по-рано изтъкнахме, благодарение на такъвъ единъ подвижнически животъ между народа, тѣ сж се сродявали съ българската душа, познавали сж своя народъ въ всѣко отношение — при това сж се развивали като цѣлостни характери, съ здрава и силна воля — следъ като животътъ ги е блъскалъ съ всичкитѣ си изненади и жестокости. Това сж устойчиви, силни натури, каквито днесъ, въ нашия духовенъ животъ, едва ли бихме могли да посочимъ — особено въ днешното време на морални колебания, на болезнени прояви и на скептицизъмъ — и то скептицизъмъ, който не е нѣщо случайно и външно, а има основата си въ едно лично безволие и въ отсжтствието на вѣра въ единъ по-високъ идеалъ.

Впрочемъ, това сж въпроси, разглеждането на които би ни завело много далечъ — въ сжщность, тѣ би трѣбвало да бждатъ засѣгнати въ една отдѣлна глава въ историята на българското възраждане, гдето трѣбва да се разясни не само психологичната, но и моралната страна на възраждането, като се излиза отъ основнитѣ качества на българската народность.

Да проследимъ по-нататъкъ сждбата на Славейкова.

Така, въ скитания и непрестанни борби Славейковъ е образувалъ своя характеръ и мирогледъ, подготвилъ се е

за народенъ будитель, за обществен и политически деецъ, опредѣлилъ се е като родолюбецъ, който винаги е готовъ да жертвува своята личность за общитѣ интереси на отечеството. Тия скитания и борби продължаватъ дълги години.

Като вижда, че поради преследванията отъ страна на търновския владика не ще може да се засѣди като учитель нигде, Славейковъ се връща въ Трѣвна. Но околнитѣ скоро почнали да му натякватъ, че стои безъ работа и чака всичко наготово. Обиденъ, Славейковъ отива въ бащиния си дюкянъ и става казанджия. Но следъ шесть месеца се скарва съ едного отъ работницитѣ, напуща Трѣвна и отива въ Севлиево (1846 г.). Тамъ той е билъ назначенъ за учитель (въ току-що довършеното училище) и почналъ да преподава по взаимоучителната метода. Въ Севлиево прекаралъ около десеть месеца. Въ 1847 г. отива въ Ловечъ, пакъ учитель; въ този градъ се застоява по-дълго време — около година и половина. Сжщинската литературна дейность на Славейкова започва въ Ловечъ. Докато по-рано той се е увличалъ отъ черковнорелигиозната литература и отъ черковнославянския условенъ езикъ, сега, въ Ловечъ, той решава да пише произведения отъ свѣтски характеръ, на разбранъ народенъ езикъ. Двадесетгодишенъ, той написва множество училищни и любовни пѣсни, които сж се разпространявали въ преписи между младежьта. За литературнитѣ си занятия въ Ловечъ Славейковъ пише: „Първитѣ мои съчинения на простонародний нашъ язикъ азъ подкачихъ въ Ловечъ [Едно противоречие у Славейкова — въ Търново, на народенъ езикъ, той съчинява една пѣсень противъ гръцкитѣ владици!]. Тукъ азъ не само че се заловихъ пакъ да събирамъ любимитѣ си стари думи, да записвамъ пѣсни, приказки, прѣдания и други подобни материали, но възбуди се у мене и страсть да съчинявамъ стйхове и да кроя поеми. До това врѣме азъ бѣхъ се занимавалъ и съ стихотворството, но

не твърдѣ сполучливо. Повечето отъ стйховетѣ, които бѣхъ съчинилъ, бѣха училищни за поощрение младитѣ къмъ учение; любовни, за да отървя младежитѣ отъ турски пѣсни, които по онова врѣме бѣха на мода да се пѣятъ, или пъкъ такива, съ които подгавряхъ гръцкитѣ владици и тѣхнитѣ мекерета. . .“

Въ периода отъ 1842 до 1848 г. Славейковъ е написалъ „Плачъ на Търново и на Търновската патриаршия“ (това произведение не е запазено), навѣрно по подражание на Неофитовата „Мати Болгария“; съставилъ въ стихотворна форма Житие на светаго Тодора, съставилъ Акатисъ на св. Ив. Златоуста, превелъ отъ руски стихотворението Страшното сждовище; при това превелъ 54 пѣсни отъ сръбски, 130 отъ турски и 212 отъ гръцки. Следъ като съобщава за тия си трудове въ едно приятелско писмо, Славейковъ прибавя: „Тия ситѣ сж тригодишенъ мой трудъ и начало иматъ когато ме владиката вдигна отъ Търново“ (СбНУНК. XX. Писмо III). Славейковъ написалъ презъ това време две пѣсни — Крумияда и Самуилка, въ която възпѣва подвизитѣ на Крума и Самуила, навѣрно подъ влиянието на Качичъ-Миошичъ, който въ своята сбирка „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ разработва мотиви изъ народната югославянска поезия. Славейковъ пише, че ги написалъ подъ влияние на Илияда (вж. моята статия за влиянията върху Славейкова), но това не ми се вижда твърде вѣроятно; може би само заглавието е повлияло. Съчинява и една сатира, озаглавена Огледало, въ която ядовито подигравалъ и осмивалъ гръцкитѣ владици въ България. Славейковъ пратилъ Крумияда, Огледало и една пѣснопойка въ Свищовъ на единъ свой приятель, който да ги препрати въ Букурещъ да се печататъ — но за нещастие на младия авторъ, тия първи литературни опити безследно пропаднали.

Презъ време на холерата, въ 1848 г., Славейковъ напуща Ловечъ и отива въ Плѣвенъ и отъ тамъ въ Вратца. Но въ Вратца е билъ изложенъ на нови преследвания отъ страна на вратчанския владика Агапий. Отъ Вратца тръгва за Берковица, гдето едва сварилъ да се засѣди 7-8 дни. Тамъ софийскиятъ владика Паисий, който презъ него време билъ въ Берковица, му далъ 300 гроша, за да го склони да напусне Берковица и да се откаже отъ намѣрението си да учителствува тамъ. Славейковъ, като се видѣлъ съ малко пари, както изповѣдва, намислилъ да иде да се учи въ странство. Намѣрението му е било да мине въ Сърбия или въ Австрия. Но въ Видинъ той се научва, че работитѣ въ бащината му кжща, следъ смъртьта на баща му въ 1848 г., не отиватъ добре и че неговото присжтствие тамъ е необходимо. Вмѣсто за западна Европа, Славейковъ тръгва за Трѣвна. На връщане, като излиза на никополския брѣгъ, дъската, прострѣна отъ каика до брѣга за преминуване, се катурнала, и Дунавъ отнесълъ дисагитѣ на Славейковъ. Съ скръбь си спомня Славейковъ по-късно за тази случка: „Йоще съ падането ми, дисагитѣ се изкачйха отъ рамото ми и бѣха понесени и отнесени невъзвратно отъ рѣката. Тогава азъ бѣхъ благодаренъ, че отървахъ живота си. Нали останахъ живъ, ржкописитѣ си лесно ще възстановя. И наистина, азъ останахъ живъ, но по-голѣмата часть на тия ржкописи, именно ония, които най-много ценяхъ, азъ никога не можихъ да възстановя. И тъй пѣсни, прикаски, стихотворения, Самуилка, въ това число и вторий пжть записванитѣ и събрани нѣколко хиледи пословици, погинаха въ водитѣ на Дунава. Това е второто нещастие, което се случи съ тѣхъ, но не е и послѣднето“ (Български притчи, с. XXVIII, часть I).

Отъ Търново, следъ като извършва работитѣ, за които е билъ повиканъ, Славейковъ отива въ Елена съ цель да продължи образованието си въ училището на новия даскалъ

Никола Михайловски, който е следвалъ по филология въ Московския университетъ и следъ завръщането си отворилъ въ Елена тъй наречената „даскалоливня“ — училище за подготвяне на учители. Въ Елена, благодарение на Михайловски, Славейковъ се запознава по-отблизо съ руската литература, въ рускитѣ книги на своя учитель той намира множество поетически образци за подражание. Това негово запознанство съ руската литература и съ руския езикъ е отъ твърде голѣмо значение за неговото развитие. До края на живота си той не е преставалъ да се учи и да се влияе отъ руската литература, която му дава възможность да се домогне до една по-издържана поетическа форма и да внесе въ произведенията си по-сериозно, по-ценно идейно и художествено съдържание. За съжаление, Славейковъ не е могълъ да остане по-дълго при Михайловски. И въ Елена той не стои миренъ. И тукъ сатиритѣ противъ гръцкитѣ владици спечелили нови врагове на Славейкова. Прочита на другаритѣ си сатирата противъ гръцкитѣ владици — Огледало — единъ отъ тѣхъ я откradва и я дава да се преписва отъ ржка на ржка — сатирата се разпространява не само въ Елена и Търново, но и по други мѣста наоколо. Неофитъ, който сполучва да се върне отново въ Търново митрополитъ, чува за сатирата на Славейкова и пакъ започва да го преследва. По внушение отъ страна на злопаметния гръкъ, Михайловски, за да не си навлѣче неприятность, вижда се принуденъ да прогони отъ Елена своя способенъ ученикъ. Това е било въ 1849 г.

Отъ Елена Славейковъ отива въ Трѣвна, гдето се установява за по-дълго време и се уславя учитель (1849 г.). Прибира тамъ домашнитѣ си, учителствува въ продължение на три години. Неофитъ, колкото и да се е стараелъ да му напакости, не успѣлъ, понеже Славейковъ е билъ покровителствуванъ отъ най-виднитѣ и влиятелни трѣвненци. Отъ

Трѣвна той влиза въ сношения съ одесскитѣ българи, държалъ ги е въ течение на черковния въпросъ, пращалъ имъ народни умотворения — пѣсни, пословици, приказки, отсетне издадени отъ Императорската академия на наукитѣ (Сборникъ болг. народныхъ пѣсень). Отъ тѣзи издания на академията се е ползувалъ Раковски, когато е писалъ Български старини, Ключъ българскаго языка и Показалецъ. Отъ тѣхъ се е ползувалъ сжщо така и Каравеловъ при съставянето на „Памятники народного быта Болгаръ“, Москва, 1861 г.

III

Ранна книжовна дейность на Славейкова въ Трѣвна. — „Смѣсна китка“, 1852. — Съдържание на тая книга. — „Пѣснопойка“, 1852. — „Басеникъ“, 1852.

Въ Трѣвна Славейковъ приготвя за печатъ три произведения, които били издадени въ Букурещъ презъ 1852 г. Първото отъ тѣхъ носи заглавие Смѣсна китка или годишно періодическо списаніе, издавано отъ Петка Р. Славейкова. Година I. Стржкъ А. Букурещъ, 1852 (Намѣрението на Славейкова е било да издава списание — излиза обаче само единъ номеръ — само единъ стръкъ отъ неговата Смѣсна китка). Прилича на христоматия, читанка. Смѣсено съдържание — както Рибния букварь на Берона — само че у Славейкова се срѣщатъ стихотворения — не само преводни, но и оригинални. Съдържанието на Смѣсна китка е раздѣлено на нѣколко отдѣла или, както ги нарича Славейковъ, цвѣтове. Книгата започва съ три стихотворения, съ които Славейковъ зове българския народъ къмъ просвѣта и пробуда.

Цвѣтъ I. Духовно прочитаніе. Тукъ срѣщаме черковнорелигиозни поучения, подобни на онѣзи, които се държатъ въ дамаскинитѣ.

Цвѣтъ II. Примѣри добродѣтелни. Въ този отдѣлъ Славейковъ излага примѣри изъ историята съ цель да буди патриотическо чувство у българскитѣ четци. Тукъ той разправя за храбритѣ римляни Марко Куртій и Муцій Сцеолъ. Разказътъ „Марко Куртій“ започва съ следната патриотическа поука: „Любовьта къмъ отечеството е най силното отъ человѣческитѣ чувства. И въ историитѣ на най

новитѣ народи намирвамы примѣри на голѣми жьртвы и дѣла за отечеството. Нечувственный комахай сега нашый народъ, на старо време и той еималъ своеотечественолюбци, които го бѣха възвисили до най-високѫ степень на славата“ (с. 31). Въ разказитѣ Сь новна дльжность, Братска любовь, Спистяване, Тримата просешки синове какъ сѫ се обогатили се посочватъ примѣри на нравствени добродѣтели.

Цвѣтъ III е озаглавенъ Науки и художества. Тукъ се даватъ свѣдения „За веществото, на което древнитѣ пишали“. Въ друга една статийка „Печатописъ“ се разправя за изнамѣрването на книгопечатането. Въ третята статия се разправя за „Откриванѣто на Америкѫ“. А следъ това за изобретението на телескопа и за начина по който е билъ използуванъ той, както се изразява Славейковъ, отъ „Галилея Галилейскій, флоренційски математикъ и физикъ“ (64).

Цвѣтъ IV. Описания. Съдържа статиитѣ: Исландскитѣ селяни, Финмаркіа или Норвежка Лапоніа, Характеръ на Лапландцитѣ. Следъ това иде отдѣлъ Естествена исторія, който съдържа описания на разни животни. По-нататъкъ следватъ три исторически характеристики, Животописанія, едната на Леонида и Темистокла, другата на Мохамеда II, завоевателя на Цариградъ, третята на Владимира II, български царь. Характеристиката на Владимира II е взета отъ историята на Венелина. Разбира се, и съ тази характеристика Славейковъ преследва сѫщата цель, каквато и съ поменатитѣ героически примѣри изъ историята на римлянитѣ. Характеристиката на Владимира II завършва съ следнитѣ думи: „Ако търсимъ велики мѫжіе по това время въ Европѫ, то ще ся покаже пьрвый отъ тѣхъ този незабравенный Българскій монархъ, достойный за имя Великій; чтото сичкій Западъ лежалъ подъ мьглѫтѫ на невѣжеството, Българитѣ имали царь, който съ сабьѫтѫ

заедно, и перото не пущалъ отъ рѫкѫ... Очевидни свидѣтелства потвърждаватъ, че Владимиръ II былъ отличенъ не само на бойно поле, но и на книжовно, Книжнинѫ и юначество, ето истинната слава на великитѣ самодържцы..." (35-86).

Цвѣтъ V. Здравословіе. Тукъ се даватъ правила и съвети изъ хигиената, нѣкои упѫтвания, нуждни за стопанския животъ, а сѫщо така даватъ се и рецепти противъ разни болести. Въ отдѣла Смѣсъ срѣщаме анекдотични разкази и „Умни изреченія", каквито срѣщаме въ Рибния буквaрь на Берона. По-нататъкъ иде отдѣлъ Разноцвѣтие, който съдържа преводни и оригинални поетически произведения. Между другото тукъ срѣщаме единъ откѫслекъ, озаглавенъ „Изъ Оссіяна". Това въ сѫщность е откѫслекъ изъ известната поема на шотландския поетъ Макферсона „Фингалъ". По всѣка вѣроятность Славейковъ го е препревеждалъ отъ руски. Следъ този преводъ идатъ нѣколко стихотворения — едни оригинални, а други преведени отъ руски, безъ да сѫ посочени авторитѣ имъ. На стихотворенията ще се спремъ по-нататъкъ, когато разглеждаме Славейкова като поетъ. Смѣсна китка завършва съ отдѣлъ Анекдоти.

Друго произведение на Славейкова, издадено сѫщо въ Букурещъ презъ 1852 г., е Пѣснопойка или различни пѣсни, сатири и гатанки на българскій языкъ за увеселеніе на младитѣ. Въ началото на тая пѣснопойка срѣщаме две оди, посветени на султана. Следъ това идатъ любовни пѣсни, повечето отъ които сѫ превеждани отъ гръцки и турски и нагодени за пѣене по гласа на известни гръцки и турски мелодии. Цельта на Славейкова е била да замѣсти гръцкитѣ и турски пѣсни, разпространени твърде много между българската младежь, съ български пѣсни. Трѣбва да отбележимъ, че не всички пѣсни въ тая пѣснопойка сѫ преведени и писани отъ Славейкова, както приематъ погрѣшно нѣкои. Обикновено нѣщо е било, съставителитѣ на

пѣснопойки презъ онова време, покрай своитѣ пѣсни, да помѣстватъ и чужди, и то често безъ да посочватъ авторитѣ или преводачитѣ имъ. Сѫщото е сторилъ и Славейковъ; нѣкои отъ пѣснитѣ въ неговата Пѣснопойка, за които се мисли, че сѫ Славейкови, сѫ въ сѫщность препечатани отъ други пѣснопойки и промѣнени тукъ-таме отъ Славейкова.

Следъ любовнитѣ пѣсни идатъ Сатири, писани отъ самия Славейковъ. Въ тѣхъ се осмиватъ семейнитѣ неразбории, модитѣ, отъ които сѫ се увличали тогавашнитѣ българки, осмивала се е сѫщо така и гъркоманията на българитѣ. По-нататъкъ следватъ Лозанови пѣсни, които възпѣватъ веселието, жизнерадостьта и виното. Тия анакреотични по духъ и съдържание пѣсни, наречени отъ Славейкова „лозанови“ (бакхусови), сѫ превождани отъ гръцки. Въ края на пѣснопойката сѫ помѣстени Гатанки въ римувани стихове.

Заедно съ Смѣсна китка и Пѣснопойка, Славейковъ е издалъ и Басненикъ [Езопови басни]. Превелъ и наредилъ Петко Р. Славейковъ. Букурещъ 1852. — Баснениктъ съдържа Езопови басни, които по онова време сѫ се изучвали въ гръцкитѣ и нашитѣ училища. Нѣкои отъ нашитѣ учители сѫ ги превождали отъ гръцки и сѫ ги давали на своитѣ ученици въ ржкописъ. Други пъкъ сѫ ги помѣствали въ учебни ржководства или пъкъ сѫ ги издавали отдѣлно. Нѣкои отъ тѣзи стихотворни басни и до днесъ се препечатватъ изъ христоматиитѣ и учебницитѣ по словесность — напримѣръ баснята за щуреца и мравкитѣ и друга една — за воденичара и неговия синъ. Славейковъ ги превожда и издава, едно, за да улесни работата на българскитѣ учители, и, друго, да даде на читателитѣ занимателно и поучително четиво. Докато другитѣ преводачи на баснитѣ си служили съ черковнославянски или славянобългарски езикъ, той излага съдържанието и поуката на баснитѣ въ

разбрана, общедостѫпна форма. Въ края на Басненика Славейковъ е прибавилъ и нѣколко басни, написани въ стихотворна форма.

Всички статии и разкази въ Смѣсна китка, а сѫщо и баснитѣ въ Басненика сѫ изложени въ твърде популярна форма, на простонароденъ езикъ. Басненикъ и Смѣсна китка сѫ били предназначени не само за четиво на възрастнитѣ; Славейковъ е преследвалъ съ своитѣ произведения и чисто школски цели. Историческитѣ и поучителни разкази въ Смѣсна китка, описанията изъ областьта на естествената история, баснитѣ въ Басненика сѫ били приготвени за използуване въ училищата като учебенъ материалъ.

Една голѣма часть отъ Смѣсна китка съдържа именно такъвъ материалъ, какъвто срѣщаме въ първитѣ наши учебни рѫководства — напримѣръ, въ „Дѣтоводството“ на Н. Бозвели и Васкидовича и въ „Рибния букварь“ на Берона. А Езоповитѣ басни сѫ били любимото четиво въ нашитѣ училища въ началото на възраждането. Когато разглеждахме развитието на тия училища, отбелязахме, че въ тѣхъ между другото сѫ се изучвали и Езоповитѣ басни, които учителитѣ сѫ превождали отъ гръцки и сѫ ги давали на ученицитѣ си да ги заучатъ наизустъ. Езоповитѣ басни е превождалъ още Софроний Врачански като учитель въ Котелъ. Превождали сѫ ги по-късно Р. Поповичъ, Н. Бозвели, Хр. Павловичъ и други учители. По тѣхенъ примѣръ ги превожда и Славейковъ и пръвъ ги издава отдѣлно на новобългарски езикъ. Сѫщата година излиза и другъ единъ преводъ на Езоповитѣ басни — отъ Ивана Емануиловичъ, „славянобългарски учитель“ въ Татаръ-Пазарджикъ. Но каква голѣма разлика откъмъ езикъ има между двата превода, се вижда още отъ първитѣ редове на първа страница:

У Ивана Емануиловича: „Орелъ, и лисица содружившеса, близъ другъ друга жити, изволиша, извѣщеніе дружбы творяще навыкновеніе...“

У Славейкова: „Орелъ и лисица станали пріатели, и сѧ сдумали да сѧ заселатъ близо единъ до други, че отъ навыкновеніе сѧ утвьрдѭтъ въ пріателство-то си...“

Трѣбва да отбележимъ, че още въ тия първи произведения на Славейкова поличава неговата способность да си служи свободно съ разнообразнитѣ форми на живия български езикъ и да използува всички богатства на простонародната речь. Въ неговия езикъ нѣма никакви изкуствени форми, никакви пресилени синтактични съчетания, каквито срѣщаме въ изобилие у привърженицитѣ на черковнославянския езикъ или пъкъ въ произведенията на Раковски. Славейковъ не се е придържалъ въ никакви изкуствени изразни форми преди всичко, защото е притежавалъ живо чувство за българския езикъ — такова чувство, каквото не сѫ притежавали нито привърженицитѣ на мъртвия черковнославянски езикъ, нито пъкъ Раковски, който е билъ убеденъ, че прави доста голѣма услуга на българската литература и допринася твърде много за развитието на нашия литературенъ езикъ, като пише на една невъзможна, съ своята изкуственость, речь. Славейковъ не се е увлѣкълъ отъ примѣра на своитѣ предходници и всѣкога се е домогвалъ да изрази мисъльта си въ една колкото е възможно по-естествена и по-общедостѫпна форма.

IV

Вестникарска дейность на Славейкова. — Гайда (1863—1867). — Характеръ и духъ.

Презъ 50-тѣ години Славейковъ нѣколко пѫти напуща Трѣвна и учителствува въ Търново, въ Ески-Джумая, за малко време и въ Варна. Ходилъ нѣколко пѫти въ Цариградъ като членъ на българскитѣ депутации, които сѫ отивали въ Цариградъ да изразятъ оплакванията на българското население отъ гръцкитѣ владици.Ималъ е намѣрение да се установи тамъ, но все не му се е удавалъ случай да стори това. До началото на 60-тѣ години повечето време той е прекарвалъ въ Трѣвна, гдето се е занимавалъ съ непрекѫсната книжовна и публицистична дейность. Събиралъ е фолклорни материали, писалъ е дописки въ цариградскитѣ вестници, въ които дописки е изобличавалъ гръцкото духовенство и е изтъквалъ успѣхитѣ на българското училище, съчинявалъ е покрай това и стихотворения. Отъ 1849 г. още той почва да сътрудничи въ „Цариградски вестникъ“. Може да се каже, че най-сериознитѣ нѣща въ този вестникъ сѫ писани отъ Славейкова. Освенъ статии и дописки, Славейковъ е пращалъ за печатане исторически и етнографски бележки, народни пѣсни и пословици, а сѫщо така и стихотворения, както преводни, тъй и оригинални. Може да се каже, че най-ценнитѣ стихотворения, които сѫ излѣзли на български презъ 50-тѣ години, сѫ тия на Славейкова, печатани въ „Цариградски вѣстникъ“. Въ сѫщото време е сътрудничилъ най-ревностно и въ списанието „Български книжици“. И тамъ той е помѣстилъ множество ценни бележки и стихотворения. Но това сътру-

дничество, а покрай него и другата литературна работа не сж изчерпвали енергията и литературната продуктивность на Славейкова. Още като учитель въ Ески-Джумая той започва да редактира свой вестникъ „Гайда — вѣстникъ за свѣстяване на българитѣ.“ Вестникътъ се е издавалъ въ Цариградъ; въ Ески-Джумая Славейковъ е приготвялъ почти всичкия материалъ за вестника и го е пращалъ да се печата въ Цариградъ. Вестникъ Гайда започва да излиза въ 1863 год. — съ прекжсване продължава до 1867 г.; излѣзли сж всичко три годишнини.

Съ вестникъ Гайда Славейковъ за пръвъ пжть се явява предъ българскитѣ читатели като самостоенъ публицистъ. Въ шеговитъ тонъ той излага програмата на своя вестникъ:

„Бързамъ да развѣстьж и да скалесамъ любопителитѣ на гайдарската музика да заповѣдатъ на концертитѣ, които щж давамъ непрѣстанно два пжти въ месеца. На концертитѣ има да чуватъ тѣ сѣкакви стреснати маршюви и тюрлю-тюрлю хора̀ и игри. Българскитѣ ржченици, гръцко комарото́, коконски хора, влашки окропи, докторски полки-болки, даскалски кадрили-мадрили и калугерски катрафили“.

Вестникъ Гайда съ своя хуморъ, съ духовитото изложение и разглеждане на текущи политически събития е билъ твърде популяренъ — както е било популярно изобщо всичко онова, което е писалъ и печаталъ Славейковъ. Въ хумористична и сатирична форма въ своя вестникъ той осмива гръцкото духовенство и разкрива неговитѣ домогвания и престжпления, неговия безпжтенъ животъ — както въ уводни статии, въ редица дописки, тъй сжщо и въ анекдотични разкази и подигравателни стихотворения. Като засѣга черковната борба, Славейковъ бичува не само фанариотитѣ, но и пороцитѣ на българското общество, което се

отнася нехайно къмъ своята сждба. Тукъ ние срѣщаме, напримѣръ, епиграми и пѣсни за гръцкитѣ владици, една комедия, Малаковъ, въ която се осмива слабостьта на българкитѣ къмъ модитѣ, една сцена изъ домашния животъ на нашитѣ чорбаджии, хумористиченъ разказъ Дяволътъ на сгледа. Между другото въ Гайда Славейковъ е обнародвалъ нѣкои отъ по-сполучливитѣ си оригинали и преводни стихотворения. Редактирането на този вестникъ е продължило, когато той се е установилъ по-късно въ Цариградъ.

Все презъ 50-тѣ години Славейковъ е издалъ „Нова мода календарь за 1857 г. Астрономисанъ и написанъ отъ Петка Р. Славейкова“ — съ мото на корицата: „Смѣйса дѣдо да са смѣемъ, че дано са проумѣемъ“. Сжщо такъвъ календаръ е издалъ Славейковъ и за 1858 г. Повечето отъ статиитѣ, пѣснитѣ и анекдотитѣ въ тѣзи календари, написани хумористично, сж насочени противъ гърцитѣ. Но както въ Гайда, така и тукъ, покрай гърцитѣ Славейковъ не забравя да бичува недостатъцитѣ и на събратята си българи, да ги стрѣска и подсѣща, че тѣ не трѣбва да скръстватъ ржце, преди да се е привършила борбата съ гръцката патриаршия. Днесъ въ тия смѣшни календари, както справедливо бележи П. П. Славейковъ, има твърде малко смѣшно. Помѣстенитѣ въ тѣхъ материали иматъ днесъ значение като документи за духовния животъ презъ онази епоха, особено за живота въ градоветѣ, който се е развивалъ въ много отношения подъ гръцко влияние и често се е проявявалъ въ твърде карикатурни форми. На времето си тия календари сж били твърде много четени.

Къмъ отбелязанитѣ произведения на Славейкова трѣбва да прибавимъ и Веселушка за развеселяваніе на младитѣ. Цариградъ, 1854 г. Това е въ сжщность една пѣснопойка, подобна на издадената по-рано въ Букурещъ. Отъ какъвъ родъ сж пѣснитѣ въ тази пѣснопойка, се вижда

много добре отъ мотото при самото заглавие: „Не дѣй се кахари, Защо ти сж пари? Какъ да живѣшъ, Все ще умрешъ. Голѣй и пѣй, Търпи живѣй, Заспи, умри, И безъ пари“. И съ Веселушка, която е съдържала преведени турски и гръцки любовни пѣсни, Славейковъ е ималъ за цель да замѣсти чуждитѣ пѣсни съ български.

IV

Славейковъ въ Цариградъ презъ 1864 г. — Две течения въ срѣдата на цариградскитѣ българи. — Спирането на Гайда презъ 1867 г. — Македония (1866—1872). Характеръ на тоя вестникъ. — Славейковъ като публицистъ. — Демократизъмътъ на Славейкова. — Какъвъ е политическия характеръ на неговия демократизъмъ. — Славейковъ като изобличитель. — Славейковъ и черковниятъ въпросъ. — Други издания на Славейкова въ Цариградъ. — Славейковъ напуска турската столица. — Въ Стара-Загора, 1876. — Душевното му състояние презъ това време. — Дейность следъ освобождението. — Край на земния му пѫть — на 1 юлий, 1895 г.

Въ началото на 60-тѣ години Славейковъ се среща съ двама англичани, протестантски пропагандисти, Елиасъ Ригсъ и Албертъ Лонгъ, които сѫ дирѣли български преводачъ на Новия заветъ. За такъвъ тѣ избиратъ Славейкова като добъръ познавачъ на български езикъ и като поетъ, който има чувство за този езикъ. Тази срѣща на Славейкова съ Елиасъ Ригсъ и Албертъ Лонгъ осѫществява една отдавнашна негова мечта — да се установи въ Цариградъ и да продължи тамъ своята публицистична и книжовна дейность. Преводътъ на Новия заветъ е трѣбвало да бѫде извършенъ въ Цариградъ. Въ 1864 г. Славейковъ напуща Трѣвна и се установява въ турската столица — тъкмо когато черковната борба е почнала да се засилва. Отношенията между българитѣ и патриаршията сѫ се изостряли все повече и опитътъ за споразумѣние между дветѣ страни е ставалъ все по-невъзможенъ. Въ Цариградъ Славейковъ продължава редактирането на Гайда, като взема сега съ своя вестникъ по-активно участие въ черковната борба. Той призовава българитѣ да водятъ по-решителна борба срещу фанариотитѣ и да не мечтаятъ за примирение и споразумение съ патриаршията.

Въ срѣдата на цариградскитѣ българи Славейковъ заварва две течения, току-що почнали да се оформяватъ, консервативно и демократично течение; първото е искало удовлетворение на българскитѣ желания възъ основа на едно примирение съ патриаршията и на множество отстжпки отъ страна на българитѣ; второто, демократичното, течение е настоявало за скжсване на преговоритѣ съ патриаршията и е изтъквало, че българската народна черква трѣбва да бжде изцѣло независима отъ властьта на гръцкия патриархъ. Тя трѣбва да се управлява отъ самия народъ. Славейковъ веднага се присъединява къмъ демократичното течение, къмъ партията на младитѣ. Съ своята публицистична и обществена дейность, съ статиитѣ, които е помѣстялъ въ своитѣ вестници, той още повече изостря отношенията между млади и стари и изяснява демократичнитѣ принципи, въ които сж се придържали младитѣ въ черковната борба. При това, Славейковъ се сближава съ простата българска маса въ Цариградъ, съ еснафитѣ, и почва да агитира между тѣхъ, по примѣра на Неофита Бозвели. Въ тия сдружени еснафи той е виждалъ най-надеждната опора въ черковната борба и не се е излъгалъ: въ решителнитѣ моменти тази проста маса е следвала своитѣ водители — както, напримѣръ, на 22. I. 1872 г., когато българитѣ е трѣбвало да настояватъ за изпълнение на фермана, който е решавалъ черковния въпросъ.

Естествено, демократизъмътъ на Славейкова не се е нравѣлъ на старитѣ; тѣ почватъ да се заканватъ и, като приближени до правителството, сполучватъ да му напакостятъ. Властьта ограничава Славейкова въ редактирането на Гайда, като му запрещава да пише остри статии противъ патриаршията и Портата. Гайда отъ „вестникъ за свѣстяване на българитѣ“ става „вестникъ за наука и разговорка“. Най-сетне, следъ нови прѣчки, презъ 1867 г. тя спира. Славейковъ е виждалъ, че черковниятъ въпросъ все

повече се разраства и че хумористичнитѣ статии въ Гайда не сѫ достатъчни да освѣтляватъ българитѣ по въпроса и да ги държатъ въ течение на борбата; отъ друга страна той е съзналъ, че трѣбва да се поддържа новото просвѣтно движение между българитѣ, като се постави то на здрави основи. Ето защо, още презъ 1866 г., той почва да редактира другъ вестникъ, Македонія — вестникъ за народа. Въ този вестникъ сѫ сътрудничили Григорий Нѣмцовъ (отпосле митрополитъ доростолочервенски и врагъ на Славейкова следъ решението на черковния въпросъ, когато Славековъ е възстаналъ срещу автократизма на българската екзархия), Св. Миларовъ, Т. Икономовъ, Л. Йовчевъ [покойниятъ екзархъ Йосифъ], М. Балабановъ и др. Излизалъ е отъ 1866 до 1872 г. Ето какъ излага редакцията цельта на в. Македония:

„Съ издаването на този вѣстникъ за народа желанието и намѣрението ни е не само новини да извѣстяваме; но доколкото можемъ да се мѫчимъ за да всѣваме въ народния духъ начала нравственополитически, да се грижимъ, за да го предпазимъ отъ злонамѣрени внушения и гибелни за него чужди влияния и да гледаме да образуваме въ него обществено мнение“.

Никой вестникъ преди Македония не си е поставялъ такава сложна и пълна съ отговорности задача — да внушава на народа нравственополитически принципи и да създаде срѣдъ българитѣ обществено мнение.

Съ особена енергия се опълчилъ вестникътъ срещу униятитѣ, които сѫ се подавали на чужди внушения и сѫ искали да отдѣлятъ българската черква отъ източната и да я присъединятъ къмъ римската. Въ сѫщность, тия, които сѫ внушавали на българитѣ идеята за една уния съ Римъ, сѫ искали не само да засилятъ западната черква, но и да откѫснатъ България отъ руското политическо влияние. За

да привлѣкатъ българитѣ на своя страна, тѣ сѫ обещавали да дадатъ автономия на българската черква и да покровителствуватъ българитѣ. На чело на униятското движение е стоялъ Драганъ Цанковъ съ своя вестникъ България (1859-63 г.) (Това не може да се каже за Македония, който излиза отъ 1866 г. — по-скоро за Дунавски лебедъ на Раковски).

Може да се каже, че отъ всички цариградски вестници в. Македония е взелъ най-живо участие въ черковната борба. Той се е противопоставялъ както на патриаршията, тъй и на католишката уния. Тукъ, покрай статиитѣ на български езикъ, срѣщаме и статии на гръцки, писани отъ Гр. Нѣмцовъ. Но най-пламеннитѣ и най-либерални статии по черковния въпросъ сѫ писани отъ Славейкова и Миларова. Поради този либераленъ духъ именно, въ който се е списвалъ вестникътъ, той е билъ спрѣнъ въ 1872 г. отъ турското правителство.

Може да се каже, че Македония е най-умѣло списвания вестникъ презъ онова време, съ най-голѣмо съзнание за потрѣбноститѣ и интереситѣ на българската народность. Освенъ статиитѣ по черковния въпросъ, състоянието на българската просвѣта и българскитѣ училища, тукъ срѣщаме множество дописки изъ вѫтрешностьта на България; тия дописки днесъ сѫ твърде ценни, защото ни даватъ обиленъ материалъ за характеристика на духовния и обществен животъ на българитѣ презъ време на черковната борба. Този материалъ стои все още непокѫтнатъ и неизползуванъ. Самитѣ статии на Славейкова иматъ значение сѫщо и за проучване на неговата обществена дейность. Който иска да проучи тая дейность на Славейкова и да установи неговитѣ обществени идеали, ще намѣри въ Македония най-ценен материалъ.

Тукъ му е мѣстото да характеризираме Славейкова като публицистъ и да изтъкнемъ неговото участие въ черковната борба и изобщо да посочимъ значението на неговата обществена дейность. Една дейность, на която Славейковъ е посветилъ по-голѣмата часть отъ живота си и която е отъ такова голѣмо значение за нашето духовно развитие презъ оная епоха, естествено, не може и не трѣбва да бѫде отмината мълкомъ отъ насъ.

Това, което прави впечатление въ обществената и публицистична дейность на Славейкова е, че като агитаторъ той умѣе да въздействува на простата маса. Всѣкога той съумѣва да изтъкне най-сѫщественото въ явленията на обществения и политически животъ, да обърне вниманието на българина върху тѣзи явления и да посочи, въ каква връзка сѫ тѣ съ неговитѣ духовни и политически интереси. Славейковъ винаги говори на разбранъ, общедостѫпенъ и въ сѫщото време непосрѣдственъ езикъ, обича да се изразява безъ заобикалки — разбира се, когато властьта не му прѣчи да стори това. За да привлѣче вниманието на масата, той заговорва най-напредъ за нѣща, които я интересуватъ отблизо, и постепенно преминава къмъ разглеждането на онѣзи въпроси, за решението на които е необходимо активното и съзнателно участие на народа. Изобщо, той употрѣбява всички срѣдства за да бѫде чутъ и разбранъ и да призове проститѣ българи къмъ дейность и къмъ предприемане на общи, колективни акции. Когато вижда, че неговитѣ слушатели съвсемъ на друга посока сѫ извърнали погледъ и не искатъ да го чуятъ, той почва да ги залъгва съ приказки и пѣсни и, следъ като обърне по такъвъ начинъ вниманието имъ, захваща да ги укорява, че тѣ се увличатъ отъ глупави пѣсни и приказки и нѣматъ присърдце общенароднитѣ интереси. При това, той се отнася по такъвъ начинъ къмъ простата маса, че дори и когато я укорява и

порицава за нейната пасивность, тя е готова да слуша укоритѣ му, да го счита за свой наставникъ и да върви по стѫпкитѣ му.

Първата работа на Славейкова като публицистъ и агитаторъ е да долови настроението и разположението на онѣзи, къмъ които се обръща. Ако тѣ сѫ се отчаяли, той отбелязва и малкото достигнати успѣхи, ако е потрѣбно, преувеличава ги — стига само да може да ободри падналитѣ духомъ:

„ . . . Заритѣ на 19 вѣкъ, като разбиха гѫститѣ облаци на невѣжеството, пръснаха се и по България, и гениятъ на българския народъ се повдигна съ важность изъ гроба си, въ който мислѣха, че сѫ го погребали, и съ крѣпка рѫка сграбчи за шията звѣра, който бѣше се впилъ въ тила му, — и го хвърли долу. Ето — силата и могѫществото на фенерския деспотизмъ се разбиха о твърдата воля на българския народъ. . .“ (Македония, III, бр. 2).

А когато Славейковъ вижда, че българитѣ се самоизмамватъ и сѫ готови да скръстятъ рѫце предъ постигнати незначителни успѣхи и да се отдадатъ на бездействие, той ги стрѣсва, подсѣща ги, че пѫтьтъ не се е свършилъ още и че, докато достигнатъ до цельта, има още много прѣчки да преодоляватъ:

„ . . . Не мислете, че ако другитѣ народи сѫ работили, ние трѣба да скръстимъ рѫцѣ и да чакаме печени кокошки! Ние трѣба дважъ повече да работимъ, за да стигнемъ до тази черта, до която сѫ достигнали другитѣ; намъ трѣбатъ десеть пѫти повече мѫки и трудъ и способности, отколкото трѣбатъ, напр., на американцитѣ, за да стигнатъ до това съвършенство, което е потрѣбно прѣди всичко друго. Европейцитѣ иматъ много, ние нѣмаме нищо, и изъ нищо ние трѣбва да създадемъ много. . . Защото врѣмето е кѫсо и не ще да чака насъ. Ние трѣба да работимъ и да ра-

ботимъ. Всѣка изгубена минута, всѣка праздна препирня, всѣка лична вражда ще паднатъ нѣкога като тежъкъ камъкъ на нашата съвѣсть. . .“ (Македония, III, бр. 41).

Следъ всички несполуки, които е донесла 1871 г.: упадъкъ на книжнината и училищата и затрънване на черковния въпросъ, въпрѣки че е имало благоприятни изгледи за решаването му, Славейковъ не пада духомъ; за да ободри българитѣ, той пише въ една статия: „. . . Братя българи, ние се показахме недостойни! Но нека не се отчайваме. . . Ние можемъ пакъ да се хванемъ за работа и да излѣземъ съ твърда нога напрѣдъ срѣщу всичко, което носи врѣмето въ таинственитѣ си крилѣ за насъ и за всички около насъ. . .“ (Македония, VI, бр. 1). Само по такъвъ начинъ, като е влизалъ въ душата на масата, като се е съобразявалъ съ срѣдствата на борбата, съ енергията и волята на борцитѣ, той е могълъ да предразполага и въздействува. И въ сѫщность, макаръ да сѫ му липсвали много основни теоретически познания, потрѣбни за единъ общественъ деецъ, той еималъ най-потрѣбното познание за себе си и за времето си — именно познаването на своя народъ, когото още отъ детинство е почналъ да наблюдава и изучва.

Първото, което може да се каже за Славейкова, когато се характеризира неговата публицистика, то е, че Славейковъ притежава най-ценното качество на единъ журналистъ: като служи на своя народъ, той е съвсемъ безкористенъ, готовъ е да се жертвува — не на думи, а на дѣло — за неговитѣ идеали. Съ убежденията си той никога не прави компромиси. При това, като добъръ познавачъ на народната душа, той знае, по какъвъ начинъ да се обърне къмъ българина, какви срѣдства да употрѣби, за да бѫде чутъ и разбранъ. Интереса и вниманието на българското общество той е привличалъ не съ шантажни новини и сензации,

каквито срѣщаме днесъ въ изобилие въ нашата преса, а съ обмислени статии и съ едно сериозно и добросъвѣстно третиране на политическитѣ и обществени въпроси. Въ нашия днешенъ периодически печатъ сж рѣдкость такива статии, каквито е помѣствалъ Славейковъ въ Македония — статии, въ които личи неподкупната и чиста съвесть на единъ журналистъ, неговото проникване въ обществения животъ и неговото искрено желание да служи до край на народа си — да се посвети на него до такава степень, че да забрави себе си.

При това, Славейковъ винаги съумява да изтъкне най-сжщественото, най-важното въ явленията на обществения и политически животъ, да обърне вниманието на българина върху тѣзи явления, да посочи въ каква връзка сж тѣ съ неговитѣ духовни и политически домогвания. Той убеждава българина, че това, което се извършва около него, че мѣркитѣ, които взема правителството или патриаршията, засѣгатъ най-осезателно неговата сждба и че той не трѣбва да стои пасивенъ, съ скръстени ржце. Славейковъ схваща и оценява правилно събитията, които сж въ прагматическа зависимость едно отъ друго, успѣва да се ориентира въ тѣхното бързо течение, да опредѣли своето схващане по отношение на тия събития и да го изрази навреме въ вестника си — и то да изрази възгледитѣ си по такъвъ простъ и убедителенъ начинъ, че да бждатъ тѣ възприети отъ неговитѣ читатели. Въ своя вестникъ Македония Славейковъ отбелязва навреме всички по-важни събития, всички по-сжществени въпроси, които самъ народътъ трѣбва да разреши — не само ги отбелязва, но ги и анализира и преценява съ своята ясна мисъль — като говори винаги на разбранъ и фигуративенъ езикъ.

Това, което прави впечатление въ публицистичната дейность на Славейкова, е, че той винаги излиза отъ уста-

новени, свързани съ самата негова натура, демократични схващания. Славейковъ до такава степень е билъ сроденъ съ своя народъ, толкозъ отблизо го е познавалъ, че когато е говорѣлъ отъ трибуната на своя вестникъ, винаги еималъ право да заяви, че чрезъ него говори самиятъ народъ, че неговото желание е желанието на народа. Разбира се, той не заявява това, не се гордѣе съ своя вроденъ демократизъмъ — но тоя демократизъмъ се чувствува въ всѣка негова статия; — винаги се долавя въ неговата публицистика, че той никога не дѣли себе си отъ народа, за нищо въ свѣта не би жертвувалъ своитѣ демократични идеали, не би унищожилъ връзкитѣ си съ своя народъ. Защото, ако унищожи тия връзки, той трѣбва да унищожи и себе си — именно, като чувствува душата на своя народъ въ себе си, като живѣе съ неговитѣ страдания и домогвания, той може да се вдъхновява за творчество, за национални и обществени борби.

Какъвъ е политическиятъ характеръ на този демократизъмъ?

Споредъ Славейкова, всѣки въпросъ, който засѣга сждбата на народа, трѣбва да бжде разрешенъ съ знанието и участието на народа. Всички обществени и политически реформи, всички преобразования въ духовния животъ, въ училищното дѣло, въ общинското и черковно самоуправление трѣбва да се извършватъ съ съдействието на народа и съгласно неговата воля. По мнението на Славейкова, всѣка борба отъ общественъ характеръ, която се извършва безъ участието на народа, е безплодна, осждена е на неуспѣхъ. Народътъ именно е главната сила, главниятъ факторъ въ обществения животъ. Такъвъ трѣбва да си остане докрай всѣки, който се е посветилъ на обществена дейность, той трѣбва да държи смѣтка за силитѣ и желанията на своя народъ.

Като първа необходимость Славейковъ счита нравственото и политическо възпитание на българина; потрѣбно е било да се развие у него обществено и политическо съзнание, за да се приучи той на обществена активность. За да могатъ въ националнитѣ и политически движения да се ангажиратъ повече сили, необходимо е било да излѣзе българинътъ отъ своята затвореность, да се освободи отъ своя егоизъмъ и съ съзнание да защищава интереситѣ си на широката обществена арена, гдето се сблъскватъ противоположни сили и стремежи. Колкото повече се сближава Славейковъ съ българския народъ, толкозъ по-добре изучва неговитѣ нравствени особености и съ толкозъ по-силно желание се залавя да изкорени неговитѣ пороци. Като публицистъ и агитаторъ, за да превъзпита народа си, той си поставя за цель, преди всичко да се бори съ българскитѣ недостатъци.

Отъ какъвъ родъ сж тия недостатъци?

Повечето отъ тѣхъ Славейковъ обяснява въ зависимость отъ робскитѣ условия. Вѣковното робство, съ което българинътъ се сраства постепенно, е сподавяло всѣка лична инициатива, развивало е робски инстинкти, егоизъмъ и страхъ предъ живота.

Славейковъ се взира въ природата на българина и открива въ нея множество недостатъци. Вѣковниятъ робски животъ, съ който българинътъ се е сраствалъ постепенно, е сподавялъ всѣка лична проява, развивалъ е робски инстинкти и страхъ предъ живота — като следствие отъ това — бѣгане отъ живота и отъ борбитѣ. Сжщитѣ български недостатъци наблюдаваме и днесъ. Тъй че, статиитѣ на Славейкова въ Македония и Гайда, насочени противъ българскитѣ недостатъци, и до днесъ не сж загубили своя актуаленъ характеръ. Българинътъ е гледалъ съ недовѣрие, съ предубеждение на всѣка обща акция, къмъ която сж го призо-

вавали и сѫ искали въ нейно име личното му съдействие. Обикновено, ако се е решавалъ да вземе участие въ нѣщо, сторвалъ го е, следъ като се увѣри, че нѣма да бѫдатъ накърнени неговитѣ лични, егоистични интереси. За българина, бележи Славейковъ, „азъ“ е слънцето, около което се въртятъ всички планети. „Той живѣе съ семейството си за себе си, отъ него отсѫтствува чувството къмъ цѣлото му отечество; затова той, като си свърши работата. прибира се у дома си и малко го е грижа, що става навънъ отъ дома му. . . Обича да го не обезпокоява никой за нищо и тогава си е блаженъ. Той, отъ самолюбието си осамотенъ, не мисли освенъ за утрето си. И какъ да не мисли? Като не обича ближния си, мисли, че и той не ще го обича; не се надѣе никому и има право, — вситѣ нему ближни сѫ подобни нему. Това утре често му представя страшни призраци, челото му се бърчее, окото му се помрачава, сърдцето му се стѣга, а ржката — повече. А тогазъ могатъ ли, молимъ, и плановетѣ, кроени за работа да сполучатъ. . . Говоръ̀тъ му е май грубъ и да ме прости да му кажа братски, че повече обича да слуша когато укоряватъ, а не когато хвалятъ нѣкого, и като че не може да търпи добродѣтель у своитѣ, защото го гледамъ често да ѝ дава причина и цѣль таквази, каквото да си загуби достоинството. . .“ (Македония, II, 6).

Славейковъ се залавя енергично да изкоренява рабскитѣ привички на българина и да го приучва да проявява инициатива въ общественитѣ работи. Почти въ всѣка своя статия той се спира да изтъкне типичнитѣ български недостатъци и до известна степень съ тѣхъ да обясни неуспѣхитѣ въ черковната борба и въ училищното дѣло.

И тъй, най-голѣмиятъ недостатъкъ на българина се корени въ неговитѣ рабски навици и инстинкти, въ неговия егоизъмъ и затвореность, въ недовѣрието му къмъ другитѣ, въ неговата апатия къмъ обществени интереси и борби.

На второ мѣсто Славейковъ бичува стремежа на българитѣ да тичатъ, разбрали — недоразбрали, подиръ всичко чуждо и да го копиратъ, макаръ и въ своя вреда. Копието е добивало обикновено изгледъ на карикатура, достойна само за присмѣхъ и бичуване. Твърде често се спиратъ нашитѣ публицисти отъ онова време да осмиватъ и бичуватъ женскитѣ моди, въ които сѫ виждали една отъ причинитѣ за материалното опропастяване на българина. Презъ него време малаковитѣ и модитѣ едва ли не сѫ представлявали за публициста сѫщия интересъ, какъвто е черковниятъ въпросъ и уреждането на училищата. . . Смѣшно е лори, като си помисли човѣкъ, до какви крайности е достигалъ този комиченъ походъ срещу модитѣ. Почти въ всѣка своя уводна статия Славейковъ ще спомене, че тѣ сѫ погълнали вниманието на гражданина, като сѫ заглушили всичкитѣ му обществени интереси. Въ Гайда пише анекдоти и комедии, въ които пакъ модитѣ осмива, а въ Читалище пише противъ тѣхъ: „ . . . Мода! О, колко злокобно ечи тая дума въ ушитѣ на много мѫже стопани, които честити другъ пѫть, днесъ се лишаватъ отъ самия хлѣбъ, наистина — отъ самия насущни хлѣбъ. Противъ нея прочее прогласявами днесъ войната, война непримирима до смърть, като противу змията въ рай. . .“ Но, за да бѫдемъ справедливи, трѣбва да кажемъ, че стрелитѣ на Славейкова въ дадения случай не сѫ насочени толкозъ срещу модитѣ, колкото срещу стремежа на българина да подражава, обикновено външно, на всичко чуждо.

Отъ модитѣ Славейковъ преминава къмъ слабостьта на българина да подражава и заема безразборно. Славейковъ правилно е схваналъ една характерна черта въ психиката на българина — раболепие предъ чужденцитѣ, предъ европейцитѣ и предъ външнитѣ форми на тѣхния животъ — черта, която и днесъ много добре може да се наблю-

дава у насъ. И днесъ ние сме склонни да отречемъ себе си и своето и да считаме, че всичко онова, съ което живѣятъ европейскитѣ народи, трѣбва да бѫде нашъ идеалъ — безъ да се опитаме да го преценимъ отъ гледището на нашия животъ и нашитѣ народни интереси. Славейковъ е виждалъ, че българинътъ често се възхищава отъ чуждото, само защото е чуждо, и че храни нѣкаква слѣпа вѣра къмъ всичко чуждо, възприема го най-често само като външна форма, безъ да има намѣрение да го преценява. „Ние живѣемъ въ Европа — пише Славейковъ въ Гайда — но не сме европейци: облѣкохме европейскитѣ дрехи, но не сме съблѣкли забунчето на невѣжеството... Колкото за сега ние съ дрехитѣ си и съ смѣшнитѣ си претенции на европейство не сме освѣнъ анахронизмъ въ Европа“. — Още по-късно, следъ освобождението, като депутатъ въ Учредителното народно събрание, Славейковъ отбелязва една твърде опасна проява на тази привичка у българитѣ да се увличатъ отъ чуждото, и то, както се изразява той, „безъ да му мислятъ дали чуждиятъ калпакъ ще дойде тъй уйгунъ на главата имъ, както имъ е харесалъ на главата на други“. Въ бележитата си речь противъ сената той се обръща къмъ тия, които сѫ били противници на конституционното управление и привърженици на сената, и ги пита, да ли сѫ се съобразили съ условията, къмъ които искатъ да прилагатъ този сенатъ, да ли сѫ убедени въ наложителността и разумността на такова едно копиране на чуждото, което, възможно е, за други народи, за други условия да бѫде полезно, но за българитѣ може да бѫде вредно. Трѣбва да признаемъ, че, когато възстава срещу подражанието и пресаждането на чуждото, той не отива до крайность; възстава само противъ безразборното подражание, „противъ необмисленото прѣсаждане, което затрѣня пѫтя на развитието“. Славейковъ признава заимствуване само въ единъ случай:

когато то се извършва разумно, обмислено и се възприема като опитъ на други и, главно, когато то се налага отъ нѣкаква сжществена потрѣбность на живота и не е противно на неговата сжщность. Подражанието и възприемането на чуждата култура, споредъ Славейкова, може да бжде оправдано дотолкозъ, доколкото има възможность да стане тази култура вжтрешно съдържание на народния животъ, а не само една външна форма, която и най-незначителни фактори могатъ да промѣнятъ и заличатъ.

На всѣки случай, въ това противопоставяне на външното и необмислено подражание и заемане се съдържа единъ отъ главнитѣ обществени възгледи на Славейкова. Споредъ неговото схващане, нормалното духовно развитие на единъ народъ е възможно само тогазъ, когато то се извършва възъ основа на собственитѣ му жизнени сили и въ съобразность съ неговитѣ способности и потрѣбности. Това развитие или, по-право, домогването къмъ една по-висока култура, не трѣбва да преминава границитѣ на онази духовна енергия, съ която разполага самия народъ, за да не се изрази по-късно въ крайни и болезнени форми. А, споредъ Славейкова, до болезнени прояви въ духовния животъ на народа би се дошло, ако се игнорират̀ъ националнитѣ и битови особености и се изостави непокжтнато онова духовно наследие, което е останало отъ предишнитѣ поколѣния. Неговата мисъль е, че днешното развитие трѣбва да се извърши възъ основа на миналото — той е врагъ на всѣкакви преврати и скокове, които могатъ да се изразятъ като ненормалности въ народния животъ — съветва да се избѣгватъ онѣзи форми, които сж чужди за българския битъ и българскитѣ потрѣбности. Ако искаме да напредваме, трѣбва да се познаемъ добре въ миналото си и, изобщо, да се самосъзнаемъ като народность съ особени психически черти — за да разберемъ, кое ни е присжщо и кое е въ противо-

речие съ нашия характеръ, въ каква посока трѣбва да работимъ надъ себе си и въ какъвъ смисълъ да се ползуваме отъ чуждото.

Въ статията Всинца наши за насъ си Славейковъ изказва мисъльта, че отъ семето, що ни е останало отъ бащи и братя, ние трѣбва да отвъдимъ особенъ плодъ, „а особенъ ще го направимъ съ влиянието на своя характеръ, на своя народенъ духъ и на своята цель въ образованието". Въ друга една статия той пише: „Постановления и наредби, каквито и да сж, отъ когото и да сж, само дотолкова стойность и ценность могатъ да иматъ за единъ кой да е народъ, доколкото сж действително народни, отъ него си; сирѣчь когато сж излияние на вжтрѣшния духъ отъ известна историческа народна индивидуалность" (Македония). Частно за развитието на българската литература, като изхожда все отъ сжщата основна мисъль, той изказва възгледа, че „книжнината ни не трѣба да бжде безвръстно чедо на руската или гръцка книжнина, нито пъкъ мършава сподирница (подражателка) на която да е друга" — самостойна литература, въ която да е отразенъ българскиятъ творчески духъ.

За да характеризираме и отъ друга една страна обществената дейность на Славейкова и основнитѣ възгледи, отъ които е излизалъ той въ тази дейность, ще трѣбва да се спремъ и на отношението му къмъ черковния въпросъ.

[Би трѣбвало да се изясни психическиятъ націонализъмъ (да чувствува въ себе си душата на народа) на Славейкова като основа на всички негови обществени възгледи, въ свръзка съ неговия демократизъмъ].

Както видѣхме, въ Цариградъ Славейковъ се сближава съ простата народна маса, агитира между нея и на нея именнно възлага най-голѣми надежди за изкарването на борбата докрай при решаването на черковния въпросъ. Той

съ всичката си енергия се старае да ѝ въздействува и да я подготви за борба; на нейнитѣ сили се е уповавалъ много повече, отколкото на енергията на черковницитѣ и консервативнитѣ водители на народа, които повече сѫ били склонни да решаватъ въпроса по своя инициатива, безъ волята и участието на самия народъ. А това е било противъ демократичнитѣ чувства и възгледи на Славейкова.

„Безъ преувеличение може да се каже, че българщината се е спазила и възродила безъ аристокрация и противу воля на похабната си интелигенция, а само съ жизнената сила на народната маса. И крѣпъкъ, твърдѣ крѣпъкъ трѣбва да е билъ съставътъ на тая груба маса, която е могла да се одържи, да се възроди и да се вцели пакъ като единъ народъ подъ такъвъ единъ губителенъ натискъ, въ продължение близо на 500 години, безъ аристокрация, безъ духовенство и безъ народна писменость“ (Псп., 1880, кн. 23-24).

Отъ този демократизъмъ се е ржководилъ Славейковъ въ черковната борба, като е поставялъ за нейна крайна цель извоюването на народна самостойна черква, устроена върху демократични начала, и която борба той е схващалъ като срѣдство за политическото възпитание на българския народъ. Споредъ Славейкова, не е важенъ толкозъ начинътъ, по който ще бѫде решенъ черковниятъ въпросъ, колкото ангажирането на народната енергия въ неговото решаване; както всички други народни борби, тъй и черковната е трѣбвало да приучи българитѣ да се надѣватъ преди всичко на себе си, на своитѣ сили и да пробуди у тѣхъ обществени и политически интереси. „Черковниятъ въпросъ е мостътъ, по който нашиятъ народъ минува широкия шарамполъ [укрепление], който дѣли тѣзи двѣ нравствени страни: невѣжеството и общественото развитие“. На друго мѣсто той пише, че „черковниятъ въпросъ е само едно огледало на народното самозъзнание“. Споредъ схващанията на Славей-

кова, черковната борба е трѣбвало да превъзпита народа за нови борби въ бждещето, такива борби, които ще се налагатъ по-нататъкъ отъ новитѣ форми на живота, отъ по-сложнитѣ сжщо тъй нови обществени и политически фактори и идеали. Трѣбва да се подчертае, че дори и днесъ мнозина криво схващатъ обществената дейность на Славейкова, като я затварятъ въ тѣснитѣ рамки на черковния въпросъ и неговата история. А въ сжщность, решаването на черковния въпросъ никога не е било главна и изключителна цель за Славейкова. Самата борба, както отбелязахме, той е схващалъ като срѣдство за политическото възпитание на българина, като една фаза въ националното и обществено развитие, която фаза часъ по-скоро трѣбва да се превъзмогне, да се отмине, за да се стори мѣсто на нови национални борби.

На самата тъй наречена народна независима българска черква той не е възлагалъ твърде голѣми надежди и, естествено, не е могълъ да посочва извоюването на една такава черква като крайна цель на народнитѣ борби: Славейковъ никога не е считалъ черквата за непоколебимъ авторитетъ, който трѣбва да насочва всѣки духовенъ и политически стремежъ у народа. Въ статията Нашето духовенство той изказва възгледа, че духовенството се бои да върви напредъ, между народа и духовенството отъ день на день се разтваря все по-голѣма пропасть и, че, ако духовенството иска да играе ролята на народенъ вождъ, то трѣбва да се издигне високо надъ народа въ умственно и нравствено отношение; иначе то ще остане „една гнила, разтлѣваща се стихия въ тѣлото на народа“. Голѣмо значение е отдавалъ Славейковъ не на черквата и духовенството, а на училищата и народнитѣ учители. Въ училищата той е виждалъ единъ много по-важенъ факторъ за просвѣтата и общественото възпитание на народа — единъ факторъ, чието зна-

чение все повече расте. Славейковъ дори е наклоненъ да мисли, че духовенството е вече изиграло своята просвѣтителна роля — въ дадения моментъ то е изостанало назадъ и не може да ржководи българския народъ; нѣщо повече: следъ създаването на българската екзархия духовенството е на пжть да се отдаде на автократизъмъ, да се превърне въ една привилегирована класа. На мѣстото на духовенството застава сега будниятъ български учитель, който живѣе въ самата народна срѣда, разбира духовнитѣ потрѣбности на народа и се е подготвилъ за широка педагогическа дейность. Въ това свое предпочитание на учителя той напълно е проявилъ своитѣ рационалистични възгледи и своята неприязънь къмъ обскурантизма на една голѣма часть отъ българското духовенство; тая неприязънь именно е главната причина за враждебнитѣ отношения между Славейкова и новата българска екзархия, която е искала да господствува надъ българския народъ, да се мѣси въ духовния животъ на българитѣ безъ тѣхната воля. Демократичното чувство на Славейкова не е могло да се помири съ такъвъ единъ автократизъмъ — въ него той е виждалъ една голѣма опасность за своя народъ. Въ статията Народнитѣ учители“ той пише, че е време вече училищата и учителитѣ да подѣматъ онова, което е било предоставено да бжде извършено отъ некадърното духовенство. Бждещето на народа и неговата просвѣта ще зависи не отъ черквата и духовенството, а отъ училищата.

Когато Славейковъ вижда, че черковниятъ въпросъ хаби повече народна енергия, отколкото заслужва, и че застрашава да насочи народнитѣ стремежи и интереси въ твърде едностранчивъ пжть и да се отрази отрицателно върху образованието и възпитанието на народа, той пише: „Не е лъжа? Туй протакане на въпроса води цѣлия народъ къмъ погибель!“ Дори и на решението на този въпросъ, както казахме, той не е отдавалъ едно преувеличено зна-

чение: „Мисията на тоя въпросъ бѣше да разбуди и развълнува приспалото народно чувство у насъ, но съвсѣмъ не и да хване юздитѣ на нашето развитие и да ни ржководи. Това не можеше да се очаква отъ него, когато и рѣшението му едва ли е способно да даде едно таквозъ направление на работитѣ. Този въпросъ отслужи дълга си.“ Тия нѣколко реда най-ясно показватъ, какъ е схващалъ Славейковъ задачата на черковната борба и отъ какви възгледи и съображения се е ржководилъ той при участието си въ нея. Пакъ ще повторимъ, че твърде погрѣшно е да се поставя общественото значение на Славейкова въ тѣсна зависимость отъ черковния въпросъ и отъ стремежа да се извоюва независимостьта на българската черква. Неговата прѣка цель е била да въздействува на народното съзнание, да пробуди у българитѣ интереси отъ общественъ характеръ и да ги застави да се надѣватъ на собственитѣ си сили, да се превъзпитатъ и просвѣтятъ до такава степень, че сами да се грижатъ за своята сждба, безъ да иматъ нужда отъ опеката на такива власти, които въ сжщность сж врагове на всѣка народна свобода и на всѣко народоуправление.

Вестникътъ на Слевейкова, Македония, е опредѣлилъ своето отношение къмъ черковния въпросъ и къмъ новата българска екзархия въ най-рѣзка форма съ статията на Св. Миларовъ Дветѣ касти и власти. Въ тази статия се изтъква опасността отъ образуване на едно отдѣлно съсловие — духовнишко — което е клонѣло да се съедени съ чорбаджиитѣ и заедно съ тѣхъ да угнетява простата народна маса. Авторътъ на статията, писана подъ влиянието на Славейкова, не възлага никакви надежди на духовенството и не вѣрва, че то ще възроди българскиятъ народъ въ духовно и национално отношение. На такова едно духовенство самиятъ народъ съ всичкитѣ си сили трѣбва да се противопостави. Въ сжщата статия се загатва и за едно

по-смѣло противопоставяне на турската политическа власть, като се изтъква, че българскиятъ народъ би могълъ вече да се грижи самъ за себе си и че той нѣма нужда отъ опекунство. Статията на Миларовъ Дветѣ касти и власти е дала поводъ за спирането на вестникъ Македония.

Враждебно настроена къмъ вестника на Славейкова е била не само турската власть, но и българската екзархия, която често е била изобличавана отъ Славейкова за своитѣ автократични стремежи. Въ 1872 г. Славейковъ е билъ принуденъ да прекрати издаването на Македония. На 13 юлий, сжщата година, той е билъ затворенъ. Едва следъ единъ месецъ го освободили по застжпничеството на нѣколко влиятелни българи. Но правителството му забранило да издава вестникъ. Следъ излизането отъ затвора той учителствувалъ въ българското училище въ Цариградъ. Въ сжщото време е сътрудничилъ въ българскитѣ вестници: редактиралъ е III год. (1873) на списанието Читалище — и може да се каже, че тази годишнина надминава другитѣ по изборъ на литературния материалъ и по сериозность на съдържанието си. Следъ известно време Славейковъ се опитва да редактира хумористичнитѣ вестници Шутошъ, Звънчатий Глумчо, Костурка по маниера на предишния вестникъ Гайда. Но властьта не закъснява да му напомни, че му е запретено да издава вестникъ.

За да имаме по-ясна представа за публицистичната и книжовна дейность на Славейкова въ Цариградъ, трѣбва да споменемъ отдѣлнитѣ преводни и оригинални произведения, които е издавалъ презъ цѣлото време, докато е живѣлъ въ Цариградъ като редакторъ на Гайда и Македония и следъ това като учитель. Може да се каже, че Славейковъ непрестанно, неуморно се е занимавалъ съ книжовни трудове. Освенъ редактирането на отбелязанитѣ вестници, той е списвалъ и книги съ поучително съдържание — едни отъ

тѣхъ сж били предназначени за деца, а други за възрастни — съставялъ е учебници, календари, пѣснопойки, превождалъ е разкази, повести, романи, написалъ е множество стихотворения, печатани изъ цариградскитѣ списания и вестници. Между другото Славейковъ е написалъ една доста обемиста и ценна книга — Габровско-то училище и неговытѣ първи попечители, 1866 г. Тукъ той излага историята на Габровското училище до 1866 г. и се спира да очертае, какво участие сж взели въ неговото създаване и уреждане Априловъ и Палаузовъ. Тази книга на Славейкова съдържа ценни материали не само за историята на Габровското училище, но изобщо за историята на нашето духовно пробуждане. Въ Цариградъ, между другото, Славейковъ е издалъ Искрицы или разны поучителны приговоркы (1869), Краткы прикаскы за дѣцата (1870), превелъ е етиката на италианския моралистъ Франческо Соави: Питомка или правила за примѣрно поведеніе между человѣцыты. Тази книга е известна не само въ нашата, но и въ сръбската литература, кждето е превождана отъ Доситея Обрадовича. У насъ е претърпѣла нѣколко издания. За пръвъ пжть е превождана не отъ Славейковъ, а отъ Йоанъ Димитриевичъ, охридчанинъ, още презъ 1844 г. Съ своитѣ поучителни произведения Славейковъ еималъ предъ видъ и възпитанието на женитѣ; презъ 1871 г. почналъ да редактира месечно списание Ружица или редъ книги за женитѣ. Излѣзли сж само две книжки. Преди това е написалъ брошура По въпроса за женитѣ, 1860 г. Тогавашното българско общество е имало твърде превратни понятия за жената и за нейнитѣ обществени и семейни длъжности. Съ своето списание Ружица, съ брошурата си По въпроса за женитѣ, а сжщо така и съ нѣколко статии, Славейковъ се опитва да разсѣе тия превратни понятия и да докаже тѣхната безосновность. И тукъ Славейковъ дава

изразъ на своитѣ рационалистични и прогресивни възгледи, като изтъква, че и за жената, не само за мжжа, е необходимо едно по-високо образорание. Между повеститѣ и романитѣ, които е превождалъ въ Цариградъ трѣбва да споменемъ: Дневникътъ на бѣдныйтъ момъкъ или прѣговарянія върху человѣческый животъ, 1870 г., отъ Октавъ Фьойлета — (Octave Feuillet); Осемь дена царуваніе или исторіята на Мазаніела [Изъ Révolution d'autrefois отъ Pitré Chevalier]; Робинзонъ (1869) — превожданъ е за пръвъ пжть у насъ отъ Райна Поповичъ — останалъ въ ржкописъ; следъ това печатанъ въ „Цариградски вестникъ“ — преводъ на Богорова, издаденъ и отдѣлно; Лодоиска (V. Cherbuliez), 1868 г.; Отечество и любовь (V. Cherbuliez), 1873 г. Превелъ е при това сензационния романъ Цариградски потайности (отъ Монтепенъ). Трѣбва да признаемъ, че въ дадения случай не е извършилъ една полезна и добра работа, защото съ този свой преводъ поставя началото на българската сензационна литература, на всички онѣзи потайности — парижки, петербургски, на Принцъ Карла и всевъзможни други, които покварватъ литературния вкусъ на читателитѣ и убиватъ интереса къмъ истинската, ценната литература.

Трѣбва да отбележимъ, че всичко, каквото е превождалъ Славейковъ, превождалъ го е твърде волно. При превождането на романи и повести той е правилъ голѣми съкращения, като е промѣнялъ тукъ-таме съдържанието. Всички отбелязани произведения сж преведени на чистъ български езикъ, — на всѣки случай много по-чистъ и правиленъ, отколкото езика на множество днешни български преводачи. Поменатитѣ повести и романи Славейковъ е превождалъ не отъ френски — той слабо е владѣялъ френски — а отъ гръцки. Трѣбва да споменемъ, че покрай тази литературна работа, която е отнемала твърде много

време и енергия, Славейковъ се е занимавалъ и съ превода на библията — преводъ, който има важно значение за развитието на българския литературенъ езикъ, и до днесъ още разпространенъ.

Следъ като властьта е почнала да преследва Славейкова и му е запретила да издава свой вестникъ, той решава да напусне Цариградъ и да се върне въ България. Презъ 1876 г. се настанява учитель въ Стара-Загора. Отдаленъ отъ борбитѣ, уединенъ въ кржга на своето семейство, той се предава на миренъ литературенъ трудъ. Започналъ да класифицира и разработва събранитѣ фолклорни материали, заловилъ се да работи надъ единъ географически и исторически словарь на Балкански полуостровъ; въ сжщото време събиралъ материали за единъ обширенъ български речникъ и приготвилъ за печатъ събранитѣ Български пословици — около 15,000 на брой. Покрай това въ Стара-Загора Славейковъ написалъ множество нови стихотворения и възнамѣрявалъ да издаде въ отдѣлна книга най-добритѣ си поетически произведения. Но презъ време на освободителната война, както е известно, Стара-Загора е изгорѣла, а заедно съ нея сж изгорѣли и всички дългогодишни литературни трудове на Славейкова, които той е тъкмѣлъ да издаде. До края на живота си той не е можалъ да прежали тая загуба. На старини, когато е диктувалъ на сина си предговора къмъ Българскитѣ пословици, Славейковъ отново си е спомнилъ за най-голѣмата загуба, която е претърпѣлъ презъ живота си:

„Участьта на града бѣше решена и тая участь бѣше ужасна. Презъ целий си животъ съмъ си спомнялъ за нея съ тжга на сърце и сълзи на очи. Азъ направихъ всичко, което можахъ, да спомогна за удържанието на града и въ старанията си бѣхъ забравилъ и домашни и всичкитѣ книжовни съкровища, които стояха натрупани въ кжщи. Благодарение

на нѣкои свои, които въ мое отсѫтствие се сѣтили, домашнитѣ се избавиха на последний часъ, безъ да могатъ да взематъ съ себе си друго освенъ онова, що сѫ имали на гърба си. Синъ ми, най-малкий, [думата е за Пенча Славейковъ] си спомнилъ за голѣмитѣ тефтери, на които постоянно ме гледаше че пишахъ и които съдържаха материалитѣ по Географическия словарь и пословицитѣ и за да не би да се загубятъ, прибралъ ги и ужъ ги скѫталъ нейде на по-скришно мѣсто, разумѣва се, напразно. . . Кѫщата, въ която живѣяхъ, стана жертва на пламъцитѣ, а заедно съ нея погинаха и покѫщнината ми, и богатата ми библиотека, и скѫпоцѣннитѣ ми литературни сбирки и трудове, въ това число и 15-тѣхъ хиляди пословици, които бѣхъ събралъ отъ всичкитѣ краища на общото отечество“ (с. XV-XVI).

Изглежда, че тази загуба съвсемъ е сломила Славейкова, което се вижда и изъ едно писмо до сина му (31. X. 1877):

„Здравъ съмъ ужъ тѣлесно, но душевно тъй страдамъ, щомъ желя смъртьта, която видѣхъ безъ страхъ. Немогѫ да прѣжалѭ голѣмитѣ загуби, които ме сполетѣха въ отношение на книжевнитѣ ми трудове, които сѫ невъзвратими, защото нищичко не избавихъ. . . Всичко друго пакъ може да се допълни каквото е било, само това нѣма да се постигне никога. Отъ това колкото загубата е моя и ваша, толкозъ повече е и на народа, който се лишава тоже отъ неуцѣними за него сбирки и трудове. Работя ужъ и сега изъ ново, но нити врѣме ми остава доста, нити присърце вече имамъ, нити необходимата за това бодрость, защото съмъ вече изнуренъ, и застарелъ, и убитъ духомъ. . . (Ib., XVII-XVIII).

Но постепенно Славейковъ се съвзема и следъ освобождението се впуща въ новитѣ политически борби, като се рѫководи неизмѣнно отъ сѫщитѣ демократични принципи, които сѫ го вдъхновявали като общественъ деецъ и преди

освобождението. Съ вестникъ Цѣлокупна България ратува за обединението на българскитѣ земи, разпокжсани следъ берлинския конгресъ. Списва нови вестници, сътрудничи въ списанията следъ освобождението, — напримѣръ, въ Наука, въ Периодическо списание, въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Взема участие въ създаването на българската конституция, бива избиранъ нѣколко пжти като народенъ представитель и по едно време е билъ министъръ. Заедно съ Петка Каравелова основава демократическата партия. Но, разбира се, не е можелъ вече да работи съ предишната енергия и бодрость. Неговитѣ сили постепенно сж го напущали и сж го принудили най-сетне да се оттегли отъ арената на общественитѣ борби и да се задоволи само съ литературенъ трудъ. Последнитѣ години отъ живота си е прекаралъ въ работа надъ събранитѣ Български пословици, които сж издадени въ две книги (1890, 1897) — само онѣзи пословици, които сж останали запазени въ други негови сбирки и които е събиралъ следъ старо-загорския пожаръ. Доволенъ отъ своето дѣло, следъ единъ труденъ борчески животъ, той умира на 1 юлий 1895 г., съ съзнание, че е изпълнилъ дълга си.

V

Литературни влияния върху поезията на Славейкова. — Въпросътъ за литературнитѣ влияния единъ отъ най-интереснитѣ и единъ отъ най-труднитѣ. — Влияние на черковната и религиознопоучителната книжнина. — Гръцко и сръбско влияние. — Влияние на руски поети. — Значение на руското влияние.

Преди да разгледаме основнитѣ мотиви въ поезията на Славейкова, ще се спремъ да посочимъ литературнитѣ влияния, които сѫ въздействували върху него и сѫ оставили известна следа въ поетическитѣ му творения. Въпросътъ за литературнитѣ влияния върху отдѣленъ писатель или върху цѣла литературна епоха е единъ отъ важнитѣ въпроси въ областьта на историколитературното изследване. Проучването на тия влияния ще ни уясни, какво даденъ книжовникъ е заемалъ отъ една чужда литература, по какъвъ начинъ е преработвалъ заетото и е отразявалъ въ него характернитѣ черти на своята индивидуалность. Размѣритѣ и особеноститѣ на литературното влияние уясняватъ въ сѫщность духовния обликъ на онзи книжовникъ, който се влияе и заема. Отъ онова, което единъ поетъ заема отъ чужда литература, и отъ начина, по който го заема, не можемъ да сѫдимъ за неговитѣ литературни вкусове, а сѫщо така и за поетическитѣ му склонности. Защото всѣки поетъ и художникъ заема отъ други поети и литератури такива елементи, които допадатъ на неговата натура, които сѫ въ хармония съ неговитѣ вкусове и наклонности. Въ нѣкои случаи за индивидуалността на единъ поетъ ние можемъ да сѫдимъ по-решително възъ основа на влиянията, на неговитѣ подражания и преводи, отколкото възъ основа на оригиналнитѣ му творения. Това се отнася особено до поети, чийто инди-

видуалитетъ не е достатъчно самоопредѣленъ и мощенъ, поети, които сѫ безсилни да изразятъ своя вѫтрешенъ миръ въ една оригинална своя форма, а предпочитатъ да разкриятъ душата си чрезъ признанията и поетическитѣ изповѣди на други. Но, разбира се, еднакво важно е да се проучватъ влиянията и заеманията и у поети, които сѫ проявили значителна самобитность въ творенията си; въ много случаи подражанията и преводитѣ на такива поети, тѣхнитѣ симпатии къмъ единъ или другъ поетъ разкриватъ нѣкоя сѫществена страна въ тѣхното творчество, въ тѣхната натура — една такава страна, която въ оригиналнитѣ имъ произведения не е разкрита особено ясно и опредѣлено; достатъчно е да споменемъ отъ каква важность би било при проучването на поетическото творчество на единъ Пенчо Славейковъ или единъ Яворовъ да се проследятъ литературнитѣ влияния върху тѣхната поезия. Наистина, като индивидуалитети, тѣ достатъчно ясно сѫ се обрисували въ своитѣ оригинални творения, но все пакъ колко много допринася за характеристиката на тия творения разглеждането на влиянието на Хайне и Гьоте върху Славейкова, а сѫщо така и влиянието на Метерлинка и Лермонтова върху поезията на Яворова. Тия влияния не се дължатъ на случайность, а сѫ обусловени, разбира се, отъ самитѣ личности на споменатитѣ двама наши поети — обусловени сѫ отъ тѣхнитѣ поетически диспозиции и литературни вкусове.

Изобщо, въпросътъ за литературнитѣ влияния и заемания е единъ отъ най-интереснитѣ, а въ сѫщото време и единъ отъ най-труднитѣ въпроси въ областьта на литературната история. За съжаление, по отношение на нашата нова литература този твърде важенъ въпросъ не е засегнатъ. Посочвани сѫ тукъ-тамъ само външни влияния; но важното въ случая не е да се изтъкватъ външни влияния, а да се дирятъ и изясняватъ вѫтрешнитѣ мотиви, при които се осѫществява

литературното влияние върху даденъ поетъ. Разглеждането на това влияние трѣбва да почива преди всичко на психическа и естетическа основа — и това именно е, което прави проучването на влиянията интересно и въ сѫщото време трудно. Отъ тогова, който проследва тия влияния, се изисква едно широко запознанство съ литературнитѣ епохи и отдѣлни писатели, които сѫ източникъ на влияние. Потрѣбни сѫ по-широки литературни интереси, по-разнообразни литературни наблюдения, за да премине самото изследване границитѣ на библиография и да навлѣзе въ областьта на естетически и психически съображения.

Поезията на Петка Славейковъ не съдържа твърде богатъ поетически и художественъ материалъ за едно по-разностранно и сложно проучване на литературни влияния. Самитѣ вкѹсове на Славейковъ не сѫ били твърде разнообразни, неговата художествена култура не е била особено висока, а съ своята поезия той е преследвалъ въ повечето случаи строго опредѣлени дидактически и общественовъзпитателни цели. Въ рѣдки случаи той се проявява като свободенъ творецъ, който игнорира въпроситѣ и злобитѣ на деня и се отдава на себе си, като се домогва да разкрие въ поетическа форма, заета или оригинална, своя вѫтрешенъ миръ. Често Славейковъ е заемалъ и подражавалъ, воденъ не отъ вѫтрешнитѣ потрѣбности на поета, а отъ съображенията на публициста и агитатора, който въ даденъ моментъ е намиралъ за целесъобразно манифестирането на една идея въ стихотворна форма. Славейковъ е превелъ множество стихотворения, написалъ е множество подражания съ цель да поучава и проповѣдва. Въ тѣхъ той е влагалъ своитѣ обществени възгледи, ималъ е предъ видъ общественитѣ и политически борби въ даденъ моментъ, а поетическитѣ си потрѣбности и вкусове е оставялъ на втори планъ.

Все пакъ, можемъ да кажемъ, че Славейковъ е единъ отъ първитѣ ни поети, който не само се е поддавалъ на едно по-значително влияние — руското именно — но до известна степень е билъ проводникъ на това влияние въ нашата литература презъ време на възраждането и националнитѣ борби.

Още едно обстоятелство, което ни кара да се спремъ на литературнитѣ влияния върху Славейкова, е, че по-голѣмата часть отъ неговитѣ стихотворения сж преводи и подражания.

Въ началото Славейковъ, като всички свои събратя по перо, се е намиралъ подъ влиянието на черковната и религиознопоучителната книжнина. Първитѣ му стихотворни опити и по форма, и по мотиви сж въ тѣсна зависимость отъ тази книжнина и отъ нейнитѣ традиции.

По подражание на Житіе светаго Алексія человѣка Божія отъ Огняновича, той пипе Житие на св. Теодора Тиронъ. Съставилъ е Акатисъ на св. Ив. Златоуста; превелъ е отъ руски стихотворението Страшното сждовище, въ което е изобразено задгробното наказание на грѣшнитѣ. Въ първия цвѣтъ на Смѣсна китка срѣщаме черковнорелигиозни поучения, които напомнятъ проповѣдитѣ на дамаскинитѣ. При тогавашната школска мждрость, която се е състояла въ изучаване на псалтири и часослови, а така сжщо и въ изучаване на дамаскини и преписитѣ на различни жития, Славейковъ не е могълъ да намѣри образци и мотиви за други произведения. Както видѣхме, той до такава степень се е поддалъ на влиянието на черковнорелигиозната книжнина, тъй се е вчиталъ въ нея, че по едно време еималъ дори намѣрение да се покалугери. Но скоро почва да се отнася съ по-голѣмо съзнание къмъ своята литературна дейность и си поставя друга цель. Въ дадения случай, както самъ той изповѣдва, твърде голѣмо влияние е оказала върху него историята на Паисия.

Постепенно той се отдѣля отъ черковнорелигиозната книжнина, отказва се отъ мечтата си да се посвети на калугерство и започва да отразява не черковнорелигиозенъ, а свѣтски духъ въ първитѣ си литературни опити. Причинитѣ за тази промѣна трѣбва да диримъ не само въ историята на Паисия, не само въ личното развитие на Славейкова, въ по-голѣмата съзнателность, съ която той почва да се отнася къмъ своята литературна и обществена дейность, но и въ чуждитѣ литературни влияния — на първо мѣсто гръцкото и сръбското, а после руското влияние. Ние ще разгледаме последователно тия три влияния върху Славейкова.

Въ едно отъ севлиевскитѣ си писма Славейковъ (1847 г.) пише на своя приятель Цв. Недевъ въ Габрово, че превелъ „лирата на J. Аѳанасия". Тукъ той подразбира стихотворението на гръцкия поетъ анакреонтикъ Атанасий Христопуло. Още презъ 1846 г. Фотиновъ, на минаване презъ Търново, подарилъ на Славейкова стихотворната сбирка на Христопуло. Стихотворенията на този гръцки поетъ сѫ издавани много пѫти; първото издание датира отъ 1811 г., Виена — Λυρικὰ ἐρωτικὰ καὶ βακχικὰ.

Стихотворенията на Христопуло сѫ били познати не само на Славейкоза, но и на други наши книжовници отъ онова време. Може да се каже, че първото българско стихотворение, написано въ една сравнително по-спретната литературна форма, е преводъ изъ Христопуло. Това стихотворение е преведено отъ Ан. Кипиловски и е приложение къмъ неговия преводъ на Кайдановата Всеобща история, издадена презъ 1836 г. Интересенъ е поводътъ, по който Кипиловски превожда това стихотворение. Съ него той иска да обясни на своитѣ четци, какво значи стихотворство. Значението на тази нова за тѣхъ дума Кипиловски обяснява по следния любопитенъ начинъ: „Стихотворство, ако зема да напиша нѣщо и гледамъ единатъ редъ да нѣма по-много

срѣчки отъ другіатъ, и срѣщна гласоударенієто и на двата реда се на едно мѣсто, ще речя стихотворя или зная стихотворство". А за да поясни мисъльта си, Кипиловски превожда едно стихотворение изъ лириката на Христопуло. Ето и самиятъ преводъ (Кратко начертаніе на всеобщата исторія, с. 202).

О тамбуро, Муссо сладкопойно,
До кога ній така да малчимы;
До кога тай сердце безпокойно,
Та кога ній ще ся веселимы
Часо тиче тиче, та си варви,
И вовѣки тай ще заминува,
А младостьта бѣга та се варти,
И напразно варви преминува.
Тойзи цвѣтецъ що го люто тапчимъ
Коги другъ пать можишъ ся надѣя;
Ще го найдимъ, да ся порастапчимъ,
По вѣдринка и по вѣтровѣя.
Сички скорби далечъ некъ ся махнатъ,
И трудове некъ ся ведно сбиратъ,
Та въ морето сички да ся ряхнатъ,
Тамъ надежды златы да ся ступятъ.
А ній вече въ сладости свободны
Тойзи часецъ нека си попѣйм
Въ пѣснитѣ си да бадимъ доволны,
И сладкичко да си поголѣймы.

Това е преводъ на Христопуловото стихотворение Εὐθυμία (веселие, радость), едно стихотворение, което достатъчно ясно характеризира основния, жизнерадостенъ тонъ въ лириката на гръцкия поетъ. Тази лирика е въ пълната смисъль на думата анакреонтична; въ историята на новогръцката литература А. Христопуло справедливо е наречень

новъ Анакреонъ. Въ своитѣ пѣсни, които възпроизвеждатъ еротически и бакхусовски мотиви, Христопуло възпѣва любовьта и виното като източници на жизнерадость и въ това възпѣване се изчерпва главната тема на неговитѣ пѣсни.

Характерно е това за лириката на Христопуло, че макаръ и да възпроизвежда еротически мотиви — нѣщо твърде рисковано за едно въображение, незатворено въ художествени рамки — въ нея нѣма нищо антихудожествено, нищо, което да смущава нашето естетическо чувство. Въ повечето случаи Христопуло разработва мотиви, взети изъ любовнитѣ народни пѣсни.

Характерни сж нѣкои стихове отъ пѣснопойката на Славейкова (с. 51, 57, 58, 61, 29, 30, 42, 43, 44). Тукъ ще посочимъ само нѣкои отъ тѣхъ, останалитѣ би трѣбвало да се потърсятъ на съответното мѣсто, за да се получи ясна представа за анакреонтичната поезия на Славейкова:

Слънцето огрѣя.
Съ конче Пантилея
На Ловичъ отива
Безъ да си почива.
Бърза да отиди
Кунка да си види

Кунке ле, сладкодумке ле!
Отъ любовь какво да сторьж —
За тебъ ще да ся распорьж. . .

Клети даскали, пакъ вази
Всяка ще мома да мрази.

Въ тази страсть любовна
Съсъ стрѣла отровна
Люто съмъ раненъ. . .

Трѣбва да отбележимъ, че Христопуло е писалъ подъ влияние на френската еротична и неоанакреонтична поезия, чийто представитель се счита Парни. Както е известно, тая френска поезия е намѣрила множество подражатели въ края на XVIII и началото на миналия вѣкъ не само въ Франция, но и въ други страни: тъй, напр., въ Русия — на нея сѫ подражавали Батюшковъ, Пушкинъ.

Въ формално отношение пѣснитѣ на Христопуло държатъ първо мѣсто въ гръцката лирика презъ първата половина на миналия вѣкъ. Тѣ сѫ написани на единъ непринуденъ, грациозенъ езикъ, особено богатъ въ музикално отношение. Обаче той не се задоволява съ едно външно заемане и подражание, но съумѣва да вложи въ разработката на народнитѣ поетически мотиви своя индивидуалитетъ и отъ стила и изразнитѣ форми на народната пѣсень да създаде свой оригиналенъ поетически стилъ.

Нашитѣ стихотворци, които сѫ обичали да четатъ и превождатъ еротическитѣ и бакхусови пѣсни на Христопуло, не сѫ били въ състояние да оценятъ тѣхното художествено богатство и да видятъ въ тѣхъ образецъ за творческо възсъздаване на народнитѣ пѣсни. Отъ лириката на Христопуло тѣ сѫ черпили мотиви за скабрьозни, твърде леки, да не кажемъ цинични по съдържание пѣсни, въ които преобладава грубата чувственость: въ тѣхъ — въ тия пѣсни — нѣма ни следа отъ жизнерадостния мирогледъ на Христопуло и отъ поетическитѣ изрази на неговитѣ творения. Такива сѫ, напримѣръ преводитѣ на С. Зафировъ изъ Христопуло, помѣстени въ сбирката Блъгарска гѫсля, опитваніе на гѫсленно твореніе отъ С. Зафирова. Цареградъ, 1857 г. Тия преводи сѫ твърде далечъ отъ стихотворенията на гръцкия поетъ както по форма, тъй и по съдържание. И Славейковъ се е опитвалъ въ началото на своята литературна дейность да подражава на Христопуловитѣ

пѣсни, но повечето отъ подражанията му сж твърде неспо-лучливи, макаръ самъ той да пише въ едно писмо до Цв. Недева, че „доста удачно превеждалъ лирата на J. Атанасія...“ Тия подражания свидетелствуватъ, че Славейковъ не е билъ въ състояние да се вживѣе въ поетическото съдържание на Христопуловитѣ пѣсни и да долови ценното въ тѣхния художественъ изразъ.

Славейковитѣ подражания и преводи изъ Христопуло срѣщаме въ неговитѣ пѣснопойки, напримѣръ, въ първата му пѣснопойка, издадена въ Букурещъ презъ 1852 г,; въ тази пѣснопойка воленъ преводъ изъ Христопуло представляватъ тъй наречените Лозанови пѣсни (нѣкои отъ тѣхъ!). Славейковъ, както при други преводи, така и тукъ, твърде волно е превождалъ, като е промѣнялъ не само тона, но и съдържанието на превожданитѣ стихотворения. Само въ две свои подражания той е сполучилъ да се доближи до духа на Христопуловата поезия — въ стихотворенията Напомняне и Извинение (Намиратъ се въ сбирката Избрани съчинения. Стихотворения, 1901). Но тия подражания сж извършени по-късно, презъ 1862 г., когато Славейковъ еималъ повече разбиране за поетическо произведение и по-развитъ художественъ усѣтъ. Въ Извинение е възпрозведена жизнерадостьта на поета, която не го е напуснала и на старини. Околнитѣ го нападатъ загдето и на старини продължава да живѣе единъ жизнерадостенъ животъ и да прекарва времето си въ забави и наслаждения (вж. Славейковъ, 1864 г.; Избр. съчинения, кн. I, Стихотв., под. ред. на П. П. Славейковъ, 1901 г., с. 47):

...Не мисли вечъ за любовь.
Да посрѣщашъ съ черна жалость
Горчивата тежка старость,
Отъ сега бжди готовъ.
Тебъ пѣсни ти не приличатъ,

Нито китки вечъ те кичатъ —
Минаха се младини!
Нине гробъ те наближава,
Нине смъртъ те призовава,
Нине тежки старини!
Баръ отъ сега приготви се,
Отъ свѣта отречи се,
Сбогомъ, сбогомъ му кажи!
И катъ мислишъ старостьта си,
За разтуха на скръбьта си
Ти сълзитѣ задържи.

На тѣзи съвети жизнерадостниятъ поетъ се противопоставя, като отговаря, че макаръ и да сж побѣлѣли коситѣ му, радостьта и веселието не му сж чужди и че той до края на живота си нѣма да се откаже отъ тѣхъ (Славейковъ, 1864 г.; Избр. съчинения, кн. I, Стихотв., с. 48):

Ба! Какви сте вие луди,
То е челякъ да се чуди
Съ този ваши глупъ съветъ!
. . . Що казвате, че съмъ старъ?
Ощъ кръвьта ми е гореща
И сърцето ми усѣща
Пръвния младежки жаръ. . .

Може да се каже, че влиянието на Христопуло върху Славейкова не е безъ значение въ едно отношение — макаръ да не е усвоилъ и изразилъ напълно духа на Христопуловитѣ пѣсни, чрезъ непосрѣдственото си запознанство съ тѣхъ,ималъ е възможность да научи донѣкждe що е правилность и хубость на стиха.

Съ много по-голѣма охота е превождалъ Славейковъ не стихотворенията на Христопуло, а популярнитѣ любовни

гръцки пѣсни, разпространени между българската и гръцка младежь. Още презъ 1847 г. той превелъ 212 такива пѣсни отъ гръцки (Писмо, 23. 1. с. 47). Часть отъ тѣзи пѣсни, заедно съ други подобни, преведени отъ турски, Славейковъ е помѣстилъ въ първата си пѣснопойка, издадена въ 1852 г. Като вземемъ предъ видъ, че любовнитѣ гръцки и турски пѣсни сж превождани отъ Славейкова съ едничкото желание да се замѣстятъ чрезъ тѣхъ чуждитѣ пѣсни съ български, не ще имаме основание да сждимъ възъ основа на тѣхъ за душевния миръ и поетическитѣ вкусове на Славейкова; ала не може да се откаже, че тия пѣсни сж изразъ на твърде ограничения, но все пакъ интименъ вжтрешенъ животъ на една голѣма часть отъ тогавашната българска младежь. Иначе тѣ не биха се разпространили дотолкозъ, че ехо отъ тѣхъ да се дочува и до день днешенъ, не биха допаднали тъй много на вкусоветѣ на тая младежь. Че пѣснитѣ въ пѣснопойката отъ 1852 г. сж се харесвали на младежьта, се вижда не само отъ множеството нейни допълнени издания, но и отъ факта, че докато, до отпечатването, Смѣсна китка е имала 200 спомощници, Баснениктъ — само 50, Пѣснопойката е имала тъкмо 1,000 спомощници. Презъ него време любовнитѣ пѣсни и пѣснопойкитѣ сж били на мода. Самитѣ условия, при които се е развивалъ градския животъ у насъ, сж благоприятвували за разпространание на поменатитѣ популярни любовни пѣсни. Гръцкото влияние, което е засегнало твърде много страни на духовния животъ въ нашитѣ градове, се е отразило и тукъ. Това влияние именно е подготвило почвата за популяризацията на отбелязанитѣ пѣсни между българската младежь. За да се види до какви широки размѣри е достигнала популярностьта на Славейковитѣ и другитѣ пѣснопойки, издадени преди и следъ освобождението, достатъчно е да се отбележи, че тѣ и до день днешенъ

намиратъ множество читатели, особено между по-простата маса, между онази нейна часть, която е засегната донѣкжде отъ външнитѣ страни на градската култура — особено сж разпространени между занаятчии и войници. Презъ свѣтовната война, като цензоръ въ Софийската поща, имахъ случай да се убедя още веднажъ въ широкото разпространение на Славейковитѣ любовни пѣсни. Въ множество писма на ранени войници, писани въ софийскитѣ болници и адресирани до селски моми, срещнахъ преписи на пѣсни, каквито намираме въ пѣснопойкитѣ на Славейкова, възникнали у насъ подъ влиянието на гръцки и труски образци. Сжщо — въ писмата между войници и слугини днесъ.

Еротическитѣ пѣсни, които е превождалъ Славейковъ отъ гръцки, не могатъ да се нарекатъ народни въ сжщинската смисъль на думата. Голѣма разлика има между тѣхъ и народната гръцка пѣсень — разлика не само въ формално, но и въ реално отношение. Превожданитѣ отъ Славейкова пѣсни сж съчинявани отъ отдѣлни стихоплети, пиити (ποιθής). Тѣ сж намирали широко разпространение преди всичко поради популярностьта на формата и съдържанието си и поради това, че сж изразявали интимнитѣ чувства на една опредѣлена и оформена градска срѣда. За това разпространение сж благоприятствували твърде много лекитѣ и прости мелодии, споредъ които се е нагаждалъ самиятъ текстъ на пѣсеньта. Почти при всѣка такава пѣсень срѣщаме указание по гласа на коя позната пѣсень трѣбва да се пѣе. Такива любовни пѣсни обикновено пълнятъ пѣснопойкитѣ, препечатватъ се, преписватъ се, явяватъ се въ различни варианти, докато най-сетне се забрави името на тѣхния авторъ и тѣ почватъ да се популяризиратъ редомъ съ сжщинскитѣ народни пѣсни. Вземете коя да е народна пѣснопойка днесъ и вие ще срѣщнете въ нея множество пѣсни, които въ сжщность сж писани нѣкога отъ

отдѣлни лица, но имената на авторитѣ имъ днесъ сж забравени и не могатъ да се установятъ. Това се отнася не само до любовнитѣ, но и до множество поетически пѣсни отъ онази епоха. Обикновено тѣ сж се разпространявали най-напредъ въ ржкописъ; при преписването често преписвачътъ е пропущалъ да отбележи името на автора и следъ това тия пѣсни сж се напечатвали въ пѣснопойкитѣ, безъ да се знае тѣхниятъ авторъ. Когато разглеждахме Чинтулова, ние отбелязахме нѣколко пѣсни, които сж и днесъ доста популярни и за които не се знае положително, дали сж отъ Чинтулова или отъ други стихотворци. Народътъ знае наизустъ тия пѣсни, пѣе ги, изразява чрезъ тѣхъ чувствата си, но за тѣхнитѣ автори малко се интересува.

Подобно примѣсване на изкуствената популярна пѣсень съ народната, се е извършило у насъ при новитѣ социални условия на нашия животъ, презъ втората половина на миналия вѣкъ, когато започва все повече да се обособява нашето градско съсловие съ своитѣ отдѣлни интереси, привички и наклонности, когато то започва да създава свои традиции и да налага своя вкусъ. Духовниятъ животъ на това съсловие се е опредѣлялъ въ много отношения отъ гръцкото влияние; гръцката култура, съ нейнитѣ характерни особености, се е възприемала отъ това съсловие: въ повечето случаи се е възприемала, разбира се, само външно — както бива въ началото на всѣко подражение и взаимствуване. Нашитѣ граждани сж усвоявали гръцки езикъ, усвоявали сж обноскитѣ и начина на живѣене на гръцкия гражданинъ, съ когото сж били всѣки день въ общение — нѣщо повече: мнозина български граждани, както видѣхме, сж ставали гъркомани и, естествено, нашиятъ гражданинъ, който е изучавалъ гръцки езикъ, усвоявалъ е въ сжщото време и гръцката популярна пѣсень, понеже е нѣмалъ още своя, българска, която да съответствува на неговитѣ нови, градски

привички и настроения. И какво виждаме въ резултатъ? Българинътъ, който е дошълъ отъ селото въ града, за да стане занаятчия или търговецъ и е решилъ да се вграждани, започва постепенно да забравя патриархалния битъ на срѣдата, отъ която е излѣзълъ, и захваща да усвоява външнитѣ форми на единъ другъ, не селски, а градски битъ, който се обуславя отъ нови, съвсемъ други, обществени и икономически условия.

Въ такъвъ единъ моментъ въ развитието на градския животъ у насъ се явяватъ и преводитѣ на Славейкова, помѣстени въ пѣснопойкитѣ. Тѣ сж задоволявали една потрѣбность, макаръ и твърде суетна, и сж били предназначени, както е отбелязалъ самъ Славейковъ, „за разтуха на младитѣ“.

Изобщо, въ тия популярни гръцки пѣсни, превождани отъ Славейкова и отъ други негови събратя и притъкмени обикновено къмъ гръцки мелодии, преплетени съ турски напѣви — всѣка наслада, всѣко душевно разположение има своя изворъ въ грубата чувственость. Еротиката се явява изразена въ висша форма, безъ каквато да е духовна окраска. Почти всѣка пѣсень въ Славейковитѣ пѣснопойки възпѣва не одухотворената, а чувствената любовь. Тази любовь се рисува обикновено като нещастна; любовната склонность винаги среща прѣчки. Въ пѣсеньта се възпроизвежда страданието на непостигнатото и неудовлетворено влѣчение — и това възпроизвеждане е придружено отъ единъ комиченъ, въ много случаи противенъ сантиментализъмъ и отъ безкрайни и престорени въздихания.

За да имаме по-ясна представа за съдържанието на тая популярна груба еротика, ние ще отбележимъ нѣкои по-важни и характерни мѣста отъ пѣснитѣ, които срѣщаме въ първата Славейкова пѣснопойка и които възпроизвеждатъ различни фази на една твърде банална любовна история. Цѣлиятъ любовенъ романъ, нарисуванъ тукъ, се изживява въ след-

нитѣ моменти: влюбениятъ току-що пристигналъ въ града, води коня си къмъ хана и случайно съглежда своята бѫдеща изгора на единъ чардакъ (с. 8):

Гиздаво момиче,
Бѣло Иваниче!
Вчера те видѣхъ —

На чардакъ седѣше,
Бѣлъ памукъ предѣше,
Вѣрвай изгорѣхъ!

Това случайно зярване се рисува като първи поводъ на любовни страдания. Скръбьта и мѫкитѣ си нещастно влюбениятъ изразява въ следнитѣ стихове, които, споредъ терминологията на онова време, могатъ да се нарекатъ „сърцераздирателни“.

Първо й първо катъ те видѣхъ,
Въ огънь пламнахъ сиромахъ —
Отъ тогази и до сега
Где съмъ, какъ съмъ — не познахъ. . .
. . . На сърце ми люта рана,
Буенъ пламъкъ у гърди,
И търпене не остана. . .
. . . Да мълча ся самъ убивамъ
Толкозъ огънь ся не крий. . .

Въ една своя пѣсень Хайне казва: „Постигне ли те нещастие въ любовьта, странствувай! Това е единственият лѣкъ“. Нашиятъ злополученъ любовникъ, разбира се, не е челъ пѣснитѣ на Хайне, но и той чувствува, че най-добре ще бѫде за него да се впусне въ странствуване по далечни страни — дано по такъвъ начинъ забрави мѫката си. Той

тръгва (по гурбетъ), скита изъ чужди краища — но нейниятъ образъ навредъ го преследва и не му дава миръ:

Гдѣ да ида, да ся денж?
Въ тъсъ страна удалеченъ
Самъ отъ горесть съхня, вѣнж,
Какъ окършенъ листъ зеленъ.

Ахъ, далеко е земята,
Гдѣто съмъ ся азъ родилъ,
По далеко е прѣдмета
На сърце що ми е милъ.

Но не гасне отъ пространство
У гърди любовний жаръ,
Като фениксъ съ постояннство
Жалко плача за другарь. . .

Дълго време той мисли по какъвъ начинъ да открие любовьта си; дири и все не може да намѣри поводъ за това:

Все туй азъ мисля день и нощь,
Какъ да ти ся открия. . .
. . . За таквази случка трѣба и наука,
И небесна мждрость, нѣкой умъ високъ —

Но най-сетне той се решава да ѝ напише писмо, въ което между другото четемъ:

Радостно мя не посрѣщашъ,
За любовь ли помянж —
Като че мя не усѣщашъ,.
Та погледвашъ на странж.

Откакъ си ся промѣнила
И не мислишъ зарадъ менъ,
Не остана въ мене сила
Да въздишамъ ката день.

Следъ дълги усилия той сполучва да спечели нейната любовь, но скоро тя му измѣня и въ припадъкъ на отчаяние този новъ Чайлдъ Харолдъ възклицава:

Ахъ, злочести вие мжже!
Затова и азъ отнинѣ,
Доръ животътъ ми прѣмине,
Ще страня вечъ отъ женитѣ:
Звѣрове сж ядовити!

Но скоро неговата злоба се замѣня съ резигнация, той прощава на невѣрницата си изгора и се надѣва, че единъ день, нѣкога тя ще го оцени и ще го призове (с. 25):

Азъ мълкомъ ще въздишамъ
Какъ африканскій робъ,
Сълзи ще роня тайно
Щя бжда твой до гробъ.

Едничко утѣшение
Ще бжде зарадъ менъ
Съ врѣмя че ще мя смислишъ
Да съмъ сега прѣзрѣнъ. . .

Ето, това сж то моментитѣ, които характеризиратъ и изчерпватъ цѣлата любовна история, изобразена въ пѣснопойкитѣ на Славейкова.

Въ тия пѣсни Славейковъ навредъ спазва онази любовна терминология, която срѣщаме въ гръцкитѣ и турски

пѣсни. Хубостьта се рисува все съ едни и сѫщи епитети, любовнитѣ страдания се възпроизвеждатъ винаги по единъ и сѫщъ стереотипенъ начинъ. Обаче тукъ тамъ се срѣщатъ не само сполучливи и оригинални изразни форми, но се долавятъ и домогванията на Славейкова къмъ създаване на поетически образи. Неговата поетическа дарба поличава още тукъ, въ тия негови първи преводи — макаръ и твърде слабо. Но най-ценното е, че всички тия еротически пѣсни сѫ написани на простонароденъ езикъ — както се вижда отъ самитѣ цитати, Славейковъ нигде не се отклонява отъ формитѣ на народната речь и не прибѣгва до изкуствени и невъзможни изразни форми. Наистина, неговитѣ сравнения, неговитѣ фигури — както и у Н. Геровъ — не сѫ издържани въ стила на българската народна пѣсень — както казахме, Славейковъ еималъ предъ видъ гръцки и турски образци — обаче неговиятъ речникъ е чисто български. И трѣбва да се признае, че съ своя народенъ езикъ тия първи преводи на Славейкова сѫ извършили една важна служба у насъ, като сѫ замѣнили чуждитѣ пѣсни съ български. Самъ Славейковъ е схващалъ ясно тѣхната стойность. Въ една полемика Т. Бурмовъ, единъ отъ водителитѣ на черковната борба, който е клонѣлъ къмъ партията на старитѣ, тогазъ редакторъ на вестникъ Съветникъ, е обвинявалъ Славейкова между другото и въ това, че „смогналъ да се развратятъ не малко невинни български душици съ сладострастнитѣ и безнравственитѣ пѣсни на пѣснопойкитѣ си“. Срещу това обвинение Славейковъ отговаря: „Питаме: преди поевението на нашитѣ пѣснопойки, тѣзи развращаванитѣ невинни душици дали се не развращаваха като пѣяха „аманъ-аманъ“ и нейсе „психи му, пули му“ и намъ какво си „иди доди, либеле, ела довечера“ и други сума, при които нашитѣ пѣсни ся цвѣте“?

Славейковъ обяснява, че е превелъ чуждитѣ пѣсни, за да ги направи по езикъ само български и за да бждатъ все така любими, оставилъ е непромѣнено съдържанието имъ. Въ това си дѣло той еималъ предъ видъ единъ отъ идеалитѣ на възраждането — запазване и съживяване на българския езикъ. Разбира се, никакво основание не бихме имали заедно съ Бурмова да го обвиняваме, че е деморализиранъ съ своитѣ пѣсни българската младежь. Както видѣхме, появата на тия пѣсни е въ връзка съ гръцкото влияние върху нашия градски животъ; това влияние именно е засѣгало нравственитѣ отношения на този животъ, а не преводенитѣ отъ Славейкова турски и гръцки пѣсни, които и по-рано сѫ били разпространени между младежьта, само че не на български, а на чуждъ езикъ. Нравствената сѫщность на срѣдата, между която сѫ били разпространени тѣ, е била обуславена и опредѣлена отъ чисто културни и социални фактори и влияния и съвсемъ безосновно би било да твърдимъ, че пѣснопойкитѣ на Славейкова сѫ въздействували върху нравственитѣ схващания на градската срѣда. Върху морала на младежьта Славейковитѣ преводи не сѫ оказали влияние, но съ езика си тѣ сѫ могли да измѣстятъ гръцкитѣ и турски пѣсни, да извършатъ една патриотическа служба и въ сѫщото време да послужатъ като образецъ за други подобни опити. И действително, следъ първата пѣснопойка на Славейкова се появяватъ множество други у насъ, които постепенно замѣнятъ чуждитѣ пѣсни съ български, противопоставятъ се съ това на гръцкия и и турския езикъ и съдействуватъ за разпространението на българския езикъ.

Какъ можемъ да характеризираме изобщо гръцкото влияние върху Славейкова? Връзкитѣ на Славейковото стихотворство съ новогръцката литература, неговитѣ интереси къмъ новогръцката лирика сѫ изразени главно въ разгле-

данитѣ популярни гръцки пѣсни, въ случайнитѣ подражания на Христопуловата лирика, а сѫщо така въ нѣкои други незначителни преводи и подражания. Тукъ и дума не може да става за едно мощно литературно влияние, което да остави дълбока следа въ поетическата дейность на Славейкова и да се отрази въ основнитѣ мотиви на неговата поезия. Това, което е превождалъ Славейковъ и на което е подражавалъ при първото си запознанство съ новогръцката литература — и то съ популярната гръцка литература — не е въ органическа връзка съ неговитѣ лични особености, изобщо съ неговия поетически темпераментъ. Славейковъ въ случая е ималъ за прѣка цель да изрази въ преводитѣ и подражанията не своя интименъ вѫтрешенъ миръ, а да извърши съ тѣхъ, както отбелязахме, една патриотическа служба.

Влиянието въ дадения случай е чисто външно, такова именно, каквото е било и сръбско-хърватското влияние върху Славейкова. За развитието на Славейкова като поетъ сръбското влияние е много по-незначително, отколкото гръцкото. Славейковъ изобщо твърде слабо е познавалъ сръбската литература и не е ималъ желание да се запознае по-отблизо съ нея. Сръбско влияние намираме най-вече отразено въ смѣшнитѣ календари. Славейковиятъ Нова мода календаръ е писанъ по образецъ на подобенъ сръбски календаръ „Новый забавный календаръ, у коемъ се сваща [све?] налази, али само онога нема що се тражи. Съ особитимъ прилѣжаніемъ по хоризонту злы жена израдио В. Лозић. Будимъ, 1830, 1835“. Презъ 50-тѣ години сръбско-хърватско влияние долавяме сѫщо така и въ нѣкои отъ първитѣ стихотворни опити на Славейкова. Чрезъ сръбската книжина у насъ сѫ проникнали нѣкои отъ известнитѣ исторически пѣсни на далматинския народенъ поетъ Андрея Качичъ-Миошичъ, помѣстени въ неговата сбирка Razgovor ugodni naroda slovinskoga. Нѣкои отъ

тѣзи пѣсни срѣщаме въ преписи на Паисиевата история. Историческитѣ пѣсни на Качичъ-Миошича, които сж възпѣвали подвизитѣ на югославянскитѣ юнаци, сж дали поводъ на Славейкова да напише Крумияда и Самуилка — две пѣсни, въ които сж се възвеличавали подвизитѣ на Крума и Самуила — и да напише по подражание на Качичъ-Миошичъ пѣсеньта Първа здравица (печатана за пръвъ пжть въ Пѣсни и стихотворения, 1879 г., препечатана въ Избрани съчинения, книга първа, Стихотворения, 1901 г.). Тукъ се възпѣва победата на Крума надъ Никифора.

Изглежда, че отъ сръбски извори — не само отъ гръцки — се е ползувалъ Славейковъ при съставянето на своя Басненикъ (1852 г.); твърде е възможно да е ималъ наржка преводенитѣ отъ Доситея Обрадовича Езопови басни. Познавалъ е нѣкои отъ хумористичнитѣ пѣсни на Змая—Прерадовичъ.

Изобщо, литературнитѣ факти, които свидетелствуватъ за сръбско и гръцко влияние върху Славейкова, сж отъ твърде ограниченъ размѣръ и не сж били особено значителни въ художествено отношение. При това, както казахме, тия факти не ни разкриватъ поетическитѣ склонности на Славейкова, не го характеризиратъ като поетъ и художникъ.

Единственото значително литературно влияние, което е оставило дълбока следа въ поезията на Славейкова, е руското. Руската литература е оказала силно въздействие върху него — и това въздействие е продължавало не само презъ единъ ограниченъ периодъ на литературната му дейность, както, напримѣръ, гръцкото, но до края на живота му. Отъ писмата на Славейкова може да се установи, че той за пръвъ пжть се запознава съ прозведенията на руската литература въ края на 40-тѣ години.

Въ 1849 г. еленскиятъ учитель Н. Михайловски подарилъ на Славейкова руска христоматия, съставена отъ Гала-

хова, „за да си близне малко отъ творенията на рускитѣ поети“, както се изразява П. П. Славейковъ. Съмнително е дали именно презъ 1849 г. Славейковъ се е запозналъ съ тия творения. Наистина, преди тази дата ние срещаме негови печатни преводи отъ руски поети, ала отъ едно негово писмо узнаваме (1864 г., писмо II), че още презъ 1846 г. той е ималъ на ржка Руския писмовникъ на Курганова, който е съдържалъ между другото и стихотворения. Ние не знаемъ какви сж били тия стихотворения и отъ кои руски поети — защото Кургановиятъ писмовникъ е библиографическа рѣдкость и навѣрно само въ Русия ще може да се намѣри. Но фактътъ, че Славейковъ е разполагалъ съ този писмовникъ още презъ 1846 г., ни дава основание да предполагаме, че той ще да се е запозналъ съ произведеиията на руската литература преди 1849 г., значи преди Н. Михайловски да му подари Галаховата христоматия. Първиятъ печатанъ стихотворенъ преводъ на Славейкова отъ руски, който датира отъ 1849 г., е стихотворението Гробъ, печатано въ Цариградски вестникъ. Оригиналътъ на това стихотворение не се намира въ Галаховата христоматия. Възможно е Славейковъ да го е намѣрилъ въ писмовника на Курганова. Но Славейковъ е разполагалъ съ Карамзина, значи, преди да му падне на ржка Галаховата христоматия, Славейковъ е ималъ други руски съчинения, отъ които се е ползувалъ.

Запознаването на Славейкова съ руската литература е подействувало съживително върху неговата поетическа дарба, която не е могла да се прояви подъ влиянията на житията и произведенията на разни неизвестни и бездарни наши стихоплети, които Славейковъ е ималъ за образецъ преди да се запознае съ произведенията на руската поезия. Важно е това, че руското влияние не е създало отъ Славейкова рабски подражатель, както често се случва у поети съ

слабо развита индивидуалность, а напротивъ: обогатило е неговия поетически стилъ, разширило е кржгозора на неговото поетическо чувство — кржгозоръ, който никога не излиза изъ границитѣ на собствената оригиналность и самобитность. Както той самъ признава, руската литература му е дала поводъ не само за подражание, но и за оригинални произведения; въ едно негово писмо четемъ: „Тя (Христоматията на Филипова) е дала поводъ на много прѣводи, що съмъ направилъ, кога сполучливи, кога не — а въ сжщото врѣме на много оригинални стихотворения, (що съмъ) напослѣднѣ написалъ“ (СбНУНК., XX, 169, Писмо отъ Стара-Загора, 1877). Подъ въздействието на руската литература Славейковъ почва да се опредѣля вече не като стихоплетъ, подобно на по-раншнитѣ си събратя по перо, а като поетъ съ особени душевни склоности и художествени похвати. Достатъчно е да сравнимъ по духъ и обработка само едно кое да е отъ по-раншнитѣ му произведения съ стихотворение, превождано или писано следъ запознаването му съ руската литература, за да се увѣримъ въ това. Следъ това запознанство у Славейкова се забелязва по-развитъ художественъ усѣтъ и едно домогване къмъ по-сложни художествени и поетически форми. По примѣра на рускитѣ стихотворения, които е срѣщалъ въ Галаховата христоматия и които е препрочиталъ често, той почва да проявява по-голѣма взискателность къмъ формата и мисъльта на своитѣ произведения и да се ржководи при избора на поетическитѣ мотиви отъ единъ по-развитъ литературенъ вкусъ. Поетическото чувство, съ което е билъ одаренъ Славейковъ, му е подсказвало какви стихотворения да превожда отъ руски и кои руски писатели да школува — кжде да дири образци. Именно поради наличностьта на това поетическо чувство, руското влияние е било отъ твърде голѣмо значение за развитието на Славейкова като поетъ. То способствува

да се развиятъ и обогатятъ неговитѣ поетически дарби, дава му възможность да се самосъзнае като поетъ съ особени склоности и вкусове — опредѣлени отъ неговия индивидуаленъ характеръ, отъ неговата творческа натура — тоя характеръ и тази натура запазватъ своята самостойность и самобитность при всички външни условия, при всички литературни, обществени и политически влияния.

Славейковъ скоро е почувствувалъ животворното въздействие на руската поезия Още при повърхностното запознанство съ нея, у него се поражда силно желание да обогати библиотеката си съ руски книги и да се запознае по-отблизо съ творенията на руски поети. Отъ трѣвненскитѣ му писма до 1853 г. се вижда, че той се е ползувалъ отъ библиотеката на Габровското училище, въ която, по край българскитѣ книги, е имало и руски, изпращани отъ попечителитѣ на училището — Априловъ и Палаузовъ. Обаче нито тази библиотека, нито собствената негова сж могли да задоволятъ литературнитѣ му потрѣбности. Следъ като влиза въ сношения съ нѣкои одесски българи, той почва чрезъ тѣхъ да си набавя руски съчинения. Въ едно писмо отъ 21. III. 1853 г. Славейковъ пише отъ Трѣвна на Палаузова: „Виждамъ въ писмата Ви, че се вайкате за Сочиненията Пушкинови и Гоголеви какъ се ненамѣрватъ. . . Ако че съмъ нетърпеливъ да ги видѣж то произхожда единственно отъ голѣмото ми пристрастіе къмъ прочетъ и отъ скудостъта на таквизи книги, къмъ които имамъ особна склонность. Ви знаете, че прочитанієто е душа на перото на всѣкого, а най-много на мене. Вѣрвате ли, брате, моето ученіе се състои въ една суха граматичка? Пъкъ и азъ не мога да стоя празенъ. Въобразете си колко се огорчавамъ и какъ обливамъ перото си съ сълзи кога пишж нѣчто, че огаждамъ недостаткитѣ на знаніята си — че нѣмамъ и книги, отъ които да се ползувамъ, что годѣ да се поведа или подражаніе да направиж. У мене

само преводи и сочиненія Карамзина и единъ срьбскій телемахъ съ Хрестоматия Галахова. Ето всята ми библиотека; че какъ да не жажда за книги, какъ не ожидамъ — но что же: не ми е нѣкой повиненъ, като съмъ сиромашескій синъ, нито пъкъ ми е нѣкой длъженъ. И Ви, както и азъ, се трудите за народното добро. Вамъ кой заплаща за трудъ, че да искамъ и азъ заплата? Проводете ми каквото има, проводете ми каквито (книги) обичате или по-добрѣ не ми проваждайте нищичко — любите мя и то е за мене доволно".

Това е едно интимно и трогателно признание, което много добре характеризира жаждата на Славейкова да разшири кржга на своето познание и творчество чрезъ общение съ друга литература — въ случая съ руската. „Въ отсутствіе генія (да рекж) — пише той по нататъкъ въ сжщото писмо -- азъ искамъ да се занимавамъ съ прѣводъ, но нѣмамъ никакви книги за прѣвожданіе". Отъ това писмо узнаваме, че покрай другитѣ руски съчинения Славейковъ еималъ на ржка нѣкои отъ преводнитѣ и оригинални произведения ни Карамзина. Трѣбва да отбележимъ, че сантиментализъмътъ въ първитѣ стихотворни опити на Славейкова се дължи донѣкжде на Карамзина. Навѣрно отъ преводитѣ на тоя руски писатель, между другото, Славейковъ е превелъ и нѣкои уломки изъ Макферсоновия „Фингалъ". Цитираното писмо ни разкрива още едно важно обстоятелство: вече въ началото на 50-тѣ години Славейковъ се интересува отъ произведенията на Пушкина и Гоголя. Преди Славейкова познанията на нашитѣ книжовници за новата руска литература сж се простирали до Ломоносова и Тредяковски — руски писатели отъ края на XVIII в., които днесъ иматъ само историческо значение и не сж проявили особенъ талантъ въ литературнатата си дейность. Епохата на Пушкина и Гоголя е била съвсемъ непозната за нашитѣ книжовници отъ първата половина на миналия вѣкъ. Пръвъ Славейковъ

проявява интересъ къмъ тази епоха и може да се каже, че той най-напредъ въвежда у насъ новата руска литература.

Установяването на Славейкова въ Цариградъ му дава възможность да се снабди съ нови руски съчинения и да се запознае по-обширно съ произведенията на рускитѣ писатели. Въ Цариградъ той е ималъ на ржка не само Пушкинови, Лермонтови и Гоголеви произведения, но и стихотворения на второстепенни руски поети, както Никитинъ и Жадовска.

Отъ 50-тѣ години насамъ руската литература е за Славейкова главенъ и току-речи единственъ източникъ за преводи и подражания дори до края на живота му. Наистина, той се е ползувалъ и отъ други литератури, ала не тъй обилно както отъ руската.

Изглежда, че между всички руски поети, които е познавалъ, Славейковъ е обичалъ най-много Пушкина, съ когото се е запозналъ посрѣдствомъ Галаховата христоматия. Още при първото съвсемъ повърхностно запознанство, рускиятъ поетъ му е произвелъ силно впечатление. Славейковъ си направилъ особена тетрадка, гдето записвалъ твореният на руски поети, а най-много на Пушкина. Своитѣ голѣми симпатии къмъ Пушкина е изразилъ въ нѣколко стихове, написани въ тетрадката по адресъ на руския поетъ:

Не бѣ ми братъ
По муза бѣше ми познатъ,
Но милъ ми бѣше отъ братъ по-много.

Вече въ Смѣсна китка срѣщаме два Славейкови превода из Пушкина. Стихотворението Канарче е преводъ на Не пой, красавица, при мнѣ, а стихотворението Стара планина е воленъ преводъ на Пушкиновата елегия Погасло дневное свѣтило. Тия два превода сж твърде волни и въ сжщото време твърде характерни както за инте-

реса на Славейкова къмъ Пушкина, така и за онова поетическо чувство, което проявилъ въ първитѣ си литературни опити. Въ единъ интервалъ отъ цѣли 20 години ние не срѣщаме у Славейкова други преводи, които да не свидетелствуватъ за неговия по-нататъшенъ интересъ къмъ Пушкина. Едва следъ 1871 г. той започва отново да превежда Ако измама (Если жизнь тебя обманетъ), Поетъ и сгань (Чернь), приказката Дѣдо, баба и златна рибка (Сказка о рыбакѣ и рыбкѣ), Отъ жалбитѣ си азъ отвикнахъ (Я пережилъ свои желанья), Станси (Брожу ли я вдоль улицъ шумныхъ) и Птичка (Птичка Божія не знаетъ. . .).

Първитѣ преводи изъ Пушкина свидетелствуватъ за едно сантиментално меланхолно настроение у Славейкова — за онова настроение, което прониква повечето поетични откѫслеци въ Смѣсна китка. Той превожда изъ Макферсоновия „Фингалъ“, чете преводнитѣ и оригинални поетически произведения на Карамзина, които сѫщо така сѫ проникнати отъ сантименталенъ духъ, и въ сѫщото време пише подражания, въ които отразява настроенията на единъ меланхоличенъ и сантименталенъ юноша. Не трѣбва да се мисли, че сантиментализъмътъ на Славейкова, разкритъ въ първитѣ му стихотворения, е навѣянъ отъ руската поезия. Влиянието на руската поезия въ сѫщность е спомогнало да получи този сантиментализъмъ, който е една характерна особеность на Славейковата младость, по-ясенъ и по-опредѣленъ изразъ. Ако сантиментализъмътъ и меланхолията не се мотивираха отъ душевнитѣ склонности на самия Славейковъ, не биха получили творенията му интименъ и задушевенъ изразъ. Своето меланхолно и сантиментално настроение Славейковъ разкрива не само въ оригиналнитѣ си стихотворения, печатани въ Смѣсна китка, но и въ първитѣ си преводи изъ Пушкина.

Какъ превожда Славейковъ? Печатанитѣ въ Смѣсна китка преводи се отклоняватъ твърде много отъ оригинала, понеже прѣката цель не е да изрази духа на онова произведение, което превожда, а да разкрие главно своето лично, въ случая сантиментално настроение. Като превожда и подражава, въ повечето случаи Славейковъ не се вживява напълно въ основнитѣ мотиви на онѣзи стихотворения, които превожда или на които подражава, а долавя и разкрива само онова, което хармонира на неговитѣ склонности въ даденъ моментъ. (Да се отбележи, че повечето отъ стихотворенията въ Смѣсна китка сж преводи отъ руски!)

Той превожда не толкозъ, за да изрази поетическата сжщность на едно чуждо произведение, колкото да разкрие своя вжтрешенъ миръ. Често Славейковъ не довършва своитѣ преводи и подражания, като се задоволява да възпроизведе само онова, което изразява неговитѣ лични настроения. Тъй напримѣръ, той не е довършилъ волния преводъ на Пушкиновата елегия Погасло дневное свѣтило. Този преводъ, озаглавенъ Стара планина, ясно доказва, че Славейковъ въ дадения случай не е ималъ за цель да се вглжби въ формата и съдържанието на Пушкиновото творение и да го възпроизведе изцѣло; елегията на Пушкина съ нѣкои свои стихове му е послужила като мотивъ да загатне за единъ свой личенъ споменъ. Голѣмата разлика между превода и оригинала се долавя при едно повърхностно сравнение. Ето първитѣ стихове на Пушкиновата елегия:

Погасло дневное свѣтило;
На море синее вечернiй палъ туманъ.
Шуми, шуми, послушное вѣтрило,
Волнуйся подо мной, угрюмый океанъ!

Тѣзи стихове сж преведени отъ Славейкова по следния начинъ:

Изгрѣя нощната ламбада,
Сребри дълбокитѣ долчини свѣтлина.
Повѣй, повѣй, вечерняя прохлада,
Бѣлѣй се ти предъ мене, Стара-планина!

Както виждаме, Славейковъ изцѣло е побългарилъ рускитѣ стихове: дневното свѣтило, слънцето, е замѣнено у Славейкова съ нощната ламбада, месецътъ, а океанътъ е замѣненъ съ Стара-планина. По-нататъкъ у Пушкина четемъ:

Я вижу берегъ отдаленный,
Земли полуденной волшебные края:
Съ волненьемъ и тоской туда стремлюся я,
Воспоминаньемъ упоенный. . .

Тѣзи стихове сж преведени у Славейкова така:

Къмъ Дунавъ долу на полето
Съзирамъ азъ, мержей се росна равнина,
Ахъ, споменътъ на нейната хубавина
Влече и мами ми сърцето. . .

И тукъ срѣщаме сжщото побългаряване и сжщитѣ различия между оригинала и превода: „берегъ отдаленный“ Славейковъ е замѣнилъ съ Дунавъ, а „Земли полуденной волшебные края“ (Кримъ) сж замѣнени съ росна равнина.

По сжщия начинъ Славейковъ превожда и по-нататъкъ първата половина на Пушкиновата елегия, като изоставя втората половина. И въ резултатъ се получава една твърде голѣма разлика между основното настроение на Пушкиновата елегия и Славейковия воленъ преводъ. Онова, което влага Славейковъ въ своя преводъ, слабо напомня настроението на Пушкиновото стихотворение. Пушкинъ възпроизвежда своята скръбъ, която се мотивира отъ една злопо-

лучна любовь. Самотенъ, срѣдъ морето, въ позата на Байроновия Чайлдъ Харолдъ, той желае да бжде далечъ отъ онзи край, кждето, въпрѣки желанието му, сѐ стремятъ неговитѣ спомени; той иска да забрави виновницитѣ на своитѣ страдания, да се освободи отъ властьта на тжжнитѣ спомени — но на края горчиво съзнава, че нищо не може да излѣкува сърдечнитѣ му рани и да го освободи отъ мжкитѣ на любовния копнежъ:

. . . Но прежнихъ сердца ранъ,
Глубокихъ ранъ любви, ничто не излечило. . .
Шуми, шуми, послушное вѣтрило,
Волнуйся подо мной, угрюмый океанъ! . . .

У Славейкова нѣма ни следа отъ волния замахъ на руския поетъ. Въ неговия преводъ е възпроизведено само едно пасивно чувство, породено отъ спомена за „нейната хубавина“, както се изразява Славейковъ — възпроизведено е едно сантиментално настроение, безъ да е дадена каква да е загатка за активно чувство, за стремежа на Пушкина къмъ вжтрешна свобода. Изобщо, Славейковъ, обзетъ отъ непроясненъ сантиментализъмъ, не е можалъ да долови основния мотивъ на Пушкиновата елегия. Най-ясно е изразилъ Славейковъ сантименталното си настроение, своя сжщински сълзливъ сантиментализъмъ, въ стиховетѣ, кждето дума̀та примира е обяснена — въ скоби съ баялдисва:

Ахъ! Споменътъ за нейната хубавина
Влѣче и мами ми сърцето.
Замокриха ми сълзи по страни,
Душата ми кипи, примира (баялдисва). . .

Славейковъ се задоволява съ израза на своето лично сантиментално настроение; той спира тукъ и изоставя, както казахме, втората половина на Пушкиновата елегия.

Ние се спрѣхме да изтъкнемъ начина, по който е преводено разгледаното стихотворение на Пушкина, първо, защото по сѫщия начинъ Славейковъ е превождалъ и други стихотворения на руски поети и, второ, защото въ този воленъ преводъ е изразено едно характерно за Славейкова сантиментално настроение, което прониква въ първитѣ му поетически опити. Този преводъ характеризира Славейкова и въ друго едно отношение — както тукъ, така и въ множество други случаи Славейковъ превожда твърде волно, неговата прѣка цель е да изрази не духа на превожданото творение, а своитѣ индивидуални чувства и преживѣвания; за да постигне това, той се отклонява както отъ духа, тъй и отъ формата на оригинала, като побългарява обикновено отдѣлнитѣ поетически образи, както въ посочения случай.

Тия вѫтрешни мотиви, отъ които се е рѫководилъ Славейковъ при превождането на Пушкиновата елегия, сѫ проявени и въ другъ единъ преводъ сѫщо така на елегия — именно елегията на Батюшкова, озаглавена „На развалинахъ замка въ Швеціи“, въ която се възпѣватъ развалинитѣ на единъ шведски замъкъ. Въ своята елегия Батюшковъ, по подражение на нѣмския поетъ Матисонъ, рисува руинитѣ на единъ старъ шведски замъкъ, възпроизвежда славата на историческото минало, което сега е погребано всрѣдъ развалини, и у поета буди само скръбь. Първата часть на Батюшковата елегия рисува една картина — развалинитѣ — а въ втората сѫ изразени рефлекситѣ на поета при спомена за миналото. Славейковъ е превелъ само началото на тази елегия, гдето романтичното настроение, което прибуля картината на историческото минало, е най-силно изразено. Батюшковата елегия го увлича съ нарисуваната романтична обстановка, която тъй живо напомня на Славейкова за роденъ мощенъ пейзажъ край неговия любимъ Етъръ. Вмѣсто развалини на шведски замъкъ, Славейковъ рисува търнов-

скитѣ развали край Янтра. Вдаденъ въ съзерцанието на тая картина, той млъква, когато ще трѣбва да заговори за славата на миналитѣ времена, за юначнитѣ подвизи на нѣкогашнитѣ българи. Първото настроение — впечатлението отъ романтичната картина — е тъй силно и господствуваще въ него въ дадения моментъ, че заглушава патриотическия екстазъ, макаръ последниятъ да би се явилъ твърде естественъ и възможенъ при дадената обстановка и за духа на тогавашното време. Славейковъ се задоволява само да даде изразъ на своитѣ поетически съзерцания, безъ да си поставя за цель да възпроизведе художествената картина, богата и отъ къмъ съдържание, и отъ къмъ настроение:

На западъ слънцето трепти, едва гори,
И въ огнени вълми мъждѣе;
Умисленъ месецътъ занича презъ гори,
Струитѣ си какъ Етъръ лѣе.
Заспало все, и пусти рѣчни брѣгове;
Едвамъ е чутъ като чуртятъ водитѣ,
И вѣтърътъ като люлѣй горитѣ
И шепне съ листове. . .

Докато отначало Славейковъ се увлича отъ романтичнитѣ и меланхолни тонове на руската поезия, по-късно, като общественъ деецъ, той се увлича отъ нейнитѣ социални и граждански мотиви, започва да превожда изъ Плещеева, Никитина, Жадовска и украйнския поетъ Шевченко. Съ поезията на Шевченко, Славейковъ се запознава следъ 70-тѣ години. По всичко изглежда, че Шевченко му е билъ любимъ поетъ. Съ чувство е превелъ той, макаръ и волно, нѣкои отъ най-хубавитѣ и задушевни пѣсни на украйнския поетъ — напримѣръ, Думи мои (Мисли мои), Гждуларьтъ (откѫслекъ отъ Шевченковата Перебендя). Съ стихотворението Мисли мои, което въ сѫщность е едно побъл-

гаряване на Шевченковото стихотворение Думи мои, Славейковъ ни открива, че съ нищо не можалъ да заглуши и да забрави своитѣ тжжни и ядни мисли, навѣяни отъ неволята на неговитѣ съотечественици. Той праща тия си мисли въ родината си, за да дири тамъ „вѣрно сърдце“ и да намѣри най-сетне миръ. Дори и при едно слабо запознанство съ поезията на Шевченко, Славейковъ е доловилъ въ нея мотиви, които особено сж му допадвали. И действително, не е могълъ да не му направи впечатление единъ поетъ като Шевченко, който е расълъ и живѣлъ между народа и чиято поезия носи общественъ и хуманенъ характеръ. Може би едно по-близко запознанство съ Шевченко би се отразило значително върху творчеството на Славейкова. Обаче Славейковъ не еималъ нито време, нито възможность да вникне по-дълбоко въ творчеството на тоя поетъ; отъ друга страна, той се е запозналъ съ него доста късно. Сжщото можемъ да кажемъ и за запознанството му съ руския поетъ Никитинъ, чиято поезия е проникната съ народна скръбь, дълбоко и почти болезнено сподѣляна отъ поета.

Ще отбележимъ, че и преводитѣ съ граждански мотиви сж твърде волни — подражания. И въ тѣхъ Славейковъ често се отклонява отъ оригинала, като загатва за българскитѣ обществени и политически условия и дава изразъ преди всичко на своитѣ обществени схващания и идеали. И тукъ той побългарява въ пълната смисъль на думата. Нѣколко примѣра:

Стихотворението на Никитина Разговоры Славейковъ побългарява, като загатва въ своя преводъ за черковната борба и напада черковницитѣ, които се ржководятъ отъ най-консервативни схващания въ борбата.

Гдѣ-жъ вы, слуги добра?
Выходите впередъ...
Подавайте примѣръ!
Поучайте народъ —

Тия стихове сж преведени отъ Славейкова така:

А кжде ли сте вий
Съ черни капи глави?
Що стоите задъ плетъ?
Я излѣзте напрѣдъ,
Поучете народъ,
Покажете му бродъ...

Пушкиновата сатира Чернь дава поводъ на Слевейкова да изрази възмущението и скръбьта си отъ апатията и заслѣпението на българитѣ и да подчертае чувствения тонъ на своя демократизъмъ. Славейковото подражание на Чернь е озаглавено Поетъ и сгань. Характерно е, че това подражание е писано въ Цариградския затворъ презъ 1873 г. (1872?) следъ спирането на в. Македонія. Въ Славейковото подражание едва ли има нѣкаква следа отъ сатирата на Пушкина. Както е известно, рускиятъ поетъ рисува гордата, аристократическа натура на художника, който се отнася съ презрение къмъ тълпата, чужда на чистото изкуство. Идеалъ за този художникъ е изкуството, като самоцель, онова изкуство, което е недостжпно за масата и е предназначено само за избраници. Разбира се, Славейковъ не еималъ на умъ да възвеличава чистото изкуство и художнишкия аристократизъмъ и да се отнася съ презрение къмъ простата маса. Въ противоположность на Пушкина, въ своето подражание той рисува единъ искренъ демократъ, сжщо поетъ, който дори и когато порицава еднородцитѣ си, „сганьта“, оплаква искрено тѣхнитѣ беди и ги укорява,

защото твърде много ги обича. Поетътъ, когото рисува Славейковъ, напада българитѣ не защото странятъ отъ произведенията на истинското изкуство, а защото се отнасятъ нехайно къмъ общественитѣ работи. Както виждаме, тукъ е изразенъ не единъ естетиченъ, а единъ общественъ идеалъ. Този български поетъ намира, че неволитѣ и страданията на сганьта сж заслужени, защото тя върви не следъ онѣзи, които искрено я обичатъ, а следъ своитѣ врагове, които умѣятъ да я примамватъ, да я заблуждаватъ. Въ припадъкъ на гнѣвъ, поетътъ на Славейкова — или по-право самъ Славейковъ — се обръща къмъ апатичнитѣ и заслѣпени българи съ следнитѣ ядни, гнѣвни думи:

За васъ що страда, той е лудъ.
Достойни вамъ ся тѣзъ безумни
Що тичатъ да цѣлуватъ скутъ,
Да клатятъ шапки съ поклони шумни.

Но гнѣвътъ скоро се превръща въ горчива скръбь. И когато Пушкиновиятъ поетъ вдъхновено завършва своята апология на чистото изкуство и се отвръщава съ презрение отъ тълпата, възпроизведениятъ отъ Славейкова поетъ-демократъ, следъ гнѣвнитѣ укори, се облива съ сълзи за ония които преди малко е нападналъ и порицавалъ:

Но тамъ той дѣт' ги гадѣше
За тѣхъ пакъ съ сълзи плачеше. . .

Славейковъ намира, че тази изоставена, заблудена, непросвѣтена тълпа е повече за съжаление, за оплакване, отколкото за порицание.

Сатирата на руския поетъ, значи, дава поводъ на Славейкова да изрази своитѣ лични схващания и своето демократично настроение — всички онѣзи характерни за него рефлекси, подъ властьта на които се е намиралъ въ затвора.

Далечъ е била отъ Славейкова цельта да изрази духа и формата на Пушкиновата сатира, насочена противъ простата маса, която не умѣе да цени аристократитѣ на изкуството.

Тия сравнения сѫ достатъчни, за да си съставиме едно ясно понятие за начина, по който Славейковъ е превождалъ и подражавалъ на чужди поети. При това, направенитѣ сравнения ни показватъ, че съ особна охота е превождалъ Славейковъ произведенията на Пушкина, Никитина и Шевченко, подражавалъ имъ е и чрезъ тѣхнитѣ творения се е домогвалъ да изрази своитѣ поетически копнежи и обществени идеали. Изобщо, руската поезия е дала възможность на Славейкова да прояви повече страни на своята поетическа натура, да разкрие въ една сравнително по-художествена форма онѣзи свои мисли и чувства, които не еималъ възможность да доизрази напълно въ оригиналнитѣ си произведеня. Но руската литература е повлияла върху Славейкова и въ друго едно отношение. Творенията на рускитѣ поети сѫ били за него първи художествени образци, отъ тѣхъ той се е училъ какво е художественъ изразъ и какво е правиленъ и хубавъ стихъ. Рускитѣ стихотворения сѫ били за Славейкова школа, по тѣхъ той е изучвалъ правилата на стихосложението — неговото школуване се е улеснявало твърде много поради близостьта на двата славянски езика. Съ пълно основание можемъ да кажемъ, че безъ запознанството си съ руската поезия той едва-ли би проявилъ и половината отъ онова, което намираме изразено въ неговитѣ произведения, едва-ли би могълъ да се домогне до по-разнообразни и по-богати художествени форми, въ които да затвори своитѣ мисли и настроения. Фактъ е, че Славейковъ се проявява като поетъ и започва да се домогва до една по-изискана, по-съдържателна художествена форма не подъ влиянието на новогръцката и сръбската литература, а подъ непосрѣдното влияние на рус-

ката. Новогръцката и сръбската поезия не сѫ били до такава степень богати, че да послужатъ за образецъ на Славейкова и да задоволятъ напълно неговитѣ поетически потрѣбности. Само руската поезия е могла да му разкрие единъ по-обширенъ поетически свѣтъ и да му посочи пѫтища за вѫтрешно освобождение — за онова освобождение, къмъ което се домогва всѣки поетъ, когато въплощава въ художествени образи своята душа. Такава положителна роля е играла руската поезия не само по отношение на Славейкова, но и по отношение на други наши поети преди и следъ освобождението. За своето развитието не само Славейковъ, но и мнозина други български поети дължатъ твърде много на руската литература, която е намирала у насъ и намира до день днешенъ, най-благоприятни условия за влияние. Тия благоприятни условия се изразяватъ както въ близостьта на двата славянски езика, така и въ общностьта на расовитѣ особености на двата народа. Отъ нашитѣ поети Славейковъ пръвъ разкрива широкъ просторъ за това благотворно влияние, което не само че не е лишило поезията ни отъ оригиналность, но напротивъ: дало е възможность на поетитѣ ни да проявяватъ повече самобитность и да се домогватъ до такива художествени форми, въ които да могатъ по-пълно и по-всестранно да изразятъ своя индивидуалитетъ. Следъ Славейкова руското влияние взема все по-широки размѣри, като изоставя на заденъ планъ влиянието на новогръцката и сръбска литература и полага началото на художествена литература. И една отъ голѣмитѣ заслуги на Славейкова е, че се явява пръвъ значителенъ проводникъ на руското влияние въ нашата литература и въ нашия духовенъ животъ.

VI

Основни мотиви въ поезията на Славейкова. — Условия за литературно творчество. — Лични и интимни мотиви. — Природата въ Славейковата поезия. — Граждански и обществени мотиви. — Патриотически и националнопросвѣтни мотиви. — Стихотворения съ хумористиченъ характеръ. — Баснитѣ на Славейкова. — Епически произведения. — Ритъмъ и размѣръ. — Драматически опити.

Преди да разгледаме основнитѣ мотиви въ поезията на Славейкова, ще се спремъ да очертаемъ онѣзи условия за неговия външенъ и вжтрешенъ животъ, които сж се отразили повече отрицателно върху неговото творчество — съ други думи, ще посочимъ какви ограничения сж поставяли тия условия на Славейковитѣ поетически домогвания и до каква степень сж опредѣляли мотивитѣ на неговата поезия.

Външнитѣ условия, при които е билъ принуденъ да живѣе Славейковъ като общественъ деецъ и гражданинъ, твърде малко сж благоприятствували, за да се прояви като поетъ и да разкрие въ поетическа форма своя интименъ животъ. Изобщо, за Славейковата поезия може да се каже, че тя е твърде далечно и слабо ехо на интимнитѣ му лични преживѣвания. Отъ една страна, условията на неговия външенъ разнообразенъ животъ, отъ друга страна, самото време на изненади и тревожни очаквания рѣдко сж му давали възможность да се отдаде на вжтрешнитѣ си влѣчения. Общественитѣ и политически борби все повече сж се разраствали, създавали сж нови въпроси и стремежи и сж поглъщали всецѣло вниманието на Славейкова, като сж го отклонявали все повече отъ призванието на поета и сж създавали отъ него енергиченъ общественъ борецъ. Той е билъ принуденъ да сподавя влѣченията на поета, да не се вслушва въ тѣхъ и, вмѣсто това, да живѣе само съ задъл-

женията на гражданина и народния вождъ и да жертвува своята личность, своитѣ индивидуални стремежи и желания за щастието и благото на другитѣ. Призванието на поета, който пѣе само за своитѣ болки и купнежи, не се е примирявало съ задълженията на гражданина, който е трѣбвало да бѫде изразитель на общитѣ, колективни домогвания. Безъ съмнение, единъ поетъ като Славейкова, поставенъ въ условията на нашето възраждане, принуденъ да бѫде едновременно и публицистъ, и агитаторъ, и просвѣтитель, и създатель въ сѫщото време на литературенъ езикъ, токуречи самобитенъ, безъ предходници въ областьта на поезията, едва-ли е могълъ да намѣри време да прояви напълно своята поетическа сѫщность. Неговата духовна енергия е бивала използувана за обществени и политически цели. Времето му е поставяло своитѣ задачи и задължения, опредѣляло е посоката на неговитѣ духовни интереси, въвличало го е въ своитѣ шумни борби, въ разгара на които поетътъ е забравялъ себе си, преставалъ е да чува своя вѫтрешенъ гласъ и се е отзовавалъ само на болкитѣ на другитѣ. Общата воля на народа не му е позволявала да говори за своитѣ лични жалби и да черпи мотиви за личния си животъ. Въ повечето случаи тия мотиви сѫ се налагали отъ духа на времето и отъ общественитѣ борби, поради което въ своята поезия Славейковъ се проявява повече като гражданинъ и народенъ будитель, отколкото като поетъ съ категорично изразени индивидуални влѣчения и склонности. Срѣдъ всѣкидневния кипежъ на живота той е билъ гражданинъ, а гражданинътъ всѣка минута е трѣбвало да прави компромисъ между личнитѣ си вѫтрешни мотиви и чуждитѣ. Активно участие въ борбитѣ на народа е било за него много по-важно, отколкото занятието съ поезия, което той е схващалъ като нѣщо второстепенно. Обикновено съ поезия той се е занимавалъ покрай другото, когато

е ималъ възможность — въ интервала на общественитѣ борби. Вънъ отъ това, вниманието на Славейкова постоянно е било насочено къмъ твърде различни страни на обществения животъ; той не е ималъ възможность да се съсрѣдоточи и отдаде всецѣло и за дълго на една поетическа мисъль, да я изживѣе напълно и да я затвори следъ това въ художествена форма. Обикновено той пише пѣснитѣ си крадишкомъ и набърза ржка — когато намѣри сгода. Често той дори не успѣва да ги довърши и осмисли, прекѫснати не навреме отъ новитѣ усложнения на борбитѣ. Изобщо, Славейковъ е ималъ твърде малко време да се грижи за окончателната обработка на своитѣ било преводни, било оригинални произведения. Понѣкога той е бързалъ да ги печата, за да не загубятъ своето актуално значение, своя интересъ, тѣсно свързанъ съ политическитѣ и обществени условия въ даденъ моментъ. Ето защо, въ неговитѣ стихотворения ние долавяме много ценни поетически мотиви, които сѫ останали неосмислени и неразработени въ художествено отношение, просто защото външнитѣ условия не сѫ благоприятствували за това. Може да се каже, че множество отъ недостатъцитѣ на Славейковата поезия се дължатъ не толкозъ на вѫтрешни причини — на причини, които сѫ въ връзка съ особеноститѣ на неговото творчество — колкото на чисто външни условия, които не сѫ му позволявали да работи по-дълго надъ творенията си, да ги преработва, докато имъ предаде една сравнително по-художествена форма.

Че Славейковъ е билъ способенъ да преработва произведенията си, когато е ималъ време, се вижда отъ онѣзи негови стихотворения, които сѫ запазени въ две редакции. Начинътъ, по който сѫ разработени втори пѫть поетическитѣ мотиви, свидетелствува за единъ доста развитъ поетически усѣтъ у Славейкова. Но, за съжаление, произведе-

нията, надъ които той е ималъ възможность да се спре и втори пѫть, и то не случайно, а нарочно, се броятъ на пръсти. Повечето отъ неговитѣ стихотворения сѫ останали неразработени или пъкъ сѫ претърпѣли незначителни поправки.

Само когато е ималъ възможность да се отстрани за нѣколко време отъ борбитѣ, да се отдалечи отъ тѣхния шумъ, Славейковъ е сполучвалъ да създаде ценни поетически творения, отъ които и самъ той е оставалъ доволенъ. Интересна е у него въ психологично отношение смѣната на гражданина съ поета, който се отдава на своитѣ лични настроения и рефлексии. Обаче тази смѣна не се изразява въ конфликтъ между поета и гражданина — както е, напримѣръ, случаятъ съ Некрасова. Когато е срѣдъ борбитѣ, той всецѣло е билъ погълнатъ отъ съзнанието за своя граждански дългъ и му се отдава всецѣло — сѫщо така той се отдава всецѣло на своето поетическо преживяване, когато е уединенъ.

Следъ отдалечаването отъ борбитѣ, отначало Славейковъ изпитва мѫка, тягость, която се дължи на рѣзкия преходъ отъ единъ животъ къмъ другъ, чиято тишина дисхармонира съ тревогитѣ и шумнитѣ конфликти на общественитѣ борби. Обикновено Славейковъ напуща полето на борбитѣ не доброволно, а когато го принудятъ външнитѣ обстоятелства — както е било, напримѣръ, въ началото на 70-тѣ години, когато турската власть му запрещава да издава в. Македонія, затваря го, създава му множество прѣчки, докато най-сетне го принуждава да напустне Цариградъ и да се усамоти въ Стара-Загора. Отъ мѫката следъ напущането на борбитѣ за Славейкова има само два изхода. Единиятъ изходъ е повторно увличане въ шума на външния, активенъ животъ, увличане до самозабрава, въ която замира и най-слабото ехо на вѫтрешния животъ; другиятъ изходъ е въ тихитѣ наслади на поетическото творчество.

„Отъ два - три мѣсеца“ — пише Славейковъ отъ Стара-Загора на сина си — „именно откакъ сме се прибрали наедно, азъ се усѣщамъ твърдѣ изтощенъ и залинѣлъ, страдая же повече нравствено, като се усѣщамъ неспособенъ да продължавамъ литературнитѣ си занятия, единствено за мене утѣшение слѣдъ оттеглянето ми отъ бурния граждански водоворотъ. Това ме много мжчи, защото не намѣрвамъ въ друго никаква прѣлесть на живота вече, и ако за зла честь азъ не се усѣтя наново повиканъ на този трудъ и животъ, ако новъ позивъ не ме повика на новъ животъ, страхъ ме е да не метна петалитѣ въ задушливия кругъ на бездѣйствието и умръзването, що ми е умръзналъ свѣтътъ“.

Скръбьта на Славейкова, изразена въ лириката на интимнитѣ мотиви, се обяснява донѣкжде и отъ апатията на срѣдата, между която е билъ принуденъ да живѣе — срѣда отъ хора недовѣрчиви, затворени въ своитѣ дребни егоистични интереси. Той чувствува болезно всѣко стълкновение съ тази срѣда, която е неспособна да надзърне въ неговия вжтрешенъ животъ и да го разбере. Самопожертвуването и чувствата на нѣжность и разположение, проявени отъ негова страна, биватъ обикновено незабелязани и той се вижда принуденъ да заживѣе въ себе си и твърде скжпо да плаща за нѣкоя неволно сторена изповѣдь. Изтеглялъ си е поетътъ най-вече, както признава самъ, когато се е залавялъ да пише стихове:

Не за обща нѣкоя рана,
А за свои ядове.

Понѣкога той си създава илюзия, че нѣкжде, далечъ отъ него живѣятъ скжпи негови приятели, които го разбиратъ, и по образеца на рускитѣ поети имъ пише.

Но това е въ първия моментъ слѣдъ отдалечаването отъ борбитѣ. Постепенно Славейковъ почва да се опомня и да

намира себе си; у него се пробуждатъ влѣченията на поета, той се отдава на своитѣ поетически съчища и борецътъ остава все по-назаденъ планъ. Въ друго едно писмо, по-късно, Славейковъ пише отново на сина си:

„Не знамъ какъ, удалечението ми ли отъ шумния Цариградъ и донѣйдѣ уединението ми ли въ глухотата на провинциитѣ, или що, е възбудило у мене на ново този позивъ (занятията съ поезия) и азъ мога да ви кажа, че съчиненитѣ ми и прѣведени откакъ съмъ дошълъ въ Загра стихотворения далеко надминуватъ и по число, и по качество всички по-прѣдишни издадени и неиздадени мои стихотворения, и нѣмамъ освѣнъ да жаля за тежкитѣ онѣзъ минути, които ми отнематъ туй удоволствие, да се занимавамъ охотно и свободно. . .“

И всичко каквото е написалъ Славейковъ презъ времето, когато еималъ възможность да се усамоти, несмущаванъ всѣка минута отъ политически тревоги, е харесвало и на самия него. Само въ такива моменти той е сполучвалъ да създаде сравнително по-художествени произведения и да ни загатне за сѫщностьта на своитѣ лични преживѣвания. Но, както отбелязахме, обстоятелствата на неговия животъ твърде рѣдко сѫ му давали възможность да стори това.

Не ще сгрѣшимъ ако кажемъ, че Славейковата поезия прави впечатление на нѣщо недовършено и недоизразено напълно. Днесъ тя ни привлича не съ онова, което е прѣко казано въ нея, а повече съ онова, което е само загатнато и едва се долавя не толкозъ въ прѣкия изразъ, колкото въ тона, въ чувствителния тонъ на самитѣ пѣсни. Въ тѣхъ, въ тия пѣсни, сѫ разпръснати множество поетически мотиви, множество отдѣлни недоизречени признания, които свидетелствуватъ за единъ богатъ вѫтрешенъ животъ, но не сѫ могли да се оформятъ напълно въ художествено отношение и да се отлѣятъ въ една стройна художествена цѣлость.

Следъ като отбелязахме на кратко външнитѣ условия на Славейковия животъ, които сѫ се отразили върху художествената стойность на неговата поезия, ще разгледаме по-нататъкъ основнитѣ мотиви, които проникватъ тая поезия. Най-напредъ ще се спремъ да разгледаме онѣзи отъ лирическитѣ стихотворения на Славейкова, въ които е загатнато за неговитѣ лични преживѣвания, за неговитѣ собствени страдания и жалби; това сѫ стихотворенията, които възпроизвеждатъ интимни лирически мотиви. Въ дадения случай тия стихотворения сѫ характерни не само за Славейкова, за неговата младость, за неговитѣ сантиментални влѣчения, но изобщо за сантиментализъма въ нашата литература презъ 50-тѣ и 60-тѣ години на миналия вѣкъ. Разбира се, ние не можемъ да говоримъ за една сантиментална школа въ българската литература, или пъкъ за едно сантиментално течение — както, напримѣръ, въ другитѣ литератури, напримѣръ, въ славянскитѣ — въ руската презъ времето на Карамзина, въ полската, даже въ сръбската. Въ нашата литература не може да се говори нито за сантиментално, нито за романтично течение — обществените и литературни условия сѫ били отъ такъвъ характеръ, че не е имало възможность да се създаде единъ опредѣленъ литературенъ стилъ. Въ българската поезия отъ онова време ние само можемъ да отбележимъ известна тенденция, известно настроение отъ сантименталенъ и романтиченъ характеръ. Условия за това сѫ низката култура, непросвѣтленото сантиментално чувство. Освенъ това, не бива да забравяме и литературнитѣ влияния, влиянието на Осияна, Карамзина, влиянието на нѣмския и френски сантиментализъмъ чрезъ преводи на гръцката, сръбската и руската литература. Стихотворенията отъ тази група сѫ проникнати съ скръбь и меланхолия; ако не всички, поне повечето, и то най-сполучливитѣ отъ тѣхъ. Въ написанитѣ покъсно, скръбьта и меланхолията сѫ нѣкакъ по-осмислени, а

въ написанитѣ по-рано, рано на младини, тѫжниятъ тонъ въ основата си е сантименталенъ. Докато въ лирическитѣ стихотворения, писани на младини, тонътъ на отчаяние и песимизъмъ доминира, въ по-къснитѣ стихотворения Славейковъ се опитва понѣкога да превъзмогне своята скръбь и то да я превъзмогне съ волята и доброто чувство на единъ калѐнъ общественъ борецъ и гражданинъ; но не всѣкога сполучва да постигне това превъзмогване; твърде често въ стихотворенията му, писани на зрѣла възрасть, ние долавяме отражението на една безотрадна скръбь, чиито мотиви се криятъ не въ лични нещастия, а въ апатията на околнитѣ, за бѫдещето на които се е самопожертвувалъ поетътъ и общественията деецъ. Скръбьта, изразена въ по-къснитѣ стихотворения на Славейкова, носи повече общественъ и граждански характеръ — въ тия стихотворения той изразява своитѣ скръбни рефлекси, породени отъ наблюдение надъ безутешната и мрачна действителность на българския общественъ животъ. А въ по-раншнитѣ негови поетически опити скръбьта и меланхолията носятъ предимно личенъ характеръ, обуславятъ се отъ несполуки въ личния животъ, отъ неудовлетвореностьта на чисто лични, най-интимни желания. Отначало тази скръбь се мотивира или отъ непостигната, злополучна любовь, или пъкъ отъ несбѫднати юношески мечти, които се намиратъ въ пълно противоречие съ околната действителность. Славейковъ скърби, отъ една страна, че неговитѣ най-чисти влѣчения замиратъ безъ ехо въ душата му, и отъ друга — защото чувствува, че околната действителность го гнети и му поставя задължения, които все повече го отклоняватъ отъ неговитѣ индивидуални склонности — отъ склонноститѣ на една одарена, поетическа натура.

Въ едно отъ първитѣ си стихотворения, печатано въ Смѣсна китка, озаглавено Сълза, Славейковъ разкрива отчасти мотивитѣ на своята тѫга, като поставя тия мотиви

въ зависимость отъ безотраднитѣ условия на околния животъ. Това стихотворение ясно характеризира не само Славейковия нерадостенъ животъ, но и времето и условията, при които е расълъ и живѣлъ. Бедностьта на неговитѣ родители, които не сж имали възможность да се грижатъ за своя синъ и да осжществятъ неговитѣ желания, като сж го оставили отъ малъкъ да се грижи за себе си, суровитѣ, почти жестоки сбноски на околнитѣ, множеството несполуки въ личния животъ — всичко това е хвърляло сѣнка върху неговата жизнерадость и го приучвало отъ детинство още да се отнася замислено и сериозно къмъ живота и неговитѣ изненади. Ето началото на въпросното стихотворение.

У злочеста земя
На усилено време,
Въ сиромашия роденъ
Бѣхъ отъ всички презрѣнъ
На свѣта меланхолно живѣяхъ.
Отъ дете въ пелени
И до тѣзъ младини
На тжга всѣки день
Всѣки день нажаленъ —
Предъ смъртьта за животъ не милѣяхъ...

По-нататъкъ той изповѣдва, че единствена утѣха на младини той е намиралъ въ сълзитѣ:

Но небето реши
За да ме утѣши, —
И сълза на очи
Сѣтихъ азъ да ручи,
Наболѣли гърди да облива —
— — — — — — — — — —
Който ще да е живъ
И въ живота щастливъ —

Като му дожалѣй
Той сълзи да пролѣй
И чрезъ тѣхъ възроденъ ще се сѣти.

Въ писмата си отъ 1852 г. Славейковъ загатва за една злополучна любовь, която му е причинила твърде много мѫчения и е била източникъ на нѣколко тѫжни пѣсни. На своя близъкъ приятель Цв. Недевъ той пише следното за своитѣ любовни мѫки: „Тѣ до днесъ толко разстроиха мозъка и разслабиха тѣлото ми, чтото здравието ми е въ опасность. Ахъ, ахъ, ахъ!“ Два дни следъ това Славейковъ, боленъ, на легло, диктува писмо все до Цв. Недевъ, което завършва: „Извѣстнитѣ вамъ мои сърдечни вълнения, спомогвани отъ това несполучване, докараха ме до постелка, отъ гдѣто тазъ недѣля съ чужда ржка ви пиша и ако се продължи до недѣля, страхъ ме е, че мълчаливата ми могила ще прѣбѫде неотвѣтствена на дружескитѣ ваши привѣтствия... Ще ли, друже, вашата отъ приятелска любовь (изтакана) [п р о л ѣ т а] сълза да накваси заключенитѣ отъ смъртьта мои устни, или ще балканский вѣтъръ далечъ отъ меня да я събори по блѣдавитѣ ви страни?

Да претърпя нѣмамъ сила
И умирамъ, душо мила...

Совершиша ся... Прощавайте. И у гроба вашъ Петко Р. Славейковъ“.

Отгласъ отъ тия мѫки на Славейкова ние срѣщаме и въ по-къснитѣ му писма до Цв. Недевъ, гдето жалбитѣ сѫ изразени все въ сѫщата наивна форма. Следъ известно време той самъ е разбралъ, че е необходимо да се примири съ своята любовна несполука — „Радвамъ се, побѣдихъ страстьта си, но тая побѣда направи голѣмъ ущербъ на здравието ми...“ — „Азъ претърпѣхъ презрѣнието си, но

не мога да помисля, безъ да рукнатъ отъ очи кървави сълзи. . .“

Лирическитѣ стихотворения въ Смѣсна китка сж писани между 1849 и 1852 година и, по всичко изглежда, че нѣкои отъ тѣхъ сж създадени подъ непосрѣдното впечатление на тая първа злополучна любовь. Настроенията, които сж били въ връзка съ нея, се долавятъ дори и въ преводитѣ и подражанията, помѣстени въ Смѣсна китка. Обикновено Славейковъ е превождалъ такива стихотворения, които сж хармонирали съ неговитѣ преживѣвания въ дадения моментъ. Колкото и да е трудно да разграничимъ истината отъ поезията въ разглеждания случай, все пакъ отъ съпоставяне на тогавашни Славейкови писма съ нѣкои лирически стихотворения въ Смѣсна китка, можемъ да характеризираме тази любовь като източникъ на меланхолни преживѣвания.

Стихотворението Славей въ Смѣсна китка напомня твърде много настроението и съдържанието на онова писмо, което Славейковъ е диктувалъ отъ легло. Поменатото стихотворение е лирическо обръщение къмъ Славея, съ когото по-рано поетътъ се е надварялъ въ радости и въ пѣсни — преди да го сполетятъ нещастия:

Чухъ гласа ти, славей сладкогласни,
Между листи в’ кичести гори,
Ти посрѣщашъ мѣсецъ май прѣкрасни
Прѣди слънце в’ златнитѣ зори.
По трѣвитѣ росица алмазна
Като бисеръ виси на гърди
Нѣжни; — менъ животътъ ми [угасна]
И сърце повѣхна отъ бѣди.
Помнишъ ли какъ съ тебе се надваряхъ
Да посрѣщамъ и азъ дивний Май,

Какъ на твойта пѣсень отговаряхъ
Тамъ отъ рѣчний росовлѣченъ край?
Какъ гласа ти прѣди да разбуди
Пъстрокрили, леки пеперуди,
По цвѣтята да се разнесѫтъ, —
Азъ събирахъ майската роса?
Ти и днесъ, другарче сладкогласно,
Съ пѣсень срѣщашъ мая; — черно зло
Твоя другъ сполетѣ — и несвѣстно
Той се мѣта боленъ на легло.
И не може, както въ дни минали,
Да прѣдваря слънце прѣдъ зори;
А неволно, съ сили отмалняли,
Жаденъ погледъ мѣта къмъ гори.
Прѣдъ очи ми тъменъ гробъ отворенъ
Скоро, скоро иде черний день! —
И на вѣкъ гласа ти разговоренъ,
Ще да млъкне зарадъ менъ.

Въ друго едно стихотворение, помѣстено сѫщо въ Смѣсна китка, озаглавено На сърцето, Славейковъ се обръща къмъ своето сърце и го призовава да забрави всичко онова, което е желало и любило, да се откаже отъ всички надежди и блѣнове, които сѫ смущавали покоя му. И тукъ ние срѣщаме изразена наивно, ала непосрѣдствено, сѫщата скръбь и меланхолия:

Спи, бѣдно сърдчице, почивай, спи.
Каквот' си искало и любило
На този свѣтъ — за него забрави...
Поспи, като лале строшено отъ вѣтъръ,
Поспи, като сърна ударена съсъ копье...
Защо жалѣешъ за миналитѣ дни?..
Сега пъкъ всичко забрави и заспи...

Почти въ всички свои първи лирически опити Славейковъ говори за сълзи и въздишки, за тѫжни спомени и смърть. Обикновено той рони своитѣ сълзи самотенъ, неговата скръбь никой не вижда и не сподѣля. Той не смѣе да загатне за скръбьта си на другитѣ, защото е увѣренъ, че тѣ не биха го разбрали и освенъ това иронично биха му се надсмѣли:

Нека се изнизватъ моитѣ дене
Кат' мъниста изъ рѫцѣ моминьски,
По далечни краища чуждински,
Нека никой да н' ме помене. . .

Кога любовь(та) се заличи,
Щѫтъ рукнатъ сълзи отъ очи —
Не ще ги види никой тѣхъ,
Азъ ще ги роня потаенъ.

Като тѫженъ и сантименталенъ юноша, Славейковъ живѣе съ предчувствие за една близка, ранна смърть, която ще го освободи отъ непоносими мѫки. Въ своитѣ поетически признания той ни разкрива, че навсѣкѫде го преследва образътъ на едно безотрадно усамотение и на една предивременна смърть:

Въ самотия тѫженъ,
Безъ другарь съ другари. . .
Щѫ да остана азъ самси.
Живота ми (горкана си!)
Като вечерница звѣзда
Ще (да) угасне тихо на всѣгда
(Прощавай въ тоя сетенъ часъ)!

Понѣкога той си създава илюзия, че нейде далечъ отъ него живѣятъ скѫпи негови приятели, които го разбиратъ, и, по образецъ на рускитѣ поети, имъ пише „посланія“:

Ний може вече да се не сберемъ
И тъй, до край раздѣлени, да умрѣмъ.
До днесъ съмъ билъ на всичко злополученъ —
Умрѣ надеждата ми за напрѣдъ
(Азъ отъ дѣтинство тъй съмъ си наученъ) —
Сждбата не мѣнява своя редъ.
Не видѣхъ азъ день съ злата зорница. . .
Азъ въ васъ живѣя съ своето мечтанье.
И вѣрвамъ тъй до край ще си остане.
Така цъвти въ горитѣ кринъ —
Умира безъ да го съзре единъ. . .

Разбира се, поетическитѣ илюзии малко сж могли да утѣшатъ Славейкова при липсата на срѣда, която да разбира и задоволява неговитѣ духовни потрѣбности и стремежи. Въ едно отъ цариградскитѣ си писма той пише на свещеникъ Витанова въ Трѣвна: „Лошо нѣщо на свѣта, дѣдо, безъ довѣренъ човѣкъ, безъ приятель, участникъ на скръбь и на радость, пустиня — свѣтътъ, животътъ — мжка". И въ сжщность Славейковъ по-често е бивалъ самотенъ — еднакво и въ тишината на уединението, и въ кипежа на политическитѣ борби — „На всѣкжде като че ли духътъ се е усамотилъ нѣкакъ си (пише той въ една статия), и не мо ке да се възправи, да потърси дружба, да пожелае любовь, да поревне челядь. . ."

Не е никакъ чудно, че, при тия условия на своя личенъ животъ, Славейковъ е преживѣлъ моменти на душевно помрачение, когато, недоволенъ отъ себе си и отъ дѣлата си, е отричалъ цѣлия си миналъ животъ. Въ стихотворението Не кълни ме той оплаква младежкитѣ си сили, които сж изгаснали „въ жални пѣсни и въ безплодно въздишане". — Въ Чезнене съжалява, че най-хубавитѣ му години сж били разсипани далечъ отъ родината му: —

„Разсипахъ ги — и защо?“, се пита той. — „Мечтанията ми се не видѣха, желанията ми се не сбѫднаха“. И отъ всички борби и вълнувания е останало само едно тѫжно съзнание, че онова, което съ години се е разсипвало, не може вече да се въздигне. Днесъ въ неговитѣ пѣсни ние не рѣдко долавяме образа на човѣкъ, който е изпиталъ твърде много на времето си и е претърпѣлъ разбиването на много отъ хубавитѣ си надежди и мечтания.

Въ връзка съ интимнитѣ мотиви на неговата лирика, ще разгледаме начина, по който той възпроизвежда природата. Този начинъ е характеренъ за темперамента на Славейкова и подчертава още повече особеноститѣ, съ които се отличаватъ неговитѣ интимни лирически пѣсни — единственитѣ, въ които долавяме поетично възсъздаване на природни картини. Изобщо, природата въ поезията на Славейкова е слабо засегната. Въ нѣкои отъ неговитѣ стихотворения природната картина носи характеръ на алегория или пъкъ има второстепенно значение за поетическия изразъ. Тъй, напримѣръ, въ стихотворението Есень, съ възпроизвеждането на една посърнала, безрадостна картина, е дадена косвена, алегорична обрисовка на народнитѣ страдания. Това стихотворение е писано презъ 1876 г. — презъ време на възстанията и турскитѣ опустошения. Поетътъ се обръща къмъ „самотното птиче“, което олицетворява България, съ следния въпросъ:

. . . Гдѣ ти днесъ другари?
Бѣгатъ кой какъ свари —
Ти самò въ дола.
Но не пѣйшъ — ти плачешъ;
Грозно гарванъ граче
На гола ела. . .

Въ нѣкои отъ стихотворенията си Славейковъ се опитва да нарисува единъ цѣлостенъ, отдѣленъ ландшафтъ (пей-

зажъ), който да има значение самъ по себе, като отдѣлна картина, а не като паралелъ на дадено настроение — не като символъ на известно душевно преживѣване. Обаче въ тия си опити Славейковъ не достига до художествени резултати — той не съумѣва да нарисува предъ насъ живо една външна природна картина, конкретността и опредѣлеността на която да се долавятъ ясно очертани. За примѣръ бихме посочили стихотворенията Цариградското устие и България, които не могатъ се взе дори за обикновено фантастическо описание.

Ето каква картина рисува Славейковъ въ първото отъ тѣзи стихотворения:

Хладенъ е вечерь и росенъ,
Мѣсецътъ горѣ възлѣзва;
Отъ минарето високо
Младъ меезиминъ протака
Пѣсень вечерна, етсия.
Дълги, се дълго простиратъ
Сѣнки отъ пъстри палати,
Както тѣзъ сѣнки грамадни
Нощемъ вѣдитѣ що правятъ;
Тукъ свѣтила сж свѣтнали,
Гласове татъкъ екнали;
Тамъ кипариси сгжстени
Гробно ми вардятъ мълчанье.
Въ лъскаво свѣтло зеркало
На море невълнувано
Лъскави, свѣтли ялмази,
Ясна ми хубость безмълвна,
Отъ море широ, безкрайно —
Грѣйнали отражаватъ се!
Тукъ жаловито потрепватъ
Листи върбови зелени,

Тамо нà — капе, улита
Цвѣтъ отъ калинка завѣхналъ;
Тукъ лети мирисъ отъ цвѣте,
Тамъ пеперуда, вижъ, дрѣме
Въ пазви цвѣтущи на шипокъ!

Безъ съмнение, тукъ имаме една твърде неумѣло и непоетично нарисувана картина — една картина безъ центъръ. Вече самиятъ бързъ ритъмъ, темпото, не хармонира съ спокойното и тихо настроение на вечерната картина. Освенъ това, описанието е безъ мѣрка претрупано. Въ редуването на отдѣлнитѣ му части не се чувствува никаква последователность или необходимость — отъ луната съвсемъ случайно се минава къмъ меезимина, къмъ палатитѣ, къмъ свѣтлината; следъ това Славейковъ споменува гласоветѣ що сѫ „екнали“ и отъ възпроизвеждането на този шумъ, на тия екнали гласове минува веднага къмъ „безмълвната хубость“ и мълчанието на кипариситѣ. Всички тия преходи отъ една картина къмъ друга, отъ едно настроение къмъ друго, съвсемъ противоположно, не се налагатъ отъ нѣкакви художествени съображения и не се отличаватъ съ нѣкаква естественость. Тукъ всѣки стихъ е отдѣлна картина и всички картини се сливатъ въ такъвъ хаосъ, че никакво цѣлостно художествено впечатление е невъзможно.

Между Славейковитѣ творения срѣщаме две скици на талантливо замислени картини, въ които личното чувство и природата се сливатъ въ една стихия. Но, за жалость и двете сѫ недовършени и съвсемъ блѣдо нахвърляни. Въ стихотворението Тѫга е нарисувана картината на развилняло, бурно море: —

Намѣрихъ се срѣдъ морето ази,
Тамъ застаналъ на скала висока,
Надъ морската пѫчина дълбока,

Та заничахъ буйнитѣ талази,
Какъ се килкатъ, едни други блъскатъ,
Какъ се пѣнятъ и о скали пръскатъ. . .
Дигнахъ очи къмъ небето горѣ,
Гледахъ хали върли какъ се борятъ,
Какъ се гонятъ рой облаци черни
И надварятъ въ пространствата безмѣрни,
Какъ се движи тамъ въздухътъ мѫтний,
Чухъ какъ страшний гръмъ буботи, тѫтне. . .

Тази външна картина поетътъ сравнява съ своето душевно настроение: —

Но осѣщахъ въ мисли незапирни,
Гърдитѣ си още по-немирни:
Черни тѫги, ощ' по-яровито
Отъ халитѣ, сърцето ми тласкатъ. . .

Въ края на стихотворението Славейковъ ни разкрива, че неговата тѫга, която е по-стихийна отъ бурното море, произтича отъ спомена за народнитѣ измамници: —

Тѣ сѫ само свободни, честити,
Които сѫ отъ потъ чужди сити;
Само тѣзъ сѫ и прави и чисти,
Които сѫ върли егоисти!

Славейковъ сравнява личнитѣ си страдания съ стихията на морето и бурята, опитва се да обрисува една картина, величествена не само по своитѣ външни очертания, но и по настроението, което затваря въ себе си — ала накрай ръката му се разтреперва отъ гнѣвъ и злоба предъ образа на народнитѣ угнетители, „върлитѣ егоисти“ и накрая, съвсемъ неочаквано, минава въ публицистична сатира, картината се превръща въ едно черно петно и въ сатиричния завър-

шъкъ на стихотворението бледнѣе и се губи широтата и глжбината на индивидуалното чувство. Рѣзкиятъ преходъ отъ стихийната природна картина къмъ „върлитѣ егоисти“ прави впечатление на тривиалность. Рамката на картината се оказва твърде широка за тая публицистична сатира по адресъ на тъй наречените отъ Славейкова „върли егоисти“. Широко тегленитѣ контури оставатъ не само незапълнени, но и заличени отъ ненамѣсто сложенитѣ краски.

Подобна картина срѣщаме и въ пролога на поемата Бойка войвода. Чувствата и мислитѣ, които обзематъ геройнята, сж символизирани въ стихията на нощьта, презъ която бурята и дъждоветѣ постепенно се смѣнятъ съ ясно, звездно небе. Въ фона на бурната дъждовна нощь е очертанъ силуетътъ на Бойка войвода, която очаква своя годеникъ. Обзета отъ неспокойна мисъль, тя не вижда и не чува това, що става около нея. Но отдѣлнитѣ черти на цѣлата тази картина едва се долавятъ; освенъ това, връзката между външната картина и вълненията на Бойка е твърде слабо загатната.

Какво ни показва всичко това?

Славейковъ не постига ценни резултати въ художествено отношение, когато се опитва да нарисува природна картина́ въ епиченъ стилъ, когато рисува една природна картина която има стойность сама по себе си, като външно поетическо описание. Напримѣръ: Цариградското устие. Сжщо така Славейковъ не успѣва да възпроизведе една сполучлива и издържана природна картина и въ стихотворенията на граждански мотиви — гдето се домогва до алегориченъ начинъ, чрезъ външна картина, да загатне за онази скръбь, която той чувствува като гражданинъ и патриотъ. Въ всички тия случаи ясно се долавя или тенденциозность или неестественость или груба алегория или пъкъ, най-сетне, претрупаность, която прѣчи на художественото съзерцание.

Само въ нѣколко свои стихотворения Славейковъ е сполучилъ да възпроизведе одухотворени природни картини — и то въ стихотворения, които възпроизвеждатъ най-интимни лични преживѣвания и чийто основенъ тонъ е пропитъ, както видѣхме, съ скръбь и меланхолия. Само своитѣ меланхолни настроения Славейковъ е сполучилъ да обективира въ художествени природни картини. Неговото чувство за природа се проявява при едно особено, тжжно настроение; — въ моменти, когато най-силно чувства своята самотность и скръбь, той дири участието само на природата, тя сподѣля неговата скръбь, и само ней Славейковъ повѣрява страданията си. Това ние виждаме още въ юношескитѣ му лирически стихотворения. Характерно е въ началото на елегията Споменъ, печатана въ Смѣсна китка, обръщението къмъ тжжната, бледна луна, която залѣзва и угасва бавно задъ посребренитѣ води на Етъръ: той призовава тази бледна луна (която мълчаливо потъва въ Етровитѣ глжбини) да не захожда тъй скоро, защото само на нея може да повѣри жалбитѣ си и освенъ нея нѣма друга утѣха:

И тази вечерь, о свѣтликава луна,
Едвали изподъ тъменъ облакъ се подавашъ,
Блѣдава, меланхолна, скръбна свѣтлина
Съ зари тжжовни около мене разпилявашъ.
Погрѣй... Що гаснешъ въ етровитѣ глжбини?
Не видишъ ли? Очи отъ тебе азъ не снемамъ...
Прѣдъ тебъ оплаквамъ тжжнитѣ си младини,
И освѣнъ тебъ утѣха друга нѣмамъ...

Характерно е за Славейковото отношение къмъ природата и стихотворението Есенни гори, въ което е изразено едно лирическо обръщение къмъ „посърналитѣ и тжжни“ есенни гори, надъ които плаче вѣтърътъ и отнася сухитѣ имъ пожълтѣли листи.

Отъ планинскитѣ рътища водица
Извива се, ту скача, ту пълзи
И ръси блѣдовърхата трѣвица, —
Като горѣщи кървави сълзи
Гърдитѣ на злочестата вдовица,
Кога пригръща сироти дѣчица.
Гори посърнали и меланхолни,
Увѣхнали и блѣди като болни! —
Като ликътъ на младъ мръртвецъ,
Люлѣй се тукъ-тамъ самъ сухъ листецъ. . .
Надъ вази вѣтъра и плаче и нарежда. . .
. . . Речете ми, речете, о любезни
Гори, — защо тъй младостьта ми чезни?
И никога кат' вашия разцвѣтъ,
Не ще се върне пакъ на този свѣтъ

Въ друго едно стихотворение, озаглавено Тогазъ поне . . ., въ което е възпроизведено все сжщото безрадостно настроение, Славейковъ, за да усили израза на своята скръбь, рисува една романтична природна картина, която напълно хармонира съ неговитѣ тъжни рефлексии и до известна степень се явява източникъ на такива рефлексии:

Я чуй какъ сладко шумоли
Вечерната прохлада!
Какъ тжжно-тжжно ръмоли
Ручейка край ливада,
Тече и си върви.

Вижъ, блѣдо-свѣтлата луна
На пжтьтъ си отива,
И сладкозарна свѣтлина
По равнини разлива,
По сѣнчести гори.

Тамъ славейко е затрептѣлъ
Между дръвя листнати,
И сладкозвучно е запѣлъ
Пѣснитѣ си познати:
Чип-чип . . . и спий! спий! спий!

Ей стонъ, ей другъ. . . Чуй какъ ехти!
Какъ нѣжно чуролика. . .
Прѣсяква, млъква, пакъ счести,
И кърши си езика —
Другарчето си да приспи. . .

Вредъ тихо. Излека чурти
Тамъ чучорътъ прибрѣженъ,
Вечерникътъ съ листа шумти,
И счува се кат' стонъ болѣзненъ
На мънинко дѣте.

Въ дрезгавината на тази картина се рисува сантименталното настроение на поета, породено отъ злочеста любовь. Той изповѣдва, че за него нѣма да се повтори вече такава „любовна нощь“ — и накрай, задавенъ въ потоци отъ сантиментализъмъ, той моли своята другарка, която тъй равнодушно се е отнасяла къмъ него приживе, да дойде на смъртния му одъръ и — тогасъ поне — мъртавъ да го цѣлуне „като милъ, сѫщъ братъ“. Безъ съмнение, стихотворението би спечелило твърде много безъ тия прекалени изблици на сантиментализъмъ, който не само тукъ, но и въ други стихотворения е попрѣчилъ за едно по-широко осмисляне на поетическитѣ мотиви.

Разгледанитѣ лирически откѫслеци подчертаватъ у Славейкова едно романтично-сантиментално и елегично отношение къмъ природата. Обикновено тя му прави впечатление или при вечерна обстановка, когато е безмълвна и унесена,

или пъкъ при едно есенно настроение, когато природата умира бавно. Всичко това свидетелствува за непосрѣдствеността на онази меланхолия, която прониква задушевнитѣ лирически пѣсни на Славейкова — онія именно, въ които той наивно, но непосрѣдствено е излѣлъ своитѣ преживѣвания отъ съвсемъ личенъ характеръ (дълбоко спотаени жалби). Интимното отношение на Славейкова къмъ природата, особеноститѣ на неговото чувство за природата много добре могатъ да се доловятъ и въ изразнитѣ срѣдства, съ които той си служи при рисуването на природни картини. Епитетитѣ, художественитѣ наречия, сравненията, които подбира въ подобни случаи, напълно съответствуватъ на онова основно настроение, отъ което той излиза при възприятието и одухотворението на външнитѣ картини. Луната Славейковъ нарича „блѣдосвѣтла“, тя разлива „меланхолна, скръбна свѣтлина“, нейнитѣ зари сѫ „тѫжовни“, както и младинитѣ му; ручеятъ край ливадата ръмоли „тѫжно“. Горитѣ сѫ „посърнали и меланхолни, увѣхнали и блѣди като болни“. Вечерникътъ се счува „като стонъ болезненъ на мъниноко дѣте. . .“ Твърде голѣма роля играятъ въ разгледанитѣ Славейкови пѣсни прилагателнитѣ меланхоленъ, скърбенъ, увѣхналъ, блѣденъ, а въ своитѣ любовни пѣсни той обича да употрѣбява израза „чувствително“ — разбира се, всички тия изразни срѣдства и отдѣлни изрази, употрѣбени при рисуването на природни картини, не сѫ външни, а се мотивиратъ отъ душевнитѣ особености на самия авторъ.

Преминаваме по-нататъкъ къмъ разглеждане на онѣзи Славейкови стихотворения, които го характеризиратъ като гражданинъ и общественъ борецъ. Стихотворенията съ граждански мотиви сѫ важни за насъ не толкозъ съ своето идейно съдържание, колкото съ изрази на онѣзи настроения, които често сѫ обземали Славейкова презъ време на обществената му дейность. Върху идейното съдържание на тая дейность нѣма

защо да се спираме подробно — общественитѣ идеали на Славейкова сѫ изразени най-ясно не въ неговитѣ стихотворения, а въ публицистичнитѣ му статии, на които по-рано се спрѣхме. Въ случая насъ ни интересуватъ не рѫководнитѣ обществени и политически идеали на Славейкова — тѣхъ ние разгледахме вече — а начинътъ, по който сѫ въздействували върху неговата личность конфликтитѣ и усложненията на общественитѣ борби, въ които той е взималъ прѣко участие.

Славейковъ не всѣкога е изпитвалъ чувство на разположение и привързаность къмъ народа, комуто е посветилъ цѣлия си животъ и всичкитѣ си способности. Често любовьта му къмъ народа се замѣня съ ненависть и негодувание — особено въ моменти, когато вижда, че този народъ продължава да бездействува и да напуща безъ време полето на борбитѣ. Славейковъ се възмущава понѣкога, че българитѣ не могатъ да оценятъ жертвитѣ които се даватъ въ тѣхно име, за тѣхно добро, и сѫ готови да оставятъ безъ подкрепа своитѣ водители, излѣзли отъ народната срѣда.

Безъ съмнение, най-ценна въ психологическо отношение отъ изповѣдитѣ на Славейкова е елегията Не пѣй ми се — една изповѣдь, която е характерна съ своя изразъ на презрение къмъ ония, които сѫ чакали на готово други да имъ извоюватъ щастливъ животъ. Колкото и малъкъ брой да сѫ стихотворенията, проникнати съ негодувание и гнѣвъ къмъ тълпата — къмъ сганьта, както е наричалъ понѣкога Славейковъ българския народъ — все пакъ тѣ сѫ интересни документи за индивидуалнитѣ влѣчения на тоя човѣкъ, който е прекаралъ цѣлъ животъ като общественъ деецъ и активенъ гражданинъ. Въ тия стихотворения той застава на страна отъ народа, рѣзко и дори жестоко се отдѣля отъ него, като противопоставя своето лично страдание на народното и дава на първото по-голѣма цена.

Съ елегията Не пѣй ми се Славейковъ се отказва да пѣе по-нататъкъ, защото нѣма кой да го слуша и разбира:

Пѣялъ билъ съмъ и стихове нареждалъ,
Коя полза и каква ли надежда,
Като нѣма кой да слуша, разбира,
Туй що пѣя, туй що дрънкамъ на лира?

Споредъ Славейкова, достойнитѣ за слава и за пѣсни отдавна сѫ измрѣли,

А живитѣ кат, че не сѫ живѣли —
Нечувственни, равнодушни, нищожни.

И като завършъкъ на неизречена и съвсемъ друга мисъль, Славейковъ прибавя:

Като нѣма въ трудъ поету награда,
Чезне пѣсень, фантазия отпада.

Като поетъ Славейковъ би се счелъ награденъ, ако видеше околнитѣ да разбиратъ и да сподѣлятъ неговитѣ чувства, изразени въ пѣснитѣ му. Той е убеденъ, че ако сега престане да пѣе поради равнодушието и неразбирането на своитѣ съвременици, по-късно тази външна прѣчка, която спира пѣснитѣ му, ще се отрази и върху поетическата му способность, ще създаде вѫтрешни причини, които ще го принудятъ да не пѣе, дори и да иска. Такъвъ е смисълътъ, затворенъ въ тия два стиха:

Като нѣма въ трудъ поету награда,
Чезне пѣсень, фантазия отпада.

Споредъ Славейкова, наградата е единственото или поне главно условие, което поддържа вдъхновението и фантазията на поета и го подбужа за творчество. Щомъ околнитѣ не го възнаграждаватъ съ своето внимание и одобрение, него-

вата пѣсень, неговото вдъхновение изчезва и фантазията му отпада; той престава да сѫществува като поетъ. Щомъ околнитѣ сѫ апатични къмъ него, не искатъ да слушатъ и разбиратъ пѣснитѣ му, той намира, че по-добре е да замлъкне, да остави лирата си. А въ сѫщото време той предчувствува, че като престане да пѣе, неговата поетическа дарба ще заглъхне постепенно. Равнодушието на околнитѣ не може да го вдъхнови за пѣсни — това равнодушие буди у него по-скоро ненависть, отколкото поетическо вдъхновение.

Но не очаква по-добра участь и народа, който се отнася нехайно къмъ своитѣ пѣвци и водители; той никога не ще се прослави и не ще запише името си въ историята:

Народъ, който глухъ за пѣсни остава,
Глуха вѣчно за него е и слава.

Характерно е, че поетътъ не захвърля лирата си, не я напуща за винаги, а само временно я окачва „на безродни и бодливи глогини“:

Нека тамъ и вѣтрецъ струни подрънва,
Нека глухо съ звукъ на жалби покънва,
Доръ настане другъ родъ съ чувство по-знойно,
Ново врѣме, по за пѣсни достойно. . .

За Славейкова миналото е „славно“, въ него има и „мъдрость и юнашество“ — то е достойно за пѣсни — сѫщо така и въ бѫдещето ще настане „другъ родъ съ чувство по-знойно“, ще настане време, което заслужва и ще трѣбва да се възпѣва. Като поетъ, той е склоненъ да идеализира както миналото, тъй и бѫдещето. Своитѣ стрели насочва само къмъ сегашното, къмъ оная действителность, която го е заобикаляла. Неговиятъ релативенъ песимизъмъ произтича само отъ условията на сегашното, което е чуждо на всѣкави подвизи и енергични борби и не за-

служва ни пѣсни, ни внимание. Славейковъ обвинява своето поколѣние, че е обзето отъ мъртвешка апатия, съ която убива у поета не само желанието му, но и способностьта му да пѣе. Въ тази лирическа изповѣдь тѫжнитѣ настроения, които периодически сѫ обземали Славейкова, се конденсиратъ въ едно дълбоко чувство на разочарование отъ „сегашното“ и „живитѣ“, чувство, което носи характеръ на дълбока сериозность и скръбь. Тия настроения често сѫ завладѣвали Славейкова и преди написването на поменатата елегия, и по-късно. Тѣ опредѣлятъ неговитѣ отношения къмъ еднородцитѣ му презъ различнитѣ моменти на неговата обществена дейность. Наистина, тукъ Славейковъ не говори прѣко за обществената си дейность, за равнодушие къмъ обществени борби и идеали — той споменува само за лирата и пѣснитѣ си. Но важното е, че той говори за пѣсни, които възпѣватъ славата на миналото — „славни пѣсни за стари“ — и иматъ за цель да пробудятъ сегашното отъ мъртвешкия му сънь — да създадатъ у заспалия народъ обществени и национални интереси. Отъ друга страна, ние знаемъ много добре кому е служила лирата на Славейкова и кѫде се е намиралъ източникътъ на неговото вдъхновяване: служилъ е на народа, вдъхновявалъ се е отъ неговитѣ борби, възпроизвеждалъ е неговия битъ и е оплаквалъ неговитѣ страдания. Тъй че Не пѣй ми се е изповѣдь не само на поета, но и на народния будитель, даже повече на народния будитель, отколкото на поета. Много по точно би се изразилъ Славейковъ, ако кажеше въ дадения случай, че нѣма кой да слуша не пѣснитѣ му, а неговата обществена проповѣдь, че той е пренебрегнатъ отъ своя народъ не като поетъ, а като общественъ деецъ. Той иска да бичува българина не защото е глухъ за пѣсни, а защото не взема участие въ борбитѣ, отъ които зависи неговата историческа сѫдба, и къмъ които го зовятъ неговитѣ безкористни и смѣли водители.

Между самопризнанията на Славейкова ние намираме нѣколко, които сѫ въ връзка съ преживѣното и изразеното въ Не пѣй ми се. Елегията е написана на 17 септември 1870 г. Още презъ 1866 г. Славейковъ пише на Палаузова: „На който умъ и да сте, както и да мислите, недѣйте забравя, че малко ползуватъ съвѣти тамъ, дѣто нѣма кой да ги слуша. Прѣдъ хора таквизи, каквито сѫ нашитѣ съотечественици, тѣзи, които ги съвѣтуватъ за доброто имъ, не се иматъ никога за разумни... Като животни, отъ състоянието на които като не сѫ далечъ, тѣ не разбиратъ сами доброто си“... Две години следъ това Славейковъ пише: „Всѣка община [= общество] е и глуха и мъртва, както си е била вчера и онзи день, всичко лежи въ блатото на немарението; единъ дрѣме, другъ спи и тъй проспиваме живота си всички заспали, вѣчно заспали... Въ таквозъ неподвижно състояние като се намѣрватъ общинитѣ ни, то писателитѣ ни, колкото сѫ и каквито сѫ, оставатъ безъ читатели и когато напишатъ нѣщо, за да го издадатъ на свѣтъ, принудени сѫ като просеци да просятъ за подписници — и тъй отъ день на день изстива у тѣхъ ревностьта, хващатъ все по-малко да работятъ, догдѣто най-послѣ изгаснува съвсемъ енергията имъ. По този начинъ всѣки писатель у насъ става песимистъ, т. е. не му се вѣрва, че може да стане нѣщо хубаво на свѣта, и колкото повече има у нѣкого воля и вѫтрѣшно побуждение да работи за народа си, толкозъ повече се отчайва, все повече тѫжи и се оплаква“. Но това, на което трѣбва да се спре вниманието, то е, че тукъ много ясно сѫ изразени онѣзи настроения и мисли, които сѫ подготвили написването на Не пѣй ми се. Въ това писмо Славейковъ се оплаква отъ равнодушието на българитѣ не само къмъ литературата, но изобщо къмъ всѣко колективно предприятие, което има за цель общенародното добро. Че тия настроения и мисли не

сж напущали Славейкова и по-късно, се вижда отъ стихотворението Пролѣть, писано отъ 1876 г. — шесть години следъ Не пѣй ми се. Въ това стихотворение Славейковъ рисува пролѣтьта, когато всичко се възобновява, радва се и хвали Бога. Само сърцето на поета, осланено веднъжъ

Не цъвти, не никне,
Стои замъртвено,
Не пѣе, не вика,
Не шава, не тупа,
Та и за кого ли?
За тазъ сгань ли глупа?
Проста, неучена,
И на чувства мръртва,
Низостна, прѣзрѣна —
Що напредъ не мръдва.
О, дали ще, Боже,
Туй чудо да стане —
Тозъ народъ нечувственъ
Да дойде въ съзнанье?

Отъ отбелязанитѣ стихотворения се вижда едно: че въ обществената дейность на Славейкова сж наставали моменти, когато неуспѣхитѣ и пасивностьта на българина сж го отчайвали до такава степень, че той е бивалъ готовъ да скжса връзкитѣ си съ своя народъ, да убие любовьта си къмъ него и да го презре, защото е намиралъ, че единъ апатиченъ народъ, който се отнася нехайно къмъ своята сждба и чака другъ наготово да му помогне, заслужва само презрение.

Донѣкжде тукъ е изразено и едно лично безсилие, единъ упадъкъ на волята и енергията у Славейкова. Въ известни моменти общественитѣ борби го преуморяватъ и изчерпватъ неговата енергия и бодрость. И тогава той е

най-склоненъ да се отчае отъ несъразмѣрностьта между грамаднитѣ усилия и жертви на народния будитель, отъ една страна, и постигнатитѣ незначителни резултати, отъ друга. Това лично безсилие и преуморяване, което се проявява у Славейкова винаги следъ дълги и шумни борби, и това отчаяние мотивиратъ въ сжщность написването на Не пѣй ми се. Най-ясно е изразено отбелязаното лично безсилие въ друго едно стихотворение на Славейкова — Изъ отговорътъ къмъ ***. Следъ напечатванетона Не пѣй ми се, Пюскюлиевъ призовава Славейкова отново да пѣе.

Ни сила има въ менъ, ни страсть;
Азъ свѣщь съмъ замъждѣла.
Изгубилъ съмъ и свѣтъ и гласъ...

Славейковъ порицава българина за неговата апатия, посочва му съ укори недостатъцитѣ, но никога не престава да се грижи за неговата сждба и да я счита за своя сждба. Разбира се, ако той не бѣ го обичалъ дълбоко, не би идвалъ до негодувание отъ неговото равнодушие и отъ примирението му съ условията на една робска действителность.

Че Славейковъ не е могълъ да се откаже отъ общественитѣ борби и да пренебрегне народнитѣ интереси, се вижда както отъ самата негова дейность, тъй и отъ онѣзи негови стихотворения, които изразяватъ едно настроение тъкмо противно на онова, плодъ на което е елегията Не пѣй ми се. Стихотворението Жестокостьта ми се сломи, което е последвало елегията Не пѣй ми се, най-добре характеризира прехода на Славейковото чувство отъ презрение къмъ разкаяние. Но преди да разгледаме този преходъ, ще отбележимъ какъ сж се отнасяли съвременницитѣ на Славейкова къмъ неговия отказъ да пѣе по-нататъкъ и да се бори за единъ народъ, който самъ е нехаенъ къмъ себе си.

Две седмици следъ написването на Не пѣй ми се Ангелъ Д. Пюскюллиевъ печата въ „Читалище“ стихотворение озаглавено Пѣйте Славейковъ.

Пѣйте, Славейковъ е повече несвързано глаголствуване, безъ каквато и да е ясно изразена и издържана мисъль. Пюскюллиевъ твърде непохватно и неубедително съветва Славейкова отново да вземе лирата си. Въ началото на своето стихотворение той говори за Слàвея, който съ пѣсеньта си пораждалъ радость у насъ „презъ пролѣтната ясна нощь“, а пъкъ надъ потжпканитѣ гробове на миналото пѣелъ тъй умилно, че разплаквалъ „жестокитѣ очи“. Това е едно загатване за поезията на самия Славейковъ. И следъ това безь никаква връзка следва:

Муза насъ да поучи;
Лирата прѣгърнете:
Врѣме е, трѣбва за насъ
Да чуемъ музинъ гласъ;
Пѣйте Славейковъ, пѣйте.

По-нататъкъ, въпрѣки категорично и ясно изразената мисъль на Славейкова, че той се отказва да пѣе, защото нѣма кой да го слуша и разбира, въпрѣки тази изповѣдь на Славейкова, Пюскюллиевъ наивно пита:

Съсъ пристоенъ читатель
Народъ Музинъ приятель
Да л' иска да се снабди?

Само единъ куплетъ отъ това стихотворение е попадналъ донейде въ тона на Не пѣй ми се. Въ този куплетъ Пюскюллиевъ пояснява какво значи да бжде награденъ единъ поетъ. Това пояснение е сторено по поводъ на двата Славейкови стиха: „Като нѣма въ трудъ поету награда... Чезне пѣсень, фантазия отпада“.

Награждава се поетъ,
Катъ види да се родятъ
Благородни му чувства
Чрѣзъ изящни изкуства;
Катъ имъ чуе сладкий екъ
У смъртния человѣкъ.

И следъ това пакъ иде една безмислена прибавка, която ясно показва, че Пюскюллиевъ твърде слабо е схваналь основната мисъль, изразена въ елегията на Славейкова:

Трудете се за слава,
Че тя вѣчно остава.
Далеко подлата цѣль
Отъ достойний списатель!

А Славейковъ като че ли наистина е закачилъ лирата си на безплодни глогини. Близо следъ една година той отговаря на Пюскюллиева съ стиховетѣ Изъ отговора ми къмъ ***. Въ тона на този отговоръ звучи нѣкаква болезнена апатия. Разочарованието въ Не пѣй ми се е усилено тукъ до помрачена болезненость. Личното безсилие е по-ясно подчертано и за поета действителността се рисува сега още по-безнадеждна и безрадостна:

Ни сила има въ менъ, ни страсть;
Азъ свѣщь съмъ замъждѣла.
Изгубилъ съмъ и свѣтъ и гласъ,
Да пѣмъ ми се отщѣло.
— — — — — — —
Живъ нѣма, нѣма ни единъ
Съ духъ бодъръ и свободенъ —
Едничъкъ бащинъ, майчинъ синъ,
Пророкъ до насъ проводенъ.
Заспали всички въ простота,
И никой свѣтъ не ище. . .

Заспали! Мракъ и пустота
Надъ нашитѣ жилища!

Краятъ на стихотворението сочи за времето на оная жестокость, която по-късно се сломява въ състрадание и резигнация. Около поета е мракъ и мъртвило. Но той съзира въ това една горчива необходимость; такава трѣбва да бѫде сѫдбата на онѣзи, които „мърцина влачатъ своя животъ“ — и той твърдо се „зарича да плаче и пѣе за бѣдитѣ на народа; — щомъ мѫжди, щомъ е недостоенъ за друго освѣнъ за тегло, нека тегли — тѣзи, които живи не живѣятъ, сѫ достойни за тма, в'тмата чункимъ тлѣятъ“:

За тозъ животъ въвъ прозебанье жалко,
Така мърцина влаченъ день, за день —
Теглото му бѣ изкупленье малко:
И не намѣри отзивъ то у менъ. . .

Тогавашниятъ нашъ даровитъ критикъ Нешо Бончевъ сѫщо така приканва Славейкова отново да запѣе. Въ една критическа статия той разглежда обширно цариградското списание „Читалище“ и по поводъ на Славейковото стихотворение пише следното: „Въ стихотворението „Не пѣй ми ся“ г. Славейковъ пакъ нагласява лирата, но въ приятни за слухътъ стихове казва ни, че не ще веке да пѣе, а ще да повѣси лирата си „тамъ въ безводни и ронливи долини, на безродни и бодливи глогини, доръ настане ново врѣме, по за пѣсни достойно“. А ние чакаме г. Славейкова за напрѣдъ да пѣе, зачтото не броимъ за сериозно нѣчто преднитѣ негови ергенски, еротически пѣсни, които на врѣмето всуе учихме наизусъ, но които токо речи не оставиха диря слѣдъ себе си“ (Псп., г. I, 1871, кн. 4, 88).

На Славейковия отговоръ къмъ Пюскюллиева се обажда Вазовъ отъ Галацъ (Читалище, II, 1872, с. 371). Вазовъ слива своята жалба съ Славейковата:

Всрѣдъ всеобщото вълнене, вѣкътъ ни що причинява,
Всрѣдъ промѣнитѣ чудесни, нищо въ насъ се не мѣнява.

Вазовъ намира, че гласътъ на миналото и бѫдещето, възродилъ толкозъ заспали народи, е мъртъвъ за българитѣ:

Да! Че искрата гаснѣе връхъ поледица корава,
Че заря сама не може мрачний дименъ день да сгрѣва
Безъ съчувствуещъ огънь. . .
Думи силни, вдъхновени, отъ скала се глухо връщатъ,
Та и струни сладкозвучни, кой ли духъ, уви, бутна щѫтъ?
Кой разбралъ би лиринъ звънъ?
О, ти харно си го рекълъ, че деньтъ не е за пѣсни,
Що величие възпѣватъ, дарби и дѣла чудесни,
О, за плачъ, за плачъ сме ние днесъ!

Между Вазовото и Славейковото стихотворение има твърде голѣма разлика по духъ и основно настроение. Вазовъ въ случая е готовъ само да плаче — беззлобно, съчувствено, дори сантиментално. У него нѣма нито капка отъ жестокосърдието и упоритото заричане на Славейкова. Той се обръща не съ презрителенъ и гнѣвенъ тонъ къмъ онѣзи, които спятъ мъртвешки сънь, а съ съчувствие и състрадание. Освенъ това, докато Славейковъ рѣзко се отдѣля отъ околнитѣ, противопоставя имъ се и отвръща лице отъ тѣхнитѣ страдания, Вазовъ се слива и приравнява съ достойнитѣ за сълзи — „Зарадъ сълзи сме достойни, че въ страданията тлѣемъ“ (Славейковъ казва: „въ тъмата, чункимъ, тлѣятъ“ — отдѣля себе си отъ другитѣ).

Ще споменемъ още единъ отзвукъ на Не пѣй ми се — стихотворението на Хар. Ангеловъ Защо ли, музо, пѣешъ? И Хар. Ангеловъ е недоволенъ отъ своитѣ съотечественици, които „не дремятъ, а тежко спятъ“. Гласътъ на музата, пише Х. Ангеловъ, смущава съня на българитѣ и тѣ бъл-

нуватъ въ съня си. Ако тя спре за малко, „българинътъ сладко ще заспи въ сънь дълбокъ“. Като че ли авторътъ тъкмо това желае, та въ края на стихотворнието възклицава:

Защо л'не млъкнешъ, не нѣмѣешъ?
Защо ли, музо, още пѣешъ?

Както и да е, Славейковото разочарование и неговата жестокость сѫ плодъ на едно трагично сблъскване съ живота, плодъ на дългогодишенъ жизненъ опитъ. Отъ непосрѣдно наблюдение надъ мъжделивия животъ на своитѣ сънародници той е дошелъ до тѫжнитѣ признания, изразени въ Не пѣй ми се и въ отговора, адресиранъ до Пюскюллиева. По всичко личи, че казаното въ тия две стихотворения е напълно и дълбоко преживѣно — мисъльта е тъй напрегната и жива, чувството е тъй интенсивно, че дори и единъ преломъ отъ ожесточение къмъ състрадание съвсемъ не е неочакванъ и неестественъ. Нищо такова не се забелязва въ стихотворенията отзвуци на Ангелова и Вазова. Тия стихотворения не изразяватъ едно лично, непосрѣдствено наблюдение надъ околния животъ — тѣ не сѫ плодъ на разочарование и умора, които настѫпватъ следъ една упорита и дълга борба, както у Славейкова. Стихотворенията на Вазова и Х. Ангелова сѫ въ сѫщность повърхностни подражания на Славейковата елегия. Тѣ изразяватъ рефлекси и настроения, които не сѫ дълбоко прочувствени и преживѣни. Можемъ да кажемъ дори, че тия две стихотворения рисуватъ своитѣ автори — Ангелова и Вазова — като хора слабодушни, които безъ да сѫ се борили, се отричатъ отъ живота и отъ всѣка борба за него и въ него.

Какво става съ Славейкова по-нататъкъ?

Напраздно Славейковъ се е отказалъ да пѣе и е възнамѣрявалъ да се оттегли отъ борбитѣ, като е намиралъ,

че българския народъ никога не ще се пробуди отъ своя сънь и че е безсмислено да се правятъ жертви за него. Следъ като разочарованието и възмущението стигатъ своя връхъ, настжпва единъ постепененъ преходъ къмъ противоположни настроения и мисли. Гнѣвътъ почва да отслабва и да сторва мѣсто на едно по-спокойно наблюдение въ живота. Славейковъ отново вижда, че причинитѣ за общото бедствие не се криятъ само въ безволието на българина, но и въ робскитѣ условия на живота, които съ вѣкове сж сломявали всѣки борчески подйемъ у народа, гнетили сж неговия духъ и сж развивали у него рабски наклонности. Той се впуща въ нова борба, за да въздействува още посилно върху народното съзнанне. Неговата енергия се възвръща и за него става ясно, че простиятъ народъ, оставенъ безъ водители, ще се заблуди, ще загуби и онѣзи малко придобивки, които само една стоманена воля може да извоюва, Отъ друга страна, Славейковъ вижда, че неговиятъ личенъ животъ, вънъ отъ сферата на общественитѣ и национални борби, не биималъ нѣкакъвъ смисълъ. Като борецъ и активенъ гражданинъ, той не е можелъ да скръсти ржце въ бездействие и да намѣри удовлетворение въ отчуждаването отъ обществото.

И едно нѣщо не трѣбва да се забравя: въ своето презрение къмъ народа, въ възмущението си отъ пасивностьта на българина Славейковъ никога не отива до крайность. Преди всичко, това презрение и възмущение се основава не на едно по-дълбоко вникване въ условията на живота, а на едно преходно чувство. То може да се разглежда по-скоро като избликъ на гнѣвъ, като настроение, което се характеризира съ пасивность, съ преумора, съ временно безсилие. Следъ като мине преумората и неговото възбудено, гнѣвно настроение, следъ като се върнатъ наново изгубенитѣ сили, Славейковъ се впуща съ новъ поривъ въ

кипежа на борцитѣ, разкайва се за предишната си жестокость и се самоосѫжда, загдето е напусналъ по-рано безпомощния народъ въ единъ критическа моментъ. Че следъ този гнѣвенъ жестъ, следъ известно време, Славейковъ се връща отново въ срѣдата на народа, това не трѣбва ни най-малко да ни очудва. Въ сѫщность самиятъ неговъ гнѣвъ свидетелствува за една дълбока привързаность къмъ народа: той произтича отъ това, че неговитѣ усилия, неговитѣ позиви оставатъ безъ отзивъ. Той е гнѣвенъ, защото желае по-друга участь за своитѣ еднородци, защото вижда, че тѣ твърде малко се грижатъ за подобрение на сѫдбата си. Именно гнѣвътъ на Славейкова най-добре показва, че той не е равнодушенъ къмъ участьта на българина; тоя гнѣвъ има за основа сѫщото онова демократично чувство и убеждение, за което говорихме по-рано. Че действително това е така, че възмущението на Славейкова въ случая се мотивира отъ неговия демократизъмъ, отъ неговата привързаность къмъ народа, най-добре се вижда отъ стихотворението Жестокостьта ми се сломи.

Борбитѣ наоколо сѫ вземали все по-широки размѣри, той е виждалъ, че презрѣниятъ отъ него народъ не спи мъртвешки сънь, а напротивъ проявява все повече своята духовна сила. Освенъ това, като поетъ съ отзивчиво сърдце, Славейковъ не е можелъ да мълчи и да не даде изразъ на своитѣ преживѣвания следъ написването на Не пѣй ми се. Самиятъ неговъ темпераментъ не му е позволявалъ да упорствува въ своето решение. Славейковата жестокость не е могла да бѫде дълготрайна, преди всичко защото неговитѣ връзки съ народа сѫ били твърде здрави и неразривни, при това той е чувствувалъ като свои народнитѣ бедствия и всѣкога се е отзовавалъ на тѣхъ. Неговата впечатлителность, съчувственото му отношение къмъ народнитѣ страдания и, изобщо, този преходъ отъ жестокость и

презрение къмъ разкаяние и самоосѫждане за предишната жестокость, ние виждаме у Славейкова не само при написването на Жестокостьта ми се сломи, но и много порано. Двадесеть години преди написването на поменатото стихотворение Славейковъ е писалъ на единъ свой близъкъ приятель: „Человѣчеството въобще подлежи на слабости и тая е моята главна слабость, че съмъ нагълъ, но и въ часа на наглостьта разкаянието се появява у мене, и готовъ съмъ да плача и да се поправямъ. . .“ Стихотворението Жестокостьта ми се сломи като признание най-добре свидетелствува до каква степень сѫ слѣти личнитѣ надежди и страдания на Славейкова съ народнитѣ. Преследванията на които е било изложено неговото семейство, нещастията на неговитѣ близки, които сѫ живѣели далечъ отъ него, беззащитни и безпомощни, преследвани за неговитѣ дѣла — тия нещастия го накарватъ да изпита по-непосрѣдно страданията на цѣлия народъ. Въ Цариградъ той се научва, че майка му е умрѣла, преследвана за неговитѣ постѫпки — синътъ се е почувствувалъ виновенъ за страданията и смъртьта на майка си; при това него не го напуща мисъльта за собственото му семейство, което е далечъ отъ него, изоставено и безпомощно. Въ смъртьта на майка си и въ страданието на жена си и дветѣ си деца той вижда нещастията на цѣлия народъ. Когато изпитва непосрѣдствено онова зло, което тегне надъ неговото отечество и притиска всѣки стремежъ къмъ свобода, когато вижда че неговитѣ близки сѫ изложени на страдания и преследвания зарадъ него, по негова вина, и въ безсилието си да се борятъ съ злото сѫ готови да се примирятъ съ него, съ злото, когато вижда всичко това, той се отвръща отъ себе си, неговото разкаяние за предишната жестокость преминава въ самопрезрение и самоизобличение. Действителностьта го накарва да се съвземе и да се вгледа по-внимателно въ онѣзи

условия на робския животъ, които по-рано сѫ будили у него само негодувание и жестокость. Сега той вижда по-ясно отколкото другъ пѫть, че тия, които е презиралъ преди, сѫ достойни въ сѫщность за съжаление. Тѣ търпятъ за него нещастия, прекарватъ цѣлъ животъ въ бедствия, безъ да се оплакватъ и безъ да роптаятъ противъ него, макаръ той косвено да имъ е причинилъ твърде много нещастия. Въ това безропотно страдание на близкитѣ си Славейковъ вижда единъ подвигъ много по-голѣмъ, по-героиченъ, отколкото цѣлата негова дейность, която го е довела до апатия и егоизъмъ. Безъ да ще, Славейковъ съпоставя своето лично страдание съ общото и узнава колко е нищожно първото, личното, въ сравнение съ второто, общонародното. Жестокостьта му къмъ другитѣ се превръща въ жестокость къмъ самия себе си, той се осѫжда, загдето се е отдалъ по-рано на презрение и ненависть, на чувства отъ чисто егоистиченъ характеръ, и то и въ единъ моментъ, когато неговитѣ близки се нуждаятъ най-много отъ неговата помощь. Тъй че състраданието и самопрезрението тукъ сѫ напълно понятни и напълно мотивирани психологически.

Но има и нѣщо друго въ това стихотворение, което характеризира Славейкова като поетъ и гражданинъ. Въ просторната душа на поета страданията, които засѣгатъ него и родственитѣ нему, не се израждатъ въ слѣпа и егоистична злоба, а се разрастватъ въ съчувствие и състрадание — водятъ го къмъ самопознаване, къмъ обобщение и къмъ едно по-дълбоко вникване въ българската робска действителность.

И докато по-рано Славейковъ се опитваше да се отдѣли отъ своя народъ и да се усамоти, рѫководенъ предимно отъ лични мотиви, сега, напротивъ, той игнорира своята личность и предъ нещастията на другитѣ забравя себе си и своитѣ нещастия. Този преходъ именно отъ едни чувства и мисли къмъ други, съвсемъ противоположни, е изразенъ съ особена

поетическа релефность въ Жестокостьта ми се сломи — едно отъ онѣзи стихотворения, въ които Славейковъ най-пълно е отразилъ не само характернитѣ настроения, които сж го обземали презъ различни моменти на обществената му дейность, но и най-сжщественитѣ особености на неговата борческа натура. При това, по поетическата форма то държи първо мѣсто между онѣзи Славейкови оригинални творения, които ни разкриватъ личнитѣ, интимни преживѣвания на своя авторъ и въ които изразътъ напълно се обуславя отъ едно индивидуално съдържание и се покрива всецѣло съ него. Въ първитѣ три куплета Славейковъ изразява настроенията, които предхождатъ разкаянието и самоосжждането, възпроизведени въ втората половина на стихотворението:

. . . И рекълъ бѣхъ: азъ нѣма вечъ да плача
За тежкитѣ на тозъ народъ бѣди!
Ожесточенъ, пощада му не рачахъ
„Да тегли“, думахъ съ ядъ, „нал' тъй мъжди“.

Народъ такъвъ, за друго недостоенъ,
Освѣнъ за мжки, нужди и тегла,
Неученъ родъ, безсмисленъ рабъ, спящъ воинъ,
Що чака той за тѣзи си дѣла?

За тозъ животъ въвъ прозебанье жалко,
Така мърцина влаченъ день, за день —
Теглото му бѣ изкупленье малко:
И не намѣри отзивъ то у менъ. . .

Но, майко, чухъ какъ Богу духъ си дала,
Прѣслѣдвана, и то за моя грѣхъ,
Размислихъ какъ невинно си страдала,
За туй, нали, че твой синъ ази бѣхъ?

И поменахъ горката си невѣста,
Що прави съ мойтѣ клети двѣ дѣца,

Безъ тебъ, безъ менъ, неволница злочеста,
Какъ тегли отъ безжалостни сърдца!

И въ твойта смърть и нейното страданье,
Познахъ теглото азъ на този народъ, —
Разведриха се мойтѣ вехти рани,
За неговътъ и нашъ злочестъ животъ!

Жестокостьта ми се сломи, азъ клюмнахъ.
Заплакахъ пакъ и зинахъ та проклехъ, —
Проклехъ азъ тази въ мене страсть безумна, —
Да бжда гордъ и жестокъ, както бѣхъ.

Проклехъ и вси достойни за проклетства,
И срамъ и свѣсть притъпкали въвъ прахъ,
Виновници на всички тѣзи бѣдства —
А заедно и себе си съсъ тѣхъ. . .

И вслушахъ се. . . И близо, и далеко
Все пакъ този гласъ: „Ахъ! помощь иде ли?“
Въздъхнахъ азъ и толкозъ само рекохъ:
О, спи ли Богъ? О, Богъ не види ли!

Въ връзка съ стихотворенията, които русуватъ Славейковитѣ отношения къмъ народа, ще разгледаме и онѣзи негови пѣсни, въ които той като гражданинъ е изложилъ своето „вѣрую“ — своитѣ нравствени принципи, о които двърдо се е придържалъ до края на живота си. Тѣзи стихотворения сж плодъ на дългогодишенъ жизненъ опитъ, на непрекжсната практическа дейность, която е приучвала Славейкова да бжде твърдъ, упоритъ и да не отстжпва никога отъ идеалитѣ си, ако иска да бжде водитель на другитѣ и да увѣнчае съ успѣхъ своитѣ и народнитѣ усилия. Въ едно отъ стихотворенията си, озаглавено Силният ъ, Славейковъ изтъква, че човѣкъ трѣбва да има сила да понася нужди и неволи, да бжде смѣлъ, да съгласува думи съ дѣла и глав-

ното — да дири опора преди всичко въ себе си, въ своята воля. За оногова, който има такава сила и воля, сж нищо преследванията и гоненията, на които е изложенъ.

Силенъ е този, който въ гоненье,
Въ нужди и скърби има търпенье,
И го не плашатъ хорски навѣти, —
Че въ свойто сърдце дири съвѣти.

Славенъ е този, който не трепва,
Че го подлеца съ хули връхлетва;
Подлий похулникъ малко се радва.
Вѣчно се радва святата правда.

Блаженъ е този, който се труди,
Правдата словомъ въ дѣло да гуди:
Той не усѣща тягость на съвѣсть. . .

Народниятъ вождъ, споредъ Славейкова, трѣбва да има само една цель: безкористно и безвъзмездно служене на народа. Осжденъ да прекарва въ оскждность и постоянни лишения, съ своята калѐна воля, съ нравственостьта и правдивостьта си той трѣбва да служи за примѣръ на другитѣ. Славейковъ много добре знае, че пжтьтъ на самоотричането и самопожертвуването не води къмъ лично благо и все пакъ никога не измѣня на своя ржководенъ нравственъ идеалъ. Въ стихотворението Народенъ той съ бодрость и хуморъ говори за оскждностьта, на която е билъ изложенъ, поради това, че презъ цѣлъ животъ само за другитѣ се е грижилъ. Като съзнава, че неговата сждба и сждбата на подобнитѣ нему не може да бжде друга, той се примирява съ нея, безъ да се отчайва и оплаква — не само се примирява съ тази сждба, но и хумористично се отнася къмъ нея:

Съ идеали все боравихъ —
Всичко друго смѣтахъ грѣхъ —

Съ тѣхъ и себе си забравихъ,
На свѣта свѣтъ не видѣхъ.
Все за другитѣ залѣгахъ,
Трѣбва, казвахъ, тъй е редъ,
Свойтѣ работи отлагахъ —
Чуждитѣ все по-напрѣдъ.
Минахъ животъ любороденъ,
Съсъ неволи болъ и болъ. . .
И личж че съмъ народенъ —
Гладенъ, жъденъ, босъ и голъ.

Като народенъ вождъ, Славейковъ намира щастие и радость не въ личното благо, а въ съзнанието, че изпълнява своя граждански и общественъ дългъ. Изпълнението на този дългъ е радость за него дори и тогазъ, когато прекарва въ най-голѣми лишения и преследвания, презрѣнъ отъ своитѣ многобройни врагове:

Менъ сждбата ми наржча
Друго щастье, другъ животъ. . .

Същото съзнание на правдивость и общественъ дългъ ржководи Славейкова и като поетъ, който съ пѣснитѣ си иска да буди у своя народъ хуманни и социални чувства. Неговата муза служи само на народа и истината и изобличава пороцитѣ и лъжата. Въ Не слави мойта муза той заявява, че като поетъ-гражданинъ той си поставя за цель да буди заспалитѣ и да ги вдъхновява за борба. Славейковъ е убеденъ, че истината, която ще провъзвести чрезъ своята поезия и своето дѣло, никога нѣма да пропадне безследно, а рано или късно ще окаже своето въздействие; тая истина или ще вдъхнови за подвигъ онѣзи, които порано сж бездействували, или пъкъ ще изобличи порока. Къмъ тия, които вървятъ по стжпкитѣ му, Славейковъ се обръща съ следнитѣ думи:

На правдата съ рѣчьта ний да разимъ
Жрецитѣ на грѣхътъ и на лъжата;
Заспалитѣ си да разбудимъ братя
И съ тѣхъ отъ бой на бой да полетимъ.
Като звѣзда свѣтлива, пѫтеводна,
Да свѣти намъ светата истина...
И вѣрвайте, че дума благородна
Въ свѣтътъ не се изгубва ни една.

Като общественъ борецъ, Славейковъ винаги се старае да запази своята бодрость и своя оптимизъмъ. Но, както видѣхме, не всѣкога сполучва да стори това — понѣкога бодростьта и оптимизъмътъ го напущатъ и струватъ мѣсто на разочарованието и умората. Понѣкога само. Инакъ, въ повечето случаи, Славейковъ има бодъръ и ясенъ погледъ за околната действителность. Колкото и да е голѣмо неговото страдание, колкото и да е дълбока мѫката му, въ повечето случаи той се стреми да ги превъзмогне, да ги задуши, и то мълчаливо и незабелязано за другитѣ — за да не го виждатъ отпадналъ и уморенъ тия, които следватъ стѫпкитѣ му. Своето страдание той схваща като нѣщо неминуемо, което часъ по-скоро трѣбва да се преодолѣе. „Злото не тържествува, но мѫчи тѣзи, които го борятъ. Правдата и истината кога да е ще възтържествуватъ, само трѣбва силна воля, за да ги прослѣдува прѣзъ всичкитѣ прѣчки, които срѣща чѣловѣкъ".

Своята вѣра въ собственитѣ си сили, въ невъзможностьта да отпаднатъ тѣ преди време, Славейковъ е изразилъ въ стихотворението Опитвай се пакъ! — единъ позивъ къмъ постоянство и енергично преследване на предпоставената цель:

Туй да ти е все въ умътъ:
„Опитвай се пакъ!"

Би не случи първи пѫть,
Опитвай се пакъ, —
Покажи, че си юнакъ.
Дръжъ се, ти щешъ побѣди,
Само постоянъ бѫди —
Опитвай се пакъ!

Къмъ края на живота си, уморенъ, падналъ въ старческа немощь, Славейковъ се чувствува вече безсиленъ да се впусне въ нови борби. Едва когато старостьта пресушава всички извори на предишната енергия и бодрость, той слага оръжието, дири спокойствие и утѣха въ споменитѣ за предишнитѣ подвизи и чака съ примирение последния си часъ:

И сѣщамъ азъ, и виждамъ азъ,
Въвъ борба юнашка уморенъ,
За менъ залѣзе свѣтлий день —
Ей наближава сетний часъ.
За миналото споменъ живъ
Въвъ размислитѣ ме тѣши —
Мечтай за пролѣть цвѣтъ ревнивъ,
Когато жега го суши.
Тежи ми свѣтъ, а на свѣтътъ
И азъ тежѫ, ненуженъ вечъ...
Изходенъ е уреченъ пѫть,
Изчерпана за дѣло речь...

Но преди да затвори очи завинаги той написва своето завещание, въ което се обръща къмъ ония, които идатъ следъ него, за да заематъ напуснатия постъ. Това предсмъртно завещание е стихотворението Живитѣ да работятъ. Въ него, както и въ цитираното преди малко стихотворение, е изразено не разочарование, не отчаяние, а само умора и упадъкъ на духовни и физически сили. Долавя се

при това една скрита въздишка, загдето предишната борческа енергия нѣма да се върне никога вече.

Мудно ходи наш'то врѣме —
Мина вече наший редъ —

Това сж двата начални стиха, изразяващи една затаена скръбь, която се крие въ съзнанието, че е миналъ вече редътъ на едно поколѣние, което е извършило своята служба и е изпълнило своя дългъ. Това старо поколѣние трѣбва да отмине вече, да признае своето безсилие и да стори пжть на другото, младото поколѣние. Славейковъ, макаръ и отпадналъ старецъ, ясно съзнава, че духътъ на новото време става все по-чуждо за предишното поколѣние и изисква нови и млади сили. Съ това горчиво съзнание, че трѣбва да се отстжпи постътъ на други, сж проникнати следнитѣ стихове:

Ето нови дни настаха,
Тѣ на смѣна ви зовжтъ. . .
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ — тѣ нека бдѣжтъ.

Къмъ младото поколѣние, което иде да смѣни предишното, Славейковъ като старъ и опитенъ борецъ, който е изразходвалъ всичката си духовна енергия въ непрекжснати борби, се обръща съ следнитѣ думи:

Зрѣй отсега, младо племе,
Съсъ надежди за напрѣдъ.
Насъ неволи наддѣлѣха —
Вази тѣ да не смутѣжтъ. . .
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ — тѣ нека бдѣжтъ.

Срамъ томува, който тжжи,
Че въ свѣта й минутенъ гостъ, —
Слава, въвъ ржка съ оржже,
Който бди на своя постъ.
Туй що старитѣ зачнаха,
Млади ще го вкаратъ въ пжть. . .
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ — тѣ нека бдѣжтъ.

Въ тази лирическа изповѣдь на Славейкова сж вложени ценни мисли — ценни сж преди всичко, защото сж плодъ на жизненъ опитъ и на едно дълбоко прозрение въ историческата еволюция на живота. Славейковъ съзнава, че задачитѣ и потрѣбноститѣ на обществения животъ се усложняватъ съ течение на времето, придобиватъ другъ обликъ и разширяватъ своето идейно съдържание. Новото време изтъква нови задачи, нови въпроси и потрѣбности, които сж били непознати на предишнитѣ поколѣния. Духовнитѣ потрѣбности и интереси се усложняватъ и еволюиратъ, а съ тѣхъ заедно еволюиратъ както общественитѣ борби, тъй и общественото съзнание; но има нѣщо, което трѣбва да остане непромѣнимо срѣдъ промѣнитѣ на живота. То е индивидуалната воля на борцитѣ — на тия, които създаватъ основитѣ на живота и на неговото развитие. Тази воля винаги трѣбва да остава несломена и мощна. Общественият деецъ и гражданинъ винаги трѣбва да отстоява съ твърдость своитѣ убеждения и да не отстжпва отъ идеалитѣ, за реализацията на които се бори. Тия идеали, които се усложняватъ и разрастватъ, не могатъ да бждатъ осжществени само съ усилията на едно поколѣние. Всѣко поколѣние е длъжно да ги възприема, да ги преценява и коригира въ зависимость отъ новитѣ условия на действителностьта и въ сжщото време да се жертвува за тѣхното осжществяване.

Но не само това е искалъ да изрази Славейковъ въ разгледаното стихотворение. За Славейкова обществениятъ животъ не само че е непрекжсната борба, но и непрекжснато развитие, за което развитие способствува всѣко поколѣние споредъ силитѣ си, като прибавя по нѣщо ново къмъ онова, което е наследило отъ по-старото поколѣние. Тая еволюция на живота не трѣбва да се прекжсва. Всѣко ново поколѣние, споредъ Славейкова, трѣбва да изхожда отъ оня пунктъ, до който сж стигнали неговитѣ предходници. То трѣбва да оцени духовното наследство, което му е завещано отъ предишното време, и да използува готовия опитъ на миналото, за да не изразходва напусто своята енергия. Новото поколѣние трѣбва да поправи грѣшкитѣ на старитѣ и да довърши недовършеното отъ тѣхъ. Такъвъ е смисълътъ, вложенъ въ стиховетѣ:

Туй що старитѣ зачнаха,
Млади ще го вкаратъ въ пжть. . .

Преди да преминемъ къмъ друга група стихотворения, ще кажемъ въ заключение, че въ разгледанитѣ до тукъ стихотворения — Не пѣй ми се, Жестокостьта ми се сломи, после стихотвовенията, въ които сж изложени нравственитѣ принципи на обществения борецъ и поетъ-гражданинъ, а сжщо така и въ стихотворенията Епилогъ и Мудно ходи наш'то врѣме Славейковъ е изразилъ най-сжществено отъ онова, което го характеризира като народенъ водитель и разкрива сжщностьта на неговитѣ обществени идеали. Въ тия стихотворения сж изразени, както видѣхме, не само възгледитѣ и принципитѣ, о които се е придържалъ презъ цѣлъ животъ като народенъ будитель и политически агитаторъ, — отразени сж сжщо така и характерни за него настроения и рефлексии. Това сж настроения отъ една страна на душевенъ упадъкъ, отъ друга страна

на бодрость и новъ избликъ на̀ енергия. Тия две настроения се смѣняватъ често у Славейкова, безъ да засѣга тѣхната смѣна основнитѣ нравствени и обществени възгледи, въ които винаги се е придържалъ той и които сѫ плодъ, както казахме, на жизненъ опитъ, а не на книжность и теоретизиране. Но освенъ това, въ тия стихотворения е начертанъ и цѣлиятъ пѫть, който е изминалъ Славейковъ въ своята обществена дейность — единъ извървянъ пѫть, който свършва съ изгасване на духовнитѣ и физически сили и съ необходимостьта на едно вѫтрешно примирение и спокойно очакване на смъртьта. Това примирение и спокойствие произтича отъ съзнанието, че задълженията на живота сѫ изпълнени, и то съ подвига на едно решително себеотричане и самопожертвуване. До каква степень се е вслушвалъ Славейковъ въ заветитѣ и изискванията на времето и е нагаждалъ споредъ тѣхъ своята дейность и своитѣ духовни сили, се вижда най-ясно отъ Епилога и Мудно ходи наш'то време. Той не се излъгва въ себе си, и когато вижда, че вече е безсиленъ да продължи започнатата борба и да долови духа и изискванията на новото време, отсѫпва съ готовность своето мѣсто, своя постъ на други, безъ да роптае и безъ да дири признанията на околнитѣ, защото самъ дълбоко е увѣренъ въ ценностьта и значението на онова, което е извършилъ.

Въ друга една група лирически стихотворения се възпроизвеждатъ патриотически и националнопросвѣтни мотиви. Трѣбва да отбележимъ, че Славейковиятъ патриотизъмъ се характеризира не толкозъ съ политически и революционни идеи, колкото съ мотиви отъ просвѣтителенъ и общественъ характеръ. Както видѣхме, Славейковъ не е революционеръ нито по възгледи, нито по природа; въ сѫщность той е привърженикъ на мирната еволюция, на онази бавна, но сигурна културна дейность, която оставя дълбоки следи въ

народното съзнание и подготвя почвата за трайни реформи въ обществения животъ, и сѫщевременно за нови политически условия. Само въ две-три стихотворения Славейковъ загатва за гнета, натиска на турската политическа власть и за една по-решителна борба съ нея. Но тия стихотворения сѫ случайни и изключителни. Тая изключителность се дължи както на Славейковитѣ обществени и просвѣтни възгледи, тъй и на обстоятелството, че въ турската държава той не е могълъ свободно да изкаже не само въ стихотворенията си, но и въ публицистичнитѣ си статии всичко онова, което мисли и чувствува, и при това да го изкаже тъй, както го мисли и чувствува. Стихотворението Спомняне, което е единъ призивъ къмъ открита борба съ турскитѣ неправди, е написано презъ 1854 г., но Славейковъ го е печаталъ едва следъ освобождението:

Жалость ме е залюлѣла,
На животъ отъ първий часъ;
Надъ люлка ми майка пѣла
Тѫжна пѣсень съ жаленъ гласъ:

Клето чадо! Вечъ баща ти
Въ хладни гробни тъмнини —
Ножъ душмански го пропрати;
Ти си робъ отъ пелени.

Но порасвай и прѣпасвай
Остра сабя на бедра,
И войвода за свобода
Да те видя и умра.

Въ стихотворението Връбница Славейковъ оплаква не само своето поробено отечество, но и всички онѣзи славянски народи, които сѫ подтиснати подъ чужда власть:

Осанна Вишнему възпѣйте,
Славянски въ робство синове, —
И съ кървави сълзи облѣйте
Срѣщалнитѣ си цвѣтове!

Въ друго едно стихотворение, озаглавено Мжки и теглила, Славейковъ сравнява България съ изоставено отъ всички и безпомощно сираче:

Вси се радватъ, смѣятъ,
Охолно живѣятъ...
А сираче клето
У неволи стене,
Чака отъ небето
Помощь и спасенье...
Никой го не жали!
Боже, до кога ли?

Патриотическа тенденция долавяме и въ онѣзи стихотворения, помѣстени въ Смѣсна китка, въ които Славейковъ рисува търновскитѣ развалини и си спомня за миналата слава на българскитѣ царе.

Въ други свои пѣсни Славейковъ зове българитѣ къмъ просвѣта и уреждане на училища; той изтъква, че само съ срѣдствата на просвѣтата българитѣ ще се освободятъ въ национално отношение и ще се приравнятъ съ другитѣ културни народи. Ще отбележимъ, че презъ онова време подобни стихотворения е писалъ не само Славейковъ, но и повечето отъ съвременнитѣ нему стихотворци. Тия стихотворения, въ които нѣма ни капка поезия, сж възпѣвали обикновено новоуреденитѣ училища и сж изтъквали необходимостьта отъ ученето. Въ стихотворението Вѣкъ и гласъ, помѣстено въ Смѣсна китка, Славейковъ се обръща къмъ еднородцитѣ си съ следния въпросъ:

Кога, кога за насъ ще да ся съзори,
И свѣтъ учения въ насъ да се въдвори?

Друго едно стихотворение, озаглавено Бѫдний день, завършва съ следния куплетъ:

Стани! все сънь, и до кога ли?
Или да спишъ си ти роденъ?
Не стига л' толкозъ гдѣт' сме спали?
Станете! Дойде „бѫдний день!"

Съ нѣколко стихотворения, помѣстени въ края на Смѣсна китка, Славейковъ приканва българското население въ София, Враца и Трѣвна да се грижи за своята просвѣта и да поддържа народни училища.

Въ две свои стихотворения той изразява надеждитѣ си, че новата година ще пробуди повече интересъ у българитѣ къмъ училищата и учението. Къмъ новата година Славейковъ се обръща съ следнитѣ думи:

Вижъ наш' тѣ братя и сестри
Какъ сѫ прочути и почтенни;
А ний окайни българи,
Пакъ все простаци, неучени...
Безъ даръ небесенъ, безъ свѣтило,
Повѣхна наш'та младина,
Мъждѣйме въ мрачна тъмнина —
Загаснало, безъ свѣтъ кандило.
Въ надѣжда сме, простри ржцѣ,
Облѣй ни съ свѣтълъ даръ небесний...
Заспалий нашъ умъ разбуди...
Да видятъ всички по свѣта,
Че български народъ живѣе...
Та западнитѣ племена,
Кога на изтокъ се обърнатъ

Да видятъ нашата страна —
И съсъ любовь да ни прегърнатъ!

Ще отбележимъ по-нататъкъ стихотворенията, които носятъ хумористиченъ характеръ и въ които Славейковъ осмива недостатъцитѣ на българитѣ, тѣхната затвореность и незаинтересуваность спроти въпроси отъ общественъ характеръ; въ тѣхъ той осмива сѫщо така и пороцитѣ на семейния и личенъ животъ. Въ края на Пѣснопойка отъ 1852 г. има единъ дѣлъ стихотворения, който носи заглавие Сатири. Тия сатири въ сѫщность нѣматъ никакъвъ сатиричен духъ, а сѫ проникнати съ хуморъ, съ добродушни и безобидни насмѣшки надъ другитѣ, съ остроумия и присмѣхи надъ хорската глупость, а понѣкога Славейковъ осмива самъ себе си. Предметъ на тия „сатири“ обикновено сѫ женитбата по смѣтка, недоразуменията между съпрузи, домашни неразбории и свади, а сѫщо тъй и увлѣченията на българитѣ отъ всичко гръцко. Въ стихотворния диалогъ Гърчоля (Пѣснопойка, с. 80) Славейковъ осмива гъркоманията на българитѣ, тѣхното заслепено увличане отъ гръцкия езикъ и гръцкитѣ нрави. Тия невежи българи нарисувани отъ Славейкова, до такава степень сѫ забравили народностьта си, че разговарятъ на единъ езикъ, въ който, покрай българскитѣ форми, изобилствуватъ турски и гръцки форми. Ето по какъвъ начинъ се води разговорътъ между двамата българи, които рисува Славейковъ:

— Калисмера су, киръ Василе!
Чи твърдѣ си ти пудранилъ.
— О, кали са мера су, киръ Смиле,
Не бой са, ни съмъ са приспулвилъ.
— На черква що ни духадя?
Нал' си ушъ нѣщо си псалтъ?
Ази щѫ тамъ да убадя,

Щж дигна върху ти фисатъ.
— Холанъ, сенде ещи сабахле,
Дуде да ма глушишъ и ти.
Азъ толко умъ нѣмахъ ли,
Ами сенде да дияти. . .

Особена склонность проявява Славейковъ не само въ фейлетонитѣ си, но и въ стихотворенията си насочени къмъ хуморъ и хумористични изображения. Както видѣхме, още въ пѣснопойката отъ 1852 г. той помѣства стихотворения, въ които добродушно осмива недостатъцитѣ на своитѣ сънародници. Въ сжщия добродушенъ тонъ понѣкога авторътъ осмива самъ себе си. Въ хумористичното стихотворение Момче, ума си събери Славейковъ възпроизвежда съветитѣ, съ които се обръщатъ къмъ него практичнитѣ му съотечественици. Тукъ той излага само онова, което тѣ говорятъ и мислятъ, безъ да се противопоставя и критикува. Обаче неговото иронично отношение къмъ тия съвети, къмъ тѣхната житейска пригодливостъ и практичность се долавя въ самия начинъ, по който той ги излага. Околнитѣ, като излизатъ отъ егоистични съображения, съветватъ Славейкова да бжде сдържанъ, да не бичува недостатъцитѣ на силнитѣ, за да не си навлѣче пакости и гонения:

Момче, ума си събери!
Млъкни и се смири!..
Народъ се съ сатира не учи.
Отъ този страшенъ занаятъ
Кажи, че друго нѣма да остане,
Ще си завъдишъ салъ душмани —
Да има що да те е ядъ...
Не знаешъ ли, че сатира глъчлива
На туй врѣмé докарва зло,
И за едничка думица горчива

Изтегляшъ злоби сто? . .
Все ти ли се намѣри!
За тебъ нѣмà ли друго какво годѣ. . .
Ти трѣбваше да си знаилъ,
Въ кои денье, въ кое врѣме си. . .

Но въпрѣки тия съвети, Славейковъ, по прѣкъ или косвенъ начинъ, смѣло изобличава недостатъцитѣ на българитѣ, убеденъ, че неговитѣ изобичения ще окажатъ своето въздействие, пъкъ дори и да не е увѣренъ въ възможността на това въздействие, той чувствува една необходимость да посочи недостатъцитѣ и злинитѣ тамъ, гдето ги съзира неговия прозорливъ погледъ. Първиятъ и главенъ недостатъкъ, отъ който произлизатъ несполукитѣ въ народнитѣ борби, Славейковъ вижда въ апатията и дребнитѣ, егоистични интереси на българина. Този недостатъкъ той изтъква, както видѣхме, и въ публицистичнитѣ си статии, и въ сатиричнитѣ си и хумористичнитѣ си стихотворения, каквото е следното:

Не сме народъ, не сме народъ, а мърша, —
Хора дѣто нищо не щжтъ да вършатъ. . .
И не знаемъ, не можеме, — не щеме
Да работимъ за себе си съ врѣме;
Само знаемъ, и можеме, и щеме
Единъ други злобно да се ядеме. . .
Помежду си — лихи, буйни, топорни,
Прѣдъ други сме тихи, мирни, покорни. . .
Все насъ тъпчатъ, кой отъ гдѣто завърне. . .
Не сме народъ! Не сме народъ, а мърша,
Пакъ ще кажа и съ това ще свърша. . .

Въ две стихотворения, които носятъ сатиричен характеръ: На равно мѣсто купъ отъ пръсть и За гроба ми, Славейковъ възпроизвежда самопризнанията на

онѣзи, които презъ цѣлъ животъ сѫ стрували злини на своя народъ и сѫ преследвали само своитѣ лични интереси. На тия чужди самопризнания Славейковъ придава характеръ на разкаяние и самоизобличение. Той иска да възпроизведе по какъвъ начинъ би се разкаялъ единъ общественъ престѫпникъ, единъ българинъ, който, вмѣсто да помогне на събратята си, само злини имъ е струвалъ; вмѣсто да защищава справедливостьта, служилъ е само на лъжата и користолюбието. Ето какво говори този грѣшенъ българинъ на майка си:

... За менъ се Богу не моли,
Нито пъкъ ме на ближни приволѝ. . .
За тѣхъ какво ли азъ съмъ сторилъ?
За себе само съмъ се борилъ —
Какъ тѣхний дѣлъ да усвоѭ,
Намѣсто да имъ прѣдстоѭ,
Съ вразитѣ имъ да се не дружа,
И въ нѣщичко да имъ послужа. . .

Тѣзи, които не сѫ се борили за своя народъ и не сѫ имали присърдце неговитѣ интереси, не заслужватъ поменъ, тѣ не живѣятъ следъ смъртьта си:

Не заслужва, майко, споменъ,
Който е въ свѣта живѣлъ,
Безотечественъ, бездоменъ
И мърцина е умрѣлъ.
Вѣсть дочуйшъ ли за смъртьта ми,
Ти ще сторишъ най-добрѣ,
Да речешъ за паметьта ми:
„Харно стори че умрѣ!“
Но, ще кажешъ, майко мила,
Въ человѣшки образъ бѣхъ!
Кат' човѣкъ си ме родила, —

Кат'говедо проживѣхъ. . .
Разпознавахъ мъхъ отъ косъмъ,
Но незнаяхъ кой съмъ родъ,
Ни отъ гдѣ съмъ, ни защо съмъ
Надаренъ отъ тебъ съ животъ.
Работѣхъ, но салъ за хлѣба. . .
Днесъ ти, майко, нѣмашъ чедо,
Господарьтъ нѣма робъ;
Нѣма на свѣта говедо —
Говедото нѣма гробъ.

т. е. когато умре този народенъ грабитель, това нѣма да бжде нѣкакво особено събитие — съ неговата смърть майката ще остане безъ чедо, ще се лиши отъ своето недостойно чедо, господарьтъ ще остане безъ робъ, свѣтътъ ще се лиши отъ едно говедо, а говедото не ще има гробъ, понеже не заслужава гробъ и поменъ.

Въ хумористичното стихотворение Опъкъ свѣтъ Славейковъ рисува недостатъцитѣ на обществото, което почита не тия, които сж заслужили съ нѣщо за общото добро, но тѣзи, които съ властьта и влиянието си се разпореждатъ както щатъ съ сждбата на беззащитнитѣ и подвластнитѣ. Почеститѣ се мѣрятъ, бележи Славейковъ, не споредъ нравственитѣ и умствени предимства, а споредъ материалното богатство, споредъ размѣритѣ на властьта и силата:

Опъкъ станалъ този свѣтъ —
Само който е богатъ,
Той е личенъ и познатъ,
Той е кумъ, и сватъ, и братъ,
И да нѣма въкъ заслуги —
Щомъ кат' има власть, имотъ,
Пакъ е по-почтенъ отъ други,
Отъ какъвто да е родъ. . .

Уменъ, ученъ колко щешъ,
Снимай съсъ уста звѣздици,
Брайно, нѣмашъ ли парици —
Ти си, просто, диване,
И си още... какво не!
Да, съсъ свойта нищета
Ти си май отвънъ свѣта.

Въ друго едно сѫщо тъй хумористично стихотворение, подражание на Змая, Пѣсень на паричката ми, Славейковъ осмива у своитѣ съвременици пакъ този суетенъ егоистиченъ стремежъ къмъ материални блага, като изтъква, че той е свързанъ съ престѫпления и нравствени падения, убива идеализма и висшитѣ духовни потрѣбности и се явява въ сѫщото време изворъ на множество обществени неправди. Славейковъ се обръща къмъ парáта съ следнитѣ думи:

Родения за мотика;
Поставяшъ го за владика,
Направишъ го и патрика.
Недостойния чрѣзъ тебе,
Висши длъжности обсебя.
Всичко съ тебъ се лесно върши,
И за туй те всѣкой търси...
Зарадъ тебе патриарси
Дозволяватъ, разрѣшаватъ,
Законитѣ измѣняватъ,
Тайнствата прѣпродаватъ.
Зарадъ тебе архиреи
Плѣнѭтъ свѣта кат' злодѣи;
За тебъ хитритѣ кадии,
Както щѫтъ лепѭтъ шерии...
Ахъ, за тебъ се унижаватъ
Нѣкой вѣра замѣняватъ

И родътъ си да продаватъ —
Животъ и душа затриватъ,
Само тебе да добиватъ. . .

Въ разгледанитѣ стихотворения Славейковъ изобличава и осмива личнитѣ и обществени пороци повече добродушно, отколкото гнѣвно и сатирично. Славейковото настроение при осмиване на дадени пороци е предимно хумористично, а не сатирично или саркастично. Неговиятъ хуморъ въ твърде рѣдки случаи преминава въ лека сатира и оскърбителна ирония. Изобщо, можемъ да кажемъ, че жестокостьта и изобличителната сатира не е свойствена на Славейкова. За такава сатира се изисква не само другъ темпераментъ, но до известна степень изискватъ се и по-други обществени условия. Жестоката и изобличителна сатира е възможна въ повечето случаи при едно по-високо обществено съзнание, при едно по-сложно и по-рѣзко обособяване на отдѣлнитѣ личности и обществени групи, изобщо, при по-рѣзки противоречия и конфликти между личнитѣ и обществени идеали, а така сѫщо между идеалитѣ и домогванията на различни обществени срѣди. Но когато личностьта и масата повече се доближаватъ и сливатъ, отколкото различаватъ въ идеалитѣ и стремежитѣ си, личната критика и личнитѣ наблюдения не могатъ да се изразятъ въ остра, наранителна сатира. Критиката, при едно по-дълбоко и по-близко общение между личностьта и срѣдата, бива придружена съ съчувствие, а насмѣшката се изразява обикновено въ формата на добродушенъ хуморъ — както виждаме това у Славейкова. Хумористъ на Славейкова е въ повечето случаи спокоенъ и сдържанъ. Неговата сила не е въ злобнитѣ нападки и подигравки, а въ сдържаното и духовито изобличение.

Въ хумористиченъ тонъ сѫ написани и баснитѣ на Славейкова, въ които се осмиватъ български и общочовѣшки недостатъци. Едни отъ тѣхъ сѫ изложени въ неизмѣрена

речь, а други въ стихове. Къмъ баснята Славейковъ проявява особена склонность — тя напълно съответствува на неговата хумористична дарба, а сѫщо така и на желанието му да поучава. Баснята го привлича и поради това още, че въ нея поуката е изразена не въ отвлѣчена форма, която не може да бѫде схваната отъ простата българска срѣда, а е изразена общедостѫпно и картинно — както въ народнитѣ пословици и анекдоти. Въ нѣкои случаи Славейковъ поставя поуката на своитѣ басни въ известно съотношение съ общественитѣ и политически условия въ даденъ моментъ или пъкъ си служи съ тѣхъ въ полемикитѣ си съ своитѣ противници. Понѣкога той прилага баснята къмъ нѣкое току-що станало събитие, къмъ нѣкоя случка, и, по този начинъ, тя добива освенъ поучителенъ, но и публицистиченъ, актуаленъ характеръ. „Не е майсторията — пише Славейковъ въ една бележка за в. Остенъ — въ лютитѣ и остри изречения или въ безобразнитѣ приплѣсквания, но въ остроумното изобличение“. И, действително, когато изобличава Славейковъ не е толкозъ гнѣвенъ, колкото усмихнатъ и добродушенъ. Въ това отношение има нѣщо общо между Славейковия хуморъ и хумора на А. Константиновъ. Въ основата на неговата насмѣшка се таи съчувствие и симпатия, и това именно най-много я доближава до безобидния и добродушенъ хуморъ. Самото отношение на Славейкова къмъ българина, неговата привързаность и обичь къмъ народа, неговото демократично чувство, дълбоко вкоренено въ натурата му — всичко това не му позволявало да бѫде злъченъ и саркастиченъ въ своитѣ изобличавания. Когато осмива, той не мрази обекта на своя присмѣхъ, а го обича, отнася се къмъ него съ чувство на симпатия. Ал. Константиновъ осмива Бай Ганя, но той не го мрази, не е злобно настроенъ къмъ него — сѫщо така не мрази българина и Славейковъ, когато посочва неговитѣ отрицателни качества.

Тѣхната цель — цельта на Славейкова и Константинова — не е да изложатъ българина на жестокъ присмѣхъ, да го изобличатъ, да извадятъ на показъ неговитѣ пороци, да му се надсмѣятъ саркастично и следъ това да го оставятъ. Напротивъ, тѣ се вглеждатъ въ неговия характеръ, посочватъ отрицателнитѣ му черти, за да го накаратъ да се поправи — като се домогватъ самитѣ тѣ, съ своята литература, да спомогнатъ за неговото поправяне и нравствено възпитание. Тъй че симпатията къмъ оногова, който се осмива, опредѣля връзката между Славейкова и обекта на насмѣшката. Обикновено, както и у А. Константинова, симпатията и съчувствието не сж прѣко изразени, а се долавятъ въ тона на самата насмѣшка. Разбира се, като съпоставяме А. Константинова и Славейкова, ние имаме предъ видъ само тѣхното отношение къмъ обекта, който се осмива, а не и съдържанието на тѣхния хуморъ. По съдържанието на своя хуморъ тѣ се различаватъ твърде много.

Дидактическа цель преследва Славейковъ не само съ хумористичнитѣ си и сатиристични стихотворения, но и съ баснитѣ, които превожда и въ които сжщо така преобладава хумористиченъ тонъ. И съ тѣхъ той поучава и осмива пороцитѣ на срѣдата, между която живѣе· Обикновено Славейковъ превожда такива басни, чиято поука е въ известно отношение съ обществанитѣ и политически условия въ даденъ моментъ. Много пжти той прилага баснята къмъ нѣкой токушо възникналъ случай и, поради това, тя добива у него, освенъ поученъ и публицистиченъ, но и актуаленъ характеръ. Въ в. Македонія той печата една преводна басня изъ Лафонтена, Ушитѣ на заеца, „която сѣкашъ нарочно била съчинена за българския народъ“ — и, споредъ съдържанието на баснята, извежда такава поука: „Много българи иматъ такива заешки сърдца. Страхуватъ се отъ сѣнката си, не се мѣсятъ въ нищо, не произнасятъ рѣчь, не прѣдприематъ никакво

дѣло, което се отнася до общия интересъ. Гости въ общината, чужденци — тѣ сж принесли врѣда на отечеството си. И лошо и жалостно". Въ края на едно антрефиле въ Гайда Славейковъ е помѣстилъ своя известенъ преводъ на Крилова басня Оселъ и славей. При освещаването на българското читалище въ Цариградъ той държалъ речь и, споредъ него, речьта му произвела силно впечатление на присжтствуващитѣ. Въ една подигравателна дописка в. Турція твърди противното. По поводъ на тази дописка Славейковъ пише, че не иска да се впуща въ обяснения, а „само ще прикаже една приказка" и превожда поменатата Крилова басня, като прибавя на края следното заключение: „И нази Богъ да пази [Отъ критикари] Като това магаре".

Въ баснята Вълкъ и гжска Славейковъ осмива тия, които иматъ власть и сила и се разпореждатъ както щатъ съ сждбата на беззащитнитѣ и невиннитѣ — „Невинний незапазванъ [Пострадва злѣ наказванъ] А силний прави що обича [И за злинитѣ си хаджия се нарича"]. Въ други свои басни Славейковъ осмива невежеството на своитѣ еднородци и съ това косвено ги призовава да се грижатъ за своята просвѣта. Поучението на баснята Пѣтелъ и алмазъ е: „Мнозина цѣнjтъ ученисто както пѣтелътъ — алмаза" (Басненикъ, 110). А въ баснята Баба срѣщаме такава поука: „Тжпоумнитѣ така мъмрятъ на ученисто" (Басненикъ, 111).

Изобщо, Славейковъ проявява една особена склонность къмъ баснята, като подчертава нейната дидактическа стойность. Тази склонность се обяснява не само отъ желанието на Славейкова да поучава другитѣ, но и отъ умственитѣ способности на срѣдата, на която той се опитва да въздействува. Славейковъ знае, че абстрактната, отвлѣчената поука едва ли би могла да се схване отъ тази некултурна срѣда и за да бjде добре разбранъ отъ нея, той изразява своята поука въ една колкото е възможно по-конкретна и обще-

достѫпна форма. А такава конкретна и общедостѫпна форма се явява за него баснята. Въ предговора къмъ своя преводъ на Езоповитѣ басни Славейковъ пише: „Подъ баснитѣ (Есопъ) доказва нравствени и политически поучения. А тоя способъ е най-дѣйствителенъ“ (Басненикъ, 3). Въ в. Македония той се отзовава за Лафонтена и неговитѣ басни така: „Добрий дѣдо Де-ла-фонтенъ (Вѣчна му паметь!) много добродушенъ человѣчецъ, много смиренъ и много полезенъ билъ. . . Отъ сърдце желаеме по-скоро да се появи и между насъ нѣкое перо искусно, щото да снабди и възраждаемата наша книжевность съ единъ хубавъ стихотворенъ прѣводъ на Де-ла-фонтеновитѣ басни“.

Характерно за баснитѣ на Славейкова е, че неговото внимание не е насочено толкозъ къмъ художествената страна на баснята, колкото къмъ начина, по който ще я изложи и ще изкаже поуката — повече го интересува нравственопоучителниятъ, отколкото художественията елементъ на баснята. За да достигне по-прѣко своята цель, той прокарва само общитѣ схематични очертания на образитѣ, тѣхнитѣ най-груби контури, обикновено тенденциозно и карикатурно надебелени.

Характерно е сѫщо така и това, че образитѣ, които сѫ възпроизведени въ Славейковитѣ басни, носятъ национални български черти и отразяватъ българската действителность и българския характеръ. Обикновено темитѣ на своитѣ басни Славейковъ заема отъ руския баснописецъ Криловъ. Обаче баснитѣ на Славейкова не могатъ да се нарекатъ преводи, както и баснитѣ на Криловъ не могатъ да се нарекатъ преводи, макаръ темитѣ на повечето отъ тѣхъ да сѫ взети отъ Езопа и Лафонтена. Славейковъ обработва заетото съдържание по оригиналенъ начинъ, побългарява го, въ чуждото съдържание внася особеноститѣ на българския народенъ битъ и езикъ. Както Лафонтенъ отразява въ ба-

снитѣ си особеноститѣ на френския характеръ, Криловъ — типичнитѣ черти на руския характеръ, така и Славейковъ възпроизвежда характернитѣ особености на българина. Между баснитѣ, които стоятъ най-близо до българския битъ и характеръ, а сѫщо така и до особеноститѣ на народното наблюдение и народния езикъ, можемъ да обележимъ тукъ: Куко и пипе, Вълкъ и гѫска, Осель и славей, Двама пѫтници.

Славейковъ е проявилъ своя поетически талантъ предимно въ своитѣ лирически пѣсни. Редица условия, отъ субективенъ и обективенъ характеръ, сѫ му прѣчили да създаде завършени епически произведения. Преди всичко външнитѣ условия, при които е живѣлъ, не сѫ му позволявали да се съсрѣдоточи по-дълго надъ единъ мотивъ и да го подложи на една по-основна, по-сѫществена разработка. Погълнатъ като публицистъ и журналистъ отъ интереситѣ на дадения моментъ, отдаденъ всецѣло на своитѣ обществени и граждански задължения, той не е могълъ да насочи всичкото си внимание къмъ една по-сложна поетическа идея. Задачитѣ и борбитѣ на деня постоянно сѫ го откѫсвали отъ образитѣ на поезията, постоянно сѫ го връщали въ една груба и сурова действителность и сѫ спирали поривитѣ на неговото поетическо вдъхновение.

Както е известно, за епическото творчество се изисква повече съсрѣдоточеность, по-дълговременно обмисляне на поетическитѣ мотиви, изисква се сѫщо така една по-подробна художествена разработка на съдържанието и формата. Това е необходимо, за да се спази у самото произведение — въпрѣки разнообразието на мотивитѣ и характера — единство и художествена цѣлость Необходимо е тукъ да се спазятъ известни вѫтрешни и външни съотношения между отдѣлнитѣ образи и отдѣлнитѣ части на произведението — цѣлото трѣбва да бѫде подчинено на една строго издържана

и добре обмислена композиция, на единъ широкъ и сложенъ планъ, разработенъ до най-малки подробности.

Тукъ именно, въ областьта на епическото творчество, както и въ областьта на драмата, поетътъ, художникътъ трѣбва да владѣе до съвършенство техниката на своето изкуство, необходимо е да бжде той основно запознатъ не само съ теорията и практиката на това изкуство, но и съ литературната история — да познава отблизо, непосрѣдно образцитѣ на онзи литературенъ родъ, въ чиято область той иска да създаде нѣщо по-значително. Само вдъхновение тукъ не е достатъчно — разбира се, това вдъхновение е едно отъ първитѣ условия за творчество, но не е и единственото. Проектираното епическо произведение изисква редъ предварителни специални изучвания — изучвания отъ исторически и битовъ характеръ — основно познаване на човѣшкитѣ характери, широка, необикновено богата наблюдателность, познаване на различнитѣ народни срѣди, на различнитѣ съсловия, които сж предметъ на изобразяване. Този предварителенъ сизифовски трудъ, който трѣбва да даде съдържание на вдъхновението, ни е много добре известенъ отъ литературната история. Обикновено създателитѣ на образцови епически произведения, както въ западноевропейскитѣ, тъй и въ славянскитѣ литератури, сж предприемали редъ изучвания — упорити, подробни и продължителни изучвания, които въ никое отношение не отстжпватъ на труда и усилията на учения, не отстжпватъ дори на методитѣ на неговото изследване. И тъкмо тия подробни изследвания, които даватъ възможность на учения да дойде до установени научни заключения и резултати, позволяватъ на художника, който си поставя по-друга задача, да се вживѣе въ дадена епоха или срѣда и да я почувствува, да се чувствува въ нея, да проникне въ нейния скритъ животъ, за да може следъ това да отрази този животъ, художествено и правдиво,

въ своето творение. Напримѣръ, Мицкевичъ съ „Панъ Тадеушъ“, Флоберъ, не само съ историческитѣ си творби, като „Саламбо“, но и съ съвременитѣ реалистични романи, като „Мадамъ Бовари“.

Славейковъ не еималъ нито време, нито възможность да се спре по-дълго не само на епическитѣ, но дори и на лирическитѣ си произведения, на своитѣ малки пѣсни, които сѫ плодъ на мимолетни настроения.

Пъкъ и самата епоха, съ своитѣ борби — както споменахме — била за него въ дадения случай една сѫществена прѣчка. За епическото творчество е потрѣбно по-спокойно време, несмущавано отъ бързата смѣна на политически събития, които поставятъ все нови задачи, създаватъ нови духовни интереси и потрѣбности и увличатъ въ своя походъ даровититѣ личности изъ срѣдата на народа. Времето на националнитѣ и политически борби, съ своитѣ постоянни тревоги и неочаквани събития, е било згодно много повече за бурни, героически пѣсни, създавало е повече мотиви за лирическо творчество, отколкото за спокойно обмислени епически творения. Признанията на Славейкова доказватъ всичко това.

Още презъ 1852 г. въ Трѣвна Славейковъ е замислилъ една поема съ твърде шароки рамки. Намѣрението му е било, както изповѣдва въ едно писмо до Палаузова, да сѣчини „една поема по народнѫ поезіѭ, която обѣема въ полно все что баснословно ся нахожда въ днешното время въ българитѣ. За лице на тая поема избрахъ Марка Кралевича, като лице, на което имято е заплетено отъ всяко друго съ баснословіе и народни чрезвичайности. Въ тая поема ще бѫде все народно безъ друго поетическо измисляніе. Азъ ѭ съмъ зачналъ като изпратихъ вамъ Марковитѣ пѣсни. . .“ (СбНУНК., с. 31).

Ала тая поема остава недовършена. Славейковъ се отчайва отъ невъзможността да създаде една завършена епи-

ческа поема. „Епическата поема изискува обширни знанія и сведенія, които надминуватъ моитѣ сили . . .“ (СбНУНК., 45, 21. III. 1853).

Дветѣ Славейкови пѣсни, Изворътъ на Бѣлоногата и Бойка войвода, отъ които той е смѣталъ да създаде епически творения, съдържатъ повече лирически елементи отколкото епически. Тѣхниятъ лирически характеръ се дължи до известна степень на обстоятелството, че въ тѣхъ центърътъ на изображението е вжтрешниятъ животъ и сждбата на лицата; възпроизвеждането на събития е само срѣдство за постигане на тази цель. Ние наричаме тия две произведения пѣсни, а не поеми, защото по концепция и обработка твърде много се доближаватъ до народната пѣсень.

Нека разгледаме по-отблизо споменатитѣ епически пѣсни на Славейкова. Въ Изворътъ на Бѣлоногата едва ли може да се посочи единъ художественъ центъръ, единъ главенъ моментъ, въ зависимость отъ който да сж всички останали, било като се опредѣлятъ отъ него, било като го мотивиратъ. Епическитѣ елементи държатъ тука второстепенно мѣсто, разказътъ е лишенъ отъ епически центъръ и цѣлото това произведение носи характеръ на пѣсень, въ която изобилствуватъ лирични моменти, а сжщо така и идилични и баладни картини съ националенъ колоритъ, всѣка отъ които живѣе сама за себе си. Накратко съдържанието на тая пѣсень е следното: Никола и Гергана, главнитѣ лица въ пѣсеньта, се обичатъ. Една нощь, следъ късна седѣнка, Никола придружава Гергана до дома ѝ и на прощаване иска ѝ китка цвѣте. Гергана отказва да изпълни желанието му, като го увещава, че презъ късна нощь, когато е залѣзла луната и пѣтлитѣ не сж пропѣли, китка се недава, защото въ потайна доба прелитатъ наоколо черни веди, змееве и самодиви, които ще завидятъ на младитѣ и ще имъ напакостятъ. Гергана обещава да даде китка на Никола въ ранни зори, когато той отива на нива, а тя на изворъ за вода.

Китка се дава за обичь,
Кога се зора зазори,
Въ зори е китка кървена, —
Утре ти китка готова.
Дигни се рано да станешъ
Утрѣ, на нива да идешъ,
На изворътъ ме почакай,
Биволи докат' напоишъ,
Азъ съ бѣли мѣнци ще дойда
За прѣсна вода студена,
Ще ти дамъ китка кичена,
Отъ мое чело на твое,
Съ тебе за мене да бжде. . .“

Но докато Никола и Гергана разговарять и се радвать на щастието си, черна веда ги подслушва, завижда на радостьта имъ и решава да ги погуби.

Черна имъ честьта горкитѣ,
Черна ги веда подслуша,
Подслуша та имъ завидѣ —
На зло ги око мѣрнала,
Сторила да ги погуби.

На другия день въ ранни зори Гергана отива на извора за вода съ росна китка на чело. Но тамъ тя не сварва Никола, а единъ везиръ, който е пристигналъ презъ нощьта и е спрѣлъ съ войската си при извора. Той вижда Гергана и остава изненаданъ отъ нейната хубость; обръща се къмъ нея, увещава я да се потурчи и да остане при него; заплашва я, обещава ѝ богатство, почести, безгриженъ животъ, ала Гергана отказва да промѣни вѣрата си, да напустне бащината си кжща и родното си село, съ което я свързватъ толкозъ много скжпи спомѐни. Мжчно ѝ е най-много, както

изповѣдва, за нейната градинка, за полята и горскитѣ стърнища, усѣяни съ диви пъстри цвѣтя:

Жално въздъхна Гергана,
Умилно дума продума:
„Нѣма тамъ, аго, по вази,
Нѣма тамъ стѣни таквизи,
Зимѣ съ здравчецъ обрасли,
Лѣтѣ съ сива лиляка;
Нѣма тамъ бѣло кокиче,
Ни темянушка дъхава,
Между кждрави шубрачки;
Въ гора чернока иглика,
На всѣко равно пладнище —
Златъ минзухарецъ въ равнище,
Ни аленъ божуръ въ странище. . .
Въ моята мала градинка
Доста е менѣ що имамъ —
Всѣкакви ружи шарени,
Дребенъ босилчецъ черночекъ,
Бѣлъ кремъкъ чисто сребърен,
Бисерно, росно леденче,
Червенъ седянко вечеренъ,
Синкави рокли раници,
Карамфилъ зименъ и лѣтенъ,
И ширбой кичестъ ператенъ. . .
Тѣзъ живи цвѣтя нѣма ги
Въ вашитѣ, аго, градини!
Тамъ всичко расте на сила,
И гдѣто расте, тамъ вѣхне. . .
Хубаво всичко на село,
Охолно, аго, на воля!“

Накрай Гергана заявява, че е дала на Никола клетва за вѣрность и никога за нищо нѣма да наруши клетвата си.

Везиръть я заплашва съ властьта си:

Колко си проста, безумна!
Та що е твоя либовникъ,
Прѣдъ мене и прѣдъ властьта ми?

На това Гергана отвръща:

Прѣдъ тебе, аго, нищо е;
Но за менъ, знашъ ли, всичко е; —
Воля азъ него, та него. . .

Тая изповѣдь на Гергана още повече разсърдя везира:

Волишъ ти него, та него,
Отвърна везиръ сърдито,
Но своя воля ти нѣмашъ, —
Мойта е воля надъ тебе;
— — — — — — — —
Азъ ще ти бжда стопанинъ. . .

Но и това заплашване не склонява Гергана да отстжпи отъ клетвата си. Безъ боязънь и безъ да се колебае тя отвръща на везира:

На животъ ми си господарь,
Но на волята не ми си!
Безъ воля стопанинъ ставашъ ли
На мъртво сърдце студено. . .

Тая смѣлость смайва везиря; въ думитѣ на Гергана той долавя непреклонностьта на една твърда воля; нейната привързаность къмъ Никола, за когото тя е готова всичко да жертвува, го смайва; той надарява Гергана богато и я отпуща на свобода. За споменъ на срещата си съ нея, поржчва да се изгради чешма на мѣстото на извора.

Заповѣдьта на везиря бива изпълнена. Но зидаритѣ, които сж градили чешмата, вградили въ нея сѣнката на Гергана. Скоро следъ това Гергана се разболява и умира.

Залинѣ мома Гергана,
Като листъ рано ознобенъ,
Залоша още закрѣя,
Катъ ранъ босилякъ въ засуха.
Крѣя Гергана на крака,
Нѣщо ми до три мѣсеца,
Легна Гергана на дрехи.
Ходи Никола, дохожда,
Води ѝ врачки знахари,
Съ разни я билки цѣриха,
Отъ нищо не ѝ прѣидѣ.
Година врѣме не сключи,
Богу душица прѣдаде. . .

Една зарань Никола отива на гроба ѝ, запалва воще-ница и изчезва безследно.

Върналъ се отъ гробъ Никола,
Но не се върналъ дома си, —
И до день днешенъ нѣма го. . .
Счува се само дълбоко,
Цафарата му тъмната,
Тжжно да свири и тътне, —
Кога се вѣсти Гергана,
Тамъ на чешмата седнала,
На мѣсечинка да преде.

Значи, това произведение на Славейкова, разгледано отъ къмъ художествена страна, има сжществени недостатъци. Въ сжщность тукъ сж възпроизведени четири различни епизода, безъ единъ отъ тѣхъ да държи централно мѣсто въ пѣсеньта и да подчинява другитѣ: 1. черната веда подслушва влюбенитѣ и отъ завистъ решава да ги погуби; 2. срещата на Гергана съ везира и решителниятъ ѝ отказъ да приеме неговото предложение; 3. вграждането

и смъртьта на Гергана; 4. изчезването на Никола и въплъ-тяването на Гергана. Връзката между тия четири епизода е твърде незначителна и при това чисто външна. Първиятъ епизодъ, чийто центъръ е решението на черната веда да погуби младитѣ, се изтъква като обяснение на нещастията, които сполитатъ по-късно Гергана и Никола. Обаче, една значителна часть отъ пѣсеньта, тая часть именно, въ която е възпроизведена срещата на Гергана съ везира, не е въ вжтрешна зависимость отъ този епизодъ. Тая среща е изо-бразена въ пѣсеньта като втори епизодъ, който има напълно самостойно значение и може да се разглежда като отдѣлна цѣлость. По-нататъкъ: връзката между този втори епизодъ (срещата) съ третия — вграждането и смъртьта на Гергана — е съвсемъ случайна и формална. Като връзка между тия два епизода Славейковъ изтъква поржката на везиря да се изгради чешма за споменъ на срещата му съ българката. Но тая връзка е само единъ външенъ, формаленъ преходъ отъ втория къмъ третия епизодъ — преходъ отъ едно съдър-жание къмъ друго, безъ тия две съдържания да сж подчи-нени на една основна и обща художествена идея.

Третиятъ епизодъ — вграждането и смъртьта на Гер-гана — и четвъртиятъ — изчезването на Никола и въплъ-тяването на мрътвата Гергана — образуватъ сжщо така отдѣлна, самостойна цѣлость.

Освенъ липсата на органическа художествена цѣлость, въ пѣсеньта като сжществен недостатъкъ може да се изтъкне и отсжтствието на художествена психологическа мотивировка. Въ това произведение на Славейкова сж въз-произведени мотиви изъ нашитѣ народни пѣсни и повѣрия. Като такива мотиви, които сж въ прѣка връзка съ народ-нитѣ суевѣрия, могатъ се посочи: 1. завистьта на черната веда, която подслушва тайно младитѣ влюбени и решава да ги погуби, и 2. вграждането на Гергана и нейното въплъ-

тяване следъ смъртьта въ пѣснитѣ за майсторъ Мануилъ. Въ тия два мотива е изразенъ до известна степень наивниятъ поетически романтизъмъ на народнитѣ повѣрия. Завистьта на черната веда, тъкмо въ духа на народнитѣ суевѣрия, е дадена като мотивъ за нещастията на Гергана и Никола. Значи, тукъ нѣмаме работа съ едно вѣроятно психологическо мотивиране, а съ едно народно суевѣрие, което се изтъква като причина и обяснение на нѣколко случки. Славейковъ е изобразилъ тукъ наивния романтизъмъ на народнитѣ повѣрия, безъ да е вложилъ въ него едно вѣроятно психическо съдържание, безъ да е възпроизвелъ народнитѣ суевѣрия като фактъ въ вѫтрешния животъ на едно лице — фактъ, който би мотивиралъ постѫпкитѣ на това лице. Тукъ завистьта на черната веда, смъртьта на Гергана следъ вграждането и нейното въплотяване сѫ възпроизведени като нѣщо възможно и вѣроятно въ обективенъ смисълъ, а не като едно наивно вѣрване на простия народъ, което вѣрване може да окаже въздействие върху постѫпкитѣ на едно суевѣрно лице или пъкъ да остави дълкока следа въ неговия душевенъ животъ. Другъ би билъ въпросътъ, ако суевѣрието се рисуваше като съдържание на вѫтрешния животъ на действуващитѣ лица — и ако, като такова съдържание, мотивираше и обясняваше тѣхнитѣ постѫпки. Напримѣръ, нѣкой вѣрва въ зли духове и тази вѣра постепенно се превръща въ чувство на боязънь отъ зли духове и самовнушение, че тия духове го преследватъ; тая боязънь и това самовнушение, естествено, могатъ да доведатъ това лице до известни постѫпки. Въ случая тия постѫпки ще иматъ за основа, за мотивъ едно суевѣрие — единъ субективенъ психологиченъ фактъ — единъ фактъ въ вѫтрешния животъ на даденото лице. Славейковъ не гради съдържанието и развитието на своята пѣсень върху такива индивидуални психологични факти. Злитѣ духове въ

неговото произведене сѫ една външна сила, която се намѣсва въ живота на хората; нѣщо повече — тя действува независимо отъ това, дали тѣ вѣрватъ въ нея или не вѣрватъ.

Разбира се, ако ние имахме тукъ работа съ едно произведение изключително на фантазията, съ една фантастична поема, въ която най-произволно се преплитатъ всевъзможни образи, ако цельта бѣше да се създаде едно произведение на неограничената фантазия, въ което странното, чудесното, неестественото и невѣроятното има първенствуваща роля, такава една концепция, най-сетне, би била, въ известенъ смисълъ, оправдана. Но тукъ, гдето основата е реалистична, гдето и невъзможното е дадено като вѣрване на народа, като една черта на народния битъ, а не като плодъ на поетическата фантазия на самия авторъ, въ това произведение, поставено на реалистична битова основа, въ което Славейковъ не отива по-далечъ отъ една случка и отъ едно най-обикновено народно повѣрие, отсѫтствието на психологична вѣроятность се долавя като сѫществен недостатъкъ. Обяснява се този недостатъкъ, както ще видимъ, отъ обстоятелството, че Славейковъ тукъ твърде слабо се е проявилъ като творецъ — да не кажемъ не е проявилъ почти никакво творчество. Този недостатъкъ на пѣсеньта — липса на вѣроятна психологична мотивировка — се усилва и отъ обстоятелството, че Славейковъ се отнася съ една преднамѣрена наивность къмъ народнитѣ суевѣрия — наивность, която е съвсемъ неестествена за него. Неговата прѣка цель е да имитира народната пѣсень въ формално отношение и въ сѫщото време да възпроизведе онѣзи наивни схващания, които сѫ отразени въ нея. Той не пресъздава творчески народната легенда, не се отнася къмъ нея като художникъ, не я третира като материалъ, който трѣбва да се раз-

работи, за да се създаде отъ него едно оригинално произведение, а не една обикновена имитация на народната пѣсень. Славейковъ не е ималъ намѣрение да разработи свободно този материалъ и да го подчини на една своя опредѣлена поетическа мисъль. Като се е придържалъ въ формитѣ и мотивитѣ на народната пѣсень, той е ималъ за цель да изложи или, по-право, да преразкаже едно народно предание, безъ да поставя въпроса — дали това предание не трѣбва да претърпи нѣкаква преработка, за да се превърне въ художествено произведение? Такъвъ въпросъ за Славейкова не е сѫществувалъ. Че намѣрението на Славейкова е било да изложи едно разпространено народно повѣрие, безъ да го разработва творчески и да промѣня нѣщо въ него, безъ да слѣе отдѣлнитѣ епизоди въ една художествена цѣлость — че действително такова е било Славейковото намѣрение, се вижда отъ следната негова бележка, помѣстена предъ заглавието на пѣсеньта: „Помежду Ибипча [Хебибчево] и Харманлии на пѫтьтъ има една чешма, която се казва Акъ балдъръ чешмеси; за нея живѣе въ народътъ следующето прѣдание: . . .“ и следва пѣсеньта — съдържанието се излага тъй, както е чуто отъ самия народъ. Отъ Славейкова е вѣроятно началото — черната веда.

Безъ съмнение, тази легенда, като всѣка народна легенда, въ която народътъ продължително време е влагалъ създанията на своята фантазия, не е лишена отъ поетични елементи. И единъ художникъ, който черпи материали отъ твореният на народа, трѣбва да се спре именно на поетичното въ тѣхъ и да изостави всичко онова, което би нарушило вѫтрешната цѣлость на неговото произведение. Но това не е достатъчно — поетичнитѣ елементи, които се съдържатъ въ народното творение, трѣбва да се пресъздадатъ въ индивидуалния духъ на художника и да се слѣятъ

въ едно съвсемъ оригинално произведение, което отразява особеноститѣ и поетическата сила на своя авторъ.

Не ще и дума, външнитѣ подражания на народното творчество — подражания, които сѫ винаги изкуствени, маньерни, нѣматъ никакво значение за литературното развитие изобщо и освенъ това свидетелствуватъ по-скоро за твърде слаба творческа способность, дори за отсѫтствие на такава способность.

Имитациитѣ и подражанията на народната пѣсень и изобщо на народното творчество винаги ще носятъ печатъ на изкуственость и антихудожественость и ще стоятъ подолу отъ своя чистъ, неподправенъ образецъ, който е само поезия, искреность, естественость и простота. Преди всичко въ такива външни подражания винаги ще липсва естествената наивность, непосрѣдственото чувство и поетическата свежесть на народното творчество — ще липсва оная първична простота, която отличава народната пѣсень: а безъ съмнение, поезията на тази пѣсень се крие не само въ образитѣ и чувствата, които изразява, но и въ тази първична простота, непринуденость и наивность. Обикновено този, който имитира, се обезличава, като се старае да се доближи до формитѣ на народнитѣ творения — да си послужи съ сѫщитѣ изрази, съ сѫщия езикъ — едновременно съ това той внася въ своята имитация известенъ фалшъ, изкуственость, която отблъсва, както бива това при всѣко имитиранс, което не преследва комични ефекти — наивността на имитатора, който съставя лирически пѣсни, не е естествена, а е присторена, както сѫ присторени и жестоветѣ му, и думитѣ му. Той иска да създаде една пѣсень, да вложи въ нея известно лирическо съдържание — и прибѣгва до едно срѣдство, което най-малко подхожда за случая — изразява се не съ своя стилъ, а съ единъ другъ, който е присѫщъ на съвсемъ друго чувствуване и наблю-

дение — представлява се за много простъ, много наивенъ, приписва си настроения и преживѣвания, които въ тази форма, въ каквато сж дадени въ народната пѣсень, сж чужди за неговата натура. Сжщиятъ фалшъ се забелязва и при епическото изображение — когато поетътъ си служи не съ онѣзи изобразителни срѣдства, които подхождатъ на неговото наблюдение, на неговото особено схващане и отношение къмъ хората и нѣщата — а използува готовитѣ форми на народното творчество, които въ неговото изкуствено произведение се превръщатъ въ шаблонъ, въ нѣщо твърде неестествено, а всичко това свидетелствува, както казахме, за бедность отъ къмъ творчески идеи, отъ къмъ поетически наблюдения и форми. Още повече отблъсква имитацията, когато не е издържана до край — когато подражателтъ покрай изразитѣ на народната пѣсень си служи и съ такива, които сж съвсемъ чужди за простия народъ, или пъкъ когато, поради липса на вкусъ и разбиране, поради липса на чувство за единъ опредѣленъ стилъ, започва да примѣсва съвсемъ безразборно и произволно различни стилове. Съ това разбира се, не искаме да кажемъ, че единъ поетъ или художникъ въ никой случай не трѣбва да изхожда въ своето творчество отъ народната поезия — напротивъ, народната поезия може да обогати твърде много националната литература, но само въ единъ случай — не като се имитира, а като се пресъздаватъ нейнитѣ мотиви и форми — като се влага въ тия мотиви и форми индивидуално съдържание — както виждаме това въ епическитѣ пѣсни на Пенча Славейковъ — не толкова въ неговитѣ „Коледари“, колкото въ другитѣ му произведения — въ „Коледари“ на много мѣста Славейковъ се старае да се прояви като обикновенъ имитаторъ на народната пѣсень — сжщинско пресъздаване на народни мотиви и форми има напр. въ „Змейново любе“, „Ралица“, „Бойко“, „Нераз-

дѣлни“, „По жътва“, „Въ потайна доба“, на много мѣста въ „Кървава пѣсень“. Въ тия произведения Пенчо Славейковъ разработва по своему мотиви и форми, които срѣща въ народното творчество — използува ги само като материали, отъ които той, съ помощьта на своето поетическо въображение и своя особенъ стилъ, създава напълно оригинални творения, подчинява този материалъ на една своя художествена идея, овладява чуждата материя, а не се подчинява на нея — не се обезличава въ нея, както се обезличава, напримѣръ, Кирилъ Христовъ.

Имитации намираме у Кирила Христовъ, въ неговата „Самодивска китка“; у Трифона Куневъ, „Пѣсни“. До непоносима досада довежда тая имитация Цанко Церковски, който съперничи съ сантименталния стилъ на популярнитѣ пѣснопойки.

Да се твори въ духа на народната пѣсень — не да се взема нѣщо на готово и да се приповтаря, да се имитира външно [Цѣли пасажи отъ народни пѣсни у П. Р. Славейковъ; у П. Ю. Тодоровъ — цѣли стихове и пѣсни, само тукъ-тамъ промѣнени; у К. Христовъ — промѣнени, колкото да се види безвкусието и неразбирането на автора! Да се твори — въ този народенъ стилъ (присжщъ на автора) — но не да се повтаря, а да се създава нѣщо ново, както правятъ Беранже, Бърнсъ, Хайне, Мицкевичъ въ своитѣ балади! — Множество автори на пѣсни влагатъ свое съдържание. Отъ особено значение е индивидуалното!].

Направихме отклонение, за да бжде по-ясенъ недостатъкътъ въ произведението на Петка Славейковъ Изворътъ на Бѣлоногата. Тукъ не само че нѣма пресъздаване на народни мотиви и форми, но нѣма дори и пълна имитация, нѣма спазване на единъ опредѣленъ стилъ. Славейковата пѣсень, като много други външни подражания на народни поетически произведения, е лишена на мѣста

отъ естествена наивность и непосрѣдственость въ поетическия изразъ. Не навсѣкжде Славейковъ е сполучилъ да спази естественостьта на народния поетически изразъ и да избѣгне изразни форми и конструкции, които не сж свойствени на народната речь. Гергана въ разговора си съ везира употрѣбява следнитѣ изрази, които сж твърде неестествени за нея: „А най-хубави сараи |Тамъ онзи моя бащинъ домъ|... Да гледамъ дене слънцето |И вечерь ясна месчинка| Съ милйони звезди около! |Какви по-свѣтли сараи| Отъ тѣзъ небесни сводове?..“ Безъ съмнение тука имаме работа съ чисто книжовни изрази, а не съ непосрѣдствения езикъ на една проста селска девойка. Това е литература или, поточно, литературность, книжовность, която твърде неумѣло си поставя маската на народната поезия — безъ обаче да прикрива своитѣ слабости и неестествености.

Накрай ще посочимъ единъ външенъ, но доста важенъ недостатъкъ на тая пѣсень. Често, при предаването на единъ опредѣленъ моментъ отъ разказа, Славейковъ си служи съ различни глаголни времена. Безъ съмнение, поетътъ има право да си служи свободно съ различнитѣ времена въ единъ и сжщъ разказъ, но само ако умѣе да стори това похватно и, главното, ако това е потрѣбно за да се изрази бавность или живость въ настроението на даденъ моментъ. Тукъ случаятъ съвсемъ не е такъвъ. Разнообразието на глаголнитѣ времена у Славейкова не се е налагало отъ нѣкакви художествени съображения, а просто отъ недостатъчно вживяване въ отдѣлни моменти на разказа и отъ недостатъчна формална разработка на цѣлото произведение — отъ външно възпроизвеждане на запомнени народни стихове. Единъ-два примѣра за смѣсване на две глаголни времена:

Рано ранила Гергана,
Станала та се омила...
Прѣдъ икона се прѣкръсти,

Тихо се Богу помоли,
Росна е китка набрала.

Или:

Гергана вода налива,
Бѣли си крака измива,
Везиръ прѣдъ чадъръ седѣше.
Гледалъ Гергана, чудилъ се...

Разбира се, има хубави мѣста, гдето Славейковъ се издига до патоса, до вдъхновението на народния пѣвецъ, когато престава да имитира външното, а се вживява въ даденото съдържание и въ даденитѣ образи, и като излиза отъ едно чисто лирическо преживяване, когато сполучи да намѣри по-подходящи и по-внушителни форми. Напримѣръ, когато Гергана описва своята градина и цвѣтята на нашитѣ планини и полета. Тукъ има усѣтъ за българска речь.

По сжщия начинъ, съ сжщитѣ похвати, каквито видѣхме въ Извора на Бѣлоногата, Славейковъ е написалъ пѣсеньта Милена. Това е една твърде несполучлива рецитация на народната пѣсень. Славейковъ нито е осмислилъ въ художествено отношение мотива, взетъ отъ народната пѣсень, нито пъкъ е вложилъ въ него нѣкакво вѣроятно психическо съдържание. И тукъ у Славейкова долавяме, при изложението на разказа, една преднамѣрена, престорена наивность, която произвежда на мѣста комично впечатление. Съдържанието на пѣсеньта: младо търговче се връща отъ панаиръ, минава край селската черква и вижда, че въ двора копаятъ гробъ; спира се и попитва за кого е този гробъ. Гробарьтъ му отвръща, че е за Милена, годеница на младия пжтникъ. При това, гробарьтъ прибавя:

Вчера горката почина:
Както си прела и пѣла,
И гдѣто прела умрѣла...

Пѫтникътъ поржчва на гробаря да изкопае гроба по-широко:

Копай, гробарйо, изкопай,
Изкопай гроба по-широкъ,
По-широкъ, гроба по-дълбокъ,
Колкото двама да сбира. . .

Следъ като поржчва това на гробаря, пѫтникътъ влиза въ черква и умира надъ ковчега на годеницата си:

Надъ носило се наведе —
И вече не се изправи. . .

Изобщо, цѣлото това произведение не е нищо друго, освенъ едно безмилостно окарикатурване на хубавата народна пѣсень.

Само въ края на Славейковата пѣсень срѣщаме единъ поетически образъ, взетъ отъ народнитѣ пѣсни — надъ гроба на младитѣ порастватъ яворъ и тънка дафина, чиито клоне се привеждатъ и преплитатъ, колчемъ повѣе долнякътъ: нераздѣлнитѣ презъ живота оставатъ нераздѣлни и следъ смъртьта. Такъвъ мотивъ, както е известно, се срѣща въ много наши народни пѣсни — въ много варианти, напримѣръ, въ пѣсеньта Любили се до двама млади глупави (Христоматия оть Б. Ангеловъ за II гимн. класъ, с. 315).

Но у Славейкова тоя поетиченъ образъ не е осмисленъ, не е въ вѫтрешна връзка съ самото съдържание (Тукъ Гурбетчия се съединява съ Нераздѣлни). Сѫщиятъ поетически образъ срѣщаме у Н. Герова — Стоянъ и Рада, въ една идилия на П. Ю. Тодоровъ — Надъ Черква и въ Нераздѣлни на Пенча Славейковъ. Обаче и у Петка Тодоровъ, както и у стария Славейковъ, този образъ носи повече характеръ на прозрачна алегория, отколкото на художественъ символъ. И въ края на Славейковата пѣсень Ми-

лена, и въ идилията на П. Ю. Тодоровъ липсватъ онѣзи поетически елементи, въ зависимость отъ които е самата съдържимость и неизчерпаемость на художествения образъ. Пѣсеньта на Пенча Славейковъ Нераздѣлни и въ художествено и въ поетично отношение стои несравнено по-високо надъ поменатата идилия на П. Ю. Тодоровъ и Милена на П. Р. Славейкова. Освенъ това, въ Нераздѣлни има психологизъмъ; не трѣбва да се забравя и това обстоятелство, че наивностьта въ изложението на разказа у П. П. Славейкова е напълно оправдана, понеже поетътъ не излага отъ свое име, отъ свое лице този разказъ, а само го подслушва:

И така ми тайната си повѣри сама Калина. . .
Дълго азъ стояхъ и слушахъ, тамъ подъ сѣнката унесенъ,
И това що чухъ, изпѣхъ го въ тази моя тѫжна пѣсень.

Пѣсеньта Бойка войвода представлява сѫщо така единъ опитъ да се създаде епическо произведение. Втората часть отъ тази пѣсень е загубена. Но първата е достатъчна, за да сѫдимъ за предимствата и недостатъцитѣ на това Славейково произведение. И тукъ Славейковъ се придържа въ формитѣ и размѣра на народнитѣ пѣсни, проявява сѫщата преднамѣрена наивность при възпроизвеждането на лицата и случкитѣ и често се отклонява отъ непосрѣдственостьта и естественостьта на народния поетически изказъ. Въ началото на пѣсеньта Славейковъ рисува бурна, страхотна нощь. Бойка сама на полето очаква своя годеникъ, Стоянъ войвода. Следъ дълго време, къмъ полунощь, той идва и съобщава на Бойка, че му е заповѣдано незабавно да тръгне къмъ Балкана, за да отблъсне гръцкитѣ войски. Съ всичката решителность на една хероична натура, Бойка иска да следва своя годеникъ въ биткитѣ и да му бѫде помощница:

Тръгвашъ ти, драгий, отивашъ
На войска съ вѣрна дружина,

Тръгва и Бойка съсъ тебе —
Съ тебе на войска да дойде!...

Стоянъ се мѫчи да я отклони отъ това ѝ намѣрение, като ѝ рисува страхотиитѣ на битката:

Страшно е войска на ударъ:
Трошѫтъ се саби, ножове,
Ломѣтъ се копья, щитове,
Гърди съ гърди се ударятъ;
Падатъ юнаци въ кръвьта си;
Братъ тъпче брата ранена,
Прѣдъ супостати излѣзълъ
На борба за смъртъ, за животъ,
За слава и за отплата . . .

Но Бойка, която е дъщеря на старъ воинъ, не трепва предъ тая картина. Тя съ още по-голѣма твърдость настоява на решението си, като убеждава Стояна, че ужаситѣ на войната не ѝ вдъхватъ никакъвъ страхъ, а, напротивъ — усилватъ нейната смѣлость. Стихиитѣ на битката я привличатъ, опияняватъ я — и въ разгара на боя е готова на героични подвизи:

Вѫтрѣ въ войската кога си,
Самъ на борбата отгорѣ,
Мъсть у гърди се разпаля,
Сърдце се въ кърви запѣня,
Въ жили се дързость разлива,
Ржцѣ отъ ярость потрепватъ,
Сами се теглятъ къмъ сабя;
Очи отъ огънь тъмнѣятъ,
Нищо прѣдъ себе не видятъ:
Страшенъ противникъ — муха е.
Смърть ли напрѣдѣ излѣзе,

Гледашъ на нея безстрашно, —
Самъ ти връзъ нея политашъ. . .

Бойка жадува за една красива смъртъ въ разгара на битката. Тя завижда на участьта на мѫжетѣ — да отиватъ на бой и да умиратъ въ битката — и сама иска да преживѣе тая участь:

Съ войската на бой кога си,
Щомъ чуешъ екне тржбата,
Кипва кръвьта ти, възвира,
Смъртъ ни на умъ ти не иде. . .
Гдѣ се по-сладко умира,
Ако не на бой съ дружина? . .
Отъ таквазъ участь блаженна
Що азъ да бѫда лишена?

Стоянъ не знае какво да възрази на своята годеница и по какъвъ начинъ да я отклони отъ решението ѝ. Съ това завършва запазената часть отъ пѣсеньта, чийто мотивъ е взетъ отъ едно народно предание. Изобщо, Славейковъ е ималъ за цель да нарисува една смѣла, героична женска натура, която иска да се жертвува за родината си и за човѣка, когото обича:

Отъ любовь нищо по-силно,
Ни отъ раздѣла по-тежко! . .

Запазената часть отъ пѣсеньта е единъ диалогъ между Бойка и нейния годеникъ — диалогъ, въ който има твърде много лиризъмъ. Но на мѣста този диалогъ е проникнатъ отъ фалшивъ патосъ и се превръща въ една многословна патриотическа декламация.

Най-сполучливи сѫ онѣзи моменти, въ които Славейковъ рисува устрема и героичния патосъ на Бойка войвода. Тоя патосъ се разраства все повече — обзета отъ безгра-

нична обичь и необикновенъ хероизъмъ, Бойка войвода не трепва дори предъ ужаситѣ на биткитѣ; тукъ действително любовьта се оказва по-силна отъ страха предъ смъртьта и отъ смъртьта. Нейниятъ хероизъмъ се корени собствено не само въ нейната обичь, а изобщо въ цѣлото ѝ сѫщество. Тукъ ние нѣмаме работа съ едно относително чувство; Бойка войвода е неустрашима не само защото обича; тя чувствува въ себе си духа на своя баща, на воина, на бореца — и като него е въ състояние да се издигне до опиянението на битката, да се самозабрави, да се отдаде на една стихия — самата тя да се превърне въ стихия. И въ такъвъ единъ моментъ тя открива поезията на най-страшното, стреми се къмъ него, чувствува неговата притегателна, непреодолима сила: като че ли въ най-голѣмия ужасъ тя ще изпита най-силната наслада. И въ този безграниченъ ужасъ именно ще се разреши нейната воля, духътъ ѝ ще победи всѣко ограничение, ще бѫдатъ освободени най-мощнитѣ ѝ, най-дълбокитѣ ѝ пориви. Това опиянение отъ битката, тоя патосъ на хероичната душа — патосъ, който се разраства въ вилнението на смъртьта — съ много по-голѣма сила и елементарность е изразенъ въ поезията на Ботева — *До моето първо любе* или у Пушкина, въ *Пиръ въ время чумы*:

Есть упоеніе въ бою
И бездны мрачной на краю,
И въ разъяренномъ океанѣ
Средь грозныхъ волнъ и бурной тьмы,
И въ аравійскомъ ураганѣ,
И въ дуновеніи чумы!
Все, все, что гибелью грозитъ,
Для сердца смертнаго таитъ
Неизъяснимы наслажденья —
Безсмертья, можетъ быть, залогъ!

И счастливъ тотъ, кто средь волненья
Ихъ обрѣтать и вѣдать могъ.

Къмъ опититѣ на Славейкова да създаде епическа поема трѣбва да отнесемъ и пѣсеньта Кракра Пернишки — едно отъ най-несполучливитѣ произведения на Славейкова. И отъ тая пѣсень е запазена само първата часть. Поемата е била поправена и завършена презъ 1874 г., но и тя изгоряла въ Стара-Загора (Избрани съч., 223).

Тукъ е възпроизведено едно народно предание за Кракра Пернишки, който побеждава византийския царь Василия и го прогонва далеко отъ Перникъ. И къмъ това предание, както и къмъ преданието за Никола и Гергана, Славейковъ не се е отнесълъ като художникъ, не го е подложилъ на обмислена художествена разработка, а се е задоволилъ само да го преразкаже, да го изложи въ една твърде несполучлива форма. Това Славейково произведение не търпи никаква критика и е лишено изцѣло отъ каквато и да е поетичность. Славейковъ, като излиза отъ съображението, че Кракра ще да е шопъ, се опитва да спази шопски диалектъ въ речьта му:

Е, па майке, та що бѣгашъ?
Що не стоишъ, що не чакашъ?
Да ти носимъ все що сакашъ, —
Царь Василе. . .

Въ тритѣ отбелязани пѣсни — Изворътъ на Бѣлоногата, Бойка войвода и Кракра Пернишки — Славейковъ е вложилъ известна патриотическа тенденция, но чисто външни условия не сж му позволили да изрази открито тая тенденция. Ясно е, че въ тия три произведения той се опитва да нарисува национални характери, които проявяватъ воля и смѣлость и които бранятъ народностьта си. Гергана не пречупва волята си предъ волята на везира,

който иска да я потурчи; тя е готова по-скоро да се самопожертвува, но не да измѣни на клетвата си; нищо не е въ състояние да я накара да се откаже отъ любовьта си къмъ Никола и отъ вѣрата си:

На животъ ми си господарь,
Но на волята не ми си!
Безъ воля стопанъ ставашъ ли
На мъртво сърдце студено?

Нейната силна, упорита воля именно накарва везира да отстжпи отъ намѣрението си и да уважи волята на една личность. Бойка войвода не проявява нищо женствено. Съ една смѣлость, равна на смѣлостьта на нейния годеникъ, тя иска да изпита силитѣ си въ битката и да преживѣе участьта на мжжетѣ, които се жертвуватъ за родината си. Въ втората, загубената часть на пѣсеньта, „се е разказвало какъ Бойка е отишла съ своя драгъ на война, нейнитѣ подвизи като войвода на Стояновата дружина следъ неговото убиване и какъ тя се завръща дома съ негова трупъ и го погребва на брѣга, гдѣто е описана тѣхната срѣща“ (Избрани съч., 220). Въ пѣсеньта е казано, че Стоянъ, годеникътъ на Бойка, отива да се бие съ гърцитѣ. Но явно е, че Славейковъ е искалъ да изобрази единъ хайдутинъ, които воюва съ турцитѣ. За тѣхъ, а не за гърцитѣ, се отнасятъ следнитѣ стихове:

Пакости правятъ кървави:
Гдѣ кого сварятъ убиватъ,
Градове палятъ и грабятъ,
А села плѣнжтъ и харатъ.

Но, разбира се, Славейковъ, който е печаталъ началото на тая си пѣсень въ цариградското списание „Читалище“ презъ 1873 г., не е могълъ да изрази свободно и прѣко нейната

патриотическа тенденция. Че действително той е ималъ предъ видъ враждебнитѣ отношения между турци и българи, се вижда и отъ следната бележка: „Сюжета на Бойка войвода е взетъ отъ легендарнитѣ разкази за нѣкаква си жена—войвода, върлувала изъ търновско въ началото на миналото столѣтие“ (Избр. съч., 220).

Трѣбва да се вематъ подъ внимание първитѣ стихотворни образци на Славейкова. Българската народна пѣсень не е безъ значение за случая. Сѫщо така и духовнитѣ стихове — руски духовни стихове (особено житието на Алексия отъ К. Огняновичъ). Това сѫ все силабични образци; той се поддава на тѣхното влияние — първитѣ му стихотворни опити сѫ писани въ силабични размѣри.

Следъ това трѣбва да се обърне внимание върху запознаването съ руската поезия — края на 40-тѣ години. Христоматията на Галахова е била цѣло откровение за него. Пушкинъ, Лермонтовъ — изобщо рускитѣ поети — му откриватъ тайната на тоническия стихъ. Увлѣченъ отъ ритъма на тоническото стихосложение, той забравя предишнитѣ силабични образци — превожда отъ руски и пише по подражение на рускитѣ поети — и старателно спазва тоническата схема. Нъ въ сѫщото време той изучава българското народно творчество, събира народни пѣсни и пословици — нашата народна пѣсень го увлича съ образитѣ си, съ своя стихъ, съ особената си ритмика. Той все повече се вживява въ нейнитѣ форми — и отново се връща, въ нѣкои отъ новитѣ си стихотворения, къмъ силабичния стихъ — като пише въ сѫщото време други стихотворения, тонически.

Първа здравица (1848) е написана въ десетосрични (петостѫпни) стихове (4 + 6):

Похвалилъ се || гръцкий царь Никифоръ,
Въ бѣла-града, || ширно Цариграда,

Прѣдъ боляри || и прѣдъ господари,
Похвали се, || люто се закани. . .

Въ 1849 г. пише тонически стихове — До моитѣ приятели, въ петостжпенъ ямбъ:

И пакъ при толкозъ горестни страданья,
Далечъ като се скитахъ въ тѣзъ мѣста,
Въ душата си таяхъ възпоменанья,
И името ви шепняхъ съсъ уста.

Въ 1851 г., по подражение на Пушкина („Не пой, красавица, при мнѣ“. . .) пише Канарче въ тонически стихове. Има четиристжпенъ ямбъ. Проявява слабость къмъ четиристжпния ямбъ толкозъ много популяренъ — Пушкинъ пише (въ „Домикъ въ Коломнѣ“):

Четырестопный ямбъ мнѣ надоѣлъ:
Имъ пишетъ всякій. Мальчикамъ въ забаву
Пора бъ его оставить. . .

Сжщо така, по подражение на Батюшкова, Славейковъ пише Споменъ. Сълза (1852) има анапестъ:

Синъ на клета страна,
Сиромахъ, въ времена
Най-усилни роденъ,
Бѣхъ отъ всички прѣзренъ —
На свѣтътъ отчуждено живѣяхъ.

По-късно Славейковъ пакъ се увлича отъ тоническия размѣръ, но не пренебрегва и силабичния. Презъ 70-тѣ години пише Ода на празднатa кесия (5+5), въ силабически стихове — Изворътъ на Бѣлоногата (5+3):

Видишъ ли долу въ полето
Гдет' се мержеятъ, чернѣятъ

Дес'тина дървя върбови? —
Тамъ било село Бисерча,
Въ стари години, отколѣ. . .

Сжщо и Бойка войвода, Милена, като Ботевъ-въ Хайдути (5 + 3):

Я надуй дядо || кавала
След тебъ да викна, || запѣя,
Пѣсни юнашки, || хайдушки,
Пѣсни за вехти || войводи. . .

Или въ На прощаване:

Не плачи, майко, || не тжжи,
Че станахъ ази хайдутинъ,
Хайдутинъ, майко, бунтовникъ. . .

Ето размѣрътъ на Жестокостьта ми се сломи (петостжпенъ ямбъ):

И рекълъ бѣхъ: азъ нѣма вечъ да плача
За тежкитѣ на тозъ народъ бѣди!
Ожесточенъ, пощада му не рачахъ —
„Да тегли", думахъ съ ядъ, „нал' тъй мъжди".

Или въ Не пѣй ми се (4 + 4 + 3):

Не пѣй ми се. И защо ли да пѣя,
Въ тѣзъ години азъ въ каквито живѣя!
Какъ се пѣятъ славни пѣсни за стари,
Тамо гдѣто днешнитѣ сж заспали?

Изобщо, цѣлата поезия на Славейкова — лирическата и епическата — е тѣсно свързана съ българския битъ и българскитѣ национални борби. Въ нея той влага своето патриотическо чувство, своята преданость къмъ народа, из-

разява всички онѣзи чувствувания и размишления, които поражда у него родната действителность. Навредъ той се проявява като искренъ родолюбецъ, вдъхновенъ борецъ за народни правдини, неустрашимъ вождъ на своитѣ еднородци, който вѣрва въ тѣхната вжтрешна мощь и въ тѣхното бждеще. Понѣкога той негодува отъ бездействието имъ, отъ тѣхнитѣ временни пороци — но то е, защото ги обича твърде много — защото иска да ги възроди, да ги пресъздаде духовно, да ги възпита за обществени и политически борби — и по този начинъ да създаде истински български родолюбци, деятелни български граждани, съзнателно и будно българско общество. И до день днешенъ неговата поезия не е престанала да има възпитателно значение за българина, каквото значение има и неговиятъ личенъ животъ. У малцина наши деятели и поети действителность и поезия се сливатъ въ такова единство, въ такава пълна хармония, както у Славейкова. Личностьта и творенията му, самиятъ неговъ животъ най-добре характеризиратъ неговата поезия — поезията му е изцѣло отражение на дѣлата му.

Следъ като е опиталъ силитѣ си въ областьта на епическата пѣсень — безъ да достигне до нѣкакъвъ по-значителенъ резултатъ — Славейковъ се опитва да напише драма. Но и тукъ неговитѣ усилия не се увѣнчаватъ съ нѣкакъвъ успѣхъ. Въ областьта на драмата неговитѣ несполуки сж още по-голѣми. Славейковъ е опиталъ силитѣ си — съвсемъ безуспѣшно — и въ областьта на драматическата поезия. Още презъ 1864 г. той печата въ в. Гайда Малаковъ. Комедія в'едно извжршваніе (Гайда, г. I, 1864, бр. 22, 23 и 24). Тукъ не се възпроизвежда никакъвъ драматизъмъ. Въ диалогична форма Славейковъ осмива женскитѣ моди. Единъ простъ селянинъ, на пжть за село, намира единъ малаковъ. Жена му и той се дивятъ, заедно съ селския клисарь, около намѣрената вещь и не могатъ да разбератъ за какво служи.

Рашо, който е намѣрилъ малакова, го наподобява на „каца кога и сѫ изсипани обрѫчитя, чи да сѫ вѫрзани съ лика не, ами съ парцали, че заловено инно у друго“.

Идватъ случайно двама граждани, наострени враждебно къмъ женскитѣ моди, и обясняватъ на проститѣ селяни назначението на малакова. Единъ отъ гражданитѣ, Стоянъ, се подбива съ довѣрчивостьта и наивностьта на проститѣ селяни.

Рашевица. Че малак-офъ то како жя каже, заоти го каатъ тѫй?

Иванъ. Таквозъ му ими турили, тѫй го казватъ.

Стоянъ. Не ами, за оти то, като го туря, която го носи, че става дебела като малакъ, чи за туй го казватъ малак-офъ.

Като знае, че селянката е суевѣрна до крайность, Стоянъ и внушава, че малаковътъ е оставенъ на пѫтя за магия. Рашевица се уплашва, кара се на мѫжа си и му порѫчва по-скоро да изхвърли малакова вънъ отъ кѫщи. Понеже мѫжътъ не се решава да изпълни заповѣдьта на жена си, тя го заплашва съ рѫжена: „За какъвъ бѣсъ си ми довлѣкалъ тука тѫзъ пораза? Да ставашъ да я маашъ отъ тукъ ей нинѣ, или жа играй рѫжену по гърботи“. Напраздно другиятъ гражданинъ, Иванъ, се мѫчи да обясни на сърдитата стопанка, че тукъ нѣма никаква магия и че неговиятъ приятель само се шегува. Той дори предлага да купи малакова. Рашевица взема предложението на Ивана за подигравка, разядосва се още повече, набива мѫжа си и изпѫжда двамата граждани, които оставатъ на улицата и за станалото обвиняватъ женитѣ: „Жени, жени!“ — говори Иванъ, който изразява нравоучението отъ комедията — „да ви опустѣятъ модитѣ, да ви са невиди държавата ша ни довършите живота! Една ми бѣше главята промляла, сладъкъ залъкъ ми не даваше за този мерешки

малаковъ що си не патихъ и патихъ додѣ ѝ го направя, а сега какво си патихъ отъ друга додѣ и го расправя. . .“

Комичнитѣ ефекти тукъ произлизатъ не отъ развитието на нѣкакво действие, а отъ окарикатурването на селенина и жена му и отъ начина, по който разговарятъ двамата. Тѣ сж прости и наивни до невъзможность, до невѣроятность. При това, Славейковъ възпроизвежда, колкото е възможно по-точно, тѣхния езикъ, — съ всичкитѣ му смѣшни, изразни форми. Материалъ за изучване наречието въ Търновско. Двамата граждани, които разговарятъ съ селянитѣ, сж доста схематични и неопредѣлени образи. Тѣ повече резоньорствуватъ, проклинатъ женскитѣ моди и изразяватъ поучителната мисъль на Славейкова.

Цѣлото действие — ако може да става дума за действие — се свежда къмъ това, че селянката набива мжжа си и изпжжда навънъ не само него, но и гоститѣ, които се подиграватъ съ нейната простота и не могатъ да ѝ обяснятъ какво нѣщо е малаковъ.

Къмъ драматическитѣ опити на Славейкова трѣбва да отнесемъ и драмата Старозагорченката, която е останала недовършена. Тукъ е изобразено опустошаването на Стара-Загора отъ турцитѣ презъ време на руско-турската война. Тая драма е лишена отъ каква-годе художествена стойность и нѣма защо да съжаляваме, че е недовършена. Може би самъ авторътъ е разбралъ, че драматическото творчество изисква други сили и срѣдства, които му липсватъ, изисква по-дълбоко, обмислено и творческо възсъздаване на събитията. Въ това произведение нѣма нито цѣлость, нито единство, нито пъкъ може да се долови нѣкакъвъ осмисленъ драматизъмъ. Вмѣсто това, срѣщаме множество несъобразности: още отначало една майка, която се крие отъ турцитѣ, съвсемъ равнодушно удавя детето си въ единъ кладенецъ, понеже то високо плаче и може да

издаде съ плача си скрититѣ. Че авторътъ самъ не е ималъ нѣкакъвъ опредѣленъ планъ, въ който да се придържа, се вижда отъ следната негова бележка: „Въ първото действие, въ второто, а може и въ другитѣ действия нѣкои отъ сценитѣ да се измѣстятъ, съкратятъ или съвсемь да се изключатъ, за да стане трагедията по удобна за прѣдставление... Драмата собствено започва отъ третата поява на второто действие“. Очевидно е, че самъ Славейковъ не е ималъ ясна представа, кѫде е началото и кѫде е центърътъ на неговата драма — кѫде започва и кѫде трѣбва да свърши. Впрочемъ, това се отнася и до повечето наши драматурзи, не само до Славейкова — най-невинния помежду имъ.

VII

Значение на Славейкова за развитието на нашата художествена литература. — Славейковъ и българскиятъ книжовенъ езикъ. — Езикътъ на Славейкова. — Славейковъ способствува за създаване на поетиченъ стилъ. — Значението му за българската стихотворна речь. — Значението му като преводачъ.

Остава ни да се спремъ на още единъ въпросъ. Следъ като разгледахме литературната дейность на Славейкова, нека изтъкнемъ какво значение има той за развитието на нашата художествена литература, какво ново внася въ нея и до каква степень внесеното отъ Славейкова е способствувало за нейното обогатяване и по-нататъшно развитие.

Преди всичко, нека видимъ въ какво състояние заварва Славейковъ нашия книжовенъ езикъ. Когато той започва литературната си дейность — къмъ срѣдата на миналия вѣкъ — за нашитѣ книжовници още не е било съвсемъ ясно, че литературниятъ езикъ трѣбва да се развива възъ основа на живия народенъ говоръ, че за да се превърне въ органъ на литературата, този езикъ трѣбва да се освободи отъ всички онѣзи архаични форми, които го сковаватъ и не му даватъ възможность да се слѣе съ живата народна речь. Едни отъ книжовницитѣ преди Славейкова не сж познавали отблизо народния български езикъ, не сж имали усѣтъ за своя народенъ езикъ и винаги сж се отнасяли къмъ него съ предубеждение; като сж излизали отъ различни отвлѣчени граматически теории, взети въ повечето случаи, отъ гръцки източници, тѣ сж поддържали, че езикътъ на народа е вулгаренъ и негоденъ да изрази едно посложно съдържание на мисъльта или чувството. Споредъ тия книжовници, литературниятъ езикъ трѣбва да се осно-

вава не толкозъ на народния, колкото на архаичния черковнославянския езикъ. И въ своитѣ езикословни мѫдрувания, тѣ сѫ дошли до заключението, че българскиятъ литературенъ езикъ трѣбва да бѫде една своеобразна смѣсица на живия езикъ съ черковнославянския. Тая смѣсица, както видѣхме, е била наречена славянобóлгарски языкъ. Други отъ нашитѣ книжовници сѫ съзнавали — и то твърде смѫтно — че литературата трѣбва да се списва на езикъ разбранъ и достѫпенъ за простата маса, ала тѣ не сѫ могли да се освободятъ напълно отъ литературната традиция, отъ черковнославянския езикъ на предишнитѣ наши книжовници; не сѫ имали при това смѣлость да въведатъ въ литературата живата народна речь, която би спомогнала за популяризация на тѣхнитѣ произведения.

Както видѣхме, Н. Рилски и неговитѣ последователи (Р. Поповичъ, Хр. Павловичъ, Фотиновъ и други), по примѣра на литературния гръцки езикъ, който е смѣсь на старогръцки мъртви форми съ новогръцки езиковни особености, сѫ поддържали, че литературниятъ български езикъ не трѣбва да бѫде съвсемъ чуждъ на простонародния говоръ; но въ сѫщото време този езикъ, споредъ тѣхъ, трѣбва да се придържа до известна степень и въ граматическитѣ форми на черковнославянския езикъ. Н. Бозвели, като е писалъ своето произведение „Мати Болгарія“, ималъ е предъ видъ четци изъ срѣдата на простата маса. На много мѣста въ своето произведение той спазва простонароднитѣ изразни форми, но въ сѫщото време той не пренебрегва и черковнославянския езикъ, който му е билъ добре познатъ. И неговиятъ езикъ е смѣсъ на черковнославянския съ народния езикъ, само че у Н. Бозвели последниятъ (народниятъ езикъ) въ значителна степень преобладава. При това, въ езика на Н. Бозвели има съвсемъ своеобразни нови елементи, има особени конструкции и изрази, съставени отъ Неофита, които придаватъ на неговия

езикъ особена оригиналность и своеобразность. Раковски е писалъ сѫщо така на единъ своеобразенъ езикъ, въ който срѣщаме народни, черковнославянски и старобългарски изрази и който не се отличава съ нѣкаква жизненость. Езикътъ на Раковски е изкуственъ, маньеренъ, не се е основавалъ на едно проучване на живата българска речь и поради това не е могълъ да има значение за развитието на литературния ни езикъ. Раковски е излизалъ отъ твърде своеобразни и некритични възгледи за произхода и развитието на българския езикъ, не е обръщалъ голѣмо внимание на простонародния говоръ и за основа на своя литературенъ езикъ е вземалъ повече езика на старитѣ книжовни паметници, които е изучвалъ, отколкото живиятъ езикъ на народа. Съ своитѣ превратни понятия за писмения и говоримия български езикъ, той е стигналъ дотамъ, че е започналъ да пише на една изкуствена и на много мѣста съвсемъ неясна и неразбрана речь.

Тъй че до Славейкова не е имало установенъ литературенъ езикъ, задължителенъ за всички книжовници. Всѣки е писалъ, както намѣри за добре. Дори и тия наши книжовници, които сѫ излизали отъ съображението, че за основа на литературния ни езикъ трѣбва да се вземе живиятъ народенъ говоръ, не сѫ могли да дойдатъ до съгласие, да насочатъ усилията си въ една опредѣлена посока и да установятъ единъ опредѣленъ езикъ. Едни отъ тѣхъ сѫ предлагали за основа на литературния ни езикъ западното българско наречие, а други — източното. Книжовницитѣ отъ източнобългарската область сѫ клонѣли, разбира се, къмъ източното наречие, въ противоположность на книжовницитѣ отъ западнитѣ области, които сѫ се придържали повече въ западнобългарскитѣ говори.

Славейковъ съ своята литературна дейность туря край на спороветѣ и недоразуменията около езика, безъ да се намѣсва прѣко въ тѣхъ. Съ своитѣ произведения той убе-

дително изтъква, какъвъ трѣбва да бѫде литературниятъ български езикъ и кое българско наречие трѣбва да се вземе за негова основа. Безъ колебание и безъ мъгливи езикословни умувания, той почва да пише на живия народенъ езикъ, и то, като се придържа въ особеноститѣ на източното наречие. Въ това отношение за неговъ предходникъ може да се счита Беронъ, авторъ на „Рибния буквaръ“. Постепенно споветѣ около езика заглъхватъ, всички наши книжовници започватъ да пишатъ на единъ и сѫщъ въ основата си езикъ и да го разработватъ по-нататъкъ.

За да бѫдемъ справедливи, трѣбва да отбележимъ, че господството на народния езикъ въ литературата не се дължи изключително на Славейкова. Както видѣхме, и други преди него и презъ неговото време сѫ изтъквали народния езикъ за основа на литературния, като сѫ давали на първия широкъ достѫпъ въ произведенията си. Но тия книжовници и съвременници на Славейкова, които сѫ били привърженици на живата народна речь, не сѫ познавали тъй добре и тъй отблизо родния си езикъ, както го е познавалъ Славейковъ. Съ своитѣ произведения тѣ не сѫ могли да дадатъ примѣръ, съ който убедително да подкрепятъ разсѫжденията си върху езика, тѣхниятъ примѣръ и тѣхнитѣ разсѫждения не сѫ били достатъчно убедителни — при това, тѣ не сѫ имали авторитета на Славейкова. Главната заслуга на Славейкова въ случая състои въ това, че решава не теоретически, а практически спорния въпросъ — и то решава го по такъвъ начинъ, че направя невъзможни по-нататъшнитѣ спорове и недоразумения около езика. Той посочва надѣло, какъ трѣбва да се пише на български, отразява въ произведенията си богатствата на живата българска речь и доказва съ това, че българскиятъ езикъ е годенъ да изрази не само една по-висока и по-сложна мисъль, но дори и една сложна поетическа идея. А не ще и дума, че живиятъ при-

мѣръ — примѣрътъ на Славейкова, изразенъ въ неговитѣ произведения — е билъ много по-убедителенъ, отколкото книжнитѣ и отвлѣчени разсѫждения на граматицитѣ, които въ сѫщность сѫ затъмнявали и усложнявали само езиковнитѣ въпроси, вмѣсто да ги разрешатъ.

Както видѣхме, Славейковъ много добре е познавалъ живата народна речь, изучвалъ е езика на народнитѣ умотворения,ималъ е усѣтъ за този езикъ, какъвто усѣтъ не е ималъ нито единъ отъ неговитѣ предходници. Като книжовникъ, той е съзнавалъ, че всѣки изкуственъ и мъртавъ езикъ отчуждава литературата отъ живота и прѣчи както за нейното развитие, тъй и за по-широкото ѝ въздействие върху народната маса. Отъ друга страна, като поетъ, той е чувствувалъ, че само съ срѣдствата на своя народенъ езикъ, съ неговитѣ естествени, неподправени форми, той би могълъ да изрази своята мисъль и своя поетически миръ. Ето защо, като опредѣля посоката на своята книжовна дейность, той опредѣля въ сѫщото време и литературния езикъ въ който се е придържалъ винаги. Отъ 50-тѣ години нататъкъ той не се колебае на какъвъ езикъ да пише, не се лута, като своитѣ предходници, а застава на правъ пѫть. Рѫководенъ отъ своето чувство за българска речъ и отъ потрѣбноститѣ на единъ поетъ, който се домогва да изрази въ художествена форма своитѣ чувства, Славейковъ е налучкалъ безъ много колебания този правъ пѫть и е установилъ литературния езикъ, като е поставилъ за негова основа източното наречие. За обогатяването на литературния ни езикъ съ материали, взети отъ народната речь, за изучването на народната речь не само направо отъ устата на народа, въ живия говоръ, но и отъ народнитѣ умотворения — за да придобие езикътъ напълно националенъ характеръ — за развитието на родния ни езикъ иматъ заслуги П. Р. Славейковъ, а следъ него Пенчо Славейковъ и отчасти П. Ю. Тодоровъ.

Нито у Ботева, нито у Каравелова, нито у Вазова или Михайловски, нито у Яворова или К. Христова ние не виждаме едно сродяване съ народната речь и едно всестранно познаване на тая речь, както виждаме това у двамата Славейковци. Вазовъ, Михайловски, Яворовъ и други наши писатели никога не сѫ проявили нѣкакъвъ по-значителенъ интересъ къмъ народното творчество и народнитѣ говори — нито сѫ ги изучвали, както сѫ ги изучвали старият и младиятъ Славейковъ, и никога не сѫ чувствували нѣкаква потрѣбность отъ това творчество и неговитѣ форми.

Твърде много е спомогналъ Славейковъ и за решението на спорния въпросъ около превода на Библията. Както е известно, надъ превода на Библията сѫ работили нѣколцина наши книжовници: Фотиновъ, Н. Рилски, Костовичъ и Славейковъ. Първитѣ трима произлизатъ отъ западна България; тѣхнитѣ книжовни трудове не свидетелствуватъ за едно близко познаване на българския езикъ и на неговитѣ разнообразни наречия. На Славейкова е било възложено да преведе Новия заветъ, да редактира цѣлия преводъ на Библията и да внесе единство въ езика. Това му дава възможность да прокара въ превода източното наречие. Преведената на български Библия, отпечатана презъ 1871 г., е способствувала твърде много за установяване на българския литературенъ езикъ.

Ето какъ се отзовава за значението на Славейковия преводъ д-ръ Лонгъ, единъ отъ помощницитѣ му при превождането на библията: „На единъ благодаренъ народъ ще бѫде обично неговото име, свързано съ нѣкои отъ най-сладкитѣ пѣсни, най-увлекателнитѣ разкази, мощни полемики, енергични патриотически въззиви и цѣнни фолклорни приноси, каквито сѫ могле да даджтъ писателитѣ отъ епохата на възраждането на българската литература; но на първо мѣсто между всички тия приноси, що се отнася до

тѣхното влияние върху езика и умственото и нравствено развитие на народа, по моето скромно мнение, вѣчно паметна ще остане неговата работа върху българската Библия“ (П. П. Сл., Избр. съчинения, XXVI).

Важно е да се отбележи и това още, че заслугата на Славейкова за развитието на литературния ни езикъ не се изчерпва съ казаното до тукъ. Отъ материалитѣ на нашата народна речь той съумѣва да създаде единъ езикъ еластиченъ, изразителенъ и годенъ за постигане на художествени цели. Славейковъ не се е ползувалъ безразборно отъ народнитѣ говори; като е внасялъ известни изразни форми въ литературния езикъ, той не е излизалъ само отъ съображението, че тия форми сж народни. Къмъ живия езикъ на народа той се отнася като съзнателенъ книжовникъ и поетъ, който има за езика не само чувство, но и вкусъ. . . Обикновено Славейковъ отъ народния говоръ подбира само онова, което действително е богатство на езика и съ своята изразителность и съдържателность способствува за създаването на литературенъ езикъ и поетически стилъ. У насъ ние срещаме днесъ филолози, които сж готови да внесътъ въ литературния езикъ всичко онова, което се среща въ простонароднитѣ говори — само защото било народно — предпочитатъ една изопачена, изкривена народна дума предъ единъ правиленъ литературенъ изразъ, който е чуждъ за езика на простия народъ — безъ да искатъ да знаятъ, че съ това не обогатяватъ езика, а само го покварятъ. Примѣрътъ, практиката на Славейкова и тукъ може да ни поучи. Той ни казва, че отъ народнитѣ говори трѣбва да се взема въ литературния езикъ само онова, което действително е богатство и което допринася за развитието и обогатяването както на литературния български езикъ, така и на поетическия ни стилъ. Славейковъ пръвъ поставя въпроса за поетическитѣ ценности на нашия езикъ и пръвъ го разрешава

на практика, и твърде правилно, защото, както казахме, ржководенъ е билъ отъ едно здраво чувство за българската речь и отъ своя поетически усѣтъ и вкусъ. Справедливо оценява Вазовъ заслугата на Славейкова за създаване на поетически стилъ възъ основа на народния ни езикъ: „Той (Славейковъ) пръвъ съ своя майсторски чукъ издѣла изъ грубата скала на българския езикъ статуи съ изящни линии и форми, пръвъ изкара изъ този първобитенъ инструментъ ония слалки звукове, ония драги пѣсни, които сж омайвали нашитѣ юношески души и съ поронили въ тѣхъ първитѣ сѣмена отъ любовь къмъ хубавото, къмъ поезията“ (П. П. Сл., Избр. съчинения, VI.).

Да видимъ по-нататъкъ какво значение има Славейковъ за развитието на нашата художествена литература. Фактътъ, че той е способствувалъ въ значителна степень за създаването на поетически стилъ, опредѣля до известна степень значението му за развитието на българската художествена литература. За да ни бжде по-ясно това значение, достатъчно е само да сравнимъ създаденото отъ Славейкова въ областьта на поетическата литература, съ онова, което той е заварилъ и което претендира за поетическа стойность.

Когато разгледвахме нашитѣ първи стихотворци, ние подробно изтъкнахме колко сж далечъ тѣхнитѣ опити отъ произведенията на поезията Като започнемъ отъ Димитъръ Попски, който е възпѣвалъ Софрония, и стигнемъ до стихотворенията, печатани презъ втората половина на 50-тѣ години — въ цѣлата тази стихотворна литература едвали ще срещнемъ нѣщо, което да затрогне нашето чувство и въображение и да се отличава съ поетични елементи. Стихотворенията, писани презъ първата половина на миналия вѣкъ, нѣматъ нищо общо дори съ най-обикновенитѣ и елементарни поетични форми. Въ тѣхъ липсва не само размѣръ, — липсва дори и какво да е естествено, непринu-

дено движение на речьта. Повечето отъ първитѣ ни стихотворци нѣматъ никакво понятие за стихотворната речь, за музикалната страна на стиха и, изобщо, за стихосложението.

До 50-тѣ години само две стихотворения се отличаватъ съ известни поетични елементи и се отдѣлятъ отъ цѣлия този сборъ отъ безжизнени и безцвѣтни стихотворения. Авторъ на тия две стихотворения е Чинтуловъ. Едното отъ тѣхъ е озаглавено Испроводякъ на едного българина изъ Одесса, а другото — Стара майка се прощава съсъ сын-атъ си. И дветѣ сѫ печатани въ „Цариградски вестникъ“ 1849 г., бр. 59. Сѫщото може да се каже и за Стоянъ и Рада (1845) на Найдена Геровъ. Но тѣ сѫ изключителни и случайни за времето си.

Но и двамата — Геровъ и Чинтуловъ — по него време, освенъ тия случайни опити, не сѫ написали нищо друго, което да окаже по силно влияние върху писателитѣ и да има значение за литературното развитие. Н. Геровъ, освенъ тритѣ куплета на Посвещението, не е написалъ нищо друго отъ поетически характеръ. А другитѣ стихотворения на Чинтулова, патриотическитѣ — не тия, които е печатилъ въ „Цариградски вестникъ“, а тия, които сѫ се разпространявали въ ржкописъ и не сѫ били печатани преди освобождението — сѫ писани следъ като Славейковъ вече създава множество отъ поетическитѣ си произведения.

Може да се каже, че у насъ Славейковъ пръвъ се проявява като поетъ — не като авторъ на нѣколко случайни стихотворения, а като поетъ съ опредѣлени склонности, който въ своитѣ стихотворения влага известно индивидуално съдържание и отразява единъ установенъ художественъ вкусъ. Наистина, и той отначало, до 50-тѣ години, не се отклонява значително отъ общата посока, по

която сѫ вървели съвременитѣ нему стихотворци. Но отъ 50-тѣ години насамъ той рѣзко се отдѣля отъ другитѣ стихотворци и тръгва по свой пѫть. Неговата поетическа дарба не закъснява да се прояви и отрази като оригиналность както въ формата, тъй и въ съдържанието на неговитѣ произведения. Съ своитѣ пѣсни, преводни и оригинални, Славейковъ поставя началото на нашата поезия и ние съ пълно право можемъ да го разглеждаме не само като общественъ деецъ и политически агитаторъ, който е игралъ важна роля въ нашия духовенъ животъ, но и като поетъ, който изразява една опредѣлена фаза въ развитието на българската художествена литература.

Особено е важно неговото значение като поетъ предъ видъ на обстоятелството, че докато стихотворенията на повечето отъ неговитѣ предходници сѫ безлични, Славейковъ въ своитѣ поетически произведения проявява на първо мѣсто своята личность, своитѣ нравствени възгледи, своята умраза или симпатия къмъ известна страна на обществения и националенъ животъ. Неговитѣ стихотворения го характеризиратъ и очертаватъ като опредѣленъ индивидуалитетъ, докато стихотворенията на неговитѣ предходници сѫ писани на общи теми, при разработването на които не е проявена нѣкаква оригиналность. Тъй че Славейковъ решително се отклонява отъ традицията на предишнитѣ стихотворци и внася нови мотиви и форми въ художествената ни литература — и то такива форми и мотиви, които се отличаватъ съ своята жизненость и свежесть. После: у него ние забелязваме едно издържано стихосложение — той има и понятие, и чувство за различнитѣ стихотворни размѣри, за римата и ритмиката на стиха — и като се ржководи отъ руски образци — отъ образци, които намира въ поезията на Пушкина, Лермонтова, Батюшкова и др., той внася въ нашата поезия раз-

мѣри, каквито стихотворцитѣ преди него не сѫ познавали — внася въ българския стихъ едно по-голѣмо разнообразие отъ къмъ стѫпки, рими, придава му повече движение и гъвкавость, повече музикалность.

Но има и една друга сѫществена разлика между него и неговитѣ предходници. Темитѣ на предишнитѣ стихотворци въ рѣдки случаи излизатъ вънъ отъ кржга на потрѣбноститѣ и желанията на цѣлия народъ. Тия стихотворци изразяватъ общи идеали и домогвания — домогвания, напримѣръ, къмъ духовна свобода, къмъ освобождение отъ гръцки гнетъ, къмъ просвѣта, откриване на училища. Въ противоположность на тѣхъ Славейковъ се проявява като поетическа индивидуалность въ този смисълъ, че не се слива винаги съ общитѣ духовни стремежи на народа, а, напротивъ, твърде често противопоставя себе си, своитѣ идеали и домогвания на колективнитѣ. Той черпи мотиви за поетическо възсъздаване не само отъ духовния животъ на народа, отъ неговитѣ борби, но и отъ своя личенъ вѫтрешенъ животъ. Твърде често той възпроизвежда въ поетическа форма не народни, а своитѣ лични страдания и радости. Въ своя богатъ и разнообразенъ вѫтрешенъ свѣтъ той намира множество мотиви за поетическо възсъздаване, които сѫ били съвсемъ чужди на предишнитѣ стихотворци, чийто духовенъ животъ е билъ доста ограниченъ и оскѫденъ отъ къмъ по-значителни въ психологическо и поетическо отношение мотиви и преживявания. А щомъ предходницитѣ на Славейкова не сѫ могли да се проявятъ въ областьта на едно оригинално поетическо съдържание, естествено е че тѣ не сѫ били въ състояние да създадътъ по-сложни и по-богати поетически форми. За тѣхъ не е сѫществувалъ въпросътъ за поетическа форма, която да се налага отъ самото съдържание. У Славейкова, напротивъ, разнообразието на поетическитѣ форми напълно се обуславя отъ разнообразието, отъ тона и характера на онѣзи

преживявания, които възсъздава. Както у всѣки истински поетъ, така и у Славейкова можемъ да наблюдаваме въ повечето случаи една естествена зависимость между съдържанието и формата на неговитѣ пѣсни — едно развитие на форма въ връзка съ развитието на съдържанието — въ връзка съ развитието на вжтрешния и душевенъ животъ на поета.

Трѣбва да отбележимъ още, че новитѣ форми на поетическия стилъ и новитѣ мотиви, които внася Славейковъ въ нашата литература, се долавятъ както въ оригиналнитѣ, така и въ преводнитѣ му стихотворения. Въ нашата литература Славейковъ пръвъ показа на дѣло, че превождането на поетически произведения е сжщо така творческа работа както и създаването на оригинални произведения. Както видѣхме, не само въ формата, но и въ съдържанието на преводенитѣ стихотворения той съумѣва да сложи нѣщо свое, самобитно, благодарение на което повечето отъ неговитѣ преводи и до днесъ иматъ известна поетическа и художествена стойность.

Тъй че Славейковъ има значение не само като създател на оригинални поетически произведения, но и като пръвъ по-значителенъ български преводачъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

П. Р. Славейковъ. Историята Мѣдникаровж. Леха пьрва. Какъ са калихъ за списатель. Цариградски вѣстникъ, 1858, бр. 363. — Прѣдговоръ на Епизода и Епизодътъ. Исп., 1885, кн. XV и XVI. — Български притчи. История на събирането имъ (Предговоръ къмъ дветѣ книги на Български притчи), София, 1890, 1897. — Гайдуничка. Как съм станал гайдар. Гайда, Цариградъ, г. I, 1863, бр. 1 сл.

П. П. Славейковъ. Писма отъ П. Р. Славейковъ. Издадени отъ —. СбНУНК., София, 1909, кн. XX. — П. Р.

Славейковъ (обстойна характеристика въ Избрани съчинения. Книга първа: Стихотворения. София, 1901).

Ив. П. Славейковъ. Една страница отъ историята на нашето възраждане. Юбилеенъ сборникъ Фотиновъ, София, 1894. — Библиотеката и ржкописитѣ на П. Р. Славейковъ. Български прѣгледъ, София, г. III, 1896, кн. 5. — Двѣ отъ най-първитѣ стихотворни произведения на П. Р. Славейковъ, необнародвани до сега: 1. Житие святаго Теодора, 2. Търновския пасторъ. Сл. библиотека, Пловдивъ, г. III, 1896, кн. 15. — Нѣкои необнародвани и други забравени стихотворения на П. Р. Славейковъ. Псп., София, 1898, кн. 57.

Л. Милетичъ. Петко Р. Славейковъ. Бълг. прѣгледъ, София, т. II, 1895, кн. 9-10.

Г. Баламезовъ. Дѣдо Петко Р. Славейковъ. Мисъль, София, г. V, кн. 5.

С. С. Бобчевъ. Първото ми запознанство съ П. Р. Славейковъ. Бълг. сбирка, София, г. II, 1895, кн. 1. — П. Р. Славейковъ. Бълг. сбирка, 1895, кн. 7. — П. Р. Славейковъ и единъ неговъ ржкописъ. Псп., София, 1900, кн. 61.

— Кратко животописание на покойний народенъ борецъ и дѣецъ Петка Рачева Славейкова. В. Знаме, София г. I, 1895, бр, 87-91. — П. Р. Славейковъ. В. Знаме, г. I, 1895, бр. 85-86. — Възпоминания. В. Новини, г. V, 1895, бр. 79-80 (Рец. Д. Матовъ. Български прѣгледъ, София, г. III, кн. 1. Срв. и В. Знаме, г. I, 1895, бр. 92, 126). — Споменъ за П. Р. Славейковъ въ Трѣвна. Мисъль, г. VI, кн. 5.

Н. Сарановъ. Единъ споменъ за дѣда Славейкова. Мисъль, София, г. XI, 1901, кн. 7.

М. Московъ. Петко Р. Славейковъ. Трудъ, г. IV, кн. 7-8.

В. И. Немировичъ-Данченко. Петко Р. Славейковъ. Сп. Дума, г. I, кн. 7-8.

Ю. Ивановъ. Петко Р. Славейковъ. Сп. Свѣтлина, София, г. IV, кн. 11-12.

А. Теодоровъ [Баланъ]. Петко Р. Славейковъ. Бълг. прѣгледъ, София, г. II, 1895, кн. 8.

И. И. [Тоужимски]. Учителътъ на българския народъ. в. Търновска конституция, г. I, 1884, бр. 20.

Ил. Р. Блъсковъ. По юбилея на покойния Петко Рачевъ Славейковъ. Паметникъ, Шуменъ, г. I, кн. 3.

Юр. Трифоновъ. Споменитѣ на П. Р. Славейковъ, за първото му затваряне и за първата му пѣсень противъ гръцкитѣ владици. СпБАН., София, 1915, кн. XI. 7.

Боянъ Пеневъ. Прѣводната и подражателна поезия на П. Р. Славейковъ. Псп., София, 1906, кн. 3-4. — Петко Р. Славейковъ. Псп., 1906, кн. 7-10. — Петко Р. Славейковъ. София, 1919, 1927².

Божанъ Ангеловъ. П. Р. Славейковъ. Мисъль, г. XII, кн. 6.

П. К. Яворовъ. П. Р. Славейковъ. Мисъль, г. XII, кн. 2.

Т. Атанасовъ. П. Р. Славейковъ като литературенъ критикъ. Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ. София, 1912.

Ст. Младеновъ, П. Р. Славейковата „Хорана“ и нейниятъ изворъ. Псп., София, 1907, кн. 68.

Ю. Ивановъ. Български периодически печатъ. София, 1893, с. 77-80.

Ив. Ст. Андрейчинъ. Въ мълчанието на нощьта. София, 1905, с. 15-25.

П. П. Славейковъ. Българската народна пѣсень. Мисъль, г. XIV, 1904, кн. 1-3, с. 6-8. — Българската поезия прѣди и сега. Мисъль, г. XVI, 1906, кн. 2, 6, 7, с. 73-81. Вер. Събрани съчинения, т. VI, кн. 1, София, 1923.

К. Величковъ. Български писатели. София, 1914, с. 81-92.

Ник. Атанасовъ. Силуети на български писатели. София, 1916, с. 3-23.

К. Иречекъ. Исторія болгаръ. Одесса, 1878, с. 733-734.

А. Н. Пыпинъ и В. Д. Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ, ч. I, Спб., 1879, с. 121-122.

И. В. Ягичъ. Исторія славянской филологіи. Спб., 1910, с. 631-632.

А. Теодоровъ [Баланъ]. Българска литература. Пловдивъ, 1896, с. 176-180, 1907², с. 117-121.

А. П. Стоиловъ. Показалецъ на печатанитѣ прѣзъ XIX вѣкъ български народни пѣсни. I. 1815-1860. София, 1916, с. 16-21, II. 1918, с. 25-26.

VII

Ксенофонъ (Райко) Ивановъ Жинзифовъ

I

Жинзифовъ и мѣстото му въ българската литература. — Рождение. — Велесъ, 1839 г. — Бащата на Жинзифова. — Първоначално образование. — Въ Прилепъ при Д. Миладиновъ. — Въ Кукушъ. — Въ борба съ гърцизма. — Братя Миладинови и Жинзифовъ. — Въ Одесса и Москва. — Животътъ му въ Русия заедно съ други българи. — Учитель въ Москва. — Смъртьта му презъ 1877 г.

Като поетъ Жинзифовъ е незначителенъ. Обаче, въ историята на българската литература той трѣбва да заема едно видно мѣсто: той е единъ отъ първитѣ поети на Македония, поезията и страданията на този край за пръвъ пѫть се отразяватъ въ неговитѣ стихотворения. Въ нашата поезия за пръвъ пѫть по-подробно се заговорва за Македония въ стихотворенията на Жинзифова.

Кръстното име на Жинзифова е Ксенофонъ; но отъ ненависть къмъ гърцизма и всичко гръцко той е промѣнилъ името си на Райко и се е подписвалъ подъ литературнитѣ си произведения Райко Жинзифовъ. Въ Гуслярь въ соборъ (Братски трудъ, Москва, 1862, IV, с. 18) четемъ:

Име нека етъ Боянъ,
Здраве, Драганъ иль Стоянъ,
А не гърчко Ксенофонъ,
Или друго — Демофонъ.

Роденъ е въ Велесъ презъ 1839 г. Споредъ Ю. Ивановъ (Свѣтлина, II, 1892, кн. 7, с. 160) Жинзифовъ е

роденъ въ едно отъ битолскитѣ села. Това не ще да е вѣроятно, защото въ очерка за Жинзифова въ „Поэзія славянъ“ (1871) е отбелязано, че Жинзифовъ е роденъ въ Велесъ. А знайно е, че биографичнитѣ сведения въ този очеркъ сж дадени отъ самия Жинзифовъ. Въ биографичния очеркъ въ вестникъ „Автономия“ е отбелязано, че Жинзифовъ е роденъ на 15 февруарий. Дѣдото на Жинзифова по баща е билъ роденъ въ Москополисъ; следъ разорението на този градъ той се преселилъ въ Македония. Бащата на Жинзифова е билъ гръцки възпитаникъ — получилъ университетско образование въ Атина. Знайно е, че по онова време въ Македония, както и на много мѣста въ България, учението е било гръцко; гръцкото влияние е било твърде силно въ по-голѣмитѣ македонски градове; и, следъ откриването на Атинския университетъ, всѣка година мнозина български младежи, особено отъ Македония, сж отивали въ гръцката столица да продължатъ учението си. Въ повечето случаи тия българи сж бивали поддържани отъ гръцкото правителство или отъ отдѣлни благодетели, изучвали сж основно стария и новия гръцки езикъ, добивали сж въ Атина срѣдно и висше образование и нѣкои отъ тѣхъ сж се завръщали въ родината си убедени елинофили, защитници на гръцката елинизаторска политика, а други, както видѣхме, макаръ да сж прекарвали по нѣколко години въ гръцки училища, сж запазвали своето патриотическо чувство и сж се връщали въ отечеството си съ желание да работятъ за неговата просвѣта и свобода.

Следъ като се завърналъ отъ Атина, бащата на Жинзифова се е заловилъ за учителство. Въ Атина той свършва по медицина, но понеже медицината не му дəвала възможность да се прехранва, оставилъ я и се заловилъ за учителство („Автономия“). Но това не изглежда да е вѣроятно. Жинзифовъ се е училъ подъ ржководството на баща си —

първоначалното му образование е било гръцко [Споредъ Ю. Ивановъ, („Свѣтлина“), Жинзифовъ започналъ учението си въ Битоля]. Отъ малъкъ още той усвоилъ добре гръцки езикъ. Училъ и български при учителя Н. Тонджоровъ, нареченъ въ Велесъ Самоковецотъ; другари му сж били А. Петковичъ, Д. Карамфиловичъ и А. Дранdаръ („Автономия“).

Отначало бащата на Жинзифова е билъ учитель по гръцки, но къмъ 1863 г., когато почва да се изостря враждата между българи и гърци, той става учитель въ българското училище (Ю. Ивановъ, „Свѣтлина“).

Въ началото на 1856 г. семейни обстоятелства заставятъ Жинзифова да се откаже за нѣколко време отъ мисъльта да продължи учението си. Като става 16 годишенъ, той се уславя за помощникъ учитель въ българското училище въ Прилепъ, гдето главенъ учитель е билъ известниятъ събирачъ на български народни пѣсни — Димитъръ Миладиновъ. Подъ влияние на своя наставникъ Жинзифовъ започва своята националнопросвѣтителна дейность. Може да се каже, че национализъмътъ на Жинзифова е формиранъ подъ въздействието на Д. Миладинова. Освенъ това, Д. Миладиновъ създава у Жинзифова интересъ къмъ народнитѣ пѣсни, приучва го да ги събира и цени.

За братя Миладинови Жинзифовъ е пазилъ винаги най-добри спомени. Съ смѣлостьта и патриотизма си тѣ винаги сж му служили за примѣръ. Своето преклонение предъ паметьта имъ той е изразилъ въ едно отъ московскитѣ си стихотворения, написано следъ смъртьта на двамата братя и посветено на вдовицата на Димитъръ Миладиновъ („Новобългарска сбирка“):

Запалены свѣкы дьржейки,
На Бугаре пать тѣ свѣтейки,
Безъ хытрость, безъ гордость, безъ злоба
И себѣ си вѣрни до гроба.

Сосъ сърдце смиренно, горещо
Тѣ бранѣха съ слово си вѣщо
Народность, свободж народнж
И вѣрж духовно-свободнж. . .

Жинзифовъ е написалъ очеркъ за братя Миладинови въ „Родное слово“, 1877, с. 263-288. Разказътъ Прошедба (Братски трудъ, III) е посветенъ на Д. Миладиновъ.

Къмъ края на 1857 г. кукушани поканили Д. Миладинова да уреди въ тѣхния градецъ българско училище. Но преди да получи тая покана, Д. Миладиновъ решилъ да замине за Охридъ и Струга („Автономия“). Въ Кукушъ още сжщата година той праща Жинзифова. Тукъ Жинзифовъ веднага се проявява като достоенъ ученикъ на Миладинова. Въ скоро време той успѣва да уреди българско училище и да въведе въ него български езикъ и българско учение.

Преди това, макаръ населението въ Кукушъ да е било българско и учителитѣ да сж били българи, въ черквата и въ училището е господствувалъ гръцки езикъ. Жинзифовъ туря край на гърцизма въ Кукушъ. Въ новоуреденото българско училище сж идвали да се учатъ не само деца, но и възрастни; идвали сж дори и свещеници, които сж съзнавали, че гръцкото богослужение трѣбва да се замѣни съ славянско. Въ тоя градъ Жинзифовъ учителствува до юний 1858 г. Следъ това му се удава случай да продължи ученето си въ Русия.

Както е известно, следъ Кримската война сношенията на българитѣ съ руси се усилватъ, създаватъ се по-благоприятни условия за руско влияние у насъ, и младитѣ българи почватъ да се стремятъ вече не къмъ Атина, а къмъ Одесса и Москва, Подкрепенъ материално отъ Димитра Миладиновъ, Жинзифовъ тръгва за Одесса [Ю. Ивановъ предполага, че е заминалъ заедно съ Константинъ Н. Станишевъ, синъ на Нака Станишевъ. К. Станишевъ отпосле е билъ

директоръ на единъ колежъ въ Москва („Свобода“). Въ „Автономия“ се твърди, че заминаването на К. Станишевъ е дало поводъ да замине и Жинзифовъ, като оставя въ Кукушъ своя наставникъ и благодетель]. Заедно съ други български младежи той е билъ приетъ въ Херсонската Духовна семинария, гдето е предполагалъ да завърши образованието си. Ала по-малкиятъ братъ на Димитра Миладиновъ, Константинъ, който е следвалъ тогазъ по филология въ Московския университетъ, повиква Жинзифова въ Москва. Жинзифовъ, безъ да се колебае, заминава, успѣва да издържи презъ 1860 г. изпитъ за завършенъ гимназиаленъ курсъ и постжпва студентъ въ историко-филологическия факултетъ. Поддържанъ е билъ отъ Славянския благотворителенъ комитетъ. Поддръжката е била твърде незначителна, и Жинзифовъ, както повечето български студенти въ Москва презъ онова време, е живѣлъ при твърде лоши материални условия.

Въ стихотворението си На чуждина (Братски трудъ, IV, с. 39, 41) той описва своя животъ и живота на своитѣ другари българи въ Москва. Стихотворението не се отличава съ поезия — напраздно бихте дирили тукъ нѣкаква поезия — важно е като документъ, който рисува условията, при които сж живѣли българскитѣ студенти въ Москва:

О! въ таѣж странж, въ коѣж не можишь
Да видишь день чистъ и прозраченъ,
Въ станж затворенъ, самичакъ лежишь,
А духъ ти ставатъ дивъ и мраченъ!
Кажи ты, младо, каква сждбина?!..
О! не етъ стая, — свинска кочина,
Ты въ таѣж станж седишь самичакъ,
А гладно сърдце тамбура свиритъ,
И зжби скребтатъ тебѣ клетничакъ,
Утроба не ще да ся миритъ.

И ты лежейки на одъръ дървенъ
Думашь и мислишь, остришь зжбыте,
И гледашь жедно съ погледъ кървенъ
То на таванътъ, то на стѣныте. . .
— — — — — — — — — — —
А сонъ ты выкашъ, а сонъ не идитъ
И въ безсоницж ти току бладашь.
О! за що нѣматъ, кой да те видитъ,
Какво богатство ты самъ си владашь:
Столъ за писмо, столъ за седене,
Искинатъ сюртукъ и панталоны
И двѣ три книги, тѣ за четене,
А ризы немашь, нито пакъ скорны.
Течжтъ прозорцы во станж малкж,
А воздухъ тежокъ, вонеща влага,
На дьрвенъ одъръ тѣло ся валка. . .
— — — — — — — — — — —
Двѣ пары чьрнъ хлѣбъ, и чьрна каша,
То ти етъ ручекъ или вечера. . .

Интересно би било да се проследи отблизо животътъ на българскитѣ студенти въ Москва и да се изяснятъ отношенията на московскитѣ българи къмъ руската срѣда, а особено къмъ духовния животъ на руската интелегенция презъ 50-тѣ и 60-тѣ години. Българитѣ студенти въ Москва сж съставяли особенъ кржгъ. Първиятъ кржгъ сж били българитѣ въ Одесса: Геровъ, Чинтуловъ, Богоровъ, Мутева. Другиятъ кржгъ сж били българитѣ въ Москва: втората половина на 50-тѣ години (следъ Кримската война) и презъ 60-тѣ години. Тия български младежи въ Москва сж се развивали и сж опредѣляли посоката на своята литературна и просвѣтна дейность подъ въздействието на руската култура и литература; тѣ сж възприемали либералнитѣ условия на тогавашната руска интелигенция и се явяватъ у насъ най-ревностни носители

на руското влияние, което е било той благотворно за развитието на новобългарската литература. А презъ 50-тѣ години въ Москва сж се учили Х. Даскаловъ, който е писалъ въ рускитѣ вестници статии по черковния въпросъ, Сава Филаретовъ, известенъ софийски учитель и благодетель, и Никола Катрановъ — сжщиятъ онзи Катрановъ, който е послужилъ за прототипъ на Тургеневия Инсаровъ въ „Наканунѣ"; презъ 60-тѣ години следватъ въ Московския университетъ Константинъ Миладиновъ, Жинзифовъ, Нешо Бончевъ, В. Поповичъ. Тамъ сж живѣли презъ 60-тѣ години Л. Каравеловъ, Конст. Геровъ. Безъ съмнение и върху тѣхъ е оказала значително влияние руската литература и руската обществена мисъль. За жалость, ние нѣмаме още достатъчно данни, за да проучимъ отблизо размѣритѣ на това влияние, но можемъ да се надѣваме, че такива данни ще се изнесътъ по-нататъкъ. Може би, неиздаденитѣ и непроучени още ржкописи на Жинзифова, които сж запазени въ Москва (споредъ съобщението на С. С. Бобчевъ въ неговата статия за Жинзифовъ), ще разкриятъ нѣкои интересни страни въ духовния животъ на московскитѣ българи и ще хвърлятъ повече свѣтлина върху литературнитѣ и обществени интереси, които сж ржководили тия българи. Тѣ сж се движили обикновено въ рускитѣ славянофилски срѣди, поддавали сж се на влиянието на славянофилски идеи; тѣхнитѣ славянофилски увлѣчения ние можемъ да проследимъ, както въ произведенията на Жинзифова, така и въ разказитѣ и пѣснитѣ на Каравелова. Въ Московския университетъ българскитѣ студенти сж слушали лекциитѣ на романтично настроенитѣ слависти — Погодинъ, Буслаевъ, — на руския историкъ С. М. Соловевъ.

За студентския животъ на Жинзифова твърде малко се знае. Въ университета той ще да е слушалъ лекциитѣ на известнитѣ руски учени: Погодинъ, Соловевъ, Буслаевъ.

Въ 1864 г. Жинзифовъ завършва университетското си образование съ степень кандидатъ. Той не се завръща въ родината си — неизвестно по какви причини; може би, боялъ се е отъ преследвания и опасности — предпочита да остане въ Русия и да се посвети тамъ на литературна и педагогическа дейность. На 17 февруарий 1866 г. е билъ назначенъ „сверхщатный учитель“ въ Лазаревскиятъ институтъ въ Москва, а презъ есеньта, сѫщата година, е билъ назначенъ редовенъ гимназиаленъ учитель („Автономия“). Преподавалъ е гръцки езикъ. Учителствувалъ е до края на живота си въ московскитѣ гимназии и въ лицея на цесаревича Николая. Споредъ очерка въ „Поэзія славянъ“, вече презъ 1871 г. Жинзифовъ е билъ учитель въ този лицей; а споредъ вестникъ „Автономия“, той е билъ назначенъ въ лицея презъ 1873 г. Първото е по-вѣрояно — „Въ настоящее время (1871) Ж. живетъ въ Москвѣ и занимаетъ мѣсто преподавателя въ Лицеѣ Цесаревича Николая“ (Н. Гербель, Поэзія Сланянъ, 1871, с. 309). Награждаванъ е билъ за усърдна педагогическа дейность, а презъ 1875 г. е билъ произведенъ колежки съветникъ. Както се вижда, не еималъ намѣрение да се връща и установява въ България. Само два пѫти посетилъ родното си мѣсто, и то за твърде кратко време, защото е билъ заподозрѣнъ отъ турската властъ (?). Жинзифовъ се поминалъ, 38 годишенъ, на 15 февруарий 1877 г. [Тази дата е посочена у Ю. Иванова („Свѣтлина“), въ „Автономия“, и у Бобчева. Споредъ Дринова, Жинзифовъ е починалъ на 16 февруарий 1877 г. (Псп., кн. 19, 20, с. II)]. Отрано още здравето му е било сломено отъ несгодитѣ на студенческия животъ, а, може би и отъ алкохола. Презъ последнитѣ години на живота си съ алкохола Жинзифовъ е заглушавалъ скърбитѣ на една нерадостна самотность и своята тѫга по родината — тая тѫга, на която той дава изразъ тъй често въ своитѣ стихотворни

признания. Погребанъ е билъ тържествено въ Даниловскитѣ гробища (споредъ Бобчева; а споредъ „Автономия“ въ Ваганковскитѣ гробища). Неговата смърть е била отбелязана въ нѣкои руски списания и вѣстници (Православное обозрѣніе, 1877, февр., мартъ; Московскія вѣдомости, 1877, № 41; Газета Гатцука, 1877, бр. 7, 13). Отзивитѣ на неговитѣ познайници и ученици свидетелствуватъ, че Жинзифовъ е билъ обичанъ и почитанъ отъ всички, които сж го познавали отблизо. Надъ гроба му е издигнатъ паметникъ отъ неговитѣ признателни ученици („Автономия“).

II

Книжовната дейность на Жинзифова. — Първитѣ му опити. — Оригинални и преводни стихотворения. — Публицистични статии въ руски списания и вестници. — Какви идеи е прокарвалъ въ тѣхъ. — Славянофилското съзнание на Жинзифова и литературнитѣ му занятия.

Своята литературна дейность Жинзифовъ започва още като студентъ. Първитѣ си опити е печаталъ въ сбиркитѣ Братски трудъ, издавани отъ българскитѣ студенти въ Москва. Въ тия сбирки, които сж били издавани, както изглежда, по негова инициатива, той помѣства множество преводни и оригинални стихотворения и единъ разказъ Прошедба (Разходка) въ кн. 3. Цѣлата четвърта книга на „Братски трудъ“, издадена въ Москва презъ 1862 г., съдържа стихотворения на Жинзифова. Презъ 1863 г. Жинзифовъ издава, пакъ въ Москва, Новобългарска сбирка, която съдържа: 1) Слово за пълкътъ Игоревъ, преводъ отъ Старо-Русскій языкъ, 2) Краледворска ржкописъ, преводъ отъ чешскій языкъ, 3) Гусляръ Тараса Шевченка преводъ отъ Мало-Русско нарѣчіе и 4) Новобългарска гусла — съдържа четири оригинални стихотвоения.

Презь 1867 г., споредъ „Автономия“, Жинзифовъ е превелъ на руски и издалъ отдѣлно Древняя болгарская пѣсня объ Орфеѣ (Изъ сбирката на Ст. Верковича).

Презъ 1870 г. излиза въ Браила Кървава кошуля. Приказска изъ съврѣменийтъ българскій животъ, . . (2-ро издание на „Автономия“, 1899 г.)

Отдѣлни свои произведения, преводни и оригинални, Жинзифовъ е помѣствалъ въ различни български списания

и вестници — напримѣръ, въ Браилското периодическо списание (г. I, кн. I) Дунавска пѣсня; въ „Общъ трудъ“, (Болградъ, г. I. 1868, кн. 3) преводъ изъ Шевченко; въ „Читалище“ (Цариградъ, г. I—III), и вестникъ „Вѣкъ“ (Цариградъ, г. I, 1875, бр. 12, 21) два превода отъ Шевченко.

Освенъ стихотворения, Жинзифовъ е писалъ и публицистични статии въ нѣкои руски списания и вестници.

Заслужва да кажемъ две думи за неговитѣ статии.

Съ тѣхъ той е запознавалъ руското общество съ политическото и духовно състояние на българитѣ, давалъ е сведения по черковния въпросъ, обяснявалъ е причинитѣ на гръко-българската черковна борба, като е изтъквалъ при това справедливостьта на българскитѣ искания. Отначало руското общество не е имало вѣрна и ясна представа за причинитѣ и размѣра на черковната борба. Самитѣ официални руски вестници сѫ държали това общество въ заблуждение и сѫ скривали сѫщинското положение на работата, като сѫ представяли българскитѣ искания за несправедливи и незаконни; българското движение се е представяло въ официалния руски печатъ като вредно за цѣлостьта на православната черква, създадено изкуствено отъ нѣколцина амбицирани българи. Самото руско правителство, както се установява отъ издирванията въ архивитѣ на руската легация въ Цариградъ, не е искало да се създава разцепление въ източноправославната черква; както е известно, тази черква е била едно отъ важнитѣ срѣдства на руската политика на Истокъ — чрезъ тази политика тя е разширявала своето влияние срѣдъ източното православие. Руското правителство е схващало, че откѫсването на българитѣ отъ гръцката патриаршия ще има не само черковно, но и политическо значение, а за официална Русия не е било желателно да се откѫсватъ единъ отъ другъ, политически или духовно, онѣзи православни народи, които тя е желаела да използува, въ

тѣхната религиозна и черковна цѣлость, за своитѣ политически задачи на Изтокъ. Тъй че, съобразно съ своитѣ скрити цели, правителството е осведомявало едностранчиво, а често и съвсемъ невѣрно, руското общество върху българския черковенъ въпросъ. Ето защо, представителитѣ на нашата будна интелигенция въ Русия си поставятъ за цель да изложатъ самата действителность, да разкриятъ цѣлата истина на гръко-българскитѣ отношения. Презъ 1857 и 1858 г. се появяватъ въ Руская Беседа и Русскій Вѣстникъ статиитѣ на студента Х. Даскаловъ, въ които се защищаватъ българскитѣ искания. Тия статии сж били посрещнати твърде враждебно отъ по-високитѣ руски кржгове, които сж осжждали борбата на българитѣ. Самитѣ гърци, чрезъ своитѣ агенти и защитници въ Русия, сж се грижили да държатъ руситѣ въ заблуждение. Само рускитѣ славянофили, начело съ Ив. Серг. Аксаковъ, излизатъ да защитятъ българскитѣ искания и въ своитѣ вестници често се занимаватъ съ черковния въпросъ. Най-енергично е защищавалъ българитѣ Аксаковъ, който съ своитѣ статии по черковния въпросъ е създавалъ срѣдъ руското общество настроение въ полза на българитѣ. Жинзифовъ ревностно е помагалъ на Аксакова съ статии и съ сведения за истинскитѣ отношения между българи и гърци. Почти въ всѣки брой на редактиранитѣ отъ Аксакова вестници День и Москва той е помѣствалъ подробни сведения за развитието на борбата. Освенъ въ Аксаковитѣ вестници, Жинзифовъ е печаталъ статии и сведения въ религиозното списание Православное обозрѣніе, чийто редактори сж били горещи почитатели на Аксакова; въ Современная лѣтопись („при Русскій вѣстникъ“), дори и въ Московскія вѣдомости (Срв. М. Дриновъ. Споменъ за И. С. Аксаковъ. Псп., 1886, кн. 19, 20, с 10-11.)

Статиитѣ на Аксакова, както и статиитѣ на Жинзифова, оказватъ известно въздействие върху руското общество, създаватъ у него по-живъ интересъ къмъ българскитѣ работи и разкриватъ истината по черковния въпросъ. Въ тия статии ясно се изтъква националния характеръ на гръко-българската черковна разпря, посочва се, че черковната борба не е борба за религиозно отцепване, а за съхранение на една славянска народность. Руското общество почва да се отнася съ симпатия къмъ българитѣ и къмъ тѣхната борба съ гърцитѣ, да взема по-живо участие въ българскитѣ работи, изобщо; това обстоятелство е принудило по-късно руското правителство да се намѣси по-енергично въ черковната борба и да застави турската власть да тури край на споровετѣ и стълкновенията между българи и гърци, като удовлетвори, ако не всичкитѣ, то поне по-главнитѣ български искания. Още единъ фактъ, който свидетелствува за влиянието на общественото мнение, на общественитѣ настроения върху руското правителство. Другъ фактъ — това е освобождението на България.

Нѣколко месеца преди войната Жинзифовъ, по поржка на Аксакова, почналъ да съставя пѫтеводитель за рускитѣ войски по Македония; но този пѫтеводитель на Жинзифова, поради смъртьта му, останалъ недовършенъ (Дриновъ, Псп., кн. 19, 20, с. 11).

Презъ 1867 г. Жиизифовъ напечаталъ въ в. Время на Бурмова дълга статия подъ заглавие Отношенията на Византийскитѣ императори къмъ България въ царуването на прѣдпослѣдния български царь Александра Асѣня.

На славянския съборъ въ Москва презъ май 1867 г. Жинзифовъ е произнесълъ речь, която е напечатана въ „Всероссійская этногр. выставка и славянскій съѣздъ въ маѣ, 1867, Москва, с. 371 нт. Въ тази речь (преведена на

български въ студията на Бобчева за Жинзифова, с. 28-30) се говори главно за България и българитѣ (срв. бележкитѣ на Иречекъ за нея, Псп., 1883, кн. 4, с. 160-161). Отношението на рускитѣ славянофили къмъ московскитѣ българи, и частно къмъ Жинзифова е доста интересно. То заслужва по-особено внимание. Не случайно славянството заема въ стихотворенията на Жинзифова заслужено мѣсто. Не сж случайни и преводитѣ на Жинзифова — Слово о полку и Краледворска ржкопись.

III

Стихотворенията на Жинзифовъ. — Отзиви за него като поетъ. — Стихотворения — публицистични разсѫждения. — Епитети, фигури и художествени наречия у Жинзифова. — Природни картини. — Стихътъ на Жинзифова. — Езикътъ му — съ особеноститѣ на македонското наречие. — Изкуствени черковнославянски форми и постройки.

Какво представляватъ стихотворенията на Жинзифова? Предварително трѣбва да отбележимъ, че Жинзифовъ не е притежавалъ поетическа дарба. Наистина, душата му е била препълнена, той е ималъ твърде много да каже, ала не е притежавалъ способността да даде поетически изразъ на своитѣ мисли и чувства. Преувеличаватъ всички ония, които считатъ Жинзифова за поетъ:

„Жинзифовъ е билъ поетъ; това име му е вече дадено (Газета Гатцука, 1877, бр. 7; Поэзія славянъ, Гербель. с. 634; Исторія славянскихъ литературъ, Пыпинъ. 1879, с. 122; Исторія Болгаръ, Иречекъ. Одесса, с. 734) той е писалъ, както видѣхме множество поетически работи. . . “ (срв. Бобчевъ, 15). „Лѣтописитѣ на българското възраждание за всѣкога ще го помнятъ като въодушевенъ дѣятель и като даровитъ поетъ“ (К. Иречекъ, Псп., IV, 1883, с. 159).

Въ сѫщность вѫтрешниятъ миръ на Жинзифова е твърде беденъ откъмъ поетически идеи и образи. Неговата поетическа инвенция (доколкото тукъ може да става дума за поетическа инвенция, за поетическа изобретателность) е отъ твърде ограниченъ размѣръ; създанията на неговото въображение не се отличаватъ съ живость и разнообразие. Напраздно бихме дирили въ неговитѣ стихове завършени художествени образи, по-значителни поетически чувства и

настроения, които да свидетелствуватъ, да ни убеждаватъ, че стихотворнитѣ произведения на Жинзифова сѫ възникнали отъ една вѫтрешна необходимость, че тѣ сѫ плодъ на движенията, на полета на една поетическа, творческа душа. Безъ съмнение, въ много случаи той е писалъ подъ натиска на силни чувства — това не може да се отрече, — обаче тия чувства не се превръщатъ въ поетическо вдъхновение, не се изясняватъ, не кристализиратъ въ художествени образи, не сѫ затворени въ художествени форми. Като у Младена въ Кървава пѣсень (пѣсень V): пѣснитѣ му оставатъ недоизпѣти. — „И все пакъ зарадъ тѣхъ сърцето често чезне и спомня си ги то. . .“ Струва му се, че всичко е ясно въ душата му — всичко преживява дълбоко: „И все пакъ ясенъ умъ се биеше несвѣстно, че нему гения съ усмивка не огре трудътъ за пѣсеньта — и тъмнà тя умре, едвамъ докосната до думитѣ“. . .

Много отъ произведенията на Жинзифова не сѫ нищо друго, освенъ публицистични разсѫждения, изложени въ неправилни и непоетични стихове. Като ги чете човѣкъ, безъ да ще идва до заключение, че много по-свободно и по-ясно би се изказалъ тѣхниятъ авторъ на неизмѣрена речь, въ една публицистична статия, напримѣръ. Въ стихотворенията си той говори за произволитѣ на турци и гърци, за страданията на българитѣ, възмущава се, оплаква се, размисля и въ повечето случаи изпада въ прозаиченъ, по-точно, публистиченъ тонъ. Примѣри за това се срѣщатъ почти на всѣка страница — ето единъ отъ Гуслярь въ соборъ:

Видите го! онъ старецъ и орачъ
Ся трудитъ онъ и нощь и день. . .
— — — — — — — — — —
Продаватъ си онъ послѣденъ волъ,
Продаватъ последна овца
И пакъ останватъ безъ риза, голъ,

И гладни сетъ клети дѣца.
Не знаитъ празникъ ни добъръ день. . .
— — — — — — — — — — —
За кого готвитъ неговъ трудъ съ потъ
Кому онъ даватъ свой имотъ?
На Ага-та и въ Царевъ-градъ
И на хитъръ золъ Фанариотъ. . .

Епитететѣ, фигуритѣ, художественитѣ наречия, съ които си служи той, изобщо взето, сж въ повечето случаи безжизнени, непоетични, стереотипни — въ тѣхъ ние не забелязваме никаква свежесть и оригиналность. Като рисува природни картини, най-често Жинзифовъ не излиза отъ свои субективни поетически възприятия, а си служи съ твърде обикновени и неизразителни епитети и сравнения, които толкозъ често се срѣщатъ и употрѣбяватъ дори и отъ найбездарния стихоплетъ, че вече никому не правятъ впечатление. Тъй, напримѣръ, въ стиховетѣ на Жинзифова полята и градинитѣ сж винаги кичести, плодоносни, зелени; вѣтърътъ е прохладенъ; изворътъ студенъ, небето ясно или облачно; слънцето блести. . .; дори и когато говори за месеца, Жинзифовъ трудно може да намѣри нѣкой другъ глаголъ — въ неговитѣ стихове и месецътъ, сжщо като слънцето, блести. Срѣщатъ се тукъ-тамъ епитети, взети отъ народната пѣсень — ягнета руди, вити върби, тополи високи, тенки, сѣнки дебели. . .

Съ сжщата баналность и стереотипность се отличаватъ и сравненията на Жинзифова: „И неусѣтно какъ свѣщъ ся топишъ. . .“ „Какъ цвѣте полско първа ти младость“. „Мало по мало вѣнитъ и гинитъ. . .“ „Какъ цвѣте ся сушитъ въ градина, |Гдѣ бистра вода не извиратъ,| Такъ младо во тая чуждина| Безъ врѣме ся сушитъ, умиратъ. . .“ „Растѣхъ я, растѣхъ како китка въ поляна“. . .

До каква степень е безпомощенъ Жинзифовъ, когато рисува природна картина, доколко е беденъ откъмъ по-значителни поетически възприятия, доколко е лишенъ отъ способность за поетическо изображение, това се вижда, напримѣръ, отъ начина, по който той рисува захождането на слънцето или изгрѣването на луната. На нѣколко мѣста въ стихотворенията си той се опитва да нарисува тия картини и навредъ си служи съ едни и сѫщи неизразителни и оскждни срѣдства: „Сълнце захождатъ и слабо грѣитъ“... ... „Тамъ на вечеръ сълнце ся скриватъ задъ та гѫста планина...“ „Из-задъ гора мѣсечина пълна |Гордо, полека по небе бльска... Мѣсечина сияитъ и грѣитъ...“ „А из-задъ гора мѣсечина изпливатъ| По ведро ми небе...“

И все не успѣва да изгрѣе сѫщинската луна — луната на поезията.

Само когато рисува природата на своето родно мѣсто, долинитѣ на Вардаръ, южнитѣ лѣтни вечери, той, наистина, успѣва да загатне за една природна картина, която му е направила силно впечатление и е оставила въ душата му незаличимъ споменъ. Но и въ тия случаи, понеже е лишенъ отъ поетическа наблюдателность и не разполага съ необходимитѣ изобразителни срѣдства, той не успѣва да създаде една издържана и завършена картина.

При това, стихътъ на Жинзифова не се отличава съ естествено движение и вѫтрешна музикалность. Въ твърде рѣдки случаи той успѣва да спази единъ опредѣленъ размѣръ, една метрическа форма, безъ обаче да се опита да постави тази форма въ зависимость отъ самото съдържание. Въ много случаи между формата и съдържанието, между външното движение на стиха и характера на чувството или мисъльта, нѣма нищо общо. Стихотворниятъ размѣръ на много мѣста не е издържанъ. Твърде често, безъ да е оправдано това отъ нѣкакви художествени съображения,

Жинзифовъ се отклонява отъ началния размѣръ, пренебрегва равномѣрния брой на сричкитѣ и съвсемъ игнорира музикалнитѣ форми на стихосложението, игнорира, изобщо, всѣка музикалность, безъ която е немислима поезията. Освенъ това, той не се бави много надъ римитѣ, защото не е строгъ въ избора имъ. Тъй, напримѣръ, той смѣло римува: склонятъ — велятъ, корсеты — лакти, тежко — крехко, младоженкѫ — вѣйкѫ, доба — молба, става — радва, коски — конски (Братски трудъ, IV, с. 49, 36, 33, 29, 28, 27). Понѣкога, за да добие рима или за да спази стихотворния размѣръ, той промѣня произволно ударенията на думитѣ: Яворо̀вѫ — нова, Бояно̀вѫ, Кириллòво — слово, сберетѐся; (Бр. тр., IV, с. 25, 26, 24, 8), пресвѐта (Новобългарска сбирка, с. 175). Когато му е трудно да намѣри рима, нарушава реда на римитѣ и започва да пише неримувани стихове. За да изтъкнемъ още една особеность на Жинзифовитѣ стихотворения, трѣбва да отбележимъ, че тѣ не сѫ написани на литературенъ български езикъ: Жинзифовъ се придържа въ особеноститѣ на македонското наречие. Мѣстоимения: я, онъ, она; у нихъ...; спомагателната форма ке: ке раскажамъ, я ке ги поминамъ...; въ нѣкои случаи употрѣбява ще...; глаголи 1 л., сегашно време, съ окончание м: ке раскажамъ, я ке ги поминамъ...; 3 л., ед. ч., сег. вр., окончание т: (она) ся вьрщатъ, душа ми нѣмеитъ, мѣсечина испливатъ. Или (изъ Кървава кошуля):

Дека турчина ке стретитъ,
Нему пѫть да правитъ,
И да мълчитъ, кога турчинъ
Него псуватъ, хулитъ...

Изобщо, до македонското наречие Жинзифовъ се доближава както съ фонетичнитѣ и морфологични особености на своя езикъ, тъй сѫщо и съ своя речникъ и синтаксисъ.

Езикътъ на Жинзифова се отличава и съ друга една характерна черта — на много мѣста Жинзифовъ си служи съ изкуствени черковнославянски форми и конструкции, които не се срѣщатъ нито въ общеприетия литературенъ езикъ, нито въ живия народенъ говоръ. Въ това отношение той напомня Раковски, отъ чиито произведения твърде много се е възхищавалъ. Имаме основание да говоримъ за влияние на Раковски върху Жинзифова. Само че Жинзифовъ не отива до такива крайности, до каквито отива Раковски. Жинзифовъ е по-въздържанъ и винаги гледа да изрази мисъльта си въ една сравнително по-ясна, по-достжпна форма.

Ние отбелязахме почти всички по-важни формални особености на Жинзифовитѣ стихотворения, за да подчертаемъ изказаната въ началото мисъль, че това, което ни е оставилъ Жинзифовъ, не може да се нарече поезия въ сжщинския смисълъ на думата.

IV

Основни мотиви въ „поезията“ на Жинзифова. — Каква стойность притежаватъ стихотворенията. — Скръбьта по родината. — Основно настроение въ тѣхъ. — Стихотворения, въ които Жинзифовъ рисува своитѣ страдания, а сѫщо и страданията на своитѣ събратя въ чужбина. — Народни страдания. — Националнопросвѣтителни възгледи и идеали.

Съ стихотворенията си Жинзифовъ е постигналъ само едно: можалъ е да ни загатне за своя интименъ, вѫтрешенъ миръ, за идеалитѣ, които сѫ го възпламенявали презъ цѣлъ животъ, и за скърбитѣ, които никога не сѫ го напущали. Въ стихотворенията му е изразенъ неговиятъ патриотизъмъ, изразена е неговата привързаность къмъ всичко българско и, най-сетне, неговата болезнена носталгия, неговата скръбь по родината. За всичко това Жинзифовъ е съумѣлъ да ни разкаже, но не е съумѣлъ и не е могълъ да го изрази като поетъ. Защото, както отбелязахме, не еималъ дарбата на поетъ, който обобщава въ поетически образи своитѣ наблюдения надъ живота и своитѣ собствени преживѣвания, и въ чиито произведения се сливатъ въ неразложима художествена цѣлость формата и съдържанието. За Жинзифова е важно да се изрази, да се изкаже какъ да е — важно е съдържанието; по отношение на формата както споменахме, той не е придирчивъ, а, напротивъ, твърде безразборенъ.

Но, въпрѣки това, тия стихотворения иматъ за насъ известна стойность, не художествена, разбира се. Въ тѣхъ Жинзифовъ е разказалъ не само своя личенъ животъ, но и живота на мнозина свои събратя, които, като него, сѫ били осѫдени да изтлѣятъ далеко отъ родината си. Тия стихотворения сѫ важни като документи за духовния животъ на

нашата будна интелигенция преди освобождението; ако искаме да изяснимъ единъ характеренъ моментъ въ историята на тази интелигенция — на оная часть отъ нея, която е живѣла въ чужбина; и ако искаме да изяснимъ по-отблизо нейното отношение къмъ отечеството и народа, нейното самочувствие, нейнитѣ идеали и настроения, ние, безъ друго, трѣбва да се спремъ на Жинзифовитѣ стихотворения.

Тѣ сж ценни не въ художествено отношение, а съ съдържанието си, и още — което е твърде характерно за тия стихотворения — съ искреностьта си. Задъ тия тромави, но проникнати отъ искреность стихове, ние съзираме образа на човѣкъ, който твърде много е страдалъ и когото е сломилъ единъ нерадостенъ животъ — „Далечь отъ бащинж, далечь отъ роднины“ (Братски трудъ, IV, Москва, 1862, с. 7).

Откъмъ мотиви лириката на Жинзифова носи предимно патриотически характеръ.

Единъ отъ основнитѣ мотиви на неговитѣ стихотворения е скръбьта по родината. Въ чужбина Жинзифовъ често си спомня за своята родина и за близкитѣ си, за радоститѣ на детинството, и тия спомени никога не го напущатъ (Млади години, Бр. тр., IV, с. 44):

Още я помнамъ тіѣ годины,
Младъ ми животъ, младж ми добж,
Наши полета, наши градины,
И ке ги помнамъ доръ до гроба.

Обстановката, при която живѣе Жинзифовъ въ чужбина, му напомня твърде често за родината, защото е контрастъ на оная обстановка, при която е живѣлъ нѣкога. Суровата намръщена северна природа събужда у него копнежъ къмъ свѣтлитѣ южни страни. Споменътъ за близкитѣ го кара да чувствува още по-силно скръбьта на самотния животъ въ чужбина (На чуждинж, Бр. тр., IV, с. 39-40):

— — — — — — — — — —

Въ странѫ далечнѫ, съ природѫ дивѫ,
Гдѣ буйни сѣверъ страшно вѣитъ,
Гдѣ силенъ мразъ камень пробива,
Гдѣ сълнце денемъ не си грѣитъ,
Гдѣ вѣитъ страшна виулица,
Гдѣ човѣкъ надворъ одвай дышитъ,
Гдѣ замързнуватъ на лѣть птица,
Гдѣ вихра всичко пѫтемъ бришитъ. . .

Следъ това рисува мизерната обстановка, при която живѣе; тѣсна и влажна стая; гладъ.

И ты не стпавашъ, но ты сонуваш,
Странѫ знайнѫ, странѫ домашнѫ,
И твои братя си наумуваш,
Напреженъ животъ, радость тогдашнѫ,
Кичесты полета, долины,
Утренни вѣтеръ, прѣсенъ, прохладенъ,
И миризливы южны градины. . .

Въ своитѣ стихотворения Жинзифовъ често се спира да рисува родни пейзажи — и по всичко се вижда, че той ги рисува съ любовь и съ увлѣчение, като се старае да възобнови въ паметьта си всѣка подробность, която би оживила още повече неговитѣ спомени.

Въ Безсоница (Новобългарска сбирка, Москва, 1863, с. 182-183) той рисува зеленитѣ долини край Вардаръ, гдето е прекаралъ детинството си:

Овдешенъ не сумъ; я се родихъ далеко,
Во южнѫ и топлѫ странѫ,
Мене отхрани, послѣ майчино млеко,
Вардарска быстра вода.
Растѣхъ я, растѣхъ како киткѫ въ полянѫ,

Злобѫ никаквѫ немахъ я,
Майка ме галеше радостна, засмѣнна,
За нищо не ся грыжехъ я.
О! за що не забравамъ млады години,
Дѣтинство, най-харный даръ,
Кичести полета, зелены градины,
Младый сосъ овцы овчарь! . .
Сѣнки дебелы, вы сѣнки, липовы сѣнки,
Вардарскій брегъ съ тревѫ покрытъ,
Виты вьрбы, тополы высокы, тенки,
На долины чудесенъ видъ!
Сосъ васъ я поминахъ най-харнѫ си добѫ,
Вы влѣхте въ мене тишинѫ,
Исто какъ вы, я бѣхъ невиненъ, безъ злобѫ,
Той свѣтъ бѣ ми хубавина.
На утро ли, кога славей малка птица,
Въ шипецъ, въ глѫбокѫ зорѫ,
Пѣитъ и свѣтитъ на небото зорница,
И тревѫ обливатъ роса;
И тихійтъ вѣтеръ младыте листя нишатъ
Слабо, а Вардаръ си шуми;
Ягнета руды ся разбудватъ и дышатъ
Съ прохладѫ, а млады момы,
Сонъ ги оставилъ, рѫкавы засучили,
И сосъ двѣ стомни во рѫцѣ,
Бързатъ конъ студенъ изворъ, безгрѣшны, милы,
Си омыватъ бѣло лице.

Но най-незабравими за Жинзифова сѫ споменитѣ за лѣтнитѣ вечери на югъ, когато жетваркитѣ се връщатъ съ пѣсни отъ полята (Млади години, Бр. тр., IV, с. 41-44):

Накитена земля плодоносна,
Негдѣ далечь славей с'отзива,

Сълнце захождатъ и слабо грѣитъ,
Ведро етъ небо, мирно, чисто;
Вѣтеръ вечеренъ тихо си вѣитъ,
Само навеждатъ класъ на жито
И тихо шумѫтъ зелени листя. . .
— — — — — — — — —
Сълнце зайде задъ горѫтѫ близкѫ,
Изъ задъ горѫ мѣсечина пълна
Гордо, полека, по небо бльска,
Птица главѫ си подъ крыло загърна.
Спиѫтъ птицы въ седала спокойни,
Вѣтеръ вечеренъ тихо си вѣитъ,
Небо си китатъ звѣзды безбройни,
Съ нихъ мѣсечина сяитъ и грѣитъ.

Или (На чуждинѫ, Бр. тр., IV, с. 39-40):

Помнишь, на вечерь при вечерницѫ,
Моми жетварки идѫтъ отъ нивѫ
— — — — — — — — —
Милна имъ пѣсня далечъ с'отзива.

И отново въ Млади години (Бр. тр., IV, с. 41-44);

Край наши полета плодородны,
Вървѫтъ край кичести градины,
Пѣсни си пѣѫтъ, пѣсни народни,
Думи имъ сетъ живи и силни. . .

Сѫщиятъ споменъ е възпроизведенъ и въ стихотворението Безсоница (Новобълг. сб., с. 185):

Па кога тамъ, на вечерь, сълнце ся скрыватъ
Задъ тѫ гѫстѫ планинѫ,
А изъ-задъ горѫ мѣсечина испливватъ
По ведро ми небо, она

Съ ясенъ свѣтъ осребруватъ класы на жито,
Свѣтитъ на жетваркы въ пѫть;
Редъ отъ жетварки, пѣейки гласовито,
По зелено поле идѫтъ.
Смирно, нога до нога, рамо до рамо,
Сьрпъ у нихъ за поясъ свѣти. . .

Характерно е, че въ единственото си любовно стихотворение, Близъ рѣката Вардаръ... (Бр. тр., IV, с. 34-35), Жинзифовъ дава изразъ повече на своя копнежъ за родината, отколкото на любовния си копнежъ: първиятъ е посиленъ отъ втория. Жинзифовъ дири освобождение отъ страданията не толкозъ въ радостната любовь, колкото въ спомена за родната природа, срѣдъ която е прекаралъ детинството си и къмъ която се стреми тъй болезнено:

Близъ рѣкѫтѫ Вардаръ има планина,
При неѭ полянѫ, широка она,
А въ таѭ полянѫ кичеста трава. . .
— — — — — — — — — —
Тамъ распусналъ си гранки яворъ высокъ,
Онъ пълноцвѣтенъ, гѫстолистъ и широкъ,
И той яворъ зготвилъ намъ шаторъ сѣнливъ,
Подъ него я сѣдамъ нажаленъ, сьлзливъ.

Тамо, ты мила, дойди при той си рай,
При мене сѣдни и цѣлувкѫ ми дай,
Съ погледъ умиленъ на мене погледни,
Горки ми сльзы и тѫгѫ изгони.

Утехата на обичьта Жинзифовъ най-силно би почувствувалъ не другаде нѣкѫде, а въ родния си кѫтъ.

Това е, може би, подражание на Козлова — Есть тихая роща у бистрыхъ ключей:

Есть тихая роща у бистрыхъ ключей —
И днемъ тамъ и ночью поетъ соловей,
Тамъ алыя розы, красуясь, цвѣтутъ. . .
— — — — — — — — — —
Той рощи зеленой мнѣ вѣкъ не забытъ. . .

Но споменътъ за детинството и родината доставятъ на Жинзифова не една реална, а една илюзорна, мимолѣтна радость. Следъ това той отново се сблъсква съ действителностьта, която дисхармонира съ споменитѣ и поражда у него само скръбь. Тукъ ще отбележимъ втория мотивъ, който характеризира стиховетѣ на Жинзифова и който е въ вжтрешна връзка съ неговото патриотическо чувство. Въ втората група стихотворения той рисува своитѣ страдания на чужбина — страдания, които се мотивиратъ не само отъ нерадостния животъ срѣдъ една чужда действителность и една сурова природа, но и отъ мисъльта за теглото на поробения народъ. Още като студентъ — въ цитираното стихотворение На чуждинж — тия страдания Жинзифовъ възпроизвежда не като нѣщо изключително свое, а като характерни за повечето негови събратя българи, на които е сждено да живѣятъ далечъ отъ отечеството си, безъ нѣкога да преставатъ да мислятъ и да се грижатъ за народа си. Скръбьта, която поражда у него чуждата действителность, тжгата по отечеството, мисъльта за поробения народъ, усилието да се облекчи неговата участь — всичко това гнети Жинзифова, той е уморенъ и иска спокойствие (Гласъ, Бр. тр., IV, с. 7):

Душевнж я искамъ тишинж,
Че клето ми сърдце доста вече страда. . .

Трѣбва да отбележимъ, че тая жалба, този копнежъ за спокойствие и тишина долавяме не само у Жинзифова, но и въ други дейци на нашето възраждане. Има моменти, когато

тѣ се чувствуватъ уморени, отпаднали, угнетени отъ упорита, непрекѫсната и жестока борба — чуствуватъ силитѣ си сломени; следъ дълги усилия, следъ като сѫ пожертвували и здравето си, и идеалитѣ си за лично щастие, следъ като сѫ се посветили всецѣло на своя народъ, тѣ забелезватъ, че постигнатия успѣхъ е твърде незначителенъ въ сравнение съ тѣхнитѣ неимовѣрни усилия и страдания и, че сѫ потрѣбни нови усилия, нова енергия, за да се постигне нѣщо — и, въ такъвъ единъ моментъ, тѣ не желаятъ нищо друго, освенъ да отдъхнатъ, да се отдръпнатъ отъ свѣта и да се уединятъ. Когато разглеждахме Славейкова, ние загатнахме за такива настроения, които го обзематъ понѣкога — въ неговата поезия ние срѣщаме стихове, въ които той изповѣдва, че вече е уморенъ и се чувствува безсиленъ да води по-нататъкъ една борба, въ която е изчерпалъ всичката енергия, всичкитѣ си духовни и физически сили. Сѫщо така и Жинзифовъ възклицава:

Душевнѫ я искамъ тишинѫ,
Че клето ми сърдце доста вече страда. . .

Но желанието за отдихъ и душевна тишина е едно неизпълнено желание — една мечта, която никога нѣма да се осѫществи.

Жинзифовъ мѫчително съзнава, че спокойствие никога и нигде нѣма да намѣри и, че му е отсѫдена ранна смърть въ чужбина. Той предчувствува, че страданията и усилениятъ трудъ сѫ го сломили окончателно и че ще умре преди време — и то далечъ отъ отечеството си (Жалба, Бр. тр., IV, 36-37):

Какъ тежко, другари, какъ тежко
Во таѭ далечнѫ чуждинѫ,
Кога младо, зелено, крехко
Овенувать въ раннѫ годинѫ.

Какъ цвѣте ся сушитъ въ градинѫ,
Гдѣ бистра вода не извиратъ,
Такъ младо во таѭ чуждинѫ
Безъ время ся сушитъ, умиратъ.

Или (Таенъ гласъ, Бр. тр., IV, с. 38):

Ни майцы радость, ни себѣ радость,
Въ най-харнѫ добѫ въ младѫ годинѫ,
Какъ цвѣте полско пьрва ти младость
Мало по мало венитъ и гинитъ. . .

Или (Жалба, Бр. тр., IV, с. 36-37):

Все мыслитъ, все думатъ, не спиетъ,
А день и нощь работѫ вършитъ.

Мисъльта за тази ранна смърть поражда у Жинзифова мѫчителенъ въпросъ:

На какво собствено тая смърть е изкупление? Какво ще изкупи, какъвъ грѣхъ ще изкупи той съ собствената си смърть (Таенъ гласъ, Бр. тр., IV, с. 38):

— — — — — — — — —

Такъ велитъ часъ по часъ
На совѣстьта му таенъ гласъ.
Ты ли си кривъ, бащина ли крива,
Звѣзда ли, иль погрѣшка народна,
Иль сѫдба ти клета и дива. . .

Той се пита, дали съ ранната си, безвременна смърть ще изкупи нѣкакъвъ свой личенъ, собственъ грѣхъ, дали грѣха на своето отечество или нѣкаква тайна, застрашителна прокоба е застанала надъ неговия животъ — и тая ранна смърть е неминуема. И Жинзифовъ идва до заключение, че е предопредѣленъ да се жертвува за щастието и бѫдещето на единъ поробенъ народъ — тъй както сѫ

се жертвували преди него мнозина негови събратя, които сѫ поели върху си тежко и жестоко задължение. Най-сетне той трѣбва да се примири съ мисъльта, че общата сѫдба на родината е предопредѣлила сѫдбата на синоветѣ ѝ — че тамъ, гдето цѣлиятъ народъ е нещастенъ, никой отъ неговитѣ водители и синове нѣма право да се стреми къмъ лично щастие, а е длъженъ всецѣло да се пожертвува за другитѣ. Жинзифовъ би могълъ да повтори думитѣ на Мицкевича, казани за Конрадъ Валенродъ: „Той щастие не найде, защото бѣше нещастенъ родния му край“ (Szczęścia w domu nie znalazt, wo go nie bylo w ojczyznie. Жинзифовъ е готовъ да се примири съ тази мисъль — съ мисъльта, че му е сѫдено да се пожертвува за народа си (На чуждинѫ Бр. тр., IV, с. 41):

Че такава была сѫдбина наша.
И днеска търпишь и утрѣ страдашь
И неусѣтно какъ свѣщь ся топишь
И въ тежкѫ болесть, въ постелѭ падашь,
Доръ въ чьрнѫ землѭ ты ке ся стопишь.
За общѫ майкѫ, за БългарьѬ
За умъ, за укѫ, за просвѣщение. . .

Примирение, резигнация или протесть? По-скоро примирение!

Въ стихотворението Послѣ смъртьтѫ Н. Огнянова (Новобълг. сб., 175) Жинзифовъ оплаква участьта на своитѣ съотечественици Н. Катрановъ и Н. Огняновъ, които твърде рано сѫ загинали далечъ отъ България — единиятъ прототипъ на Тургеневия Инсаровъ, въ Москва, а другиятъ, 24-годишенъ, въ Венеция, гдето е отишелъ да се лѣкува, отъ гръдна болесть. И двамата сѫ били студенти въ Москва и сѫ се подготвяли за народополезна дейность.

О, Българіо света, пресвета,
Бащино мила, бащино драга!
Ще ли ся свьрши сждба ти клета?
Силы ты немашь, Богъ не помага!

Даль силы немашь, време ль помина?..
Сынове твои, млады момчета,
Страдны по тебе, въ тежкж чуждинж,
Коситъ при цвѣтъ имъ сждбина клета.

Души прехарны безъ време гинатъ,
Въ млады, зелены, ранны годины.
Искжтъ ти добро — що да ти чинатъ?
Смьртъ биетъ, грабитъ души невинны...

Въ стихотворенията си, както споменахме, Жинзифовъ не говори само за своитѣ лични страдания и за страданията на онѣзи, които като него сж осждени на ранна смърть далеко отъ родината си; той разказва и за страданията на своя народъ. Това е другъ единъ мотивъ въ неговата лирика — друга една група, трета група, стихотворения, въ които той рисува народнитѣ страдания, теглата на българитѣ подъ игото на турци и гърци. Жинзифовъ не е въ състояние да забрави тия страдания. Тѣ тровятъ душата му, той ги чувствува като свои лични страдания и въ моменти предпочита да се вкамени, отколкото да гледа вѣковнитѣ мжки на своя народъ (Безсоница, Ново-бълг. сб., 186).

Какъ да забравамъ то за кое болѣямъ,
Кое поддържатъ мой животъ?
За кое я страдамъ, предъ кое я нѣмѣямъ:
— Горкійтъ мой народъ?..
По-скоро клета моя душо залудѣй,
Или изъ снагж ми вънъ летни
И тамъ вънъ ты окамени ся иль онемѣй,
Ты да не гледашь чьрны дни!

Тукъ има нѣщо отъ замаха, отъ жеста на Ботева: „Запѣй, или млъкни, махни се“ — когато иска да пѣе за страданията на народа. Разбира се, и дума не може да става за подражание отъ страна на Жинзифова: стихотворението на Жинзифова се появява въ 1863 г., а пѣсеньта на Ботева, за която е дума, До моето първо либе, въ 1871 г. Ако съпоставяме пѫтемъ по нѣколко стиха отъ тия две стихотворения, то е само за да посочимъ, какъ една и сѫща мисъль, едно и сѫщо чувство: дълбока обичь къмъ пѫробения народъ, обичь, предъ която трѣбва да бѫде пожертвувано всичко друго, всѣка друга обичь — да посочимъ, по какъвъ начинъ единъ и сѫщъ мотивъ е разработенъ у двамата — у Ботева и Жинзифова — единиятъ отъ които, Ботевъ, е истинска поетическа натура, а другиятъ, Жинзифовъ, макаръ да е обзетъ отъ несъмнено и дълбоко чувство, е безсиленъ да се издигне до вдъхновението, до творческата сила на голѣмия поетъ. Изобщо, стихотворенията на Жинзифова сѫ проникнати отъ безгранична любовь къмъ народа. Той се отрича отъ идеала на лично щастие, за да служи нему, и твърде често въ пѣснитѣ си рисува неговитѣ страдания, неговото духовно и политическо робство — и се опитва да пробуди у този народъ национално съзнание и патриотическо чувство.

Въ стихотворението Гуслярь въ соборъ между другото Жинзифовъ рисува двойното иго, подъ което изнемогва българинътъ. Това иго не само че не дава възможность на българския народъ да се грижи за своето духовно развитие, но му отнема и последнитѣ материални срѣдства. Отъ труда на българина се ползуватъ турцитѣ и гръцкото духовенство, а самъ той е безимотенъ и принуденъ да изтощава последнитѣ си сили, за да поддържа своитѣ врагове — каквото спечели, той е принуденъ да го даде на турскитѣ управници и на фанариотитѣ (Гуслярь въ соборъ, Бр. тр., IV, с. 14-15):

Видите го! онъ старецъ орачь
Ся трудитъ онъ и нощь и день
— — — — — — — — — — —
Продаватъ си онъ послѣденъ волъ,
Продаватъ послѣднѫ овцѫ
И пакъ останватъ безъ ризѫ, голъ,
И гладни сетъ клети дѣца.
Не знаитъ праздникъ ни добъръ день...
— — — — — — — — — — —
За него бѣлъ день етъ чьрнъ день
И чьрнъ етъ неговъ кратокъ вѣкъ.
— — — — — — — — — — —
И пакъ етъ добъръ, нема злость
Нашъ селянецъ, клети орачь.
За кого готвитъ неговъ трудъ съ потъ,
Кому онъ даватъ свой имотъ? —
На Ага-та и въ Царевъ-градъ
И на хитъръ золъ Фанариотъ...

Но по-страшно за българитѣ е духовното робство — Сонъ мьртовъ, глупавѫ простотѫ (Бр. тр., IV, 7); фанариотитѣ и гръцкото духовенство преследватъ българския езикъ и българската книга, държатъ народа въ невежество, а съ това застрашаватъ сѫществуването на българската народность (Гуслярь въ соборъ, Бр. тр., IV, с. 12):

Народе, страшна сѫдба твоя,
Защитницы немашь, самъ си...
— — — — — — — — —
... Наша старинѫ
И книжницѫ, небесенъ даръ,
Рѫка Фанаріотска съ злинѫ
Стори пепелъ съ огинъ и жаръ

И нашъ языкъ, нашъ Славянскій гласъ,
Народность, вѣрж, Божій храмъ,
И наши нравы драги за насъ,
Все що дѣдови дали намъ,
Душа ны, животъ ны и имотъ —
Като ся зовеше нашъ братъ —
Потъпка, ограби золъ Фанаріотъ. . .

Ще отбележимъ по-нататъкъ четвъртата група стихотворения, въ които Жинзифовъ изказва своитѣ национални и просвѣтителни възгледи и идеали. Тукъ той се противопоставя най-често на гърцитѣ и тѣхната пропаганда и възпѣва нѣкогашната слава на България, зове българския народъ къмъ просвѣта и борба за духовно освобождение — увещава своитѣ събратя да пазятъ своята народность и езика си. Въ отбелязаното вече стихотворение Гусларь въ соборъ Жинзифовъ ядно се обръща къмъ гърцитѣ, заявява имъ, че българитѣ нѣма да скръстятъ ржце, а докрай, упорито ще се борятъ съ перо и съ мечъ, за да защитятъ своя езикъ и книга и да извоюватъ духовната си свобода (Гусларь въ соборъ, Бр. тр., IV, с. 15-16):

О, Гърцы, Гърцы, чуйте насъ,
Чуйте нашъ народенъ гласъ.
Знайме мы разбираме мы
Злобнж цѣль коьж крыете вы. . .
— — — — — — — — —
Време етъ дошло не етъ далечь,
Съ остро ли перо, съ остъръ ли мечь
Ке дѣлимъ, ке ся караме мы
Въ сегашны дни и въ подирны дни
— — — — — — — — —
За народность и за правинж,
За бащинж, за майчинъ языкъ. . .

Българскиятъ царь Симеонъ въ предсмъртния си часъ заклева българитѣ да се неподдаватъ на гръцкитѣ коварства и да пазятъ народностьта си и езика си (Сонъ, Бр. тр., IV, с. 22-23):

„Народе мой!“ пакъ казалъ онъ,
Славянски царь, царь Симеонъ.
„Твоя душевна простота,
Высока твоя доброта,
Голѣмъ твой подвигъ, а не легкъ,
Но твойтъ вѣкъ етъ златенъ вѣкъ.
Языкъ имашь, напрѣдвай ты. . .“

Симеонъ заклева българитѣ да се борятъ докрай съ гърцитѣ:

Коваренъ Гъркъ не дьржитъ речь,
За то народе, остъръ мечь
Нека миритъ нихъ и насъ. . .

На много мѣста въ стихотворенията си Жинзифовъ се противопоставя на панелинистичнитѣ гръцки стремежи. Гърцитѣ твърдятъ, че сж владѣли и населявали нѣкога българскитѣ земи, и заявяватъ, че иматъ историческо право и днесъ да бждатъ господари на тия земи. Гърцитѣ не се стѣсняватъ да заблуждаватъ свѣта, че Македония е гръцка страна. Но тѣ не ще сполучатъ да осжществятъ плановетѣ си, защото българскитѣ земи, които считатъ за свои, сж населени въ сжщность не отъ гърци, а отъ българи. И единствено българитѣ иматъ право — не само историческо, но и национално право, да владѣятъ тия земи. Българскиятъ езикъ и народность опредѣлятъ границитѣ на българското отечество (Гуслярь въ соборъ, Бр. тр., IV, с. 16):

Македонія, чудна страна,
Нема да быдитъ гърчка она.

Шума и гора и планина,
Самый камень на тая страна,
Птица и рыба въ Вардаръ рѣкѫ,
Живо, мьртво на свои крака
Ке станѫтъ и ке даджтъ отвѣтъ
На цѣла Европа, на цѣлъ свѣтъ:
Я Българка сумъ, Българинъ сумъ я,
Българе живѣятъ въ таѭ странѫ.

Населението въ Македония всѣкога и всѣкиму заявява, че е българско. На хорото една девойка пѣе (Гуслярь въ соборъ, Бр. тр., IV, с. 17-18):

Я сумъ млада Бугарка,
Име ми етъ Милкана,
Я сумъ чиста Славянка,
Въ Бугаріѭ родена.

Отъ Бугарски родъ
И Бугарски плодъ.

— — — — — —

Гьркъ за мене врагъ,
А Бугаринъ драгъ.

Майка ми етъ Бугарка,
Керка на чистъ Бугаринъ,
Имамъ кумѫ Бугаркѫ,
Вуйко ми етъ Бугаринъ. . .

Тя се кълне, че ще пази народността си и ще кръсти децата си съ български имена:

Ке ги кьрстамъ Бугарски,
Съ иминя ке назовамъ
Не гърчки, не нѣмечки. . .

Отбелязахме, че въ своитѣ стихотворения Жинзифовъ се проявява като будитель на националното съзнание. Той върви по стѫпкитѣ на онѣзи просвѣтители, които призоваватъ българския народъ да пази своя езикъ и своитѣ национални особености, да вниква въ миналото си, за да черпи отъ него вѣра въ силитѣ си и въ своето човѣшко и историческо достоинство. За мото на Новобългарска сбирка Жинзифовъ поставя два цитата изъ Паисиевата история: „. . . О неразумне (и) іюроде, поради что ся срамишь да ся наречешь Болгаринъ и не четишь по свои языкъ, и не думашъ. . .“ — „. . . Ты Болгарине не прелщай ся, знай свой родъ и языкъ и учися по своему языку; боле есть Болгарска простота и незлобіе. . .“

Българитѣ не трѣбва да се отричатъ отъ езика си, защото чрезъ него ще запазятъ народностьта си. Освенъ това, този езикъ е богатъ и годенъ за създаване на една национална култура (Молитва, Бр. тр., IV, с. 27):

Мы имаме языкъ, вѣрѫ,
Смѫченъ, богатъ, языкъ поленъ. . .

За да подбуди въ българитѣ да пазятъ езика и народностьта си и да се стремятъ къмъ просвѣта, Жинзифовъ, по примѣра на Паисия, идеализира миналото. Българитѣ нѣкога сѫ имали богата книжнина, бележити просвѣтители и книжовници, пазили сѫ твърдо народностьта си отъ посегателствата на гърцитѣ и сѫ се грижили за своята просвѣта. Днесъ тѣ трѣбва да възобновятъ миналото, да вървятъ по стѫпкитѣ на нѣкогашнитѣ си водители и просвѣтители и да продължатъ започнатото отъ тѣхъ.

Изобщо, като Паисия и мнозина други български просвѣтители, Жинзифовъ е склоненъ да възвеличае българското минало. Той би желалъ да има поетическата мощь на вещия Боянъ, за да възпроизведе величествената картина на историческото минало (Молитва, Бр. тр., IV, с. 27):

Боже, чуй моѭ молитвѫ:
Дай ми гуслѫ Бояновѫ,
Гласовитѫ му тетивѫ.
Стара гуслѫ яворовѫ.
— — — — — —
Дай ми Боже волѭ, силѫ,
Да запѣямъ, да попѣямъ,
Старина ны каква была.

Жинзифовъ напомня на еднородцитѣ си по-нататъкъ за нѣкогашната слава на Търново, Преслава, Охридъ и Срѣдецъ. [Като Димитъръ Попски въ своята ода за Софрония, като Раковски (Търново и Преславъ), като Славейковъ (Търново), като Чинтуловъ (Търново) — все единъ и сѫщъ патриотизъмъ на историческа основа, въ връзка съ поезията на историческитѣ развалини, съ спомени на тия развалини]:

Небосклонътъ былъ прозраченъ,
Отъ бѣлъ Вардаръ до тихъ Дунавъ;
Не облачилъ облакъ мраченъ
Охридъ, Срѣдецъ, ни пакъ Търновъ. . .

Въ Сонъ (Бр. тр., IV, с. 20) Жинзифовъ рисува Симеона — „Какъ снаженъ онъ, какъ страшноокъ!“ — и нѣкогашната българска столица:

Сонувахъ я, я видѣхъ сонъ —
Какъ радостенъ, какъ чуденъ онъ!
Въ Прѣславѫ бѣхъ, во стари градъ,
Во той народенъ вертоградъ.
Въ славянскѫ дьржавѫ,
Въ столицѫ Прѣславѫ,
Накитена она
Сосъ левски знамена.

Въ стихотворението Охридъ (Бр. тр., IV, с. 24-25) се славятъ дѣлата на св. Климента Охридски, който е проповѣдвалъ на български езикъ въ старата Охридска черква:

Я, въ полнощь мрачнѫ, беззвѣзднѫ,
— — — — — — — — — —
Съ сълзы во очи, съ душѫ жеднѫ
За Охридъ я мыслѣхъ често,
За Охридъ, столицѫ духовнѫ...

Той си спомня за Климента:

Климентъ Славянскѫ молитвѫ
Божію предаваше слово,
Во Охридъ, во старѫтѫ цьрквѫ,
Сосъ облекло Кириллово...
— — — — — — — — — —
Какъ на свой языкъ народенъ
Проповѣдвалъ кротко, мило,
Духъ на любовь, духъ свободенъ...

Само такива учители на народа, като Климента, ще просвѣтятъ българитѣ и ще будятъ у тѣхъ национално чувство и съзнание. Жинзифовъ се обръща къмъ Бога съ молба: да имъ прати духовенъ пастиръ (Охридъ, Бр. тр., 24-25), а въ Молитва (Бр. тр., IV, с. 28) — да се проникватъ отъ ученията на Кирила:

Пастыръ прати имъ духовенъ
Да паситъ славянско стадо,
Съ духъ народенъ, духъ свободенъ
Да утѣшитъ старо, младо.
— — — — — — —
И Кириллово ученѥ
Нека гърмитъ, утѣшаватъ,
Света служба, просвѣщенѥ
Нека народъ напоявѫтъ.

Той съзнава, че тия, които се нагърбватъ съ тежкитѣ обязаности на народния просвѣтитель, трѣбва сами да бѫдатъ просветени и подготвени (Доба, Бр. тр., IV, с. 29):

Загърмѣло вечь Българско слово,
Свьршватъ ся воля общенародна,
Но мѫчно, широко пъприще ново.
И умъ оно искатъ и разумъ и вѣрж...
— — — — — — — — — — —
И сѣячи да сеть сосъ пameть, сосъ ука
Въ землѭ добрж сѣме да паднитъ...

Основнитѣ мотиви, които отличаватъ стихотворенията на Жинзифова сж: 1. скръбь по родината 2. животъ и страдание на чужбина, 3. народни страдания, 4. националнопросвѣтителни идеали. Всички тия отдѣлни мотиви, отдѣлни групи стихотворения, се обединяватъ въ едно основно чувство — то е патриотическото чувство на Жинзифова, което отличава всички произведения на тоя нашъ писатель — не само стихотворенията му, но и неговия разказъ Прошедба, неговитѣ публицистични статии, а сѫщо така и отдѣлното произведение Кървава кошуля.

V

„Кървава кошуля“. — Съдържание на произведението. — Художествена преценка. — Историко-литературно значение.

Въ стихотворния разказъ Кървава кошуля (Приказска изъ съврѣменыйтъ българскій животъ. Браила, 1870, препечатана въ в. Автономия, г. I, 1899, 34-36) Жинзифовъ засѣга изключително политическитѣ условия на нашия животъ преди освобождението. Тукъ той рисува картини изъ робския животъ. Съдържанието на това Жинзифово произведение е следното:

Отначало авторътъ противопоставя робството на предишния свободенъ животъ, когато е билъ живъ още Крали Марко и е воювалъ съ враговетѣ на българския народъ. Той е бранелъ храбро българската земя, и турцитѣ сж се боели отъ неговата сила; тукъ срѣщаме сжщата идеализация на миналото, сжщото възторжено отношение къмъ българската история, както и отбелязаното въ по-предния дѣлъ стихотворение (с. 1):

Прилепъ — то ѥ име славно,
Тамо ѥ живѣялъ
Некога си краль ни Марко,
Въ него ѥ царувалъ.
— — — — — —
Българскж ѥ бранилъ землиж,
Роду си помагалъ.
Доръ ѥ былъ живъ краль ни Марко,
Земля была мирна,
Не глобеха нея Турцы
Не газеха нея. . .

— — — — —

Въ одавнешно старо време,
Старо, али славно.

Но Жинзифовъ прекѫсва разказа за миналото; цельта му е да изложи другъ разказъ — да разправи за едно действително събитие, което се е случило въ 1857 г. въ Прилепъ. А разказа за миналото той се обещава да продължи другъ пѫть (с. 3):

Али я вамъ ся обреквамъ,
Милички ми сестры,
Въ другій пѫть вамъ зарадъ него
Я да ви разкажѫ.
Али сега, милы момы,
Нека ви прикажѫ
Приказка отъ наше време. . .

Жинзифовъ излага събитие, което му е разказано отъ една баба. Привечерь той минава презъ черковния дворъ, когато момитѣ се завръщатъ отъ извора, задиряни отъ ергенитѣ. За моментъ той си спомня радостнитѣ и безгрижни години на своята младость. Но веднага прекѫсва споменитѣ си (с. 5, 6):

Али защо си наумвамъ
Предни си години?
Нека момы, ви докажѫ
Свойтъ тѫженъ приказъ.

Въ черковния дворъ той вижда една баба, която седи предъ черковната врата и пролива сълзи:

Во цьрковнѫтѫ градинѫ,
Во дворътъ широкій,
Седнала ѥ стара баба

Предъ цьрковны враты.
Никой нея не я пытатъ
Тамо защо седитъ. . .
— — — — — — —
Защо нейны стары очи
Врелы сьлзы ліятъ?

Жинзифовъ се приближава до нея, пита я защо скърби и плаче и защо е тръгнала сама. Бабата, задавена отъ сълзи, не може да говори. Жинзифовъ се обръща къмъ нея съ следнитѣ думи (с. 10-11):

Гледамъ, бабо, тежко ти ѥ
На душа и сьрдце. . .
— — — — — — —
Разкажи ми твойтъ поминъ,
Ядове и глобы.
Негли я ще да помогнамъ
На твоита мжка,
Негли ще ти кажамъ како
Тжга да отбиешъ. . .
— — — — — — —
Турчинъ изгорилъ ти сьрдце,
Или чорбаджія?

Тукъ виждаме да се загатва за единъ отъ основнитѣ мотиви на нашата революционна поезия — борба противъ турци и чорбаджии — борба за политическа и социална свобода, толкова характеренъ за Л. Каравелова и Ботева.

Тогазъ бабата почва да разправя за нещастието си. Но преди това тя показва кървавата риза на своя синъ. Единственіятъ ѝ синъ, Божинъ, билъ убитъ отъ турцитѣ. Майката, като се е бояла да не убиятъ турцитѣ сина ѝ, отъ малъкъ още го е учила да бжде миренъ, да не прекърша думата

на турцитѣ, да не имъ отвръща, дори и когато го хулятъ и безъ право нападатъ (с. 15-16):

Ощ' отъ малечкы годины
Учехъ сына, карахъ,
Онъ отъ Турчина да бѣгатъ,
Да не му отвьрщатъ.
Люто слово да не казватъ,
Да не го разлютитъ;
Дека Турчина ще стретитъ,
Нему пѫть да правитъ,
И да мълчитъ, кога Турчинъ
Него псуватъ, хулитъ . . .
— — — — — — —
Ето така карахъ, учехъ
Божина си сына
Отъ годины още малки,
Още отъ пелены.

Веднъжъ идватъ въ нейната кѫща десетина турци да пиршествуватъ (с. 16):

Цѣли десетъ-мина
Наредихѫ ми ся въ кѫщи,
Седнахѫ си редомъ.
Ядатъ, піятъ, пѣсни пѣятъ
Турски, Арнаутски,
Нашя вѣрѫ хулѭтъ, псувѫтъ
Кършятъ столъ и чаши.

Турцитѣ повикватъ Божина и му порѫчватъ, ако има сестри и тетки, да ги доведе. Божинъ, по съвета на майка си, се скрива въ сламата. Опасността минава. Майката е успокоена, радва се, че синътъ ѝ задиря мома Грозда и скоро ще се жени за нея. Наближава време да се плаща данъкъ.

Синътъ натоварва една кола съ жито и отива въ града да го продаде. На пѫтя го пресрѣщатъ турци и го убиватъ (с. 20):

Пушка пламна, пушка пукна,
Въ Турски рѫцѣ клеты,
Зьрно оловно продупна
Бѣлыте му грѫды.
Другъ измъкна ятаганътъ,
Главѫ располови,
Тылъ и теме, и чело му
На двѣ половины. . .

Едва на другия день майката се научва за убийството на Божина, когато донасятъ трупа му въ кѫщи (с. 20-21):

Мина ся день, и нощь мина,
Нищо я не знаяхъ,
На други день, утромъ рано,
Сына донесохѫ,
Донесохѫ мьртвѫ снагѫ,
А душя му нѣма!
Окървавены му дрехи,
И кошуля чьрна. . .

Сега майката е останала съвсемъ сама въ свѣта, оплаква убития си синъ и носи съ себе си неговата кървава риза (с. 14, 22):

А сега я си останахъ
Пуста кукавица,
Денемъ, нощемъ я кукувамъ,
Като луда ходамъ.
Имахъ чедо, имахъ сына,
А сега го нѣмамъ.
Само ми остана, младо,

Кьрвава кошуля,
Надъ коя я тѫжамъ, плачамъ,
Врелы сьлзы ліямъ.
Вардамъ сыновѫ кошулѭ,
Кьрвава кошулѭ,
И сосъ нея я ще легнамъ
Въ гробъ студенъ и тьменъ. . .

Цѣлиятъ разказъ е твърде неумѣло разказанъ. Авторътъ често се отклонява отъ сѫщностьта на разказа — особено въ началото; впуща се да поучава четцитѣ, да излага свои спомени, да рисува картини, които не сѫ въ непосрѣдствена връзка съ самия разказъ. Намѣста изпада въ публицистиченъ тонъ — напримѣръ, когато напада българскитѣ младежи, загдето се увличатъ отъ модата и праздния животъ. Може да се каже, че половината отъ произведението на Жинзифова не е въ вѫтрешна, органическа връзка съ главния разказъ. При това, нито едно живо лице, нито единъ пластиченъ образъ. Изобщо, въ художествено отношение произведението на Жинзифова не издържа никаква критика. То нѣма нито следа отъ поезия и художественость. Стихътъ е съвсемъ еднообразенъ; отначало докрай се редуватъ неримувани осемь-срични и шесть срични стихове — все въ единъ и сѫщъ кадансъ, уморителенъ съ своето еднообразие. И тукъ, както въ другитѣ произведения на Жинзифова, езикътъ не е литературенъ, а съдържа множество елементи отъ македонскитѣ наречия — сѫщо така и изкуствени черковни форми, чужди както на литературния, тъй и на говоримия български езикъ.

Може да се каже, че въ художествено отношение това е най-слабото произведение на Жинзифова.

Въ историята на новобългарската литература този стихотворенъ разказъ на Жинзифова, както и Горски пѫтникъ на Раковски, има значение само като опитъ, като

домогване да се изобрази въ стихотворна форма действителностьта на робството. Сюжетътъ на Кървава кошуля е взетъ отъ българския животъ. Жинзифовъ засѣга робската действителность и отношенията между роби и владѣтели, и, както въ другитѣ си произведения, тъй и въ Кървава кошуля, той се проявява като писатель, чиито интереси и наблюдения сж въ тѣсна връзка съ условията на българския животъ. Но, както видѣхме, изображението на живота въ това произведение е твърде слабо и тенденциозно — по никой начинъ това изображение не може да се нарече художествено. Цельта на Жинзифова не е да създаде едно завършено и издържано художествено произведение — и да би искалъ, той не би могълъ да стори това, — а да изобрази една случка изъ действителния животъ, и то да я изобрази тъй, както му е разправена, безъ да я пресъздаде творчески, изобщо, безъ да си постави каквито и да е художествени цели.

За Жинзифова е достатъчно да загатне за звѣрствата на турцитѣ, които нападатъ и убиватъ беззащитнитѣ българи. Съ своя разказъ той буди у българитѣ възмущение отъ турскитѣ постжпки, буди патриотическо чувство и ги призовава къмъ борба съ турцитѣ. Като мото на своето произведение той поставя пословицата: „Зълъ търнъ — зла копачка“. Освенъ това, Жинзифовъ намира поводъ да осжди онѣзи български младежи, които се отнасятъ нехайно къмъ бедственото състояние на своя народъ (с. 9-10):

И вы, гиздавы момчета,
Българчета градски,
Гълтате вы думы,
Исто папагалы,
А не гледате, какъ баба
Врелы сьлзы лiетъ. . .

— — — — — — —

Наша клета баба-майка [България!]
Не ще френски думы,
Ще тя, братя, лѣкъ и билкж
Да исцѣри раны.

Тенденцията, която прокарва Жинзифовъ въ своето произведение, е, че българитѣ трѣбва да подирятъ часъ по-скоро изходъ отъ своето робско положение — тѣ трѣбва да добиятъ отново свободата си.

Бабата заклева Жинзифова да отмъсти за нея (с. 12):

. . . Кат' пораснешь,
Ког' юнакъ ты станешь,
Сърдце ти кога затупа,
Въ жили кръвь заврие,
Негли, сынко, ще отплатишь,
На мой клетый кървникъ. . .

И Жинзифовъ запомня нейнитѣ думи (с. 25):

Твои думы, ядна бабо,
Твърдо я запомнихъ,
Помнамъ тия жежки сълзы
Ядры като бисеръ.

Въ разказа Прошедба Жинзифовъ рисува грабежитѣ, които върши гръцкото духовенство въ България. И тукъ той засѣга условията на робския животъ, като изтъква бедственото материално положение, въ което се намиратъ българитѣ, ограбвани отъ гърци и турци.

VI

Преводитѣ на Жинзифова. — Интересътъ му къмъ славянската поезия. — Преводи отъ украински. — Особенъ интересъ къмъ поезията на Тараса Шевченко. — Съ какво се обяснява той. — Влиянието на Шевченка върху нашитѣ писатели преди освобождението. — Каква цена иматъ преводитѣ отъ Шевченко. — Преводи отъ руски. — Преводи отъ чешки. — Общъ погледъ.

Да кажемъ нѣколко думи и за преводитѣ на Жинзифова.

Жинзифовъ твърде много е превождалъ. Преводитѣ му сж повече отъ оригиналнитѣ му произведения. Превождалъ е изключително отъ славянскитѣ литератури — произведения на славянски поети или пъкъ на славянското народно творчество. Проявява интересъ предимно къмъ украинската и руската литература, сжщо така къмъ чехската, а отчасти и къмъ полската. Съ особено увлѣчение той превожда нѣкои отъ пѣснитѣ и поемитѣ на украинския поетъ Тарасъ Шевченко. Къмъ поезията на Шевченко проявяватъ интересъ и други наши поети — преди всичко П. Р. Славейковъ и Л. Каравеловъ, които сжщо така превождатъ Шевченкови творения. Жинзифовъ е превелъ деветь стихотворения и четири поеми: Топола, Удавена, Катерина, Ратайкиня — първитѣ три въ „Новобългарска сбирка“, а последната въ „Читалище“ (г. I и II).

Съ какво се обяснява симпатията на отбелязанитѣ наши поети (Каравеловъ, Славейковъ, Жинзифовъ) къмъ Шевченка? Шевченко е народенъ поетъ — народенъ въ този смисълъ, че въ поезията си изобразява народния животъ, битовитѣ форми на този животъ, народнитѣ страдания, печалната участь на украинския народъ. Въ всичкитѣ си произведения той се проявява като надаренъ поетъ, който умѣе да се

сроди напълно съ своя народъ, да се вживѣе въ неговото бедствие и, изобщо, въ всичко онова, което вълнува и занимава този народъ.

Мислитѣ и чувствата, на които Шевченко дава изразъ въ своитѣ пѣсни и поеми, се обуславятъ напълно отъ неговитѣ наблюдения надъ украинския животъ. Самъ той е излѣзълъ изъ срѣдата на простия народъ и непосрѣдно е изпиталъ всичкитѣ жестокости и неправди на руския монархизъмъ.

При това, Шевченко е билъ вдъхновенъ отъ силно родолюбие — безъ то да носи характеръ на съмнителенъ официаленъ патриотизъмъ или пъкъ на противенъ шовинизъмъ. Родолюбие, което непосрѣдно произлиза отъ чувството на поета за народа, отъ неговото безгранично състрадание. Той защищава украинския езикъ, отстоява правото на украинеца да пише и да се учи на своя езикъ, да създава своя литература. Шевченко е народенъ поетъ не само съ съдържанието на своята поезия, съ сюжетитѣ, мотивитѣ, които разработва, но и съ художествената форма на своя стихъ. Той дълбоко е сроденъ съ украинския езикъ, съ формитѣ на народното украинско творчество и свободно си служи съ тѣхъ. Неговиятъ поетически свѣтъ получава завършено художествено въплъщение само въ тѣзи форми. Не приповтаря — а твори понататъкъ въ духа на народната поезия — напълно сроденъ съ нейнитѣ поетични форми — самъ той е единъ отъ онѣзи вдъхновени пѣвци, които сж създавали народната украинска поезия.

Нашитѣ писатели сж се увличали преди всичко отъ хуманния духъ на Шевченковата поезия и отъ онази любовъ къмъ народа, която прониква всички произведения на тоя поетъ. Отъ такъвъ хуманенъ духъ и отъ такава любовь къмъ единъ угнетенъ народъ сж били проникнати поменатитѣ наши трима писатели, Славейковъ, Жинзифовъ и Каравеловъ, и, естествено, поезията на Шевченка твърде

много имъ е допадала И то онова което е изображавало робския животъ, съ приблизително еднакви условия на политическо, социално и духовно робство, като това на българския народъ тогава. По-късно, по сѫщитѣ причини, у насъ се ползува съ популярность Марко Вовчокъ, толкова обикната отъ Л. Каравелова. Трѣбва да отбележимъ още едно обстоятелство, което е съдействувало за популярността на Шевченка у насъ. Неговитѣ произведения се отличаватъ съ простота и ясность. Не само съ съдържанието си, но и съ своя поетически изразъ Шевченковата поезия е била напълно достѫпна за разбирането и вкуса на нашитѣ писатели; тѣ сѫ намирали, че тъкмо такава поезия би могла да окаже въздействие върху българскитѣ четци и да буди у тѣхъ хумании и патриотически чувства. „Нека читателитѣ ся упознаятъ колку-годѣ съ Малорусскѫтѫ гуслѫ Шевченковѫ“ (Новоб. сб., 132).

Особено силно е било влиянието на Шевченковия стихъ върху нашитѣ писатели. Множество отъ неговитѣ произведения, не само отдѣлни пѣсни, но и цѣли поеми, сѫ написани въ кѫси и леки стихове — четиристѫпенъ и тристѫпенъ хорей — съ два пеона (I, III) или единъ пеонъ и два хорея; единъ пеонъ + единъ хорей (или единъ хорей + единъ пеонъ):

Мово рідна, слово рідне!
Хто васъ забуває,
Той у грудяхъ не серденько,
Тільки камінь має!

Тая обикнатата отъ Шевченко метрическа форма ние срѣщаме въ множество български стихотворни произведения — напримѣръ, въ Кървава кошуля:

Дека турчина ке стретитъ
Нему пъть да правитъ,
И да мълчитъ, кога турчинъ
Него псуватъ, хулитъ —

Въ стихотворенията на Каравелова (Папитѣ ви люто кълнатъ, |Като еретици,| А вие сте два гължба, |Две чисти жълтици. . .), на Цаня Гинчевъ (По ливади, по грамади|, Пасло момче стадо. . .), въ нѣкои отъ поемитѣ на Вазова (Напр. „Загорка“: Люто вжси се на Кузда |Дѣдо Лулчо Пановъ. . .; отчасти въ „Грамада“: Гдѣ ще идатъ, що ще правятъ| По людска чужбина, |Непознати и бездомни|, Безъ свой, безъ роднина. . .) срѣщаме сжщия строежъ на стиха.

Трѣбва да се отбележи, че преводитѣ на Жинзифова, Славейкова и Каравелова изъ Шевченка нѣматъ особена художествена цена. Преди всичко, тримата сж превождали не отъ оригинална, а отъ руския свободенъ и изопаченъ отъ цензурата преводъ. Освенъ това, Каравеловъ и Жинзифовъ не сж били въ състояние да изразятъ поетическото съдържание на Шевченковия стихъ: самитѣ тѣ не сж били поети по призвание; а Славейковъ, макаръ и да е притежавалъ поетически талантъ, твърде набързо и нехайно е превождалъ и не си е давалъ трудъ да обработи своитѣ преводи изъ Шевченко.

Къмъ своя преводъ Жинзифовъ прибавя и нѣколко биографични бележки за Шевченка, извлѣчени изъ неговия кратъкъ автобиографиченъ очеркъ, помѣстенъ, както самъ отбелязва Жинзифовъ, въ списанието „Народное чтеніе“.

Жинзифовъ е превелъ на български и единъ отъ найценнитѣ паметници на старата руска книжнина, Слово о полку Игоревѣ. Той не открива причинитѣ, които сж го заставили да преведе това произведение: „А на нашъ сегашенъ языкъ [Слово о полку Игоревѣ], ако не ся мамиме, до сега не бѣше преведено. Що насъ натера да преведиме словото на Българскій языкъ, овде не му ѥ мѣстото да кажиме. . .“ (Новобълг. сб., 15).

Но ясно е, че той го е превелъ, защото въ него се възславятъ хероическитѣ подвизи на единъ славянски народъ.

Следъ своя преводъ Жинзифовъ препечатва и оригинала на Словото, за да провѣрятъ сами читателитѣ стойностьта на българския преводъ. И ние, читателитѣ, като провѣряваме неговия преводъ съ оригинала, т. е. съ староруския текстъ, виждаме, че Жинзифовъ не е превождалъ отъ староруски, а отъ новоруския преводъ на Словото. „Мые кога превождахме Слово-то на нашъ сегашенъ языкъ имахме при себе си пьрвообразното както є напечатано у Дубенскаго, у Гербеля и у Максимовича. . . Освенъ това мые ся ржководехме и съ преводытѣ Дубенскаго, Гербеля и Максѝмовича“ (в., 10-11).

Преводътъ на Словото е придруженъ съ предговоръ, въ който се споменава за историята на ржкописа, за неговитѣ издания и преводи и за трудноститѣ, съ които е свързано превождането му. Обяснителнитѣ бележки въ този предговоръ сж взети отъ предисловията къмъ рускитѣ издания. „А овые нѣколко си слова, кои читателите ще срѣтятъ подолу заради словото, преземени сетъ изъ изданіята Дубенскаго, Гербеля и Максимовича съ преводыте на които мые ся ползувахме, имайки при нихъ и пьрвообразното Слово. . .“ (Новоб. сб., 7).

На български е преведенъ отъ Жинзифова и чешкиятъ стихотворенъ сборникъ Краледворски ржкописъ — Rukopis královédvorský. Както е известно, тъй нареченията Краледворски ржкописъ, който съдържа 14 пѣсни, не е нищо друго, освенъ единъ подлогъ, една мистификация, подправка, извършена отъ чешкия писатель Вацлавъ Ханка (1791-1861). Отъ начало това произведение на Ханка е минавало за ценненъ паметникъ на старата чешка литература и старочешкия езикъ. Ханка е обнародвалъ Краледворския ржкописъ въ 1818 г. не като свое произведение, а като старъ ржкописенъ паметникъ, намѣренъ отъ него въ градската черква на Кралове дворъ. Съ своя подлогъ той е успѣлъ да за-

блуди дори и слависти като Добровски и Палацки, които сѫ твърдѣли, че Краледворски ржкописъ е писанъ не по-късно отъ края на XIII вѣкъ или началото на XIV. Но отпосле се установи, че Краледворски ржкописъ не е произведение на старата чешка литература, а е дѣло на Ханка. Подбуденъ отъ патриотически съображения, Ханка е искалъ да възвеличи старата чешка култура и, изобщо, миналото на чешкия народъ, да посочи, че чехитѣ сѫ воювали нѣкога храбро съ сегашнитѣ си владѣтели, нѣмцитѣ, и сѫ бранили свободата си.

Краледворски ржкописъ още презъ живота на Ханка е билъ преведенъ не само на повечето славянски езици, но и на нѣмски, английски и италиански. Всички преводи, заедно съ оригинала, сѫ събрани въ едно издание „Polyglotta Královédvorského rukopisu“, което е ималъ на ржка Жинзифовъ.

Разбира се, Жинзифовъ, когато е превождалъ на български Краледворски ржкописъ, не е знаелъ нищо за фалшификацията на Ханка — както не сѫ знаели това и другитѣ преводачи. За това литературно произведение Жинзифовъ се отзовава най-възторжено, като го нарича „старочешскій безцѣненъ памятникъ“.

„... Твърде малцина изъ Българете и твърде малку знаятъ заради това съкровище Чешскаго народа, а заради това мые ся рѣшихме, да издадиме въ свѣтъ пъленъ Български преводъ“ (Новоб. сб., 61).

Той скърби, че фанариотитѣ сѫ унищожили множество ценни български ржкописи, между които, може би, е имало и книжовни паметници, подобни на Краледворски ржкописъ и Слово о полку Игоревѣ:

„Овде мые и безъ да щемъ, съ сърдечнѫ тѫгѫ и скръбь си наумуваме, клетѫтѫ сѫдбинѫ коя ѥ достигнала Българските стародавны книги и ржкописи. Колку и колку

народни съкровища сѫ унищожили, сѫ изгорѣли лютите гонители на нашата Славяно-Българска народность? . . Негли и намъ клета ны сѫдбина оставила негибнѫтѫ нѣкоѭ си рѫкопись като на Русите славното Слово о плъку Игоревѣ на Чесите нихната имъ Краледворска рѫкописъ. . .“ (Новоб. сб., 62).

Той пожелава Краледворски рѫкописъ да бѫде преведенъ на български и втори пѫть отъ нѣкой българинъ, който владѣе по-добре български езикъ и притежава поетически способности:

„. . . Още по добрѣ ке бѣше за насъ Българете ако нѣкой си изъ нихъ ся земитъ да преведитъ Краледворскатѫ рѫкопись още повѣрно, похарно. порамно и попълно спроти духътъ нашего народнаго языка. . .“ (в., 64).

Жинзифовъ вижда, съзнава, че не е писалъ споредъ духа на нашия народенъ езикъ.

Жинзифовъ се е придържалъ повече въ руския преводъ на Н. Бергъ (помѣстенъ въ „Polyglotta Královédvorského rukopisu“), отколкото въ оригинала, макаръ и да отбелязва, че „при преводътъ мые ся печалѣхме доколко ны бѣше възможно да предадиме Чешскѫтѫ рѫкописъ повѣрно и по-близко до първообразното. . .“ (Новоб. сб., 63).

Отъ сравненията се вижда, че Жинзифовия преводъ напълно се посрѣща съ руския преводъ на Н. Берга. Въ предговора Жинзифовъ съобщава между другото, че въ „Polyglotta Kr. rukop.“ се срѣщатъ и нѣколко български превода:

„Въ крайтъ на това изданіе, мые видохме и Български преводъ на две три пѣсни както: Кукавица; Сирота; Китка; Съборъ и Любушинъ сѫдъ кой нихъ ѥ превелъ намъ не ѥ познато; Любушинъ сѫдъ превелъ ѥ още и г. К. Петковичъ. . .“ (Новоб. сб., 61).

Краледворски ржкописъ се превожда на български и отъ други. За това по-подробни вести въ моята статия „Свѣдения за българитѣ въ по-старитѣ чужди съчинения“ (Годишникъ на Соф. университетъ, Историко-филол. факултетъ, т. XIII-XIV (1917-1918), София, 1920).

Едно Лермонтово стихотворение (Молитва — „Я, Матеръ Божія, нынѣ съ молитвою“. . .) и две Пушкинови стихотворения (Шотландская пѣсня и Не дай мнѣ Богъ сойти съ ума) сж дали поводъ на Жинзифова да напише стихотворенията Молитва („Я, майко Божія, днесь сосъ молитвы“), Гарванъ и Не дай Боже да залудѣитъ (Бр. тр., IV).

Въ Шотландская пѣсня се загатва за една кървава любовна драма. У Жинзифова гарванътъ грачи и носи злокобна вѣсть

Зла сждбина, зла сждбина
Стигна, лудо младо,
Тебе съ младж ти дружинж,
Какъ чамаво стадо. . .

Лермонтовъ отправя своята молитва къмъ Божията майка и се моли не за своето спасение:

Но я вручить хочу дѣву невинную
Теплой заступницѣ міра холодного.

Жинзифовъ се обръща съ такава молитва къмъ Божията майка:

— — — — — — — — — —
Дай намъ помощь въ дни чьрны, дни тежки,
Таква сждбина намъ несносна.
— — — — — — — — — —
Чиста, Пречиста, прости ми роптанѥ,
Обколи душж ми съ мірно тьрпенѥ.

— — — — — — — — — — —

Земи три жертвы во светы прегъртки
Прости имъ неволны погрѣшки.

Ясно е, че Жинзифовъ не еималъ за цель да изрази духа и смисъла на отбелязанитѣ руски стихотворения.

Изобщо, ако разглеждаме преводитѣ и подражанията на Жинзифова въ художествено отношение, ще трѣбва да кажемъ и за тѣхъ сѫщото, каквото казахме за оригиналнитѣ му произведения. И тия преводи и подражания нѣматъ никаква художествена стойность, а повече сѫ важни, за да се обрисуватъ неговитѣ литературни интереси, а преди всичко неговитѣ обществени, просвѣтителни и патриотически идеали.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ник. Вас. Гербель. Поэзія Славянъ. Спб., 1870, с. 308-309.

С. Бѣжанъ. Райко Жинзифовъ — биографични черти. Стара Планина, Букурещъ, г. I, 1877, бр. 58.

К. Иречекъ. Исторія Болгаръ. Одесса, 1878, с. 234.

А. Н. Пыпинъ и В. Д. Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ, Спб., т. I, 1879,[2] с. 72.

М. Дриновъ. Споменъ за И. С. Аксаковъ. Псп., София, 1886, кн. 19, 20.

С. С. Бобчевъ. Райко Жинзифовъ. Животъ и книжовно-просвѣтителна дѣятелность. Наука, Пловдивъ, г. II, 1883, кн. 8-9, с. 745-773. (Рец. в. Марица, Пловдивъ, г. VI, 1883, бр. 483; К. Иречекъ, Псп., Срѣдецъ, 1883, кн. IV).

Ю. Ивановъ. Р. Жинзифовъ. Свѣтлина, София, г. II, 1892, кн. 7. Срв. и Българ. период. печатъ, София, 1896, с. 33-34.

в. Автономия, София, г. I, 1899, бр. 34-35 — статия за живота и дейността на Р. Жинзифова.

П. П. Славейковъ. Кървава кошуля. Мисъль, София, г. IX, 1899, кн. 7, с. 113.115. Срв. и Събрани съчинения, т. VI, София, 1923.

Л. Д. Ихчиевъ. Райко Ксенофонтъ Жинзифовъ. Животъ и литературна дейность. Извѣстия на семинара по славянска филология, кн. III (за 1908-1910 г.), София, 1911, с. 495-542.

VIII

Братя Миладинови

I

Значение и заслуги на двамата братя. — Животъ и дейность на Димитра Миладиновъ. — Константинъ Миладиновъ. — „Бѫлгарски народни пѣсни", Загребъ, 1861. — Трагичната участь на двамата братя. — Легенда и животъ.

Значението на братя Миладинови за народното пробуждане е твърде голѣмо, ала, за жалость, заслугитѣ имъ не сѫ още напълно оценени. Може би, защото не сѫ проучени още отблизо условията, трудноститѣ, при които сѫ били принудени да работятъ двамата братя — условия, които днесъ ние мѫчно можемъ си представи.

На пръвъ погледъ, тѣхнитѣ заслуги не изглеждатъ тъй голѣми и дѣлата имъ не ни изненадватъ; но когато се взремъ по-внимателно въ условията на онази мрачна действителность, въ прѣчкитѣ, които и най-упоритата лична и колективна воля трудно може да преодолѣе — тия дѣла — дѣлата на братя Миладинови — добиватъ за насъ значение на подвигъ.

А, може би, и поради друга една причина ние не сме оценили още напълно заслугитѣ, както на поменатитѣ двама братя, тъй и на множество други бележити личности въ историята на нашето духовно възраждане; изобщо, ние твърде малко познаваме не само далечното си, но — което е още по-непростително — и близкото си минало — и, като че ли нѣмаме желание да спремъ вниманието си върху него — като забравяме често, че онѣзи, които искатъ да

вървятъ напредъ, трѣбва да се самопознаятъ не само въ настоящето, но и въ миналото — въ дѣлата на онѣзи поколѣния, които сѫ създавали основитѣ на днешния ни духовенъ животъ и сѫ се жертвували за насъ.

Братята Димитъръ и Константинъ Миладинови се проявяватъ преди всичко като будители на национално съзнание, като борци за духовна свобода, които смѣло се противопоставятъ на гръцкитѣ домогвания и подбуждатъ еднородцитѣ си да пазятъ своя езикъ и народностьта си. Тѣ ратуватъ за създаване на едно ново българско училище, въ което да се изучва не гръцки езикъ, както е било по-рано, а български езикъ. Въ това училище тѣ въвеждатъ по-нови методи на преподаване, изоставятъ практиката на килийнитѣ училища, и по образецъ на уреденитѣ отъ тѣхъ нови училища възникватъ множество други изъ Македония, които изиграватъ една твърде важна не само просвѣтителна, но и патриотическа роля.

Ала дейностьта и значението на Миладиновци не се изчерпва съ това. Тѣ се стремятъ да извоюватъ правото на български езикъ, както въ училището, тъй и въ черквата, като се противопоставятъ на гръцката духовна власть и работятъ за създаване на една истинска народна българска черква. Когато въ Охридско възниква борбата срещу гръцкитѣ владици и патриаршията, по-голѣмиятъ отъ братята, Димитъръ, застава начело на тази борба и учи народа да отстоява твърдо своитѣ искания и да не отстѫпва отъ тѣхъ. Безъ да се бои отъ заплашванията на фанариотитѣ, отъ тѣхната тъмна сила, Димитъръ разкрива и изобличава злоупотрѣбенията и безнравствения животъ на гръцкото духовенство, подбужда българитѣ да смѣнятъ гръцкитѣ духовници съ български, които да ржководятъ народа и да проповѣдватъ словото Божие на български езикъ.

Димитъръ Миладиновъ се проявява не само като будитель на национално съзнание, не само като проповѣдникъ на национални идеали, но и като борецъ за духовна свобода. Отъ живото слово на родолюбеца той преминава къмъ решителни дѣла и съгласува напълно своята проповѣдь съ практическата си дейность. Д. Миладиновъ взема найактивно участие въ борбата срещу фанариотитѣ, и може да се каже, че неговата патриотическа и просвѣтителна проповѣдь е била убедителна и красноречива, защото е била придружена отъ твърда воля, предприемчивость и решителность. За онова мрачно време на вѣковно робство, на апатия, на непоносимъ духовенъ и политически гнетъ, една смѣла и борческа личность като Д. Миладинова значи твърде много. Една такава личность, безъ съмнение, е въ състояние да вдъхновява околнитѣ за подвизи, да ги привързва къмъ себе си и да ги води на решителни борби — борби за национално самосъхранение, въ което единъ народъ се пробужда, кали се, обособява се като националность и гради основитѣ на една трайна култура.

Като отбелязваме значението на братя Миладинови за българското възраждане, трѣбва да споменемъ и тѣхния сборникъ отъ народни пѣсни, който тъй добре свидетелствува за тѣхната обичь къмъ родината и къмъ поетичнитѣ творения на народа, за когото тѣ сѫ се жертвували.

Ще се спремъ да отбележимъ само най-главнитѣ факти отъ тѣхния животъ — онѣзи факти, които най-добре и най-ясно разкриватъ значението имъ за народното пробуждане на Македония.

И двамата сѫ родени въ Струга. Димитъръ е роденъ около 1810 г., а Константинъ — около 1830 г. Баща имъ, Христо, е билъ грънчарь, простъ и не твърде състоятеленъ човѣкъ; ималъ е петима синове, най-голѣмъ отъ които е билъ Димитъръ, а най-малъкъ Константинъ. Макаръ и да е

билъ неукъ и да не е разполагалъ съ много срѣдства, Христо Миладиновъ се е грижилъ за образованието на своитѣ деца. Димитъръръ се е училъ най-напредъ като послушникъ въ манастира „Св. Наумъ“, а следъ това постжпилъ въ Охридското училище, което преуспѣвало подъ ржководството на даскалъ Димитрия Мокрѧнина, албанецъ, и е било посочвано за примѣръ по цѣла Македония и Албания. Това училище е било гръцко. Каква наука се е преподавала въ него и доколко е заслужавало то да бжде посочвано за примѣръ, се вижда отъ една дописка въ „Цареградскій вѣстникъ“, авторътъ на която осжжда българитѣ, загдето не отварятъ свои училища, и, като има предвидъ поменатото гръцко училище, продължава: „Българитѣ, вмѣсто да се грижатъ за уреждане на свои училища, поддържатъ гръцкитѣ училища, въ които се преподаватъ класически предмети, т. е. суха Елиника за българскитѣ и цинцарски деца, слѣпа география, блудна Митология и др. т. Учатъ по 10-12 години, па нищо не знаятъ, но и отеческия си езикъ изгубватъ. . .“

Когато прочутия даскалъ напустналъ Охридъ, Димитъръръ е билъ избранъ да го замѣсти, понеже като ученикъ се е отличавалъ съ способноститѣ и трудолюбието си. Въ Охридъ той е учителствувалъ две години — отъ 1830 до 1932 г., ала не е билъ особено доволенъ отъ своята учителска практика; той е виждалъ, че му липсватъ не само знания, но и подготовка, за да бжде добъръ и примѣренъ учитель. За да се подготви за по-широка и по-плодотворна просвѣтителна дейность, той решава да продължи учението си. Постжпва въ гръцката гимназия въ Янина, въ която сж отивали да се учатъ по онова време мнозина български младежи отъ различни краища на Македония. Въ Янинската гимназия Миладиновъ прекарва три години и научва отлично стария и новъ гръцки езикъ. Освенъ гръцки, той

научва и италиански, а до нейде и френски езикъ. Макаръ и гръцки възпитаникъ, Димитъръ не се е превърналъ въ привърженикъ на елинизма и не е служилъ на гръцката панелинистична пропаганда. При всичко че е билъ принуденъ да живѣе въ гръцка срѣда, той не е забравялъ българското си произхождение, както не сѫ го забравили и мнозина други български дейци, които сѫ свършили гръцко училище — било въ Янина, било въ Атина. Тия училища не сѫ успѣвали да притъпятъ и заглушатъ националното чувство у по-буднитѣ ученици българи; напротивъ, вмѣсто да ги превърнатъ въ отчаяни елинисти, тѣ сѫ будили у тѣхъ патриотическо чувство и сѫ способствували за опредѣлянето на националнитѣ имъ идеали. Докато една часть отъ ученицитѣ сѫ се поддавали на гръцкото влияние и сѫ се приучвали да презиратъ народностьта си, по-буднитѣ и по-даровити български младежи сѫ се влияли отъ родолюбието на своитѣ съученици гърци. Това родолюбие и патриотическитѣ проповѣди на гръцкитѣ учители, които сѫ изтъквали значението на езика за запазване на народностьта и сѫ учили гръцката младежь да обича отечеството си и да се жертвува за него — тия патриотически проповѣди сѫ въздействували върху младитѣ и будни българи и сѫ ги приучвали да се грижатъ за своето отечество, да пазятъ народностьта и езика си, по примѣра на гръцкитѣ родолюбци.

Патриотическата мисъль никога не е напущала Д. Миладинова.

На единъ свой познатъ той разказва по-късно, че когато се е училъ въ Янина, очудвали сѫ го названията на околнитѣ планини и рѣки, градове и села, които названия не звучели по гръцки и го навеждали на мисъльта, че нѣкога тия мѣста сѫ били населени отъ славяни.

Следъ като свършва успѣшно Янинската гимназия, Димитъръ се връща въ отечеството си и отново почва да

учителствува въ Охридъ. Въ скоро време той се прочува като добъръ учитель, при него идватъ да се учатъ и отъ други мѣста; мнозина отъ ученицитѣ му го следватъ, когато той се мѣсти отъ единъ градъ въ другъ. До срѣдата на 50-тѣ години ние го виждаме да учителствува въ Охридъ, следъ това — въ голѣмото влашко село Магарово, въ Битоля и Струга. При него се е училъ първоначално и братъ му Константинъ. По-късно Димитъръ го праща да продължи учението си въ Янинската гимназия. Следъ три години Константинъ се връща и учителствува въ влашкото село Търново. Но желанието да добие по-високо образование и съветитѣ на Димитра накарватъ Константина да напусне учителството следъ две години и да постжпи въ Атинския университетъ. Тамъ той следва три години въ историко-филологическия факултетъ, завръща се въ родината си и отново става учитель.

Разбира се, че и двамата братя, презъ онова време сж преподавали гръцки и сж минавали за гръцки учители; ала не сж пренебрегвали и родния си езикъ, съ който сж си служели при обяснението на онова, което е било неясно за тѣхнитѣ ученици. Но още по онова време тѣ сж имали силно желание да служатъ на своя народъ, да се грижатъ за неговата просвѣта — изобщо, да се отдадатъ изцѣло на просвѣтителна и патриотическа дейность. Това ние ясно виждаме отъ едно писмо на Д. Миладинова отъ 1852 г., писано на гръцки и адресирано до Ал. Екзархъ въ Цариградъ. Д. Миладиновъ се обръща къмъ редактора на „Цареградскій вѣстникъ“ съ следнитѣ думи:

„Патриотическото ти чувство желая да се разнася ка́то свѣткавица къмъ всички нѣкога славни, а сега възкръсващи отъ тинята на невежеството наши еднородци. . .“ Димитъръ намира, че тъкмо сега е сгоденъ моментъ да се съкрушатъ враговетѣ на българския народъ и да се разчисти пжтя на

напредъка — и пише по-нататъкъ: „О! каква епоха по-сгодна отъ всѣкога, за да се съкрушатъ желѣзнитѣ обрѫчи на закоренѣлото невѣжество. . . Не е ли настоящата епоха, презъ която се водимъ, като чрезъ рѫка на Всевишния, за възходъ къмъ златния ни вѣкъ, къмъ просвѣтата? Страшниятъ гигантъ на деня нѣма ли да строши гнилия черепъ на аномалията и разпръсне мъглата, за да разчисти пѫтя на напредъка? . .“

Д. Миладиновъ вижда опасностьта отъ гръцката пропаганда и отбелязва въ писмото си, че гърцитѣ сѫ най-голѣми врагове на българската просвѣта и духовна свобода.

„А прѣчкитѣ на тукашния славянски напредъкъ не сѫ нито незначителни, нито малки, и сравнително съ другитѣ, може би, най-голѣма пречка е гръцкото духовенство, което всѣкога и навсѣкѫде най-усилено е действувало противъ славянския езикъ, (ала съ Божие име не ще дочака) и споредъ пословицата — на зълъ трънъ, зла мотика. . .“

Д. Миладиновъ иска да вѣрва, че гърцитѣ не ще постигнатъ целитѣ си; само че българитѣ упорито и смѣло трѣбва да имъ се противопоставятъ, понеже опасностьта не е малка.

„Нека ми бѫде простено да кажа нѣкои юношески наблюдения“ — продължава Д. Миладиновъ. — „Шесть осмини почти на Македония, която се населява отъ едноезични българи, всички се учатъ на елинско писмо и отъ гърцитѣ се наричатъ елини. . . Пороятъ на елинския езикъ ще стане за тукашнитѣ мѣста неудържимъ, ако не се взематъ силни мѣрки. Мнозина славянобългари сѫ се учили и се учатъ въ Атина и съ време, ведно съ езика си, промѣнятъ и нравитѣ, а следователно и народностьта се смѣсва съ чувствата. . .“

Но тукъ не можемъ да не отбележимъ, че макаръ и да е билъ патриотически настроенъ още по онова време, Ди-

митъръ не е ималъ представа за срѣдствата, съ помощьта на които народътъ може да извоюва духовната си свобода и да разшири своята просвѣта. Неговитѣ патриотически убеждения до преди 1856 г. не сж изразени въ една рѣзка и категорична форма. Д. Миладиновъ до 1856 г. има твърде смѫтна представа за целитѣ, които трѣбва да преследва като учитель на своя народъ. Значението на народния български езикъ за пробуждането на националното съзнание не му е било още напълно ясно. Трѣбва да отбележимъ, че той опредѣля националнитѣ си идеали и посоката на своята дейность едва презъ втората половина на 50-тѣ години, следъ едно пѫтуване изъ Сърбия и Австрия, което е било отъ голѣмо значение за духовното му развитие.

Презъ 1856 г., като учитель въ Битоля, Д. Миладиновъ се спрѣчква съ нѣкои куцовласи, напуща учителството и става писарь при единъ гръцки владика въ Херцеговина. Но подиръ шесть месеца напуща господаря си, понеже се е възмутилъ отъ неговитѣ постѫпки и отъ отношенията му къмъ славянското население. Д. Миладиновъ прекарва нѣколко месеца въ Мостаръ, после отива въ Сараево, а по-късно въ Австрийска Сърбия и прекарва цѣлото лѣто въ Карловци и Нови-Садъ. Презъ него време въ Нови-Садъ се е намиралъ Раковски, който е работилъ заедно съ сръбския просвѣтитель и публицистъ Д-ръ Данило Медаковић. Твърде е възможно Миладиновъ да се е срѣщалъ съ сръбския просвѣтитель и съ българския революционеръ и подъ влиянието на тѣхнитѣ проповѣди да е укрепилъ патриотическитѣ си идеали. Въ Карловци той се е сближилъ съ преподавателитѣ въ духовната семинария, които му предлагали да заеме катедрата по гръцки езикъ, но той отказалъ. Отъ Австрийска Сърбия отива въ Бѣлградъ и се запознава тамъ съ видни сърби. Цѣла година прекарва Д. Миладиновъ между сръбското население, наблюдава живота на австрийскитѣ сърби и на сърбитѣ въ княжеството, изучва сръбски езикъ, запознава се съ състоянието

на просвѣтата въ Сърбия и съ уредбата на тамошнитѣ училища. Той вижда, че сърбитѣ се учатъ на своя роденъ езикъ — не на гръцки, както българитѣ въ Македония — живѣятъ при по-други културни и политически условия, които даватъ възможностъ на народа да се развие и да съхранява националностьта си. Като съпоставя живота на своето отечество съ сръбския животъ, особено съ живота на австрийскитѣ сърби и съ политическитѣ условия въ Сръбско, Д. Миладиновъ е виждалъ ясно, колко назадъ сж останали неговитѣ еднородци въ просвѣтно отношоние. Сега той е дълбоко убеденъ, че българитѣ, ако искатъ да запазятъ народностьта си и да се развиятъ духовно, трѣбва да се противопоставятъ преди всичко на гръцкитѣ домогвания и да извоюватъ правото на своя езикъ въ черквата и училището.

Отъ Сърбия Д. Миладиновъ се връща съ широки и опредѣлени планове за народополезна дейность, които планове веднага почва да реализира, безъ да се бои, безъ да обръща внимание на прѣчкитѣ и трудноститѣ. Но въ сжщото време той горчиво съзнава, че твърде много му липсва, за да играе една по-активна и по-значителна роля въ духовното пробуждане на своя народъ. Младостьта си той прекаралъ въ гръцки училища, дълги години е билъ повече гръцки, отколкото български учитель. Наистина, презъ тия години на просвѣтителна и педагогическа дейность той не е измѣнилъ на своя народъ, не е работилъ противъ народнитѣ интереси, но все пакъ, следъ като се връща отъ Сърбия напълно възроденъ, той вижда, че въ съвсемъ друга посока е трѣбвало да работи по-рано — не гръцки да преподава, а своя роденъ езикъ. 46-годишенъ вече, Д. Миладиновъ се залавя да учи българско писмо; едва отъ 1857 г. той захваща да пише по български, и то не тъй свободно и правилно, както по гръцки. Допискитѣ, които праща въ „Цареградскій вѣстникъ“ презъ онова време, сж изпъстрени съ грамати-

чески неправилности и съ гръцки изрази — отъ тѣхъ ние ясно виждаме, че за Д. Миладинова е по-лесно да се изразява на гръцки, отколкото на родния си езикъ. Въ едно писмо до българитѣ въ Струга, писано на гръцки езикъ презъ 1857 г., той жали, че не е ималъ възможностъ да се научи по-рано да чете и пише по български.

„О, какъ се срамувамъ задето съмъ принуденъ да изразявамъ своитѣ славянски чувства на гръцки езикъ! Неотдавна почнахъ да чета, да пиша и разбирамъ славянски езикъ. Но кой е кривъ за това? Гръцкитѣ архиереи, които на всякѫде сѫ изгорили славянскитѣ рѫкописи. . . Гръцкитѣ архиереи сѫ отнесли най-драгоценното богатство на нашата народность... Останали сѫ само следи отъ славянски книги...“

Сега Д. Миладиновъ ясно вижда, каква опастность вършатъ на своя народъ онѣзи българи, които се препоръчватъ за гърци и работятъ противъ интереситѣ на отечеството си. По-нататъкъ той възклицава въ писмото си:

„Каква глупость и наглость — българинъ да се препоръчва за гръкъ! Нека не обръщаме внимание на такива хора, които се отричатъ отъ народа си, нека най-напредъ възприемемъ славянската идея и следъ това да видимъ, що сѫ сторили другитѣ народи. . .“

Докато преди да иде въ Сърбия, Д. Миладиновъ бѣ предимно гръцки учитель, сега, като се завръща въ отечеството си, той се стреми да създаде едно народно българско училище, да замѣсти гръцкия езикъ съ български и да превърне училището въ разсадникъ не само на знания, но и на патриотически идеи.

Като учитель въ Прилепъ той сполучва да въведе български езикъ въ гръцкото училище съ помощьта на по-младия учитель Ксенофонъ Жинзифовъ. Българитѣ въ Кукушъ изявяватъ желание да се открие и въ тѣхния градъ българско училище и канятъ Миладинова да стори това. Той, разбира

се, съ готовность се отзовава на тѣхната покана и имъ отговаря, че въ най-скоро време ще изпълни молбата имъ. Въ писмото си до кукушани Д. Миладиновъ изразява радостьта си, загдето искатъ да учатъ бащиния си езикъ и да се противопоставятъ на гърцизма.

„Азъ скачамъ отъ радость, като виждамъ любовьта и стремежа ви къмъ нашия материнъ езикъ... Гърцитѣ ви гледатъ изкриво! Противопоставете имъ своята славянска мощь! Тѣ нападатъ нашия славянопелазгически езикъ — единъ отъ най-древнитѣ и богати езици — като го наричатъ варварски езикъ! Посочвайте имъ съ пръстъ славянскитѣ филолози, физици, математици и други учени мѫже на Русия, Чехия, Далмация, Полша, Галиция, Славония, Хърватско — отъ Ледовития океанъ до Адриатическо море и отъ вътрешностьта на мнима Германия до Епиръ и Тесалия... Гърцитѣ щѣли да ни погърчатъ... Стара пѣсень! Тѣ не могатъ стори това. Фанариотитѣ щѣли да ни прокълнатъ, щѣли да кажатъ, че българското слово е противно Богу — както казахме преди. Минаха ония времена. Въ тъмницата проникнаха лѫчитѣ на слънцето... Вие първи — обръща се Д. Миладиновъ къмъ българитѣ въ Кукушъ — вие първи въ Източна Македония почвате да изучвате езика на дѣдитѣ ни, вие първи обезсмъртявате въ славянската история своето отечество...“

Презъ ноември 1857 г. той отива въ Кукушъ и се залавя енергично за работа. Веднага училището взема другъ редъ и друга посока. Д. Миладиновъ въвежда български езикъ и въ дветѣ училища въ града. Мнозина младежи постѫпватъ отново въ училището, за да продължатъ ученето си при Д. Миладинова. За да улесни работата на учители и ученици, Д. Миладиновъ изписва български книги отъ Велесъ и Цариградъ. Изобщо, той се грижи за просвѣтата на българитѣ не само въ Кукушъ, но и въ други градове и села. Презъ 1860 г. ние го виждаме да работи най-деятелно ту

въ Охридъ, ту въ Струга — да съветва българитѣ да поддържатъ своитѣ училища и да съграждатъ нови. По негово настояване българското население въ Охридската махала Кошúца съ общи срѣдства съгражда едно ново училище — „И овде само болгарски читаютъ и писуватъ, а по гръцки не!“ пише Д. Миладиновъ въ една дописка, помѣстена въ „Цареградскій вѣстникъ“ (1860, 6.III).

Фанариотитѣ сж преследвали и открито, и тайно Д. Миладинова и неговитѣ привърженици; но, въпрѣки всички спънки, броятъ на българскитѣ училища се е увеличавалъ. Учението на български езикъ е било съпроводено съ множество опасности и преследвания отъ страна на гръцкото духовенство. Тъй, напримѣръ, въ Охридъ, за да се укриятъ отъ преследванията на фанариотитѣ, децата е трѣбвало да се учатъ на своя роденъ езикъ вечерь късно и сутринь, преди още да се разсъмне добре. Въ друга една дописка, пакъ въ „Цареградскій вѣстникъ“, Д. Миладиновъ разправя, че децата посещавали тайно българското училище съ фенери и свѣщи, а презъ деня отивали въ гръцкото училище. . .

Постоянно заетъ отъ мисъльта да реформира българското училище, Д. Миладиновъ идва до убеждение, че, за да се реализиратъ напълно неговитѣ планове, необходими сж подготвени учители, които да сж добили образованието си не въ гръцки, а въ славянски училища. Ето защо той съветва по-състоятелнитѣ българи да пращатъ децата си на учение не въ Атина или Янина — както е било по-рано — а въ Русия. Самъ той праща брата си Константина да се учи въ Москва.

Трѣбва да отбележимъ, че Димитъръ Миладиновъ е билъ учитель не само на децата, но и на възрастнитѣ. Жинзифовъ, който е учителствувалъ нѣколко време заедно съ него, свидетелствува, че Д. Миладиновъ до обѣдъ училъ децата, а следъ обѣдъ — възрастнитѣ. При него идвали да се

учатъ да четатъ и пишатъ по български занаятчии и свещеници, на които той разправялъ разкази изъ българската история, говорилъ имъ за успѣхитѣ на учебното дѣло въ Сърбия и ги поощрявалъ да следватъ примѣра на своитѣ събратя славяни.

Съ какво усърдие сѫ учили децата български езикъ при Д. Миладинова и каква радость е будило у родителитѣ българското учение, се вижда отъ споменитѣ на Жинзифова:

„Весело бѣше да се гледа, какъ децата, за които цѣла година е потрѣбна да се научатъ свободно да четатъ по гръцки и две-три години, за да разбиратъ поне малко гръцки езикъ, сега, само за 2—3 месеца, се научваха да четатъ свободно и да разбиратъ разказитѣ изъ българската история... Родителитѣ не можеха да се нарадватъ, като слушаха, какъ тѣхнитѣ деца имъ четатъ изъ свещената история, и съвсемъ не бѣше потрѣбно да разпитватъ, какво съдържа книгата, а сами разбираха четеното. Почти всѣки день родителитѣ идваха въ училище да гледатъ, какъ учителитѣ учатъ децата имъ...“

По-нататъкъ Жинзифовъ разправя, че при Д. Миладинова идвали да се учатъ и възрастни:

„Любовьта къмъ родния езикъ дотолкозъ се усили, че следъ свършване на учебното време, женени хора, 20—25 годишни, всѣки день посещаваха училището и учеха ревностно черковнославянски и български езикъ. Дори хора въ доста напреднала възрасть охотно се учеха въ своитѣ дюгени единъ другъ да четатъ. Примѣра на младежьта последваха и свещеницитѣ...“

Като учитель, Д. Миладиновъ е билъ твърде много обичанъ отъ ученицитѣ си. За него е била чужда практиката на старитѣ килийни даскали, които доста осезателно сѫ внушавали на ученицитѣ си, че коренитѣ на учението сѫ горчиви. Къмъ своитѣ ученици Миладиновъ се е отнасялъ

бащински, умѣлъ е да ги привързва къмъ себе си и да преподава увлѣкателно. Ето какъ го характеризира като учитель Кузманъ Шапкаревъ, който е учителствувалъ известно време заедно съ него и отблизо го е познавалъ:

„Съ ученицитѣ си Димитрий се обхождаше всѣкога учтиво и благо, като съ свои чада, — обхождание необикновено у дотогавашнитѣ учители, които се отнасѣха тирански, мжчителски къмъ крѣхката младенческа възрасть, слѣдователно привлѣкълъ бѣше къмъ себе си като Сократа любовьта на ученицитѣ си. Въ прѣподаването уроцитѣ той бѣше ясенъ и вразумителенъ, — а чуденъ прѣподавателенъ, вдъхновителенъ (μεταδοτικὸν) духъ го украсяваше и улесняваше ученицитѣ му въ напрѣдъка. . .“

Като просвѣтитель и родолюбецъ Д. Миладиновъ се проявява не само въ училището, но и вънъ отъ него. Отбелязахме отначало, че въ историята на българското възраждане той има значение не само като учитель, като просвѣтитель въ тѣсенъ смисъль, но още и като борецъ за черковна свобода. Презъ втората половина на 50-тѣ години той подбужда българитѣ да искатъ въ българскитѣ епархии владици отъ своята народность и да въведатъ славянско богослужение въ черквитѣ. Нѣколко пжти българитѣ въ Кукушъ заявяватъ на своя учитель и на свещеницитѣ си, че желаятъ да чуятъ словото Божие на славянски езикъ. Понеже е нѣмало въ Кукушъ по онова време богослужебни книги на славянски, Д. Миладиновъ, споредъ думитѣ на Жинзифова, самъ се залавя да превожда за всѣки праздниченъ день по нѣколко страници отъ Евангелието и Апостола на български езикъ.

Благодарение нему, отъ Солунъ е билъ повиканъ единъ монахъ светогорецъ, българинъ, който да служи въ черква на славянски езикъ. Следъ свършването на литургията светогорецътъ държалъ проповѣдь, въ която изтъкналъ, че

православната вѣра не запрещава на никой народъ да се моли на своя езикъ и че Богъ разбира всички езици. Слушателитѣ били трогнати както отъ проповѣдьта, тъй и отъ службата. Жинзифовъ, който е билъ свидетель на всичко това, пише по-късно: „Излишно е да се говори за онова силно въздействие, което произведе върху сърдцето и ума на българитѣ славянскиятъ езикъ въ храма... И всичко това се дължеше на постояннитѣ трудове на Миладинова, който винаги бѣше погълнатъ отъ една мисъль: да съдействува за духовното пробуждане на народа".

Съ своята противогръцка пропаганда Д. Миладиновъ е билъ трънъ въ очитѣ на фанариотитѣ. Между него и гръцкото духовенство почватъ да възникватъ все по-остри стълкновения; действително той спечелва твърде много привърженици между българитѣ, но въ сѫщото време спечелва и множество врагове между фанариотитѣ и гъркоманитѣ, които започватъ жестоко да преследватъ както него, тъй и неговитѣ привърженици.

Начело на Миладиновитѣ врагове застава гръцкиятъ владика Мелетиий, които е управлявалъ Полянокукушката епархия. Борбата на българитѣ въ Кукушъ противъ Мелетия започва още въ края на 1857 г., когато отива тамъ Димитъръ, — продължава две години и свършва съ това, че кукушани прибѣгватъ до унията. Д. Миладиновъ, разбира се, не е билъ доволенъ отъ този изходъ, католическата пропаганда никакъ не му била симпатична, и още презъ юний, 1859 г., когато сѫ се извършвали преговоритѣ между агентитѣ на пропагандата и кукушани, той напуща Кукушъ, отива въ родния си градъ Струга и продължава тамъ да учителствува. Къмъ края на сѫщата година избухва борбата между българското население отъ Охридската епархия и патриаршията — една борба, въ която Д. Миладиновъ е взелъ най-активно участие и която е била сѫдбоносна

за него. Следъ смъртьта на владиката Иоаникия, който е управлявалъ Охридската епархия, българитѣ отъ тая епархия се събиратъ и решаватъ да поискатъ отъ патриаршията български владика. Но патриаршията не обръща никакво внимание на тѣхното заявление и решава да прати въ Охридъ гърка Мелетия, съ което още повече възбужда срещу себе си недоволнитѣ българи, предвождани отъ Д. Миладинова. Тѣ отправятъ до патриаршията единъ протестъ, подписанъ отъ 12,000 души. Но и протестътъ е билъ оставенъ безъ внимание. Тогазъ българитѣ, съветвани отъ Д. Миладинова, заявяватъ, че, понеже молбата имъ е пренебрегната, тѣ не искатъ да признаватъ по-нататъкъ патриаршията за духовно началство. Въпрѣки това, Мелетий идва въ Охридъ и се опитва да се закрепи тамъ съ интриги, подкупи, клевети, като дири удобенъ случай да напакости на своя най-голѣмъ врагъ — Д. Миладинова. Такъвъ случай скоро му се удава.

Преди още да свърши учебната 1860 г. Д. Миладиновъ е билъ натоваренъ отъ цариградскитѣ българи, съ позволение отъ патриаршията, да пѫтува изъ Македония, за да събира отъ българскитѣ общини помощи за българската черква въ Цариградъ. Презъ време на обиколката си изъ Македония Д. Миладиновъ не се задоволява само съ събиране на помощи; той подбужда българитѣ срещу гръцката духовна власть, а сѫщо така и срещу католишката пропаганда. Тази обиколка дава поводъ на Мелетия да наклевети Димитра предъ властьта като агитаторъ, който подбужда българския народъ срещу турската държава. Още едно обстоятелство е използувалъ гръцкиятъ владика, за да представи Д. Миладинова предъ турската властъ като опасенъ човѣкъ. Известно време Д. Миладиновъ е билъ въ сношение съ русина Ал. Рачински. Фанариотитѣ въ своя доносъ сѫ изтъквали предъ властьта, че Димитъръ не е

само политически агитаторъ, но и руски агентъ, че той тайно служи на рускитѣ интереси, буди въ народа симпатии къмъ Русия и ненависть къмъ политическата власть. Турското правителство веднага взема най-строги мѣрки по отношение на Д. Миладинова. На 16. II. 1861 г. въ тъмни зори кѫщата му е била заобиколена отъ цѣла тълпа заптиета. Димитъръ е билъ арестуванъ и откаранъ въ Охридъ, следъ това въ Битоля. Когато го откарвали въ Битоля, нѣколцина негови приятели излѣзли да го изпратятъ. Между тѣхъ е билъ и поменатиятъ Кузманъ Шапкаревъ. Ето какъ описва трогателната раздѣла съ Д. Миладинова:

„Когато отдалеко го изпровождахме като апостолитѣ Христа на явна погибель, той съвсѣмъ спокойно, показващемъ шепата си, думаше ни: „Що така сте се уплашили, дѣца? Една шепа кръвь е человѣческий животъ; за толко ли ще се уплаша? Азъ отивамъ на вѣрна смърть, но народътъ български нѣма да умре заедно съ мене; той ще остане живъ и единъ день ще възкръстне; тогава ще оцѣни и моята кръвь! Азъ посѣхъ сѣмето, а вие бѫдете живи да поженете плодътъ му“. — Само когато щѣхме да се раздѣлимъ еднажъ за всѣгда, на разстояние единъ часъ почти отъ градъ Охридъ, наведе главата си и произнесе съ нажаленъ гласъ: „Ахъ тиранство, ахъ пусто гръцко духовенство!“ и двѣ едри сълзи паднаха отъ чернитѣ му голѣми очи! Тогава ние се облѣхме съ сълзи, и безъ да можемъ да му произнесемъ последното сбогомъ, отдѣлихме се съ наведени глави“.

Въ Битолския затворъ Д. Миладиновъ е билъ държанъ около три месеца. Сѫденъ е билъ отъ криминалния сѫдъ (Дженаатъ Мезличи). Всичкитѣ му писма, книжа били прегледани отъ особна комисия, въ която е влизълъ и битолскиятъ владика Венедиктъ, Миладиновъ врагъ. Не е известно, какви сѫ били заключенията на сѫда. Знае се само това,

че Д. Миладиновъ е билъ държанъ най-строго въ затвора, никой отъ познатитѣ му не е можелъ да се доближи до него. Разправятъ, че само нѣкои лица отъ католишката пропаганда сж имали достжпъ до Д. Миладинова; тѣ сж му обещавали да го освободятъ, ако той приеме унията и стане католикъ. Д. Миладиновъ отхвърлилъ това предложение и, както разправя Шапкаревъ, писалъ на свои приятели: „Азъ нѣма да остана по-долу отъ Макавея Елеазара, който умрѣ за вѣрата си. . .“

Напраздно негови близки приятели въ Битоля се застжпвали за него предъ властьта. Нищо не помогнало. Шапкаревъ разправя, че Мелетий, за да напакости на Димитра и направи невъзможно освобождниието му прибѣгналъ до една хитрость. Съ измама той сполучилъ да добие подписитѣ на българското население въ своята епархия и да придружи тия подписи съ единъ махзаръ, съчиненъ отъ самия него. Въ махзара се е казвало, че населението е недоволно отъ Димитра Миладинова, който ходи изъ селата да бунтува мирнитѣ българи противъ султана и да проповѣдва съюзъ съ Русия. Тоя махзаръ е билъ веднага пратенъ въ патриаршиата, която го е придружила съ обяснителни бележки и го предала на правителството. Отъ Битолския затворъ Миладиновъ билъ откаранъ въ Цариградъ.

Презъ времето, когато Димитъръ е подбуждалъ българското население въ Македония за борба срещу фанариотитѣ, братъ му Константинъ се е намиралъ въ Русия. До 1860 г. той е следвалъ въ Московския университетъ, подготвялъ се е за научна дейность и е сътрудничилъ въ списанието „Братски трудъ“, гдето е напечаталъ една статия за Охридската архиепископия и нѣколко стихотворения. Сътрудничилъ е сжщо така и въ вестника на Раковски „Дунавски лебедъ“, гдето сжщо така е печаталъ стихотворения, които не сж лишени отъ задушевность и непосрѣд-

ственость въ израза на чувството. Бихме могли да отбележимъ тукъ стихотворението Тжга за югъ.

Въ продължение на тритѣ години, които Константинъ прекарва въ Москва, Димитъръ събира народни пѣсни и ги изпраща на брата си, който сжщо така, докато е билъ учитель въ Македония, е събиралъ народни умотворения. Константинъ дирилъ въ Русия издатели на събранитѣ пѣсни, но не намѣрилъ. Презъ пролѣтьта на 1860 г. той узнава за бележития южно-славянски меценатъ и родолюбецъ Йосифъ Щросмайеръ, дяковски епископъ, който тогазъ се е намиралъ въ Виена, като членъ на държавния съветъ. Константинъ решава да замине за Виена и да помоли Щросмайера да издаде събранитѣ народни пѣсни, които сж били записани съ гръцки букви. Щросмайеръ съ готовность се съгласява да ги издаде, но съ условие, че Константинъ ще ги препише съ кирилица. Въ едно благодарствено писмо до „Славянската беседа“ Щросмайеръ си спомня за срещата съ К. Миладинова и възпроизвежда думитѣ, които му казалъ, като го съветвалъ да остави гръцкото писмо.

„Гърцитѣ сж причинили на васъ, българитѣ, доста беди и неволи; остави се прочее отъ тѣхнитѣ букви и прегърни славянскитѣ писмена!“ — „Едва можете си представи“ — пише Щросмайеръ — каква радость отъ тѣзи ми думи светна изъ очитѣ и цѣлото лице на благородния момъкъ. — „Блажени сж устата“ — каза ми той — „които ми изрекоха това желание, и никой не е по-готовъ отъ менъ да го изпълни.“

Още сжщата година сборникътъ излиза отъ печатъ — Бжлгарски народни пѣсни, Загребъ, 1861 г.

Нека кажемъ две думи и за него. Този сборникъ, който съдържа 660 пѣсни, събирани главно въ Струга, Прилепъ, Кукушъ и Панагюрище, е отъ голѣмо значение за проучването на българското народно творчество. Български пѣсни сж изда-

ванни и преди 1861 г. — но тѣзи издания носятъ повече случаенъ характеръ и, освенъ това, повечето отъ тѣхъ сж некритични. Сборникътъ на братя Миладинови надминава по размѣръ всички по-раншни сборници, и може да се каже, че въ него, ако го сравнимъ съ по-раншнитѣ издания на български народни пѣсни, най-добре е представено българското народно творчество. Посрѣдствомъ този сборникъ другитѣ славяни се запознаватъ по-отблизо съ особеноститѣ на нашия езикъ и народнатата ни пѣсень. Той дава поводъ да възникне по-живъ интересъ между славиститѣ по отношение на българската речь и пѣсень. Както отбелязва професоръ Теодоровъ, съ преводи на пѣснитѣ, събирани отъ Миладинови, нѣкои отъ по-бележититѣ чешки слависти сж почвали своето изучване на българския езикъ. Напримѣръ, Янъ Гебауеръ. Чехътъ Иосифъ Холечекъ превожда множество пѣсни отъ Миладиновия сборникъ и ги издава въ Прага презъ 1874 г. въ отдѣлна книга, която посвещава на паметьта на братя Миладинови.

Отъ предговора къмъ сборника ние виждаме, че не само патриотически и фолклорни съображения сж заставили двамата братя да издадатъ този сборникъ. Една жива, постоянна обичь къмъ народа, къмъ неговитѣ поетически творения ги е карала да събиратъ и ценятъ съкровищата на нашата народна поезия. Отъ предговора ние виждаме, че Константинъ цени високо българското народно творчество. Съ чувство на национална гордость той посочва богатствата на нашата народна пѣсень и я отбелязва като свидетелство за поетическата дарба на българския народъ — не само това — и като доказателство, че народътъ пази свето своя езикъ и своята националность, чиито особености тъй ясно сж изразени въ събранитѣ пѣсни. Въ предговора Константинъ обяснява на българскитѣ четци, че събранитѣ отъ него, братъ му и тѣхни приятели народни пѣсни сж плодъ на

„народното просто, ясно и силно творчество, което тъй живо трогва сърдцата ни. Народътъ нашъ въ най-голѣмата простота е развилъ въ себе си Божията умствена дарба; той чрезъ земледѣлието се е приближилъ до природата, живѣлъ е въ сѣкогашни сношения съ нея, тъй да речемъ, разговарялъ се е съ нея, въодушевявалъ се е отъ нея и черпилъ е тия богатства, които тъй силно ни поразяватъ съ необикновената си хубость и изразителность. . . Народнитѣ пѣсни показватъ степеньта на умственото развитие на народа и сж огледало на неговия животъ. Народътъ въ пѣсни излива чувствата си, въ тѣхъ увѣковѣчава живота си и нѣкогашнитѣ си подвизи, въ тѣхъ намира духовна храна и развлѣчение. Затова въ жалба и въ радость, на сватба и на хоро, на жетва и гроздоберъ, по гори и поля щедро се лѣятъ тия български пѣсни, както отъ богатъ изворъ. Затова може да се каже, че народътъ е сѣкогашенъ и великъ пѣвецъ“.

Въ Загребъ, докато се е бавилъ около печатането на сборника, Константинъ узнава за участьта на брата си. Веднага той тръгва за отечеството си. Споредъ едни, той отишелъ най-напредъ въ Струга, но тутакси е билъ арестуванъ и откаранъ въ Цариградъ. Споредъ други, Константинъ отива направо въ Цариградъ на 28 юлий 1861 г., но още на другия день е билъ затворенъ — безъ да може да се види съ брата си, съ когото отъ години не се е виждалъ.

Презъ октомврий 1861 г. Щросмайеръ узнава отъ вестницитѣ за сждбата на Миладиновци. Веднага той се обръща съ молба до австрийския министъръ на външнитѣ дѣла графъ Регбергъ и до австрийското дипломатическо агенство въ Цариградъ да се застжпятъ предъ Портата за двамата затворници и да действуватъ за освобождението имъ. Действително, австрийскиятъ посланикъ въ Цариградъ, баронъ Остенъ-Прокешъ, се застжпва за тѣхъ, обаче безъ полза. Властьта отказала да ги освободи, понеже още сж се

намирали подъ следствие. Но докато се е водило следствието, Димитъръ и Константинъ умиратъ, споредъ едни, въ тъмницата — отъ отрова, а споредъ други, въ една военна болница. На всѣки случай, тайната около тѣхната смърть не е още напълно разкрита. Шапкаревъ твърди, че фанариотитѣ, като сѫ се бояли да не бѫдатъ освободени тѣхнитѣ врагове, побързали сѫ по коваренъ начинъ да турятъ край на живота имъ.

Не се знае точно, кога сѫ умрѣли. Споредъ Шапкарева, чиито сведения изглеждатъ по-вѣроятни, Димитъръ умрѣлъ на 7 януарий 1862 г., а Константинъ на 11 януарий 1862 г. Не се знае сѫщо така и гробътъ имъ. На тѣхното погребение присѫтствувалъ съгражданинътъ имъ Илия Славовъ, но, за чудо, на другия день още той предалъ Богу духъ. Тайната около смъртьта на Димитра и Константина Миладинови е дала поводъ на простия народъ да създаде една поетична легенда за тѣхъ, която ни напомня поезията на пѣснитѣ, събирани дълги години отъ злополучнитѣ двама братя. Споредъ тази легенда, тѣ били освободени, и, като се видѣли вънъ отъ затвора следъ дълга раздѣла, пригърнали се и, отъ избликъ на силна, дълбока радость, умрѣли пригърнати. Тази легенда свидетелствува не само за поетическото въображение на нашия народъ, не само за неговата склонность да слива поетическитѣ видения на своята творческа душа съ реалнитѣ факти на живота — легендата свидетелствува още и за онази дълбока и искрена обичь, съ която се е отнасялъ простиятъ народъ къмъ двамата братя. Тоя народъ, може би, не е разбиралъ напълно тѣхния идеализъмъ, тѣхното самопожертвувание за единъ висшъ идеалъ, но е чувствувалъ това, и само чрезъ образитѣ на своята поезия е далъ изразъ на своя наивенъ и непосрѣдственъ идеализъмъ и на обичьта си къмъ тѣхъ. А тая обичь, която тѣ напълно сѫ заслужили съ дѣлата си, красноречиво говори затѣхнитѣ

голѣми заслуги и за обаянието, съ което сж били срѣщани двамата братя отъ своитѣ сънародници.

БИБЛИОГРАФИЯ

Р. Жинзифовъ. Димитрій и Константинъ Миладиновы. Родное племя. Москва, 1877, кн. 2 (Български преводъ въ Българска илюстрация, София, 1880, кн. 6, 9).

К. Шапкаревъ. Материали за животоописанието на братя Миладинови. Пловдивъ, 1884 (срав. и Наука, Пловдивъ, г. III, 1884.)

А. Теодоровъ [Баланъ]. Миладиновскитѣ пѣсни и Щросмайеръ. Псп., София, 1885, кн. XVI, с. 82-97.

Д. В. Стояновъ. Споменъ за братя Д. и К. Миладинови. Псп., 1887, кн. XXI-XXII, с. 578-602.

Ив. Д. Шишмановъ. Владика Йосифъ Щросмайеръ. Български прѣгледъ, София, г. V., 1899, кн. 6, с. 39-81.

Г. Боласчевъ. Братя Миладинови. Притурка на научното списание Минало, София, 1912.

С. Юриничъ. Йосифъ Юрай Щросмайеръ, СбНУНК., София, 1906-7, кн. XXII-XXIII, с. 1-71.

Ив. Д. Шишмановъ. Значение и заслуги на братя Миладинови. СпБАН., София, 1912, кн. 3, с. 43-73.

А. П. Стоиловъ. Показалецъ на печатанитѣ прѣзъ XIX вѣкъ български народни пѣсни. София, 1918, т. II, с. 1. — Стихотворенията на Константинъ Миладиновъ. Училищенъ прегледъ, София, г. XXIII, 1924, кн. 1.

IX

Преводна повесть

I

Какво трѣбва да се разбира подъ термина повесть. — Повестна традиция въ българската литература. — Печатни повествувателни творения отъ първата половина на XIX вѣкъ. — Какви повествувателни творения се превеждатъ и печататъ на български до освобождението. — Произведения тѣсно свързани съ традициитѣ и съдържанието на старобългарската литература. — Произведения на източния епосъ. — Повеститѣ на сантименталната литература. — Романи отъ сензационенъ характеръ. — Повести съ историческо съдържание. — Нравоучителни повести. — Забавна повесть. — Хумористична повесть. — Битови и социални повести. — Повеститѣ по произходъ. — Отъ какъвъ езикъ се превежда или побългарява. — Какъ се превежда. — Побългаряване — какъ става то. — Где печататъ и издаватъ преводитѣ. — Връзка между преводъ и оригинална повесть.

За да разберемъ по-добре външнитѣ влияния, а сѫщо и интереситѣ на нашитѣ читатели и писатели къмъ чуждитѣ литератури, ние трѣбва да се спремъ, между другото, и на преводната повесть и драма. Разбира се, ще се спремъ на най-сѫществено, най-типичното, характерното за състоянието на нашата преводна и оригинална повесть преди освобождението — на това, което е отрицателно за съдържанието на повестьта — идейно и художествено съдържание, а сѫщо и за формата на изложението.

Преди всичко необходимо е да се направи една уговорка относно термина повесть. Подъ повесть ще разбираме не само сѫщинската повесть, но още и романъ и разказъ — както кѫсия разказъ, обикновената новела, новелета, short story, тъй и по-обширенъ разказъ, който образува преходъ отъ краткия разказъ къмъ сѫщинската повесть.

Презъ миналото столѣтие повестьта не се явява като нѣщо ново за нашия читатель. Тя му е позната още отъ старобългарската литература; за нея, като особенъ видъ литературно произведение, той сѫди най-напредъ отъ онѣзи повести, които му сѫ били много добре познати отъ старата литература и нѣкои отъ които сѫ продължавали да се ползуватъ съ широка популярность и презъ новото време — като, напримѣръ, повестьта за Александра Македонски, тъй наречената Александрия; повестьта за Синтипа философъ, която срѣщаме въ видинския сборникъ на Софрония (1802 г.); обширната „Повесть за падането на Цариградъ“, на която вече се спрѣхме по-подробно по-рано. Повествователенъ характеръ носятъ и популярнитѣ дори презъ XIX в. жития на светци. Тукъ можемъ да отбележимъ и разнообразнитѣ поучителни разкази за подвизитѣ на богоугодни лица и за моралното пречистване на грѣшници. Множество разкази отъ този родъ срѣщаме въ тъй наречените д а м а с к и н и, сборници съ смѣсено съдържание; обикновено съдържанието на тия разкази се поставя въ зависимость отъ целитѣ на християнската черковна проповѣдь.

Това сѫ все преводни повествователни произведения, които се разпространяватъ презъ време на робството въ ржкописъ — преди още да се яви печатната преводна и оригинална повесть. Тази тъй много преписвана и четена белетристика има както историко-литературно, тъй и културно значение. Отъ нея постепенно се минава къмъ сѫщинската художествена повесть, нейнитѣ основни тенденции се разработватъ и разширяватъ по-нататъкъ въ нашитѣ повести — еднитѣ и другитѣ, ржкописни и печатни, сѫ подчинени преди всичко на единъ омисълъ отъ чисто мораленъ или пъкъ по-ограниченъ моралнорелигиозенъ характеръ. Сетне, тази преписвана повесть, преди да се яви печатната, подготвя читатели и създава известенъ вкусъ у тѣхъ къмъ повествува-

нието, къмъ белетристични произведения съ занимателно и поучително съдържание.

Разбира се, читателътъ жадува не само за поука. Въ повестьта той дири не само моралъ. Съдържанието на повестьта, съ своитѣ заплетени епизоди, съ пъстрата смѣна на интересни, неочаквани сцени и авантюри, съ сждбата на героя, който минава презъ всевъзможни изпитания, възбужда любопитството на читателя; заедно съ потрѣбността си отъ поука той развива и известенъ вкусъ къмъ сензационното, интересното, любопитното. И както обикновено бива предъ една епоха, която не се отличава съ висока култура, авторитѣ на оригинални произведения, а сжщо и преводачитѣ, бързатъ да се нагодятъ споредъ вкуса и изискванията на широката читателска срѣда, и покрай поучителната литература даватъ и произведения отъ по-сензационенъ характеръ, такива, въ които вниманието на читателя е съсрѣдоточено предимно върху заплетената фабула, върху интригата, а не върху моралната тенденция или художествената форма. Тъкмо въ тия посоки се опредѣлятъ интереситѣ на нашия читатель още отъ времето на по-старата литература — все въ сжщитѣ посоки се движи и въ по-ново време. Значи, повестьта добива стойность за българския читатель главно съ две свои особености: отъ една страна, съ поучителната мисъль, която е вложена въ нея, и, отъ друга, съ интересното си съдържание. Читателътъ още не се отличава съ твърде развитъ художественъ усѣтъ, и затова художествената форма не спира неговото внимание — неговитѣ естетически изисквания сж твърде скромни, и едва по-късно, съ неговото постепенно литературно развитие, започватъ да се появяватъ произведения съ по-значителни художествени качества. И още едно: поражда се вкусъ къмъ реалистични произведения, вкусъ къмъ реализъмъ; новиятъ факторъ, градското съсловие, има свои изисквания: затова за него сж интересни и изображения изъ градската срѣда.

Изданията на печатни повествувателни произведения датиратъ отъ първата половина на XIX в. Това сѫ на първо мѣсто произведения, които запазватъ своята връзка съ предишната литература, като, напримѣръ, произведенията на Пейчиновича и Кърчовски, които по съдържание твърде много напомнятъ дамаскинитѣ, после житията на светцитѣ, като, напримѣръ, Житието на Алексия человѣка Божи, изложено въ стихове отъ К. Огняновича. Интересътъ къмъ житийната литература не отслабва и по-късно — за това свидетелствуватъ печатанитѣ презъ втората половина на миналия вѣкъ жития, между които можемъ да отбележимъ житието на св. Иванъ Рилски отъ патриархъ Евтимия, преразказано на новобългарски отъ П. Р. Славейкова.

Какви повествувателни произведения се превеждатъ и печататъ на български до освобождението?

Най-напредъ ще отбележимъ произведенията, които сѫ тѣсно свързани съ традициитѣ и съдържанието на старобългарската литература — жития, легендарни разкази за библейски лица, повести, между които първото мѣсто държи споменатата „Александрия“. Въ 1844 г. Хр. П. Василевъ превежда отъ гръцки „Исторія на великый Александра Македонца“. Вестникъ „Македония“ въ 1870 г. печата „История на Александра Велики“. Хр. Павловичъ превежда въ 1844 г. „Баснословіе Синтипы философа“; сѫщото баснословие издава и хаджи Найденъ Иовановичъ въ 1854 г. Твърде много се превеждатъ на новобългарски и преиздаватъ апокрифитѣ „Чудеса на Св. Богородица“, разкази за нейнитѣ странствувания изъ ада.

Къмъ популярната преводна литература трѣбва да отнесемъ и нѣкои произведения на източния епосъ, като напримѣръ, разказитѣ изъ „Хиляда и една нощь“ или пъкъ изъ „Халіма“ — „Халіма или баснословны арабскы приказкы, врѣдны за вниманіе, пълны съ твърдѣ хубавы и чудесны

случкы. Преведени отъ И. Н. Мжнзовъ", Браила 1864. Друго: „Историята на Ферхада и Ширинъ", преведена отъ турски, 1870.

Особено много се превеждатъ и четътъ у насъ повеститѣ на сантименталната литература — произведения на автори, които рисуватъ въ сантименталенъ стилъ тържеството на добродетелта и невинността и наказанието на порока, изобразяватъ герои съ чувствителни сърца, препълнени съ нѣжность и съ най-идеални качества отъ мораленъ характеръ, а редомъ съ тѣхъ сж изобразени чудовищни лица, изродени престжпници, груби и жестоки. Сантименталиститѣ намиратъ, че цельта на писателя е да трогне, да разплаче своитѣ читатели и че сълзитѣ сж най-доброто мѣрило за вжтрешната сила на едно художествено творение. Читательтъ е бивалъ трогванъ не само отъ чувствителността на героитѣ и отъ тѣхнитѣ нѣжни, сърдечни излияния, отъ страданията имъ, но още и отъ онзи възвишенъ, необикновенъ моралъ, на който се явяватъ тѣ носители и който отъ нищо, при никакви условия, не може да бжде разколебанъ и съкрушенъ. Тия сантиментални герои се представятъ като неземни сжщества, съ ангелски добродетели, съ най-идеални качества, както ги виждаме въ произведенията на англійскитѣ сантименталисти отъ XVIII в., у нѣмскитѣ и френскитѣ сантименталисти отъ началото на XIX в., сжщо така и въ по-голѣмитѣ славянски литератури отъ сжщото време — предимно въ руската и полската. Сжщиятъ този сантиментализъмъ влияе и върху писатели отъ по-ново време: неговитѣ следи намираме дори въ произведенията на крупни романисти като Дикенса; срѣщаме го и въ първитѣ повести на Достоевски.

Както ще видимъ, сантиментализъмътъ минава по-нататъкъ и въ оригиналната българска повесть, главно въ произведенията на Друмева и Блъскова.

Отъ представителитѣ на нѣмския сантиментализъмъ съ най-голѣма популярность се е ползувалъ у насъ Христофъ фонъ Шмидъ (1768-1854), който обича да морализира въ рамкитѣ на едно съвсемъ сантиментално изображение, да морализира като духовенъ проповѣдникъ — самъ той е билъ духовно лице. Най-известното негово произведение е повестьта „Ostereier“, преведена почти на всички европейски езици, та и на български подъ заглавие: „Вапсаны-ты яйца по великъ-день. Прикаска за полза на малкы-ты Българчета (Произведението е предназначено за деца — спада къмъ кржга на детската литература). Приспособилъ Д. Т. Душановъ“, 1872. На български сж преведени и преработени редъ други произведения на Шмида и то безъ да е отбелязано въ българския текстъ името на тѣхния авторъ. Повечето отъ тѣхъ сж превеждани отъ новогръцки. Единъ отъ българскитѣ преводачи на Шмида е Христаки Павловичъ. Преведени сж около двадесетина негови повести. Освенъ „Ostereier“, можемъ да отбележимъ още: „Историята на Геновева... Превелъ отъ френски С. С. Бобчевъ“, 1872. Както е известно, сюжетътъ на това произведение на Гика се ползува съ широка популярность въ всички европейски литератури и е билъ подлаганъ не само на белетристична, но и на драматична разработка — отъ Фр. Хебелъ. Друго произведение: „Наводненіе на Дунавъ. Приказка нравоучителна. Побългарилъ С. С. Бобчевъ“, 1871 (Преводъ отъ френски). „Повѣсть за изгубеното дѣте“, 1870 (срв. Ст. Минчевъ, Изъ историята на българския романъ, № 194; сжщото творение е превеждано отъ Хр. Павловичъ. Значи, два превода). „Повѣсть на Генрихъ Айсенфельскый. Прѣведенъ отъ Р. И. Колесовъ“, 1859 (Heinrich von Eichenfels). „Ружица отъ Елеограда. Древно събытіе. Огледало за родителы и дѣца. Прѣвелъ [отъ сръбски] Т. Х. Станчевъ“, 1870 (Повечето сж изброени у Ст. Минчевъ, с. 27). Другъ нѣмски

сантименталистъ, представенъ само съ едно произведение на български, е Жанъ Поль Рихтеръ — „Новата година на единъ злочестникъ. Прѣвелъ Ив. Ев. Гепевъ“ (Лѣтоструй, Пловдивъ, 1875). Това е откѫслекъ. Френскиятъ сантиментализъмъ е представенъ въ нашата преводна повесть съ произведенията на повече автори. Отъ Бернардена дьо С.-Пиеръ: 1, „Павелъ и Виргиния“ (като подлистникъ на Цареградскій вѣстникъ, 1850); 2. „Индійска хижа. Басноисторія [La Chaumière indienne (1780)]. Побългарилъ А. Гранитскій, 1850. (Подлистникъ на Цареградскій вѣстникъ, 1850). Тукъ можемъ да отбележимъ романа „Велисари“ отъ френския сантименталистъ Мармонтель; отъ този романъ е преведена само една глава въ „Читалище“, 1874. Както при „Геновева“, така и тукъ имаме работа съ сюжетъ, който е обработванъ не само въ повести, но и въ драматични произведения. Вестникъ „Вѣкъ“ дава като подлистникъ „Атала“ отъ Шатобрияна (1875) въ преводъ отъ А. Шоповъ. Друго произведение на Шатобрияна, преведено на български, е „Приключенія на послѣдній Абенсеражь, прѣвелъ А. Д. Пюскюлліевъ“, 1869. Все къмъ този кръгъ сантиментални произведения спада и „Животътъ на Абеларда“, отъ Ламартина (в. „Вѣкъ“, 1874). Има интересъ и къмъ славянската сантиментална литература. Покрай това нашитѣ преводачи се спиратъ на произведенията на Карамзина, и то тъкмо на онѣзи, въ които най-добре личи неговиятъ сантименталенъ стилъ — на първо мѣсто „Бѣдная лиза“, следъ това — „Наталья, боярская дочь“ и „Островъ Борнгольмъ, повѣсть“, преведена отъ Т. Н. Шишковъ (Цареградскій вѣстникъ, 1853). Друго произведение на руската литература, въ което изображението е предимно сантиментално и което е преведено на български, е „Душенька“ отъ Богдановичъ (не е оригинално: съдържанието му е взето отъ Лафонтена; а Лафонтенъ го е взелъ отъ романа на Апулея. Срв. Сиповскій,

Исторія русской словесности, II, 131). На български се явява подъ насловъ: „Душица. Нъравственна прикаска“, преработена отъ Б. Запряновъ. Къмъ популярнитѣ преводни произведения можемъ да отнесемъ историята на Робинзона Крузо — „Robinson Crusoe“ отъ Даниелъ Дефо (1661 - 1731). Както и у другитѣ литератури, така и у насъ се разпространяватъ най-вече съкратени преработки на това произведение. Най-напредъ го превежда Райно Поповичъ — „Младаго Робінсона случаи. Сачинени оубо на Германски ѧзыкъ, преведени же на простогречески ѿ Константина Димитріева Бела, нынѣ же ѿ гречески на болгарски преведени ѿ Раина Поповича и въ ползу юношества на свѣтъ издани въ двѣ части“, 1837. Този преводъ е билъ прегледанъ и поправенъ отъ Н. Рилски; Райно Поповичъ не е успѣлъ да го издаде; ржкописътъ се пази въ Софийската народна библиотека. Другъ български преводъ на Робинзона е направенъ отъ Ивана Богоровъ: „Чюдосіи-тѣ на Робенсына Крусо“ (подлистникъ въ Цареградскій вѣстникъ 1848, издаденъ и отдѣлно). Третия преводъ е отъ Якимъ Груевъ, отъ руски, 1858; това е най-съкратеното българско издание. Четвъртия преводъ е отъ П. Р. Славейковъ, отъ новогръцки, по-пространно изложение; доближава се до оригинала повече, отколкото другитѣ три превода. Преводътъ на Славейкова е озаглавенъ: „Робинзонъ на островътъ си. Приказка твърдѣ нравоучителна“, 1869. Единъ отъ разказитѣ, които сж претърпѣли най-много издания на български, преди и следъ освобождението, е „Хубавинка Янка“, разказъ побългаренъ отъ П. Р. Славейкова, 1869. Сюжетътъ на този разказъ е взетъ отъ „Декамеронъ“ на Бокачио, претърпѣлъ е нѣколко преработки въ другитѣ литератури; у насъ първата преработка се явява подъ заглавие „Хубава Драгана“, извършенъ отъ сърбина Миланъ Рашичъ, който е учителствувалъ въ Шуменъ. Тая преработка именно Славейковъ взема за основа на своя побългаренъ разказъ.

Можемъ да отбележимъ по-нататъкъ преводнитѣ романи отъ сензационенъ характеръ. Нѣкакъ странно е, че тази литература пренасятъ на българска почва писатели, които сж имали ясно съзнание за посокитѣ, въ които трѣбва да се развива българската литература и за нейнитѣ възпитателни задачи. Това е литературата на тайнитѣ и потайноститѣ. П. Р. Славейковъ превежда сензационенъ романъ като „Потайности Цариградскы“ (отъ Клавдий де Монтепенъ, издаденъ въ 1873-75), лишенъ изцѣло отъ литературна стойность, твърде пакостенъ както съ съдържанието си, тъй и съ формата си за една бедна литература, като българската презъ онова време — една литература, която дири чужди образци, на които да подражава, — пакостенъ е и съ въздействието си върху българския читатель, не само като покваря неговия естетически вкусъ, но и като се отразява твърде вредно върху неговитѣ морални понятия. Друго произведение отъ този родъ: „Тайнытѣ на инквизиціята“ отъ В. де Фореалъ. Преведена отъ Н. Михайловски, 1877. Тукъ спада до известна степень и популярниятъ романъ на Евгений Сю „Скитника евреинъ (Le juif errant). Сподиренъ отъ разни полезни и любопитни нѣща“, Браила, 1861. 96 стр. — значи, откжслекъ само. Отъ „Скитникътъ евреинъ“ има откжслекъ и въ „Зорница“, Браила, 1864. Следъ освобождението тоя романъ е преведенъ изцѣло. Този сензационенъ романъ е особенно важенъ за насъ, понеже е оказалъ твърде силно влияние върху нашитѣ първи белетристи, Друмевъ и Блъсковъ, познатъ на тѣхъ чрезъ руски преводъ. Все тукъ можемъ да отнесемъ и романа на Ал. Дюма „Павлина“; превелъ отъ френски С. С. Бобчевъ, 1875.

По-нататъкъ идатъ повеститѣ съ историческо съдържание.

Българскиятъ читатель още въ старата литература е проявилъ интересъ къмъ исторически знания, къмъ повеству-

вателни произведения отъ исторически характеръ. За това свидетелствуватъ не само превежданитѣ отъ гръцки лѣтописи, хроники, но и исторически повести като „Александрия“, повестьта за падането на Цариградъ, Троянската повесть и др. Разбира се, въ тия произведения изчезва границата между историческото и баснословното, между действителното и фантастичното, — но затова пъкъ произведението става още по-интересно за нашия читатель. За да задоволи интереса на българитѣ къмъ исторически повести П. Р. Славейковъ превежда повестьта на Питре Шевалие „Осемь дена царуваніе, или историята на Мазаніела“ [Епизодъ отъ „Révolution d'autrefois“], 1867. Съ историческо съдържание сж и преведенитѣ отъ Славейкова романи на другъ френски писатель В. Шербюлие: 1. „Лодоиска, полякшка историческа приказка“, 1868 [Le Compte Kostia“]; 2. „Отечество и любовь или отъ тръньтата на глогъ. Полякшка приказница“ 1873 [L'aventure de Ladislas Bolski]. Сюжетътъ и на дветѣ е взетъ отъ полската история. Друга историческа повесть, пакъ отъ френски авторъ: Евг. Скрибъ, „Пикильо Аліяга, [„Piquillo Alliaga“] или Мавритѣ въ царуваніето на Филипа III“. Превелъ Н. Михайловски, 1875.

Къмъ историческитѣ повести спадатъ повечето преводи изъ славянскитѣ литератури: Вельтманъ: „Райна българска царкыня“. Превела отъ руски Елена Мутева, 1852. Има още единъ преводъ, отъ Якима Груевъ, отъ сръбски, 1866. Тази повесть е послужила за основа на Войниковата драма „Райна Княгиня“. Б. Димитровъ [= Хр. Г. Дановъ] превежда повестьта на Йежа (Miłkovski) „Ясень I. Приказка изъ българскж-тж исторыж“, 1864 (срв. Минчевъ, № 319). Превежда се два пжти крайдунавската повесть на М. Чайковски, „Кърджали“: 1. въ „Независимость“, 1874, отъ М. Георгиевъ Грековъ; 2. въ „Знаме“, 1875, отъ Ст. Ботевъ. И още едно произведение отъ сжщия писатель: „Козаково

сватуваніе“ (Читалище, 1872). К. Д. Петковичъ превежда историческата повесть на Йосифина Турноградска: „Борисъ, пръвы хрістіянскы царь на Блъгары-ты. Побългарена историчка приказка, писана по славянски отъ — “, 1853. Къмъ славянскитѣ повести съ исторически мотиви, преведени на български, можемъ да отнесемъ и „Тарасъ Булба“ на Гоголя, преведена отъ Н. Бончевъ, 1872, и „Капетанска джщеря“ на Пушкина, преведена отъ М. Георгиевъ Грековъ, 1875 (срв. Ст. Минчевъ, № 225).

Заслужва да се отбележи, че въ всички тия исторически повести е вложена една доста силно изразена патриотическа тенденция. Тъй че, популярностьта имъ се дължи не само на историческото имъ съдържание, но и на патриотическото чувство, изразено въ тѣхъ. А въ нѣкои отъ тѣзи чужди повести се разработватъ сюжети изъ българската история.

Известни исторически елементи ние срѣщаме и въ повеститѣ, които изброихме по-рано и които отнесохме, споредъ преобладаващия характеръ на съдържанието имъ, къмъ други групи. Напримѣръ, въ нѣкои произведения на сантименталната литература: Карамзинъ, „Наталья, боярская дочь“; въ нѣкои произведения на Шмида; въ романа „Велисари“ отъ Мармонтеля; у Шатобрияна, „Приключенията на последния абенсеражъ“ („Aventures du dernier des Abencérages“).

Въ отдѣлна група можемъ да отнесемъ чисто нравоучителнитѣ повести, които се доближаватъ твърде много до тона и изложението на свѣтската и религиозна проповѣдь, повеститѣ съ религиозна поука или пъкъ съ правила за практически животъ, разказитѣ, които е разпространявала американската протестанска пропаганда. На първо мѣсто тукъ можемъ да споменемъ едно твърде популярно произведение на Франклина (1706-1790), което се явява на български въ нѣколко превода, „Poor Richard's Almanac“ (за него

вж. Илия Р. Блъсковъ, Материали. . ., с. 222 сл.). Както е известно, своята литературна слава Франклинъ дължи главно на това произведение и на своята автобиография. Въ книгата, която ни интересува, сж изложени максими отъ чисто утилитаренъ характеръ, поучения, свойствени на американския практицизъмъ. Франклинъ е застжпникъ на здравия човѣшки разумъ, изразитель на единъ крайно трезвъ, позитивенъ мирогледъ. Въ отношенията си къмъ свѣта и хората този бележитъ американецъ излиза винаги отъ една ясна, положителна мисъль, проявява склоность къмъ положителното знание, къмъ естественитѣ науки — излага своята практическа философия съ малко хуморъ, съ много оптимизъмъ, съ една несъкрушена бодрость на душата — найдобре изразена въ неговото обръщение: „Бедно човѣчество, азъ те познавамъ и, макаръ да те познавамъ, пакъ те обичамъ“. Въ „Poor Richard's Almanac“ той иска да даде на своитѣ читатели здрави принципи, които да бждатъ ржководни въ живота. И това произведение е достояние на всички европейски литератури.

На български Poor Richard's Almanac е преведена найнапредъ отъ Гаврилъ Кръстевичъ, подъ заглавие „Мудрость добраго Рихарда“, 1837; следъ това то е преведено отъ С. С. Бобчевъ и отъ нѣколцина други българи. Появата на нѣколко превода свидетелствува за неговото широко разпространение у насъ. Тая книга е допадала на българския характеръ съ основния духъ на своята поука — съ своя духъ на трезвеность и практицизъмъ.

Друга нравоучителна книга, преведена на български, е книгата на английския писатель Джонъ Бънжнъ (1628-1688), „Pilgrim's Progress“(Пи́лгримсъ про́гресъ, пжтуване на странника, на поклонника); преведена отъ английски отъ д-ръ А. Лонгъ, подъ заглавие: „Пжтешественикътъ отъ тойзи свѣтъ до онзи“, 1866. Кой е преводачътъ? Единъ човѣкъ съ твърде голѣми заслуги въ историята на българското въ-

зраждане. Д-ръ А. Лонгъ е проявилъ доста грижи около българския преводъ на Библията; работилъ е заедно съ П. Р. Славейкова; благодарение нему Славейковъ се установява въ Цариградъ и намира условия за една твърде широка и плодотворна обществена, публицистична и литературна дейность. Безъ д-ръ А. Лонгъ Славейковъ не би билъ това, което е въ историята на българското възраждане — би останалъ, може би, до края на живота си въ България да работи като български учитель изъ нашитѣ села и градове.

„Pilgrim's Progress" е една религиозна книга, написана въ алегорична форма отъ единъ простъ занаятчия, който не е челъ нищо друго, освенъ Библията. Разказва се тукъ за християнинъ, който минава презъ безброй изкушения, съблазни и най-сетне достига до желаното спасение и вѫтрешно прераждане. Разказътъ на Дж. Бънѭна е изложенъ въ една проста и увлѣкателна форма — и въ сѫщото време съ проповѣднишкия си тонъ се лобли́жава до патоса на Евангелието. Тази бележита книга, достѫпна за всички читатели, отъ всички срѣди, сѫщо тъй е често превеждана — на всички езици — нейното морално въздействие може да се мѣри съ въздействието на Библията. Въ нея има твърде много религиозна, възвишена поезия, и това именно е накарало Пушкина да преведе нейното начало (първата глава) и да го изложи въ великолепни стихове („Странникъ") — макаръ произведението въ оригиналъ да е написано въ неизмѣрена речь. Въ сѫщность тукъ имаме работа не съ буквaленъ преводъ, а съ едно конгениално поетическо възсъздаване на английското произведение — на онѣзи мотиви, които сѫ отличителни за книгата на Бънѭна. Достоевски е билъ плененъ отъ стиховетѣ на Пушкина и сѫщевременно отъ дълбоката мистична мисъль, вложена въ Pilgrim's Progress.

„Въ грустной и восторженной музыкѣ этихъ стиховъ чувствуется самая душа сѣвернаго протестантизма англійскаго

ересіарха, безбрежнаго мистика, съ его тупымъ, мрачнымъ и непреоборимымъ стремленіемъ и со всѣмъ безудержіемъ мистическаго мечтанія. Читая эти странные стихи, вамъ какъ бы слышится духъ вѣковъ реформаціи, вамъ понятенъ становится, наконецъ, этотъ воинственный огонь начинавшагося протестантизма, понятна становится, наконецъ, самая исторія, и не мыслью только, а какъ будто вы сами тамъ были, прошли мимо вооруженнаго стана сектантовъ, пѣли съ ними ихъ гимны, плакали вмѣстѣ съ ними въ ихъ мистическихъ восторгахъ и вѣровали вмѣстѣ съ ними въ то, во что они повѣрили. . .“ (Достоевски за книгата на Бъныжна „Путешествіе странника изъ сего міра въ грядущій“, въ изданието на Пушкиновитѣ съчинения, подъ редакцията на Морозова, т. II, с. 543).

Като говоримъ за поучителнитѣ повествувателни произведения, можемъ да изтъкнемъ, че българскиятъ книжовникъ особено е наблѣгалъ на нравоучителния характеръ на повестьта — и не пропуща случай да отбележи, още въ заглавието, че дава на българитѣ една „приказка“, или „повесть твърде поучителна“, „повесть нравствена“. Ил. Р. Блъсковъ обяснява, какви цели е преследвалъ съ преводитѣ си: „За да погадя тогавашнитѣ жени за клюкарството, азъ написахъ „Рада клюкарката“ [собствено побългарилъ това произведение]; „Азаилъ“ прѣведохъ за наставление на неблагодарнитѣ, а „Двѣ сестры“ за гордостьта на момитѣ за хубостьта имъ“ (Ст. Минчевъ, цит. книга, с. 21). Обикновено, поучителната тенденция се влага и развива въ ущърбъ на художествената страна на произведението. Има отклонения, разсѫждения, проповѣдь. Както преводачитѣ, тъй и критицитѣ, които разглеждатъ тия преводи, държатъ смѣтка преди всичко за идейното съдържание на повестьта, а не за нейнитѣ художествени предимства или недостатъци.

Сравнително по-слабо е застжпена забавната повесть, както и повестьта, написана въ хумористиченъ и сатириченъ стилъ. Забавната повесть е била твърде лекомислена за една срѣда, която е дирѣла сериозна поука; а за хумора и сатирата нашиятъ тогавашенъ читатель не е ималъ нито вкусъ, нито разбиране. Нѣма го и днесъ. Къмъ забавната повесть спада „Хитрости Бертолдови“, 1853, — точното заглавие: „Исторіа на истыятъ місеръ Бертолда. Хитрости Бертолдовы, высоки, умны, който сѧ показува единъ селачъ хитъръ и остроуменъ, който подирь съ различны-те си страданіѧ и съ остроумныѧтъ си умъ стана царски съвѣтникъ. При това остави си завѣтж, и достопаметныте изреченіѧ сжсъ пословицытѣ си (за споменъ). Тыѧ сж весма пріѧтни и любопытны за секиго человѣка“. Преведени отъ гръцки на славянобългарски отъ Хр. Василевъ, издадени отъ х. Найденъ Јовановичъ.

За популярностьта на тази книга свидетелствува и Вазовъ въ стихотворението „Старий водоносецъ“ („Поля и гори“). Нѣкога тоя пловдивски водоносецъ е билъ книжарь преди освобождението, пжтувалъ изъ села и градове, събиралъ около себе си проститѣ българи, проповѣдвалъ имъ и челъ имъ занимателни произведения:

Какъ се веселяха и смѣяха съ гласъ
За хитрий Бертолда кога имъ прочитахъ!
Челякъ да се смѣе, и то е добро;
А тозъ Бертолдъ дяволъ истина е смѣшенъ:
Еднжжъ, катъ показвахъ образа му грѣшенъ,
Сбра сѧ да го гледа цѣлото хоро.

Още една група повести — битови и социални повести — такива, въ които се изобразява дадена народна срѣда или пъкъ дадено общество съ неговитѣ социални отношения. Тукъ спада народническата руска и украинска

повесть. Трѣбва да споменемъ Жоржъ Сандъ, нейнитѣ повести, въ които се засѣгатъ условията на семейния животъ и се прокарватъ тенденции отъ най-либераленъ характеръ — освобождение на личността, специално на жената, отъ гнета на обществото и семейството; познати сж били у насъ нѣкои отъ нейнитѣ социални романи, въ които сж изобразени съсловни отношения, обществени злини и се изтъква необходимостьта отъ коренни реформи въ обществения животъ. Значение за нашата повесть има и Марко Вовчокъ, къмъ която Каравеловъ храни симпатия [Интересенъ е Каравеловъ като преводачъ презъ 70-тѣ години!]. — Съ тия произведения се внася една нова струя въ нашата преводна повесть — социална и народническа струя.

Преводитѣ по литератури се свеждатъ къмъ нѣколко групи:

1. Френска литература. Споменахме Бернарденъ дьо Сенъ-Пиеръ, Ламартинъ, Шатобриянъ, Мармонтель, Йоженъ Сю; освенъ тѣхъ Фенелонъ: „Приключенията на Телемаха“. Най-напредъ преведенъ отъ Пиперовъ (само първата часть), 1845. Следъ това изцѣло е преведенъ отъ Н. Михайловски, 1873. Интересно е стихотворението на Вазовъ „Гостната стая“, гдето ни дава образа на майка си, която стои до прозореца въ гостната стая и чете съ часове, съсрѣдоточена, книгата на Фенелона:

Майка ми! Тя тамъ седѣше!
И съ очи, кои блестяха,
Цѣли часове четѣше
Вдълбочена Телемаха . . .

Друго произведение на Фенелона, преведено на български: „Приключенията на Аристона“, 1874.

Отъ Ксавие дьо Местръ: 1. „Проказанный на градъ-тъ Аостъ. Преведе ся отъ французки на болгарски отъ

дѣвица И. Е.“ [Ирена попъ Георгиева Екзархъ]. Подлистникъ на „Цареградскій вѣстникъ“, 1853; 2. „Кавказскы плѣнници“, превелъ П. Кисимовъ, 1851; 3. „Младата Сибирянка“, превелъ А. Екзарховъ, 1851 (подлистникъ на „Цареградскій вѣстникъ“).

Отъ Октавъ Фьойле, представитель на френския идеалистиченъ романъ. Най-известенъ съ „Дневникътъ на бѣдныйтъ момъкъ или прѣговарянія върху человѣческый животъ“. Превелъ П. Р. Славейковъ, най-напредъ като подлистникъ въ „Македония“, 1870.

Льо Сажъ (края на XVII и първата половина на XVIII в.): „Хромия дяволъ“, т. I. Превелъ А. П. Шоповъ, Цариградъ, 1875 г. (Оригинални и пластични характеристики).

Жоржъ Сандъ: „Дяволското блато“. Превелъ М. Д. Балабановъ (подлистникъ на „Вѣкъ“, 1874 г.; и отдѣлно; срв. Минчевъ, № 239); 2) „Самодива или Австрийцитѣ въ Венеція“. Превелъ С. С. Бобчевъ (в. „Напредъкъ“, 1876).

В. Юго: 1. „Сиромахъ Клавдий“ [Claude Gueux] (в. „Напредъкъ“, 1876 г.); 2. „Мирійлъ. Глава отъ„ Горкитѣ“ [„Клетницитѣ“] (Сп. „Училище“, 1874 г.)

2. Английска и американска литература: Дикенсъ: 1. „Нощь срѣщу Рождество“, повесть; 2. „Марлева сѣнка“ (И дветѣ въ в. „Пѫтникъ“, 1870 г.); 3. „Гладъ на корабъ“ (Бълг. кн., 1860 г.).

Булверъ: „Послѣднитѣ дни на Помпея“. Превелъ Н. Михайловски, отъ гръцки и френски, 1860 г.

Бичеръ Стоу: „Чичова Томова колиба“. Преводъ отъ английски. Д. Мутевъ, 1858 г.

Байронъ: „Невѣста абидоска“, Москва, 1850 г.

Джонъ Бънѫнъ: (1628-1688 г.): „Пѫтешественикъ отъ тойзи свѣтъ до онзи“ [Pilgrim's Progress]. Преводъ отъ английски. Д-ръ А. Лонгъ, 1866).

Едгаръ По: „Разговоръ съ една мумия“, преведено отъ Гешевъ, „Читалище“, 1873.

3. Нѣмска литература: Шмидъ Шоке, Хайзе (Ерминия, въ Лѣтоструй, 1875), Жанъ П. Рихтеръ.

4. Славянски литератури: руска: Карамзинъ, Пушкинъ, Гоголь; полска: Йежъ-Милковски, М. Чайковски; сръбска: Доситей Обрадовичъ; украинска: Марко Вовчовъ; словенска: Турноградска.

Обикновено преводачитѣ не съобщаватъ отъ какъвъ езикъ превеждатъ или побългаряватъ. Превежда се най-често отъ преводъ — и то отъ преводъ, който не е извършенъ направо отъ оригинала, а пакъ отъ преводъ — значи, превежда се отъ втори или трети преводъ; това особено важи за преводитѣ отъ новогръцки. Може да си представи човѣкъ, въ какво отношение ще да стоятъ тия български преводи спрѣмо оригинала, като се има предъ видъ, че онѣзи чужди преводи, съ които си е служилъ нашиятъ преводачъ, съдържатъ сжществени отклонения отъ оригинала. Всѣки преводачъ си е позволявалъ волности и отклонения, каквито намѣри за добре, съкращавалъ е безогледно, пропущалъ е известни мѣста, прибавялъ е отъ себе си нови, и, по такъвъ начинъ, въ много случаи почти се е заличавала връзката между преведеното и оригиналното произведение.

По какви пжтища е минавало чуждото произведение, докато дойде неузнаваемо до българската литература, се вижда най-добре отъ заглавието на единъ преводъ (отъ Шмида) извършенъ отъ Хр. Павловичъ: „Изгубеното дете или приключеніе весма пріятно и полезно. На нѣмцкій языкъ исперва сложено, на французскій послѣ преведено, отъ французскаго же на греческій, а сега отъ греческаго на болгарскій отъ Хр. Павловичъ Дупничанинъ“, 1844 г. Докато стигне отъ Германия въ България, това произведение минава презъ Франция и Гърция. И цѣлото това произведение на нѣмския авторъ, попаднало въ този видъ срѣдъ българската литература, наистина заприличва на едно изгубено

дете. Най-често се превежда отъ новогръцки; произведения на нѣмски и френски писатели проникватъ най-напредъ посрѣдствомъ гръцкитѣ преводи; чуждитѣ литератури се преважданъ не отъ оригинала, а отъ новогръцки и сръбски, дори отъ ромънски и турски. Така Ил. Р. Блъсковъ е превелъ нѣкои отъ Шмидовитѣ повести отъ новогръцкии; П. Р. Славейковъ е превеждалъ произведения на френски писатели сѫщо отъ новогръцки, като си е служилъ и съ текста на оригинала. Но понеже новогръцки е владѣелъ по-добре отъ френски, придържалъ се е повече о гръцкия преводъ. Дори нѣкои руски произведения се превеждатъ не отъ оригинала, а отъ другъ езикъ — „Райна княгиня“, Груевъ я превелъ отъ сръбски.

Другъ единъ твърде важенъ въпросъ, на който трѣбва да се спремъ при разглеждането на преводната повесть, е: какъ сѫ преважали нашитѣ книжовници?

Въ дадения случай ние нѣмаме работа съ добросъвѣстно, точно превеждане, съ спазване на стилистичнитѣ и вѫтрешни особености на оригиналното произведение. Обикновено нашиятъ книжовникъ не превежда, а съзнателно преиначава, или, както сѫ се изразявали тогазъ, побългарява. Въ заглавието често се отбелязва: побългарилъ, нагодилъ, прекроилъ, приспособилъ — съ други думи, промѣнилъ оригиналното съдържание, отклонилъ се повече или по-малко отъ него. Побългаряването понѣкога нѣма граница и се превръща въ сѫщински плагиатъ, въ най-обикновена литературна кражба. Нѣкой си Матей Петровъ се препорѫчва като авторъ на Шмидовата повѣсть „Изгубеното дете“ (Das verlorene Kind). П. Р. Славейковъ често премълчава имената на авторитѣ, чиито произведения побългарява. Понѣкога побългаряването е до такава степень сполучливо и пълно, че читателтъ, който не знае за сѫществуването на оригинала, не намира никакво основание да счита произведението за небългарско.

Въ какво се състои това побългаряване? Нашиятъ книжовникъ нагодява съдържанието на чуждия разказъ споредъ българскитѣ условия, българската действителность, споредъ това, което е достѫпно за вкуса, разбиранията и наблюденията на българския читатель. Той пропуща цѣли сцени, картини, които сѫ чужди на нашия битъ, невъзможни въ българска срѣда и обстановка, пропуща описания неинтересни за българската читателска публика и често на мѣстото на пропуснатото добавя нѣщо свое, оригинално. П. Р. Славейковъ превежда най-свободно романитѣ на Шербюлие, като изоставя не само отдѣлни мѣста и страници, но и цѣли части — отъ единъ романъ, отъ цѣлото произведение той превежда само една трета.

Превежда се или се преработва, значи, само една часть отъ цѣлото произведение, или само нѣколко избрани части, или пъкъ се вематъ отъ него отдѣлни мотиви и се използуватъ за едно съвсемъ свободно пресъздаване.

Побългаряването познато ни е още отъ по-старата литература — тъй, напримѣръ, въ нашето народно творчество (както и въ писмеността), въ апокрифнитѣ разкази и легендитѣ отъ източенъ произходъ, чуждитѣ поетически мотиви сѫ претърпѣли особена, твърде сѫществена преработка, съобразно съ нашитѣ битови условия. Това виждаме не само въ литературата, но и въ живописьта отъ онова време, по-специално въ иконописа — напримѣръ, въ изображението на тайната вечеря въ старата Боянска черква, Исусъ Христосъ и неговитѣ ученици вечерятъ съ чушки и лукъ, съвсемъ по български.

Побългаряването въ повестьта започва вече отъ самото заглавие: Шмидовата „Rosa von Tannenburg“ става на български — „Ружица отъ Елеограда“; Карамзиновата „Бѣдная Лиза“ се явява съ българско име — „Сирота Цвѣтана“, побългарена отъ Груева; друга Карамзинова героиня, „На-

талья, боярская дочь“ — „Невѣнка, болярска дьщеря“, прекроена отъ Стефанъ Захариевъ, поправена и издадена отъ П. Р. Славейковъ. Както се вижда, побългаряватъ се и имената на лицата. Действието става не въ чужда, а въ българска обстановка, въ българска мѣстность и срѣда. Бедната Лиза, преоблѣчена като сирота Цвѣтана, преживява печалната си участь не въ Москва, а въ Велико-Търново. Въ нѣкои случаи при това побългаряване се изразяватъ и отношенията на българина къмъ други народности — тъй, напримѣръ, отрицателниятъ характеръ, интригантътъ, пакостникътъ въ „Хубавинка Янка“, побългарена отъ П. Р. Славейкова, се представлява отъ гръкъ — въ оригинала, разбира се, това лице не е гръкъ. Най-ревностно и най-успѣшно сж побългарявали П. Р. Славейковъ и Ил. Р. Блъсковъ („Рада клюкарката“ на Блъскова е побългарена повесть; срв. Ст. Минчевъ, с. 21). Блъсковъ е продължавалъ по сжщия начинъ да пресажда чужди произведения на българска почва и следъ освобождението.

Характерно за заглавията на преводитѣ и преработкитѣ е, че въ много случаи се даватъ двойни заглавия, свързани съ и л и, безъ да има нѣщо общо между едното и другото заглавие. . . „Осемь дена царуваніе или исторіята на Мазаніела“; „Отечество и любовь или отъ трънъ та на глогъ“; „Дневникътъ на бедныйтъ момъкъ или прѣговарянія върху человѣческый животъ“; „Изгубено дѣте или приключеніе весма приятно и полезно“ (Христаки Павловичъ). Голѣмъ любитель на тия двойни заглавия е П. Р. Славейковъ. Отъ този родъ заглавия срѣщаме и въ подражателната и преводна драматична литература: „Глезенъ Мирчо или не ще може“ — така е озаглавена на български отъ Шишкова Фонвизиновата комедия „Недоросль“. Като преводачи, които сж познавали добре български езикъ, можемъ да отбележимъ П. Р. Славейковъ, Богоровъ, който обаче на много

мѣста прекалява съ своитѣ неологизми, и Ник. Михайловски. Доста много е превеждалъ Ст. С. Бобчевъ, отъ френски. Бихме могли да отбележимъ тукъ и имената на нѣколко преводачки — Елена Мутева [освенъ Велтмановия романъ, тя е превела и „Турски приказки“ (Ст. Минчевъ, № 209)]; Ирина попъ Георгиева Екзархъ (Минчевъ, № 217); Мария А. С. Цанова, отъ английски; Анастасия Узунова; Мария Касабова, отъ английски (Минчевъ, № 161); Станка Николица, отъ сръбски, разкази на Доситей Обрадовича.

Преводитѣ се издаватъ не само въ отдѣлни книги, но твърде често се помѣстватъ въ вестници, като подлистници, и въ списания — напримѣръ, въ „Цареградскій вѣстникъ“, „Вѣкъ“, „Напредъкъ“, „Съветникъ“, „Български книжици“, „Читалище“. Твърде много повести е издалъ Славейковъ презъ времето, когато е редактиралъ „Македония“ и е разполагалъ съ своя печатница.

Може да се каже, че Славейковъ има най-голѣми заслуги за обогатяването на нашата преводна повествувателна литература.

Тая преводна повесть е вече едно свидетелство за известенъ вкусъ у читатели и книжовници, у публика и преводачи. Отъ преведенитѣ произведения, които изброихме, може да се сѫди, къмъ каква повествувателна литература е проявявалъ склонность нашиятъ читатель, какви повести му сѫ се нравѣли; обикновено, преводачитѣ сѫ избирали онова, за което сѫ знаели, че ще се хареса на единъ по-широкъ кржгъ читатели, спирали сѫ се на произведения, които вече въ други литератури сѫ се ползували съ широка популярность — и то въ една срѣда, приблизително еднаква съ нашата. Новогръцката преводна литература.

Като разглеждаме преводната повесть, ние съ това освѣтляваме, макаръ и косвено, отъ известна страна и оригиналната повесть, освѣтляваме връзкитѣ между тѣхъ откъмъ

мотиви, съдържание, сюжети, откъмъ историческо съдържание, патриотическа и морална тенденция, откъмъ сантиментализъмъ и сензационни елементи.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ст. Минчевъ. Изъ историята на българския романъ, София, 1908.

X

Оригинална и преводна драма преди Войникова

I

Диалози. — Полза, смисълъ, предназначение. — Диалозитѣ на Д. Войниковъ. — Диалозитѣ на П. Р. Славейковъ. — Предметъ, езикъ и значение на диалозитѣ. — Художествена стойность. — Произведения въ диалогична форма въ нашата литература.

Главни представители на драматичната литература преди освобождението сж: Добри Войниковъ и Василъ Друмевъ.

Преди да пристжпимъ къмъ разглеждане и оценка на тѣхнитѣ драми, ще се спремъ да отбележимъ накратко, въ какво състояние се е намирала драматическата литература у насъ преди тѣхъ.

Появата на преводни и оригинални драматически произведения въ нашата литература се предшествува отъ тъй наречените диалози или разговори, които само външно, съ своята диалогична форма на излагане, напомнятъ донейде драматическитѣ произведения — въ сжщность, въ тѣхното съдържание нѣма почти никакъвъ драматизъмъ. Обикновено диалозитѣ сж били предназначени да се заучватъ отъ ученицитѣ и да се изпълняватъ при тържествени случаи. Тѣ сж се изпълнявали не само въ училищата, въ края на учебната година, при публично раздаване на наградитѣ, но понѣкога и въ черква, въ празднични дни, следъ свършване на литургията. По-късно тѣ почватъ да се изпълняватъ и въ читалищата. Отъ едно описание на Ил. Р. Блъс-

кова, за което ще споменемъ по-нататъкъ, ние узнаваме, че една вечерь шуменскитѣ граждани сѫ били събрани въ читалището „Архангелъ Михаилъ“ да чуятъ ученически оркестъръ и въ сѫщото време да присѫтствуватъ на изпълнението на единъ диалогъ, въ който сѫ изобразени двама българи — единиятъ погагаузенъ, а другиятъ искренъ и просвѣтенъ патриотъ. Тия „разговори“ въ Шуменъ сѫ се наричали „представления“.

Това изпълнение на поучителни диалози предъ една по-широка публика, безъ съмнение, е създавало известенъ интересъ къмъ сценичното, театралното изкуство. Тъй че изпълнението на диалозитѣ не е безъ значение за историята на нашия театъръ. Автори на диалозитѣ въ повечето случаи сѫ били учители. Съ този видъ произведения тѣ сѫ преследвали възпитателна и патриотическа цель. Обикновено въ диалозитѣ се изтъква, че българитѣ трѣбва да пазятъ езика и народностьта си, да се погрижатъ за просвѣтата си и да се противопоставятъ на гръцкото духовенството.

Ще преведемъ тукъ накратко съдържанието на два Войникови диалога, за да се види, каква тенденцця е вложена въ произведенията отъ този видъ.

1. Разговоръ между двама ученика, Слави и Димитрій, врьхъ българскѫтѫ народность. (Български книжици, Цариградъ, г. III, ч. II, с. 36-41).

Слави се старае да обясни на Димитра, какво значение има думата народность и по какъвъ начинъ сѫ забравили българитѣ народностьта си.

„Слави: Колко ми иди чюдно като си прѣсмѣтнѫ за днешныты разногласія и неспоразумѣнія, които името народность причинява въ духътъ на народа ни!..“

Понятието „народность“ е неясно за Димитра, и той се обръща къмъ събеседника си съ следнитѣ думи:

„Отъ истинѫ, пріятелю, глядамь съ голѣмо любопитство да става чясто пытаніе за народность между насъ, които сме още далечь, мыслѭ отъ да уцѣнимъ това имя народность. Причината на това умственно възбужденіе ми е съвсѣмъ неизвѣстна. Изволявате ли да ми дадете мнѣнието си врьхъ тоя народенъ въпросъ?“

И Слави обяснява на Димитра, че народността се изразява въ „природныя законъ, който съ невидимъ единъ съѭзъ свьрзва нераздѣлимо жителыты на еднѫ коѭ да е странѫ на земѭтѫ, като имъ даде единъ общь языкъ, едны общы нравы, обычаи и свойства, и присъедини сърцата имъ чрѣзъ народнѭтѫ симпатіѭ. . .“

Авторътъ не ни казва, доколко Димитъръ е схваналъ и разбралъ това опредѣление на своя приятель. Интересенъ е езикътъ и стилътъ на диалога между тия двама обикновени ученици; единиятъ — Димитъръ, още не знае добре значението на думата народность и, при все това, се обръща къмъ по-интелигентния си другарь съ следнитѣ надути, високопарни думи: „Изволявате ли да ми дадете мнението си врьхъ тоя народенъ въпросъ?“

Въ по-нататъшния разговоръ Слави обяснява, че гърцитѣ сѫ главни виновници за духовния упадъкъ на българитѣ. Димитъръ нѣма ясна представа за духовнитѣ условия, при които е билъ принуденъ да живѣе българинътъ. Той мисли, че българитѣ сами сѫ виновни за своя духовенъ упадъкъ и за липсата на национално съзнание у тѣхъ.

„ — Молѭ ви“, обръща се Слави къмъ Димитра, „кажете ми, кой прѣпятствува на народното ни просвѣщеніе? Кой унищожи почти старѫтѫ ни книжовность. . . Кой опроверга народнѭтѫ ни Јерархіѭ. . .“

„ — Е, добрѣ,“ пита Димитъръ по-нататъкъ, „какъ сме прочее достигнали днесь до толкова, дѣто да изгубимъ народното си чювство и да оставимъ духа ни да се владѣе отъ чюздъ духъ? . . “

Слави се възмущава отъ невежеството и недосѣщането на събеседника си:

„ — Чюдна работа! Единъ младъ българинъ, който е училъ народнѫтѫ си исторіѭ да незнае какъ неговитѣ дѣдове сѫ лишени отъ народно чювство и какъ си забравили народностьтѫ. . . “

И обяснява по-нататъкъ, че за сѫществуването на българската народность турската политическа власть не е толкова опастна, колкото духовниятъ гнетъ отъ страна на гръцкото духовенство.

Въ диалозитѣ намираме следи отъ драматизъмъ, макаръ и твърде незначителни (конфликтъ между различни схващания); известно движение въ тона и чувството (тукъ, напримѣръ, възмущение, очудване).

2. Разговоръ между трима ученика: Боянъ, Мирчо и Драгни, върху ученіето на българчета въ народно училище (Български книжици, Цариградъ, г. III, ч. II, с. 41 - 46). Двама прилежни ученици се мѫчатъ да разкриятъ предъ другаря си Драгни ползата отъ ученето; другарьтъ имъ обича повече игритѣ, отколкото училището и е склоненъ да слуша съветитѣ на старитѣ, които нѣматъ добро мнение за ученето. Боянъ и Мирчо му доказватъ, че старитѣ въ дадения случай не сѫ прави, че ученето е първа необходимость на живота, но Драгни не иска да ги слуша и ги оставя разсърденъ.

Обикновено диалозитѣ се водятъ между две лица — въ рѣдки случаи между три лица. Въ сѫщность, тѣ сѫ една препирня или пъкъ най-обикновенъ поучителенъ разговоръ между просвѣтенъ и простъ българинъ. Простиятъ разпитва просвѣтения, задава му различни въпроси, а просвѣтениятъ отговаря и поучава — разбира се, поучава въ патриотически духъ.

Не всички диалози сѫ написани на такъвъ заплетенъ езикъ, на какъвто е написанъ споменатиятъ диалогъ на Войникова — езикъ, мѫчно достѫпенъ за проститѣ слушатели. Въ повечето случаи диалозитѣ се пишатъ на разбранъ езикъ и винаги засѣгатъ условията на нашата действителность, отразява тъкмо оная мисъль, която най-живо е занимавала българското общество. Поради това, тѣ сѫ възбуждали интересъ и сѫ били едно сигурно срѣдство за патриотическо въздействие и за популяризация на известни знания между проститѣ и любознателни българи, които сѫ се сбирали недѣленъ день въ училището да видятъ успѣха на своитѣ деца и да научатъ нѣщо.

За тия диалози срѣщаме изъ нашитѣ вестници отъ онова време най-благоприятни отзиви и по всичко се вижда, че съ своето съдържание, съ актуалната мисъль, която сѫ развивали, тѣ сѫ привличали твърде много любознателнитѣ граждани. Ето какво четемъ въ Цариградския в. Турція“ (г. III, бр. 5):

„Единъ разговоръ между двама младежи, върху наукѫ или ученіе много по съ пріятность бы слушялъ отъ по старитѣ имъ отъ колкото едно монотоническо слово, което много пѫти достигва и да гы приспива“.

Диалозитѣ нѣматъ художествена и специално драматична стойность. Както отбелязахме, тѣхнитѣ автори сѫ преследвали съ тѣхъ само една цель — да поучаватъ и да будятъ национално съзнание у българитѣ. Често тия диалози сѫ твърде несрѫчно съставени, а по нѣкога въ тѣхъ липсва и основна мисъль.

Характерно е, че намѣста въ диалозитѣ проблѣсва хуморъ, особено когато се описватъ нѣкои комични прояви въ духовния жувотъ на простия българинъ, когато се осмиватъ българскитѣ недостатъци. Съ хуморъ сѫ проникнати, напримѣръ, диалозитѣ на Славейкова, помѣстени въ „Гайда“. Самъ П. Р.

Славейковъ е познатъ като авторъ на хумористични диалози въ стихове, като „Разговоръ между Иванъ и Стоянъ“ и други хумористични разговори въ „Пѣснопойка“ (1852 г.) — противъ модитѣ, противъ семейнитѣ неуредици, противъ гръцкото духовенство и българската простотия.

За драматическо действие и, изобщо, за по-значителенъ драматизъмъ въ диалозитѣ и дума не може да става. Тѣ не изразяватъ нѣкаква фаза въ развитието на нашата драма и може да се каже, че нѣматъ нѣкакво особено значение за възникването на оригинални драматични произведения. Съ своето изпълнение диалозитѣ повече сѫ важни за историята на нашия театъръ, важни сѫ съ това, че сѫ създавали интересъ къмъ театрални представления. Не трѣбва да се забравя, че драматичнитѣ произведения се появяватъ у насъ не като по-нататъшно органическо развитие на диалозитѣ, а подъ външно литературно влияние. Пъкъ и самитѣ диалози, като литературни произведения и като особена форма на изложение, се дължатъ на външното въздействие — главно на влияние отъ гръцката литература. Известно е, че диалогътъ е любимо срѣдство за изложение, както въ старата, тъй и въ новата гръцка литература. Той си пробива пѫть и въ учебната, и въ народната просвѣтителна литература. Мнозина писатели, които искатъ да бѫдатъ учители на своя народъ, излагатъ мислитѣ си въ жива диалогична форма; къмъ сѫщата форма прибѣгватъ въ много случаи и съставителитѣ на учебници. Тия учебници сѫ превеждани на български. Имаме катехизисъ изложенъ, въ форма на въпроси и отговори (вж. Люблянския дамаскинъ отъ 17 в.). Още въ дамаскинитѣ намираме диалогична форма.

По-старитѣ наши учители, които сѫ заемали учебенъ материалъ отъ гръцки извори, сѫ побългарявали за учебницитѣ гръцки диалози, а следъ това, по тѣхенъ образецъ, почватъ да съставятъ оригинални диалози, въ които засѣгатъ българскитѣ условия.

Изглежда, че между българскитѣ учители Войниковъ най-много е писалъ диалози. Той е събралъ своитѣ диалози въ една книжка подъ заглавіе „Училищно театро“ (Турція, г. II, бр. 48, с. 183; — срв. и Псп., 1909, кн. 5-6, с. 377), гдето погрѣшно се отбелязва, че Войниковъ пръвъ е далъ инициативата, да възникнатъ подобни произведения въ диалогична форма.

Къмъ произведенията на българската литература, които сж написани въ диалогична форма, и то преди още да се появятъ драмитѣ на Войникова, можемъ да отнесемъ „Просвѣщеный Европейцъ“ и „Мати Болгарія“ на Н. Бозвели. Въ „Просвѣщеный Европейцъ“, както се знае, разговорътъ се води между три лица: мати Болгария, нейниятъ синъ и европеецъ. А въ „Мати Болгария“ разговарятъ две лица: майката и синътъ. Но и тукъ, както и при разгледанитѣ диалози, и дума не може да става за сжщинско драматично изложение, за драматични моменти и ситуации.

Авторътъ предпочита диалогичната форма, не за да създаде драматични произведения — такава цель е съвсемъ чужда за него, а просто да изложи по-ясно, по-убедително своята публицистична мисъль, да изрази своето негодувание и наблюдението си надъ българската действителность. Лицата, които разговарятъ, не сж драматични; освенъ това, тѣ не сж индивидуализирани, не очертани като опредѣлени характери или типове, не сж изобразени конкретно и живо.

Въ такава форма е написана и книгата на Раковски „Изтупленый дервишъ“ (Одесса, 1858 г., издадена следъ смъртьта на автора). И това произведение по никой начинъ не може да се отнесе къмъ сжщинската драматична литература, — чрезъ разговорътъ между султанъ Махмуда и Решидъ-паша, Раковски рисува политическия и мораленъ упадъкъ на турската държава, нѣщо подобно на диалогизиранитѣ сатири на Ст. Михаиловски.

II

Оригинални драматични творения, предшествуващи Войниковитѣ драми. — Монологъ или мысли на Владыката Иларіона отъ В. Поповичъ. — Съдържание и анализа на монолога. — Ловченскыйтъ владыка отъ Теодосия Икономовъ. — Малакова отъ П. Р. Славейковъ.

Къмъ оригиналнитѣ драматични произведения въ нашата литература, които предшествуватъ появата на Войниковитѣ драми, трѣбва да отнесемъ „Монологъ или мысли на Владыката Иларіона напрѣдъ да изгори Българскытѣ книги отъ Книгохранилницата на Търновската Митрополия“ (печатанъ въ издадения въ Цариградъ Мѣсяцословъ на българскѫтѫ книжнинѫ за 1859 г.). Авторъ на този монологъ, написанъ въ стихотворна форма, е В. Поповичъ. Той е написалъ нѣколко драматични произведения, нѣкои отъ тѣхъ сѫ още неиздадени. Следъ освобождението написалъ комедията „Пролетариитѣ“. Авторъ е и на много стихотворения. Има и доста стихотворения за деца. Проявилъ се е и като литературенъ и художественъ критикъ.

В. Поповичъ рисува душевното състояние на търновския владика Иларионъ въ момента, преди да изгори българскитѣ книги, запазени отъ вѣкове въ Търновската митрополия. Иларионъ е действително лице. Той е взелъ живо участие въ уреждането на Габровското училище. Предполага се, че, отъ омраза къмъ българитѣ, той е изгорилъ множество старобългарски пергаментни ржкописи, запазени въ митрополитската библиотека въ Търново (предположение на А. Теодоровъ, Българска литература, Пловдивъ, 1896, с. 149). Но това предположение не е твърде приемливо, защото, както се знае, Иларионъ е полагалъ твърде много грижи

за уреждането на Габровското училище и се е застѫпвалъ предъ патриаршията за българскитѣ искания. При това, Априловъ, въ „Денница новоболгарскаго образованія“ и П. Р. Славейковъ, въ „Габровско-то училище неговы-тѣ пьрви попечители“ (Цариградъ, 1866 г.), съвсемъ не представятъ Илариона като заклетъ врагъ на българщината.

Както и да е, тукъ насъ не ни интересува толкозъ, дали е истина или измислица онова, което се приписва на Илариона. Важно е, по какъвъ начинъ е обработилъ Поповичъ дадения сюжетъ и доколко, написаниятъ отъ него монологъ има стойность на драматическо произведение. Може да се каже, че въ този монологъ не липсва вѫтрешенъ, психологиченъ драматизъмъ. Поповичъ се е опиталъ да нарисува една вѫтрешна борба у Илариона — борба между съвѣстьта и чувството на омраза къмъ българщината. Иларионъ не се решава да изпълни изведнъжъ своето намѣрение. Той се бои, колебае се, неговата съвѣсть му подсказва, че той върши престѫпление, обаче ненавистьта къмъ всичко българско, желанието да напакости на българитѣ сѫ посилни у Илариона; тая ненависть и това зло желание сподавятъ най-сетне гласа на съвѣстьта.

Ето и самото съдържание на монолога. Иларионъ стои предъ заключеното книгохранилище, обзетъ отъ злоба къмъ българитѣ и отъ радость, че най-сетне му се удава случай да осѫществи едно отдавнашно свое намѣрение. Изважда ключа и отваря книгохранилището.

Се книги!
Една минута и сичко въ рѫце ми:
Сичко заграбихъ, сичко потъпкахъ:
Святы надежды, миръ и свобода, —
Сега съмъ властенъ, сичко е мое,
Царь вы съмъ сега, стары душманы!

(гледа изъ кѫщи)

Стѣнитѣ нѣмы — сичко замлъкна:
Врати затворихъ, кой ще мѫ види;
А въ домѫ други, освенъ слугитѣ
Нема, и никой неможе мѫ види!..

(гледа)

Какъвъ радостенъ часъ! каква минута!
Рая е нищо сега за меня!..

(гледа книгиты)

— — — — — — — — —

Колко мысли, колко наслады
Усѣщамъ сега като ги гледамъ!..
Най-много сѫ радвамъ, че можѫ
Да ся отъ сърдце предамъ
На мойто вѣчно влеченѥ!..

Той посѣга къмъ книгитѣ, но веднага се стрѣсва и си дръпва ржката отъ страхъ:

Сяка чи тука пазѫтъ вапиры!
Какво е душно и влажно...
Страшно е малко...

— — — — — — — — —

Посѣга още веднъжъ къмъ книгитѣ, но пакъ си дръпва ржката:

Ослабватъ, усѣщамъ, моитѣ силы...
Съвѣсть мя мѫчи, защо ли,
Като чи крадѫ чуждо иманѥ

— — — — — — — — —

Ами-ко станѫтъ мьртвытѣ сега,
Кои сѫ крыли всичко тована. —

— — — — — — — — —

Какво тогива, какво ще патѫ!

Иларионъ взема единъ кръстъ и чете молитва, за да прогони призрацитѣ, които го плашатъ. Следъ това вади старитѣ пергаментни ржкописи единъ по единъ — „псалтири, причеты цьрковны, царски грамоти, свещенно писанѥ. . .“ натрупва всички тия книги предъ себе си, отстжпва и ги гледа възрадванъ:

Ахъ! кой може усѣти толкова радость,
Колко усѣщамъ въ таѭ минута?
Сьрдце ми тупа отъ радость,
Като ги гледамъ тія списаньж.
Колко надежды на бжднж славж,
Огънь, огънь, съмъ намыслилъ,
Той ще ги глътне една по една!
Ето вы, варвары, вашата бждность!

Иларионъ злорадствува, че му се удава възможность да унищожи ценнитѣ паметници на старата българска писменость, да отмъсти на българитѣ, загдето отхвърлятъ гръцкия езикъ и гръцката книга и прогонватъ гръцкитѣ владици. Затваря книгохранилището и излиза да вземе огънь, за да изгори ржкописитѣ. Съ това свършва монологътъ.

Наистина, монологътъ на Поповича нѣма твърде висока психологическа и художествена стойность. Психологическото съдържание, вложено тукъ, не е достатъчно осмислено. Тъй, напримѣръ, авторътъ се е спрѣлъ да изобрази повече страха на владиката, отколкото неговата съвѣсть. Виждаме, че този страхъ е въ връзка съ движенията на една неспокойна съвѣсть — Иларионъ се приближава до натрупанитѣ книги, но въ сжщия моментъ се отдръпва изплашенъ и заявява: „Съвѣсть ме мжчи. . .“, обаче за да изясни по-отблизо драматичнитѣ преживявания на своя герой, авторътъ трѣбваше да изобрази съ повече наблюдателность проявитѣ на неговата съвѣсть въ момента — по какъвъ начинъ съвѣстьта се

противопоставя на решението му да унищожи българскитѣ литературни съкровища; вмѣсто да стори това, той се задоволява само съ едно загатване, че съвѣстьта измжчва гръцкия владика. Изобщо, психологическата основа на вжтрешния драматизъмъ е твърде слабо засегната и възпроизведена. При това, стихътъ е твърде пресиленъ, намѣста и не изразява въ една непосрѣдна естествена форма душевнитѣ движения у Илариона. Формата не се слива напълно съ съдържанието. Но, все пакъ, въ този монологъ не липсватъ елементи на вжтрешенъ драматизъмъ и, поради това, той има много повече общо съ едно драматическо произведение, отколкото разгледанитѣ по-рано диалози, които само въ формално отношение се доближаватъ до драмата.

Интересенъ е стихътъ — повечето отъ стиховетѣ иматъ схема 5 + 5 — любимиятъ размѣръ на Ботева.

Навѣрно Поповичъ е писалъ своя монологъ подъ влияние на Пушкиновия драматически етюдъ „Скупой рыцарь“. Начинътъ, по който Иларионъ изразява своята радость предъ натрупанитѣ ржкописи, съ които може да се разпорежда както иска, напомня монолога на скжперника рицарь, предъ отворения ковчегъ, пъленъ съ скжпоценности.

Като първо завършено и оригинално драматическо произведение въ нашата литература можемъ да считаме „Ловченскыйтъ владыка, или бела на ловченскыйтъ сахатчиж. Комедіа въ три извьршваніа. Отъ Т. И-ва [Теодоси Икономовъ]. Болградъ, 1863“.

Отъ предговора узнаваме, че комедията е писана още презъ 1857 г., когато авторътъ е билъ ученикъ въ Болградъ; не я издалъ тогазъ, понеже нѣмалъ материални срѣдства. Като имаме предъ видъ нейното съдържание и нейнитѣ груби недостатъци, кой знае дали трѣбва да се радваме много, че отсетне е намѣрилъ материални срѣдства да я издаде.

За сюжета на това произведение, както бележи авторътъ, е послужила една истинска случка въ Ловечъ. (Истинската случка е разказана отъ П. Р. Славейкова въ предговора къмъ „Български пословици“, г. I, София, 1896, с. XXIV). За автора и за публиката е отъ твърде голѣмо значение обстоятелството, че комедията е основана върху едно истинско събитие. Тогавашниятъ нашъ писатель е билъ убеденъ, че литературната стойность на произведението му ще бѫде по-голѣма, ако въ него е копирана действителностьта — колкото по-малко се пресъздава тази действителность, колкото по-слабо се отклонява писательтъ отъ нея, толкозъ по-добре. Това е единъ отъ основнитѣ принципи на тогавашната българска естетика. Теодосий Икономовъ съ особена гордость подчертава, че и събитието, и лицата въ неговата комедия сѫ истински. Ето накратко съдържанието — самата случка:

Владиката гръкъ задирялъ жената на единъ часовникарь, която се отнася съ презрение къмъ своята народность и се присмива на простотията и наивностьта на своя мѫжъ. Тая жена, съ участието на майка си, приема въ дома си владиката, тайно отъ своя мѫжъ. Но ловечскитѣ граждани, заедно съ часовникаря, сполучватъ единъ день да изобличатъ владиката и да разкриятъ предъ цѣлия градъ неговия развратенъ животъ.

Сюжетътъ е възпроизведенъ твърде реалистично — може да се каже, че тукъ реализъмътъ е доведенъ до цинизъмъ и порнография. Комедията на Икономова нѣма художествена стойность. Тъй че, порнографията не е нѣщо ново въ българската литература; нейнъ сѫщински родоначалникъ въ литературата ни е Теодосий Икономовъ. Той не се опитва да пресъздаде творчески оня материалъ, който му дава действителностьта; той не рисува типове — напримѣръ, типъ на безнравственъ гръцки владика, а се задоволява

само да копира една действителна случка, безъ да промѣня или преиначава нѣщо. И, поради това слѣпо копиране на действителностьта, въ неговото произведение липсва центъръ, липсва сѫщо така едно цѣлостно драматическо действие. При това драматизъмътъ — доколкото може да става тукъ дума за драматизъмъ — е твърде незначителенъ; повече външенъ, отколкото вѫтрешенъ, този драматизъмъ не е поставенъ на психологическа основа. Самиятъ авторъ, Теодосий Икономовъ, има твърде смѫтни понятия за драматическата поезия изобщо. Въ неговото произведение ние не забелязваме нѣкакъвъ опредѣленъ композиционенъ планъ. Освенъ това, не само действието, но и лицата сѫ лишени отъ драматически елементи. Всички лица сѫ раздѣлени на две групи: гърци и гъркомани българи, отъ една страна, и истински патриоти, отъ друга. Първитѣ сѫ превърнати на жалки карикатури, тѣ сѫ изродени въ всѣко отношение, въ тѣхъ нѣма нищо човѣшко. — Авторътъ не скрива своето презрение къмъ тѣхъ и отвръщението си отъ постѫпкитѣ имъ. Старае се да ги представи колкото е възможно по-противни и по-жалки. Къмъ втората група лица спадатъ часовникарьтъ Стойчо и неговиятъ приятель Драганъ, който изобличава владиката. Часовникарьтъ е простъ, но честенъ българинъ, който отъ дъното на душата си мрази гърцитѣ и тѣхнитѣ духовници. Приятельтъ му е словоохотливъ агитаторъ, който не пропуща случай да изтъкне предъ българитѣ пороцитѣ на гръцкото духовенство и да ги убеждава да прогонятъ далечъ отъ България служителитѣ на гръцката патриаршия. Разбира се, както часовникарьтъ, тъй и приятельтъ му, като изразители на патриотическо схващане, сѫ идеализирани до крайность. Въ това се състои противогръцката тенденция на комедията, въ която най-видно мѣсто държи проповѣдьта на родолюбивия българинъ, приятеля на часовникаря. И като-че-ли Икономовъ е написалъ тази ко-

медия, не за да създаде драматическо произведение и да спомогне за развитието на българската драма и българския театръ, а за да излѣзе предъ българската публика съ патриотическа и противогръцка проповѣдь — проповѣдь, изразена по най-публицистиченъ начинъ. И за да бѫде по-убедителенъ, той посочва единъ истински епизодъ отъ развратния животъ на гръцкитѣ владици въ България.

Може да се предположи, че, поради циничната реалность на сюжета си, тая комедия не е виждала сцена.

Къмъ първитѣ оригинални драматически произведения въ нашата литература трѣбва да отнесемъ едноактната комедия на П. Р. Славейкова Малакова (Гайда, Цариградъ, г. I, 1864 г., бр. 22-24). Върху съдържанието и литературната стойность на това произведение се спрѣхме по-рано, когато разглеждахме дѣлото на П. Р. Славейкова.

Характерното и за тритѣ първи драматически опити въ нашата литература — Монологътъ на Илариона (В. Поповичъ), Ловчанскиятъ владика (Т. Икономовъ) и Малакова (П. Р. Славейковъ) както и за диалозитѣ е това, че сюжетитѣ имъ сѫ взети отъ съвременния животъ. И въ тритѣ тия произведения се засѣгатъ условията на българската обществена действителность. Въ Монолога и въ Ловчанския владика се възпроизвеждатъ отношенията на гръцкото духовенство къмъ българската народность — тѣ сѫ въ връзка съ борбата на българитѣ за духовно освобождение; а въ Славейковата комедия се осмиватъ модитѣ, отъ които се увличатъ българкитѣ — увличатъ се до такава степень, че пренебрегватъ своя семеенъ дългъ и опропастяватъ материално мѫжетѣ си — не само това — но и ставатъ за смѣхъ предъ проститѣ селяни.

III

Преводни драматични творения. — Дворянски выбори, 1843. — Велизарий, 1844. — Памела уженена, 1852. — Михалъ, 1853. — Жъртва или служба Аврамова, 1858. — Геновева, 1856. — Други драматични творения, преведени отъ френски, руски, нѣмски и сръбски.

Както повеститѣ и разказитѣ, така и драматичнитѣ произведения презъ първата половина на миналия вѣкъ, дори до 60-тѣ години, се превеждатъ повече отъ гръцки. Превеждатъ се главно произведения на нѣмски и френски писатели, които сж били познати въ гръцката преводна литература. Както посочихме по-преди, френската и нѣмска литература ставатъ известни у насъ за пръвъ пжть посрѣдствомъ гръцки преводи. Постепенно, съ засилването на руското влияние отъ срѣдата на миналия вѣкъ, започватъ да се появяватъ и преводи отъ руски, докато презъ 70-тѣ години руското влияние напълно измѣства гръцкото и сръбското. Видѣхме вече на какви произведения сж се спирали нашитѣ преводачи. Най-силно впечатление имъ е правила сантименталната литература, която сжщевременно е била и дидактична. Превеждали сж се разкази, повести, драми съ сантиментално съдържание и съ ясно изразена поука на края. Обикновено човѣшкитѣ характери въ тия произведения сж раздѣлени на две групи — еднитѣ сж крайно идеални, съвършени, поради което страдатъ много, а другитѣ сж зли, вършатъ неправди и жестокости, но накрай читательтъ или зрительтъ остава удовлетворенъ, понеже доброто въ края на краищата тържествува, а злодейцитѣ биватъ наказани. Това ние виждаме, напримѣръ, въ разказитѣ на нѣмския писатель Христианъ фонъ Шмидъ, преведени отъ гръцки

на български, и въ нѣкои преведени драматически произведения. Сантиментализъмътъ се явява у насъ, и то не въ оригиналната, а въ преводната ни литература, половинъ вѣкъ следъ като той изиграва своята роля въ другитѣ литератури. Покрай сантименталнитѣ произведения, превеждатъ се и такива, които се отличаватъ съ съвсемъ леко, забавно съдържание, сензационни или смѣшни повести и разкази, и комедии, които не сж нищо друго, освенъ най-обикновени фарсове. При това, интересно е да се види, какъ се превежда. Побългаряването е обикнатъ похватъ.

Между драматичнитѣ произведения, преведени на български преди появата на Войниковитѣ драми, ще отбележимъ Дворянски выборы. „Комедія водевиль въ едно дѣйствіе“. Преведена отъ руски, издадена въ Кишеневъ презъ 1843 г. Тукъ има руски битъ, руски нрави. Презъ 1844 г. излиза на български трагедията Велизарий. Авторъ на тази трагедия е нѣмскиятъ поетъ, воененъ писатель Траутцшенъ, 1730 - 1812 (Hans Karl Heinrich Trautzschen). Драматическитѣ му произведения сж събрани въ Deutsches Theater, 2 ч., Leipzig, 1772 - 1774; Тукъ, покрай другитѣ му творения, срѣщаме и „Belisar“. Тая трагедия е била твърде популярна у насъ. Има сантиментално съдържание. Излагаме го, за да се види, какви драми сж правили най-силно впечатление на тогавашния български читатель и зритель. Въ нея сж възпроизведени страданията на Велизария, полководецъ на Византийския императоръ Юстиниянъ Велики. Велизарий дълги години е воювалъ съ враговетѣ на Византия, побеждавалъ ги е, обаче неговитѣ завистници сполучватъ да го наклеветятъ предъ императора и да го представятъ като претендентъ на престола. Императорътъ вѣрва на клеветницитѣ, ослѣпява Велизария, хвърля го въ тъмница и прогонва семейството му. Приятелитѣ на Велизария се застжпватъ за него и го освобождаватъ. Слѣпъ, воденъ отъ

едно дете, тъй както Антигона води слѣпия си баща Едипъ, или както Корделия води злополучния краль Лиръ, съ просяшка тояга въ ржка, той тръгва да дири жена си и дъщеря си. Но жена му отдавна е умрѣла, безъ да знае той, а дъщеря му, Евдоксия, е намѣрила прибѣжище у нѣкогашния вандалски царь Гелимеръ, победенъ отъ Велизария. Слѣпъ, Велизарий е примиренъ съ нещастието си, той не проклина сждбата си; къмъ Юстинияна, който му е причинилъ толкозъ много нещастия, той не изпитва никаква ненависть. И единъ день му се удава случай да докаже, че нещастията и страданията сж го научили да обича враговетѣ си. Юстиниянъ пада робъ въ ржцетѣ на българитѣ, но Велизарий, който се е ползувалъ съ уважението на българитѣ, сполучва да освободи императора. Той го освобождава, макаръ българитѣ да сж го убеждавали да отмжсти на Юстинияна. Юстиниянъ се разкайва сега за нѣкогашната си жестока постжпка. Велизарий намира дъщеря си и отива въ Цариградъ да прекара при Юстинияна последнитѣ дни отъ живота си.

Тая трагедия има на български тъкмо три превода. Презъ 1844 г. излизатъ едновременно два превода: 1. преводътъ на Анастасъ Стояновичъ Кипиловски, печатанъ въ Лайпцигъ; 2. преводътъ на Захария Симеоновъ, печатанъ въ Цариградъ. И двата превода сж сторени отъ гръцки. Трети пжть трагедията Велизарий е преведена отъ Т. Шишковъ, Цариградъ, 1873 г. Намѣста Шишковъ е преправилъ драмата на Траутцшена.

Навѣрно патриотически съображения сж накарали Кипиловски да преведе тая драма. Къмъ своя преводъ той прибавя „Кратко жизнеописаніе заради Велисарія“, въ което обяснява, че Юстиниянъ и неговиятъ военачалникъ Велизаръ сж били отъ славянско произхождение: „Спорядъ свидѣтельствата на історицытѣ, а наивыше по свидѣтельството

на историкатъ и воспитательатъ Јустиніановъ Ѳеофила, доказва са чи тойзи Константинопольскіатъ преславныи Јмператоръ Јустиніанъ былъ Болгаринъ родомъ, истоковъ сынъ и изъ село Ветрени въ Ѳракія. Той, каквото Славянинъ, ималъ крѣй себеси много юнацы мужи изь Славянска кровъ. Единъ отъ Славянскитѣ неговы юнацы былъ и знаменитіатъ герой Велизарій, Бѣлозаръ, Бѣлезарь или Велезаръ, отъ Дарданскіатъ градъ Оурменъ, или Германъ“ (с. 3).

Въ подлистницитѣ на „Цареградскій вѣстникъ“ (1852, бр. 90 сл.) е напечатанъ българскиятъ преводъ на една комедия отъ италиянския драматургъ Карло Голдони (1707-1793 г.), озаглавена Памела уженена; преведена е отъ И. П. Г. Е. [Ирина попъ Георгиева Екзархъ, племеница на Александръ Екзархъ]. Издадена и отдѣлно, 1853 година. Голдони е създатель на новата италиянска комедия. Авторъ на повече отъ 120 комедии, въ които има твърде много фантазия и духовитость. Въ комедиитѣ си Голдони рисува повече долнитѣ слоеве на народа.

Сѫщата година (1853) излиза Михаль. Комедія на четыри дѣйствія. Преготовленна отъ Сава И. Доброплодни, Въ Земунъ, 1853. — А. Теодоровъ [Баланъ] отбелязва, че тая комедия „вѣроятно е обработена по нѣкой гръцки образецъ“ (Българска литература, Пловдивъ, 1896, с. 181). Както отбелязва самъ Доброплодни (в. България, г. I, 1860, бр. 41, с. 3; срав. Т. Атанасовъ, Очеркъ върху историята на българския театъръ, Псп., 1909, кн. 5-6, с. 394), тази комедия е подражание на една сръбска такава отъ Йованъ Ст. Поповичъ. Това е фарсова комедия, въ сѫщинския смисълъ на думата. Изобилствуватъ въ нея комични ефекти отъ най-грубъ характеръ. Героятъ, Михалъ Мишкоедовъ, е старъ ергенъ, много богатъ, но крайно глупавъ, толкозъ глупавъ, колкото може да бѫде глупаво едно лице въ подобна една комедия. Надѣ-

ватъ се да го оженятъ околнитѣ за една млада и богата мома — оставя се на всѣка стжпка да бжде маменъ отъ своя мнимъ приятель Вичо и отъ бабата, която сватува. И двамата — приятельть и бабата — го убеждаватъ, че всичко е вече готово за сватбата, бащата съ готовность дава дъщеря си, момата съ нетърпение очаква сватбата, а въ сжщность тя се вѣнчава за другъ, безъ дори да е подозирала, че единъ отъ нейнитѣ кандидати е Михалъ. Бабата и Вичо побѣгватъ, следъ като сж успѣли, съ всевъзможни хитрости и лъжи, да вематъ отъ него доста голѣми суми. Въ края на краищата Михалъ става за смѣхъ и на сватбаритѣ — приятельть му го завежда на сватбата, като го лъже до последниятъ моментъ, че той именно, Михалъ, е младоженецътъ — става за смѣхъ и на слугитѣ дори, които го биятъ и се подиграватъ съ него. Докато Михалъ очаква невѣстата, за да се извърши вѣнчалниятъ обредъ, идва слугата Драгни съ една дебела сопа, бие го и пѣе:

Азъ вѣнчавамъ Мишкоеда, новия си господарь,
И му давамъ по гърбина десеть сопи, като даръ.

По-нататъкъ ще отбележимъ Жъртва или служба Аврамова — една пиеса съ религиознопоучително съдържание, написана въ диалогична стихотворна форма. Преведена е [отъ турски, караманлийски] отъ еленския учитель Андрей Робовски, и издадена въ 1858 г. За тая творба вж. Psichari, Revue de Paris, 1903; A. Thumb, Die neugr. Lit., въ Kultur der Gegenwart, с. 252, 264; K. Dieterich, Amelangs Verlag, с. 111, 120, 150, 228). Тукъ е разработенъ, въ формата на срѣдневѣковнитѣ религиозни мистерии, известниятъ библейски сюжетъ за жертвоприношението на Авpама. Предполага се, че оригиналътъ на тази пиеса се намира въ италианската литература. Италианскиятъ изворъ още не е намѣренъ. Отъ италианската литература тя е

минала въ новогръцката, разработена е на новогръцки въ стихове. Това произведение е било популярно не само у насъ, но и между сърбитѣ — още презъ 40-тѣ години била поставена на сръбска сцена (Срв. Јов. Скерлић, Омладина и њена књижовность, Београд, 1906, с. 389).

Но нито едно отъ преведенитѣ драматически произведения преди освобождението не е било тъй популярно, както Геновева, тая Многострадална Геновева, за която сж се проливали толкозъ много сълзи едно време. Както е известно, Иванъ Вазовъ рисува въ „Подъ игото“, какъ е била поставена тази драма у насъ въ турско време и какво впечатление е оставяла у зрителитѣ, които сж вземали за действителность онова, що е ставало на сцената — и то на една твърде примитивна сцена. И тая драма минава сжщо отъ нѣмската литература, чрезъ гръцката у насъ. (Срв. Tiek, Leben und Tod der heiligen Genoveva). Сжщо опера та на Шуманъ: „Животъ и смъртьта на света Геновева“).

Геновева е пълна съ сензации и сантиментализъмъ. Както и въ другитѣ преводни пиеси, така и тукъ срѣщаме крайни човѣшки характери (както и въ „Велизарий“) — едни страдатъ много, други вършатъ неправди; накрай доброто тържествува, а злодейцитѣ биватъ наказвани. На български: „Многострадална Геновева. Жалостно позорище на петь действія. Преведена одъ Сърбскій на Българскій язикъ. Отъ Павла Тодорова. А печатано съ иждивеніе-то на Неша Недѣлкова отъ Коприщица. Въ Бѣлградъ, въ правителственжтж книгопечатницж, 1856“. Има и други преводи — на Кр. Пишурка и на Ивана Владикинъ: Многострадална Геновева или жалостно позорище на петь дѣйствія.“ (У А. Теодоровъ [Баланъ], Бълг. литература, Пловдивъ, 1896, не е означена датата на първо издание); Ив. Владикинъ, второ изд. 1865. Пишурката привежда отъ сръбски Геновева въ 1856 г. Дали е издадена, не се знае. Споредъ едно съобщение, Многострадалната Геновева е била пре-

ведена отъ сръбски отъ Кръстя Пишурката въ 1856 г. и сѫщата година е била представена на ломската сцена.

Геновева е запазила своята популярность дълго време и следъ освобождението, тя е била една отъ любимитѣ пиеси на нашия предишенъ провинциаленъ и селски театъръ. Претърпява нѣколко издания следъ освобождението. Единъ преводъ е претърпѣлъ петь издания до 1899 г. Би трѣбвало да споменемъ и за други преводи и преработки.

Отъ френската литература: отъ Молиера има следнитѣ преводи: Войниковъ превежда Лѣкарь по неволя. Скѫперникъ бива преведенъ отъ М. Балабановъ съвсемъ свободно, стига до побългаряване; преводачътъ вмъква въ чуждата комедия цѣла една сцена (д. II, сц. 2) съвсемъ оригинална — осмива българскитѣ чорбаджии, намѣста поставя действието въ връзка съ черковния въпросъ и черковната борба. Тъй че и Молиеръ по неволя е трѣбвало да вземе участие въ нашата черковна борба. „Георги Данденъ или излъганъ мѫжъ“ (1872 г.)

Отъ Октавъ Фьойе: Елиза, (1874 г.). Отъ Волтера: Меропа (1872 г.).

Отъ руски автори: Недоросль на Фонъ Визинъ: — Не ще може или глезенъ Мирчо (1873) отъ Т. Шишковъ.

Отъ нѣмски писатели освенъ Траутцшенъ: Велизарий; Лесингъ: Ем. Галоти (1873); Шилеръ: Разбойници, Фиеско.

Отъ сръбски сѫ преведени множество комедии — и то свободно, побългарени, отъ Т. Х. Станчевъ (отъ Йов. Ст. Поповичъ, Глишичъ и др.).

БИБЛИОГРАФИЯ

Теодора Юрдановичъ. Драматични опити прѣди Войникова. Извѣстия на семинара по славянска филология, кн. IV, София, 1921.

Т. Атанасов. Как се посреща театѫрѫт у нас преди свобождението. Училищен преглед, София, г. XXI, 1922.

БЕЛЕЖКИ

Борба за черковна свобода

1. С. 21. Т. Бурмовъ. Българо-гръцката църковна разпря. 1902. (По-рано печатана въ Псп., Мсб., В. Европы).

2. С. 154. В. Тепловъ. „Грекоболгарскій церковный вопросъ. 1899.

3. С. 33. Карапетровъ. Сбирка отъ статии по черковния въпросъ.

4. С. 27. Гр. Трубецкой. Руската политика на истокъ. София. 1910.

Периодически печатъ презъ време на черковната борба

1. С. 168. Ю. Ивановъ. Българскиятъ периодически печатъ. 1893.

2. С. 163. С. С. Бобчевъ. Прегледъ на българския периодически печатъ (Юбил. сб. по случай 50 год. на бълг. журналистика, 1894).

3. С. 166. в. „Цариградски вестникъ" (Карапетровъ, 37) тамъ за в. „България".

4. С. 164. Значението на Фотинова въ развитието на българската журналистика.

5. С. 181. Шишмановъ. Фот. Мсб. IX 731—32 . . .).

6. С. 155. Черковна борба и периодически печатъ (Бурмовъ, 223-224, 263, 264 нт).

7. С. 174. Условия, при които сж се издавали българскитѣ вестници въ Турско.

„Имами още намѣреніе да просим да ни са позволи да правим и по едно кратко политическо обозрѣніе на 15-тѣ дни; ако сполучим това и са умножават спомоществователитѣ ни, ще уголѣмим и листът си" (Пробенъ брой на „Гайда", подновена презъ 1866 год.).

8. С. 158-163. Условия, при които сж се издавали вестници въ Цариградъ.

Законъ за печата не е имало; но за издаването на вестникъ трѣбвало да се издава фермanъ отъ правителството [нѣщо, което е било твърде трудно; потрѣбни сж били подаръци, подкупи (И. Ив. 12)].

9. С. 164-169. Значение на печата за създаване на литературни интереси; формиране на читатели; приучване на четене, интересуване отъ обществения животъ.

10. С. 156. Какъ се е разпространявалъ българскиятъ вестникъ изъ провинцията. Неговото очакване; събитие пристигането му; нѣкои го преписватъ, препращатъ преписи на свои познати (Едно отъ първитѣ писма на П. Р. Славейковъ).

11. С. 166. Раковски твърди че Ал. Екзархъ плащалъ всѣка година въ течение на излизането на вестника една опредѣлена сума на единъ

влиятеленъ предъ турското правителство българинъ въ Цариградъ, загдето този българинъ издействувалъ ферманъ за издаването на вестника („Дунавски лебедъ", бр. 8).

12. С. 156-161. Разлика между периодическия печатъ въ Турция и печата вънъ отъ Турция. Първитѣ „противъ съвестьта си", ласкаятъ турското правителство съ единъ най-раболепенъ езикъ, показватъ, че сж доволни отъ правителството, оправдаватъ го и пр. Цельта: да се предразположи Турция въ полза на българитѣ противъ гърцитѣ — тактика — после: да не си навлѣкатъ беда, спиране на вестника. Косвенъ изразъ на истината въ вестницитѣ въ Турция; какъ се пишатъ; алегория, басни, и пр., заобикалки.

Г. С. Раковски

Арх. = означава архивата на Раковски, която сега цѣла се пази въ Етнографическия музей въ София, неиздадена още. Цифрата следъ Арх. означава инвентарния № на всѣки използуванъ ржкописъ. **До Ив.** = писмото на Раковски до Ив. Ст. Ивановъ, писано въ Кубей; това обширно и необнародвано писмо е твърде ценевъ документъ за биографията на Раковски; тукъ е използувано почти цѣло. **Планъ** = планътъ за автобиография, писанъ отъ самия Раковски и озаглавенъ Съдьржание на житие то ми, съдържа 78 точки и обгръща по-важнитѣ моменти отъ неговия животъ до 1858. По този планъ той е почналъ да пише своето Житие въ 1866, но, за жалость, успѣлъ да развие само първитѣ три точки: Уводъ, мѣсторождение то ми, домородство то баштинско ми. Като произведение, което съдържа ценевъ биографиченъ материалъ, можемъ да споменемъ още Неповинний българинъ; и то, както Планътъ и Житието, не е издадено.

1. С. 246. А не 1818, както се мислѣше, преди да стане известна архивата на Раковски.

2. С. 246. П Р. Славейковъ пише, че Раковски билъ „кръстен на дѣда си Сжбя [дѣдо по баща], но по тогавашний обичай прѣвърнат в' Сава за по-благородно" (Б. Пеневъ. Биографически бѣлѣжки за Раковски отъ П. Р. Славейковъ. Вѣстникъ на вѣстницитѣ, бр. 2, отъ 7. I. 1917). Сжби го нарича и С. И. Доброплодни (Кратка автобиография на С. И. Доброплодний, извлѣчена отъ пространната му ... София, 1893. с. 17).

3. С. 255. „Капитанъ Георги... на когото името усвои Раковски, като неговъ сродникъ, и отъ Сжби Стойковъ се нарѣче Георги Раковски" (С. Доброплодни, цит. кн. с. 42).

4. С. 258. Споредъ Доброплодни, който не си спомня точно, ученицитѣ били „около 150 души въ стаитѣ, дѣто имаше и особенни опрѣдѣлени стаи, въ които живѣяхж директора и другитѣ учители" (цит. кн. с. 19).

5. С. 260. Малко по-друга характеристика на Раковски, като ученикъ въ Куручешменското училище, и по-други сведения дава П. Р. Славейковъ, който никога не е бивалъ възхитенъ отъ неговия революционенъ характеръ. Славейковъ изтъква на пръвъ планъ у Раковски склонность къмъ авантюри и разпуснатъ животъ и засѣнчва неговитѣ патриотически увлѣчения отъ онова време, за които имаме сигурни свидеделства и отъ самия Раковски и отъ неговитѣ съвременници. „Отъ Карлово,

пише Славейковъ, по ходатайството на баща му прѣд Стеф. бея Богориди, той го приел и ввел в'училището Куручешме, дѣто плащал за него да живѣе като в'пансион по 80 гр. на мѣсец. Тука той седѣл та се учил около три години с'мнозина от цариградскитѣ чапкжнчета, а послѣ и с'съотечественика си Дионисия Контара, дякон на видинский владика, който подир смъртa на владиката в'Видин, поддържан от Хюсеин паша, бил дошел в'Цариград да става владика. Той бил напослѣдне разбогатѣл от покойний си старец, и не знаял дѣ да харчи паритѣ си. Той са сприятелил с'Раковски и го научил да харчи и да живѣе раскошно. Раковски бил жив и енергичен момък, учил се добрѣ, бил смѣл и упорит като баща си и умовит като него, но егоист в'вишша степен. Той още в'Куручешме са прѣпирал и често са бият със съучениците гърчета за българщината, което тогава още било рѣдкост и за гърцитѣ и за българитѣ. При това види са да имал и зародиш нѣкакъв от авантюризъм . . ." (Б. Пеневъ, цит. ст.).

6. С. 262. Следъ като споменува въ Плана за сношенията си съ княза Богориди, Раковски бележи по-нататъкъ: „Пжтишествие то по Българіж на Бланки" (1840) (т. 15). Трудно е да се опредѣли съ положителность, за какви събития отъ живота на Раковски загатва тази точка отъ Плана. Знае се, че Бланки е пжтувалъ изъ България презъ втората половина на 1841 и е посетилъ Цариградъ заедно съ своя български преводачъ, Ал. Екзархъ, презъ септемврий 1841 (Вж. M. Blanqui. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris 1843. p. 389). Датата 1840 г. погрѣшно е посочена въ Плана. Дали Раковски се е намиралъ въ Цариградъ презъ септемврий или вече е билъ заминалъ за Браила? Ал. Екзархъ се отбилъ въ Куручешменското училище и се срещналъ тамъ съ Доброплодни и други българи; разпитвалъ за Раковски, но дали се е срещналъ и съ него, не знаемъ. Сжщо и Богоровъ се е видѣлъ тогава съ спжтника на Бланки и останалъ възхитенъ отъ неговата ученость. „Единъ день между наш'та сдушена дружина са разчу, че нѣкой си френецъ по име Бланки, придруженъ отъ едного прѣвождача българинъ, пжтувалъ изъ България. Така съ нѣколцина отъ нашитѣ другари са наканихме та отійдохме и здрависахме него прѣвождачъ, който беше днешныа войвода въ Пловдивъ Александръ Екзархъ, и при нашитѣ за народъ разговори, пълни съ ожиданье, той прибави за оставайте сбогомъ, че слѣдъ два дни три дни ще тръгне за Вета-Загора да навиди бащиното си огнище и сетнѣ ще са завьрне пакъ въ Паризъ, дѣто е опрѣдѣленъ въ голѣма служба: това бѣше пьрвото ми запознаване съ ученъ българинъ . . ." (Ив. Богоровъ, цит. кн., с. 3). — „Не съмъ и до днесъ забравилъ, пише Доброплодни, че като бѣхми единъ день при Самуила на прѣподаванието му, дохожда единъ младъ момъкъ съ висока капела, контешки и чисто облѣченъ, приближи при владиката, говори му нѣщо на ухото и си излѣзе, а ний подирѣ му излѣзохми. Но колко останжхме зачудени, като доде при насъ, българчетата, и зе да ни пита на български за Раковский и други съ разни въпроси. Пъкъ той билъ Александръ Екзархъ, дошелъ отъ Парижъ, търсялъ Раковский и другитѣ българчета въ Куру-чешме . . . Помнiж добрѣ, както и по-горѣ споменжхъ, че на 1842 година [и тукъ датата е погрѣшна], когато бѣхъ още ученикъ въ Куру-чешме, г-нъ Александръ Екзархъ доде въ Цариградъ отъ Парижъ (когато посѣти въ Куру-чешме и директора Самуила) заедно съ нѣкой французинъ Бланкъ отъ себѣ си или отъ французското правителство проводенъ пжтешествен-

никъ, на когото Екзарха билъ другарь, и го е водилъ отъ сетнѣ изъ България..." (цит. кн., с. 23, 57).

7. С. 262. Ч. Поповъ пише, че отъ Цариградъ Раковски билъ пратенъ отъ Стефана Богориди да се учи въ Атина: следъ това се върналъ пакъ въ Цариградъ и отъ тамъ заминалъ за Парижъ, гдето се училъ две години; отъ Франция отпжтувалъ за Котелъ, сетне пакъ въ Цариградъ, като секретарь на Богориди; въ 1840 отишълъ въ Браила (Чърти изъ живота на Савва Ст. Раковски. Второ издание. Руссе, 1893, с. 9-11.). Другъ биографъ, Ив. П. Адженовъ, съобщава, че до 1838 Раковски следвалъ въ Атинския университетъ: после отишълъ въ Браила, върналъ се въ Цариградъ; покровителствуванъ отъ френския консулъ, заминалъ за Триестъ, служилъ тамъ една година като „портовой капетанъ", изпратенъ билъ отъ тамъ въ Парижъ, „гдѣто продължавалъ две години и училъ въ факултета" (Записки отъ живота на Георги Стойковъ Раковски. Свитъкъ I. Руссе, 1894, с. 18, 25). Тия съобщения на Попова и Адженова сж проникнали въ нѣкои статии за Раковски, че дори и въ учебницитѣ по българска литература. Очевидно, тукъ имаме работа съ измислици и объркани сведения, каквито съдържатъ въ изобилие дветѣ отбелязани книги, написани съвсемъ некритично и нехайно. Въ плана за автобиография Раковски отбелязва най-важнитѣ моменти въ своя животъ, за които е мислилъ да разправи подробно. Тамъ той не споменува нищо за отиване въ Атина преди 1840. Наистина, той е посетилъ гръцката столица, но то е било по-късно — въ 1844, и после — въ 1863. Следъ като споменува въ Плана за участието си въ черковната борба, за запознанството си съ Неофита Бозвели, Илариона и Богориди, той отбелязва следнята точка: „Напрасното ми отхождане въ Браила". Друго едно обстоятелство, което ни кара да вѣрваме, че до 1840 Раковски не е напущалъ Цариградъ, е следнето: Съ дата 12.IX.1841 Неофитъ Бозвели праща на Раковски писмо отъ Атонъ, гдето е билъ затворенъ; това писмо, за което Раковски узналъ много по-късно, е адресирано: „Сави Стойковичу, родомъ котлянцу въ Константинополъ, у Куручешменской школи". Какво показва този адресъ? Знае се, че въ 1840 Неофитъ билъ назначенъ за протосингелъ въ Търново, гдето заминалъ веднага. Почти година следъ това той пише на Раковски въ Цариградъ. Ако бѣше вѣрно, че Раковски е напусналъ турската столица преди 1840 и е отишълъ въ Атина или другаде, за това щѣше да знае преди всичко Неофитъ, който до 1840 е билъ въ Цариградъ, и не щѣше да адресува писмото си въ Цариградъ. Отъ сжщия адресъ се установява и това още, че и въ 1840 Раковски е билъ ученикъ въ Куручешменското училище. А въ Парижъ той никога не е отивалъ. Френскиятъ езикъ е изучвалъ въ Марсилия. Навѣрно, това негово пжтуване до Франция е дало поводъ на първитѣ му биографи да твърдятъ — безъ да провѣрятъ — че е следвалъ въ парижкия университетъ. Раковски, който отбелязва доста старателно всички важни, а понѣкога и неважни моменти въ живота си, ако бѣше отишълъ въ Парижъ, безъ друго щѣше да спомене за това или въ Плана или пъкъ въ нѣкое писмо. Въ цѣлата негова архива, въ която покрай ценнитѣ сж запазени и доста незначителни документи, нѣма нито една бележка, която да ни накара поне да предполагаме, че е ходилъ въ френската столица.

8. С. 262. Напущането на Цариградъ Славейковъ поставя въ зависимость отъ по-други причини; той отново рисува Раков-

ски нато безогледенъ авантюристъ, който не спира предъ нищо: „Подир ненадѣйната смърт на Контара, пише Славейковъ, Раковски останал без срѣдства да живѣе раскошно и задължнѣл твърдѣ млад. Той имал достжп у Стефанаки бея като негов въспитаник, и Кира, майката на княза, го обичала като котленец. Не са знае как е сполучил той да вземе от нея един скжп брилянтен пржстен. Продал го за 5000 гроша и като са порасплатил и сдобил пари за пжт бѣгал от Цариград в' Браила“ (Б. Пеневъ, цит. ст.). Споредъ С. Доброплодни „Сжби Стойковъ (отсетнѣ Георги Раковский), защото билъ паднжлъ въ немилость при котленина Стефанакя бей Богориди, билъ избѣгнжлъ отъ Цариградъ за Браила“ (цит. кн., с. 33).

9. С. 265. За живота на Раковски въ Браила сжществуватъ нѣколко легенди, които едва напоследъкъ почватъ да се рушатъ; документитѣ, що съдържа богатата и запазена архива на Раковски, а сжщо така и други документи, които се обнародваха неотдавна, хвърлятъ свѣтлина върху неяснитѣ порано мѣста въ неговата биография. Повечето отъ тия, които сж писали за браилския му животъ, се надпреварватъ, кой по-баснословно да го изобрази и да му припише подвизи, да вложи въ устата му признания и проповѣди, които не изглеждатъ вѣроятни нито за тогавашната негова възрасть, нито пъкъ за тогавашнитѣ отношения. Нѣкои съвсемъ погрѣшно приписватъ браилското възстание отъ 1841 на Раковски, считатъ него за главатарь. Тъй, напримѣръ, В. Х. Стояновъ-Беронъ пише, че възстанието „устрой и приготви покойнія Раковски... Това вжзстание бѣ доволно добрѣ приготовлено...“ Втора грѣшка прави Беронъ, като взема за дата на възстанието 1844 г. Инакъ, неговиятъ разказъ за сждбата на възстаницитѣ въ основата си е вѣренъ (Археологически и исторически изслѣдованія. Отъ Д-ра Василя Х. Стояновъ-Беронъ. Тжрново, 1886. Гл. XVIII. За проектираното вжзстаніе на Сава С. Раковски въ 1844 година, с. 218-220). — За сжщото се разказва и на друго мѣсто: Единъ случай отъ живота на Раковски. Браилското възстание и неговитѣ сѣтнини. Отъ Г. Котевъ (Български народенъ календаръ за 1890 година. Урежда се отъ Г. Котевъ. Първа годишнина. Издава книжарницата на Ив. Б. Касжровъ, София, с. 49-78). Тукъ подробно се излагатъ не само постжпкитѣ, но и речитѣ на Раковски — въ една форма, която ни е добре позната отъ биографическитѣ и исторически съчинения на Захария Стояновъ. Котевъ не изпада въ грѣшката на Берона; отбелязва, че събитието е станало въ 1841 г., главатарь е билъ единъ сръбски офицеръ, а Раковски е изобразенъ като български патриотъ, който се възмутилъ отъ безчовѣчната постжпка на властьта и отмъстилъ. Подъ името Г. Котевъ се крие единъ нашъ държавенъ мжжъ, бившъ министъръ и публицистъ, чието име не съобщаваме по негово настояване. — Г-нъ Д. Начевичъ съобщава въ 1893: „За разказа на г-на Котева ние узнаваме, че той е черпилъ отъ единъ ближенъ приятель на Раковски, отъ г-на Николопуло, единъ отъ най-интелигентнитѣ стари българи, родомъ отъ Плѣвенъ, който живѣе днесъ въ Букурещъ и се радва на добро здраве. Г-нъ Николопуло живѣелъ презъ 1840 г. въ Браила, събиралъ се е често съ Раковски, билъ е очевидецъ на така нареченото Браилско възстание, и понеже е и до днесъ надаренъ съ една чудесна паметь, тоя разказъ на г-на Котева има една извънредна цѣнность за животописанието на Раковски (Н. Рецензия на книгата на Ч. Поповъ. Псп., кн. XLI, XLII. 1893. с. 1002. Че тая рецензия е отъ Начевича, посочено е въ Описъ на изданията на Българ-

ската академия на наукитѣ и на Българското книжовно дружество. София, 1917, с. 33). Браилскиятъ епизодъ ще да е разказанъ отъ сѫщия Г. Николопуло, който е влизалъ въ настоятелството на „Добродѣтелна дружина“ въ Букурещъ въ 1867 (Вж. Д. Т. Страшимировъ. История на Априлското възстание, т. I. Пловдивъ, 1907. с. 65; Ср. Документи изъ архивата на Българската добродѣтелна дружина въ Букурещъ. Училищенъ прѣгледъ, XII. 1907. Неофициаленъ дѣлъ, с. 265). — Ч. Поповъ (цит. кн., с. 11-28) повтаря разказа на Котева и отбелязва, че преди още да се яви сръбския офицеръ въ Браила Раковски събралъ презъ есеньта на 1840 около 70—80 български младежи, готови да потеглятъ за Балкана (с. 12). — Аджеповъ (цит. кн., с. 20-24) пише, че Раковски образувалъ чета, която повѣрилъ на единъ сръбски капитанъ, като решилъ той самъ да остане въ Влашко следъ заминуването й, за да събира срѣдства и да образува други чети. — Отъ сѫщия родъ бележки срѣщаме въ книжката Чърти изъ живота на Николай Стефановъ. Труженикъ по народното възраждание. Съставилъ и печата авторътъ й Х. Силистра, 1890. с. 5-9. — Възъ основа на тая книжка и на сведенията на Котева и Берона е съставенъ разказа на Г. Димитровъ (Княжество България, II. Пловдивъ, 1896. с. 146 нт.) — М. Радивоевъ съобщава: „Презъ юний 1841 г. Сава Македонъ (Раковски) съ 300 избрани патриоти българи и петь-шесть души капитани гърци прѣзъ Браила насилили да навлѣзатъ въ България; но браилскитѣ власти ги върнали отсрѣдъ Дунава, и по този начинъ било осуетено прѣдполаганото възстание. Раковски тутакси прибѣгналъ, за покровителство при руския по онова време въ Браила консулъ, комуто открилъ причинитѣ за съставянето на цѣлия заговоръ и бунтъ и за участницитѣ въ него, както и които сѫ били съ него солидарни, между които казалъ и Илариона Стояновичъ. А за да се освободятъ отъ затвора всички по този бунтъ хванати българи, Раковски се явилъ предъ влашкитѣ власти, взелъ цѣлата отговорность върху си, сѫдили го и осѫдили на смъртъ“. Радивоевъ бележи: „Тѣзи всички показания на Раковски се намѣрватъ въ канцеларията на Новор. и Бесараб. генералъ губернаторъ“ (Врѣме и животъ на търновския митрополитъ Илариона Макариополски. Отъ М. Радивоевъ. София, 1912. с. 25.) — Б. Петровъ (цит. кн., с. 23 нт). повтаря разказа на Котева, допълня го на мѣста съ несигурнитѣ показания на Кира Стояновъ и се опитва да изтъкне невѣрноститѣ въ него, като излиза отъ признанията на самия Раковски. — А пъкъ П. Р. Славейковъ разказва, че въ Браила Раковски „се запознал и влѣгъл в'сношение с'нѣкои възстаници лѣсковчени, македонци и гръци нѣкои, другари на вуйка му Мамарчева; тѣ имали компания до 50—60 души. От тѣх по-извѣстни били по удалството и прѣдприемчивостьта си нѣкой си Лазар градинарин лѣсковчанин и друг нѣкой си грък Георги Греваниотис, а с'тѣх са присъединил и С. Раковский, та тѣ щѣли да минуват прѣз Дунав да бунтуват България. Властитѣ знаяли намѣрението им и ги търпѣли, а когато щѣли да навлѣгат в'каикът на утринта тѣ прѣзъ ноща пробили каикът им, и когато потеглили да минуват и като забѣлѣжили че каикът пробит върнали са и искали да излѣзат на сухо. Влашкитѣ жандари не ги пущали. Тогава Лазар извадилъ турский си ятаган и фърлил в Дунавът излѣзал на крайт пръснал жандаритѣ и истеглили каикът на крайт. Раковски в'каикът ли бил че излѣзал или не бил още влѣзал, видѣл чиновникът от войската който ржководил дѣйствията на стражаритѣ и са заловил с'него да се кара и са бил с'него —

Раковски е сам разказвал че го убил уж, но ние не можем да потвърди(м) това“ (Боянъ Пеневъ, цит. ст.). — Слухове за браилскитѣ авантюри на Раковски сж стигнали въ Цариградъ дори. „Тукъ се раздаде слухъ между българитѣ въ Балкапанъ, Кутуджи-ханъ и пр. че (Раковски) тъкмялъ да подигне въстание (въ Браила) противъ турското правителство, като мине съ събранитѣ подъ негова команда българи прѣзъ Дунава и направи бунтъ въ цѣла България и Тракия за освобождението ни, съ което билъ привлѣкълъ и нѣколко грьцки паликарета . . .“ (С. Доброплодни, цит. кн., с. 3).

Отъ чуждитѣ автори, които сж писали за браилското възстание и у които сведенията сж сравнително по-точни, можемъ да споменемъ: I. A. V a i l a n t, La Romanie, t. II. Paris, 1844. p. 411-413. — D. P a p p a s o g l u. Istoria fondării oraşului Bucureşti, capitala regatului român, de la aunul 1330 pînâ la 1850. Bucureşti 1891 c. 148-163. — J o a n C. F i l i t t i. Turburări revoluţionare in Zara-Românească între anii 1840-1843 (Analele Academiei Române, сер. II., т. 34, Букурещъ, 1912, с. 201 сл.). Пръвъ проф. С т. Р о м а н с к и у насъ даде подробни и точни сведения за развитието и края на браилското възстание (Браилски историйки 1841-1843. Студии и документи отъ Стоянъ Романски. I. Българската възстаническа чета отъ 1841 г. Сборн. III. 2., 1914, с. 3. сл.). Цѣлата история на възстанието много ясно се представя въ рапортитѣ на тогавашни чуждестранни дипломатически агенти, консули и консулски агенти въ Влашко, които сж съобщавали на началствата си за събитията въ Браила. Романски обнародва и разглежда не само тия интересни рапорти, но и отбрани документи изъ една официална влашка преписка, запазена въ Държавната архива въ Букурещъ, която преписка е въ връзка съ разглежданитѣ събития. Възъ основа на тия документи съ положителность се установява, че възстанието е било гласено въ 1841 (11-14 юлий) и че неговъ главатарь е билъ не Раковски, а сръбския офицеръ Татичъ. Остава само да се разкриятъ по-отблизо и съ по-голѣма сигурность истинскитѣ подбудители на това възстанишко движение — да се види, дали то се дължи, както е схващалъ Метернихъ, „на напрегнатата работа на революционнитѣ комитети въ полза на повдигането на християнското население въ Турската империя“ (Романски, цит. ст. с. 27) или пъкъ е възникнало по руско внушение. Стои нерешенъ въпросътъ — дали Татичъ е действувалъ самостойно, по свой починъ или пъкъ е изпълнявалъ плана на една конспирация, която е имала разклонения отъ двѣтѣ страни на Дунава и е била насърчавана отъ руски агенти. Предположението за руска намѣса не е съвсемъ безосновно. Документитѣ, които изнася Романски, показватъ, че руския вицеконсулъ въ Галацъ, Карнѣевъ, явно се е сношавалъ съ Татича и го е покровителствувалъ — и то въ момента, когато се е организирало възстанието. Какви цели ще да е преследвала руската политика, като е поддържала подобни безредици, лесно е да се отгатне: отъ една страна тя е искала да компрометира режима на влашкия князъ Ал. Гика, който не е вървѣлъ по нейния пжть, отъ друга — да създаде затруднения на Турция. — Твърде голѣма стойность за биографията на Раковски ще има втората серия документи, които проф. Романски обещава да обнародва — „върху потушаването комплота на Сава Македонъ, сирѣчь Раковски, въ 1842 год.“ (цит. ст. с. 7).

10. С. 265. Дали това не е сжщиятъ Стефанъ Ивановъ, който е билъ членъ въ настоятелството на Добродетелна дру-

жина въ 1867 заедно съ Николопуло? (Вж. Д. Т. Страшимировъ, цит. кн. I, с. 65).

11. С. 268. Омразата на Раковски къмъ Енгеля е съвсемъ инакъ мотивирана у Адженова (цит. кн. I, с. 20-24). Раковски случайно бутналъ въ кафенето масата, на която седѣлъ Енгель съ други офицери; Енгель се ядосалъ и оскърбилъ разгорещения български патриотъ. Раковски причаква една нощь съ трима отъ своитѣ юнаци Енгеля, за да го убие; ала по погрѣшка падатъ промушени трима невинни офицери. Полицията затваря мнозина българи. Раковски заминава за Галацъ, явява се предъ руския консулъ и му разправя за случката. Консулътъ го посъветвалъ да избѣга въ Русия. Раковски, като не искалъ други да страдатъ за негова вина, върналъ се въ Браила, явилъ се при министра на вжтрешнитѣ работи, Михалаки Гика, и му изповѣдалъ всичко; следъ това заподозренитѣ българи били освободени, а Раковски билъ арестуванъ и изпратенъ въ Букурещъ. Родолюбивитѣ българи въ тоя градъ сполучили да го спасятъ съ съдействието на гръцкия консулъ. — Б. Петровъ (цит. кн., с. 26-27) като се основава на цитираната осемнадесета точка въ плана, прави твърде широки и несигурни предположения. Споредъ него, следъ като е билъ заловенъ убиецътъ на майора, Раковски отишълъ при галашкия руски консулъ Симеоновичъ — който по това време се е намиралъ въ Браила — като поискалъ отъ него да му даде възможность да избѣга въ Русия. Консулътъ обещалъ на му помогне, но тайно го предалъ на влашкитѣ власти. После Раковски е билъ пратенъ въ Букурещъ и пр. — Споредъ сведенията на Славейкова, следъ авантюрата „нѣколко дена Раковски са е крил в'Браила и гръцкий тамо по това врѣме консул като грък по настоянието на Гревеньоти го е пропратилъ с'една гръцка гемия за Атина" (Б. Пеневъ, цит. ст.).

12. С. 268. Това ще да е сжщия Аргиропуло, който се споменува въ едно бѣлградско писмо на Раковски като „русски първи днѣсъ терджуманинъ, кой въ 1844, къту бѣше еленскы посланикъ въ Цариградъ, труди ся много да мя защити къту еленинъ" (понеже Раковски билъ гръцки поданикъ). „Господину Аргиропулу е твърдѣ добрѣ познато наше неправедно страдание отъ порты и наше разорение" (Ср. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 107-108).

13. С. 269. Славейковъ пише: „В'това врѣме (1841-42) той си промѣнил името отъ Сава на Гьорги, и послѣ бил с'тоза име извѣстен" (Б. Пеневъ, цит. ст.).

14. С. 269. У Славейкова четемъ: „С'гръцката гемия Раковски... излѣзъл на Марсилия . . . но като не можалъ да се задържи тамо, отпжтувалъ пакъ в'Цариград, дѣто тоже прѣстоялъ 2-3 мѣсеца и с'помоща на котленци той са завърнал в'Котел (Б. Пеневъ, цит. ст.).

15. С. 270. За намѣрението на Раковски да учителствува въ Търново Славейковъ съобщава: — „Тука сега не можах да испитам на вѣрно дали слѣд като са е завърнал от Марсилия прѣз Цариград в'Котел е доходил от Котел в'Търново да иска да става гръцки учител в'Търново. Аз зная положително че той идва в'Търново да става учител. Нѣкой от търновци го прѣпоржчали на Неофита, и той като ходил при него, Неофит го питал за училищно свидѣтелство и върху този въпрос за свидѣтелство Раковский са е скаралъ с'него и жестоко го е напсувал и

станал та си заминал за Котел“ (Б. Пеневъ, цит. ст.). Ср. Б. Петровъ, цит. кн., с. 32-33. Разказътъ на Кира Стояновъ, съобщенъ отъ Б. Петровъ, съвпада съ тоя на Славейкова.

16. С. 270. Извадки отъ това съчинение сѫ обнародвани въ статията на Кр. Раковски: Страници изъ българското възраждане (Мисъль, литературенъ сборникъ. Книга първа, 1910, с. 142-172).

17. С. 274. На баща си пише: „Сос Замбоолу са намирамъ на давія за узунцовските хісапи, спроти Груювата смѣртъ, той прибралъ Янка, и други мюзевери и злѣ ма гони . . . Мустафа беювата работа не е прикасана іоще, той отиде на Едрене іощи по вилигденъ. Отъ Самоковъ имаме пагуба, сосъ една рѣчъ отъфретъ рабутити ни огиватъ зле. Вогориди ни гони и той кравнишки, немамъ рахатъ нето дѣнемъ нето нощемъ отъ меракъ . . .“ По-нататъкъ разправя, че трѣбвало да изплати на Гешоолу една полица на сума 12000 гроша, а тойималъ на разположение само 5,000 гроша . . . „Сега и малко сакантія да тѣглишь недѣй выжда кусуръ, старче, азъ повече тѣгля . . .“ (Цариградъ, 41. V. 1851. Арх. 6668).

18. С. 279. Може би това е Ρώσιος, близъкъ приятель на Гавриила Кръстевича (М. Балабановъ. Гавриилъ Кръстевичъ . . . София, 1914, с. 149).

19. С. 280. А самиятъ Чайковски той поставя отсетне наравно съ всички врагове на българската народность, които действуватъ задружно съ турцитѣ:

Ахмедъ, Стефанъ, Садикъ Чайка
Гика, Артинъ, Боозъ, Гиани,
Турско царство отъ тѣхъ вика!
Такови сѫ тамъ негов' избрани!

(Стихотворение отъ 1855. Ср. Ив. Адженовъ, цит. кн. II., с. 9).

20. С. 280. За тия произведения се загатва въ заглавния листъ на единъ ржкописъ отъ 1854 — Часть отъ списаніе-то Неповынный бѫлгаринъ, разпаленъ отъ любовта на отечеството; тамъ Раковски бележи: „А главното списаніе, Неповынныий българинъ, и другото списаніе, Болгаріа страждуща, нахождатъ се въ Цариградъ не совершени іоще въ Я. Р.“ — Я. Р. ще да е полякътъ Янъ Рудницки, комуто, както споменахме, Раковски е давалъ срѣдства, за да отвори фабрика за спиртъ.

21. С. 282. Измама та на турцы тѣ што мя испратихѫ до Шуменъ при Юмеръ паша, повторично то прѣдатьлство на котліанскы тѣ нѣкои си турскы духове прѣзь Варніанскаго митрополита пакъ Порфириіа и проч. (Планъ, т. 49).

22. С. 282. Ч. Поповъ (цит. кн., с. 32) разказва: „Три мѣсеца стоялъ Раковски затворенъ въ Шуменъ, като се пазялъ постояноо отъ 24 низаме. При това докарали и запрѣли още 12 други българи, които турцитѣ били хванали като руски шпиони въ крайдунавскитѣ български страни, именно въ Добружда, нъ въ скоро време биле всичкитѣ осѫдени на смъртъ и обѣсени. Сѫщата сѫдба трѣбвало да постигне и Раковски, нъ не въ Шуменъ а въ Цариградъ, понеже султана пожелалъ да види живъ тогова предързи гяура“.

У наследницитѣ на Анастаса Стояновичъ въ Шуменъ сж запазени два неиздадени документа на гръцки езикъ — едно писмо до Стояновича и единъ записъ, писани отъ Раковски. Отъ тѣхъ се установява, че Раковски е билъ въ Шуменъ презъ октомврий, 1853. Съ писмото (отъ 14 октомврий) той иска отъ Стояновича три хиляди гроша, понеже се намиралъ въ голѣма нужда и билъ боленъ; тая сума щѣла да го спаси отъ затруднително положение. А въ записа (отъ 18 с. м.) се казва, че Раковски получилъ отъ Стояновича хиляда гроша и се задължава да ги плати следъ 91 день.

23. С. 283. Биографитѣ на Раковски, като говорятъ за неговитѣ търговски предприятия и за политическата му дейность, не пропущатъ случая да украсятъ разказа си съ легенди, съ най-невѣроятни приключения и херoични постжпки, поради което на много мѣста въ тѣхното изложение — при липса на положителни данни — мжчно може да се долови границата между измислицата и истината. Адженовъ (цит. кн., с. 26-33) казва, че Раковски закупилъ Узунджовския панаиръ въ съдружие съ единъ турчинъ, Екмекчи Мустафа бей, който броилъ сумата, потрѣбна за закупуването, а Раковски се обещалъ да върши работата. Той заминалъ за Узунджово съ 60 души млади българи, ужъ помагачи, които въоржжилъ добре; събралъ тамъ една значителна сума и заедно съ момцитѣ си тръгналъ изъ България да проповѣдва бунтъ и да дава на българитѣ пари да се въоржжатъ. По едно време спрѣлъ въ Пловдивъ, а другаритѣ си изпратилъ да агитиратъ по други мѣста. Мустафа бей, обезпокоенъ, поискалъ му пари. Раковски се принудилъ да иде въ Цариградъ, за да се разправя съ съдружника си и да го залъгва; следъ това се върналъ въ България и продължилъ започнатото патриотическо дѣло. Дъщерята на турчина се влюбила въ Раковски и пожелала да се омжжи за него, Мустафа бей се съгласилъ да даде дъщеря си и да опрости дълговетѣ на своя ненадеждженъ съдружникъ, ако той обещае да се потурчи. Раковски се съгласилъ да се потурчи — следъ свършването на войната. По настояването на Мустафа бея, той билъ назначенъ пръвъ драгоманъ при видинския паша и, придруженъ отъ 12 момци, тръгналъ за България. На пжть за Видинъ миналъ презъ Търново, посѣтилъ старата черква Св. Четиредесеть мжченици и тамъ „изнамѣрилъ старобългарски надписъ на единъ мраморенъ камъкъ“. Отъ Търново се упжтилъ за Видинъ и навредъ, гдето миналъ, говорилъ на населението да бжде готово за възстание. Следъ двумесечно скитане изъ България, стигналъ въ Видинъ и постжпилъ на служба при пашата. Веднажъ пашата го пратилъ въ едно село, да изпита българина Стефанъ Р. Беронъ, който билъ заподозрѣнъ въ тайни сношения съ рускитѣ войски. Раковски предложилъ на Берона, да избѣгатъ двамата при руситѣ, но Беронъ, отъ страхъ, не се съгласилъ и освенъ това предалъ съгражданина си, който следъ това билъ изпратенъ подъ стража въ Шуменъ, гдето се намиралъ главния турски щабъ. Преди да тръгне, Раковски успѣлъ да напише на своитѣ 12 момци, да се погрижатъ за избавянето му. Отъ Шуменъ, следъ три месеци, билъ пратенъ за Цариградъ. По пжтя се отбилъ съ стражата въ Котелъ, прекаралъ тамъ два дни, като сварилъ да съобщи скрито на Мустафа бея, че е готовъ да изпълни желанието му, ако го избави. Турчинътъ наистина го освободилъ и Раковски останалъ да живѣе въ неговия домъ, като ходѣлъ редовно на джамия и изпълнявалъ турскитѣ обреди. Но единъ день побѣгналъ тайно отъ Цариградъ заедно съ 12 бунтовници, които успѣлъ да събере и въоржжи съ помощьта на свеще-

ника отъ българската черква, Христо. — Приблизително сѫщото разказва и Ч. Поповъ (цит. кн., с. 30-34). — Въ бъркотията на тия фантазии и непровѣрени сведения Б. Петровъ (цит. кн., с. 65-69) се мѫчи да открие истината. и — прибавя нови измислици, като излага и разказитѣ на Кира Стояновъ, роднина на Раковски, които не винаги изглеждатъ правдоподобни. Отъ Ҫалафатъ Раковски билъ пратенъ въ селото Читати, гдето взелъ участие въ боя срещу руситѣ... Коньтъ му билъ убитъ подъ него, а двата пръста на лѣвата му ржка — откѫснати до половината. Въ шуменския затворъ прекаралъ единъ месецъ. На пѫть за Цариградъ, заедно съ стражата посетилъ родното си мѣсто презъ първата седмица на великитѣ пости, преспалъ въ бащината си кѫща, гдето билъ добре нагостенъ. По пѫтя побѣгналъ съ помощьта на нѣколцина свои другари, които скрито отъ стражата вървѣли следъ него и дирѣли удобенъ моментъ да го спасятъ. Въ Цариградъ отишълъ направо въ домътъ на съдружника си. По-нататъкъ Б. Петровъ повтаря разказа за Мустафа бея и дъщеря му и за обещанието на Раковски да се потурчи. Отъ дома на турчина побѣгналъ, следъ като унищожилъ всички записи по съдружието и открадналь 220 руски полимериали (Разказа за унищожаването на записитѣ се потвърдява донейде отъ едно писмо на Раковски: „Сега ся іавѣва пакъ едно мектуби сами отъ тиджарета въ кое ся показвѫтъ тѫжителн нѣкой си Мустафа бей и нѣкой си сарафинъ г. Занбоолу. Първыя търси ушъ нѣкои си книгы отъ мене клеветіащъ мя чи съмъ му гы зелъ прѣди нѣколко годины; а втори търси 250 хиляди гроша!? (До Дайнелова; Бѣлградъ, 24. III. 1861. Ч. Поповъ, цит. кн., с. 107. За Замбоолу вж. бележка 14). — Ала най-фантастиченъ е разказътъ на Ю. Ивановъ (Български периодически печатъ . . . София, 1893., с 43 44, гдето между другото се излага, по какъвъ начинъ Раковски сполучилъ да избѣга. Една нощь се освободилъ отъ веригитѣ си, грабналъ една пушка и единъ ятаганъ, откѫсналъ главата на единъ стражарь и я хвърлилъ между другаритѣ му, които се изпоплашили, сварилъ да убие още двама турци, — и на другия день вечерьта стигналъ въ Котелъ, гдето се скрилъ. За да не остане никакво съмнение у читателя, Ю. Ивановъ прибавя: „Всичко туй станѫло прѣзъ мѣсецъ мартъ 1854 година“.

24. С. 284. Зимата и разиждание то на момцы тѣ ми — оставамъ самъ въ горѫ тѫ (Планъ, т. 59).

25. С. 286. Въ Арх. сѫ запазени отъ това съчинение черновка и преписъ, които не се отличаватъ значително помежду си.

26. С. 287. Въ писмото до Иванова четемъ: „Въ начяло на 1855 лѣто тръгнахъ отъ Котелъ“, а въ Плана —: „Вхождание то ми въ Котилъ и тамошно то ми прибытие и заніатие до Колѣда“ (т. 60). По-вѣрно е, че Раковски е останалъ въ родния си градъ до Коледа: има стихотворения, които сѫ писани въ Свищовъ и носятъ дата 1. I. 1855, — За живота на Раковски въ Котелъ Адженовъ (цит. кн. I., с. 33-34) разказва, че следъ като разпусналь своитѣ момци, „Раковски отишелъ на машината си (даракъ за чепкание вълна), находяща се на Изворъ, състояща отъ воденица и тепавица, гдѣто стоѣлъ единъ мѣсецъ, безъ да знае нѣкой другъ освѣнъ Василъ Карловица и сестра му Нанка, която му носила ядение“. Тукъ той живѣлъ до декември; следъ това отишелъ въ Котелъ и се скрилъ въ дома на сестра си Нанка. Случайно узнала за това по-малката му сестра, Неша, която била, споредъ Адженова, „малко слабоумна“, и заплашила брата си, че ще го пре-

даде на турцитѣ, ако не остави дарака само на нея. Следъ това заплашване Раковски облѣкълъ хайдушки дрехи и напусналъ Котелъ три дни преди Коледа (ср. и Ч. Поповъ, цит. кн., с. 54).

27. С. 287. Турци тѣ и нѣмци тѣ въ Влашко въ 1855 л. и мое то тамошно прибытие до мира Севастополскы (Планъ, т. 62).

28. С. 287. Адженовъ (цит. кн. I., с. 34-36) бележи, че понеже за Раковски е било опасно да остане въ Букурещъ, той отишелъ да живѣе въ мушията на Никола Балкански въ село Стояноя (у Б. Петровъ, цит. кн., с. 83: „мушията Синещи или Циганка въ с. Станоя"). — Отъ Стояноя въ 1855 той се премѣстилъ въ Букурещъ, въ дома на Н. Балкански, гдето продължилъ литературнитѣ си трудове и патриотическитѣ си агитации между българитѣ. Презъ това време, между другото, „той неуклонно се занималъ пакъ за събирание въстанници; съ цѣль да усѫществи плана си, пращалъ емисари на всѣкѫдѣ да събиратъ момци, приготвялъ имъ оружия до колкото тогава Никола можалъ да купува" (Адженовъ, цит. кн. II., с. 5; III., с. 8). — Раковски събралъ по-заможнитѣ българи въ Букурещъ и ги убедилъ да отворятъ читалище и да обсѫждатъ тамъ българскитѣ работи (Адженовъ, цит. кн. III., с. 16-17; ср. Ч. Поповъ, цит. кн, с. 54-55). — Презъ пролѣтьта на 1855 Раковски ходилъ тайно въ Сърбия, за да агитира между тамошнитѣ българи (Ч. Поповъ, цит. кн., с. 55).

29. С. 290. Изложение на съдържанието и разборъ на тая поема вж. у проф. М. Арнаудовъ, Раковски и Горски пѫтникъ (Сборн. IX 5. 1917. с. 44 сл., 129 сл.).

30. В. 290. Споредъ разказа на Кира Стояновъ (Б. Петровъ, цит. кн., с. 83-84), една авантюра накарала Раковски да побѣгне отъ Влашко: въ моментъ на силно раздразнение той убилъ единъ влахъ и докато полицията свари да влѣзе въ диритѣ му, побѣгналъ въ Бѣлградъ. — А Ч. Поповъ (цит. кн., с. 55) пише, че въ 1855 „Раковски убилъ неизвѣстно защо единъ влахъ около Букурещъ и избѣгналъ въ Молдава, въ Яшъ..." Споредъ Адженова (цит. кн. III., с. 17-19) Раковски напусналъ Влашко по съвета на Николая Богориди. Въ 1856 той отишълъ въ Галацъ и решилъ да издава българо-ромѫнски вестникъ; поискалъ срѣдства отъ Н. Богориди. „Щомъ видѣлъ княза [Богориди], че Раковски се установилъ да живѣе въ държавата му, далъ му само триста жълтици и му заповѣдалъ това да не прави и да излѣзе изъ прѣдѣлитѣ на държавата му". Споредъ Ч. Поповъ (цит. кн., с. 55) „Княза го приелъ твърдѣ ласкаво и любезно, далъ му 500 минца, но за оставанието му въ столицата не се съгласилъ"; посъветвалъ го да напусне тутакси страната, за да не изложи себе си и него на опасность. Раковски го послушалъ, поблагодарилъ му за щедрата помощь и заминалъ за Сърбия.

31. С. 290. Раковски не споменува нищо за отбиването си въ Бѣлградъ нито въ Плана, нито въ писмото до Иванова. Че е ходилъ по него време въ Бѣлгридъ и е работилъ надъ книжовни произведения, се вижда отъ единъ неговъ ржкопись „Бѣлѣзникъ старо българскаго правописанiя за прибавленiя въ Опытъ българскаго языка, отъ Г. С. Раковскаго, написанъ въ 1856 г. въ Бѣлградъ" (ср. Б. Петровъ, цит. кн., с. 84). — Ч. Поповъ (цит. кн., с. 54-56) бележи: „Раковски стигнѫлъ въ Бѣлградъ и се рѣшилъ да престане да води авантюристическия животъ, съ който, както виждалъ, не ползовалъ нито себе си, нито отечеството... На новата

1856 год. преминѫлъ отъ Сърбия въ Австрия, именно въ Новий Садъ, въ Банатъ". — Б. Петровъ (цит. кн., с. 84-85) пакъ дава думата на Кира Стояновъ, който, споредъ както е представенъ въ книгата на Петрова, знае всички подробности въ живота на своя бележитъ роднина: Раковски се установилъ въ Бѣлградъ, но враговетѣ му не го оставяли на мира. Патриаршията подкупила единъ българинъ, Чолакъ Никола, дала му 10,000 гроша и го пратила въ Бѣлградъ да убие Раковски. Чолакъ Никола се срещналъ съ Раковски и му открилъ мисията си. Не е бездействувалъ и Мустафа бей: по негово настояване Портата поискала отъ сръбското правителство да ѝ предаде Раковски, понеже билъ заподозрѣнъ като бунтовникъ и освенъ това дължалъ голѣми суми на Мустафа бея. Поради това Раковски избѣгалъ отъ Бѣлградъ, презъ Галацъ, въ Нови-Садъ.

32. С. 206. Това Художество било преведено отъ „сърбсконѣмецкы" (До Теохаръ Папазооглу; Нови Садъ, 29. I. 1857. Арх. 6792, с. 27).

33. С. 306. Подробно е разгледано това произведение откъмъ съдържание и форма въ отбелязаната студия на проф. М. Арнаудовъ, Раковски и Горски пѫтникъ.

34. С. 311. Ср. Сербски дневник, 1857, бр. 73 и Българска дневница бр. 15.

35. С. 313. Сношеныя-та ми съ сърбско то княжество въ Бѣлградъ и кніазь Александръ Карагеорговичъ (Планъ, т. 73).

36. С. 317. Пѫтишествие то ми въ ІАшъ съ Пантелакя Аврамовичь при княза Н. Вогорида, кой то бѣ тогава тамо каймаканинъ (Планъ, т. 78).

37. С. 325. Това е сѫщиятъ сборникъ — запазенъ въ архивата на Раковски — за който неотдавна докладва въ нашата Академия проф. Ив. Шишмановъ, като изказа предположение, че е отъ Априлова. Отъ писмото, което цитираме се установява, че наистина сборникътъ е отъ Априлова. Ценни бележки за историята на тоя сборникъ намираме въ Нѣколко рѣчи о Асѣню първому... Бѣлградъ, 1860 (с. 118-119, бележка 35). Отъ тѣхъ се вижда, че на Априлова е изпратилъ „нѣколко си народны пѣсны... господинъ Анастасъ Дукиіади, родомъ сливненецъ". Априловъ събралъ отъ разни лица множество стари ржкописи, монети, народни пѣсни, но следъ смъртьта му всичко това се загубило. „Отъ народны пѣсны остали нѣколко си приписани отъ него, но той къту ся трудилъ да гы гуди въ ритмы, поправилъ гы по рускому свойству и така гы изкрывилъ, щото ни руски ни български станѫли!" Отъ това може да се заключи, че доколкото има преправки въ поменатия сборникъ, тѣ се дължатъ на Априлова.

38. С. 326. Вж. обясненията на Раковски за дервишитѣ въ Горски пѫтникъ, бѣлѣжка 10, с. 186-190).

39. С. 327. Книгата е издадена следъ освобождението: Изтупленый дьрвишь, или възточный въпросъ. Отъ Г. С. Раковскаго (1858 въ Одессѣ)... Пловдивь, 1884.

40. С. 327. Ср. Горскій пѫтникъ, бележка 33, с. 275.

41. С. 330. Въ предговора къмъ книгата четемъ: „Това съчинение ся написа още въ изтечение 1858 лѣта и дади ся тогава въ Одешкаѫ цензурѫ да го приглѣда. Одешкаіа цензура, къту го дьржѣ цѣлы

девять мѣсецы найпослѣ не допусти да се напечяти. Нѣ чи има нѣщо си противно Руссии, нъ защото ся спомянувѫть священства, и българско независимо въ старость священство. Нѣкои си сплѣтници (интриганти) фанариоти, кои сѫ ся удворили около священый съборъ въ Петроградъ, успѣли сѫ чрѣзъ разны клеветы, да внушѫть священному събору въ Руссиѭ, чи българи ищѫть да ся отцѣпѫть отъ православия(!). Та за това священный съборъ е издѣйствувалъ: колко български книги има да ся печатѫть въ Русиѭ, ако ся споменува нѣщо си въ тѣхъ, и историчьско даже за священства имъ, да не могѫть ся печяти ако не ся проводѫть священному събору въ Петроградъ да гы приглѣда. А тамо, къту иди нѣкоіа си книга, трѣба наймалко двѣ три годины да стои, до дѣ ѭ приглѣдѫть. Таіа бѣше главнаіа причина що ся забави това съчинение до сега..."

42. С. 332. Като часть отъ Показалецъ е обнародвалъ Повѣстность и описание стараго Котила, обѣмаяща най-отдалнѭ древность българскаго бытия въ Европѫ или пьрвое имъ приселѣние отъ Хиндистана (Отъ третаѭ чясть Показалеца сочинение Г. С. Раковскаго) Цариградски вѣстникъ, год. IX, бр. 446 (отъ 29. VIII. 1859), 447, 448, 450, 452-455. 460-462, 464, 467.

43. С. 339. Въ втория прѣписъ стои и „въ мѣсяцъ юній".

44. С. 344 Започва да се печата отъ пьрвия брой; после излиза въ отдѣлна книжка (Бѣлградъ, 1860).

45. С. 351. Вж. въ Дунавски лебедъ статиитѣ: Сплѣтни употрѣблени отъ рускы тѣ консулы и агенты за преселение то българъ въ Руссиѭ (II, бр. 60, отъ 21. XI. 1861); Лудость та приселение то въ Руссиѭ (II, бр. 53, отъ 3. X. 1861) и дописките въ бр. 60.

Преди нѣколко дни се съобщи отъ М. Московъ въ в. Миръ (отъ 21. IX. 1917), по свѣдения, дадени отъ Ст. Кабакчиевъ, че брошурата Прѣселение въ Русия не била отъ Раковски, а отъ Теодосия Икономовъ и че била издадена най-напредъ въ Бѣлградъ. Ние не сме склонни да се съгласимъ съ това. Мислитѣ, изказани въ тая книжка, сѫ сѫщитѣ, които срѣщаме въ Дунавски лебедъ; и въ отдѣлни статии, и въ редица писма до свои приятели презъ него време, Раковски изразява сѫщото онова неприязнено отношение къмъ руската политика, което е разкрито и въ книжката — при това, изразява го все въ единъ и сѫщи тонъ, по единъ и сѫщи начинъ. Много важно е съобщението на Кабакчиева, че видѣлъ едно издание на брошурата отъ 1862 (по-вѣроятно 1861) съ името на Раковски. Никой не бѣ допустналъ, че Раковски е пожелалъ да си присвоява чужди трудъ и чужда слава. Още едно съображение, което не ни позволява да се съгласимъ съ Кабакчиева, намираме въ свидетелствата на съвременници на Раковски, които сѫ го познавали отблизо. Ив. Касабовъ въ своитѣ спомени като отбелязва, че отношенията между Раковски и Икономова били обтегнати, пише по-нататъкъ, че Раковски написалъ поменатата брошура по поржка на сръбското правителство, което било противъ българскитѣ изселвания отъ една погранична область:

„Сърбия виждаше въ тази политическа постѫпка на Русия една голѣма опасность за нейнитѣ, вѣроятно, бѫдущи политически стрѣмления. Тогава Филипъ Христичъ, тогавашенъ сръбски попечитель (министръ) повика Раковски и му разправя, че това що правятъ Руситѣ съ примамването на българитѣ е много опасно за васъ и насъ сърбитѣ, че между тѣзи два народа

се туря единъ опасенъ зидъ за въ бѫдеще. За да се отклони това нѣщо, единствено срѣдство е, да напише Раковски една брошура и да съвѣтва въ нея българитѣ, да се не мамятъ да напущатъ хубавото си отечество и пр., като даде и въ сѫщо врѣме на Раковски 150 минца за напечатването на брошурата. Раковски написа на скоро тази брошура подъ заглавие: „Руската убийствена политика за българитѣ“. Този случай бѣше и много сгоденъ за Раковски, да се отърве отъ Икономова. Заради това той дава една часть отъ тѣзи пари на Икономова за напечатването ѝ, и го съгласява да иде въ Букурещъ да я напечати, защото въ Бѣлградъ не е било удобно на сръбското правителство. Икономовъ отиде въ Букурещъ, напечата я и послѣ я изпрати въ Бѣлградъ; отъ тукъ тя се изпрати и разпръсна изъ въпроснитѣ мѣста. И така Раковски съ това съвпадение извърши двѣ нѣща: отърва се отъ Икономова и напечата полезната за българитѣ брошура“ (Ив. Касабовъ, цит. кн. 17). Твърде е вѣроятно, Икономовъ, като се е грижилъ за отпечатването на брошурата, да е промѣнилъ на мѣста езика и стила на автора. Съ това може да се обясни обстоятелството, че тя излиза на единъ сравнително по-естественъ езикъ, съ по малко архаизми и чудати неологизми, присѫщи на Раковски. — Погрѣшно съобщава Кабакчиевъ, че книжката била написана по поводъ на преселенията на българитѣ отъ Болградско въ Таврическа губерния. Сѫщинскиятъ поводъ е изселването отъ Видинско. — Въ предговора къмъ изданието отъ 1886 З. Стояновъ пише, че Раковски написалъ Прѣселение въ Русия въ 1859 и напечаталъ най-напредъ това като подлистникъ въ Дунавски лебедъ. Въ вестника нѣма такъвъ подлистникъ. А отъ сведенията на Касабова и отъ събитията, за които се отнася книжката, се вижда ясно, че не е писана въ 1859; освенъ това Дунавски лебедъ почва да излиза отъ 1860.

46. С. 351. Драгоцѣнни памятници за българскїѫ новїѫ историѭ. I. Житіе и страданія грѣшнаго Софронія (Започва да се печата като подлистникъ въ г. II. отъ бр. 55 нг. — 17. X. 1861).

47. С. 351 Его преподобію господину отцу епіскопу врачанскому Софронію милостивѣйшему моему благодѣтелю и отцу искренѣйше приношеніе (II: бр. 54, отъ 10. X, 1861). Одата е писана въ Букурещъ на 25. III. 1813.

48. С. 351. Обяснителни бележки къмъ българскитѣ народни пѣсни срѣщаме, напримѣръ, въ отговора на Сърбске новине (Д. леб. I. 1860. бр. 6.).

49. С. 352. Отъ езика се вижда, че тая статия е преведена отъ сръбски.

50. С. 353. Последниятъ брой, 62, излиза на 24 декември. Излѣзли сѫ всичко две годишнини; втората годишнина, която не е пълна, започва отъ бр. 49.

51. С. 358. П. Хитовъ си спомня за едно такова писмо (Моето пѫтуване по Стара планина. Букурещъ, 1872, с. 29-30). — Хр. Н. Македонски пише въ своитѣ Записки (София, 1896, с. 27-28), че презъ пролѣтьта на 1861 Раковски ходилъ въ Рилския мънастиръ, срѣщналъ се тамъ съ български бунтовници, посветилъ ги въ революционнитѣ си планове и имъ поржчалъ да заминатъ за Бѣлградъ. — Никакви документи не подкрепятъ това твърдение на Македонски.

52. С. 362. Д. Балабановъ. Годявката на Раковски (Лѣтописи, I, кн. 4, 1. I. 1900, с. 72); ср. отъ сжщия — Едно писмо на Раковски, Псп., кн. LXVI, 1906, с. 132).

53. С. 369. Въ нѣмския печатъ отъ онова време се съобщава, че турското правителство решило да не допуща тоя вестникъ въ своитѣ земи: всѣки турски поданикъ, у когото се намѣри Бждущность, шѣлъ да бжде считанъ за предатель и осжденъ на застрелване или обесване (Zeitschrift für slavische Literatur, Kunst und Wissenchaft. Verantwortlicher Redacteur J. F. Schmaler. Zweiter Band. S. 62).

54. С. 370. Вж. неговитѣ статии: Остатокъ грьколудия въ Ромьны тѣ (бр. 6), Ситуация (положение) (бр. 8), Да или нѣ (бр. 9), Романия (днѣвный въпросъ) (бр. 10).

55. С. 376. Engène Burnouf, прочутъ френски ориенталистъ (1801—1852). Въ първото си съчинение, Essai sur le Pâli (1826), надъ което е работилъ заедно съ приятеля си Християнъ Ласенъ, разглежда свещения езикъ на южнитѣ будисти. Следъ това издава самостойно Observations grammaticales sur quelques passages de l'Essai sur le Pâli (1827). Пише редица статии върху санскритския езикъ и литература; залавя се пръвъ да изтълкува най-мжчни зендски ржкописи, съобщени отъ Anquetil-Duperron; въ 1835 издава Commentaire sur le Yaçna, гдето се опитва да установи характернитѣ особености на зендския езикъ, неговитѣ граматически форми, чрезъ сравнение съ санскритския. Това съчинение именно цитира и критикува Раковски въ Българска старина. Специалиститѣ сж на мнение, че Бюрнуфъ е обяснилъ Yaçna „d'une manière admirable, grâce à sa parfaite connaissance de la langue sanskrite". Раковски е на противно мнение. — Като обобщение на първитѣ изучвания на Бюрнуфа се явява въ 1836 Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes; тукъ той се опитва да анализира староперсийския езикъ, родственъ на зендския. Отъ другитѣ му съчинения можемъ да споменемъ: Etudes sur la langue et les textes zends (1840—1850), Introduction à l'histoire du Bouddhisme Indien (1844) и Lotus de la Bonne—Loi (1852). Превелъ е множество произведения на санскритската литература; започналъ е да издава текстъ и преводъ на Bhâgavata — Purâna (Histoire poëtique de Krishna); успѣлъ е да обнародва първитѣ три тома.

Сжщо френски ориенталистъ е и поменатиятъ Anquetil-Duperron (1731—1805). Той е авторъ на съчиненията: Législation orientale (1778), Recherches historiques et géographique sur l'Inde (1787), L'Inde en rapport avec l'Europe. Превежда Zend-Avesta (1771), и Oupanishad (Oupnekhat, sive areanum tegendum) (1804). Бюрнуфъ въ своя Commentaire се отнася критически къмъ него и изтъква грѣшкитѣ му.

56. С. 385. Баба Тошковица на пжть отъ Мариенбадъ за Одеса минала презъ Прага и оставила две книги отъ Показалецъ—едната за Ханка, другата за Шафарика (Арх. 6853).

57. С. 386. Slavisches Centralblatt. Wochenschrift für Literatur, Kunst, Wissenschaft und nationale Interessen der Gesammtslaventum. Redakteur: J. E. Schmaler (Смоларъ). 1866. S. 297-298.

58. С. 388. Къ исторіи литературы возрожденія болгаръ. Посмертныя изданія сочиненій болгарскаго писателя Г. С. Раковскаго (Ключъ

бьлгарскаго языка. — Прѣдъ-вѣстникъ Горскаго пжтника. — Изтупленый дьрвишь) отъ П. Сыркy (Извѣстія славянскаго благотворительнаго общества. Годъ второй. 1885. № 1, Январь, с. 27-31. — На български тая статия е превеждана два пжти — и двата пжтя доста неграмотно и съ множество грѣшки, — поради което не бива да се използува въ преводъ. Най-напредъ е преведена отъ Н. Т. (в. Марица, VIII. 1885. бр. 707-708); следъ това — отъ К-вскій [П. С. Кършовски] и издадена отдѣлно (Свищовъ, 1891). Кратко извлѣчение отъ статията на Сирку срѣщаме въ сп. Зора I, 1885, кн. 2, с. 93-94.

59. С. 389. Не е известно кога точно и колко време е прекаралъ съ Хитова въ манастиря. Сирку пише: „Здѣсь, въ Бессарабіи, въ Кипріяновскомъ монастырѣ, я видѣлъ Раковскаго, но въ какомъ именно году, не помню, — я тогда былъ еще мальчикомъ; — въ монастырѣ онъ заѣзжалъ два раза съ извѣстнымъ болгариномъ — хайдукомъ Панайотомъ Хитовымъ, который въ послѣднее время его жизни находился при немъ неотлучно въ роли адъютанта, и оба они жили здѣсь довольно долго: часть лѣта и осень. На зиму Раковскій уѣхалъ, оставивъ Хитова въ монастырѣ; ѣздилъ, кажется, онъ въ Одессу или въ болгарскія колоніи. Къ веснѣ опять пріѣхалъ и пробылъ здѣсь до лѣта. Уѣзжая, онъ оставилъ здѣсь Хитова, который впрочемъ мѣсяца черезъ два уѣхалъ въ Букурештъ". Щомъ Раковски е отишълъ въ манастиря въ 1866, отъ думитѣ на Сирку излиза, че се е върналъ въ Букурещъ въ 1867 (началото на лѣтото) — нѣщо невѣроятно.

60. С. 380. Ср. Касабовъ. Моитѣ спомени. с. 27; М. Балабановъ, цит. ст. Лѣтописи I, с. 72; Кр. Раковски, цит. ст. сб. Мисъль I, с. 172.

61. С. 393. Знаме, отъ 28. VI. 1875; ср. Хр. Ботйовъ. Съчинения. Нова и пълна редакция отъ Иванка Хр. Ботйова—Христова и Ив. Г. Клинчаровъ. София, 1907. с. 292-293.

62. С. 395. Хаджи Ничо. Съчинения на Любена Каравеловъ, подъ редакциата на З. Стояновъ, т. V. Русе, 1887, с. 61, 63.

63. С. 395. Свобода, II. 1872. бр. 38. с. 304. [Известие, че е съставенъ комитетъ, който да събере срѣдства за издигане на паметникъ на Раковски].

64. С. 399. Н. [=Гр. Д. Начевичъ. Рецензия на книгата на Ч. Поповъ] Псп. VIII. 1893. кн. 41-42, с. 1004-1005.

СЪКРАЩЕНИЯ

1. Arch. f. sl. Phil. = Archiv für slavische Philelogie.

2. Библ. Д-ръ Сел. = Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, изд. Министерството на народното просвѣщение, София.

3. Бр. Псп. = Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Браила.

4. Бълг. прѣг. = Български прѣгледъ.

5. ЖМНПр. = Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.

6. Лѣт. на бълг. кн. др. = Лѣтописъ на Българското книжовно дружество.

7. Псп. = Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София.

8. Сб. Отд. русск. яз. и слов. = Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ.

9. СбНУНК. = Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.

10. СпБАН. = Списание на Българската академия на наукитѣ.

11. Учил. прѣгл. = Училищенъ прѣгледъ.

ПОКАЗАЛЕЦЪ

А

Абаджийски Петъръ 107.
Абдулъ Азисъ, султанъ 162.
Абдулъ Меджитъ, султанъ 3, 8, 20, 66, 161, 170, 278, 327, 333.
Аверки, дяконъ 383.
Авксентий, митр. велешки 41, 85, 94, 96, 98, 99, 103, 114, 115.
Аврамовичъ Ангелаки XIII.
Аврамовичъ П. 317, 318.
Агапий, вратч. гр. влад. 443.
Адженовъ Ив. П. 289, 359, 390, 394, 400, III, V, VIII, IX-XII.
Айсенфельскый Г. 713.
Аксаковъ Ив. С. 638, 639, 683.
Александъръ, царь бълг. 239, 639.
Александъръ-Асенъ, вж. Александъръ царь бълг.
Алексий, чел. Божий 435, 485, 605, 711.
Али Паша 45, 50, 62, 98, 100, 101, 103-107, 109, 111, 113, 116, 128, 130, 132, 133, 138, 144.
Амуратъ 235.
Ангеловъ Божанъ 427, 598, 625.
Ангеловъ Хараланъ 416, 551, 552.
Ангелъ Войвода 214.
Андреевъ А. 216, 390.
Андреевъ Ив., вж. Богоровъ Ив. А.
Андрейчинъ Ив. Ст. 625.
Anquetil-Duperron 736, XVI.
Антигона 748.
Антимъ видински, I Бълг. Екзархъ 3, 53, 62, 96, 109, 122, 123, 146-149,
Антимъ преславски, вж. Антимъ видински.
Антимъ VI, патриархъ 51, 139.
Априловъ В. 15, 63, 165, 325, 476, 504, 739, XIII.
Апулей 714.
Аргиропуло 268, VIII.
Аристархи С. 110.
Аристофанъ 257.
Арнаудовъ М. 400, 427, XII, XIII.
Артемий, Кюст. гр, вл. 85.
Аршинку Войвода 254.
Асенъ I 235, 320, 331, 333.
Асенъ II 320, 331, 333.
Атанасий И. 485, 489.
Атанасовичъ, Д-ръ 398.
Атанасовъ Н. 625.
Атанасовъ Т. 625, 679, 752.
Аширъ Паша 359.

Б

Байронъ 510, 724.
Бакалооглу И. Д. Х. 371.
Балабановъ М. 173, 175, 176, 178, 256-258, 362, 364, 365, 389, 400, 401, 458, 724, 752, IX, XVI, XVII.
Баламезовъ Г. 624.
Баласчевъ Г. 707.
Балкански Н. 390, 398, XII.
Батюшковъ К. 416, 488, 511, 605, 621.
Бахъ Александъръ 293.
Бацовъ Юванъ 288.
Бежанъ С. 683.
Безсоновъ П. 325.
Белж Конст. Димитровичъ 715.
Беранже 595.
Бергъ Н. 681.
Бернарденъ дьо С. Пиеръ 714, 723.
Беронъ, д-ръ Василъ Х. Стояновъ 170, 401.
Беронъ, д-ръ Петъръ 252, 446, 448, 450, 615, V.
Беронъ Стефанъ 296, X.
Бичеръ Стоу 724.

Бланки III.
Blanque, вж. Бланки.
Бланкъ, вж. Бланки.
Бланъ Луи 210.
Блудовъ, гр. А. Д. 338.
Блъсковъ Ил. Р. 625, 712, 716, 719, 726, 728, 731.
Бобчевъ С. С. 163, 166-168, 176, 181, 624, 633, 634, 640, 641, 683, 713, 716, 719, 724, 729, I.
Богдановичъ 714.
Богданъ А., вж. Натанаилъ митр. Охридски.
Богориди Николай 317, 318, XII.
Богориди, князъ Стефанъ 12, 20, 67, 78, 256, 260, 262, 270, 271, 279, III-V.
Богоровъ Ив. А. 157, 164 165, 166, 169, 173, 258, 260, 400, 471, 632, 715, 728, III.
Бокачио 715.
Бончевъ Нешо 179, 383, 550, 633, 718.
Боре, н-къ лазариститѣ Ц-градъ 41, 80, 95.
Ботева-Христова, Иванка Хр. XVII.
Ботевъ Ст. 717.
Ботевъ Хр. 159, 180, 183, 189, 202, 205, 217-219, 223, 231, 232, 244-247, 300, 366, 370, 394, 395, 406, 420, 431, 602, 607, 617, 658, 669, 742, XVII.
Брюнони, катол. арх. 92, 93.
Буйновъ Ст. Хр. 335.
Булверъ 724.
Бурмовъ Т. 15, 16, 19, 21, 30, 32, 36, 63-66, 73, 75-83, 89-91, 93-95, 103, 104, 107, 117, 154, 157, 161, 162, 167-169, 173, 181, 498, 639, I.
Бурнуфъ, вж. Бюрнуфъ.
Буслаевъ 633.
Бънъжнъ Джонъ 719-721, 724.
Бърнсъ 595.
Бѣляевъ Ат. 388.
Бюрнуфъ, Burnouf Eugène 376, XVI.

В

Вазовъ Ив. 178, 179, 550-552, 617, 619, 678, 723, 751.
Vailand I. A. VI.
Ваклидовъ Хр. 107, 172.
Валенродъ Конрадъ 650,
Василевъ Хр. П. 711, 722.
Васкидовичъ Е. 434, 436, 450.
Велизарий 747-749, 751, 752.
Величковъ К. 625.
Велчевъ Филипъ 257.
Вельтманъ А. 170, 717, 729.
Венеаминъ, шумен. гр. влад. 82.
Венедиктъ, битолски гр. влад. 701.
Венелинъ Юр. Ив. 242, 324, 447.
Верковичъ Ст. 636.
Викторъ Емануилъ 207.
Владикинъ Ив. 751.
Владимиръ II, царь бълг. 447, 448.
Вовчокъ Марко 667, 723, 725.
Вогориди, кн., вж. Богориди, кн. Ст.
Волтеръ 252, 752.
Вълковъ Василаки 12.

Г

Гавриилъ, приятель на Раковски 300.
Галаховъ 501-503, 505, 605.
Ганка, вж. Ханка Венцеславъ.
Гарибалди Джузепе 205-207, 209.
Гебауеръ Янъ 704.
Гелимеръ 748.
Генадий Велешки 151.
Геновичъ Н. 172.
Георгиева-Екзархъ, Ирена попъ, 724, 729, 749.
Георгиевъ Хр. 371, 391.
Гербель Н. 634, 641, 679, 683.
Геровъ Конст. 633.
Геровъ Найденъ 23, 45, 69, 103, 411, 412, 424, 426, 498, 598, 620, 632.
Гешевъ Ив. Ев. 714, 724.
Гешоолу Д. 116, IX.
Гидиковъ С. Г. 335, 384.
Гика Александъръ 268, VII.
Гика Михалаки 265, 268, VIII.
Гилфердингъ, вж. Хилфердингъ.
Гинчевъ Цани 678.
Глишичъ 752.
Гоголь Н. В. 504-506, 718, 725.
Голдони Карло 749.
Горчаковъ, кн. 339, 348, 351-353, 359.
Гочо Жеравнинъ 254.

Гранитскій А. 714.
Греваниотисъ Г. VI.
Гревеньоти VIII.
Грековъ М. Г. 404, 427, 717, 718.
Григорий, архим., секр. гр. Св. Синодъ 90.
Григорий, митр. дорост.-червенский 175, 458, 459.
Григорий VI, патриархъ 47, 50, 51, 118, 119.
Григорий, търновски гр. митр. 72.
Груевъ Йоакимъ 158, 170, 715, 717, 726, 727.
Гуцковъ 208.
Гьоте 482.

Д

Дайнеловъ 255, 336-340, 342, 350, 355, 399, XI.
Дановъ Хр. Г. 717.
Данъ войвода 368.
Даскаловъ Г. 267, 332.
Даскаловъ Хр. 384, 633, 638.
Дачо, чичо на Раковски 246, 253, 254.
Демостенъ 252.
Денкоглу Н. 309.
Дефо Даниелъ 715.
Диамандиевъ Д. 390.
Dieterich K. 750.
Дикенсъ 712, 724.
Димитриевичъ Йоанъ 476.
Димитровъ Б., вж. Дановъ Хр. Г.
Димитровъ Г. 401, V.
Димовте, рум. полицай 226.
Добровичъ В. 290.
Добровичъ Д. 116.
Добровски Ив. 258, 259, 401.
Доброплодни Сава 257-259, 301, 401, 749, II-IV, VII.
Доротей, гр. влад. 102.
Доротей Софийски 109, 122, 123, 151.
Достоевски Ф. 712, 720, 721.
Драндаръ А. 629.
Дриновъ М. 179, 181, 383, 633, 638, 639, 683.
Друмевъ В., митр. Климентъ 59, 170, 173, 179, 192, 194, 338, 358, 359, 712, 716, 731.
Дубенски 679.
Дукиади Атанасъ XIII.
Душановъ Д. Т. 257, 296, 713.
Душанъ 199.
Душковичъ Атанасъ 329.
Дѣдо Драганъ 436-438.
Дюма Ал. 716.
Дюперронъ А., вж. Anquetil-Duperron.

Е

Евдоксия 748.
Евтивулисъ 258.
Евтимий, патриархъ 711.
Едипъ 748.
Езопъ 449, 450, 501, 580.
Екзарховъ А. 724.
Екзархъ Ал. 67, 79, 157, 166, 325, 328, 329, 385, 690, 749, I, III, IV.
Екмекчи Мустафа бей, вж. Мустафа бей.
Елачичъ 211.
Емануиловичъ Ив. 450.
Енгель, рум. полк. 264, 267, 268, VIII.
Есхилъ 257.

Ж

Жадовска 506, 512.
Живковичъ А. 309.
Жинзифовъ Райко (Ксенофонъ) 79, 178, 192, 194, 233, 243, 627, 628-631, 633-650, 652-658, 660, 662-669, 672-676, 678-683, 694, 697-699, 707.
Жонъ Руселъ 98.

З

Заимовъ Стоянъ 245.
Замбоолу, сарафъ 273, 337, IX, XI.
Занд-Авѣста 375.
Запряновъ Б. 715.
Заротово 375.
Зафировъ С. 488.
Захариевъ Ст. 728, V, XVII.
Zend-Avesta XVI.
Златовъ П. 296, 320.
Змай-Прерадовичъ 501.
Зографосъ К. 109.

И

И. И. 625.
И. Ив., вж. Ивановъ Ив. Ст.
Ив., вж. Ивановъ Ив. Ст.
Ивановъ 167.
Ивановъ Ив. Ст. 265, 269, 270, 272, 273, 277, 278, 281, 283, 284, 289, 290, 311, 313, 317-319, I, II, XI, XII.
Ивановъ Йорд. 168, 181, 238, 401, 624, 625, 627, 629, 630, 634, 683, I, XI.
Ивановъ Стефанъ VII.
Иванъ Шишманъ, бълг. царь 239.
Игнатиевъ графъ 51, 119.
Игнатий Рилски 242.
Икономовъ М. П. 425.
Икономовъ Теодосий 738, 742, 743-745, XIV, XV.
Икономовъ Тодоръ 57, 140, 172, 175, 176, 178, 225, 385, 458.
Иларионъ Ловчански 45, 53, 62, 123, 134, 136, 142, 143, 146, 149, 150,
Иларионъ, търн. гр. влад. 738, 739. 741, 742.
Илю войвода 359.
Индже войвода 253, 254.
Инсаровъ 633, 655.
Ипсиланти, князъ 254.
Иречекъ К. 11, 251, 401, 625, 640, 641, 683.
Ихчиевъ 684.

Й

Йежъ-Милковски 714, 725.
Иеремия 424.
Иеродяконъ Иосифъ, вж. Икономовъ Тодоръ.
Иеротей, атонски калугеръ 233, 237, 240, 242.
Иоакимъ II, патриархъ 35, 46, 88, 104, 106, 111.
Иовановичъ Вл. 211.
Йоаникий, охрид. гр. влад. 700.
Йовановичъ х. Найденъ 711, 722.
Йовчевъ Л., вж. Йосифъ I, екз. бълг.
Йосифъ I, екз. бълг. 175, 176, 178, 458.
Иоцовъ Б. 427.

К

Кабакчиевъ Ст. XIV.
Кабакчиевъ Хр. 245.
Кавуръ К. 207.
Каири 258.
Кайдановъ 485.
Канарисъ 365.
Капитанъ Георги, вж. Мамарчевъ, Георги Стойковъ Буюклу.
Каравеловъ Л. 159, 180, 183, 186, 189, 196, 203, 205, 207, 208, 211, 212, 218, 219, 221, 223, 231-233, 244, 245, 370, 394, 395, 406, 445, 617, 633, 669, 675, 676, 678, 723, XVII.
Каравеловъ П. 480.
Карагеорговичъ, кн. Александъръ XIII.
Караджа Ст. 196, 215, 359, 392, 430.
Карамзинъ 170, 384, 502, 505, 507, 524, 714, 718, 725, 727.
Карамфиловичъ Д. 629.
Карапетровъ 33, 34, I.
Карапетровъ-Черновеждъ 166.
Каратеодориди, д-ръ Ст. 31, 75, 76.
Кара-Феизъ, кжрдж. вод. 253, 254.
Карловица Василъ XI.
Карлъ I, вж. Каролъ I рум. кн.
Карнѣевъ, рус. посл. Галацъ, VII.
Каролевъ 179.
Каролъ I, рум. кн. 216, 390.
Касабова М. 729.
Касабовъ Ив. X. 216, 356, 359, 382, 390, 391, 394, XIV, XV, XVII.
Касъровъ, Ив. Б. V.
Катрановъ Н. 633, 656.
Качичъ-Миошичъ А. 422, 442, 500, 501.
Кине Едгаръ 210.
Кипиловски Ат. 252, 458, 748.
Кира, майка на кн. Ст. Богориди V.
Кирилъ, патриархъ 35, 87, 100.
Кирилъ, патр. йерусал. 151.
Кирилъ, свети 665.
Кисимовъ П. 218, 724.
Кишелски Ив. 318, 320, 322, 325, 326.
Климентъ, митр. търновски, вж. Друмевъ Василъ.
Климентъ охридски 665.

Клинчаровъ Ив. 202, 217, 244, XVII.
Князъ Михаилъ, вж. Обреновичъ, Михаилъ III.
Ковалевски Е. П. 338.
Ковачевичъ Ст., архим. 67.
Козловъ 652.
Колесовъ Р. И. 713.
Колинъ Ердли 98.
Конковичъ, Апостолъ 282.
Константиновъ Алеко 577, 578.
Константиновъ Хр. П. 215, 244.
Константинъ Николаевичъ, вел. кн. 20, 66, 109.
Контаръ Дионисий III, IV.
Контогурисъ 258.
Корделия 748.
Коронеосъ 363.
Костовичъ 617.
Котевъ Г. 267, 400, V, VI.
Кошутъ 211.
Кракра Пернишки 192, 603.
Крали Марко 667.
Криловъ Ив. С. 579.
Крумъ, бълг. ханъ 192, 198, 422, 442, 501.
Кръстевичъ Гавр. 14, 31, 75, 79, 104, 109, 111, 116, 128, 134, 136-138, 140, 141, 145, 157, 168, 173, 175, 252, 256, 257, 334, 401, 719, IX.
Кубратъ 374.
Куза, ром. кн. 213, 216, 387.
Кумундуросъ 363.
Куневъ Трифонъ 595.
Кургановъ 502.
Кърчовски 711.
Кършовски П. С. 400, XVII.

Л

Лазаръ, градинарь отъ Лѣсковецъ VI.
Ламартинъ 327, 714, 723.
Ласенъ Християнъ XVI.
Лаубе 208.
Лафонтенъ 578, 580, 605, 714.
Левски В. 218, 219, 245, 359, 394, 395.
Леонидъ 447.
Леонтьевъ 27.
Леотцакосъ 363.
Лермонтовъ М. Ю. 412, 482, 506, 605, 621, 682.
Лесингъ 752.
Лиръ, кр. 748.
Лозић В. 500.
Ломоносовъ 405.
Лонгъ Албертъ 456, 617, 719, 720.

М

Мавриди 307, 309.
Маврокордато, гр. посл. Ц-градъ 268.
Макавей, войвода 254.
Макавей, екзархъ 702.
Макарий, архим. 92.
Макариополски Иларионъ, търновски митр. 3, 11, 14-20, 32-35, 38, 40, 43, 53, 60, 62, 64, 65, 67, 78, 80, 82-86, 91-94, 96, 98, 99, 121, 123, 142-144, 146, 149, 150, 257, 258, 260, 269, 278, 279, 401, IV, VI.
Македонски Ал. 709, 711.
Македонски Георги, вж. Раковски Г.С.
Македонски Хр. Н. 392, 393, XV.
Македонъ Сава, вж. Раковски Г. С.
Максимовичъ 679.
Макферсонъ 448, 505, 507.
Мамарчевъ Георги Стойковъ Буюклу 246, 252, 254, 271, II, VI.
Манаки 363-365.
Манолаки, ром. полицай 266, 267.
Марийка, сестра на Раковски 338.
Марковичъ Светозаръ 211.
Мармантель 714, 718, 723.
Матисонъ 416, 511.
Матовъ Д. 624.
Махмутъ II, султанъ 2, 12, 326, 327, 734.
Махмудъ Паша 12, 144, 147, 150.
Махмудъ, царь 235, 254.
Мацини Джузепе 205-210.
Медаковичъ, д-ръ Данило 292, 294-297, 299, 307-312, 314, 315, 692.
Медведевъ, проф. 427.
Меджитъ, султанъ, вж. Абдулъ Меджитъ.
Мелетий, Дойрански гр. епископъ 79, 699, 700, 702.
Меншиковъ, кн. 273, 278, 284.
Местръ, Кс. дьо 723.
Метатъ Ефенди, вж. Митхадъ Паша.

Метерлинкъ М. 482.
Метернихъ VII.
Мехмедъ-Али Паша 282.
Мехмедъ-Кабржзлж Паша 86, 104.
Мехмедъ-Рюшди Паша 152.
Миклошичъ Фр. 385.
Миладинови, братя 627, 629, 630, 684, 704, 705, 707.
Миладиновъ Д. 79, 627, 629-631, 684, 686-703, 706, 707.
Миладиновъ К. 631, 633, 684, 686, 687, 690, 696, 702-707.
Миладиновъ Хр. 687, 688.
Миларовъ, Св. Н. 57, 175, 225, 227, 458, 459, 474, 475.
Милетичъ Л. 624, 625,
Миль Дж. 210.
Минко, чичо на Раковски 246, 253, 254.
Минчевъ Ст. 713, 717, 718, 721, 724, 728-730.
Минчоолу Н. 30, 31, 74, 75, 83, 94, 98, 100.
Мирковичъ, д-ръ 41, 92, 95.
Мироновичъ Н., вж. Тошковъ Н. М.
Мирчо войвода 368.
Митхадъ паша 150-152, 398, 399.
Михайловски Н. 100, 107, 173, 444, 501, 502, 716, 717, 723, 724, 729, 734.
Михайловски Ст. 617.
Михаилъ Витязъ 368.
Михаилъ, царь бълг. 235.
Михаилъ, чичо на Раковски, вж. Минко.
Мицкевичъ Ад. 583, 595, 656.
Младеновъ Ст. 625.
Мокрянинъ Димитрий 688.
Молиеръ 752.
Монтепенъ К. 477, 716.
Московъ М. 624, XIII.
Мохамедъ II, турски султанъ 442.
Муравиевъ, А. руски посл. 20, 66.
Мустаковъ 395, 398.
Мустафа бей 273, 274, 336, 337, IX-XI, XIII.
Мутева Ел. 632, 717, 724, 729.
Мутевъ Д. 168.
Мѣдникаровъ 623.
Мюллеръ В. 363.
Мжнзовъ И. Н. 712.

Н

Н., вж. Начевичъ Гр. Д.
Н. Т. XVII.
Найденовъ Ив. 175, 257.
Нанка, сестра на Раковски, XI.
Наполеонъ III 70, 207, 352.
Натанаилъ, охрид. митр. 169.
Начевичъ, Гр. Д. V, XVII.
Недевъ Цв. 485, 527.
Недѣлковъ Нешо 751.
Немировичъ-Данченко В. И. 624.
Неофитъ Бозвели Хилендарски 3, 11-20, 60-67, 157, 193, 194, 233, 242, 252, 256, 260, 261, 269, 278, 279, 345, 434, 436, 450, 457, 613, 737, IV.
Неофитъ Рилски 20, 67, 193, 233, 240-244, 613, 617, 715.
Неофитъ, търнов. гр. митр. 63, 66, 71, 72, 269, 271, 436, 444, VIII.
Неша, сестра на Раковски XI.
Никитинъ 506, 512, 513, 516.
Никифоръ, атонски калугеръ 233, 236, 240, 244, 255.
Никифоръ, визант. имп. 422, 423, 501, 605.
Никола, черног. кн. 362.
Николай I, руски царь 254.
Николай Цесаревичъ 634.
Николица Станка 729.
Николопуло Г. VI, VIII.
Николопулосъ 108.
Нику Мано 264, 268.
Нѣмцовъ Гр., вж. Григорий митр. дорост.-червенски.

О

Обрадовичъ Доситей 476, 501, 725, 729.
Обреновичъ Милошъ 336, 354.
Обреновичъ Михаилъ III 354, 362.
Огняновичъ К. 279, 434, 435, 484, 605, 711.
Огняновъ Н. 656.
Оджаковъ П. В. 313, 319, 354, 384.
Омеръ паша, вж. Юмеръ паша.
Остенъ-Прокешъ, баронъ, австр. консулъ Ц-градъ 705.
Отонъ I, гр. кр. 362.

П

Павловичъ Д-ръ Д. 359.
Павловичъ Н. 331.
Павловичъ Хр. 193, 422, 450, 613, 711, 713, 725, 728.
Паисий, пловд. митр. 41, 71, 96, 99, 121, 123, 146.
Паисий, софийски гр. владика 443.
Паисий Хилендарски 9, 10, 179, 182, 192, 194, 233-236, 238, 251, 304, 422, 434, 435, 485, 501, 663.
Палаузовъ К. Н. 320.
Палаузовъ Н. Х. 15, 63, 157, 279, 320, 321, 338, 476, 504, 583.
Палаузовъ С. Н. 285.
Палацки 680.
Панаретъ, букур. бълг. владика 398.
Панаретъ, пловд. влад. 96, 109, 116, 121-123, 142, 143, 146, 149, 150.
Панаретъ, търн. гр. влад. 15, 16, 62, 63, 436.
Pappasoglu D. VIII.
Папазооглу, Теохаръ XIII.
Парна 448.
Партений Зографски 170.
Партений Пиротски 151.
Партений, полянски архиеп. 38, 80, 104.
Паскалъ, отъ Сливенъ 266.
Паскевичъ 281.
Пасхаловъ К. А., вж. Шапкаровъ К. А.
Пашкевичъ, вж. Паскевичъ.
Пейовичъ П., капитанъ 362.
Пейчиновичъ 711.
Пеневъ Б. 400, 625, II-IV, VII-IX.
Пенчовичъ х. Иванъ 128, 137, 138, 140.
Петковичъ А. 629.
Петковичъ К. Д. 681, 718.
Петко войвода 214.
Петковъ Ботю 79.
Петракеску, ром. офицеръ 267.
Петровъ Б. 362.
Петровъ, Д-ръ Боби 400.
Петровъ, Д-ръ Рашко 359.
Петровъ Матей 726.
Пешаковъ Георги Томичъ 233, 242.
Пий IX 93.
Пиколо-Савовичъ 279.
Пиперовъ 723.
Пироговъ Н. Ив. 322.
Пишурка Кр. 751, 752.
Плещеевъ А. 512.
По Едгаръ 724.
Погодинъ 219, 633.
Помѣщиковъ В. Д. 385.
Поповичъ В. 384, 633, 738, 739, 741, 742, 745.
Поповичъ Йованъ Ст. 749, 759.
Поповичъ М. 314.
Поповичъ Райно 251, 256, 401, 450, 477, 613, 715.
Поповичъ Стойко 246, 255, 271, 272, 287, 345.
Поповъ Рафаилъ 103.
Поповъ Ч. 255, 336-338, 340, 343, 347, 350. 353, 355, 400, IV-VI, VIII, IX, XI, XII, XVII.
Попруженко М. Г. 181.
Попски Дим. 233, 235, 237, 351, 416, 619, 664.
Порфирий, пресл. и варн. гр. влад. 241, IX.
Ρούσιος IX.
Протичъ Д-ръ 398.
Пундевъ В. 245, 403, 426, 427.
Пушкинъ А. С. 158, 403, 412, 488, 504-511, 514-516, 602, 605, 606, 621, 718, 720, 721, 725, 742.
Пърличевъ 178.
Пыпинъ А. Н. 626, 641, 683.
Пюскюлиевъ А. Д. 547-550, 552, 714.

Р

Радивоевъ 43, 96, 258, 401 V, VI.
Радославовичъ Цв. 308.
Райно, слуга на Раковски 266.
Раковски Г. С. 12, 13, 16, 19, 60, 157, 159, 162, 167, 187, 192-194, 213, 214, 216-218, 233, 243, 245-247, 250-273, 275-290, 292-309, 311-324, 326-329, 332-340, 342, 344-365 367, 370, 371, 373-384, 386-396, 398-400, 412, 416, 418, 429, 430, 445, 451, 459, 614, 643, 664, 672, 702, 731, I-XVII.
Раковски, Д-ръ Кр. 270, 271, 287, 401, IX, XVII.

Раковски Сава С., вж. Раковски Г. С.
Рачински А. 700.
Рашидъ паша 8, 18, 64, 153, 278, 326, 327, 738.
Рашичъ М. 715.
Регбергъ, графъ, австр. мин. 705.
Реклю Елизе 210.
Ригсъ Елиасъ 456.
Рилски, Св. Иванъ 711.
Рихтеръ Жанъ Полъ 714, 725.
Робинзонъ 477.
Робовски А. 750.
Робовски Ст. 172.
Ромънски Ст. 400, VI, VII.
Росиядесъ 279.
Рудницки Янъ 273, IX.
Русо 252.
Рядклифъ, лордъ 279.
Ряповъ Ст. 390.

С

Сабри паша 153.
Савфетъ паша 153.
Сажъ льо 724.
Самуилъ, бълг. царь 442, 501.
Самуилъ, гр. владика 258, 259, III.
Сандъ Ж. 723, 724.
Сапуновъ Ник. 67, 93.
Сарановъ Н. 624.
Селимински, Д-ръ Ив. XVIII.
Серафимъ, ректоръ херсонската семинария 321.
Cherbuliez V. 477, 717, 727.
Chevalier Pitré 477, 717.
Симеоновичъ, рус. конс. Галацъ VIII.
Симеоновски, рус. конс. Браила 265.
Симеоновъ Захарий 748.
Симеонъ, бълг. царь 198, 199, 374, 661, 664.
Синесий, русенски гр. влад. 109.
Синтипа 709, 711.
Сиповскій 714.
Скерличъ Йованъ 293, 294, 298, 401, 751.
Скрибъ Евг. 717.
Славейковъ Ив. П. 624.
Славейковъ П. П. 247, 360, 479, 482, 489, 502, 594, 595, 598, 599, 616-619, 623, 625, 684.
Славейковъ П. Р. 14, 15, 45, 52, 57, 58, 61, 100, 103, 141, 154, 157, 160, 161, 166, 170, 172-176, 178, 187-189, 191, 193, 194, 224, 225, 228-231, 407, 412, 416, 417, 420, 422, 425 444, 446-479, 481-485, 487-492, 494, 497-544, 546-576, 578-581, 583, 584, 588-592, 594-599, 601, 603-608, 610-612, 614-625, 654, 664, 675, 676, 678, 711, 715-717, 720, 724, 726-729, 731, 735, 738, 739, 743, 745, I-IV, VI, VIII, IX.
Славовъ Илия 706.
Смоларъ, вж. Schmaler.
Соави Франческо 476.
Соколски Йосифъ 3, 41, 43, 45, 62, 92, 94, 99, 102, 103, 107.
Сократъ 698.
Соловевъ С. М. 633.
Софроний, амаски митр., патриархъ 46, 47, 106-108, 113, 116.
Софроний Врачански, епископъ 179, 191, 235, 251, 252, 351, 416, 450, 619, 664, 709, XV.
Спасовичъ В. Д. 626, 683.
Спасовъ Ив. 12.
Спиридонъ йеросхимонахъ 192.
Спиро, капитанъ 266, 267.
Ставри, капитанъ 266, 267.
Стамболовъ Ст. 406, 425.
Станишевъ К. Н. 630, 631.
Станишевъ Н. 630.
Станчевъ Т. Х. 713, 752.
Стефанаки бей, вж. Богориди, кн. Ст.
Стефановъ Николай 266, 267, 400.
Стоиловъ А, П. 626.
Стойко, попъ, вж. Софроний Врачански.
Стойко Чорбаджи, вж. Поповичъ Стойко.
Стойковичъ Сава, вж. Раковски Г. С.
Стойковъ Сѫби, вж. Раковски Г. С.
Стойновъ Д. 427.
Стояновичъ Анастасъ Х.
Стояновичъ Георги 128.
Стояновичъ, Иларионъ Стояновъ, вж. Макариополски Иларионъ, митр. търновски.
Стояновичъ Партений 383.

Стояновъ-Беронъ Д-ръ В. Х., вж. Беронъ, Д.ръ В. Х. Стояновъ.
Стояновъ В. Д. 179, 359, 707.
Стояновъ Захарий 245.
Стояновъ Киро 362, VI, IX, XI-XIII.
Стояновъ Хр. 176.
Страбонъ 252.
Странфордъ, леди 187, 430.
Страшимировъ Д. Т. 218, 223, 245, 391, 392, 401, VI, VIII.
Стремоуховъ, генералъ 339.
Строгановъ, графъ 338.
Струмски, Д-ръ Зах. 100.
Сумцовъ Н. 181.
Суходолска К. 279, 282, 401.
Сырку П. 388, 389, 400, XVII.
Сю Евг. 716, 723.
Сяровъ Х. 330.
Сжби, дѣдо на Раковски 253, II.

Т

Табаковъ 403, 422, 424, 427.
Тандалиди И. 109.
Татичъ Владиславъ 263, VII.
Темистокълъ 447.
Теодоровъ (Баланъ) А. 164, 624, 626, 704, 707, 738, 749, 751.
Теодоровъ Павелъ 751.
Тепловъ В. 154, I.
Tick 751.
Титовъ, руски посл. Ц-градъ 19.
Тодоровъ П. Ю. 424, 595, 598, 599, 616.
Тодоръ Комнинъ 331.
Тонжоровъ Н. 629.
Тошковица, баба XVI.
Тошковичъ Ст. Д. 295, 320, 321, 339.
Тошковъ Н. М 320, 324, 325, 329, 333, 335, 388.
Тоужимски, вж. И. И.
Траутцшенъ Х. 747, 748, 752.
Тредяковски 505.
Трифоновъ Юрд. 625.
Трубецкой, руски посл. 27, 154, I.
Thumb А. 750.
Тургеневъ Ив. С. 633, 656.
Турноградска Йос. 718, 725.
Тъпчилещовъ Н. П. 116.
Тъпчилещовъ Хр. П. 52, 82, 83, 91-94, 98, 100, 104, 107, 116, 141, 142.

У

Узунова Анастасия 729.
Узуновъ Цв. 100.

Ф

Фавръ Жюлъ 210.
Фенелонъ 723.
Филалитисъ 258.
Филаретовъ Сава 168, 170, 633.
Филаретъ, митр. сръбски 338.
Филипъ-Тотю 48, 189, 215, 388, 392, 394, 395, 398.
Filiti J. C. VI.
Флоберъ Г. 583.
Фонвизинъ 728, 752.
Фореалъ В. де 716.
Фотиновъ К. 164, 181, 193, 198, 435, 485, 613, 617, I.
Фохтъ К. 210.
Франклинъ В. 718, 719.
Францъ Йосифъ 316.
Фросо х. Христова 362, 364-366.
Фуадъ Паша 104.
Фьойле Октавъ 724 752.
Фьойлетъ О. 477.

Х

Хаджи Димитъръ 215, 216, 430.
Хаджи Стояновичъ Атанасъ 282.
Хаджи Христо 364, 397.
Хажджу Богд. П. 370.
Хайде 725.
Хайдутъ Велко 214, 396, 397.
Хайне 208, 482, 495, 595.
Халилъ-Шерифъ Паша 153.
Ханка Венцеславъ 352, 385, 679, 680, XVI.
Хебелъ Фр. 713.
Херодотъ 252.
Хилфердингъ 374, 384.
Хитовъ Панайотъ 48, 361, 370, 387-389, 390, 392, 394. 395, 398, 401, 424, XV, XVII.
Холечекъ Иосифъ 704.
Хомеръ 252.

Хомяковъ 402.
Хрисантъ, пловд. гр. влад. 23, 24, 70, 71.
Христичъ Филипъ XIV.
Христо, попъ XI.
Христовъ Кирилъ 595, 617.
Христопуло Ат. 485-490, 500.
Хрулевъ Т. Т. 383, 384.
Хюсеинъ Паша III.

Ц

Цандарико Пано, рум. полицай 266.
Цанковъ Драганъ 3, 36, 41, 43, 62, 79, 89, 92, 94, 99, 170, 171, 176, 325, 326, 331, 345, 459.
Цанова М. А. С. 720.
Церковски Цанко 595.

Ч

Чайковски Мих. (Саджкъ Паша) 19, 65, 102, 273, 278, 279, 282, 283, 401, 717, 725, IX.
Чакжровъ Ст. 427.
Чалооглу Георги 142.
Чалжковъ, Чорбаджи Стоянъ Тодоровъ 12, 23, 69, 279.
Чалжкоглу, вж. Чалжковъ.
Чартористи Адамъ 278.
Чинтуловъ Д. П. 233, 243, 402-407, 411-418, 420-422, 424-427, 493, 620, 664.
Чолаковъ Ат. 69.
Чолакъ Никола XIII.
Чомаковъ Д-ръ Ст. 14, 52, 100, 102, 104, 107, 116, 141.

Ш

Шапкаревъ К. А. 352, 698, 701, 702, 706, 707.
Шатобрианъ 714, 718, 723.
Шафарикъ П. Иос. 322, 352, 374, 384, 385, XVI.
Шевали Питре, вж. Chevalie Pitré
Шевченко. Т. Г. 178, 512, 513, 516, 636, 637, 675-678.
Шербюлие, вж. Cherbuliez V.
Шишковъ Т. Н. 170, 403, 714, 728, 748, 752.
Шишмановъ Д-ръ Ив. Д. 12, 181, 258, 401, 707, I, XIII.
Шишмановъ С. 307.
Schmaler I. F. XVI.
Шмидъ Христофъ фонъ 713, 718, 726, 727, 746.
Шмидъ Шоке 725.
Шоповъ А. 714, 724.

Щ

Щросмайеръ, Йосифъ 703, 705, 707.

Ю

Юго В. 210, 363, 724,
Юмеръ Паша 282, 283, IX.
Юрдановичъ Теодора 725.
Юриничъ С. 707.
Юстиниянъ 748, 749.

Я

Я. Р., вж. Рудницки Янъ.
Яворовъ П. 426, 482, 617, 625.
Ягичъ И. В. 626.
Яни 266.
Яракли Герасимосъ 266.

СЪДЪРЖАНИЕ

I

Борба за черковна свобода

I

Черковната борба основана на национално-политически интереси. — Подготовка на борбата съ гръцкото духовенство. — Политическитѣ събития, влияли върху оформяването и развитието на борбата. — Първи опитъ на българитѣ да замѣстятъ гръцкото духовенство съ българско. — Видни и невидни българи въ Цариградъ. — Неофитъ Бозвели и еснафитѣ въ турската столица. — Иларионъ и Неофитъ въ действие. — Пжтуването на султанъ Абдулъ Меджида изъ България презъ 1846 г. — Движението на българитѣ, патриаршията и Високата порта. — Преговори, проекти и борби. — Кримската война и черковниятъ въпросъ. — Поведението на Русия. — Великдень, 3 априлъ, 1860 г. въ Цариградъ. — Католическата пропаганда, Драганъ Цанковъ, униятското движение. — Развитие на униятския въпросъ. — Йосифъ Соколски, католически архиепископъ, и неговата участь. — Заточване на трима владици въ Мала-Азия. — Два проекта за задоволяване на българскитѣ искания. — Ферманътъ отъ 28 февруарий, 1870 г. — Борба за изпълнение на фермана. — Първиятъ български екзархъ Антимъ Видински. — Смисълъ на борбата за черковна независимость . . . . . 3—61

II

Търновската депутация презъ 1840 г. въ Цариградъ. — Заточение на Неофита и Илариона. — Българска черква въ турската столица. — Видинска депутация въ Цариградъ. — Движение противъ гръцкото духовенство и въ други епархии. — Кримската война, Русия и Франция. — По-нататъшно развитие на борбата срещу гърцизма. — Съборъ въ Цариградъ за разрешение на гръцко-българската разпра. — Засилването на Цариградъ като центъръ на българския духовенъ животъ. — Католишката пропаганда следъ 1860 г. — Две течения въ борбата въ Цариградъ — консервативно и либерално-демократично. — Драганъ Цанковъ и в. „България“. — Унията. — Борби срещу патриаршията, искания предъ Висока порта. — Проектътъ отъ 1861 г., даденъ на Али-паша. — Иосифъ Соколски въ Русия. —

Патриаршията държи да свика вселенски съборъ. — Българитѣ се отнасятъ по въпроса около черковната борба само до правителството. — Портата представя на патриаршията два проекта. — Политиката на българскитѣ владици въ борбата. — Проектъ за българска екзархия. — Али-паша вржчва на представители на Смѣсената комисия по черковния въпросъ фермана отъ 28. II. 1870 г. — Борбата на патриаршията срещу фермана. — Българитѣ въ борбата за изпълнение на фермана. — Събитията въ Цариградъ презъ 1872 г. въ свръзка съ приложението на фермана. — Иларионъ Ловчански — екзархъ. — Антимъ I — първиятъ български екзархъ. — Ропотъ и негодуване отъ страна на патриаршията. — Българитѣ — схизматици. — Ролята на Русия въ разпрата . . . . . 62—154

II

Периодически печатъ презъ време на черковната борба

Общъ погледъ. — Периодическиятъ печатъ и черковната борба. — Цариградъ като български културенъ центъръ. — Условия за журналистична дейность. — Домашенъ и емигрантски печатъ. — „Българскій орелъ“. — „Българскій народенъ извѣстникъ“. — „Цариградскій вѣстникъ“. — „България“. — „Българска дневница“. — „Българска пчела“. — „Дунавскый лебедъ“. — „Български книжицы“. — „Турція“. — „Съветникъ“. — „Врѣмя“. — „Гайда“. — „Македонія“. — „Право“. — „Читалище“. — „Периодическо списание“. — Емигрантски печатъ . . 155—181

III

Просвѣтители и революционери

I

Съпоставка между просвѣтители и революционери. — Духовна и политическа свобода. — Възгледитѣ на еднитѣ и на другитѣ, формулирани отъ самитѣ тѣхъ. — Враждебнитѣ отношения между двата лагера. — Просвѣтители и революционери въ тѣхната практическа дейность. — Народъ, езикъ, земя, минало, култура. — Исторически и естествени права. — Разочарования и заслуги . . . . . 182—204

II

Политически събития презъ втората половина на XIX вѣкъ. — Борбитѣ на Италия за освобождение — Мацини и Гарибалди. — Влиянието имъ върху българскитѣ революционери. — Каравеловъ и Ботевъ . . . . . 205—214

III

Основаване на български революционни комитети. — Идеология и практика. — Национални и политически идеали на революционеритѣ . . . . . 215—223

IV

Черковници и бунтари. — Смѣна на две поколѣния. — Умора и разочарование на старитѣ. — Въодушевение и воля за борба у младитѣ. — П. Р. Славейковъ изразитель на съзнанието за отходъ. — Каравеловъ и Ботевъ въ новата посока на народностното развитие . . . . . 224—232

V

Революционната литература и нейнитѣ ранни наченки. — Димитъръ Попски, Никифоръ и Иеротей. — „1825-го лѣта слезы." Неофитъ Рилски. — Георги Томичъ Пешаковъ. — Неофитъ Бозвели. — Добри Чинтуловъ, Георги Раковски, Райко Жинзифовъ . . . . . 233—245

IV

Г. С. Раковски

I

Рождение. — Сжществени черти отъ характера на Раковски. — Балканътъ и неговото влияние. — Котелъ и котленци. — Интересътъ къмъ българската книга въ Котелъ. — Котелъ въ историята на българското възраждане. — Семейната срѣда на Раковски. — Двамата му чичовци — Дачо и Минко. — Георги Мамарчевъ. — Стойко Поповичъ — бащата на Раковски . . . 246—255

II

Раковски въ котленското училище. — Въ Карлово при Райно Поповича. — Въ Цариградъ — въ Куру-чешменското училище. — Разрастване на борбата за черковна свобода. — Неофитъ Бозвели и неговото влияние върху Раковски. — Въ Браила. — Отношенията между Раковски и Богороди . . . . . 256—262

III

Българска въстанишка чета въ Браила презъ 1841 г. — Участието на Раковски въ нея. — Вести за приключенията на Раковски въ Браила. По-нататъшната негова участь. — Въ Търново и Котелъ. — Съсловна борба между чорбаджии и еснафи въ Котелъ. — Въ Търново, Русе и Цариградъ. — Въ Цариградскитѣ тъмници заедно съ баща си. — Смъртьта на баща му . . . . . 263—272

IV

Раковски въ Цариградъ — свободенъ. — Търговски предприятия. — Първи литературни опити. — Раковски и князъ Меншиковъ. — Раковски и Михаилъ Чайковски. — „Неповинный българинъ“. — „Болгаріа страждуща“. . . . . 273—280

V

Политическитѣ настроения и събития въ началото на 50-тѣ години и надеждитѣ на българитѣ за освобождение. — Кримската война и участието на Раковски. — Хайдушката чета на Раковски. — Скитания изъ планината и по българскитѣ манастири. — Въ Котелъ отново на работа надъ „Неповинный българинъ“. — Други съчинения. — Раковски скритъ въ Когелъ. 281—287

VI

Отъ Котелъ и Свищовъ презъ 1855 г. въ Влашко. — „Постжпъ (маршъ) български“. — Въ Букурещъ презъ 1855 г.— „Неповинное нещастно рачителство Стоянъ и Бояны“. — Презъ 1856 г. отъ Влашко въ Бѣлградъ. — Отъ Бѣлградъ въ Нови-Садъ. 288—291

VII

Дейность въ Нови-Садъ. — Отношенията на Раковски съ д-ръ Данило Медаковичъ. — „Българска дневница“. — „Сербски дневник“. — Идеи и настроения въ Нови-Садъ. — Филологически интереси. — Сръбско влияние . . . . . 292—298

VIII

„Прѣдь-вѣстникъ Горскаго пжтника“, 1856. — Съдържание на тая книга. — „Горскій пжтникъ“, 1857. — Разборъ на поемата. — Какъ е било посрещнато това творение на Раковски . . . . . 299—306

IX

Грижи около издаването на „Българска дневница“. — Първиятъ брой на Българска дневница отъ 26 юлий, 1857. — Характеръ и разпространение на вестника. — „Дунавскій лебедъ“ — неговиятъ пробенъ брой въ Нови-Садъ отъ 1857. Участьта на двата вестника . . . . . 307—315

X

Раковски изгоненъ отъ Нови-Садъ. — Въ Галацъ и Яшъ. — „Позивъ на спомоществуваніе за учрьжденія единъ български граждански и любословны вѣстникъ въ Европж“.— Преследвания и бѣгство въ Русия. — Въ Одесса, 1858 г. . . . 316—319

XI

Планове въ Русия. — Надзиратель въ Херсонската духовна семинария. — Мисъль за издаване на български вестници въ Белгия. — Решение да издава „Дунавскій лебедъ“ въ Одесса. — „Български древности“. — Плодотворна и разнообразна литературна дейность въ Одесса. — Намѣрение да издаде сборникъ отъ български народни пѣсни. — „Изтупленый дьрвишъ или възточный въпросъ“. — Опитъ българскаго ѩзика“. — „Ключъ бьлгарскаго ѩзыка“. — Кратко разсѫжденіе врьху тьмныѧ и лъжовныѧ начѧла, на коихъ е основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ“. — „Нѣколко рѣчи о Асѣню пьрвому, великому царю българскому и сыну му Асѣню второму“, 1860. — „Показалецъ“, 1859. . . . . 320—332

XII

Отъ Русия въ Влашко, сетне въ Сърбия, Бѣлградъ. — „Гласъ едного българина“, 1860. — Кратко съдържание на тая брошура. — Намѣрения и планове. — Безпокойства въ Бѣлградъ. — Въ Одесса, за да действува предъ рускитѣ власти да спратъ изселването на българитѣ въ Русия. — Друга цель на пѫтуването му. — „Дунавскій лебедъ“, 1860. — Насоки и тенденции на вестника. — Заслуги. — „Прѣселеніе въ Русіѫ или руската-та убийствена политика за българы-ты, 1861 . . . . . 333—353

XIII

Раковски се отдава на революционна дейность. — Отношенията между Сърбия и Турция. — Раковски очаква решителни събития презъ 1861 и 1862 г. — Организиране на чети, които да минатъ въ България. — Планъ за освобождението на България. — Българската легия въ Бѣлградъ — въ нея влизатъ около 500 души. — Българската легия въ услуга на сърбитѣ. — Разпускане на легията. — Разочарование . . . . . 354—361

XIV

Раковски презъ 1862 г., есеньта, напуска Бѣлградъ. — Въ Атина. — Цели и задачи въ Гърция. — М. Балабановъ за Раковски. — Раковски се сгодява въ Атина за Фросо Хаджи Христова. — Изоставената годеница умира . . . . . 362—366

XV

Отъ Атина въ Цетина. — Отново, презъ 1863 г., въ Бѣлградъ. — Въ Букурещъ. — „Бждущность“ — „Vitorulŭ“, 1867. — Програмата на вестника. — „Бранитель—Apĕrătoriulŭ“, 1864. — Участьта на вестника . . . . . 367—372

XVI

„Българска старина“, 1865. — Възгледи и идеи. — Критиченъ погледъ върху Раковски като филологъ и историкъ. — Какъ е била посрещната „Българска старина“. — Домашни и чужди преценки . . . . . 373—386

XVII

Тревожни събития въ Ромъния въ началото на 1866 г. — Нова надежда у Раковски за освобождение на България. — Презъ пролѣтьта на 1866 г. презъ Браила и Болградъ въ Кубей, Русия, заедно съ Панайотъ Хитова. — Въ Киприяновския манастиръ при Кишиневъ. — Сгодни условия за литературна работа. 387—401

V

Добри П. Чинтуловъ

I

Животъ. — Сливенъ и Одесса. — Първи литературни опити. — Учитель въ Сливенъ и Ямболъ. — Личность . . . . 402—406

II

Стихотворенията на Чинтулова. — „Стара майка се прощава съ сина си“. — „Изпроводякъ на едного българина отъ Одесса“. — Характерни особености на тия стихотворения. — „Възпоменание“. — „Стани, стани, юнакъ балкански“. — „Кжде си, вѣрна ти любовь народна? — „Българи юнаци“, — „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене“. — „Лѣтна ѫощь се превалява“. — „Двама приятели“. — „Патриотъ“. — Понулярностьта на Чинтуловитѣ стихотворения. — Чинтуловъ и Славейковъ . . . . . 407—427

VI

П. Р. Славейковъ

I

Мѣстото на Славейкова между дветѣ групи народни дейци преди освобождението. — Просвѣтители и революционери. — Идеология и тактика . . . . . 428—433

II

По-важни моменти отъ живота на Славейкова. — Въ Търново и Трѣвна. — К. Огняновичъ и отецъ Паисий въ духовното развитие на Славейкова. — Въ Свищовъ при Емануилъ

Васкидовичъ и Неофитъ Бозвели. — Странствувания изъ Северна България. — Значение на тия странствувания за характера и мирогледа на Славейкова. . . . . 434—445

III

Ранна книжовна дейность на Славейкова въ Трѣвна. — „Смѣсна китка“, 1852. — Съдържание на тая книга. — „Пѣснопойка“, 1852. — „Басникъ“, 1852 . . . . . 446—451

IV

Вестникарска дейность на Славейкова. — Гайда (1863-1867). — Характеръ и духъ . . . . . 452—455

IV

Славейковъ въ Цариградъ презъ 1864 г. — Две течения въ срѣдата на цариградскитѣ българи. — Спирането на Гайда презъ 1867 г. — Македония (1866-1872). Характеръ на тоя вестникъ. — Славейковъ като публицистъ. — Демократизъмътъ на Славейкова. — Какъвъ е политическия характеръ на неговия демократизъмъ. — Славейковъ като изобличитель. — Славейковъ и черковниятъ въпросъ. — Други издания на Славейкова въ Цариградъ. — Славейковъ напуска турската столица. — Въ Стара-Загора, 1876. — Душевното му състояние презъ това време. — Дейность следъ освобождението. — Край на земния му пжть — на 1 юлий, 1895 г. . . . . 456—480

V

Литературни влияния върху поезията на Славейкова. — Въпросътъ за литературнитѣ влияния единъ отъ най-интереснитѣ и единъ отъ най-труднитѣ. — Влияние на черковната и религиознопоучителната книжнина. — Гръцко и сръбско влияние. — Влияние на руски поети. — Значение на руското влияние . . . 481—517

VI

Основни мотиви въ поезията на Славейкова. — Условия за литературно творчество. — Лични и интимни мотиви. — Природата въ Славейковата поезия. — Граждански и обществени мотиви. — Патриотически и националнопросвѣтни мотиви. — Стихотворения съ хумористиченъ характеръ. — Баснитѣ на Славейкова, — Епически произведения. — Ритъмъ и размѣръ. — Драматически опити . . . . . 518—611

VII

Значение на Славейкова за развитието на нашата художествена литература. — Славейковъ и българскиятъ книжовенъ езикъ. — Езикътъ на Славейкова. — Славейковъ способствува за създаване на поетиченъ стилъ. — Значението му за българската стихотворна речь. — Значението му като преводачъ . . . 612—626

VII

Ксенофонъ (Райко) Ивановъ Жинзифовъ

I

Жинзифовъ и мѣстото му въ българската литература. — Рождение. — Велесъ, 1839 г. — Бащата на Жинзифова. — Първоначално образование. — Въ Прилепъ при Д. Миладиновъ. — Въ Кукушъ. — Въ борба съ гърцизма. — Братя Миладинови и Жинзифовъ. — Въ Одесса и Москва. — Животътъ му въ Русия заедно съ други българи. — Учитель въ Москва. — Смъртьта му презъ 1877 г. . . . . 627—635

II

Книжовната дейность на Жинзифова. — Първитѣ му опити. — Оригинални и преводни стихотворения. — Публицистични статии въ руски списания и вестници. — Какви идеи е прокарвалъ въ тѣхъ. — Славянофилското съзнание на Жинзифова и литературнитѣ му занятия . . . . . 636—640

III

Стихотворенията на Жинзифовъ. — Отзиви за него като поетъ. — Стихотворения — публицистични разсѫждения. — Епитети, фигури и художествени наречия у Жинзифова. — Природни картини. — Стихътъ на Жинзифова. — Езикътъ му — съ особеноститѣ на македонското наречие. — Изкуствени църковнославянски форми и постройки . . . . . 641—646

IV

Основни мотиви въ „поезията“ на Жинзифова. — Каква стойность притежаватъ стихотворенията. — Скръбьта по родината. — Основно настроение въ тѣхъ. — Стихотворения, въ които Жинзифовъ рисува своитѣ страдания, а сѫщо и страданията на своитѣ събратя въ чужбина. — Народни страдания. — Националнопросвѣтителни възгледи и идеали . . . . . 647—666

V

„Кървава кошуля". — Съдържание на произведението. — Художествена преценка. — Историко-литературно значение . . 667—674

VI

Преводитѣ на Жинзифова. — Интересътъ му къмъ славянската поезия. — Преводи отъ украински. — Особенъ интересъ къмъ поезията на Тараса Шевченко. — Съ какво се обяснява той. — Влиянието на Шевченко върху нашитѣ писатели преди освобождението. — Каква цена иматъ преводитѣ отъ Шевченко. — Преводи отъ руски. — Преводи отъ чешки. — Общъ погледъ. . . . . 675—684

VIII

Братя Миладинови

I

Значение и заслуги на двамата братя. — Животъ и дейностъ на Димитра Миладиновъ. — Константинъ Миладиновъ. — „Бжлгарски народни пѣсни", Загребъ, 1861 г. — Трагичната участь на двамата братя. — Легенда и животъ . . . . . 685—707

IX

Преводна повесть

I

Какво трѣбва да се разбира подъ термина повесть. — Повестна традиция въ българската литература. — Печатни повествувателни творения отъ първата половина на XIX вѣкъ. — Какви повествувателни творения се превеждатъ и печататъ на български до освобождението. — Произведения тѣсно свързани съ традициитѣ и съдържанието на старобългарската литература. — Произведения на източния епосъ. — Повеститѣ на сантименталната литература. — Романи отъ сензационенъ характеръ. — Повести съ историческо съдържание. — Нравоучителни повести. — Забавна повесть. — Хумористична повесть. — Битови и социални повести. — Повеститѣ по произходъ. — Отъ какъвъ езикъ се превежда или побългарява. — Какъ се превежда. — Побългаряване — какъ става то. — Где печататъ и издаватъ преводитѣ. — Връзка между преводъ и оригинална повесть . . . . . 708—730

X

Оригинална и преводна драма преди Войникова

I

Диалози. — Полза, смисълъ, предназначение. — Диалозитѣ на Д. Войниковъ. — Диалозитѣ на П. Р. Славейковъ. — Предметъ, езикъ и значение на диалозитѣ. — Художествена стойность. — Произведения въ диалогична форма въ нашата литература . . . . . 731—737

II

Оригинални драматични творения, предшествуващи Войниковитѣ драми. — Монологъ или мысли на Владыката Иларіона отъ В. Поповичъ. — Съдържание и анализа на монолога. — Ловченскыйтъ владыка отъ Теодосия Икономовъ. — Малакова отъ П. Р. Славейковъ . . . . . 738—745

III

Преводни драматични творения. — Дворянски выбори, 1843. — Велизарий, 1844. — Памела уженена, 1852. — Михалъ, 1853. — Жъртва или служба Авраамова, 1858. — Геновева, 1856. — Други драматични творения, преведени отъ френски, руски, нѣмски и сръбски . . . 746—752

386—1936